ПРОФ. В. Ф. СЕМЕНОВ

ЎРТА АСРЛАР ТАРИХИ

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК

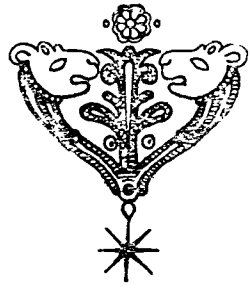

33817

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
Тошкент — 1973

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

РСФСР Маориф министрлиги тасдиқлаган

Русча учинчи нашридан
ўзбекча иккинчи нашри

0-6-4-6. 85
С М 353 06—73 71. 71.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Кириш

«Ўрта асрлар» деган термин деярли янги терминдир. Бу терминни XVI—XVII асрларда ўтган гуманист-тарихчилар киритган бўлиб, улар ҳам буни ўз навбатида гуманист-филологлардан олганлар, гуманист-филологлар латин тилини қадимги, ўрта ва янги (Ренессанс ёки Уйғониш даври — янги давр деб аталган) тил деб, учга бўлганлар. Бу терминология XVIII асрда узил-кесил қарор топди.

Ўрта тарих ёки кўпроқ ўрта асрлар тарихи деб аталган тарихнинг хронологик чегаралари турли вақтларда турлича белгиланиб келган. Баъзи тарихчилар ўрта асрлар тарихи Константин Буюк подшолик қилган даврдан (IV аср бошларидан) бошланиб, 1453 йилда Константинополнинг қулаши билан тамом бўлади деб ҳисоблаганлар. XIX аср тарихчилари ўрта асрлар тарихининг хронологик чегаралари 476 йилдан — Ғарбий Рим империяси қулаган йилдан бошланиб, 1492 йил Америка кашф қилинган йил билан тамом бўлади, деб ҳисоблаганлар.

Умумий тарихни марксча даврларга бўлиш бутунлай бошқа принципларга асосланган. Марксча даврларга бўлиш ижтимоий-иқтисодий формациялар прогрессив равишда алмашинади, деган тасаввурга асосланади, бу алмашиниш социал революция билан тугайдиган кескин синфий кураш натижасида содир бўлади. Инсоният ўзининг тарихий тараққиётида бирин-кетин бир неча босқични: ибтидоий жамоа тузумини, қулдорлик тузумини, феодализм ва капитализмни босиб ўтди. Капитализм ўрнини коммунизм олмоқда, унинг биринчи фазаси бўлган социализм мамлакатимизда тўла тантана қилди ва бошқа социалистик мамлакатларда ҳам муваффақият билан ривожланмоқда.

Ўрта аср Европаси тарихи Рим қулдорлик империясининг қулашидан бошланади, бу империя ички қарама-қаршиликлар натижасида, яъни қулдорлик хўжалигининг кризиси, синфий курашнинг ғоят кескинлашиб кетганлиги, Италиянинг ва унинг вилоятларининг заифлашиб кетганлиги ҳамда иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг узилиб кетганлиги натижасида, шунинг-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дек, ташқи шароитлар натижасида — варварларнинг оммавий ҳужум қилиши натижасида қулади. Варварлар империяни босиб олиб, унинг территориясида бир қанча варвар қоролликлари тузган эдилар. Эрамизнинг V—VI асрларида ташкил топган бу қоролликлар Европада кейинчалик вужудга келган миллий давлатларнинг куртаги бўлди. Марксча-ленинча адабиёт XVI асрни ва XVII асрнинг дастлабки ўн йилликларини, яъни феодализм ниҳоятда чириётган ва капиталистик элементлар таркиб топаётган даврни, одатда, ўрта асрнинг охири деб ҳисоблайди, феодализмнинг ниҳоят даражада чириб ва капиталистик тузум элементларининг таркиб топиб бораётганлиги ҳам ўша асрлардаги Ғарбий Европага хос бўлган кескин ижтимоий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар орқасида юз берди. XVII асрнинг 40-йилларидаги инглиз революцияси, яъни Европадаги биринчи йирик буржуа революцияси ўрта асрлар тарихини янги замон тарихидан ажратиб турадиган чегара бўлиб, янги тарих курси шу революциядан бошланади.

Ўрта асрлар тарихи феодал ишлаб чиқариш усули ҳукмрон бўлган давр тарихи эканлиги. Ўрта асрлар тарихи минг йилдан ортиқроқ давр тарихидир, бу даврда Ғарбий ва Шарқий Европа халқлари ҳам, шунингдек, Осиё ва Шимолий Африка халқлари ҳам ўзларининг ижтимоий тараққиётларида алоҳида бир босқични — феодализмни бошларидан кечирмоқда эдилар. Агар қадимги дунё тарихига, асосан қулдорлик формацияси тўғри келса, агар янги тарихнинг мазмуни капиталистик тузумнинг қарор топиши, гуллаши ва кейинчалик тушкунликка учрашидан иборат бўлса, ўрта асрлар феодализм формациясининг ривожланиши билан боғлангандир. Феодализм тузумининг қарор топиши, унинг гуллаши ва, ниҳоят, чириб, тушкунликка юз тутиши ўрта асрлар тарихининг ижтимоий-сиёсий мазмунини ташкил этади; ўрта асрлардаги жамиятнинг бутун ҳаёти феодал ишлаб чиқариш усулига асосланган дир. Марксизм-ленинизм асосчилари ўз асарларида феодал ишлаб чиқариш усулини бир неча бор тавсифлаб бердилар. В. И. Ленин феодализмни капитализм билан таққослаб, феодал ишлаб чиқариш усулининг тўртта характерли белгисини: 1) натурал хўжалик ҳукм суришини; 2) майда ишлаб чиқариш феодал ишлаб чиқаришнинг негизини ташкил қилишини, шу билан бирга, капитализмдан фарқ қилиб, меҳнаткашлар ишлаб чиқариш воситаларидан ажралган бўлмай, балки ишлаб чиқариш воситалари билан узвий равишда боғланган бўлишини; 3) ғайри иқтисодий йўл билан мажбур қилиш борлигини, бунда помешчик деҳқонни маҳсулотининг бир қисмини помешчикка беришга (оброк) ёки хўжайин ерида ишлаб беришга (баршчина) мажбур қилишини; 4) майда ишлаб чиқариш туфайли техника паст, ибтидоий даражада бўлишини кўрсатиб берган эди[1]. Феодал ишлаб чиқариш усули ўзидан ол-

[1] В. И. Ленин. Асарлар, 3-том, 190—191-бетлар.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дин ўтган қулдорлик тузумига нисбатан прогрессив характерга эгадир.

Феодал ишлаб чиқариш усулининг негизини ўша даврдаги ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси бўлган ерга феодалнинг эгалик қилиши ташкил этади. Йирик ер эгалари бўлган феодаллар синфи феодал жамиятининг ҳукмрон синфидир. Феодал жамиятининг асосий ишлаб чиқарувчи синфи деҳқонлар бўлиб, улар помешчик, яъни феодал ерида яшайдилар, унинг рухсатисиз поместье территориясини ташлаб чиқиб кетишга ҳақ-ҳуқуқи бўлмай, унга (помешчикка) шахсан крепостной қарам ҳолда эдилар. Крепостной деҳқонни ер эгаси — феодал мудом эксплуатация қилади. Деҳқон ўз меҳнати ва ўзининг асбоб-ускуналари билан баринниинг экин ерларини ишлаб берарди ва ундан йиғиб-териб олинган ҳосилнинг ҳаммаси феодал ихтиёрига келиб тушарди.

Агар баъзи бир сабаблар билан баршчина камайтирилган ёки бутунлай бекор қилинган (кейинги ўрта асрнинг сўнгги даврлари) бўлса, деҳқонлар натура билан — маҳсулот шаклида ёки пул шаклида оброк тўлар эдилар. Феодал рентасининг уч тури — ишлаб бериш, маҳсулот ёки пул рентаси бериш — бутун ўрта аср давомида феодал эксплуатациясининг учта асосий формаси бўлиб келди, феодал эксплуатациясининг бу формалари биринкетин алмашиниб турди, баъзан ҳатто, учала формаси ҳам бир-бири билан қўшилиб, бир вақтда амал қилиб турди.

Крепостной деҳқоннинг ҳуқуқий аҳволи қулнинг аҳволидан бирмунча яхши эди. Қулдордан фарқ қилиб, феодал крепостной деҳқонни ўлдиришга ҳаққи йўқ эди. Пул рентасига ўтилиши билан деҳқонни ерга бириктириб қўйиш аста-секин йўқола борди.

Ўрта аср деҳқонининг иқтисодий аҳволи қулнинг аҳволидан анчагина фарқ қилар эди. Феодал давридаги деҳқон мустақил майда ишлаб чиқарувчи эди. Унинг ер участкаси — чек ери бўлиб, бу ерни унга феодал берар ва бу ер отадан ўғилга мерос бўлиб қола берар эди: деҳқоннинг ўз уйи, қўраси, иш ҳайвони, жуда ибтидоий бўлса ҳам, турли хилдаги деҳқончилик инвентарлари бўлар эди. Деҳқоннинг ўз хўжалиги бўлиб, антик қул бундан маҳрум эди (борди-ю қул ўз хўжалигига эга бўлиб олса, бу — қулдорлик тузуми чиришганлигининг аломати эди, ёки агар гап қулдорлик тузумининг илк даври устида кетаётган бўлса, бу тузум ҳали ривожланмаганлигидан далолат берар эди). Деҳқон ўз хусусий хўжалигининг бўлиши, ишлаб чиқариш воситалари билан иш кўриши, қўшимча маҳсулотнинг бирор-бир улушини ўзида қолдириш имкониятига эга бўлиши (маҳсулотнинг асосий қисми феодалга рента тариқасида келиб тушар эди), ўрта аср деҳқонида ишлаб чиқаришдан маълум даражада манфаатдорлик туғдирар эди. Ўзидан олдин ўтган қулдорлик системасига қараганда, феодализм иқтисодий системасининг асосий афзаллиги ҳам шундадир; шу вазият туфайли янги феодализм жамиятида (қулдорлик жамиятига нисбатан) ишлаб чи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қариш кучларини янада кенг миқёсда ва янада тезроқ ривожлантириш мумкин бўлди, бу феодал жамияти заминида капиталистик тузум элементлари ривожланиб бордики, бу тузум ҳам ўз навбатида феодализмга нисбатан хийла даражада прогрессив давр бўлди.

Ўрта асрлардаги жамият ва давлат тараққиётида асосий босқичларнинг хронологик рамкалари. Ўрта асрлар тарихи одатда учта катта бўлимга бўлинади:

1) Илк ўрта аср — V асрдан бошлаб тахминан XI аср охирларигача бўлган даврни ўз ичига олади, бу давр феодал тузумнинг ташкил топиши, феодал жамиятнинг асосий иқтисодий ҳужайраси бўлган феодал поместьесининг вужудга келиши, феодаллар табақаларининг ва феодал иерархияси деб аталган иерархиянинг ташкил топиши, ўрта аср феодал Европасида асосий идеологик куч бўлган католик черкови таъсирининг бутун Ғарбий Европага ёйилиши давридир.

2) Ўрта асрларнинг равнақи — XI—XV аср ўрталарини ўз ичига олади, бу даврда феодал ишлаб чиқариш усули қишлоқда тўла ривожланибгина қолмай, балки цех ҳунармандчилигига ва ўзига хос шаҳар ижтимоий тузумига эга бўлган ўрта аср шаҳарлари ҳам ривожланиб, муваффақиятларга эришди, бу тузумнинг хусусияти шаҳарларнинг феодаллар ҳукмронлигидан илк халос бўлиши, эркин шаҳар деб аталган шаҳарларнинг ёки республика—шаҳарларнинг вужудга келишидир. Ўрта асрларнинг биринчи давридаги сиёсий тарқоқликка қарама-қарши ўлароқ, иккинчи даврда марказлашган йирик давлатлар ташкил топди, шу билан бирга король ҳокимиятининг обрў-эътибори ошди, сословиелар (табақалар) вакиллиги муассасалари вужудга келди, сославиели монархия деб аталган монархиялар ташкил топди. Деҳқонларнинг феодализм чирий бошлаганлиги оқибатида кўтарилаётган кучли қўзголонлари XIV ва XV асрлардаги Ғарбий Европа жамиятини ларзага келтирди, бу қўзғолонлар кўпинча шаҳарлардаги пастки табақа элементлар — плебейлар ҳаракати билан қўшилиб кетган эди.

3) Кейинги ўрта асрлар — XVI асрни ва XVII асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олиб, бу давр феодализмнинг чириши ва феодализм ичида капитализм элементларининг етилиши давридир; асосан мустақил ишлаб чиқарувчиларни ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум қилишдан, яъни меҳнаткашларнинг ишлаб чиқариш воситаларини экспроприация қилишдан иборат бўлган дастлабки жамғариш даври деб аталган даврдир, Европа реформацияси деб аталган даврдир, деҳқонларнинг XIV ва XV асрлардагига қараганда янада кучлироқ қўзғолонлари (деҳқон урушлари) ва илк буржуа революциялари давридир. Бу даврда Европада давлатнинг асосий сиёсий формаси абсолютизм бўлиб, бу абсолютизм халқ оммасининг курашини бостириш учун марказлашган ҳокимиятнинг кучайишидан манфаатдор бўлган дворянларга таянар эди ҳамда ҳокимиятни тўг-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ридан-тўғри ўз қўлига олиш учун ҳали етарли даражада кучли бўлмаган буржуазия билан ҳам иттифоқда эди.

Кишилик тарихида ўрта асрларнинг аҳамияти. Бир вақтлар буржуа тарихчилари (масалан, XVIII асрда бўлган француз революцияси арафасидаги француз тарихчилари) ўрта асрлар тарихига бутунлай нафрат билан қараган эдилар. Улар ўрта асрларни бошдан-оёқ «варварлик», «жаҳолат», «фанатизм» ҳукм сурган замон деб тушундилар. Ўрта асрлар тарихига бўлган муносабат француз революциясидан кейин ўзгарди. «Романтизм» маслаги деб аталган маслакдаги тарихчилар (XIX асрнинг биринчи ярмида бу маслакдаги кишилар Европадаги ҳамма мамлакатларда бор эди) ўрта асрлардаги жамиятни, аксинча, «бузилган», «цивилизацияли», «янги» жамиятга қарама-қарши бўлган идеал жамият деб ҳисобладилар. Империализм даврида ўрта асрлардаги жамиятга сажда қилиш фашист «тарихчилар»нинг асарларида ифодаланди, фашист «тарихчилар» ўрта асрлардаги ҳарбий-феодал тузумнинг сословиячилигини, урушқоқлигини, ваҳшиёна зўравонлик қилиш ва бошқа варварлик хусусиятларини мақтаб завқландилар. Фақат марксча-ленинча методологияга асосланган вақтдагина ўрта асрларга объектив, тўғри баҳо бериш мумкин. Ўрта асрларни идеаллаштириш марксизм-ленинизмга бутунлай ётдир. Кескин синфий зиддиятлар, крепостникларнинг қаттиқ эксплуатацияси, меҳнаткашлар оммасининг ҳуқуқсизлиги, кўп асрлар давом этган маданий қолоқлик ва фаннинг кам тараққий этганлиги, шубҳасиз, ўрта асрларнинг хусусияти эди. Лекин шу билан бирга марксизм, ўрта асрлар антик дунёдаги қулчиликка қараганда жамиятнинг олға қараб тараққий қилишида прогрессив бир босқич бўлган, деб таъкидлайди. Феодализм даврида ижтимоий шароитлар ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши учун, бинобарин, пировард-оқибатда маданиятнинг ривожланиши учун ҳам илгари вақтдагига, яъни ибтидоий жамоа ва қулдорлик тузуми вақтидагига қараганда анча қулай бўлган.

Ўрта асрларнинг иккинчи даврида шаҳарларнинг равнақ топиши, крепостнойлик ҳуқуқининг кучсизланиши, баъзи жойларда эса (Ғарбий Европадаги илғор мамлакатларда) XIII—XIV асрлардаёқ йўқ бўлиши, европаликларнинг Шарқ билан қиладиган савдо алоқасининг кучайиши, XV аср охиридан бошлаб ва XVI асрда уларнинг зўр бериб океанларга чиқиши Европанинг иқтисодий жиҳатдан юксалганини яққол кўрсатиб туради. Феодализмнинг чириши натижасида феодализм формацияси ичида феодализмга нисбатан прогрессивроқ бўлган янги, капиталистик формация элементлари етилди, капиталистик формация ўз навбатида кейинча социализмнинг вужудга келиши учун шароит туғдирди.

Ғарбий Европада Ўрта асрлар тарихининг яна бошқа бир қизиқ томони ҳам бор. Бу тарих бизни ҳозирги Европа халқларининг келиб чиқиши ва миллат-миллат бўлиб таркиб топиши-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг конкрет тарихи билан таништиради. Французлар, инглизлар, немислар, испанлар, итальянларни ва Европадаги бошқа ҳозирги халқларни ҳамда уларнинг барча миллий белги ва хусусиятларини бу халқларнинг дастлабки тарихи билан танишиб чиқилган вақтдагина тўғри тушуниш мумкин, уларнинг дастлабки тарихи худди шу ўрта асрларга тўғри келади. Шарқий, ғарбий ва жанубий славян халқлари — руслар, чехлар, поляклар, болгарлар, серблар ва бошқалар тўғрисида ҳам худди шундай демоқ керак.

Шарқ мамлакатларида феодализм. Ҳали XIX асрнинг биринчи ярмида ва, ҳаттоки ўрталарида ҳам Европа буржуа тарихчилари ўртасида феодализм (улар буни яна бунинг устига асосан сиёсий форма деб тушунган) фақат Европага ҳатто, аниқроғи Ғарбий Европага хос ҳодисадир, деган фикр ҳукм сурган. Ҳатто рус тарихига ва ғарбий славянлар тарихига нисбатан олганда ҳам, бу ерларда ҳеч қандай феодализм бўлмаган, деган фикрлар айтилган. Шарқ мамлакатлари тарихида ва, шунингдек, Россия ҳамда славян мамлакатлари тарихида юз берган фактларнинг янада пухтароқ ўрганиб чиқилиши, анча энг илгор буржуа тарихчиларини бу нотўғри қарашдан аста-аста воз кечишга мажбур қилди. Марксча историография ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ривожланиш қонунлари умумий аҳамиятга эга деб, жаҳондаги барча халқлар тарихий тараққиётнинг худди ана шу фазаларидан (бу фазалар турли халқларда турлича хусусиятга эга бўлиши ва турли вақтларда содир бўлиши мумкин) ўтади, деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам марксча тарих фани феодализмга бу фақат Европага, ёки ҳатто фақат Ғарбий Европага хос ҳодиса, деб қарай олмайди. К. Маркс билан Ф. Энгельс ўзларининг асарларидаёқ Шарқ мамлакатларидаги (Ҳиндистон, Япония, Туркия ва ҳ. к.) турли феодал муносабатларнинг конкрет хусусиятларини бир неча бор кўрсатиб берган эдилар.

Ўрта асрлардаги Шарқ тарихини, яъни феодал даврининг ўзига хос барча типик ва характерли хусусиятлари билан бирга қўшиб олгандаги тарихини ёритишда совет шарқшуносларининг асарлари, шунингдек, Шарқ мамлакатларининг (араб давлатлари, Ҳиндистон, Узоқ Шарқ мамлакатларининг) ўз тарихчиларининг энг янги асарлари айниқса катта роль ўйнади. Совет шарқшунослари ва Шарқ мамлакатларининг олимлари, жумладан, Шарқда феодализмнинг илк вужудга келганлигини аниқладилар, бу ердаги феодализм Ғарбдаги худди шу ижтимоий тузумга қараганда анча узоқроқ яшаган. Ҳатто XVIII асрнинг иккинчи ярмида ва бутун XIX аср давомида Шарқ мамлакатларининг кўпчилигида феодал муносабатлар деярли ўзгармасдан, ўша-дайлигича қолиб келаверган. Шу билан бирга, Шарқ мамлакатларидаги феодализм Европадаги феодализмга қараганда бир қанча хусусиятларга эга эди. Шарқ мамлакатларининг бу хусусиятларидан энг аввало унинг ўзига хос иккита хусусиятини қайд қилиб ўтмоқ зарур.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Унинг биринчи хусусияти шарқ феодализми шароитида қулдорлик тузумининг анчагина сарқитлари сақланиб қолганлигидир. У ёки бу Шарқ мамлакатидаги меҳнат аҳлининг деярли анчагина проценти қуллардан иборат эканлиги Шарқ феодализмида муайян қулдорлик укладининг узоқ вақт сақланиб қолганлиги тўғрисида гапиришга имкон беради. Шарқ феодализмининг иккинчи бир хусусияти — бу ўрта асрларда Шарқда феодал ер эгалигининг ўзига хос хусусиятига эга бўлганлигидир. Феодал хусусий мулкчилиги ўрта асрларнинг биринчи юз йилликларидаёқ хусусий характер касб этган ва деҳқонларнинг кўпчилик оммаси ер эгалари-феодалларга қарам бўлган Европадан фарқ қилиб, Шарқнинг бир қанча мамлакатларида кейинги ўрта асрларгача ер феодал давлат (унинг тепасида турган ҳукмдор) ихтиёрида бўлган. Бу ҳолда деҳқонлар феодал рента-бевосита давлатга солиқ тўловчи ва бевосита давлат амалдорлари томонидан бошқариладиган давлат крепостной деҳқонлари бўлиб қола берар эдилар. Бироқ давлат мулкчилиги билан бир қаторда Шарқ мамлакатларида давлат ер эгалиги ҳисобидан хусусий феодал мулк эгалиги ҳам яшаб ва ривожланиб келмоқда эди. Феодал ер эгалигининг бу икки тури ўртасидаги кураш ўрта асрлар Шарқининг бутун тарихида бошдан охиригача давом этиб келди. Бу тарих феодал ҳукмрон синфларининг турли қатламлари ўртасидаги ички зиддиятларни очиб берди, буларнинг ҳар бири ерга эгалик қилишнинг ва қарам деҳқонларни эксплуатация қилиш усулининг ўзига қулай формаларини жорий қилиш учун курашар эди. Деҳқонларнинг ўзлари ҳам ерга эгалик қилишнинг формалари учун олиб борилган курашга бефарқ қараб ўтирмади. Ўрта асрларда Шарқда деҳқонларнинг бўлиб турган кўп сонли оммавий ҳаракатлари ерга эгалик қилиш эволюциясига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатиб, ҳам маълум бир мамлакатнинг конкрет шароитларида халқ оммаси учун жуда оғир бўлган ер эгалиги формасини йўқ қилишга ёки ҳеч бўлмаганда чеклаб қўйишга ва шаклини ўзгартиришга ёрдам берди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1

НИСМ

ИЛК ЎРТА АСР

V-XI

АСРЛАР

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

I БОБ

IV—V АСРЛАРДА РИМ ИМПЕРИЯСИ ҚУЛДОРЛИК ТУЗУМИНИНГ КРИЗИСИ

Ғарбда ўрта аср жамиятининг вужудга келиш проблемаси. Европада ўрта аср жамияти мураккаб бир синтез натижасида, яъни ижтимоий ташкилотнинг ўзидан олдин ўтган икки формасининг: бир томондан, Рим империясидаги қулдорлик тузумининг, иккинчи томондан, кельтлар, германлар, славянларнинг ҳамда империядан шимолда бошқа қабилаларнинг варварлик тузумининг бир-бири билан қўшилиши натижасида вужудга келди, бу варварлик тузуми, аслида ҳали синфий бўлмаган тузум эди. Тўғри, варварлар бир неча аср мобайнида римликлар билан ёнма-ён яшаганлари туфайли уларга римликларнинг бирмунча таъсири ўтган эди. Шу билан бирга феодал тузумнинг элементлари Европа ҳали ўрта асрлар даврига кирмасдан анча илгариёқ римликларнинг ўзларида ҳам, варварларда ҳам вужудга кела бошлаган эди.

Рим империясидаги қулдорлик тузуми III асрдаёқ тамомила тушкунликка учраган эди. Қул меҳнати унумдорлигининг пастлиги, қул кучининг ўрнини тўлдириб туришнинг тобора қийинлашиб бориши (Рим олиб борган ғолибона урушларнинг тамом бўлганлиги туфайли), Римга қарши тўхтовсиз ҳужумлар бўлиб туриши, фитналар ва қулларнинг қўзғолонлари — буларнинг ҳаммаси қулдорлик хўжалигини норентабель қилиб қўймоқда эди, ишлаб чиқарувчи кучларнинг турғунликка ва қулларнинг ўзларини хонавайрон бўлишга олиб келмоқда эди. Рим қулдорлари қулчиликни бир қадар «юмшатиш» ёки қулларни эксплуатация қилиб туриб, эксплуатация қилишнинг бошқа формаларини жорий қилиш йўли билан ижтимоий-иқтисодий кризисдан қутулишга уриндилар, империя ҳаётининг III асрдан V асргача давом этган сўнгги давридаги Рим қулдорлари экономикасининг хусусияти ана шундай эди. Бу уринишлар орасида асосий ўринлардан бирини колонлик олади.

Колонлик. Дастлаб колонлар деб Рим республикасида қулдорларнинг латифундияларидан (йирик поместьеларидан) ер участкаларини ижарага олиб ишловчи ижарачи эркин майда

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

деҳқонларни айтилган. Давлатнинг бир қадар қўллаб-қўлтиқлашига қарамасдан, римлик мустақил деҳқонлар қулдорлик тузуми ҳукмронлик қилган шароитларда доимий равишда хонавайрон ва ҳалок бўла борди. Деҳқонларнинг ерлари эса қулдорлар қўлига ўта борди. Лекин қулдорлик ишлаб чиқариш усулининг ўзи кризисга учраганлиги сабабли латифундияларнинг эгалари фақат қулларни эксплуатация қилиш йўли билангина ўз ерларидан фойдаланишлари амри маҳол бўлиб қолди. Ерларни майдалаб ижарага бериш (ижарага олувчилар эса ердан маҳрум этилган деҳқонларнинг ўзи эди) ер эгаларига бу ерлардан фойдаланиш учун энг қулай усул бўлиб кўринди. Шундай қилиб, қулдорлик системаси билан бир қаторда маълум даражада келгуси феодал тузумдан дарак берадиган янги муносабатлар (катта ер эгалигининг ерлардан майдалаб фойдаланиш усули билан бирга қўшилиши, майда мустақил, лекин шахсан қарам бўлган ишлаб чиқарувчи деҳқоннинг эксплуатация қилиниши) ҳам ривожлана бошлади. Колонлик ривожланиб, крепостнойликка тобора яқинлаша борди. Қулдорнинг ижарачиси бўлган, қуллар орасида яшаган, керакли асбоб, уруғлик, турар жой ва ҳоказоларни ҳам кўпинча қулдордан оладиган колонлар тобора қулдорга қарам бўлиб қолиб, бир эмас, бир кун поместьени— виллани ташлаб, бошқа жойга кетиб қутулиш имконидан бутунлай маҳрум бўлди. 332 йилда император Константин Буюк катта ер эгаларининг манфаатларини кўзда тутиб, колонларнинг ишлаб турган поместьесини ташлаб кетишини тақиқлайдиган ва қочиб кетган колонларнинг мажбурий йўл билан қайтариб олиб келинишини талаб қиладиган фармон чиқарди. Император ва сенаторларга қарашли поместьеларда (бу поместьелар сальтуслар деб аталар эди) колонлар қудратли император маъмурияти ёки ҳукми зўр сенаторлар томонидан анча илгариёқ тутқинликка солинган эди. Шундай қилиб, колон икки қиёфали ўзига хос бир махлуқ бўлиб қолган эди. У юридик жиҳатдан қул деб ҳисобланмас эди (қулга нисбатан «эркин киши» деб ҳисобланар эди, давлат ундан граждanлик солиқлари олар эди), лекин ҳақикатда эса эркин ҳам эмас эди, чунки поместье территориясидан чиқиб кетолмас ва ер эгасига доимий суратда оброк тўлаб туришга ёки унинг учун бирон формада «қуллик мажбурияти»— баршчина ўташга мажбур эди. Колонлар ҳали крепостной эмас эди, лекин Энгельс ибораси билан айтганда, улар «ўрта асрлардаги крепостнойларнинг ўтмишдошлари»[1] эди. IV ва V асрларда колонларнинг сони қисман ерсиз деҳқонлар ҳисобига, қисман озод қилинган қуллар («озод қилинганлар») ҳисобига кўпая борди. Шу билан бир вақтда қулдорлар ўз қулларининг бир қисмини казарма ҳолатидан якка хўжалик («кулбали қуллар»— servi casati булар ўз хўжайинларига оброк тўлашга мажбур эдилар) ҳолатига кўчирдилар. Ниҳоят, ташқа-

[1] К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, XVI том, I қисм, 126-бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ридан келиб ўрнашиб, рим ер эгаларидан бирор бир шартлар билан муайян ер участкалари олган келгинди варварлар ҳам колонларга ўхшаш аҳволда эди.

Шаҳарларнинг тушкунликка учраши. Курналлар ва коллегиатлар. Колонликнинг ривожланиши Рим жамиятининг феодаллашув формаларидан бири эди. Лекин бу феодаллашувнинг яна бошқа аломатлари ҳам бор эди. Ғарбий Римнинг Италия, Галлия, Испаниядаги шаҳарлари империянинг кейинги даврида қаттиқ кризисни бошидан кечирмоқда эди. Қул меҳнатига асосланган ҳунармандликнинг унумдорлиги паст эди. Эркин ҳунармандлар ўзлари ишлаб чиқарган буюмларни етарли даражада сотолмас эдилар, чунки қулдорларнинг поместьелари тобора биқиқлашиб бораётган натурал хўжалик тусига кирмоқда эди. Ҳам маҳаллий ер эгаси — қулдор томонидан, ҳам қулдорлик давлати томонидан қаттиқ эксплуатация қилинган колоннинг харид қуввати йўқ даражада эди. Ўрта денгиздаги савдо баланси империянинг шарқий қисмига қараганда анча қолоқ бўлган ғарбий қисми учун мутлақо ноқулай эди, империянинг шарқий қисми эса иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган ва қулай шароитда эди. Шаҳар хўжалигининг тушкунликка учраши муносабати билан Рим империясида қарамликнинг яна янги формалари вужудга келди, бу формалар ҳам баъзи жиҳатдан бўлғуси феодал тартибларга ўхшаб кетар эди. Чунончи, шаҳарларда яшовчи ўрта ҳол ер эгалари, шаҳар курияларининг аъзолари (курналлар), яъни аҳолининг солиқларни тўлаши ва ҳоказолар учун жавобгарлик юклатилган, ўз вазифасидан энди машаққат чекаётган курналлар мажбурий суратда курияларга бириктириб қўйила бошлади. Ҳукумат курналлик унвонини наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган қилиб қўйди. Ўз шаҳари ва курияснни ўзича ташлаб кетувчи курналлар ҳукумат йўли билан жазоланиши, ҳатто турмага қамалиши керак эди. Шу билан бир вақтда шаҳар ҳунармандлари ҳам бундан баттарроқ ва оғир тутқинликка солина бошлади, улар мажбурий суратда махсус иттифоқларга — коллегияларга уюштирилди. Ҳунармандлар, яъни коллегия аъзолари яшаб турган жойидан кетиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Коллегиялар қулдорлик давлатига ўз ҳунарининг маҳсулотларини топширишга мажбур эди. Ўзининг яшаб турган жойидан қочиб кетган шаҳар ҳунармандлари қўлга туширилса, уларнинг баданига темир қиздириб босилар эди. Ҳукумат ҳужжатларида коллегияларга биркитилган ҳунармандларни очиқдан-очиқ «давлат қуллари» деб аталган.

Поместье-кастеллум. Ер эгалари—магнатлар хусусий ҳокимиятининг кучайиши. Шаҳарлар тушкунликка учраб, хўжалик қайтадан натурал хўжаликка айланиб борган сари қишлоқ поместьеси — вилла хўжалик ва ижтимоий ҳаётнинг асосий ячейкасига айлана борди. Қудратли сенаторларнинг кўпи ҳатто Римда яшамас ҳам эди, улар ўз поместьеларида яшар эди. Поместье — вилланинг ташқи кўриниши ҳам ўзгарди. Виллалар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мустаҳкамлана бошлади, улар ташқи кўриниши жиҳатидан кейинчалик вужудга келган ўрта аср қасрларига бирмунча ўхшар эди (мустаҳкамланган поместье латинчасига «castellum» деб аталарди, Ўрта аср қасрининг французча номи château шу сўздан келиб чиққан). Ер эгаси—магнатнинг одатда ўз қасрида турмаси (сагсег) ва ўз қўшини бўлар эди. Унинг ён-беридаги майдароқ поместьели ер эгалари (possessores) ҳамда хусусий мулкка эга бўлган эркин деҳқонларнинг (rustici) омон қолганлари бу кучли қўшниларидан ҳомийлик сўрардилар ва шу тариқа ўзларига ҳомий-ҳимоячи топиб, ерларининг чегараларига ўша ҳомийларнинг белгисини қўйиб қўярдилар. Давлат эса бу катта ер эгаларига вилладаги аҳоли устидан полиция назорати олиб боришни топширар эди, солиқларни йиғиш ҳуқуқини берарди, майдароқ ишлар юзасидан суд қилишга рухсат этар эди, ҳарбий хавф пайдо бўлганда, лашкар тўплаш ҳам шуларга топширилар эди. Шундай қилиб, катта ер эгаларининг хусусий ҳокимияти давлат ҳокимияти тусига, яъни халқ устидан юргизиладиган ҳокимият тусига кира бошлади. Империянинг охирги даврида Римда қулдор-ер эгаси маълум даражада ҳукмдор, ўз поместьесининг ва ўз атрофидаги бутун округнинг ҳокими, эгаси эди.

Ҳукумат сиёсатида икки тенденция кураши. IV асрда Рим ҳукумати ўзининг III асрдаги оғир кризис ҳолатидан бирмунча қутулди. Императорлардан Диоклетиан (284—305) ва Константин (306—337) империянинг маъмурий-молиявий аппаратини мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча реформалар ўтказди. Солиқларнинг натура шаклида олиниши, солиқ солишни тартибга солиш мақсадида гоҳ-гоҳ ерларнинг ва аҳолининг ҳисобга олиб турилиши (ҳукумат цензлари), иш ҳақининг ва моллар нархининг нормага солиниши, олтин муомаласининг (солид) тикланиши (Константин вақтида), деҳқонлар-колонларнинг, ҳунармандлар-коллегиатларнинг амалда тутқунликка солинишини юридик йўл билан расмийлаштирилиши ва бошқалар — буларнинг ҳаммаси қулдорлар синфининг тушкунликка юз тутган давлат тузумини ва ижтимоий тузумни мустаҳкамлашга зўр бериб уринганини кўрсатади.

Император ҳокимияти ҳар қандай қилиб бўлса ҳам ўз эътиборини мустаҳкамлашга интилиб, очиқдан-очиқ диктаторлик тусини олди. Принципат ўрнини, яъни ҳали республикага хос бўлган баъзи традицияларни сақлаб қолган император ҳокимияти ўрнини доимий, мунтазам самодержавиенинг бир формаси бўлган ва Шарқдаги қадимги деспотик (мустабид) монархия подшолари ҳокимиятига ўхшаш деспотик ҳокимият ташкилоти бўлган д о м и н а т эгаллади. Диоклетиан ўзининг батамом илоҳийлаштирилишини ва, жумладан, худога атаб қурбонлик қилингани сингари, унга ҳам атаб қурбонлик қилинишини талаб қилди. Диоклетиан ва Константин вақтида чиновниклар бюрократияси ҳаддан ташқари кучайтирилди. Сенатлар амалда ҳақиқий ҳукмрон юқори органлик аҳамиятини йўқотиб, ўз ўрнини импера-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

торнинг консистория деб аталган бюрократик кенгашига берди, бу кенгашнинг аъзолари император ҳузурида ҳатто ўтиролмас ҳам эдилар. Юқорида айтиб ўтилган императорлар вақтида доимий, мунтазам қўшин анча кўпайтирилди; шу билан бирга қўшинининг кўпчилик қисми империяга ёлланиб хизмат қиладиган варвар отрядларидан иборат эди.

Шу нарса характерлики, империяни марказлаштириш сари бундай интилиш билан бир қаторда Римнинг кейинги асрлардаги император ҳокимияти ўз оқибати жиҳатидан марказлаштиришга бутунлай зид бўлган тадбирларни амалга оширди. Юқорида айтиб ўтилганидек, императорлик маҳаллий магнатларнинг хусусий ҳокимиятини (халққа ҳукмронлик қилиш функцияларини ҳам) тан олган эдилар, бундан ташқари Диоклетиан империяни тўрт қисмга (икки Август билан икки Цезарь ўртасида) тақсим қилиб, тетрархия деб аталган нарсани жорий қилди, ҳар бир ҳокимга муайян вилоятлар ва махсус пойтахт ажратиб берди[1]. Константин яна якка ҳокимликни тиклади. Лекин у ўлгандан кейин империя яна икки ёки уч қисмга бўлиниб кетди. 395 йилда император Феодосий I ўлгандан кейин империя бутунлай мустақил ва ҳатто бир-бирига душман бўлган икки қисмга — Ғарбий ва Шарқий қисмларга узил-кесил бўлиниб кетди. III аср охирида — IV асрнинг бошларида империянинг сиёсий маркази Шарққа кўчди. Янги Рим ёки Константинополь империянинг сиёсий маркази бўлиб қолди, бу шаҳарни Константин Буюк антик замондаги Византия шаҳри ўрнашган жойга қурган эди.

Христиан черкови ва унинг социал роли. Константиннинг қулдорлик тузумини мустаҳкамлашга қаратилган реформаларидан бири христиан черковининг давлат дини деб танилиши бўлди. Бу воқеа сўнгги Рим империяси тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлди, шунингдек, келгусидаги ўрта асрлар тарихи учун ҳам тайёргарлик дақиқаларидан бири бўлиб, жуда катта роль ўйнади.

Даставвал империя составида махсус иерархияга («маъмурлар даражасига»), катта ер эгаларига, кишилар қарамлигининг янги формаларига — черковқуллари деб аталган қулларга (servi ecclesiastici) — буларнинг аҳволи колонларнинг аҳволидан ўзга эмас эди—молик бўлган кучли янги бир ижтимоий ташкилот вужудга келди. Бу вақтда (IV аср бошларида) христиан черкови ўзининг социал составини жуда ҳам ўзгартириб юборди. Илгари, I—II асрларда, христиан черкови мухлисларининг асосий оммаси қуллардан, шаҳарлардаги пролетарлашган элементлардан, қисқаси, социал жиҳатдан эзилган ва ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум қилинган кишилардан иборат бўлган бўлса, энди христианликка ўрта синфлар ва ҳатто аристократия вакиллари ҳам ўтдилар. Черков энди мавжуд қулдорлик тузумига қарши чиқ-

[1] Империянинг префектуралар деб аталадиган тўрт қисми Италия, Галлия, Иллирия, Шарқдан иборат бўлиб, Шарқ составига Болқон ярим оролининг жанубий-шарқий қисми — Фракия вилояти ҳам киради.

33817

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

май қўйди, балки ўз ташкилотини бу тузум шароитларига мослаштиришга интилиб, ўзи катта ер эгасига айлана борди. Христианлик, давлат динига айланганидан кейин, ҳақиқатда меҳнаткашларни эксплуатация қилишга фатво берди. Черковда эътиборли епископлар вужудга келиб, булар тез вақт ичида бойиб кетди ва жойларда снёсий таъсир орттирди. Чунончи, шаҳарларнинг епископлари гўё ҳимоячилар (дефенсорлар) бўлиб, шаҳарларнинг ҳимоячи-ҳомийлари ва шаҳарлар билан император маъмурияти ўртасида воситачидек эди. Черков империя вилоятларидаги «варварлар» ўртасида «миссионерлик» фаолиятини кенг суратда қизитиб юборди. IV асрда ва айниқса V асрда қўшни варвар қабилаларининг (яъни римлик бўлмаган қабилаларнинг) кўпи христианликни қабул қилди.

Энг муҳим шаҳарлар — Рим, Александрия, Константинополь, Антиохия, Қуддус V асрда узил-кесил патриарх унвонини олдилар (Рим ва Александрия патриархлари папа деб ҳам аталар эди). Патриархларга митрополитлар ва архиепископлар бўйсунар эдилар, архиепископларга эса черковга айрим округларни — епархияларни бошқарувчи оддий епископлар итоат қилар эди; епархиялар ўз навбатида маҳаллий жамоа-қавмлардан ташкил топган эди, уларнинг тепасида священиклар (поплар)—пресвитерлар турар эди. Бутун империя территориясидаги давлат дини ташкилоти устида турган черков, энди ўзини к а т о л и к ёки б у т у н ж а ҳ о н черкови деб ҳисоблади. Унга итоат қилмаган оқимлар ёки гуруҳларни (секталарни) еретик деб, уларнинг таълимотини ересь деб эълон қилинади. Ҳукмрон черков манфаатларини ҳимоя қилиб турган давлат IV—V асрлардаёқ еретикларни систематик равишда таъқиб қилиб, уларга нисбатан қаттиқ жазо чораларини ишга солди. Христиан черковининг ривожланиши ва расмийлашуви, унга қарашли ерларнинг кўпайиб бориши, қулликнинг черков поместьеларидаги бирмунча юмшатилган янги формаси, черковнинг варварлар олами билан алоқа қилиши ва уларнинг аста-секин христианлаштирилиши — буларнинг ҳаммаси ҳам ўрта асрлардаги янги тузумнинг маълум даражада тайёрланиши эди. Папалик ва Рим-католик черкови Ғарбдаги ўрта асрларнинг тақдирини ҳал қилишда жуда катта тарихий роль ўйнаганини кейинги бобларда кўрамиз.

Рим империяси варварлар томонидан босиб олиниш арафасида. Империянинг кризиси IV аср охирида — V аср бошларида юмшаш у ёқда турсин, яна баттарроқ кескинлашди. Кўпгина социал-снёсий реформалар ўтказилишига қарамай, динниинг ўзгаришига қарамай, қулларни эксплуатация қилиш формасини (плантаторларнинг казарма шароитидаги қулларини оброк тўлайдиган қулларга ва колонларга айлантириш йўли билан) юмшатишга ҳаракат қилинишига қарамай, Рим жамияти қулдорликка асосланган жамият ҳолича қолганда, тикланолмас эди. Рим империясининг давлат машинасини — қулдорлик синфининг энг муҳим снёсий қуроли бўлган бу давлат машинасини синди-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

риб ташлаш, ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада ўсишини ва жамиятнинг ривожланишини таъминлаш учун қулдорлик тузумини йўқ қилиш — буларнинг ҳаммасини зўрлик, революция йўли билангина амалга ошириш мумкин эди. Бу жуда катта социал ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи кучлари Рим жамиятининг ўзидаги эзилган синфлар ҳамда варварлар бўлди. Қуллар, колонлар, шаҳар ҳунармандлари III—V асрлар давомида ўз золимларига, айрим қулдорларга ва Рим қулдорлик *империясининг ўзига қарши қаттиқ кураш олиб бордилар*. Галлия ва Испанияда багаудларнинг III—V асрдаги қўзғолони, Шимолий Африка циркумцеллионлар ёки агонистикларнинг IV асрдаги — V асрнинг бошларидаги ҳаракати, Реция, Паннония ва Норикада сукамарларнинг V аср ўрталаридаги галаёнлари бунга яққол далилдир. Лекин Римдаги эзилган омманинг социал кучлари тарқоқ, сочилган, мутлақо уюшмаган эди. Уларнинг чиқишлари, одатда, мағлубият билан тугар эди. Бироқ қулдорлик Римига қарши империя аҳолисининг настки табақаларидан ташқари яна бир куч—қўшни варварлар ҳам бош кўтарди. Рим империясининг қийин аҳволга тушиб қолганлигидан фойдаланиб, бўш ер ва бошқа хил ўлкалар пайида бўлган варварлар (IV—V асрларда булар асосан турли герман қабилалари эди), кейинчалик славянлар ва шунингдек, бошқа халқлар вилоят кетидан вилоятни қўлга ола бошладиларки, ниҳоят, 476 йилда Ғарбий Рим императорлари ҳокимиятини бутунлай йўқ қилдилар, бу вақтда Ғарбий Рим императорлари қўлида биргина Италия қолган эди.

Ғарбий Рим империяси территориясида майда ва анча йирик варвар королликлари вужудга келди, бу королликларда янги ижтимоий тузумнинг яратилиши учун (Римдагига қараганда) қулайроқ шароитлар туғилди. Лекин, аввал варварларнинг ўзи ким бўлганлигини кўриб чиқайлик.

II БОБ

ВАРВАРЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ТУЗУМИ. КЕЛЬТЛАР, ГЕРМАНЛАР, СЛАВЯНЛАР

Италиядан шимолда жуда қадимги вақтда эрамизнинг биринчи юз йиллигида жуда кўп варвар қабилалари яшаган; бу қабилалар учта катта группага: кельтлар, германлар ва славянларга бўлинган эди. Варварларнинг ижтимоий тузуми Рим қулдорлик тузумига бутунлай қарама-қарши эди. Уларда ҳали ижтимоий синфлар таркиб топмаган эди, ҳақиқий маънодаги давлат йўқ эди; варварларда уругчилик муносабатлари ҳали ижтимоий муносабатларнинг асосий тури эди; бу қабилалар аҳолисининг асосий оммаси эркин кишилардан иборат эди, гарчи уруғ бошлиқлари ва ҳарбий зодагонлар бу эркин кишилардан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

юқори турса ҳам, лекин ҳали уларнинг ўрталаридаги муносабатлар синфий, антагонистик тус олмаган эди.

Бу тузум ибтидоий-жамоа тузуми бўлиб, эрамизнинг IV—V асрларида анчагина чириган эди, лекин шундай бўлишига қарамай, уруғчилик муносабатлари ҳам, ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги (жамоа ер эгалиги) ҳам ҳали бутунлай йўқолмаган эди.

Рим мана шу варвар қабилаларига қарши юзларча йил давомида кураш олиб борди. Римнинг варварлар устидан ғалаба қилиши натижасида варварларнинг кўпи қулларга айлантирилди. Варварларнинг шимолий чекка ўлкаси узоқ вақтгача Римга ўз қулдорлик латифундияларини ишчи кучи билан таъминлаб турадиган асосий манба бўлиб келди.

Кельтлар. Рим даставвал кельтлар билан тўқнашди. Кельт қабилалари эрамиздан олдинги биринчи минг йил ўрталарида ва иккинчи ярмида айниқса Ғарбий Европанинг анча катта территориясига ўрнашиб олган эди. Эрамиздан олдинги VI—III асрларда улар ҳозирги Ғарбий Германияда ва Францияда (галлияликлар), Испанияда (кельт-иберлар), Ирландияда (ирлар ёки эйрлар ва скоттлар), Англияда (бриттлар), шунингдек, Швейцарияда (гельветлар) ва Шимолий Италияда (Цизальпия Галлиясида) ўрнашган эдилар. Кичик Осиёда кельтлар эрамиздан олдинги III аср ўрталарида давлат туздилар, бу давлат Галлатия деб аталди.

Шуниси қизиқки, ҳозирги замон Европасида энг кўп тарқалган бир қанча географик номлар — дарё номларидан Рейн ва Дунай, тоғларнинг номларидан — Альп ва бошқалар, халқларнинг номларидан — британликлар (бриттлар), германияликлар (германлар) ва ҳоказолар кельтлардан қолган номлардир.

Юз йиллар мобайнида кельтлар — галлар деган ном римликларни даҳшатга солиб келди. Эрамиздан олдинги IV аср бошларида (390 й.) галлар Ўрта Италияга бостириб кириб, Римгача етиб бордилар ва унга ўт қўйдилар. Эрамиздан аввалги II аср охирида Мария вақтидаёқ кимврлар ва тевтонлар (қисман галлар, қисман германлар) ҳужуми натижасида Рим республикаси уларга зарба бериш учун бутун кучини сафарбар қилишга мажбур бўлган эди. Лекин кейин римликларнинг ўзлари ҳужумга ўтдилар. Эрамиздан аввалги 121 йилда римликлар Жанубий Галлиянинг бир қисмини босиб олдилар, Галлиянинг бу қисми Нарбонни Галлияси ёки Провинцияси деб аталди. Эрамиздан аввалги 58 йилда Юлий Цезарь бутун Трансальп Галлиясини босиб олишга киришди ва 51 йилда батамом босиб олди. Бу вақтда кельтларни герман қабилалари Ғарбий Германиядан ҳам бутунлай сиқиб чиқардилар. Рейн кельтлар билан германлар ўртасидаги чегара бўлиб қолди.

Бошқа кельт қабилаларига (масалан, Британия ёки Ирландия кельтларига) қарама-қарши ўлароқ Галлия кельтларининг уруғчилик тузуми римликлар ҳали уларни босиб олмасдан илга-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

риёқ анчагина чирнган эди. Уларда кучли ва бой уруғ-қабила зодагонлари бор эди (бўларни Цезарь «чавандозлар» деб атаган эди), бу зодагонлар энг яхши ерларни босиб олган эдилар ва уларнинг кўп қуллари бор эди. Уларда жуда кўп дружиначилар бор эди. Галлияликларнинг уруғ жамоалари (плебс) даги оддий аъзоларининг кўпчилик қисми ҳам зодагонларга қарам эди. Бу қарамликни Цезарь Рим клиентэласи билан тенглаштирар эди. Галлияликлар динни таркиб топаётган синфий жамиятнинг белгиларини акс эттирар эди. Друидлар деб аталган коҳинларнинг қудратли уюшмаси катта сиёсий аҳамиятга эга эди, бу уюшма Галлияда қабилалар ўртасида узлуксиз равишда чиқиб турадиган жанжал ва низоларни ҳал қилишда умум Галлия суд трибунали ролини ўйнар эди.

Римликлар томонидан истило этилган Галлия тез орада романлашиб кетди. Галлияда римликларнинг катта ер эгалиги ва қулдорлиги мустаҳкам қарор топди. Аҳолиси галлардан-римликлардан иборат жуда кўп шаҳарлар вужудга келди. Рим йўллари Галлиянинг ҳар томонидан кесиб ўтган эди. Латин тили маҳаллий кельт шевасини сиқиб чиқарди. Галлар ўз ғолибларининг динига кирдилар, римча номларни қабул қилдилар, римча кийинишни ва рим урф-одатларини ўзлаштириб олдилар. Хийла қисқа муддат ичида (I аср ва II аср бошларида) Галлия Италия билан қалин алоқада бўлган Римнинг энг кўп романлашган вилоятига айланди.

Эрамиздан аввалги I аср охирларида (Август замонида) римликлар Испанияни тамоман истило этдилар, бу ердаги маҳаллий аҳоли ҳам Галлияга қараганда камроқ даражада бўлса-да, лекин анчагина романлаштирилди. Жумладан, алоҳида иберия тил группасига мансуб бўлган баскаклардан иборат ярим оролнинг шимолий қисми деярли романлаштирилмаган областлигича қолаверди. Эрамизнинг I асри ўрталарида (император Клавдия замонида (Британия ҳам) Британияни истило этиш Юлий Цезарь юришларидан оқ бошланган эди) римликлар томонидан босиб олинди. Лекин римликлар Британиянинг бир қисминигина босиб олган эди. Шотландия ҳам, Ирландия ҳам, Уэльс ҳам Рим ерлари составига кирмаган эди. Британия Римдан анча узоқда бўлгани туфайли, Галлиядагига ва ҳатто Испаниядагига қараганда анча кам даражада романлаштирилди, бунинг устига римликларнинг Британияда ҳукмронлик қилиши ҳам унча узоққа чўзилмади. V асрнинг бошларида рим легионлари Британиядан олиб чиқиб кетилди. Британия кельтлари бир қанча вақтгача яна мустақил бўлиб олдилар.

Шундай қилиб, кельтлар ўрта аср Европасининг ташкил топишида анчагина муҳим роль ўйнадилар. Кельтларнинг жуда кўпчилиги оқибат-натижада римликларга бўйсунган бўлсаларда, лекин улар варварлар ичида биринчи бўлиб, римликларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Римликлар уларга узоқ вақтгача қаттиқ таъсир кўрсатиб келдилар, бунинг натижасида Рим циви-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лизацияси Шимоли-Ғарбий Европанинг энг узоқ чегараларигача бориб етди. Уруғчилик тузумининг баъзи хусусиятлари (хусусан уруғчиликка асосланган жамоа ер эгалиги) ўрта асрларга кельтлардан ўтди, масалан, Ирландияда, Шотландияда, Ўрта аср Англиясининг баъзи областларида (Уэльсда), француз Бретанида шундай бўлди. Бир қанча этник ва тил элементлари Ғарбий Европадаги кўпгина халқларга — французларга, ирландларга, инглизларга, испанларга кельтлардан ўтди, лекин бу халқларнинг ташкил топишида кейинчалик бошқа қабилалар (кўпроқ германлар) ҳам катта роль ўйнадилар. Романлаштирилган бўлсаларда, Рим империясини тор-мор қилишда кельт қабилалари ҳам актив қатнашдилар.

Рим ҳукмронлигидан биргина Британия қутулиб қолмади, балки Шимолий Галлия (кейинчалик Бретани деб ном олган Арморика ярим ороли) ҳам, Шимолий Испания ҳам ҳақиқатда Рим империясига қарши курашди ва Рим ҳукмронлигидан германлар, славянлар ва ҳоказолардан иборат бошқа варвар қабилалари Римга қарши бирданига ҳужум қилган вақтда қутулиб қолдилар.

Қадимги германлар. Бир қанча Рим ёзувчиларининг асарларидан қадимги германлар ҳақида анча муфассал маълумотларга эгамиз. Юлий Цезарь ўзининг Галлия уруши ҳақидаги эсдаликларида (эрамиздан аввалги 50-йил атрофида ёзилган) германларнинг турмушини муфассал баён қилган. Рим тарихчиси Тацит германлар ҳақида махсус бир этнографик очерк ёзган, бу очерк одатда «Германия» деб аталади[1] (эрамизнинг 100-йили атрофида ёзилган). Антик дунё авторларидан Плиний, Плутарх ва бошқалар ҳам германлар тўғрисида асарлар ёзган. Буларнинг асарларидан бизга даставвал шу нарса маълум бўлдики, германлар ғарбда Рейн билан, шарқда Висла ўртасидаги, шимолда Шимолий денгиз билан Балтика денгизи ўртасидаги, жанубда Альп тоғлари билан Дунай дарёси ўртасидаги территорияда, шунингдек, Скандинавияда ўрнашган. Улар кўпдан-кўп шарқий ва ғарбий герман қабилаларига бўлинган (ғарбий қабилалар билан шарқий қабилалар ўртасидаги чегара Эльба дарёси бўлган). Цезарь ва Тацит замонларида энг катта аҳамиятга эга бўлган қабилалардан свевларни, Рейн бўйида яшаган бир қанча қабилаларни (ҳамавлар, сукамбрлар, хеттлар, херускиларни), Эльба орқасида ва Балтика денгизи бўйларида яшаган бир қанча гот-вандал қабилаларини, Дунай бўйида яшаган квадлар билан маркамонларни ва бошқа қабилаларни авторлар жуда кўп тилга оладилар. Германларнинг ижтимоий тузум (асосан Цезарь томонидан таърифланган свевлар қабиласининг ижтимоий тузуми) 150 йил ўтгандан кейин Тацит томонидан таърифланган германлар тузумидан анча фарқ қилади;

[1] Бу китобнинг аниқ номи — «Германларнинг келиб чиқиши ва яшаш жойи тўғрисида».

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кўп жиҳатдан эса бу иккала автор бир-бирининг фикрини тўлдиради. Цезарнинг таърифича, германлар ҳатто жуда ҳам айтарли даражада ўтроқлашмаган кишилар эди. Уларнинг деҳқончилиги у вақтда ибтидоий деҳқончилик бўлиб, экин партов ерларга экилар эди. Ер сал-пал юмшатилиб, бир-икки йил сурункасига экин экилгандан кейин, деҳқонлар бу ерларни ташлаб, бошқа жойга кўчиб кетар эдилар. Цезарнинг аниқ кўрсатишича, ернинг ўзи ҳали хусусий мулк эмас эди: «Уларда ер хусусий мулк қилиб бўлиб олинган эмас, улар бир жойда бир йилдан ортиқ тура олмайди ҳам»... (Германлардан) ҳеч кимнинг,— деб давом этади у,— ўзига хусусий мулк қилиб аниқ ўлчаб берилган ер участкаси ёки мулки йўқ, лекин амалдорлар ва бошлиқлар уруғларга ва бирга яшовчи элатларга ҳар йили керакли жойдан ва керакли миқдорда ер ажратиб берардилар...». Бу нарса ернинг уруғ мулки бўлганлигини жуда очиқ кўрсатиб турибди. Цезарь замонидаги германлар ҳаётида чорвачилик билан овчилик катта роль ўйнар эди: «Улар (германлар) деҳқончилик билан шуғулланишга у қадар қизиқмайдилар... Улар нондан кўра сут, пишлоқ ва гўштни кўпроқ истеъмол қиладилар» (Цезарь). Король ҳокимияти бу вақтда фақат баъзи герман қабилаларидагина бор эди, ўшанда ҳам фақат ҳарбий аҳамиятга эга бўлиб, вақтинча ҳукм сурар эди. Короллар уруш вақти учунгина сайланар эди. Тинчлик вақтида уруғ ва қабилаларни уруғ ва қабила оқсоқоллари ва бошқалари (principes) идора қилар эди.

Тацит германларнинг анча юксак тараққий қилган даврини таърифлайди. Тацит уларни бутунлай ўтроқлашиб қолган аҳоли эди, деб кўрсатади. Уларнинг қишлоқ ва хуторлари бор. Улар энди Цезарь замонидагига қараганда анча қунт билан деҳқончилик қила бошладилар, бекор ётган ерларни ишга солдилар, ўрмон дарахтлари кесилиб, экинзорга айлантирилди. Уларнинг деҳқончилик қуроли оғир плуг эди. Тацитнинг таърифидан маълумки, германлар ҳунармандчиликнинг асосий турлари: темирчилик, тўқимачилик ва қулдорчиликни, темир ва бошқа металларни олишни билганлар. Бироқ улардаги ижтимоий тузум архаиклигича қолаверган.

Тацит замонида ҳам германларда ер хусусий мулк эмас эди. Ернинг *бош хўжайини* (*ва эгаси*) уруғ ва қабила эди. Бироқ шу билан бир вақтда германларда ердан якка тартибда фойдаланиш ҳам авж олди. Шунисн характерлики, Тацит замонида ер турли оилалар ўртасида тенг тақсимланмас эди. «Ер,— деб ёзади Тацит,— деҳқонларнинг сонига қараб навбатма-навбат ҳамма учун берилади, сўнгра улар ерни ўз ўрталарида мавқеларига қараб тақсимлаб оладилар...». Германларда уруғчилик тузуми Тацит замонида ҳам катта роль ўйнади. Ерга уруғ уюшмаси хўжайинлик қилар эди. Жангларда уруғ-аймоқлар ёнмаён туриб, жанговар саф тортардилар. Уруғдошларига биров озор бергудай бўлса, уруғ аъзолари ўч олишга (уруғ учун ўч

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

олишга) мажбур эди. Никоҳлаш, ёш германнинг балоғатга етганлигини маълум қилиш, мулкдан маҳрум қилиш ва мулк бериш, суд ишларини кўриш ва ҳар турли жанжалларни текшириш ишлари уруғ аъзолари ўртасида ҳал қилинар эди.

Бироқ Тацит замонидаги германлар уруғида чириш аломатлари рўй берган эди. Уруғ зодагонлари оддий германлардан (Цезарь замонидагига қараганда анча устун турар эди. Тацитнинг ўзи ҳам «зодагонлар» (nobilitas)ни оддий халққа (plebs) қарама-қарши қўяди. Энг яхши ерлар зодагонлар қўлида эди. Зодагон германлар одатда қулларни ишлатар эдилар (бу қулларнинг кўпчилиги урушда асир олинган кишилар эди). Бироқ, германлардаги қулчилик Рим казарма қулчилигига қараганда ибтидоий, патриархал тусда эди. Қул ўз онласи билан унга ажратиб берилган алоҳида ер участкасида яшаб, ўз хўжайинига маҳсулот билан оброк тўлаб туришга мажбур эди. Қулчиликнинг бу формаси—кейинги вақтларда, кризис даврида Рим қулдорлари ҳам жорий қила бошлаган қулдорлик формасига («Кулбали қуллар» ёки «оброкчи қуллар»га) бирмунча ўхшар эди. Германлардаги патриархал қулчилик ҳам кейинги феодал крепостной тузумга қараб ривожланиш йўлидаги босқичлардан бири эди.

Германларда қабила зодагонларининг қудрати ҳарбий ишнинг авж олишига ҳам асосланган эди. Зодагонларнинг дружиначилари бўлар эди. Қўшни герман қабилалари ва герман бўлмаган қабилалар билан узлуксиз урушлар олиб бориш бу ҳарбий бошлиқлар ва уларнинг дружиначилари учун доимий бир касб тусини олган эди. Урушда асир олиб, қулга айлантириш ва бошқа хил ўлжалар бу ҳарбий зодагонларнинг бойиши учун бир манба бўлган эди, шу тариқа улар алоҳида имтиёзли ҳарбийлар сословиеси бўлиб ташкил топган эдилар. Ҳарбий бошлиқлар орасидан умрбод короллар сайланарди, бу короллар ўз ҳокимиятларини мерос қилиб қолдиришга ҳаракат қилардилар. Шу билан бирга, одатда халқ (пиёда) лашкарларининг жуда кўпчилигини ташкил қилган оддий жангчи-германлар ҳали маълум даражада снёсий аҳамиятга эга эдилар. Уруғ зодагонлари ва ҳарбий зодагонлар ҳар қанча кучайиб борган бўлсалар-да, бари бир, улар оддий жангчиларнинг фикри билан ҳисоблашишга мажбур эдилар; каттароқ урушларнинг оқибати шу оддий жангчиларга боғлиқ эди. Биз Тацитнинг германлардаги ҳарбий йиғилишларни таърифлаб ёзган асарига эгамиз. Бу йиғилишларда қатнашувчиларнинг асосий оммаси оддий жангчилардан иборат бўлиб, улар ҳарбий бошлиқларнинг ва зодагонларнинг таклифлари тўғрисида жуда қизғин фикр билдирар эдилар, бу таклифларни гоҳ маъқуллар эдилар, гоҳ қуролларини пеш қилиб рад этар эдилар. Бироқ ҳ а р б и й д е м о к р а т и я т у з у м и деб аталмиш бу тузум германларнинг ўзига хос, янги бир нарса эмас эди. Бу тузумни тараққиётнинг маълум босқичида: қадимги грекларда — Гомер замонида, римликларда — Рим та-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рихининг илк «давлатчиликдан олдинги» даврида ва бошқа варвар халқларда ҳам учратиш мумкин эди.

Қадимги германларда синфий муносабатларнинг ривожланмаганлигини уларнинг дини хонаки, патриархал характердалигидан кўриш мумкин эди. Қадимги германлар динида алоҳида ҳукмдор ва бадавлат коҳинлар ҳам ажралиб чиқмаган эди, катта, дабдабали ибодатхоналар, умумнинг эътиборига сазовор бўлган ибодатхоналар, сердаҳмаза маросимлар йўқ эди. Германлар табиатнинг стихияли кучларини — осмон, қуёш, момақалдироқ, шамол ва ерни илоҳийлаштирар эдилар, бу стихияли кучлар ибтидоий деҳқон, чорвачи ва овчининг ҳаётида энг катта аҳамиятга эга эди. Бу стихия худоларини инсон қиёфасидаги подшо ва қаҳрамонлар сифатида гавдалантириш (жанговар худо Один ёки Водан, унинг хотини маъбуда Фрея ва бошқалар эътиқоди) анча кейин пайдо бўлди. Бу хилдаги жуда мураккаб ва бой афсоналар асосан герман скандинав қабилаларининг (эрамизнинг XI—XIII асрларидаги Скандинавия сагларининг) қиссаларида сақланиб қолди.

Германлар ва римликлар. Кимврлар билан тевтонларнинг юқорида айтиб ўтилган 102—101 йиллардаги ҳужумини ҳисобга олмаганда (бу ҳужумда германлар ҳам қатнашган эдилар), германлар билан римликлар ўртасидаги биринчи кучли тўқнашиш Юлий Цезарь замонида бўлди. Цезарь свев короли Ариовистга зарба берди ва ҳатто германларга даҳшат солиш мақсадида Рейннинг ўнг қирғоғига ҳам ўтди. Август замонида Рим саркардалари Агриппа, Друз ва Тиберий (Тиберий кейин император бўлди) Рейннинг нариги томонидаги ерларнинг бир қисмини — Рейн билан Везер ўртасидаги ерларни босиб олдилар, ҳатто Эльбагача етиб бордилар. Бироқ эрамизнинг 9-йилида Варнинг (Тевтобург ўрмонида) енгилиши римликларнинг ҳужумини тўхтатиб қўйди. Шу пайтдан бошлаб улар Рейн билан Дунай ўртасида қаттиқ ўрнашиб олиб, асосан мудофаа билан чекландилар. Рейн билан Дунай ўртасида (Кобленц—Регенсбург линияси) узунлиги 500 километрдан иборат тупроқ қўрғон қурилиб, у Рим қўрғони (Limes Romanus) деб аталди. Римликларнинг мудофаа иншоотлари герман қабилаларининг сиқувини бирмунча вақтгача тўхтатиб турди. Лекин германларда ишлаб чиқарувчи кучлар, аҳоли ўсган сари, герман қабилаларининг ичида синфий табақаланиш кучайган сари (зодагонлар ва уларнинг дружиналари ўсиб ва кучайиб, уларга фақат ергина эмас, балки ишчи кучи ва ҳар турли ўлжалар ҳам керак эди) варварларнинг империяни сиқуви тобора кучайиб борди. Маркоманлар II асрнинг иккинчи ярмида Дунай чегараларида 15 йил (165—180) уруш олиб бордилар. Квадлар билан маркоманлар Рим чегарасини ёриб ўтиб, Италиянинг шимолига бостириб кирдилар ва римликлар уларни бу ердан зўрға суриб чиқардилар. Рим ҳукумати уларга (расман, федерат-иттифоқчиларга) Рейннинг юқори оқими билан Дунайнинг юқори оқими ўртасидаги, Рим

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қўрғонининг бериги тарафидаги ерларни ажратиб беришга мажбур бўлди. Бу ерлар у ш у р д а л а деган ном олди (афтидан, варвар тўлайдиган солиқнинг номидан олинган бўлса керак). III асрнинг ўрталарида, яъни Рим империяси қаттиқ социал ва сиёсий кризисни бошидан кечириб турган вақтда, ғарбий герман қабилаларининг бир қисми — франклар, свевлар ва бошқалар Рейндан, яъни Германиянинг ғарбидаги Рим чегарасидан ўтдилар. Худди шу вақтда II асрнинг иккинчи ярми ва III аср давомида шарқий герман қабилалари ўртасида ҳам катта силжишлар бўлди. Энг кучли шарқий герман қабилалари группировкаларидан бири—готлар—шимолдан жанубга Дунай ҳавзасига тушиб, Дания территориясининг бир қисмини босиб олди ва кейин шарқ томонга Қора денгиз бўйига тарқалди. Бу ерда готлар славян, шарқий сармат қабилалари ва бошқа қабилалар орасида 150 йилча яшадилар. Улар Қора денгиз бўйида кўп қабилали иккита короллик — Вестгот короллиги (Дунайнинг қуйи оқими) ва Остгот короллиги (қуйи Днепр ҳавзасида) тузидилар ва шундай қилиб, Шарқий Рим империясининг чегараларига жуда ҳам яқинлашиб келдилар.

Қадимги замонда славянлар. «Славянлар» деган сўзни эрамизнинг VI асридаги византиялик ёзувчилар жуда кўп тилга оладилар. Лекин рим ва грек-рим авторлари славянларни анча илгари тилга олган эдилар. Қадимги дунё авторлари қадимги германларни қай вақтдан бошлаб тилга олган бўлсалар, славянлар ҳам қарийб худди шу вақтдан бошлаб тилга оладилар. Масалан, Тацит, Плиний ва Птолемей венедларни (ёки венетларни) бир неча бор тилга олиб, улар германлардан шарқда, Балтика денгизининг жанубий қирғоқларида яшаган, деб кўрсатадилар. IV, V ва VI асрларда венедлар деган ном ва славянлар деган янги ном билан бир қаторда гетлар ва антлар деган номлар ҳам учрайди. VI аср ўрталарида яшаган византиялик катта тарихчи Прокопий славянларни склавинлар ва антлар деб атайди. Прокопийнинг ёзишича, склавинлар ўша вақтда Дунай бўйида, антлар Днестрнинг шарқида яшаганлар. Ҳар ҳолда эрамизнинг биринчи асрларидаёқ славянлар жуда кенг территорияга ўрнашган бўлиб, бу территория шимолда Балтика денгизи қирғоқларидан тортиб жанубда Дунайгача, ғарбда Дунайдан тортиб то Днепр ҳавзасигача ва Днепрнинг шимолидан ва шарқидан тортиб то Окагача борар эди.

Византия тарихчилари — Прокопийнинг (VI асрнинг ўрталарида) ва Маврикийнинг (VI асрнинг охирида — VII асрнинг бошларида) таърифлашича, қадимги славянлардаги ижтимоий тузум уруғчилик асосидаги ибтидоий-жамоа тузумидан иборат бўлган, германлардаги (ва ундан илгари кельтлардаги) ижтимоий тузум қандай хусусиятларга эга бўлган бўлса, қадимги славянлардаги ижтимоий тузум ҳам худди шундай хусусиятларга эга эди. Славянлар кўпдан-кўп қабилаларга ва уруғларга бўлиниб яшар эдилар. Уруғлар катта-катта оилалардан ташкил

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

топган эди. Уруғ оқсоқолларини византиялик авторлар филархлар ва архонтлар деб атадилар. Шу авторларнинг айтишича, славянларда халқ йиғинлари (славян вечеси) чақирилиб турарди, дружиначилари (друнглари) бўлган князлар бор эди, славянлар тез-тез уруш қилиб турар эдилар, бу урушлар қисман Болқон ярим оролининг ўзида олиб борилар эди. Шундай қилиб, славянлар Шарқий Рим империяси территориясига бостириб кирган вақтларида ҳам ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг ҳарбий-демократия тузуми босқичида эдилар (ҳарбий демократия тузуми деган иборани биринчи бўлиб Энгельс ишлатган, биз ҳам Энгельсдан ибрат олиб, бу босқични ҳарбий-демократия тузуми деб атаймиз), ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг бу босқичини биз юқорида қадимги германлар тўғрисида гапирганимизда айтиб ўтган эдик. Бу тузум уруғ-қабила тузумидан давлат тузилишига ўтиш формаси эди. Гарчи славянлар V ва VI асрларда византияликларга душман халқ бўлган бўлсаларда, византиялик ёзувчиларнинг иккаласи ҳам — Прокопий ҳам, Маврикий ҳам славянларнинг характеридаги бир қанча ижобий хислатларни кўрсатиб ўтди.

Бу авторларнинг таърифлашича, қадимги славянлар жуда ҳам эрксевар (улар ҳатто асир қилиб олинган кишиларни доимий қулликда тутмай, маълум вақт ўтгандан кейин бўшатиб юборар эдилар), мард, жанговар ва шу билан бир вақтда тинчликсевар бўлиб, агар қўшнилари уларни қул қилиш ёки иззат-нафсига тегиш пайида бўлмасалар, улар билан дўстона алоқа боғлашга ҳамма вақт тайёр эдилар. Славянларнинг патриархал ибтидоий тузумга хос бўлган меҳмондўстлиги византияликларда мақол бўлиб қолган эди. Славянлар жуда катта ҳарбий маҳоратга эга эдилар. Славянлар жисмоний жиҳатдан жуда кучли ва чидамли одамлар бўлиб, ҳар хил ҳарбий ҳийлалар ўйлаб чиқаришга жуда уста эдилар. Улар пистирмалар қўйишга уста бўлиб, душманга кўпинча тўсатдан ҳужум қилар эдилар. Шу билан бирга улар Византия ҳарбий техникасини ҳам тез ўзлаштириб олган эдилар. Чунончи, славянлар мустаҳкамланган шаҳарларни қамал қилишга ва олишга VI асрдаёқ уста бўлиб қолган эдилар. Славянлар ўйма ёғоч қайиқларни ишлатишга уста эдилар, жасорат кўрсатиб, бу қайиқларда денгизда узоқ-узоқ жойларга сузиб борардилар.

Славянлар қадимги замонларданоқ деҳқончиликдан хабардор эдилар, уларнинг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Археологик маълумотлар уларда жуда катта дон запаслари, дон сақлаш учун махсус омборлари ва ҳоказолари бўлганлигидан далолат беради.

Маврикийнинг айтишича, славянлар айниқса арпа ва сулини кўп экканлар, эрамизнинг дастлабки асрларидаёқ уй ҳайвонлари асраганлар, турли хилдаги хонаки ҳунарларни ҳам билганлар.

Висла бўйи ва Днепрнинг юқори оқими районида яшаган славянларда деҳқончилик ва чорвачиликдан ташқари, балиқчи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик ва ўрмон хўжалиги (ҳайвонларни овлаш ва ўрмон асаларичилиги) катта роль ўйнар эди.

Славянлар динида деҳқончилик билан шуғулланувчи ибтидоий халқларга хос бўлган икки нарса, яъни табиат кучларини илоҳийлаштириш: славянлар осмон, қуёш, момақалдироқ, чақмоқ (осмон худоси Сварог, момақалдироқ ва чақмоқ худоси Перун, ҳосилдорлик маъбудаси Жива ва ҳ. к.), тоғ, дарахт, сув (сув парилари ва ҳоказолар)ни илоҳийлаштирар эдилар; ота-боболарнинг арвоҳларига сиғиниш (жин, арвоҳ ва бошқалар) жуда яққол акс этган эди. Славянларда ҳали алоҳида синф бўлиб ажралиб чиққан коҳинлар йўқ эди (германларда ҳам худди шундай эди).

Славянлар ҳам, германлар сингари мункиллаб қолган антик жамиятни янгилашда, янги ўрта аср, феодал Ғарбий Европасини вужудга келтиришда каттагина роль ўйнадилар. Аввало герман қабилаларининг шарқдан жанубга ва ғарбга силжиши ҳам қисман славянлар сиқувининг натижаси эди, буни гот тарихчиси Иордан очиқ кўрсатиб берди. Сўнгра славян қабилаларининг бир қисми герман қабилалари билан биргаликда Рим империясини истило қилишда қатнашди. Кейинроқ бориб, VI—VII асрларда славянлар Висладан Эльбага қараб, ғарб томон тобора ичкари жилиб, Рим империяси территориясига кўчиб кетган герман қабилаларининг илгариги территорияларини ишғол қилдилар. Ниҳоят, славянлар Болқон ярим оролига, Шарқий Рим империяси территориясига — Византияга кўп марта бостириб кирдилар ва оқибат-натижада жуда кўплаб жойлашиб олиб, Византия социал тузумининг ўзгаришига, унинг қулдорлик тузумдан феодализмга ўтишининг тезлашувига жуда катта таъсир қилдилар.

III БОБ

РИМ ИМПЕРИЯСИНИНГ ВАРВАРЛАР ТОМОНИДАН ИСТИЛО ҚИЛИНИШИ. ИЛГАРИГИ РИМ ИМПЕРИЯСИ ТЕРРИТОРИЯСИДА ВУЖУДГА КЕЛГАН ВАРВАР КОРОЛЛИКЛАРИ

IV аср охири — V аср бошларида варварларнинг империяга бўлган муносабатларининг кескинлашуви. Варварларнинг Рим империясига бўлган муносабати IV аср охирларига келиб жуда ҳам кескинлашиб кетди. Империянинг заифлашуви варвар қабилаларига империя чегарасидан деярли бемалол ўтиб, унинг территориясини эгаллаб олиш учун имкон берди. Империя варварларнинг сиқувини яна бир оз вақт тўхтатиб тура олар эди, лекин у, империяга федерат-иттифоқчилар тарзида хизмат қилаётган варварларнинг ўзининг ёрдамига таянган чоқдагина шундай қила олар эди. Аммо федератларнинг душманга айла-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ниши осон эди; бунинг олдини олиш учун империя уларга тобора кўпроқ ён беришга мажбур бўлмоқда эди.

Герман қабилалари II—IV аср ўрталарида ўзларининг ишлаб чиқариш кучларини анчагина ривожлантирдилар. Улар ерларини Цезарь ва Тацит замонидагидан яхшироқ ишлай бошладилар. Уларда ҳайвонларнинг насли (жумладан, отларнинг насли) яхшиланди. Ҳунармандчиликни ривожлантиришда анча олға кетилди. Германиянинг кўп жойларида ер устидаги ёки унча катта бўлмаган чуқурликдаги рудалар ишлана бошланди. Чегара областида яшовчи германлар римлик савдогарлар билан олди-сотди қила бошладилар. Варварларнинг аҳолиси тобора кўпайиб борганлиги учун ер масаласи жуда кескин масала бўлиб қолди. Варварлар аҳолининг ошиб-тошиб кетаётганлигини сезмоқда эдилар. Улар империянинг серҳосил ва қисман бутунлай ишлов берилмаган ерларини ишғол қилишга интилдилар. Бутун бир варвар қабилаларини Рим империясига қарши кескин кураш олиб боришга олиб келган энг муҳим ва асосий сабаб ер танқислиги эди.

Бу вақтда келиб герман қабилаларининг ичида катта ўзгаришлар содир бўлди. Герман жамиятининг тобора кўпроқ табақаланиб бориши — зодагонларнинг ажралиб чиқиши, уларга [illegible] бўлган кишилар сонининг кўпайиши ва ҳоказолар билан бир қаторда, қабилаларнинг катта-катта иттифоқларга бирлашув процесси ҳам юз бермоқда эди. Қуйи Рейнда ҳамда Ютландия ярим оролида англ-сакс қабилалари бирлашмаси; Урта Рейнда франк қабилалари иттифоқи; Юқори Рейнда аллеманлар иттифоқи (бунга квадлар, маркоманлар, қисман свевлар кирарди); Эльбада ва Эльбанинг нариги томонида лангобардлар, вандаллар, бургундларнинг иттифоқлари ташкил топди. Бундан олдинги бобда готларнинг иккита иттифоқи — вестготлар иттифоқи ва остготлар иттифоқи вужудга келиб, буларнинг ҳар бири Дунай ва Қора денгиз бўйи районида кўп қабилали давлат ташкил қилганлиги гапириб ўтилган эди. IV асрнинг охирларидан бошлаб ва айниқса V асрда варварлар ёппасига империя территориясига қараб йўл олиб, уни аста-секин истило қила бошладилар. Тўғри, бу истило қилиш қарийб бутун бир асрга чўзилди. Анча вақтгача бу истилочилар расман империянинг «иттифоқчилари» деб қаралди. Бироқ замондошлар бу номга алданмади. Ғарбий Рим империясининг тобора қулаб бораётганлиги шубҳасиз ҳақиқат эди. Чунки варварлар империяни истило этиш билан бир вақтда империя территориясига ўзларининг бутун оилалари, уй анжомлари, сигир-бузоқлари ва ҳоказолари билан кўчиб келиб, ўрнашаётган эдилар. Шунинг учун IV асрнинг охирини ва V асрнинг ҳаммасини ўз ичига олган бу даврни тарихчилар одатда Халқларнинг буюк кўчиш даври деб атайдилар.

Готлар ва Қора денгиз бўйлари. Гуннларнинг келиши. Бу кўчиш империя территориясига готларнинг бостириб киришидан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бошланди, деб ҳисобланади. Остготлар ва вестготларнинг империя билан тотув яшашлари мумкиндек туюлар эди. Ўша вақтда Европанинг жануби-шарқида бу варварларнинг жуда кенг ер майдонлари бор эди. Вестготларда ҳам, остготларда ҳам ҳеч қандай «ер қаҳатчилиги» йўқ эди. Тўғри, остгот зодагонлари гоҳ-гоҳ Болқон ярим оролига ҳужум қилиб турар эдилар. Лекин иккинчи томондан, готлар Шарқий Рим империяси билан тинч савдо алоқалари ҳам олиб борар эдилар. Готлар христианликни шарқий римликлардан қабул қилган эдилар. Готлар ўртасида христианликни тарғиб қилган киши епископ Ульфила бўлди, у инжилни ва диний китобларни гот тилига таржима қилди.

Икки давлатнинг энг кучлиси — Остготлар давлати бўлиб, у кўп қабилали иттифоқ эди, бу иттифоқ ўзининг остгот қабиласидан ташқари, славян ва шарқий сармат қабилаларидан бир қанчасини ўз ичига олган эди, бу давлатга король Германарих 50 йил бошчилик қилди (у 375 йилда вафот этди). Остготларнинг ўзлари маҳаллий маданият таъсирига анчагина берилиб, маҳаллий аҳоли билан қисман аралашиб кета бошлаган эди. Қора денгиз бўйидаги готларга Қора денгиз бўйидаги грек колонияларининг ва айниқса Боспор подшолигининг антик маданияти анчагина ўз таъсирини ўтказди.

375 йилда Қора денгиз бўйига Осиёдан жуда кўп сонли гуннлар қабиласи келди. Гуннлар (буларнинг бир қисми турк ирқидан, бир қисми мўғул ирқидан бўлса керак) кўчманчи халқ бўлиб, бир вақтлар Хитой чегараларида яшар эдилар, кейин улар бутун Ўрта Осиёни босиб ўтиб, ниҳоят, Жанубий Урал билан Каспий денгизи ўртасидаги «Каспий дарвозаси» орқали Дон ва Днепр ҳавзасига кириб бордилар. Гуннлар остготлар иттифоқига қақшатғич зарба бердилар. Гуннлар остготларни ўзларига бўйсундириб, улар билан биргаликда вестготлар устига юриш қилдилар. Гуннлар томонидан тор-мор қилиниш ва бўйсундирилишдан қўрқиб, вестготларнинг бошлиқлари Шарқий Рим императори билан музокара бошладилар ва Дунайдан ўтиб, федератлар сифатида Болқон ярим оролига жойлашиш учун ундан ижозат сўрадилар. Константинополь ҳукумати бунга рози бўлди, шундан кейин 376 йилда бир миллион кишига яқин вестготлар (булардан 200 минги қуролланган эркаклар эди) Дунайдан ўтдилар. Уларга жойлашиш учун ҳозирги Болгариянинг Мезия области ажратиб берилди.

Вестготлар империяда. Вестготларнинг Дунайдан ўтиши юзаки қараганда айтарли бир нарса эмасдек эди. Римликларнинг бутун-бутун қабилаларни федерат қилиб қабул қилиш ҳоллари илгари ҳам бўлган эди. Лекин ҳақиқатда эса вестготларнинг Болқон ярим оролида пайдо бўлиши катта оқибатларга олиб келди. Варварларга нисбатан жабр-зулм ва ўзбошимчалик қилган империя амалдорлари билан чиқиша олмай, вестготлар тез орада Рим ҳукуматига қарши қўзғолон кўтариб, «федератлик-дан» энди империя ҳукуматининг хавфли душманларига айлан-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дилар. Буларга маҳаллий конларда ишлаётган ерли қуллар ҳам (уларнинг ҳам кўпчилиги аслида варварлардан эди) қўшилдилар. Вестготлар Болқон ярим оролининг жанубига қараб йўл олдилар. 378 йили улар Адрианополга яқин жойда Рим қўшинларини тор-мор қилдилар; бу қўшинларга қўмондонлик қилган император Валент ўлдирилди. Вестготлар Константинополга яқинлашиб келмоқда эдилар. Янги император Феодосий I (379—395) бир дўқ-пўписа қилиб, бир бўлса дипломатик музокаралар юргизиб вестготларни тинчлантиришга муваффақ бўлди, уларга Болқон ярим оролининг турли жойларидан янги, серҳосил ерларни ажратиб берди. Кейинчалик, 90-йилларда ҳозирги Югославия территориясидаги Иллирия вилояти вестготларга берилди.

Феодосий ўлгандан кейин Рим империяси унинг ўғиллари ўртасида тақсимланди. Шарқда—Аркадий (395—408), Ғарбда—Гонорий (395—423) идора қила бошлади. Ака-ука императорларнинг иккаласи ҳам бир-бирига душман эди. Константинополь ҳукумати вестготларни Ғарбий Рим империясига қарши қўзғатишга қасддан ҳаракат қилди.

Гонорийнинг лашкарбошиси Стилихон (аслида варвар эди) дастлабки вақтда вестготларнинг Италияга қилган ҳужумини тўхтатиб турди. У ҳатто Британиядаги рим легионларини (407 йилда) чақириб келтирди, легионларнинг бу вақтида Италиянинг ўзида бўлиши ниҳоят даражада зарур эди. Бироқ сарой аҳли ўртасидаги фитна натижасида Стилихон тез орада вазифасидан туширилди ва ўлдирилди. Вестготлар короли Аларих энди қаттиқ қаршиликка учрамай, 409 йилда Италия территориясига кириб борди. Кейинги йилда Аларих Римни жуда катта талонга солди. Шу нарса характерлики, Аларих Римни қуллар ёрдами билан олди. Римда ва унинг атрофида яшаган 40 мингга яқин қул Аларих томонига ўтди. Булардан ташқари, Аларихни кўпчилиги варвар-германлардан иборат ғарбий император армиясининг кўпчилик қисми қўллаб-қувватлади. Вестготлар Римни 410 йилнинг 24 августида босиб олдилар. Римликларнинг пойтахти бир неча кунгача талон-тарож қилинди. Римдаги қулдор савдогарларнинг кўплари ўлдирилди, асир олинди ва қул қилиб сотилди, римликларнинг бир қисми қўрқувга тушиб, Шимолий Африкага ва Болқон ярим оролига қараб қочдилар.

Аларих сўнгра Сицилияга, у ердан эса Шимолий Африкага юриш қилмоқчи эди. Бунинг сабаби Италияда озиқ-овқат йўқлиги эди, Италияда қишлоқ хўжалиги бутунлай тушкунликка учраган эди, маҳаллий аҳолининг ўз ҳалласи ўзига етмас эди. Лекин вестготларнинг Африкага юриш қилиш мўлжали амалга ошмади. Бу юриш учун флот тайёрланаётган ўша 410 йили Аларих ўлди.

Вестготларнинг Тулуза короллиги. Италияда бир оз вақт тургандан кейин, вестготлар Гонорий ҳукумати билан келишиб, Жанубий Галлияга ўтдилар ва у ерда 419 йили Рим империяси территориясида дастлабки варварлар короллигини тузди-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар, унинг пойтахти Тулуза шаҳри бўлди. Тулуза короллиги Рим императорига номигагина қарам ҳисобланар эди. Аслида у бутунлай мустақил эди. Галлияга кўчиб ўтганларидан кейин вестготлар жуда кўп ерларни бошқатдан тақсимладилар. Улар маҳаллий галлиялик-римлик қулдорлар ихтиёридаги ерларнинг учдан икки қисмини ундаги қуллар, бинолар, қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналари ва бошқа нарсалари билан биргаликда мусодара қилиб, ўзаро бўлишиб олдилар, катта-катта латифундиялардаги энг яхши ерларни, қулларни ва асбоб-ускуналарни король билан зодагонлар олди. Оддий вестгот жангчи деҳқонлар ўзларининг оилавий чек ерларини — sortes—яъни айнан олганда қуръага (чекига) чиққан ерларни олдилар, булар: ҳайдаладиган ерлардан, жамоага қарашли ер-мулклар — ўрмонлар, яйловлар ва бошқалардан иборат эди. Кейинча V асрнинг охири — VI асрнинг бошларидан бошлаб Вестготлар короллиги Пиренея тоғларининг нариги томонига Испанияга ҳам ёйилди. Унинг пойтахти Толедо шаҳрига кўчирилди.

Шимолий Африкада вандаллар короллиги. Тахминан, Галлияда вестготлар ўз давлатини вужудга келтирган вақтда, бошқа бир группа варвар қабилалари Пиренея ярим оролига бостириб кирди. Булар свевлар билан вандаллар эди. Свевлар ярим оролнинг шимоли-гарбий қисмини босиб олдилар, вандаллар жанубга кириб бориб, бирмунча вақтгача Гвадиана дарёси жанубидаги территорияда яшадилар. Ҳозирги вақтда ҳам шу область Андалузия деб аталади (дастлабки вақтларда Вандалусия деб аталар эди). Вандаллар бу ердан король Гейзерих бошчилигида Шимолий Африкага ҳужум қилдилар. Вандаллар Шимолий Африка аҳолисининг қуйи табақалари орасида Рим ҳукуматининг ва катта қулдорларнинг эътибори йўқлигидан фойдаланиб, бу кенг территорияни босиб олдилар ва 439 йилда Рим империяси территориясида иккинчи варвар короллигини вужудга келтирдилар, бу давлатнинг пойтахти қадимги Карфаген бўлди.

Вандаллар Рим зодагонларининг жуда кўп ерларини ҳам мусодара қилдилар. Лекин уларнинг ўзларида ҳам зодагонлар тезлик билан таркиб топмоқда эди, бу зодагонлар босиб олинган ерлар, олинган қуллар ва бошқа хил ўлжалар ҳисобига бойиб кетди. Вандал зодагонлари Италияга қилинган босқинчилик ҳужумлари натижасида айниқса бойиган эди. 455 йилда вандаллар Римни босиб олиб, вестготларнинг 410 йилдаги талон-торожидан баттарроқ мисли кўрилмаган даражада таладилар ва вайрон қилдилар. Вандаллар Римнинг энг нодир қадимги ёдгорликларини аёвсиз бузиб ташладилар. Шу сабабли «вандализм» деган сўз маданият ёдгорликларини ваҳшиёна вайрон қилиш тимсоли бўлиб қолди.

Бургундия короллиги. V аср ўрталарида 443 йил билан 457 йил оралиғида Рона дарёси ҳавзасида яна бир варвар короллиги вужудга келди, бу королликнинг пойтахти Лион шаҳри

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлди. Бу Бургундия короллиги бўлиб, ҳажми жиҳатидан бирмунча кичикроқ бўлса-да, ҳозирги Франциянинг жанубий-шарқини, географик ва стратегик жиҳатдан жуда муҳим ва серҳосил жойни ишғол қилди. Бу короллик вужудга келиши натижасида империянинг шимолий Галлия билан алоқаси узилиб қолди. Шундай қилиб, Ғарбий Рим империяси ўша вақтдан бошлаб ҳақиқатда биргина Италиянинг ўз доираси билан чекланиб қолди. Бургундлар ҳам маҳаллий галлиялик-римлик зодагонларнинг ерларини тортиб олдилар, лекин бу тортиб олиш вестготлар ўтказган мусодарага қараганда бирмунча кичикроқ ҳажмда бўлди. Бургундлар сон жиҳатидан хийла оз бўлиб, IV асрда узоқ вақтгача юқори Рейнда римликлар билан ёнма-ён яшадилар (уларнинг ўша вақтдаги пойтахти Вормс шаҳри эди), улар тез вақт ичида романлашиб, V асрдаёқ латин тилини, римликларнинг урф-одатларини ва уларнинг мулкий муносабатларини ўзлаштириб олдилар. Бироқ, шунга қарамай, Бургундиянинг асосий аҳолисини бу ерда ўзларига чек ерлар олган варвар деҳқонлар ташкил этар эди.

Атилла замонида гуннлар. Вестгот, Вандал ва Бургундия королликларининг вужудга келиши билан Ғарбий Рим империясининг аҳволи ниҳоят даражада мушкуллашиб қолди. Бу вақтда империяни идора қилиб турган император Валентиниан III (425—455) сонда бор, салмоқда йўқ бир одам эди. Лекин унинг министри (уни тарихчилар баъзан «сўнгги буюк римлик» деб атар эдилар (Аэций) хийла романлашган) варварларнинг бирини иккинчисига қарши ишга солиб, империяни сақлаб қолишга зўр бериб ҳаракат қилди.

V аср ўрталарида империя учун энг хавфли душман юқорида айтиб ўтганимиз гуннлар бўлди. V асрнинг дастлабки учдан бир қисми ичида гунн қабилалари ғайратли ва шижоатли король Аттила (435—453) қўл остида бирлашдилар. Аттиланинг пойтахти Тисса қирғоғи—ҳозирги Венгрия территориясида эди. Шу жойдан Аттила узоқ-узоқ жойларга Болқон ярим оролига, Кичик Осиёга, Арменияга ва ҳатто Месопотамияга юришлар қилди. Аттила олиб борган урушлар очиқдан-очиқ босқинчилик, талончилик урушлар эди. Унга Византия (Шарқий Рим) императори катта хирож тўлар эди. Дунай ёнида яшовчи кўпгина славян қабилалари гуннларга қарам эдилар. 50-йилларнинг бошида Аттила ғарбга юриш қилди ва 451 йили Галлияга бостириб кириб, бу ерда кўп шаҳарларни босиб олди ҳамда Галлиянинг энг муҳим стратегик пункти бўлган Орлеан шаҳригача етиб борди. Узоқ вақт қамал қилингандан кейин Орлеан гуннлар томонидан олинди, лекин Аэций Аттилага қарши варварлар федерациясини тузишга муваффақ бўлди ва Аттилани Орлеандан чиқиб кетишга мажбур қилди. Аттила кўп сонли лашкарлари билан биргаликда янада шарққа — орқага бурилиб (Санс шаҳри орқали) Труа шаҳри томонга қараб йўл олди. Аэций унинг кетидан борди. 451 йил 15 июнда Труа шаҳри яқинида (бу шаҳарга кейин Шампань

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

деб пом берилди), Каталаундалалари[1] деб аталган жойда «халқлар жанги» бўлди. Римликларнинг федератлари: вестготлар, бургундлар, франклар римликлар томонида туриб урушдилар; Атилла қўл остида эса, гуннларнинг ўзидан ташқари, остготлар ва бошқа майда-майда шарқий герман қабилалари ҳамда қисман славянлар ва жанубий-шарқий Европадаги турли сармат қабилалари бор эди. Аттила мағлубиятга учради. Римликлар ғалаба қозондилар, бу ғалаба уларнинг охирги ғалабаси эди. Лекин улар энди бу ғалаба самараларидан фойдалана олмас эдилар. Уларнинг ўз иттифоқчиларига — варварларга бўлган қарамлиги энди ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетган эди. Вестгот ва Бургундия королликлари тўла мустақиллик олдилар. Атилланинг ўзи эса келаси, 452 йилда Италияга юриш қилди, лекин Римни олишдан воз кечди, қимматбаҳо инъомлар ва хирож олиш билан чекланиб қўя қолди. 453 йилда Аттила ўлди. Унинг наридан-бери тузилган, кўп қабилали ҳарбий давлати тезда қулади. Гуннларнинг ўзлари эса маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетди. Византия манбаларида VII асрдан бошлаб уларни бутунлай эсга олинмади.

Демак, энди гуннлар «давлати» йўқ бўлиб кетганидан кейин Рим империясининг аҳволи яхшиланиши керак эди. Лекин унинг ресурслари бутунлай тугаб қолган эди. Ташқи хавф камайгандан кейин ички қарама-қаршиликлар кескинлашиб кетди.

Ғарбий Рим империясининг қулаши. Аттила ўлгандан кейин император саройидаги (сарой Равеннада эди) фитналар авж олиб кетди, натижада Аэцийнинг ўзи ҳалок бўлди. Аэций Римнинг сўнгги даврдаги давлат арбоблари ичида энг кўзга кўринган киши эди. Императорнинг буйруғи билан ўлдирилган Аэцийдан кейин Валентиниан III ўзи ҳам ўлдирилди. Шундан кейин вандаллар (455 й.) ҳужум қилиб, Римни ўн тўрт кун таладилар, бу ҳужум империяни узил-кесил ҳалок қилди. Италияни номигагина тахтда ўтирган императорлар номидан ёлланма варвар дружиналарининг бошлиқлари идора қилди. Шу дружина бошлиқларидан бири Одоакр (кичкинагина бир герман қабиласининг—скерларнинг бошлиғи) 476 йилда Римнинг охирги императори гўдак Ромул Августулни тахтдан тушириб, императорлик нишонларини Константинополга, шарқий императорга юборди. Шундай қилиб, Ғарбий Рим империяси расмий жиҳатдан ҳам тамом бўлди. Унинг маркази Париж бўлган Шимолий Галлиядаги қолган-қутган территориясини 10 йилдан кейин (486 йилда) франк короли Хлодвиг босиб олди.

Одоакр давлати этник состави жиҳатидан қурама бир давлат эди. Унинг қўл остида скерлар, геруллар, готларнинг бир қисми, аланлар (Шимолий Кавказ қабиласи) ва бошқалар бор эди. У, Италия зодагонлари қўлидаги ерларнинг учдан бир қисмини мусодара қилиб, ўз тарафдорларига берди. Лекин италиялик-рим-

[1] Каталаун галлия қабилаларининг бирини номидан келиб чиққан.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик аҳолининг ички идора ишларига аралашмади. Одоакрнинг мавқеи умуман мустаҳкам эмас эди. У, бирорта йирик варвар қабиласидан ёрдам оламан, деб умид қила олмас эди. Одоакр римлик қулдор зодагонларнинг ерларини мусодара қилиб олгани учун улар билан Одоакр ўртасидаги муносабат бузуқ эди. Шу билан бирга Константинополдагилар ҳам унга ишонмас эдилар ва унинг ўрнига ўз кандидатини остготлар короли Теодорихни тайёрламоқда эдилар.

Остготлар Италияда. Теодорих Буюк. Византиянинг ёрдами билан Теодорих 493 йилда Италияни босиб олди ва шундан кейин 30 йилдан ортиқроқ (493—526)—«готлар ва италиклар короли» бўлиб ҳукмронлик қилди. Унинг пойтахти Равенна шаҳри эди (илгари Гонорийдан бошлаб Римнинг сўнгги императорлари шу шаҳарда яшаган эдилар).

Теодорих мураккаб ички ва ташқи сиёсат юргизди. У ўзини варвар королларининг «каттаси» деб ҳисоблаб, варвар королликлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга ҳаракат қилди. Теодорих Византияга нисбатан ҳам мустақил позиция тутди. Шарқий Рим императорлари унинг «кўрнамаклиги»дан норози бўлиб, Италияда император ҳокимиятини тиклашнинг янги режаларини тузмоқда эдилар. Ички сиёсатда Теодорих аҳолининг иккала этник группасини — римликлар билан варварларни муросага келтиришга ҳаракат қилди. У ўз саройига Рим олимлари ва ёзувчиларини тортди, кўп эски Рим ёдгорликларини тиклади, атрофига римликлардан маслаҳатчилар тўплади. Булар ичида римлик Кассиодор айниқса катта роль ўйнайди. У, Теодорих ҳузурида давлат секретари бўлиб ишлади ва Теодорихнинг топшируви билан «Готлар тарихи»ни ёзди. Граждан идораси илгаригича римлик зодагонлар қўлида қолди. Римликлар учун Римнинг илгариги қонунлари ўз кучини сақлаб қолди. Теодорих италиялик задогон қул эгаларининг ерларини янгидан мусодара қилмади, илгари Одоакр томонидан тортиб олинган ерларни остготларга олиб бериш билангина кифояланди. Остгот зодагонларининг янги олган ерларини идора қилишлари осон бўлсин учун Теодорих фармон чиқариб, ер эгаларига колонларни ва қулларни ердан ажратишга ҳамда уларни хоҳласа хизматкори қилиб, хоҳласа косибчилик хизматида фойдаланишига рухсат берди. Теодорихнинг бу фармонини (эдиктини) кўп буржуа олимлар остготлар томонидан римлик колонларни «крепостной қарамлик»дан алоҳида бир тарзда «озод қилиш» деб нотўғри таърифқилдилар. Фармон тексти бу хилда маъно чиқаришга ҳеч қандай асос бермайди. Бу Фармонга (155 моддадан иборат эди) билан Теодорих римликлар учун ҳам, готлар учун ҳам умумий қонун яратмоқчи бўлди, аммо бу қонунни амалга ошириш қийин эди.

Теодорих давлатининг сиёсий тузуми Теодорих ҳукмронлигининг охирига қадар икки ёқлама бўлди. Готлар римликларга қўшилмай, алоҳида вазиятда яшадилар. Улар ўзларининг гер-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ман суди қондаларига мувофиқ суд қилинар эдилар. Ҳарбий хизмат бутунлай улар зиммасида эди, римликлар ҳарбий хизмат ўташдан озод қилинган эдилар; дин жиҳатидан ҳам улар католик эмас, балки ариан[1] эдилар, маҳаллий аҳоли эса католик динида эди. Шундай қилиб, Теодорих сиёсати замирида катта зиддиятлар бор эди. Бу сиёсат Шарқий Рим империяси билан қайта қўшилиши орзусида бўлган римлик қулдор зодагонларни қониқтирмас эди. Шу билан бирга Теодорихнинг италияликларга нисбатан жонкуярлик билан муносабатда бўлиши, ўзини илгариги императорларнинг вориси деб ҳисоблаши, римликларнинг билимдонлигига тан бериши, ерларни янгидан мусодара қилишни хоҳламаслиги — буларнинг ҳаммаси гот зодагонлари ва оддий жангчи-остготлар орасида унга қарши норозилик тугдирди. Теодорих ўз мавқеининг мустаҳкам эмаслигига короллигининг охирги даврида ўзи ҳам амин бўлди, бу даврда ўзининг юқори мансаблардаги баъзи римлик амалдорларининг фитначилик билан шуғулланиб, император саройи билан махфий музокаралар олиб борганлиги фош қилинди. Ўша вақтдаги Рим папаси ҳам давлатга хиёнат қилишда айбланди, у Константинополга махсус сафар қилган ва у ерда уни император алоҳида иззат-икром билан кутиб олган эди.

Готлар уруши. Теодорих вафотидан кейин Равенна саройида иккита группа бир-бири билан қаттиқ кураш олиб борди: булардан бири — Константинополь билан иттифоқ тузиш тарафдори («Рим гуруҳи»), иккинчиси — мустақил сиёсат юритиш ва римлик қулдорларни янада чеклаш тарафдори («Гот гуруҳи» ёки «Эски гот гуруҳи») эди. Бу жанжаллардан византияликлар фойдаландилар. Император Юстиниан I замонида византияликлар остготлар Италиясини истило этдилар ва бутун Апеннин ярим оролини Византияга қўшиб олдилар. Лекин Италияни Византия осонлик билан босиб олмади. Готлар уруши 20 йилдан ортиқ давом этди. Остготлар ўзларини жуда қаттиқ ҳимоя қилдилар. Янги сайланган остгот короли Тотила (541—552) Византияга қарши курашга, остготлардан ташқари, эзилган италияликларнинг бир қисмини ҳам тортди. Остготлар қўшинига, ижтимоий чиқиши ким бўлишига қарамай, қуллар билан колонлар қабул қилинди қул ва колонлар шу билан эркинликка чиқди. Аввалига Тотила муваффақият қозониб турди. У византияликлардан Италиянинг каттагина қисмини қайтариб олишга муваффақ бўлди. У флот қурди, Сицилияни ва Ўрта денгиздаги яна бошқа оролларни босиб олди. Бироқ Византиядан етиб келган янги қўшинлар остготларни мағлубиятга учратди (552). Византияликлар

[1] Арианлик IV ва V асрларда христиан черковида жуда кўпчиликни ташкил қилган бир мазҳаб бўлиб, асосан империянинг шарқий вилоятларида, шунингдек, варварлар орасида — остготлар, вестготлар, вандаллар, бургундлар ва бошқалар орасида кенг тарқалган эди. Бу мазҳабга асос солган киши александриялик Арий деган бир руҳоний бўлиб, у, Исо худо эмас, худо-падар эмас, балки худо томонидан яратилган, деб таргиб қилган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Италияни 555 йилда батамом босиб олди. Остготларнинг деярли ҳаммаси қириб ташланди. Бутун Италия вайрон ва хароб бўлди. Теодорих замонида қишлоқ хўжалиги, ҳунармандлик ва савдо бир оз ривожланган эди, бу ҳам вайронлик солган уруш натижасида йўққа чиқди.

Император Юстиниан фармонлар чиқариб, Италияда илгариги қулдорлик тузумини тиклади. Тотиланинг қуллар ва колонлар тўғрисидаги фармон ва ҳукмлари бекор қилинди.

Шимолий Италиянинг лангобардлар томонидан истило қилиниши. Византиянинг Италияда ҳукмронлик қилиши узоққа бормади. 568 йилда Шимолий Италияга янги варварлар—лангобардлар бостириб кирдилар. Лангобардлар олдин Эльбанинг чап қирғоғида яшаган бўлиб, свев қабилаларига қариндош эди. Лангобардларнинг бошлиги король Альбоин эди. Янги давлатнинг пойтахти Павия шаҳри бўлди. Италияда лангобардларнинг номи шу маҳалгача ҳам сақланиб қолган—ҳозирги шимолий Италия Ломбардия деб аталади.

Лангобардлар истилосининг ўзига хос бир қанча хусусиятлари бор эди. Биринчидан, лангобардлар шимолий ва қисман ўрта Италияни батамом ишғол қилдилар, маҳаллий қулдор зодагонлар билан ҳеч қандай битимга келмадилар. Улар Апеннин ярим оролига римликларнинг федератлари сифатида эмас, балки уларни истило қилувчилар сифатида келдилар. Иккинчидан, лангобардлар Рим қулдорларининг жуда кўп мол-мулкини мусодара қилдилар. Масалан, биз юқорида кўриб ўтганимиздек, вестготлар, остготлар ёки бургундлар ерининг учдан бир ёки учдан икки қисмини мусодара қилган бўлсалар, лангобардлар эса бунга қониқмай, бадавлат римликларнинг поместьеларини бутунлай тортиб олдилар. Кўпдан-кўп римлик қулдорлар қулга айлантирилди, бир қисми онла аъзолари билан бошқа мамлакатларга сотиб юборилди. Лангобардлар истилосининг учинчи хусусияти улардаги ижтимоий тузумнинг ўзига хос хислатидан келиб чиқди. Лангобардлар Италияга келган вақтларида уларда уруғчилик алоқалари бирмунча мустаҳкам эди. Уларда Рим маданиятининг таъсири ҳали жуда кучсиз эди. Уларнинг Италияда жойлашувининг ўзи ҳам ҳали хийла даражада уруғчилик тусида эди. Буни «фара» (ёки «фари») деган сўз кўрсатиб туради, бу сўз лангобардчасига «уруғ» деган маънони билдириб, ҳозирги Шимолий ва Ўрта Италиядаги кўпчилик шаҳар ва қишлоқлар номида сақланиб келмоқда. Лангобардлар истилоси натижасида хийла катта ва кучли варвар короллиги вужудга келди; бу королликда жуда кўп деҳқонлар ва анча эрта ташкил топган кўп ерли, кучли зодагонлар бор эди. VII асрда лангобард зодагонлари ўзларининг энг нуфузли вакиллари бўлган герцоглар орқали ўз короллари билан қаттиқ кураш олиб бордилар, короллар эса ер магнатларига қарши шимолий Италия шаҳарларига таянишга ҳаракат қилдилар, у вақтда бу шаҳарлар иқтисодий жиҳатдан ҳали бир қадар аҳамиятга эга эдч.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Лангобард короллиги билан бир вақтда Италияда VI—VII асрларда яна бир сиёсий ташкилот—папалик вужудга келди. Италияга лангобардлар келгандан кейин ҳам римлик епископлар—папалар—расман ўзларини Шарқий Рим императорларининг олий ҳокимияти қўл остида деб ҳисоблаб келдилар. Ҳақиқатда эса Константинополга бўлган бу қарамлик кундан-кун йўқола борди. Папалар аста-секин Ўрта Италиянинг мустақил ҳукмдорларига айлана бошладилар. Римнинг ва Рим областининг ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокими бўлган биринчи папа Григорий I (590—604) бўлди. Лангобард короллари кейинча папа областини ўз ҳокимиятларига бўйсундиришга ҳаракат қилдилар, лекин бу ҳаракат натижа бермади. Папалар франк корольларидан иборат иттифоқчиларга эга эдилар. VIII асрнинг ярмида улар шу франк корольларининг ёрдами билан ўзларининг папа черкови давлатини узил-кесил ташкил этдилар, бу давлат ҳам, шундай қилиб, илгариги Рим империясининг ўзига хос бир қолдиғи эди.

Варварлар истилоларининг натижалари. Шундай қилиб, Ғарбий Европа картаси эрамизнинг V ва VI асрлари ичида бутунлай ўзгариб кетди. Ғоят катта Ғарбий Рим империяси тамомила йўқолди. Шарқий Рим империяси эса Византия деган ном билан яшаб келди, бироқ унинг шароитлари ва алоқалари бошқача эди (у асосан славянлар ва Шарқ Осиёси билан алоқа қилди). Европада давлат тузуми ибтидоий бўлган ўнлаб майда-майда варвар корольликлари вужудга келди. Лекин бу ўзгариш фақат сиёсий ўзгаришлардангина иборат эмас эди.

Халқларнинг Буюк кўчиши деб аталган кўчишнинг тарихий аҳамияти унинг ижтимоий натижаларидадир. Бу кўчиш халқларнинг шунчаки бир жойдан иккинчи жойга кўчиши эмас эди. Бу кўчиш дунёдаги энг катта империялардан бирини истило қилишдангина, емиришдангина иборат эмас эди. Бу кўчиш — антик қулдорлик тузумининг ҳалок бўлиши эди. Юқорида кўриб ўтганимиздек, варварлар империяни истило қилиш процессида Рим жамиятидаги эзилган синфлар билан—қуллар ва колонлар билан биргалашиб иш кўрдилар. Шундай қилиб, қуллар билан колонлар қулдорлик тузумини йиқитишда бевосита, актив иштирок этдилар. Уларнинг кўпи варварлар қўшини сафига кирди. Қолганлари эса хўжайинларининг қўлидан кўплаб қочиб кетди, бу вақтда хўжайинлар қочоқларни қайтариб олиб келишдан ожиз эдилар. Оқибат-натижада Рим қуллари ва колонлари деҳқонлар оммасига айландилар, келгинди варвар-деҳқонларнинг бу деҳқонлардан фарқи шу эдики, келгиндилар буларга қараганда эркинроқ ва мустақилроқ эдилар.

Дарҳақиқат, варвар зодагонлари орасидан чиққан янги ер эгалари ер олиш билан бирга бир нечта қул ҳам олган эдилар. Лекин, биринчидан, улар оладиган қуллар жуда ҳам оз бўлар эди, чунки ўша вақтда қулдорлик латифундияларида қулларнинг сони умуман жуда камайиб кетган эди; иккинчидан, эски

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

хўжайинларининг, яъни Рим қулдорларининг ўрнини олган янги хўжайинлар қулларни одатда дарҳол оброк тўлайдиган деҳқонларга айлантирар эдилар. Қулликнинг плантаторлар томонидан қўлланилган формасини (ёки казарма формасини) герман зодагонлари илгари ҳам ҳаддан ташқари мураккаб ва бесўнақай форма деб ҳисоблар эдилар. Плантаторлардаги қуллик янги шароитга (кўп қуллар яқинда озод бўлиб кетган эди, марказлашган полиция аппарати йўқ эди, варвар королликларининг давлат ҳокимияти кучсиз эди ва ҳоказо) айниқса тўғри келмас эди. Қулдорлик ҳукмронлигини йўқ қилиб ташлаган буюк ўзгариш натижасида эскича, римча қуллик маъносидаги қулчилик узил-кесил йўқолди. Эски қулдор зодагонларининг ер-мулклари жуда кўп янги ер эгалари ўртасида бўлиниб кетди. Бу янги ер эгаларининг бир қисми янги, варвар аристократлар бўлиб, булар кейинги ўрта аср феодалларининг энг яқин ўтмишдошлари эдилар. Ерларнинг бир қисми эса варвар деҳқонлар қўлига ўтди, бу деҳқонлар шахсий эркинликларини ҳали сақлаб қолган ва ўзларининг жамоа тартибларини янги жойга кўчириб олиб келган эдилар, бу жамоа тартиблари синфлар пайдо бўлмасдан илгариги уруғчилик тузуми билан боғланган эди.

IV БОБ

ФРАНК ДАВЛАТИДА ФЕОДАЛ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ. ФРАНЦИЯ КОРОЛЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Рим империяси территориясида тузилган варвар королликлари ичида энг каттаси ва кучлиги франклар короллиги эди. Франклар бора-бора бургундларни бўйсундирдилар. Галлиядан вестготларни суриб чиқардилар. Италияда лангобардларни забт этдилар ва Рейннинг нариги томонида қолган герман қабилаларининг ҳаммасини деярли ўзларига итоат эттирдилар.

ФРАНКЛАРНИНГ ИЛК ТАРИХИ. МЕРОВИНГЛАРНИНГ БОШҚАРУВИ

Хлодвигдан олдинги франклар. Франкларнинг ўзлари ҳам дастлаб Рейннинг нариги томонида яшар эдилар. Уларнинг ота-боболари Тацитнинг асарида ҳар хил номлар билан, чунончи, хамавлар, сукамбрлар, батавлар деган номлар ва бошқа номлар билан аталган. «Франк» деган ном (бу сўзни «жасур», «эркин» деб таржима қилишади) III асрнинг ўрталаридагина пайдо бўлиб, қандайдир битта қабилага эмас, балки Рейннинг ўрта ва қуйи оқимларида яшаган бутун бир группа герман қабилаларига тааллуқли умумий бир ном эди, бу қабилалар дастлаб рейн дарёсининг ўнг қирғоғида яшар эдилар. Дастлаб улар римликларга нисбатан душманлик муносабатида бўлдилар, кейин бу муносабат анча дўстона муносабатга айланди.[451]

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

йилдаги Каталаун жангида, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, франклар федератлар сифатида римликлар тарафида туриб гуннларга қарши урушдилар. Ўша вақтдаёқ улар катта-катта икки группага бўлинган бўлиб, бир группаси (улар Рейннинг қуйи оқимида яшардилар) денгиз бўйи франклари ёки сали франклари деб, иккинчи группаси Рейннинг ўрта оқимида (ҳар икки қирғоқда) яшаган франклар—қирғоқ франклари ёки рипуар франклари деб аталар эди. Булардан кучлиси сали франклари бўлиб, улар Галлиянинг ғарбига қараб бордилар. Уларнинг аҳамияти V аср охири — VI аср бошларида король Хлодвиг замонида жуда ҳам ошди.

Хлодвиг. Хлодвигнинг подшолик тарихи (481—511) епископ Григорий Турскийнинг «Франклар тарихи» деган китобида муфассал баён қилинган бўлиб, Турский бу китобни анча кейинроқ, VI асрнинг иккинчи ярмида ёзган. Франклар ҳаётида рўй берган катта-катта воқеалар Хлодвиг номи билан боғлангандир. Хлодвиг 486 йилда бутун шимолий Галлияни истило қилди. Римнинг бу области ҳали варварлар томонидан забт этилмаган бўлиб, Рим империяси қулагандан кейин Шимолий Галлиянинг амалда короли бўлиб қолган Сиагрий деган римлик бир маҳаллий магнат томонидан идора қилинар эди, бу областнинг маркази Париж эди. Сиагрий франкларга сал бўлса-да, жиддий бир қаршилик кўрсата олмади. Суассон шаҳрига яқин бир жойда қатъий жанг бўлди. Рим қўшини франклар томонидан тормор этилди. Сиагрий вестготлар короли ҳузурига қочди, лекин вестготлар короли уни Хлодвигга тутиб берди. Хлодвиг асирни ўлдиришга буйруқ берди.

Катта ва муҳим бир территорияни — Сена ва Луара дарёлари ҳавзасини забт этиб олиб, Хлодвиг франкларга жуда мўл-кўл ер бўлиб бериш имконига эга бўлди. Дарёлари жуда кўп, ери серҳосил, деҳқончилик учун қулай букзор ва қайинзор ўрмонларга бой бўлган кенг, лекин римликлар вақтида ҳувуллаб қолган бу районга бошдан-оёқ франклар кўчиб келди. Бу районга кўчиб келиб жойлашган франклар сони ҳали Рейннинг нариги томонида яшаб келаётган франклар ичидан яна аҳён-аҳёнда кўчиб келиб турган кишилар ҳисобига кўпайиб борди. Хлодвиг ўз подшолигининг охирги даврида Луаранинг жанубига анча жилиб бориб, Горонна дарёсигача етди. Вестготлар Галлиянинг жанубидаги ерлардан бир оз қисминигина сақлаб қолди, холос. Хлодвиг, Бургундияни ҳам босиб олишга ҳаракат қилди, лекин бу мақсадини амалга оширмади, бургунд короли саройига ўз таъсирини ўтказиш билангина чекланиб қўя қолди.

90- йиллар ўртасида Хлодвиг христианликни қабул қилди. Дастлаб христианликни Хлодвигнинг ўзи ва дружинаси қабул қилди. Кейин оддий франклар ва уларнинг оила аъзолари ҳам қабул қилдилар. Варварларнинг христиан динини қабул қилишининг ўзи муҳим бир факт эди, чунки бу нарса уларнинг романлашувидан далолат берар эди. Лекин франкларнинг христи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

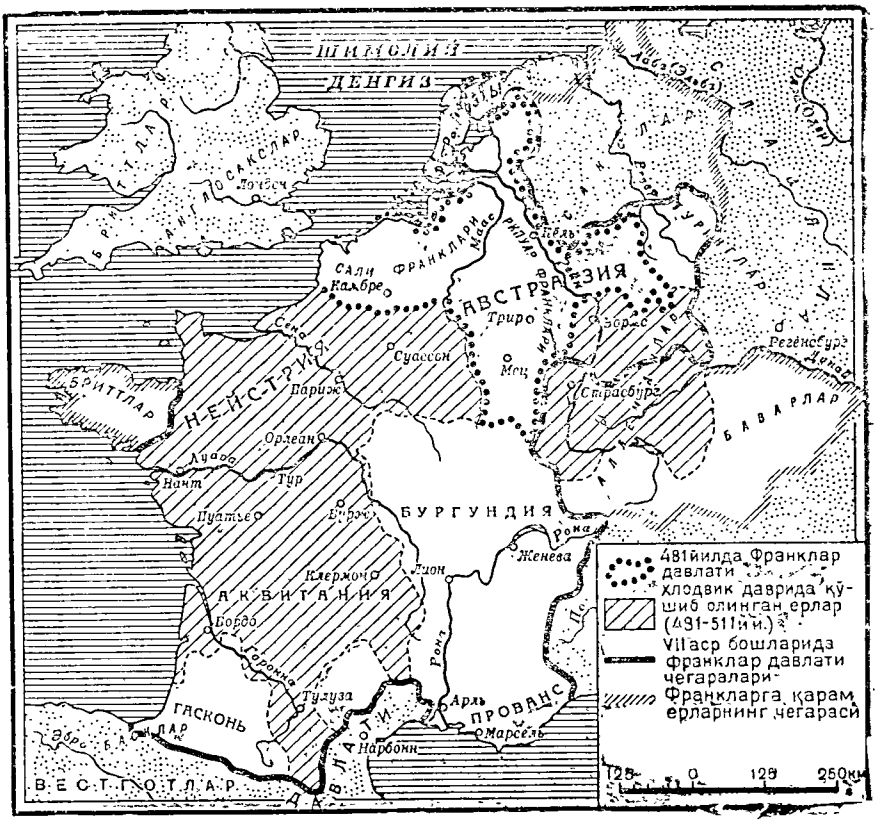

Меровингларнинг Франк давлати

анлашуви иккинчи бир, янада муҳимроқ аҳамиятга эга эди. Варварларнинг кўпчилиги (вестготлар, остготлар, вандаллар, бургундлар, лангобардлар) христианликни арианлик деб аталган формада қабул қилган бир вақтда (арианлик—католик черковига нисбатан бир мазҳаб эди) франклар арианликни қолдириб, христианликни тўғридан-тўғри галлия-рим католик руҳонийларидан қабул қилдилар. Бу нарса Франк короллигининг янада ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Галлия ва Римдаги эътиборли маҳаллий руҳонийлар Хлодвигни ва бошқа Франк корольларини зўр бериб қўллаб-қувватладилар. Бу нарса франкларнинг Галлия жанубидаги қолган ерларни Бестготия ва Бургундияни бўйсундиришларини анча осонлаштирди ҳамда франкларнинг ўз орасида ҳам король ҳокимияти таъсирининг ортишига анча ёрдам берди. Хлодвиг қолган барча сали ва рипуар корольларини секин-аста қира бориб, янги жуда катта корольликнинг яккаю ягона короли бўлиб олди, бу корол-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик (рейннинг нариги томонидаги ерлардан ташқари) Галлиянинг тўртдан уч қисмини ўз ичига олар эди.

Хлодвигнинг ўғил ва неваралари королликни тез-тез бўлиб ва қайта бўлиб туришларига ўзаро урушлар олиб бориб туришларига қарамай, королликнинг чегараларини кенгайтиришни давом эттирдилар. 534 йилда улар Бургундияни забт этдилар, 542 йилда Вестготларнинг Галлиядаги охирги ерлари ҳам босиб олинди. Рейннинг нариги томонида эса Алемания, Тюрингия, Бавария ҳамда сакс қабилаларининг баъзилари франкларга бўйсунди. VI асрнинг иккинчи ярмида Франк короллиги барча варвар королликлари ичида энг катта короллик эди. Илгари Теодорих даврида остготлар қўлида бўлган гегемонлик энди франклар қўлига ўтди.

«Сали ҳақиқатига» кўра франкларнинг ижтимоий тузуми. Франкларнинг V аср охири—VI аср бошларидаги ижтимоий тузуми «Сали ҳақиқати» франкларнинг суд соҳасидаги расм-қоидаларни тўплами бўлиб, Хлодвиг замонида, унинг подшолигининг охирларида (500 йилга яқин) ёзилган бўлса керак. «Сали ҳақиқати»га («Lex Salia») асосланиб туриб, франкларнинг асосий машғулоти деҳқончилик бўлган, деган хулосага келиш мумкин. «Сали ҳақиқати»даги бир қанча моддалар эркин франкларнинг экин ерлари, турли хилдаги деҳқончилик қуроллари, иш ҳайвонлари бўлганлигидан, бошоқли ўсимликлар етиштирганлигидан далолат беради.

Уларнинг хўжалигида чорвачилик (айниқса чўчқа боқиш) ҳам катта роль ўйнаган. «Сали ҳақиқати»да яна балиқчилик, асаларичилик, боғдорчилик ва деҳқончиликка оид бўлган асосий ҳунарлар тўғрисида ҳам гапирилади. Унда деҳқоннинг ҳовлиси ва бу ҳовлидаги ҳар турли хўжалик бинолари, асбоб-ускуналар тўла тасвирлаб берилган. Жамоа аъзоси бўлган франк деҳқонлари шахсий мулк тарзида томорқа ерга эга бўлганлар, жамоага қарашли бўлган далада маълум ер участкаларини ишлаганлар, жамоага қарашли кенг ўрмон ва яйловлардан биргаликда фойдаланганлар. «Сали ҳақиқати»да ерни сотиш ва сотиб олиш тўғрисида, уни бировга инъом қилиш ёки васиятга мувофиқ бошқа кишига топшириш тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Ҳақиқатда франкларда ўша вақтда ер хусусий мулк эмас эди. Ер жамоа ташкилотининг мулки бўлиб, айрим франк ўз ер участкасидан маълум шартлар асосида фойдаланарди, холос. Ҳосил йиғиб олингандан кейин далаларда ҳамма биргаликда мол боқарди.

«Сали ҳақиқати»да ўрмон ва яйловдан, сувдан биргаликда фойдаланиш ҳақида гапирилган моддалар бор. Қишлоқ жамоаси (марка) бу манбага кўра, ўз ҳаётининг илк босқичида ҳали мутлақо уруғчилик тузумига хос бўлган белгиларга эга эди. «Сали ҳақиқати»га кўра уруғ жамоага қарашли ерларнинг асосий эгаси бўлиш билан бирга, яна сиёсий ташкилот ҳам эди. Уруғ аъзоларининг ҳаммаси кафилликда қатнашарди, яъни судда айбдор қариндоши учун кафолат берарди. Қотиллик учун тўла-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

надиган хунининг (вергельднинг) фақат бир қисмининигина қотилнинг оиласи тўлар эди. Буни уруғ аъзолари ҳам тўлаши лозим эди. Шунингдек вергельд ҳам ўлдирилган одамнинг оиласи билан уруғ ўртасида тақсимланарди. Ер уруғдан ташқарига чиқиб кетмасин учун ерни аёлларга бериш ёки қолдириш тақиқланган эди. Фарзандсиз франк ўлса, унинг ери ака-укаларига ва ўзининг уруғидаги бошқа эркак қариндошларига ўтар эди.

Бироқ «Сали ҳақиқати» уруғчилик тузумининг емирила бошлаганлигидан ҳам далолат беради. Ворислик ва кафолат ҳуқуқидан воз кечиб, уруғдан чиқиш мумкин эди. Франкларда социал ва мулкий бўлиниш (табақаланиш) очиқ кўриниб турарди. Биринчи ўринда король дружиначилари турарди, буларнинг вергельди (хуни) 600 солид[1] белгиланган эди. Оддий эркин франкнинг жони учун фақат 200 солид вергельд тўланар эди. Ярим эркин кишининг — литнинг — вергельди эса 100 солид эди. Қулни ўлдирганлик учун қулдорга 30 солид тўланарди, яъни урушда минниладиган отни ўғирлаганлик учун қанча тўланса, қул учун ҳам ўшанча тўланарди. Шуниси характерлики, римликни ўлдирганлик учун тўланадиган вергельд франкникидан анча кам эди.

Йирик поместьелар бўлган-бўлмаганлиги «Сали ҳақиқати»да очиқ айтилмаган. Лекин, баъзи бир аломатларга (хонаки ҳунармандлар сонининг рўйхатига қуллар сонининг жуда кўпчилигига ва бошқаларга) қараб фикр юритганда, V—VI асрлардаёқ эркин франк қишлоғи билан бир қаторда йирик ер эгаларининг поместьелари ҳам бўлган. Катта ер эгалари королнинг ўзи, унинг дружиначилар, юқори табақа руҳонийлари ва қисман ерларни сақлаб қолган ҳамда сарой аҳлига яқин бўлган («Сали ҳақиқати»да айтилишича, «королнинг ҳамтовоқлари» бўлган) римлик ер эгалари эди. Шундай бўлишига қарамай, бу даврдаги франк жамиятида асосий фигура эркин франк эди, у қишлоқ жамоасининг тўла ҳуқуқли аъзоси, жамоа ерининг эгаси, йирик ер эгасига қарам бўлмаган, мустақил бўлган эркин деҳқон эди. Ф. Энгельс феодализмдан олдинги франк қишлоғининг ўзига хос аҳволда бўлганлигини қайд қилиб, «Эркин франк деҳқони рим колони билан янги крепостной ўртасидаги фигура эди»[2] деб ёзган эди.

Хлодвигдан кейин франклардаги феодаллашув процесси. VI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб франклар жамиятида кескин ўзгаришлар юз бера бошлади. Бу вақтда ер бемалол қўлдан-қўлга ўтиши мумкин бўлган хусусий мулкка (авлодга) айланди, яъни мулкдор уни ўз хоҳиши билан сотар, алиштирар, сотиб олар, бошқа бировга тақдим қилар ёки васият қилиб қолдирар эди. VI асрнинг охиридан бошлаб, айниқса VII ва VIII асрларда қилинган бу хил олди-сотдиларнинг барча хилларини кўрсатадиган кўпдан-кўп маълумотлар ҳозиргача сақланиб қолган.

[1] Солид — Рим — Византияда чиққан олтин танга бўлиб, IV—VI асрларда франклар ўртасида ҳам юрган.

[2] Маркс ва Энгельс, Асарлар, 21-т., 154-бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Бундай шароитда деҳқонларнинг бир қисми тезлик билан ўз еридан ажрала борди. Очарчилик, молларнинг қирилиши ва бошқа хил стихияли офатлар, Хлодвигнинг ўғиллари, невара ва эваралари ўртасида узоқ вақт давом этган урушлар натижасида мамлакатнинг хароб бўлиши, уруғчилик алоқаларининг емирилиши туфайли энди айрим оилалар бўйнига туша бошлаган суд штрафлари — мана шуларнинг ҳаммаси мустақил франк деҳқонини хонавайрон қилди. Деҳқонларнинг майда ер эгалиги емирилиб тушкунликка учраган бир вақтда, йирик дунёвий ва черков ер эгалиги авж олди. Хлодвигнинг ворислари король ерларини б е н е ф и ц и й (айнан таржимаси: «хайр», «саховат») тарзида ўз дружиначиларига бўлиб бердилар, булар аста-секин вотчиначи — катта ер эгаларига айланиб бордилар, улар ерни мерос тариқасида ўз болаларига қолдирардилар. Черков ҳам король хазинасидан (король ер фондидан) инъом (donatio) тариқасида кўп ер олди. Дунёвий зодагонлар ҳам черков зодагонлари ҳам, ўз ерларини, королдан ташқари, биринчи навбатда деҳқонлар ҳисобига кенгайтирдилар. Деҳқонлар қўшни дунёвий катта ер эгалари ҳомийлигига (патронат ёки к о м м е н д а ц и я с и г а) ўтдилар. Шунингдек, деҳқонлар черковдан мадад олиш мақсадида ерларини шу шаклда бўлар эдиларки, черков деҳқонларга бир участка ерни маълум миқдорда оброк тўлаб туриш ёки баршчина ўташ шарти билан умрбод фойдаланишга берарди, бу ер участкаси п р е к а р и й деб аталарди. Фойдаланиш учун черковдан «прекарий» (соф маъноси: «илтимосга мувофиқ берилган участка») олган деҳқонларнинг аҳволи ерга ўрнаштирилган ва хўжайинига бирор хил мажбуриятни адо этиб турадиган колонлар, литлар ва қулларнинг аҳволига ўхшаб кетар эди. Прекарий олган деҳқоннинг ўз ери ҳам прекарийга айланиб, аста-секин катта черков ер эгалигининг мулкига қўшилиб кетарди. Прекарий олган деҳқоннинг ўғли ёки невараси бутунлай крепостнойга айланиб кетар эди. («Сали Ҳақиқати»га илова қилинган қўшимчаларда камбағаллашган франклар тўғрисида, қисман ҳатто бутунлай хонавайрон бўлган кишилар тўғрисида жуда очиқ гапирилади, булар солинган штрафларни тўлашга қурблари етмай, ўрмонларда дайдиб, қароқчилик қилиб юрардилар. Баъзи камбағаллар эса овқат учун ўзини қул қилиб сотиб, асоратга тушарди ва, шундай қилиб, шахсий эркинликдан маҳрум бўларди.)

Эркин ва мустақил деҳқонларнинг аста-секин йўқолиб, крепостной кишилар синфига айланишида ифодаланган феодаллашув процесси собиқ Рим империясига келиб жойлашган варварларнинг ҳаммасида ҳам бўлди. Франкларда эса бу процесс ҳали жуда мустаҳкам бўлган бақувват эркин деҳқонларнинг («Сали ҳақиқати»да кўрсатилган деҳқонларнинг) қарамлик крепостнойлик ҳолатига очиқ, кескин тусда ўтишида намоён бўлди холос, бунда деҳқонлар юридик жиҳатдан бошқа кишиники бўлган ерда ўтириб, шу ер эгасининг фойдасига бирон хил

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

«тутқинлик» мажбуриятини ўтар эди. Лекин шу нарсани айтиб ўтиш керакки, эркин деҳқонларнинг йўқолиб бориш процесси VI ва VII асрларда Франк давлатининг ҳамма областларида бир хил бўлган эмас. Янги тартиблар королликнинг ғарбий қисмида Нейстрияда, қисман жануби-шарқий Бургундияда жуда тез тарқалди; шимоли-шарқий округларда — Австразияда эса бу процесс у қадар кучли бўлмади. Бу округларда Рим таъсири (ернинг хусусий мулкка айланиши соҳасидаги таъсири) бошқа жойлардагидек кучли эмас эди, бу ерда уруғчилик-жамоачилик муносабатлари узоқроқ сақланиб қолди. Австразияда деҳқонлар сиёсий жиҳатдан ҳам, хусусан умум халқ лашкарининг қатнашчиси сифатида VII асрдагина эмас, балки VIII асрда ҳам катта роль ўйнаб келдилар.

Меровинглар ҳокимиятининг заифлашуви. «Ялқов короллар». Катта ер эгалигининг ўсиши ва шу билан бирга король ерларининг камайиб бориши ҳамда илгари фақат королнинг ўзигагина тобе бўлиб, унга асосий ҳарбий ресурслар бериб келган эркин деҳқонларининг хийла қисмининг йўқ бўлиши натижасида король ҳокимияти тушкунликка учради. Меровинглар[1] династияси деб ном чиқарган Хлодвиг династияси ўзаро урушлар натижасида ҳам заифлашди. Бу ўзаро урушларнинг қандай характерда бўлганлиги Хлодвигнинг невара ва эваралари ўртасида бўлган қирқ йиллик урушдан жуда очиқ маълумдир. Бу уруш VI асрнинг 60-йиллари охиридан то 613 йилгача давом этди. Династиянинг икки авлоди ўртасида бўлган бу даҳшатли ва қонли курашда икки королича айниқса катта роль ўйнади: бири Австразия короли Сугибертнинг хотини Брунгильда, иккинчиси Нейстрия короли Хильперикнинг хотини Фредегонда эди. Брунгильда (у аслида вестгот маликаси эди) король хонадонидаги ўнта шаҳзодани ўлдиртирди, рақиби Фредегонда ва ўз эри Сугибрет ўлгандан кейин, дастлаб ўғли номидан, кейин невералари номидан юртни ўзи идора қилди, ахир ўзига қарши қўзғолон қилган Австразия зодагонлари томонидан ўлдирилди.

613 йилда бутун королликда ҳокимият Хильперик ва Фредегонданинг ўғли Хлотар II га ўтди. Хлотар 614 йилда фармон чиқариб ердор аристократиянинг ўзаро урушлар вақтида олган поместьеларини ўша аристократия ихтиёрида қолдириш мажбуриятини ўз устига олди ва графларни (округ ҳокимларини) фақат маҳаллий ер эгалари орасидан тайинлашга ваъда берди. Шундай қилиб, ердор аристократия Меровинглар хонадонига мансуб бўлган королларнинг ўзаро урушларидан ўз манфаатлари учун тўла фойдаланди.

Хлотар II ҳокимияти кучли ҳокимият бўлмади. Король ҳокимиятининг эътибори Хлотар II нинг ўғли Дагобер замонида

---

[1] Меровей — Хлодвигнинг аждоди бўлиб, Салининг биринчи королларидан эди. Номининг-*инг* билан тугаши русча-*овичга* тўғри келиши фамилия ёки династиянинг муайян уруғ бошлиғидан келиб чиққанлигини кўрсатади.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

(629—639) бирмунча ошди. Дагобер франклар давлатининг шарқдаги чегараларини кенгайтиришга уриниб, славянларга қарши юришлар қилди. Лекин у ўлгандан кейин шундай бир давр бошландики, 639 йил билан 751 йил ўртасидаги бутун бир даврни ўша вақтдаги кишиларнинг ўзлари ҳам «ялқов қоролар» даври деб атадилар. VII—VIII асрлардаги Меровинглар фақат номигагина король бўлиб, улар қўлида ҳақиқий ҳокимият йўқ эди. Улар қўлида король ерларининг озгина қисмигина қолган эди. Бутун маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимиятни маҳаллий магнатлар тортиб олди. Нейстрия, Бургундия ва Австразияда энг зодагон хонадонлар етишиб чиқиб, булар ўз юртларида король майордомлари сифатида бутун ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Бир вақтларда, яъни дастлабки Меровинглар даврида король саройида эшик оғаси лавозимида ишлаган киши майордом (сўзма-сўз маъноси: «хонадон оғаси», яъни сарой бошлиғи деб аталар эди. Энди эса майордомлик ҳақиқатда парчаланиб кетган Франк давлатининг айрим бўлакларининг ҳар бирида жорий этилган энг юқори маъмурий мансаб бўлиб қолди.

Дастлаб уч майордомдан энг кучлиги Нейстрия майордоми эди. У Бургундия майордомини ҳам ўзига бўйсундирди, лекин Нейстрия майордоми тез вақт ичида кучлироқ бўлган бошқа бир майордомнинг Австразия майордоминининг қаршилигига учради. Шарқий франк майордоминининг аҳволи қулайроқ эди. Австразия майордомлари кўп сонли ҳарбий кучга таяниш имконига эга бўлдилар, бу ҳарбий кучнинг бир қисми бу ерда ҳали сақланиб турган эркин деҳқонлардан иборат эди. Шу билан бирга Австразияда зодагонлар бирмунча кучсиз бўлиб, улар ўз герцогининг — майордомининг бошчилигига бўйсунишга мажбур эдилар. Нейстрияда эса, аксинча, кўпгина йирик феодал хонадонлари бир-бири билан рақобат қилмоқда эди. Охири, Австразиянинг Пипинлар хонадонидан чиққан майордом герцог Пипин II Геристальский 687 йилда Тертри ёнида бўлган жангда рақиби Нейстрия майордомини тор-мор қилиб, шу вақтдан бошлаб бутун корольликни бир ўзи идора қила бошлади. Аммо, шу билан бирга, у Меровинг корольларининг номигина қолган ҳокимиятни сақлаб келди. Ҳақиқатда эса Пипин Геристальский янги династияни бошлаб берган эди, бу династия кейинча унинг энг машҳур намояндаси бўлган Карл Буюк номи билан аталган Каролинглар династияси деб аталди.

VIII—IX АСРЛАРДА ФРАНК ДАВЛАТИ. КАРОЛИНГЛАРНИНГ ИДОРА ҚИЛА БОШЛАШИ

VII асрнинг охири — VIII асрнинг бошларида Франк давлати бутунлай парчаланиб кетди. Пипин Геристальскийнинг ғалаба қозонган бўлишига қарамай, Нейстрия ва Бургундия магнатлари ҳали ҳам ўзларини марказий ҳокимиятга у қадар қарам

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

эмас, деб ҳис қилар эдилар. Аквитания королликдан тамоман ажралиб чиқди ва Австразия герцоги Аквитаниянинг ҳокимиятини тан олмади. Рейннинг нариги томонидаги қабилалар—аллеманлар, фризлар, саксар ва баварлар ҳам ажралиб чиқди. Жануби-ғарбда араблар хавф туғдира бошладилар, ҳатто VIII асрнинг 20- ва 30- йилларида бутун Франк давлати араблар томонидан тўғридан-тўғри босиб олиниш хавфи остида қолди. Лекин янги династия ана шундай оғир бир шароитда королликнинг ҳарбий кучларини қайтадан ташкил этиб, ташқи душманга зарба беришга муваффақ бўлди. Бу династия янада феодаллашган зодагонларнинг таъсирини чеклаш ҳамда ўрта ва майда ҳарбий хизматчиларга суяниб туриб, королликни бир қадар, марказлаштиришга ҳаракат қилди.

Карл Мартелл ва унинг арабларга қарши кураши. Пипин Герстальскийнинг ўғли Карл Мартелл («Тўқмоқ») майордом-герцог сифатида 715 йилдан 741 йилгача идора қилди. У ғайратли ва истеъдодли лашкарбоши эди. Австразиянинг ўрта ва майда ер эгаларидан иборат бўлган ўз дружиначиларига суяниб туриб, у Нейстрия аристократиясининг оппозициясини узил-кесил тор-мор қилди, сўнгра фризлар, саксар, аллеманлар ва баварларга қарши муваффақиятли юришлар қилиб, Рейннинг нариги томонида франк давлатини тиклади. Бу қабилаларнинг ҳаммаси франкларга яна хирож тўлайдиган бўлди.

Франкларнинг Карл Мартелл томонидан такомиллаштирилган янги қўшини (яхши қуролланган, қисман профессионал отлиқ аскарлар ташкил қилинган эди, пиёда аскарлар ҳам ўз аҳамиятини қисман сақлаб қолган эди) араблар билан бўлган тўқнашишда жуда яхши иш кўрсатди.

732 йилда Испания араблари Галлияга катта юриш қилдилар. Араблар саркардаси Абдураҳмон Аквитанияга кирди ва уни вайрон қилиб, Парижга борадиган эски Рим йўли билан шимолга қараб юриш қилди. Карл Мартелл ўз қўшини билан Пуатьега яқин жойда арабларга рўпара бўлди; шу ерда 732 йил октябрида илк ўрта аср Европасида жуда катта жанглардан бири бўлди. Жанг уч кун давом этди. Икки томон ҳам бўш келмади. Жангнинг учинчи куни Абдураҳмон ўлдирилди, араблар эса франкларга жуда бой обозлар қолдириб, кечаси чекина бошладилар. Бу жангда эришган ғалабаси учун ҳам майордом-герцог «тўқмоқ» деган лақаб олди. Араблар худди Пиренеягача сиқиб олиб борилди. Беш йилдан кейин араблар жанубий Галлияни босиб олишга яна уриниб кўрдилар. Лекин Карл Мартелл уларни иккинчи марта яна тор-мор қилди.

Пуатье ёнидаги жангнинг энг биринчи сиёсий оқибати шу бўлдики, Карл Мартелл ҳарбий реформа қилди. Ҳарбий ишда отлиқ қўшин узил-кесил равишда асосий ўрин тутадиган бўлиб қолди (илгари эса, қадимги германларнинг ҳаммасида бўлгани каби, франкларда ҳам асосий куч пиёда аскарлар эди). Яхши қуролланган ва от устида узоқ-узоқ юришлар қилишга қобил

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлган отлиқ аскарлар янги франк қўшинининг асосий кучига айланди.

Табиий, энди бундай қўшининнг хонавайрон бўлган ва илгариги мустақиллигидан маҳрум қилинган деҳқонлардан тузилиши мумкин эмас эди. Шундай қилиб, Карл Мартеллнинг реформаси натижасида деҳқонларнинг кўпчилиги ҳарбий хизматдан четлаштирилди. Бу янги профессионал отлиқ қўшин ёки кейинча атала бошлаганидек, р и ц а р л а р[1] қўшини катта ер эгалари ва ҳали эркинликдан маҳрум қилинмаган деҳқонларнинг энг бадавлатларидан тузиладиган бўлиб қолди.

Карл Мартеллнинг социал сиёсати. Черков ерларининг қисман секуляризация қилиниши. Ҳарбий ишнинг реформа қилиниши муносабати билан Карл Мартелл ер соҳасида алоҳида сиёсат юргизди. Яхши қуролланган ва моддий жиҳатдан яхши таъминланган отлиқ аскарлар зарур бўлганлиги сабабли, Карл Мартелл давлат фондига қарашли ерлардан (бу фонд янги истилолар ва исён кўтарган зодагонларнинг ерларини мусодара қилиш натижасида кенгайиб кетган эди) ҳ а р б и й б е н е ф и ц и й л а р деб аталган ер участкалари беришни кенг суратда қўлланди. Бу бенефицийлар ҳарбий хизматни ўташ шарти билан умрбод фойдаланиш учун бериладиган ўртача ва майда поместьелар эди. Шу билан кейинроқ бориб пайдо бўлган майда поместьели рицарларнинг вужудга келиши учун асос солинди, бу рицарлар ташкил топаётган феодаллар синфининг жуда кўпчилигини ташкил этган қуйи табақаси эди. Бу поместьелардаги эрксиз деҳқонлар эса меҳнат қилиб, ўз хўжайинларини — «урушувчи одамлар»ни — р и ц а р л а р н и боқишга мажбур эдилар.

Ҳарбий хизмат ўтовчиларга давлат фондига қарашли ерлардан участкалар бериш билангина чекланмасдан, Карл Мартелл шу мақсад учун черков ерларидан ҳам қисман фойдаланди. У ўзига қарши кўтарилган қўзғолонларда дунёвий зодагонлар билан бирликда қатнашган епископ ва аббатларнинг[2] поместьеларини мусодара қилди. Нейстрияда ва Аквитанияда бундай руҳоний ер эгалари кўп эди. Руҳонийлардан мусодара қилиб олинган ерлар ҳам бенефицийларга айлантирилди. Ғарбий Европа тарихида бу нарса биринчи марта ўтказилган катта секуляризация эди, яъни черков мулкини тортиб олиб, дунёвий кишилар қўлига топшириш эди. Лекин Карл Мартелл томонидан қилинган секуляризация тўла секуляризация эмас эди. Бу секуляризация черков ерларининг фақат бир қисмига нисбатан қўлланилган эди. Кейинчалик Карл Мартеллнинг ўғли Пипин Пакана мусодара қилинган ерларни ҳам черковга қайтариб беришга мажбур бўлди, лекин шу шарт билан қайтариб бердики, бу ерлар ҳақиқатда фойдаланувчилар, яъни рицарлар қўлида бўлиб,

---

[1] Немисча Ritter — «суворий» «отлиқ аскар» сўзидан келиб чиққан.
[2] А б б а т — монастирь нозири.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рицарлар бунинг эвазига ҳосилнинг ўндан бир қисмини черковга алоҳида, қўшимча равишда тўлаб туриши керак эди.

Пипин Пакана ва унинг короллик унвонини олиши. Карл Мартеллнинг тахт вориси Пипин III Пакана ҳам (741—768) аввал фақат майордом унвони билан юрди. Меровинг короллари одатдаги тартиб билан бири ўрнига иккинчиси келиб турди, лекин улар давлатни идора қилишда ҳеч бир қатнашмас эдилар. Ниҳоят, Пипин давлат ўзгариши ясаб, ҳар қандай ҳокимиятдан маҳрум бўлган эски династияни тахтдан туширди. Бу ўзгариш Рим папасининг фаол ёрдами билан амалга оширилди.

Пипин ҳокимият тепасига келиши биланоқ папалар билан дўстона муносабат ўрнатишга ҳаракат қилди. Худди шунинг учун ҳам у черков ерларини секуляризация қилишдан бош тортди. Яна шу мақсадда Пипин Рейннинг нариги томонидаги папа миссионерларига турли йўллар билан ёрдам берди. Аллеманлар, фризлар ва саксларнинг ўртасида христианликнинг тарғиб қилиниши бутун Ғарбий Европани ўз ҳокимиятига бўйсундириш пайида бўлган папаларга ҳам, Рейннинг нариги томонидаги территорияларда маҳкам ўрнашиб олишга ҳаракат қилган франк ҳукмдорларига ҳам фойдали эди.

Папалар билан янги франк ҳукмдорларининг бир-бирига яқинлашувига Италиядаги аҳвол ҳам ёрдам берди. Лангобард короллари папалар билан франк ҳукмдорларининг умумий душмани эди.

Папанинг «томонини олиш» билан франк ҳокимлари Италия ишларига аралашиш учун ўзларига жуда қулай баҳона топиб олдилар.

751 йилда Суассон шаҳрида франк зодагонлари йиғилишида Пипин франк короли деб эълон қилинди. Орадан кўп вақт ўтмай, Ғарбий Германиядаги франк миссионерларининг ишига бошчилик қилиб турган Майнц архиепископи Бонифаций папанинг буйруғига мувофиқ Пипинни король деб таниш маросимини ўтказди. Шундай қилиб, янги династия черковдан ўзига керакли санкция олишга муяссар бўлди.

Охирги Меровинг Хильдерик III («король деган номни нотўғри олиб юрган»— деб ёзган эди тўнтаришга хайрихоҳлик кўзи билан қараган бир хронист) монастирга солинди, умрининг охиригача шу ерда бўлди. Меровингларни четлатишда ёрдам бергани учун папага миннатдорлик юзасидан Пипин Пакана лангобардларга қарши 755—756 йилларда икки марта юриш қилди, лангобардлар папани сиқиб, Римнинг ўзини ҳам босиб олиш хавфини солаётган эдилар.

Лангобардларни тор-мор қилиб, Пипин папа Стефан II га (752—757) Равенна экзархатини ва Рим областини «ҳадя» қилди, яъни папанинг ўрта Италиядаги ерларини ҳам ўз ичига олган жуда катта бир территорияга узил-кесил мустақил дунёвий ҳукмдор бўлиб олишига ёрдам берди. Шу тариқа VIII асрнинг ўрталарида Европада черков папа давлати вужудга келди, бу давлат

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бутун ўрта асрлар тарихи давомида катта роль ўйнади ва ҳатто янги (1870 йилгача) ва энг янги замонда ҳам сақланиб қолди (Рим шаҳрининг бир қисмини эгаллаган ҳозирги папа «давлати»— Ватикандир, у 1922 йилдан бери яшаб келмоқда).

Шу нарса характерлики, франк короллари билан бўлган музокараларда папалар одатда, Рим областини Рим епископларига IV асрда Константин Буюк ҳадя қилган, бинобарин, франк короли илгаридан «қонуний суратда» папага қарашли бўлган нарсани унинг ўзига «қайтариб бераяпти» холос, дер эдилар. Ҳақиқатда эса, Константин I на Римни ва на Рим областини ҳеч қачон ҳеч қандай папага ҳадя қилган эмас. «Константин ҳадя қилган» деган гап шубҳасиз уйдирмадир. Пипин «Константин ҳадя қилган» деган даъвога эътироз қилмади, чунки у папалардан кўп манфаат кўрган эди. Папалар билан янги франк династияси ўртасида мустаҳкам иттифоқ вужудга келди, бу иттифоқ ҳар икки томоннинг бир-биридан чинакам манфаатдорлигига асосланган эди. Отасига ўхшаш Пипин ҳам Рейннинг нариги томонида ва Аквитанияда урушларни давом эттирди. Унинг замонида араблар Жанубий Галлиядан бутунлай сиқиб чиқарилди. Пипин ўз сиёсати билан франк короллигининг равнақ топиши учун замин тайёрлади. Унинг ўғли Карл Буюк даврида Франк давлати империяга айланди.

КАРЛ БУЮК ИМПЕРИЯСИ

Карл Буюк Каролинглар династиясининг энг атоқли намояндаси эди (династия ҳам унинг номи билан аталган). У 46 йил ҳукмронлик қилди (768—814). Карл катта саркарда ва истилочи эди. Таркиб топаётган франк феодал давлати Карл даврида жуда катта агрессив сиёсат юргизди. Жуда кўп жойларни истило қилиб, Карл Буюк жуда катта бир давлатга бошлиқ бўлди. Рим империяси қулагандан кейин Гарбий Европада Карл Буюк давлатидек катта давлат дунёга келмаган эди: бу давлат франклардан ташқари ўнлаб бошқа қабила ва халқларни ўз ичига олган эди.

Карл Буюк урушлари. Карл Буюкнинг шахсан ўзи 50 дан ортиқ юришда қатнашди. У Европанинг турли жойларида уруш қилди. У аввало лангобардлар масаласига жуда катта эътибор берди. Лангобардлар Пипин томонидан тор-мор қилинган бўлишига қарамай, лангобардлар саройида франклар билан иттифоқда бўлишга қарши турган гуруҳ бор эди. 773—774 йилларда Карл лангобардларга қарши яна уруш очди. У лангобардлар пойтахти Павияни босиб олди ва лангобардлар короли Дезидерийни тахтдан туширди. Лангобардия шундан кейин ўз мустақиллигини йўқотди, франк короллигига қўшиб олиниб, графлар томонидан идора қилина бошлади. Кейинча Карл Лангобардияга ўзининг ўғли Пипинни вице-король қилиб тайинлади.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

VIII асрнинг 70-йилларида Карл араблар билан ҳам уруш қилди. У 778 йилда Пиренея тоғлари орқасига юриш қилиб, Сарагоса шаҳрини босиб олишга ҳаракат қилди. Юриш муваффақиятсиз чиқди, Сарагосани ололмади. Қайтишда Ронсевал дарасида франклар арьергардига маҳаллий аҳоли — басклар ҳужум қилди. Бу жангда франклар отряди деярли бутунлай қириб ташланди. Ҳалок бўлганлар қаторида Бретань маркасининг графи Роланд ҳам бор эди. Кейинча бу эпизод «Роланд ҳақида қўшиқ» номли машҳур достонга тема бўлди, бу достон анча кейин ёзилди (XI асрнинг иккинчи ярмида батамом ёзилиб бўлди). 778 йилда Испанияда қилинган юриш муваффақиятсизликка учраган бўлса-да, франкларнинг Пиреней тоғларидан ошиб ўтишларининг ўзи диққатга сазовордир. Кейинчалик, VIII асрнинг охири ва IX асрнинг худди бошида франклар Пиренея тоғлари орқасига яна бир неча марта ҳарбий юриш қилдилар; бу юришлар натижасида Пиренея тоғлари билан Эбро дарёси ўртасидаги область босиб олинди. Бу ерда Испан маркаси деб аталган алоҳида бир чегара округ тузилди, бу округга кейинча Барселона графлиги деб ном берилди. Нотинч Аквитания устидан назоратни кучайтириш учун Карл у ерга бошқа бир ўғли Людовикни нонб қилиб тайинлаб, унга Аквитания короли унвонини берди.

Лекин Карл Буюк урушларнинг кўпини шарқда — Марказий Европада олиб борди. У сакслар билан бўлган урушларга айниқса кўп куч сарф қилди. Бу уруш қаттиқ бўлиб, 30 йилдан ортиқ (772 йилдан 804 йилгача) давом этди. Франкларни ҳисобга олмаганда, сакслар Ғарбий Германияда яшаган қабилалар ичида энг катта қабила эди. Улар Рейндан Эльбагача чўзилган жуда катта территорияда ўрнашган эди. Сакслариинг Карл замонидаги ижтимоий тузумида уруғчилик тузуми аломатлари, унинг барча яхши ва ёмон томонлари ҳали анчагина сақланиб қолган эди. Сакслариинг асосий оммаси уруғчилик алоқалари ва қабила ичидаги алоқалар билан ўзаро маҳкам боғланган эркин деҳқонлар, шу билан бир вақтда жангчилардан иборат эди. Бироқ, улар тарқоқ ҳолда бўлиб, жуда кўп қабилаларга ва қабилавий гуруҳларга бўлинган эди, бу қабилалар ва қабилавий гуруҳлар узлуксиз равишда бир-бири билан урушиб турарди. Уларнинг ишлаб чиқарувчи кучлари даражаси (деҳқончиликда асосан партов системаси қўлланарди, моллар яйловда боқилар эди), шаҳарлар ва савдо мутлақо йўқ эди, шунингдек, уларнинг қурол-аслаҳалари ва урушиш усуллари (яхши қуролланмаган деҳқон пиёда лашкарлари асосий ўрин тутар эди) франкларнинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тараққиёт даражасидан паст эди, франклар бу вақтда феодаллашув ва романлашув соҳасида жуда олға қараб кетган эдилар. Феодаллашиб бораётган франк зодагонларининг саксларга қарши олиб борган уруши феодалларга хос уруш эди. Франклар ўз олдиларига сакслар ерини босиб олиш ва уларнинг ўзини крепостнойларга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эдилар. Саксонияга қарши урушишнинг яна бир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

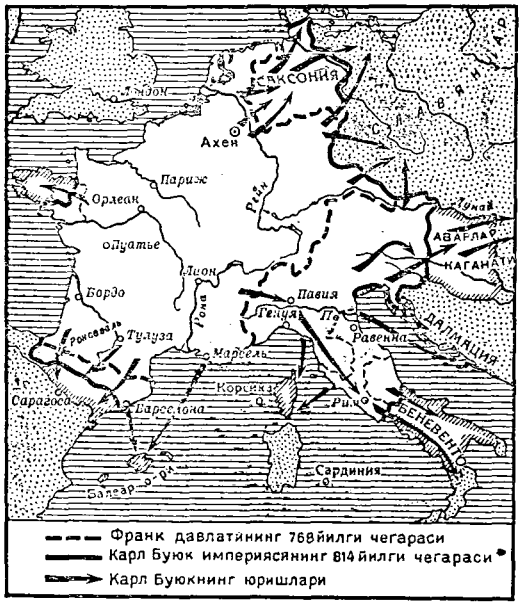

Карл Буюкнинг юришлари

сабаби бор эди. Карл Балтика денгизига чиқишга ҳаракат қилди, Балтика денгизи VIII асрнинг охири ва IX асрнинг бошларида катта савдо аҳамиятига эга эди (скандинавлар, славянлар ва араблар савдоси шу Балтика денгизи орқали олиб борилар эди). Франк короли Балтика савдосидан катта-катта хирожлар олишни мўлжаллар эди.

Карл саксларни дастлаб VIII асрнинг 70-йилларида бўйсундирди. Аввал ғарбий сакслар — вестфаллар (улар Рейн ва Везер дарёлари ўртасида яшар эдилар) бўйсундирилди. Уларнинг кетидан остфаллар ҳам бўйсундирилди (улар Везер дарёсининг шарқида яшар эдилар). 777 йилда Падерборнда бўлган съездда сакс қабилалари кўпчилигининг бошлиқлари Карлга қасамёд қилди. Карлнинг буйруғига биноан, саксларнинг ҳаммаси мажусийлик динидан христиан динига ўтишлари керак эди. Саксонияга кўпдан-кўп франк руҳонийлари келди, ҳамма ёқда черковлар қурила бошлади, сакслар черковга ушур (ҳосилнинг ўндан бирини) тўлашга мажбур этилган эдилар. Лекин, шундан кейин тез орада 778 йилдан бошлаб сакслар бир неча марта катта қўзғолон кўтардилар. Бу қўзғолонлардан кузатилган мақсад франклар зулмидан халос бўлиш эди. Карл бу қўзғолонларни жуда ҳам раҳмсизлик билан бостирди. Минглаб сакслар қатл этилди. Қўзғолончиларнинг кўпи қулга айлантирилди. Дастлаб саксларнинг қўзғолонларида уларнинг зодагонлари ҳам қатнашди. Лекин Карл зодагонларни секин-аста ўз томонига огдириб олишга муваффақ бўлди. Қўзғолоп кўтарган саксларнинг асосий бошлиқларидан бири — вестфаллар герцоги Видукинд қимматбаҳо инъомларга сотилиб, 785 йилда саксларга хиёнат қилди ва Карл томонига ўтди. Лекин, шунга қарамасдан, фашист тарихчилар уни «Германиянинг миллий қаҳрамони» деб эълон қилдилар. Саксларнинг IX аср бошларидаги сўнгги ҳаракати деярли нуқул «оддий сакслар» ҳаракати тусида бўлиб, асосан Саксониянинг шимолида (Нордальбингияда) ўтди. Ниҳоят, сакслар бўйсунди-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рилди ва Франк королининг фуқароси сифатида франк графлари томонидан идора қилинадиган бўлди. Саксларнинг итоатсизроқ бир қисми Рейн дарёсининг чап қирғоғига — франклар орасига кўчирилди, франк колонистлари эса қайтадан Рейн дарёсининг ўнг қирғоғига, яъни бир вақтларда франк қабилаларининг иттифоқи вужудга келган ерга ўтиб жойлашди.

Сакслар билан уришиш вақтида Карл Шарқий Европадаги бошқа халқлар билан ҳам уруш олиб боришга мажбур бўлди. У полаб (Эльба бўйи) славянлари билан урушди ва бу қабилалардан баъзиларига — лютичларга ва лужичанларга — хирож солди. Дунайнинг ўрта оқимидаги кучли Авария подшолиги[1] франкларга қарам бўлди. Дунайнинг юқори оқимидаги Бавария короллиги тамомила босиб олинди, илгари бу короллик франкларга онда-сонда хирож тўлаб турар эди. Хорутан-словенлардан иборат жанубий славян қабилалари яшайдиган Хорутания (каринтия), шунингдек, Болқон ярим оролининг шимоли-ғарбидаги хорват ерлари Бовария билан бирга Франк давлатига қўшиб олинган эди. Хорутания Франк давлати составида узоқ турмади. Истилолар натижасида Карл Буюк замонида Франк давлати жуда кенгайиб кетди. Унинг чегаралари ғарбда Эбро дарёси, Пиренея тоғларидан Атлантика океанигача, шарқда Эльба ва Дунай дарёлари ва Адриатик денгизи қирғоқларигача, шимолда Фриз (ёки Немис) ва Балтика денгизларигача, жанубда деярли жанубий Италиягача борди. Сал илгарироқ вужудга келган Папа давлати ҳам Карл Буюк даврида ҳақиқатда унга бўйсунувчи вассал давлат бўлиб қолди.

Империянинг эълон қилиниши. Франк королн қўл остидаги ерларнинг жуда кенгайиб кетиши, табиий, Карл Буюкни ва унинг маслаҳатчиларини унвонини (титулни) ўзгартириш тўғрисида ўйлашга мажбур қилди. 800 йилда Карл Римда бўлган вақтида папа унга «римликлар императори» тожини кийдирди, «Римликлар императори» деган таърифнинг қизиқ жойи шундаки, бу таъриф Рим традициясининг IX асрда ҳам одамларга жуда катта таъсир ўтказганлигини кўрсатади. Карл франклар императори деб эмас, балки римликлар императори деб эълон қилинди, ваҳоланки, бу вақтда энди римликлар деган халқ йўқ эди. Бир оз вақтдан кейин Шарқий Рим — Византия императори ҳам Карлнинг «базилевса» (геркча император демакдир) унвонини тан олишга мажбур бўлди, у дастлабки вақтларда бунга қаттиқ қаршилик қилиб келган эди. Карлнинг замондоши Боғдод халифаси Хоруналь-Рашид ҳам Карлни император деб таниди ва булар бир-бирларига элчилар юборишди.

Карл Буюк замонида идора қилиш. Жуда катта бир давлатни идора қилиш иши Карлдан маъмурий аппаратни қайта ту-

---

[1] Аварлар — шарқлик, гуннларга яқин қабила бўлиб, VI асрнинг охирларидаёқ Ўрта Европада вужудга келганлар. Улар Дунай ёни районларида яшаб турган славян қабилаларининг бир қисмини ўзига бўйсундирган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Чегаралар:
768 йилда Франк давлатининг чегаралари
814 йилда Карл Буюк империясининг чегаралари
Карл Буюк даврида Франк давлатига қарам ерларининг чегаралари
БМ Бретон марклари
150 0 150км
ШИМОЛИЙ ДЕНГИЗ
ТИРРЕН ДЕНГИЗИ
ЎРТА ДЕНГИЗ
Ахен
Париж
Рим
Константинополь
Венеция
Корсика
Сардиния
Барселона
Марсель
Прованс
Неаполь
Беневенто
Сицилия
Франкфурт
Регенсбург
Страсбург
Майнц
Вормс
Трир
Утрехт
Оснабрюк
Магдебург
Падерборн
Тюрингия
Эрфурт
Базель
Констанц
Безансон
Дижон
Лион
Женева
Милан
Верона
Равенна
Пиза
Флоренция
Сиена
Рим
Спалато
Дубровник
Бриндизи
Авиньон
Ним
Нарбонн
Тулуза
Бордо
Бордо
Тур
Нант
Анжер
Орлеан
Труа
Мец
Реймс
Суассон
Руан
Гент
Булонь
Кельн
Бавария
Зальцбург
Пассау
Аббсбург
Аллеманния
Крайна
Аквилея
Трентo
Тревизо
Аварлар
Каганати
Хорутан
Моравлар
Чехлар
Сербия
Лангобардия
Аквитания
Септиманния
Испан маркаси
Бретань
Гаронна
Рона
Луара
Сена
Эбро
Дунай
Драва
Сава
Тибр
Неаполь
Беневенто
Сполето
Герцогство
Сполето
Папа
Ломбардия
Ломбардия
Бургундия
Австразия
Нейстрия
Лотарингия
Шлезвиг
Бремен
Бардовик
Оснабрюк
Мюнстер
Хальберштадт
Падерборн
Лаба (Эльба)
Саксония
Тюрингия
Франкфурт
Майнц
Вормс
Регенсбург
Страсбург
Пассау
Аббсбург
Зальцбург
Базель
Констанц
Безансон
Дижон
Лозанна
Женева
Милан
Верона
Равенна
Пиза
Флоренция
Сиена
Рим
Спалато
Дубровник
Бриндизи

яъни маъмурий округларнинг бошлиқлари[1] ва уларнинг викарийлари ёки вице-графлар (граф ўринбосарлари) бўлиб, уларга тунгинилар ёки юзбошилар, яъни энг кичик маъмурий округларнинг — юзликларнинг (сотня) ва бошқаларнинг бошлиқлари бўйсунарди. Граф скабинлар билан биргаликда, яъни суд коллегиясининг аъзолари билан биргаликда суд қиларди, булар илгариги сайлаб қўйилган меровинг судьялари — рахинбурглар ўрнига маҳаллий бадавлат ер эгаларидан тайинланган эди.

Империяда Карлнинг ўзи тайинлайдиган епископлар ҳам суд ва маъмурий ишларда катта роль ўйнар эдилар. Маҳаллий маъмурларни текшириш учун марказдан ўқтин-ўқтин король ревизорлари (missi dominici) деб аталмиш текширувчилар юборилиб турарди, улар одатда икки киши-икки киши бўлиб юриб, графликлардаги аҳволни текширар ҳамда аҳолининг граф, епископ ва бошқа амалдорлар устидан берадиган шикоятларини қабул қиларди. Императорнинг фармонлари ёзма равишда тузилиб, капитулярия деб аталар эди (капитулярия латинча caput деган сўздан олинган бўлиб, боб демакдир, фармон алоҳида параграфларга бўлинганлиги учун шундай деб аталарди). Карл Буюкнинг 250 га яқин фармони бизгача етиб келди.

Карл Буюк империясининг характеридаги зиддиятлар. Бу фактларнинг ҳаммаси Карл Буюк замонида идора қилиш аппаратининг анчагина бюрократлашганини кўрсатади. Меровинглар ва дастлабки Каролингларнинг дружина ва хизматкорлари — министериаллари бўлиб, улар королнинг топшируви билан энг оддий маъмурий-молиявий ва суд функцияларини бажарар эди. Меровинглар ва дастлабки Каролинглардаги ана шу ибтидоий идора аппаратининг аксича Карл империясида амалдорларнинг доимий чиновниклик аппарати таркиб топди. Карл Буюк бюрократиясининг ташкил топишига Рим традицияси шубҳасиз таъсир қилди. Короллик — императорлик канцелярияларида давлат тили, латин тили, яъни римликлар тили эди. Каролинг давлат муассасаларининг ва лавозимларининг номларидан (император, палаций, комитлар — графлар, нотарийлар — секретарлар ва ҳоказолардан) Рим терминологияси шундайгина сезилиб туради. Карл Буюкнинг энг яқин маслаҳатчилари ва олий мансабдорлари Рим тарихини яхши билган ҳамда императорга жамиятдаги мутлақ олий ҳокимият деб қарайдиган, римча традицияни ўзлаштириб олган кишилар эдилар. Шунга қарамай, Карл Буюк империясини марказлашган давлат деб сира айтиб бўлмайди. Карл Буюк давридаги бошқарув аппарати умуман ибтидоий эди. Империяда расмийлаштирилган ва ихтисослаштирилган суд ва молия идоралари — палаталари йўқ эди. Унда бошқарувнинг доимий солиқ системаси каби муҳим звено (жумладан, доимий олиб туриладиган ер солиғи) йўқ эди, Карл давлатида марказ

[1] IX аср бошларида империяда ҳаммаси бўлиб 98 графлик ёки комитатлар бор эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

билан жойлар ўртасида муттасил алоқа ўрнатилмаган эди, король миссиялари, яъни ревизорлари жойларни номигагина контроль қилиб турар, амалда эса айниқса чекка территориянинг графлари ўзларини марказдан мустақил деб ҳис қилар эдилар.

Иккинчи томондан, Карл Буюк давлати ўзининг состави жиҳатидан ҳам хилма-хил уруғларнинг беқарор сиёсий бирлашмасидан иборат эди. Франк империяси омади юришган бир йстилочи томонидан шошиб-пишиб, кўп қабила ва халқлардан иборат тузилган алоҳида бир тарздаги ҳарбий монархия бўлиб, унда на умумий иқтисодий база, на умумий миллий тил, на умумий маданият йўқ эди. Карл Буюк империясига кирган қабилаларнинг ҳар бири ўзининг одатдаги қонун-қоидаларига амал қилиб келганини кўрсатиб ўтиш кифоя қилади. «Варвар ҳақиқатлари», «Сали, Рипуар Бургундия, Бавария, Саксония ҳақиқатлари»— Карл Буюк замонида ҳам, айрим қабилалар учун суд қонунлари тўплами бўлиб қолаверади; улар қунт билан кўчирилиб ёзилди ва уларга ўзгаришлар киритилди, шундай қилиб, улар империянинг айрим областлари учун амалдаги қонун бўлиб қолаверди.

Айрим қабилалар Карл Буюк подшолиги вақтидаёқ халқ бўлиб бирлаша бошлаган эдилар. Сали ва Рипуар франклари галлия-рим аҳолиси билан аралашиб кетиб, шимолий роман халқини (кейинчалик булардан ф р а н ц у з халқи ташкил топди) вестготлар, бургундлар жанубий галлия-римликлар билан қўшилиб жанубий роман халқини (булар кейинчалик п р о в а н с а л халқи деб атала бошладилар) барпо этдилар. Италияда лангобардлар билан итальян-римликлардан бўлғуси и т а л ь я н халқи ташкил топди. Германияда Рейннинг нариги томонидаги қабилалар бир этник группа бўлиб, кейинчалик улардан г е р м а н (ёки н е м и с) халқи вужудга келди. Халқларнинг ташкил топиши маҳаллий алоқаларни кучайтирди, бу ҳол ҳам амалга империянинг жуда майда ва бир хил давлатларга парчаланиб кетишига олиб келди.

Карл Буюк замонида франкларнинг феодаллашув процесси. Карл Буюк ва унинг ворислари замонида феодаллашув процессининг жуда тезлашиб кетаётганлиги империянинг парчаланиб кетишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ Карл Буюк империяси «қабила ва халқларнинг қурамасидан иборат» бўлиши билан бир вақтда, феодаллашаётган жамият ҳам эди. Меровинглар замонида бўлган ҳодиса, яъни катта ер эгалигининг ўсиши, унинг майда эркин деҳқон хўжалигини ютиши Каролинглар замонида давом этди ва зўр бериб авж олди. Прекар муносабатларининг (кўпроқ черков ерларида) ривож олиши, патронат-коммендацияларнинг (кўпроқ дунёвий ерларда) кенг ёйилиши, эркинларнинг қарамликка тушиш ҳолларининг кўпаяётганлиги—буларнинг ҳаммаси Карл Буюк подшолиги замонида одат тусига кирганлиги император қонунида (капитулярияларда) ўзининг ёрқин ифодасини топди. Карл магнатлар ва

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бошқа «нуфузли одамлар» томонидан деҳқон ерларининг тортиб олинишини чеклашга анча уринди, бироқ ердор зодагонлар унинг фармойишларига қаршилик кўрсатганлари учун бу фармойишлар амалда бажарилмай қолаверар эди. Франклар жамиятининг феодаллашув процесси, табиий, сиёсий тузумга ҳам таъсир этди.

Феодаллашув империяни сиёсий тарқоқликка ва, пировардида, сиёсий жиҳатдан майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келди. Ўзининг ҳарбий қудратига ва энг катта истилочилик шуҳратига қарамай, Карл Буюкнинг ўзи ҳам ердор зодагонларга қарам эди. Бу нарса ҳаммадан бурун магнатлар съездлари аҳамиятининг ортишида кўринди. Бу съездлар император томонидан одатда ҳар йили кузда чақирилар эди. Унда энг муҳим капитуляриялариинг ҳаммаси муҳокама қилинар эди. Зодагонларнинг ҳақиқий сиёсий аҳамиятга эга бўлган ана шу кузги съездларига қарама-қарши ўлароқ, май далалари деб аталмиш эски ҳарбий йиғилишлар — аскарларнинг йигилишлари (бу йиғилишлар қадимги герман халқ йиғилишларининг қолдиғи эди) каролинглар замонида оддий бир ҳарбий кўрик бўлиб қолди. Бу кўрикда энди император томонидан тасдиқланган фармонлар маълумот учунгина эълон қилинар эди.

Король судлари («Сали ҳақиқати»да кўрсатилган қадимги халқ судлари ўрнини олган скабинлар ва ҳар турли суд амалдорлари) фаолиятининг кучайиши билан бир қаторда Карл Буюк иммунитетлар деган нарсани ҳам кенг суратда жорий қилишга мажбур бўлди, иммунитетлар берилган маҳаллий ер эгалари (дунёвий ер эгалари ҳам, черков ер эгалари ҳам) ўз территорияларига король амалдорлари, судьялари ва шунга ўхшаш кишиларнинг текшириш учун киришидан холи эдилар. Бундан ташқари, маҳаллий ер эгаларига яна шундай иммунитет ёрлиқлари ҳам берилдики, бу ёрлиқларга мувофиқ улар ўзларига қарам бўлган аҳолинигина эмас, ҳатто эркин аҳолини ҳам суд қилиш ва ундан ўз фойдаларига ҳукумат солиқлари ва мажбуриятлари ундириш ҳуқуқини олдилар. Иммунитетлар магнат — ер эгаларининг эркин аҳоли орасидан ожизларини топиб олиб, ўз асоратларига туширишларига жуда катта ёрдам берди. Карл замонида ҳарбий бенефицийлар системаси ҳам авж олаверди. Эркин деҳқонларнинг заифлашуви ва тушкунликка учраши орқасида деҳқонлар ҳарбий хизматни ўташга тобора камроқ чақирилди. Лекин бенефицийларнинг ҳам фақат бир қисми императорга қарам эди. Уларнинг кўпчилиги катта ер эгаларига — магнатларга қарам эди, бу магнатлар курашга одатда «ўз содиқ кишилари»дан бутун-бутун отрядлар олиб келардилар. Шундай қилиб, Карл Буюк қўшини ҳақиқатда унинг ўзиники бўлмай, балки, тобора аниқроқ ташкил топаётган катта феодаллар қўшини эди, бу феодалларнинг жуда кўп поместьелари бўлиб, улар маҳалларда жуда кенг сиёсий ҳуқуқларга эга эдилар ва уларнинг қарамоғида жуда кўп майда рицарлар бор эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Карл Буюк замонидаёқ идора қилиш аппаратининг аниқ феодаллашганлигига шу нарсани мисол қилиб кўрсатиш мумкинки, графлар ўз мансабини ва бу мансаб учун олган ерларини авлоддан-авлодга мерос бўлиб қоладиган мулкка айлантиришга ҳаракат қилдилар. Карл Буюк ўзининг графлар тайинлаш ҳуқуқини жуда катта машаққат билан аранг сақлаб қолди.

Каролинглар поместьеси. Карл Буюкнинг асосий даромадлари унинг поместьеларидан келадиган даромадлар эди. Қоролнинг ер фонди бутун давлатнинг ҳамма жойига тарқалган бўлиб, юзларча катта ва бир қадар кичик ерлардан иборат эди. Карл Буюк замонидаги энг катта ер эгалари монастирлар эди. Париж монастирларидан бири — авлиё Герман (ёки Сен-Жермен) монастирининг IX аср бошларида 100 мингдан ортиқ крепостнойи бор эди. Дунёвий зодагонлар қўлида ҳам шубҳасиз жуда кўп катта-катта поместьелар бор эди, бироқ улардаги ерларнинг рўйхати бизгача етиб келмаган.

Каролинглар поместьесини ўрганиш учун асосий манба Карл Буюкнинг «Поместьелар тўғрисидаги капитулярий»си ва «Аббат ирминон полиптиги» деб аталган ҳужжатдир. (Париж атрофидаги Сен-Жермен монастирига қарашли ерлар ва бу ерларда ўтирган крепостнойлар рўйхати.) Мана шу манбаларга қараб, биз Ғарбий Европада илк ўрта асрдаги феодал поместьесининг манзарасини кўз олдимизга келтира оламиз. Дастлаб биз бу поместьеда ўрта асрларга хос бир хусусиятни — ернинг икки қисмга: х ў ж а й и н — д о м е н е и н а л (домен) ерига ва д е ҳ қ о н л а р е р и г а — ч е к е р г а бўлинганини кўрамиз. Чек ерларга деҳқонлар эгалик қилар эдилар. Бу чек ерлар м а н с л а р деб аталарди. Деҳқонлар ўз меҳнатлари билан, ўзларининг отулов ва қурол-асбоблари билан хўжайинларининг ерини ишлаб берардилар.

Франкларнинг қишлоқ хўжалиги VIII—IX асрларда анча муваффақиятларга эришди. Каролинглардан қолган манбаларга қараганда деҳқончиликнинг асосий системаси уч дала системаси бўлган. Поместьеларда ғаллакорликдан ташқари, чорвачиликка катта эътибор берилган эди (королга қарашли имениеларда хусусий йилқичиликка катта эътибор берилган, чунки ҳарбий ишда йилқичиликнинг аҳамияти катта эди). Манбаларда узумчилик, боғдорчилик, полизчилик, доривор ўсимликлар экилганлиги ҳам тилга олинган.

Каролинглар поместьеси аниқ натурал хўжалик хусусиятларига эга эди. Бу ҳақда «Поместьелар тўғрисидаги капитулярий»да жуда очиқ далиллар келтирилган, бу «Капитулярий»да поместьеларда етиштирилган маҳсулотларнинг король оиласи ва король сарой аҳллари эҳтиёжларини қоплашга сарфланганлиги бир неча марта таъкидлаб ўтилган.

Бироқ Каролингларнинг поместье тўғрисидаги ҳужжатларида учрайдиган энг қизиқ нарса ўша вақтдаги крепостнойларнинг состави ҳақидаги маълумотлардир. Бу материал Сен-Жермен

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

монастири полиптигида жуда очиқ кўрсатилган. Бу ҳужжатда крепостной деҳқонлар турли номлар билан: колонлар, литлар, қуллар деган номлар билан аталади. Литларга ва қулларга нисбатан колонлар ҳатто «эркин» кишилар дейилади. Лекин уларнинг «эркинлиги» жуда нисбий бир нарса эди. Ҳақиқатда уларнинг «тутқунлар»дан ҳеч қандай фарқи йўқ эди. Улар ҳам ўзларининг чек ерларига биркитиб қўйилган бўлиб, нормалаштирилган баршчина, натурал оброк ва бир оз миқдорда рента пули тўлаш шаклида «тутқунлик» мажбуриятларини бажарар эдилар. Бу ҳол шу нарсани кўрсатадики, деҳқонларнинг бу хил категорияларга бўлиниши (худди деҳқонлардаги чек ерларнинг мансларнинг уч гуруҳга бўлингани сингари) бу вақтда ўтмишдан қолган бир сарқит эди. Ҳақиқатда франкларда бу вақтда крепостной деҳқонлар синфи ташкил топган бўлиб, бу синфда энди эркинлар, ярим эркинлар (литлар) ёки тутқунлар (қуллар) ўртасидаги илгариги фарқлар чиндан ҳам йўқолиб кетган эди.

«Каролинглар уйғониши». Карл Буюк ўз замонасининг анча маърифатли кишиси эди. У, гарчи ёши анча улғайган вақтида ўқиш-ёзишни ўрганган бўлса-да, грек ва латин тилларини билар ва маърифатли қадрлар эди. Унинг саройига турли мамлакатлардан олимлар чақириб келтирилган эди. Бу олимлар ичида Йорк епископлик мактабида (Англиянинг шимолида) ўқиган Алкуин номли англ-сакс айниқса машҳур эди. Сўнгра Карлнинг саройда ўша вақтнинг кўзга кўринган бошқа ёзувчилари — лангобардиялик Павел Дьякон, испаниялик вестгот Теодульф ва бошқалар ҳам яшар эди. Франкларнинг ўзларидан етишган ёш Эйнгард жуда ҳам маърифатли киши эди, у кейинча Карл Буюкнинг жуда яхши тузилган таржимаи ҳолини ёзди[1]. Карл юқорида айтилган олимлар ёрдами билан епископлик резиденцияларида бир қанча мактаблар ташкил қилди, бу мактабларда асосан хат-саводли руҳонийлар ва император канцелярилари учун амалдор кадрлар (судьялар, секретарлар, мирзалар ва бошқалар) тайёрланарди. Карлнинг буйруғи билан қадимги латин ва грек қўл ёзмалари тўпланди ва кўчириб ёзилди. Катта скрипторияларда (мирзахоналарда) ўнларча мирзалар энг қимматли қўл ёзмаларни янги нусхаларга кўчирардилар. Шундай қилиб, кўпгина антик авторларнинг асарлари кейинги авлодлар учун сақлаб қолинди. Каролинг мирзаларининг юмалоқ ҳарфлар билан донадор қилиб ёзган хатлари уларнинг ўзларидан олдинги замонларда ёзилган анча қадимги хатлар у ёқда турсин, ҳатто кейинги ўрта асрларда ёзилган латин хатига қараганда ҳам жуда чиройли эди.

Карл саройида ўзига хос бир олимлар жамияти вужудга келди, бу жамият антик дунёдан ибрат олиб, «Академия» деб аталди. Бу жамиятнинг ишларида Карлнинг ўзи ҳам қатнашди.

---

[1] Эйнгард Карл Буюкнинг таржимаи ҳолини ёзиш учун намуна сифатида Светониянинг «Ўн икки цезарь ҳаёти» деган китобидан фойдаланди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Академия қатнашчилари латин авторларининг, ёзувчи ва шоирларнинг асарларини ўқидилар, баъзида эса антик авторларга тақлид қилиб ўзлари ҳам асарлар ёздилар. Бироқ, Каролинглар замонидаги ренессанс (уйғониш) асл маънодаги антик маданиятнинг тикланиши эмас эди, асло ундай эмас эди. Антик авторлардан қолган адабий мероснинг бир оз қисми олинди, холос. Антик ёзувчиларга сиртдангина (шеърият ва риторик формалар) тақлид қилинди. Карл саройига тўпланган олимларнинг дунёқараши (императорнинг ўз дунёқараши ҳам) антик классик маданиятдаги рационалистик дунёвий дунёқарашга мутлақо ўхшамас эди. Карлнинг атрофига олим христиан монахлари тўпланган бўлиб, уларнинг дунёқараши черков руҳонийларининг дунёқараши эди. «Мажусий» антик маданияти улар учун христианлик ақидаларини шарҳлаш ва чуқурлаштириш воситасигина эди, холос. Алкуиннинг королваччаларни тарбиялаш учун ёзган дарслигида кўпинча ҳақиқий антик маданият билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ўрта аср диний дунёқараши анқиб турарди. «Ҳаёт нима?» деб савол қўяди бу дарсликда ўқитувчи ва ўзи жавоб бериб: «...бахтлиларга шодлик, бахтсизларга қайғудир, уларга ҳам, буларга ҳам ўлимни кутишдир», дейди. «Одам нима?» деб яна бир савол қўйиб, «Ўлим бандасидир, ўз уйида меҳмондир, ўтиб кетадиган йўловчидир» ... деб жавоб беради. Аслида Каролинглар даврида ўрта аср схоластикаси қарор топди, унинг характерли хусусияти соф диний дунёқарашни устун қўйиб, антик дунё фанининг баъзи бир ташқи формаларинигина ўзлаштиришдан иборат бўлди.

Шу нарсани унутмаслик керакки, Каролинглар маърифатидан жуда кам киши баҳраманд бўлди. Ҳатто Карл Буюк саройидаги мансабдорларнинг ҳам жуда кўпчилиги ўқиш-ёзишни билмасдан ўтиб кетди. Амалда Карл Буюкнинг «маърифатпарварлик» тадбирлари кўпдан-кўп черков епископлик мактабларининг ривожланишигагина олиб келди, кейинчалик бу мактаблар заминида ўрта аср университетлари вужудга келди.

КАРЛ БУЮК ИМПЕРИЯСИНИНГ ПАРЧАЛАНИШИ

Карл Буюк 814 йилда 72 ёшида вафот этди ва Ахенга кўмилди, у умрининг сўнгги йилларини шу Ахен атрофида ўтказган эди. Карл Буюк вафот қилгандан кейин императорлик унвони унинг катта ўғли Людовикка ўтди, Людовик илгари отасининг ҳаётлик чоғида узоқ вақт Аквитания короли бўлиб келган эди.

Карл Буюк ўлгандан кейин унинг империяси узоқ умр кўрмади. Бу илк ўрта аср ҳарбий-феодал монархияси бўлиб, унда чинакам марказлашув учун етарли даражада иқтисодий база йўқ эди. Натурал хўжалик ҳукмронлиги, айрим область ва районларнинг ва ҳатто айрим поместьеларнинг ҳам биқиқлиги, шаҳарлар ва савдонинг кам ривожланганлиги — мана шулар-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг ҳаммаси империянинг муқаррар равишда парчаланиб кетишига сабаб бўлди. Карл Буюк замонида крепостник поместьелар эгаси бўлиб узил-кесил қарор топган ва Карл Буюк олиб борган урушлар натижасида жуда кўп янги ерларга эга бўлган феодалларнинг ўзи мустаҳкам марказлашган ҳокимиятдан безор эди. Маҳалларда аста-секин ҳокимиятни ўз қўлларига олиб улар марказга бўлган тобеликни камайтиришга ҳаракат қилдилар. Иккинчи томондан Карл Буюк олиб борган жуда катта урушлар ҳали эркинлигини йўқотмаган франк деҳқонларининг тинкасини батамом қуритган эди. Бунинг натижасида король энг муҳим социал кучнинг ёрдамидан маҳрум бўлди, ҳолбуки, Австразия герцог-майордонлари аслида шу кучнинг ёрдами соясида юзага чиққан эди.

Карл Буюк вафотидан кейин Франк давлатидаги ўзаро урушлар. Карл Буюкнинг ўғли император Людовик Художўй замонида (814—840) бўлиниб кетиш йўлидаги интилишлар зўр бериб намоён бўлди. У лапашанг бир король бўлиб, руҳонийларга (унинг Художўй деган лақаби ҳам шуни кўрсатади) ва дунёвий зодагонларга бутунлай қарам эди. Ҳақиқатда унинг бутун короллик даври узлуксиз ғалаёнлар даври бўлди. Зодагонлар Людовикка қарши бош кўтариб, унинг ўз ўғиллари — Лотарь ва Людовикни (ёки Людовик Немисни, унинг асосий ерлари Баварияда эди), ўз отасига қарши гиж-гижлатдилар. Людовик Художўйнинг учинчи ўғли Карл (у кейинча Ялтироқбош деб ном олди) ҳамиша отасининг ёнини олди.

Людовик Художўй ўлгандан кейин унинг ўғиллари бир-бири билан яна уруш бошлади. Император унвонини олган катта акасига — Лотарга қарши энди иккала укаси — Людовик Немис билан Карл Ялтироқбош бош кўтарди. Фонтенуа шаҳри ёнида бўлган жангда (1841 йил) Лотарь иккала укасининг бирлашган қўшинлари томонидан тор-мор қилинди. Бир йилдан кейин, 842 йилда Людовик билан Карл Страсбург шаҳри ёнида битим тузиб, Лотарь устидан тўла ғалаба қозонгунча унга қарши курашни давом эттиришга аҳд қилишди.

Шунисн қизиққи, «Страсбург қасами» (бунда ҳар икки томон ҳам қасамёд қилган эди) икки тилда «роман» тилида (яъни романлашган франк лаҳжасида) ва немис тилида (яъни Рейннинг нариги томонидаги герман қабилалари гапирадиган герман тилида) ёд қилинди. Бу ҳол Каролинглар замонида халқларнинг ташкил топиш процесси юз берганини очиқ кўрсатади. Энди ғалаба қозонишга кўзи етмаганлигидан Лотарь давлатни бўлишга рози бўлиб, ён беришга мажбур бўлди.

Вердендаги тақсимот. 843 йилда Верденда Карл Буюкнинг уч невараси йиғилишида империя уч қисмга бўлинди. Верден аҳдига мувофиқ акаси Лотарь императорлик унвонини сақлаб қолди, лекин укаларига нисбатан ҳеч қандай махсус ҳуқуққа эга эмас эди, укаларининг ҳар қайсиси ўз ҳолича батамом мустақил король бўлиб қолди. Лотарга Италия, шарқда Рейн билан ғарбда

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

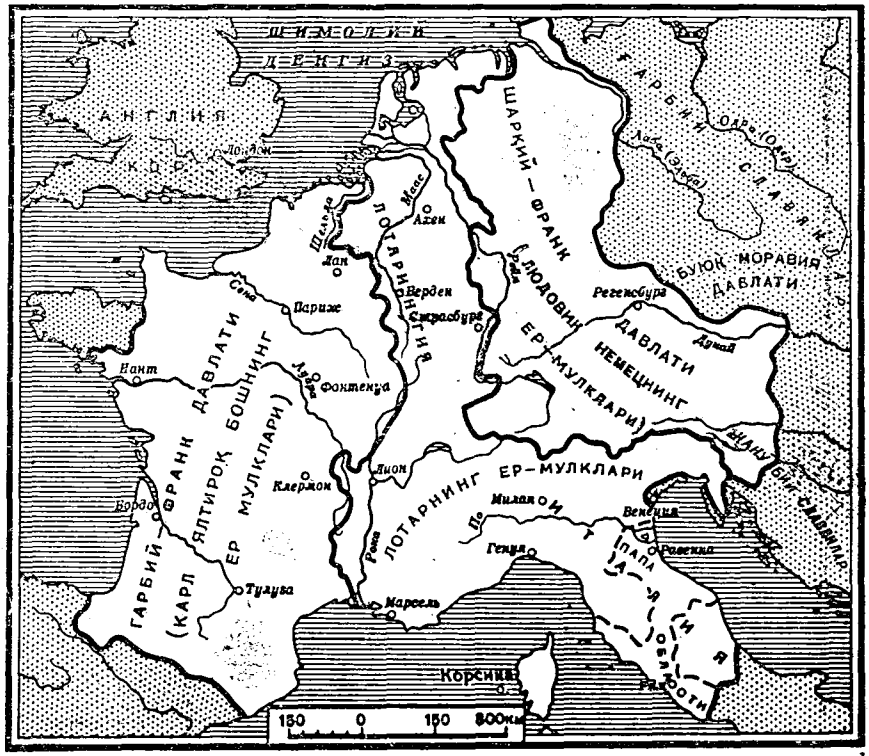

843 йилда Франк давлатларининг парчаланиб кетиши

Масс, Шельда, Сена ва Рона дарёлари ўртасидаги ерлар (бунга Бургундия ҳам киради) тегди, Рейннинг шарқидаги ерлар Людовик Немисга тегди, Лотарга қарашли ерларнинг ғарбидаги ерлар Карл Ялтироқбошга тегди. Кейинроқ бориб, Лотарь ўлгандан сўнг ерлар қайтадан бўлинди. Лотарнинг авлодлари Италиядаги ерларнигина ўз қўлида сақлаб қолди, Рейн бўйидаги ерларнинг ҳаммасини эса Людовик билан Карл ўзаро бўлишиб олди. Бургундия мустақил короллик бўлиб ажралиб чиқди. Императорлик унвони кейинроқ бориб Каролинглар хонадонининг бошқа авлодлари вакилларига ўтди. Масалан, 875—877 йилларда Карл Ялтироқбош император бўлди, 880—887 йилларда императорлик тожи Людовик Немиснинг ўғли Карл Семизга ўтди. X асрнинг бошларига келиб эса императорлик унвонининг умуман ҳеч қандай реал аҳамияти қолмади.

IX—X асрларда Франция. Сўнгги Каролинглар. Верденда бўлган тақсимот Европада кейинча вужудга келган учта катта давлатнинг — Франция, Германия ва Италиянинг ташкил топишини умумий бир тарзда белгилаб берди. IX асрнинг ярмида бу давлатлар ичида энг яхлити «ғарбий франклар» давлати эди, у

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кейинча вужудга келган Франциянинг куртаги бўлди. Бу ердаги аҳолининг асосий оммаси энди ташкил топиб келаётган француз халқидан иборат бўлиб, бу халқ алоҳида бир шимолий роман тилида, яъни илк француз тилида гапиришар эди. Бу давлатнинг пойтахти Париж бўлиб, у Луара дарёси яқинидаги Сена дарёсида жойлашган. «Ғарбий франклар кароллигида» ёки оддий қилиб айтганда, Францияда (уни X—XI асрларда Франция деб атай бошладилар) Каролинглар X асрнинг охиригача ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб келдилар, Германия билан Италияда эса Каролинглар анча илгари — X асрнинг бошларидаёқ ҳокимиятдан маҳрум бўлдилар.

Лекин Францияда ҳам феодал тарқоқлик тезлик билан авж олиб борди. «Биринчи француз короли» Карл Ялтироқбош ўз зодагонларига узлуксиз ён беришга мажбур бўлди. 847 йилда у Мерсен капитулярийсини чиқариб, бу капитулярийда ҳар бир эркин кишига сеньор топиб олишни таклиф қилди; король ўз фуқаролари устидан қандай ҳокимиятга эга бўлса, сеньор ҳам ўз вассаллари устидан шундай ҳокимиятга эга эди. 887 йилдаги Кьерсин капитулярийси ер бенефицийларининг наслдан-наслга мерос бўлиб қолишини, шунингдек, графлик лавозимининг ҳам мерос бўлиб қолишини қонунлаштирди. Шу вақтдан бошлаб бенефицийлар наслдан-наслга мерос бўлиб қоладиган ерларга — феодларга, ленларга айланди. Графлик, вице-графлик (виконтлик), маркграфлик (ёки маркизлик) ва герцоглик унвонлари наслдан-наслга қоладиган князлик унвонига айланди. Жойларда территориал ҳукмдорларга хос бўлган барча ҳуқуқларга, яъни короллик ҳуқуқларига ўхшаш ҳуқуқларга эга бўлган князлик династиялари вужудга кела бошлади.

Норманларнинг ҳужумлари. Карл II Ялтироқбош замонидаёқ Франция короллигига норманлар қаттиқ ҳужум қила бошлаган эди. Карл II Ялтироқбош ўлгандан кейин эса (877 й.) бу ҳужумлар жуда ҳам авж олиб кетди. Ҳужум қилганлар қисман норвежлар, қисман шведлардан иборат бўлган скандинавлар эди; скандинавлар ўша вақтда уруғчилик тузумининг тушкунликка учраш ва феодализмга ўтиш процессини бошидан кечираётган бўлиб, улар орасида кўпдан-кўп босқинчи дружиналар вужудга келмоқда эди, бу дружиналарга феодаллашаётган ҳарбий бошлиқлар — ярллар ва короллар раҳбарлик қилар эди. Денгизда сузишга уста бўлган, ўша давр учун жуда зўр ҳисобланган темир қуроллардан фойдалана билган (бу қуроллар рудаларга бой Скандинавияда ишланар эди) бу норманлар жуда хавфли душман бўлиб чиқди. Норманлар кемаларида француз дарёлари қуйиладиган жойгача ва Ўрта денгиз қирғоқ бўйидаги мамлакатларгача кириб бордилар ва бу мамлакатларни шафқатсиз талаб ва хароб қилиб, аҳолисига даҳшат солдилар. IX асрда Ғарбий Европада шу муносабат билан махсус бир дуо вужудга келган бўлиб, бу дуо «э худо, норманларнинг ёвузлигидан ўзинг сақла» деб бошланарди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Сўнгги Каролинглар королликни мудофаа қилишдан ожиз эдилар. Уларнинг сиёсий эътибори ва ҳарбий ресурслари жуда ҳам кам эди. Норманларга қарши курашиш вазифасини маҳаллий йирик феодаллар ўз қўлига олди; бунинг натижасида улар ҳарбий ҳимояга муҳтож қолган-қутган эркин аҳолини ҳам бемалол крепостнойга айлантириб, ўз мавқеларини янада мустаҳкамлаб олдилар. 885—886 йилларда норманлар Парижни 10 ойгача қамал қилиб турди, лекин уни ахир ололмади. Роберт Зўрнинг (866 йилда вафот этган, Парижнинг биринчи графи) ўғли, маҳаллий феодал граф Эд Парижский муваффақиятли мудофаа уюштириб, душманни қайтарди. Сўнгги Каролингларнинг бири Карл IV Анқов X асрнинг бошида (911 й.) қуйи Сена қирғоғини норманлар бошлиғи — герцог Роллонга беришга мажбур бўлди, Роллон бу ерда кўчиб келган норманлардан иборат жуда кучли бир князлик — Нормандия герцоглигини тузди. Норманлар-норвеглар (ёки Францияда аташларича нормандияликлар) маҳаллий аҳоли билан тезда аралашиб кетдилар, христианликни қабул қилдилар ва француз тили ҳамда урф-одатларини ўзлаштириб олдилар. Янги француз-нормандия герцоглиги Шимолий Франциядаги энг кучли феодал князлиги бўлиб қолди; бу янги князлик расман Каролингларга вассал-тобе эди, амалда эса уларга мутлақо тобе бўлмай, баъзан Парижнинг ўзини ҳам босиб олиш хавфини солиб турди.

Капетингларнинг идора қила бошлаши. Ахир оқибатда Каролинглар ҳам Меровингларнинг кунига тушди. Сўнгги Каролинглар ҳам бутунлай ночор ҳолга тушиб қолди. X асрнинг охирида уларнинг ерлари Франциянинг шимолидаги Лан шаҳрининг ўзи билангина чекланиб қолди, десак бўлади. Сўнгги Каролинг Людовик V Ялқов ўлгандан кейин граф Роберт Зўрнинг наслларидан бири бўлган Гуго Капет номли киши 987 йилда зодагонлар ва руҳонийлар йиғилиши томонидан Франция короли қилиб сайланди. Шундай қилиб, Францияни янги династия — Капетинглар династияси идора қила бошлади. Биринчи вақтларда Капетинглар ҳокимияти жуда кучсиз бўлди. Анча кейинроқ бориб, XII ва XIII асрлардагина бу династия қаддини ростлаб олган шаҳарларга суяниб туриб, Францияни бирлаштиришга ва марказлашган давлатга асос солишга муваффақ бўлди.

V БОБ

X—XI АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯ, ИТАЛИЯ ВА ПАПАЛИК

X—XI АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯДА ФЕОДАЛ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

843-йилда Верденда бўлган тақсимотга мувофиқ «Шарқий Франк ерлари» (бўлғуси Германия территорияси назарда тутилган эди) Людовик Немисга (ёки немисча, Людвигга) ўтди. Аслида бу ерлар бир неча қабилавий князликларнинг — герцоглик-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларнинг ерлари эди. Мамлакатнинг ҳеч қандай миллий бирлиги тўғрисида у вақтда сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Герцогликлар шимолдан-жанубга қараб қуйидаги тартибда жойлашган эди: Саксония, Франкония, Швабия (илгариги Аллемания), Бавария. Бирмунча кейинроқ бориб ғарбда жойлашган бешинчи бир герцоглик — Лотарингия қўшиб олинди.

Феодаллашув процесси. Рейннинг нариги томонидаги ерларда феодаллашув процесси Франциядагига қараганда сустроқ бўлди. Ҳатто X асрнинг бошларида ҳам Германия, у қадар феодаллашмаган эди. Жамоаларга — маркаларга уюшган эркин деҳқонлар узоқ вақтгача ўз мустақилликларини сақлаб келдилар. Крепостнойлаштириш йўлидаги уринишларга деҳқонлар катта қўзғолонлар кўтариш билан жавоб бердилар. Шундай катта қўзғолонлардан бири, масалан, 841—842 йилларда Саксонияда бўлиб, у «Стеллинг» деган ном билан машҳурдир. Бу қўзғолон деҳқон жамоаларининг иттифоқи бўлиб, бу иттифоқ эски мажусийлик байроғи остида иш кўрган эди, бу иттифоқ ҳам келгинди франк зодагонларига, ҳам маҳаллий сакс зодагонларига қарши қаратилган эди.

Рим таъсирини ўтказишнинг, жумладан, хусусий мулкчиликнинг ва ерга биркитиб қўйиб шахсий қарам қилишнинг янги формаларини киритиш Рейннинг нариги томонида анча секин амалга оширилмоқда эди. Бироқ X ва XI асрларда бу ерда ҳам феодаллашув анча муваффақият қозонди. Марка, яъни жамоа тушкунликка юз тутди. Катта дунёвий ва черков ер эгалари тобора кўп ерни ўз қўлига ола борди. Деҳқонларнинг илгариги чек ерлари — гуфа — майдаланиб борди. Хусусий мулкчиликнинг ривожланиши орқасида ер қўлдан-қўлга ўта бошлади. Деҳқонларнинг бир қисми ўз еридан ажраб феодал ер эгаларига қарам бўлиб қолди. Коммендация, яъни ўзини қудратли қўшнисининг, йирик ер эгасининг ҳомийлигига топшириши, иммунитет, яъни ер эгасининг давлат функцияларини олиб бориши ва биринчи навбатда теварак-атрофдаги аҳолини суд қилиши, Рейн бўйидаги черков ерларида (асосан Франконияда) жуда ҳам авж олиб кетган прекарийлик муносабатлари X—XI асрларда Рейннинг нариги томонида тобора тез-тез учрайдиган бўлди. Бу процессларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, юз-икки юз йил илгари ғарбий Франк давлатида феодал муносабатлар қандай авж олган бўлса, Германияда ҳам, гарчи кечикиб бўлса-да, шундай авж олди. Германияда катта ер эгалигининг авж олишида король хазинасига қарашли ерларнинг талон-торож қилиниши катта роль ўйнади. Каролингларнинг кейинги кучсиз короллари бу ерларни ўз қўлларида сақлаб қололмади. Шу билан бир вақтда, герман феодалларининг шарқда славянлар ва венгрларга қарши, жанубда Италияга қарши олиб бораётган урушлари кенгайган сари, Германияда рицарлик ҳам тобора зўр бериб авж олди. Фақат зодагонлар хонадонларининг кичик аъзолари, фақат майда поместьели дворян типидаги ер эгаларигина эмас, балки

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

от ва бошқа ҳарбий анжомлар топишга қурби етадиган энг тўқ эркин деҳқонлар ҳам рицарларга айланди. Немис рицарлари составига ҳатто министериаллар деб аталадиган кишиларнинг, яъни ҳовли хизматкорларининг, эрксиз хизматкорларнинг бир қисми (бу министериаллар хўжайинлари билан бирга урушга бориб, уларга аслаҳадор бўлиб хизмат қилардилар), ҳатто малайлар ҳам киритилди. XII асрдаёқ Германияда рицарлар «зоти улуғ» ва «зоти паст» рицарларга (Edelritter ва Knechtritter) ажратилган эди. Фақат XIII асрдагина рицарларнинг иккала хили бир-бирига батамом қўшилиб кетиб, ягона рицарларга айланди.

Германияда феодал муносабатлар ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари сифатида черков ерларида ташкил топган фогт деб аталадиган ер эгалигининг кенг тарқалганлигини кўрсатиб ўтиш керак. Дастлаб фогтлар черковда хизмат қилар, у ерда ҳарбий ва судьялик вазифаларини адо этар эдилар (advocati ecclesiae) ва бунинг эвазига черков ерларининг бир қисмини фойдаланиш учун олар эдилар. Кейинчалик бу ерлар наслдан-наслга ўтадиган феодал ерларига айландилар, фогтларнинг ўзлари эса ҳақиқий феодал бўлиб қолдилар.

Энг катта феодаллар — герцоглар (қабилаларнинг феодаллашган князлари) ва графлар (королнинг феодаллашган амалдорлари) феодал тарқоқлик намояндалари эди. Улар король ҳокимиятининг заифлашувидан манфаатдор эдилар. Натижада улар шунга эришдиларки, тез вақт ичида, X асрнинг бошларида Каролинглар Германияда ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолдилар. Лекин Германияда X аср ўрталарида король ҳокимияти кучая бошлади. Бунинг сабаби шу эдики, бир томондан, энг кучли герцоглардан бири король бўлиб олди, унинг герцоглик территорияси король ҳокимиятининг аҳамиятини янада ошириш учун маълум бир моддий база бўлиб хизмат қилди. Иккинчи томондан, X—XIII асрларда герман феодаллари томонидан узоқ вақт олиб борилган узлуксиз ва катта босқинчилик урушлари натижасида Германияда король ҳокимияти маълум давргача кучайиб борди.

Урушлар феодаллар кучини маълум даражада бирлаштиришни талаб қилар эди. Король эса уларга феодаллар лашкарининг саркардаси сифатида зарур эди. Бу нарса уларни королга бўйсунишга мажбур қиларди. Ниҳоят рицарларнинг сиёсий ролини ҳам эътиборга олиш керак. Рицарлар тобора кўпайиб, сословие бўлиб уюшиб борган сари король ҳокимияти катта феодаллар билан тўқнашувда рицарларга таяна оларди. Халқ оммасини тутқунликка солиш давом этиб бораётган шароитда король ҳокимияти халқ ҳаракатига, деҳқонлар ҳаракатига қарши таянч сифатида феодалларнинг ҳаммасига ҳам — каттасига ҳам, кичигига ҳам зарур эди.

Саксонияликлар династиясининг идора этила бошланиши. 919 йилда феодал зодагонлар Саксония герцоги Генрих I Куш-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

IX—XI асрларда Германия ва Италия

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бозни король қилиб сайлади. У саксонияликлар династиясига асос солди, бу династия 1024 йилгача идора қилди. Генрих I замонида (919—936) Германияда король ҳокимияти жуда авж олди. Саксония герцоглиги энг катта герцоглик бўлиб, Германиянинг бутун шимолий қисмини эгаллар эди. Бу ерда эркин деҳқонлар (фрилинглар ёки фрейманлар) анчагина сақланиб қолган бўлиб, булардан қисман отлиқ, қисман пиёда ҳарбий лашкарлар тузилди. Шу туфайли Саксония герцоглиги бошқа герцогликларга нисбатан анча мустақил герцоглик эди. Генрих I кенг миқёсда агрессив ташқи сиёсат юрита бошлади. Генрих I замонида Германия территорияси ғарбга ва шарққа қараб кенгайтирилди. Француз Каролингларининг заифлигидан фойдаланиб, Генрих I улардан Лотарингияни тортиб олди. Шарқда эса у, Эльба дарёси бўйида яшаган ғарбий славянларга қарши агрессия бошлади. Генрих I Эльбадан ўтиб, славян қабилалари бўлмиш лютичлар ерига бостириб кирди. Немислар славянларнинг Бранибор номли қалъасини босиб олди ва унга Бранденбург деб ном берилди. Эльбанинг нариги ёғидаги босиб олинган ерлар немисларнинг янада шарққа томон ҳужум қилиши (Drang nach Osten) учун плацдарм бўлди. Шундай қилиб, Генрих I немислар томонидан славянлар оламига қарши олиб борилган қонли урушлар даврини бошлаб берди. Генрих I шарқда славянлардан ташқари яна венгрларга қарши ҳам уруш олиб борди. 933 йилда у, Мерзебургга яқин бир жойда венгрларга қаттиқ зарба берди. Славянларга ва венгрларга қарши кураш вақтида Генрих I эркин деҳқонларнинг юқори табақаларидан, қисман министериаллардан олинадиган рицарлар сонини кўпайтиришга ҳаракат қилди. Мудофаанинг иккинчи бир воситаси сифатида, у жуда кўп қалъалар — бурглар (айниқса, Саксония герцоглиги территориясида) қурдирди; бу қалъаларнинг бир қисми кейинча савдо-саноат шаҳарларига айланди.

Оттон I нинг идора қилиши. Генрих I нинг ўғли Оттон I (936—973) король ҳокимиятини мустаҳкамлашни давом эттирди. У, даставвал бошқа герцоглар устидан назоратни кучайтирди, бунинг учун никоҳ ва бошқа қариндошлик алоқаларидан фойдаланди. Король таъсирини бутун мамлакатга ёйишнинг иккинчи бир усули епископлик системаси бўлди. Оттон черков билан дўстона алоқа боғлади. У епископларга кенг миқёсда иммунитет ҳуқуқлар берди ва уларга жуда кўплаб ер улашди. Шу билан бирга епископларни ҳам унинг ўзи тайинларди. Черков ерларидан келадиган даромадлардан король хазинасига кўпдан-кўп ҳиссалар ажратилди. Шундай қилиб, Германияда черков манфаатлари билан давлат манфаатлари бир-бирига чатишиб кетди. Германиянинг турли областларидаги епископлар маҳаллий князларга — герцогларга эътибор бермай, бевосита королга бўйсундилар. Шу билан бир вақтда епископларнинг королга тобелиги уларнинг Рим папасига деярли бўйсунмай қўйишига олиб келди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Оттон I отасининг агрессив ташқи сиёсатини давом эттирди. Оттон I замонида Эльбанинг нариги томонидаги славянларга қарши кураш янада кучли суратда давом этди. Эльбанинг нариги томонига немис колонистлари кўчиб келиб ўрнаша бошлади. Славянларни мажбурий суратда христианлаштира бошладилар. Уларнинг энг яхши ерларини тортиб олиб, колонист-немисларга берар эдилар. Баъзан эса ҳатто немис феодаллари билан тинч муносабат ўрнатишга мойил бўлган славянларни ҳам қириб ташлардилар. Масалан, 955 йилда маркграф Герон славянларнинг 30 га яқин князини ўз ҳузурига «зиёфат»га чақириб, шу ерда буйруқ бериб уларнинг ҳаммасини ўлдиртириб юборди.

Оттон I венгрларга қарши курашни давом эттирди. У 955 йилда Леха дарёси бўйида (Аугсбургга яқин бир жойда) венгрларга яна зарба беришга муваффақ бўлди. Шундан кейин венгрлар Германия ерларига ҳужум қилишни тўхтатдилар. Улар христианликни қабул қила бошладилар ва немисларнинг таъсирига ўта бошладилар, кейинчалик венгр феодаллари немисларнинг славянларга қарши олиб борган курашида бир неча марта немисларга иттифоқчи бўлдилар.

Лекин Оттон асосий эътиборини шарққа эмас, балки Италиянинг жанубига қаратди, чунки Италия герман императорларининг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларида асосий ўрин тутар эди.

ИТАЛИЯГА ҚИЛИНГАН ЮРИШЛАР ВА ГЕРМАНИЯ ИМПЕРИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Италияда феодал муносабатлар ривожланишининг хусусиятлари. Италия X асрда анча феодаллашган эди. Бу ерда феодаллашиш процесси Германиядагига қараганда анча илгарилаб кетди. Италияда феодал муносабатлар жуда бошқача бир тарзда ўзига хос хусусиятлар билан бошланди. Лангобардлар ўз даврида Италиядаги қулдорлик тузумини узил-кесил тугатганлиги Шимолий ва Ўрта Италия деҳқонларининг аҳволига ижобий таъсир кўрсатди. Бу ерда деҳқонлар бориб-бориб асоратга солинган бўлсалар-да, ҳар ҳолда бу ердаги крепостнойлик у қадар қаттиқ бўлмади; жумладан, бу ҳол шу нарсада ўз ифодасини топган эдики, деҳқонларнинг мажбуриятлари илгаригидек ўзбошимчалик билан бўлмасдан, балки аниқ бир нормага солинган эди. Иккинчи томондан, Италияда шаҳарлар анча эрта ривожлана бошлаганлиги сабабли крепостной деҳқонлар шаҳарларга кетиши, натурал мажбуриятни пул билан муддатидан илгари тўлаши, эркини сотиб олиши мумкин эди ва ҳоказолар. Италияда крепостной деҳқонлар билан бир қаторда крепостной бўлмаган, лекин еридан маҳрум қилинган деҳқонлар кўп эди. Бу деҳқонлар феодалларнинг ерларини маълум муддатга ер эгаси билан махсус тузилган ёзма шартнома — контракт (улар либеллярлар деб аталарди ҳам)да кўрсатилган шартлар билан ижарага олар эдилар.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Умуман, Италия қишлоғи ўрта асрнинг бу илк даврида бирдай бўлмай, балки шаҳарлар билан алоқа қилиб турар, у ерларга турли хилдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб берар эди, аҳолиси эса вақт-вақти билан шаҳарларга кўчиб келар эди.

Италия феодаллари ҳам ўзига хос бир аҳволда эди. Шаҳарлар ривожланиб бораётган бир шароитда феодалларнинг бир қисми шаҳарларга кўчиб бориб, шаҳарликларнинг таъсирига берилиб кетар эди, шаҳарда яшаб турган рицарлар аста-секин шаҳарликлар билан чатишиб кетди. Италиянинг йирик дунёвий феодаллари — герцоглари, графлари, баронлари — жуда кўпчиликни ташкил этар эди. Италияда феодал муносабатларнинг жуда эрта ривожланиши уларни ҳозирнинг ўзидаёқ марказий король ҳокимиятидан мустақил қилиб қўйди. X асрда Каролинглар ҳокимияти ўз аҳамиятини бутунлай йўқотди. Йирик феодаллар мустақил бўлиб олиб, муттасил ўзаро урушлар билан банд бўлиб қолган эдилар, бу урушлардан мақсад — анча катта шаҳарлар ва мамлакатнинг энг муҳим савдо йўллари устидан ўз ҳукмронликларини ўрнатиш эди.

Бироқ Италияда черков феодаллари: папалар, архиепископлар ва епископлар ҳамда монастирлар жуда ҳам кўп эди. Бу нарса дунёвий зодагонларни руҳоний феодалларга ҳам қарши кураш олиб боришга мажбур қилар эди, дунёвий феодалларга қараганда корпорация сифатида анча уюшган черков феодаллари ҳам бутун мамлакат устидан ўз назоратини сақлаб қолишга интилар эдилар. Шундай қилиб, X аср ўрталарида Италияда жуда хилма-хил ва кескин соцнал зиддиятлар юз бермоқда эди, бу ҳол унинг сиёсий тузумига ҳам таъсир қилмоқда эди.

Италия X асрда сиёсий жиҳатдан Европада энг тарқоқ бир мамлакат эди, деса бўлади. У жуда кўп мустақил герцоглик, маркизлик графлик ва епископликларга бўлиниб кетган эди. Ўрта Италиядаги папа давлати ҳам феодаллашган эди. Папалик тахти ҳар турли римлик аристократия хонадонлари ўртасидаги найранглар ва қонли урушларга сабаб бўлмоқда эди. Италия жанубий территориясининг бир қисми ҳали Византияга қарар эди, бир қисмини эса араблар босиб олган эди. Бироқ Италия сиёсий жиҳатдан шундай тарқоқ бўлишига қарамасдан, мамлакатда шаҳар ҳаёти зўр бериб тараққий этмоқда эди. Италия шаҳарлари ҳали ҳам Ўрта денгизда византияликлар ва араблар билан савдо қилар эди. Шаҳарларда турли хилдаги ҳунарлар ривожланмоқда эди. X асрда савдо ва шаҳарларнинг аҳамияти ҳали жуда кам бўлган Германияга нисбатан Италия герман феодалларига жуда катта бойликларга эга бўлган, зеб-зийнатли ва фаровон мамлакат бўлиб кўринар эди.

Оттон I нинг Италияга юриши. Империянинг қайта тикланиши. Шимолий Италия феодалларининг ўзаро уруш-жанжалларига аралашиб, Оттон I Италияга 951 йилда қўшин тортиб борди. У Павия шаҳрини олди, шимолий Италия князларидан бир нечтасини тор-мор қилиб, Прованс билан Италия короли Лотар-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг бева қолган хотини — королича Адельгейдага уйланди. Германиянинг шимолий Италияга таъсири ва герман королларининг Италия сиёсати деб аталмиш сиёсати ана шундан бошланди.

961 йилда Оттон Италияга яна юриш қилди. Бу сафар Оттонни йигирма икки ёшли папа Иоанн XII ёрдамга чақирган эди, бу папага унинг ўз вассаллари — рим баронлари хавф солаётган эди. Карл Буюк ўлгандан кейин кучайган ва IX асрнинг ўрталарида диний ҳокимиятни дунёвий ҳокимиятдан устун туради[1] деган назарияни кўтариб чиққан папаликнинг ўзи энди Италияда феодаллашув процессининг янада кучайиши муносабати билан қаттиқ кризисга учраб, король ҳокимиятининг ёрдамига муҳтож бўлиб қолган эди. Оттон I Рим феодалларини бостириб, папани тахтга ўтқазди. Бунга миннатдорлик билдириб, папа 962 йилнинг бошида Оттонга императорлик тожини кийгизди. Шундай қилиб, янги «империя тикланди». Шу нарса характерлики, илгари Карл Буюк бўлгани сингари, бу сафар ҳам Оттон Рим императори деб эълон қилинди (илгари Карл Буюк ҳам Рим императори деб эълон қилинган эди). Янги империяга «Муқаддас Рим империяси» деб ном берилди. Фақат кейинроқ борпб, XII асрдагина бу иборага икки сўз қўшилиб, «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси»[2] деб аталадиган бўлди.

Деярли бутун Италия устидан назорат қилиш ҳуқуқини берадиган императорлик унвонининг қабул қилинишини Оттон ва унинг атрофидагилар энг катта ғалаба деб ҳисобладилар. Ҳақиқатда эса герман королларининг Италиядаги сиёсатида чуқур зиддиятлар бор эди. Италияда немис феодалларига жуда ҳам нафрат билан қарар эдилар. 964 йилда император Италияда йўқ вақтида вафот этган Иоанн XII ўрнига Оттон томонидан тайинланган янги папани танишдан Рим бош тортди. Кейинги йили Оттон яна Италияга келганда Римни қаттиқ ҳужум билан зўрға олди. «Абадий шаҳар»нинг теварак-атрофи ва бутун Рим области жуда қаттиқ таланиб, харобазорга айлантирилди. Италия йилномачиларидан бири бу воқеани қуйидагича тасвирлади: «Шўринг қурсин, Рим. Қанча-қанча халқлар сени оёқ ости қилиб, эзиб келди. Энди сенга саксон короли эга бўлиб олди. Фарзандларинг қилич зарбаларидан ҳалок бўлди. Куч-қувватинг кўжка совурилди. Олтин, кумушларингни ажнабийлар ҳамёнига солиб олиб кетмоқда». Шу билан бир вақтда Византия билан араблар ҳам янги императорга қарши эди, улар ўзларининг Италиядаги таъсирини янги келгиндиларга бериб қўйишни истамас эдилар. Ўғли Оттон II ни Византия маликаси Феофанияга уйлантириб, Оттон I Византия билан бўлган муносабатларини бирмунча вақтгача яхшилаб олишга муваффақ бўлди. Лекин араблар билан

---

[1] Бу назариянинг ифодачиси папа Николай I бўлган эди (858—867).

[2] Расмий ҳужжатларда ва ёзишмаларда герман императори «Рим короли» деб ҳам аталар эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлган муносабатлар эса қаттиқ уруш чиқиш хавфини солардики, бунга тайёрланиш керак эди. Шундай қилиб, император Италия билан тамомила овора бўлиб қолиб, Германиянинг ички ишларидан анча четлашиб қолди. Оттон I ўз короллигининг охирги бир неча йилини ҳеч қаёққа чиқмасдан Италиянинг ўзида ўтказишга мажбур бўлди.

X аср охири — XI аср бошларида Германия ва Италия. Оттон I нинг ўғли билан невараси — Оттон II ҳам, Оттон III ҳам бутунлай Италиядаги сиёсат билан банд бўлди. Оттон II жанубни қўлга киритишга ҳаракат қилди. У Неаполь билан Тарентни босиб олди. Лекин пировард-оқибатда 983 йилги араблар билан бўлган денгиз жангларидан бирида маглубиятга учради, орадан кўп ўтмай, Равеннада ёш ўлиб кетди. Отаси ўлганда Оттон III уч ёшли бола эди. Онаси императрица Феофания регент бўлиб идора қила бошлади. Лекин унинг обрўси яхши эмас эди. Император-король ҳокимиятининг заифлашганлигидан фойдаланиб, герман герцоглари ўз князликларини бутунлай мустақил ҳокимлар сифатида идора қила бошладилар.

Германларнинг асосий кучи жанубга кетганлигидан фойдаланиб, 983 йилда полаб славянлари — бодричлар билан лютичлар — герман феодалларига қарши қўзғолон кўтардилар. Ундан кейинги йилларда улар немисларни яна Эльба дарёсининг нариги томонига (бунга лужичанлар территорияси кирмайди) бутунлай суриб чиқардилар. Шу билан немисларнинг «шарққа тазйиқ қилиши» деярли юз эллик йилгача тўхтатиб қўйилди.

Лекин Италияда ҳам герман феодалларининг аҳволи унча яхши эмас эди. Денгиз воситалари етишмаслиги сабабли арабларга қарши ҳужумдан воз кечишга тўғри келди. Италия аҳолиси чет элликларнинг ҳокимиятига душманлик назари билан қарар эди. 997 йилда Римда Оттон III га қарши жуда катта фитна уюштирилди.

Фитна фош этилди ва асосий фитначилар қатл қилинди. 1001 йилда Оттон III ўзининг асосий резиденцияси Римда бутунлай қолиш учун Германиядан Италияга келди. Бироқ римликлар унга қарши бош кўтариб чиқдилар ва император саройини қамал қилдилар. Шундан кейин Оттон III Римда қолишдан қўрқиб, Равеннага кўчиб борди, орадан кўп ўтмай (1002 й.) вафот этди. Шундай қилиб, Оттон III нинг буюк давлатчилик плани тамоман барбод бўлди. Саксония династиясига мансуб бўлган охирги император Генрих II (1002—1024) анча эҳтиёткорлик билан сиёсат юргизди. У Италиядаги катта феодаллар ва шаҳарликларнинг ўзига вассал қарамлиги билан кифояланди. Узи эса Германияда яшаб, ҳар турли ён беришлар билан герман герцогларини ўзига итоат эттиришга ҳаракат қилди.

Франкония династиясининг идора қилиниши. 1024—1125 йиллар даврида Германияда иккинчи бир маҳаллий династия — Франкония герцоглари династияси идора қилди. Франкония Саксониядан кейин иккинчи ўринда турган энг катта герцоглик бў-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

либ, унда руҳонийлар, епископлар ва монастирларнинг жуда кўп ерлари, кўпдан-кўп рейнлик рицарлар, савдо аҳамиятига эга бўла бошлаган жуда кўп Рейн бўйи шаҳарлари бор эди. Дастлабки вакиллари Конрад II (1024—1039) ва Генрих III (1039—1056) бўлган янги династия даставвал рицарларга суянди. Конрад II император рицарлари сонини кўпайтиришга айниқса қаттиқ ҳаракат қилди, бу рицарлар ленларни (рицарларга бериладиган чек ерларни) бевосита королнинг ўзидан олар эдилар.

Конрад II яна қонун чиқариб, рицар феодалларини наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган қилиб қўйди. Италиянинг йирик феодалларига қаршн курашда Италия рицарлари-вассорларни король томонига оғдириб олиш мақсадида Конрад II бу қонунни дастлаб 1037 йилда Италия учун чиқарган эди. Сўнгра, орадан кўп вақт ўтмай, бу янги қонун Германияга ҳам татбиқ қилинди. 1034 йилда Конрад жанубда Сон ва Рона дарёлари ҳавзасидаги бутун бошлиқ Бургундия короллигини[1], шунингдек Провансни қўшиб олишга муваффақ бўлди (Германиянинг Провансдаги таъсири Оттон I Прованс короличаси Адельгейдага уйланган вақтдан бошланган эди). Генрих III Чехия князи славян Бржетиславни ўзига вассал тарзида қарам қилиб олди (1041). У Польша билан Венгрияга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Германияда Франкония ерларидан ташқари, император Бавария ва Швабия герцогларини ҳамда жанубн-шарқда янги бир герцогликни — Каринтияни ҳам бевосита назорат қилар эди. Фақат Саксония, Лотарингия ва Бургундиягина илгариги автономиялик ҳолатини сақлаб қолган эди. Бироқ Генрих III Саксония герцоглиги устидан назорат ўрнатишга интилиб, бу герцогликда ҳам мустаҳкам король қасрлари қурди. Генрих III кўпайиб бораётган рицарларга таяниш билан бирга, ўз иттифоқчиси бўлган черков хизматларидан фойдаланишни ҳам давом эттирди. Папаларни ҳам унинг ўзи тайинларди ва шу билан бирга, папалар кўпинча немис епископларидан бўларди.

Лекин Франконня династияси идора қила бошлаган даврда империянинг юксалиши ва марказлаштириш соҳасида эришилган баъзи муваффақиятлар дунёвий ва руҳоний зодагонлар ўртасидаги кураш натижасида барбод бўлди. Генрих III нинг ўғли — Генрих IV замонида (1056—1106) император билан папалар ўртасида узоқ давом этган қаттиқ кураш бошланди, бу кураш герман феодалларининг Италиядаги босқинчилик авантюралари натижасида оғирлашиб кетди ва бу ҳол оқибат-натижада император ҳокимиятини заифлаштириб юборди.

[1] Бургундия короллигининг бу вақтдаги яна бошқача номи Арель короллиги деб юритилар эди, бу ном асосий шаҳар бўлган Арель шаҳари номидан олинган эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ПАПАЛАР ВА ИМПЕРАТОРЛАРНИНГ ИНВЕСТИТУРА УЧУН КУРАШИ

Клюнийчилик ҳаракати ва Григорий VII реформалари. XI асрнинг ўрталарида католик черкови алоҳида бир ҳолатда эди. Бир томондан, бу вақтда черков ўз таъсирини бутун Ғарбий Европага ёйган эди. XI асрда Скандинавия халқлари, Венгрия, Польша христианликни узил-кесил қабул қилди; Пиреней ярим оролининг анчагина қисми мусулмон-арабларнинг ҳукмронлигидан халос бўлган эди. Черковнинг Европадаги турли мамлакатларда жуда кўп ерлари бор эди. Уни бир марказдан туриб Рим папаси бошқарар эди. Католик черковининг идеологлари IX асрдаёқ, черков (папа) ҳокимияти дунёвий ҳокимиятдан (император ва король ҳокимиятидан) юқори туради, деб очиқдан-очиқ баён қилган эдилар. Бироқ ҳақиқатда эса папалик бундай ҳокимиятга эга эмас эди. Папалар одатда Рим руҳонийлари ва Рим дунёвий зодагонлари томонидан сайланар эди. Папа сайлашнинг қатъий бир тартиб-қоидаси йўқлиги натижасида бу сайловлар узлуксиз ўзаро урушларга айланиб кетар ва бу нарса императорларнинг Рим куриясн[1] ишларига аралашишига имкон берар эди. Католик черковининг ерлари кўп эди, лекин бу ерлар дунёвий ҳокимиятнинг лени деб ҳисобланар эди. Германияда эса императорнинг дунёвий вассаллари қўлидаги ерлардан кўра, черков ерлари кўпроқ император ихтиёрида эди («Оттон I нинг епископлик системаси»). Император черков ерларини давлатга қарашли король ерларининг кўп турларидан бири, деб қарар эди.

Черков доираларида бир ҳаракат вужудга келиб, бу ҳаракат юқорида кўрсатиб ўтилган зиддиятларни ҳал қилишни, папанинг черков устидан бўлган ҳокимиятини кучайтиришни ва черковнинг ўзининг дунёвий ҳокимиятдан мустақиллигини оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу кайфиятларнинг ифодачиси Клюний монастирининг монахлари бўлди, бу монастирь Бургундияда (Франция составига кирган қисмида, Макон шаҳрига яқин бир жойда) энг катта монастирь эди. Клюний монастири X асрнинг охирларидаёқ катта ва жуда бой монастирь эди. XI—XII асрларда Клюний монахлари Франция, Германия ва Италияда ўнлаб янги монастирлар очиб, алоҳида бир монастирлар федерациясини туздилар, бу федерация папанинг махсус ҳомийлиги остида эди. Клюнийчилардан бири, Гильдебранд номли итальян (тосканалик) бир гуруҳ ҳамфикрлари билан биргаликда 25 йил давомида папа куриясида бир нечта папа даврида раҳбарлик мавқеини эгаллаб келди. Пировардида Гильдебранднинг ўзи папа бўлиб, Григорий VII (1073—1085) деган ном олди. Григорий VII ҳар қанақа келишишни ҳам ёмон кўрадиган, мустаҳкам

[1] Рим куриясн — папа саройининг, папа маслаҳатчиларининг ва католик черковининг бутун марказий маъмурий-черков аппаратининг умумий номи.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

продали, ўжар фанатик, жуда кескин киши бўлиб, теократик идеяларни батамом ўзлаштириб олган эди. У папалар ўз ҳукми билан короллар ва императорларни тахтдан тушириши мумкин, лекин ўзи (папа) устидан бу дунёда ҳеч ким ҳеч қандай ҳукм чиқара олмайди, деб ҳисоблар эди. Императорлар билан короллар — папанинг вассали, папа эса уларга нисбатан сеньор, яъни ҳукмдор, дер эди.

Григорий VII бир қанча муҳим реформалар ўтказди, унинг бу реформалари католицизмни марказлаштириш ва жипслаштиришга ёрдам берди. Ҳаммадан бурун унинг таклифига мувофиқ 1059 йилда папа сайлашнинг янги тартиби жорий қилинди. Энди папаларни кардиналларгина[1] сайлаши керак эди, кардиналлар папанинг гўё олий кенгаши эди (манбаларда бу кенгаш баъзан «Рим черкови сенати» деб ҳам юритиларди). Кардиналларнинг сайлов йиғилиши к о н к л а в деб аталар эди. Бу йиғилиш вазиятга қараб, Римда ёки Римдан ташқарида бўлиши мумкин эди. Янги сайлов тартибига кўра, императорнинг ва дунёвий зодагонларнинг папа сайловларида қатнашуви мутлақо мумкин эмас эди. Биргина шунинг ўзиёқ папаликнинг дунёвий ҳокимиятни назар-писанд қилмаганлигини кўрсатади. Ундан кейинги, 1060 йилги реформа руҳонийларнинг ўзини интизомга солиш мақсадида ўтказилди. Григорий VII декрет чиқариб, ц е л и б а т жорий қилди, яъни барча руҳонийларнинг қора руҳонийларнинг (монахларнинг) ҳам, оқ руҳонийларнинг ҳам, яъни барча кишиларнинг, шу жумладан, епископларнинг ҳам уйланмаслиги мажбурийдир, деган тартиб жорий қилди. Руҳонийларнинг уйланишини тақиқлаш черков ерларини даҳлсиз қилиб қўяр эди, чунки уйланган епископлар, одатда, мулкини ўз болаларига қолдиришга ҳаракат қилар эдилар. Ниҳоят, 1075 йилда Григорий VII янги сайланган епископга ёки аббатга узук ва ҳасса шаклида император ёки король томонидан берилиб келган д у н ё в и й и н в е с т и т у р а н и бекор қилиш тўғрисида декрет чиқарди. Шу вақтдан бошлаб инвеституранн — руҳонийларни вазифага тайинлаш ёрлиғини — фақат папанинг ўзигина берадиган бўлди.

Генрих IV нинг бош кўтариб чиқиши. Рим черковининг юқорида айтиб ўтилган реформаларидан дастлабки иккитасининг амалга ошувига шу нарса имкон бердики, бу вақтда император Генрих IV ҳали ёш эди. Генрих III ўлган йили у энди 6 ёшга кирган эди. Императорнинг ёшлигидан империядаги князлар фойдаланиб қолди, натижада Германияда XI асрнинг 50—60-йилларида сиёсий жиҳатдан тўла тартибсизлик ҳукм сурди.

Шунинг учун ҳам папалик узоқ вақтгача император ҳокимияти билан ҳисоблашмади. Бироқ Рим курияси инвеституранга онд

---

[1] К а р д и н а л л а р — католик черковининг энг юқори мансабдаги руҳонийси, кардиналларнинг бир қисми (ресвитер-кардинал ва диакон-кардинал) епископлик унвонига эга бўлмаса-да вилоят епископларидан юқори турар эдилар.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

учинчи реформага ўтган вақтда, энди балоғатга етган Генрих IV бунга қаттиқ норозилик билдирди. 1076 йилнинг бошларида Вормсда бўлган черков йиғилишида (бу йиғилишга герман епископлари ва зодагонларининг юқори табақалари тўпланган эди) императорнинг талаби билан Григорий VII ўрнидан туширилди. Григорий VII ҳам бунга жавобан Франция ва Италия епископларининг Римда бўлган йиғилишида Генрих IV нинг ўзини тахтдан туширилган деб эълон қилиб, унинг фуқароларини содиқлик тўғрисида аввал ичган қасамларидан халос қилди. Шундай қилиб, папа билан император ўртасида кураш бошланиб, бу кураш деярли ярим аср давом этди.

Саксонияликларнинг 1073—1075 йиллардаги қўзғолони. Император билан папа ўртасидаги курашнинг кескинлашув сабабларини тушуниш учун императорнинг ўзининг 70-йилларда Германияда олиб борган сиёсатини билиб олиш керак. Генрих IV қаттиқ қўл ва шуҳратпараст король эди. Отаси Генрих III сингари, у ҳам феодал зодагонларнинг ўзбошимчалигини жиловлашга ҳаракат қилди. Унинг даврида короллик — императорлик ҳокимиятининг таъсири Франкониядан ташқари, қўшни Швабияда, шунингдек, Саксонияда ҳам кучайиб борди. Генрих IV Саксонияни бўйсундиришни ўз олдига энг биринчи сиёсий вазифа қилиб қўйди. У Ғарбий Саксонияда янгидан-янги император қасрлари қурдирди, ишни давом эттирди, саройини шу ерга кўчириб борди ва босиб олинган мамлакатда қандай хўжайинлик қилса, бу ерда ҳам худди шундай хўжайинлик қилди. Саксонияда император поместьеларининг сони борган сари ортиб борди (XI асрнинг охирида императорнинг Франкониядаги ерларида қанча поместьеси бўлса, Саксонияда ҳам шунча поместьеси бор эди деса бўлади). Император Саксониянинг бой ўрмонларини тортиб олиб, ўз мулкига айлантира бошлади. Анча қисми ҳали эркин бўлган саксон деҳқонларига жуда оғир император солиғи (census) солинди. Императорга қарашли имениеларни бошқарувчи министериаллар деҳқонларнинг жамоа ер-сувларидан фойдаланишни қийинлаштириб қўйди. Бирор сабаб билан ўз еридан ажраган эркин деҳқонларнинг — фрейманларнинг бир қисми қарам кишиларга ёки ҳатто — «франклар» ва «шваблар» учун баршчина мажбурияти ўташга мажбур бўлган крепостнойларга айлантирила бошлади. Деҳқонларнинг императорга ва унинг амалдорларига — министериаллар ва фогтлар (епископлар номидан черковга қарашли ерларни бошқарувчилар)га ва шу кабиларга нафрат кўзи билан қараши табиий эди. Саксонияга суқилиб кириб бораётган Франк ва Швабия феодалларини улар деҳқон жамоаларига зулм қилувчи ва уларни эзувчи асосий золимлар деб ҳисоблардилар. Тўғри, бу вақтда Саксония зодагонлари ҳам крепостник феодалларга айлана бошлаган эди. Лекин императорга, епископларга ва монастирларга қараганда Саксония феодалларининг ерлари бирмунча кам эди. Саксония феодаллари ҳам императорга ва унинг атрофидагиларга нафрат

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кўзи билан қарар эди, уларга Саксонияни эксплуатация қилувчи ажнабийлар деб қарар эди Шунинг учун ҳам Саксонияда 1073—1075 йилларда қўзғолон кўтарилди, бу қўзғолонда маҳаллий деҳқонлар ҳам, маҳаллий феодаллар ҳам қатнашди Қўзғолон 1073 йилнинг августида кўтарилди. У шу қадар шиддатли ва катта қўзғолон бўлдики, Генрих IV нинг ўзи ҳам қўзголончилар қўлига асир тушишига сал қолди У зўр қийинчилик билан ва жуда катта хавф-хатар остида Саксониядан қочиб жон сақлаб қолди Деҳқонлар император қасрларидан бир нечтасини вайрон қилдилар, императорга қарашли кўпгина поместьелардаги хужалик бинолариға ўт қўндилар, бу вақтгача тўлаб келган тўлов ва баршчиналарини тўламай қўйдилар

Бироқ деҳқонларнинг актив ҳаракати сакс феодалларини қўрқувга солди Деҳқонларга билдирмасдан туриб, феодаллар император билан музокара бошлаб, уни ўзларига кўпроқ ен бердиришга ҳаракат қилдилар Сакс зодагонлари императорга қарши уруш ҳаракатларини сустлик, бўшанглик билан олиб борди Генрих IV эса буларнинг ҳаммасидан жуда усталик билан фойдаланди 1075 йил езининг бошларида у, бир қисми императорнинг франкониялик рицарлардан, бир қисми Швабия тоғликларидан иборат бўлган катта қўшин билан Саксонияга бостириб кирди 1075 йил 9 июнда Лангензольц деган жой яқинида қўзғолончиларнинг асосан деҳқонлардан иборат бўлган қўшинларини тормор қилди. Деҳқонларга қўшилмай, ўзларича алоҳида жанг қилган сакс феодаллари ҳам мағлубиятга учрадилар Лекин улар деҳқонларга қараганда оз талафот кўрдилар Қўзғолончи деҳқонлар мағлубиятга учраш натижасида жуда катта талафот кўрдилар, улардан бир неча минг киши ҳалок бўлди

1075 йилнинг иккинчи ярмида Генрих IV Саксонияга бутунлай хўжайин бўлиб олди Бу ўлка жуда қаттиқ таланди ва вайрон қилинди Саксония яқин орада Франконияга қўшилиб кетадигандай кўринган эди Генрих IV сакслар устидан ғалаба қозонгач, ўзини Григорий VII га нисбатан ҳам ҳужум сиесати юритиш учун етарли даражада кучга эгаман, деб ҳис қилди

Каносса. Бироқ императорнинг папага карши кураш олиб бориши осон бўлмади Императорнинг тарафдорлари кўп эди уни йирик феодалларнинг бир қисми (бирор жиҳатдан сарой билан боғланган феодаллар), епископларнинг кўпчилиги, монастирларнинг бир қисми, рицарлар, Рейн бўйидаги шаҳарлар қўллаб-қувватлар эди, лекин императорнинг душманлари ҳам оз эмас эди, йирик феодалларнинг кўпчилиги (булар орасида Генрих IV дан, аниқса, қаттиқ ғазабланган сакс феодаллари бор эди), монахлик қилувчи руҳонийларнинг кўпчилиги, итальян ва қисман немис епископлари, Италия шаҳарларининг бир қанчаси унга душман эди Императорнинг папага қарши кураши феодалларга қўл келиб, императорга қарши яна исён кўтариш учун яхши бир баҳона бўлди Генрих IV жуда хатарли ҳолга тушиб колди. Унда папа билан муросага келишдан бошқа илож қол-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мади Император 1077 йили Италияга келиб, бир нечта мулозимлари билан бирга 25 январда Каносса қасри (Тоскана)га борди Григорий VII ўша вақтда шу қасрда эди Тавба-тазарру қилувчи гуноҳлар либосида, яланг оёқ ҳолда император уч кунгача Каносса дарвозаси олдида турди Шундан кейингина, ниҳоят, папа уни ўз ҳузурига киритди ва унинг гуноҳини бир қанча писандалар билан «кечирди» Шундай қилиб, Каносса дунёвий ҳокимиятнинг черков ҳокимияти олдида ер ўпиб бош эгиш тимсоли бўлди

Лекин Каносса мустаҳкам тинчлик ўрната олмади Генрих IV феодаллар лагеридаги келишмовчиликлардан фойдаланиб, орадан кўп вақт ўтмай, папа билан яна кураш бошлади Шундан кейин Григорий VII князларни императорга содиқлик қасамидан халос қилиб, уларга дарҳол янги император сайлаб олишни таклиф этди Феодаллар томонидан сайланган Рудольф Швабский Генрих IV га қарши уруш бошлади, лекин сал вақт ичида жанглардан бирида (1080 йилда) ҳалок бўлди Шундан кейин Генрих IV ўзи ҳужумга ўтди У катта қўшин билан Италияга бостириб кириб, 1084 йилда Римни эгаллади Энди Григорий VII қамал ҳолатига тушиб қолди Папа вассаллари бўлган Сицилия норманлари[1] ердамга келиб, Григорий VII ни асир тушишдан қутқариб қолди У норманлар билан бирликда Италиянинг жанубига, Солерно шаҳарига кочди ва орадан кўп вақт ўтмай (1085 йилда) ўша ерда ўлди. У ўз ворисларига, императорга қарши курашни давом эттиришни васият қилиб кетди

Вормс конкордати. Инвеституpа учун кураш XI асрнинг охири ва XII асрнинг бошларида ҳам давом этди Григорий VII нинг ворислари Генрих IV га қарши унинг ўз ўғлини — Генрих V ни куроллантирдилар Бироқ Генрих V отасининг ўрнига ўзи император бўлиб олгандан кейин, у ҳам инвеституpадан воз кечишни истамади Генрих V короллик қилган даврнинг охирги вақтларидагина, 1122 йилда, у билан Каллист II ўртасида Вормс конкордати деб ном олган келишув шартномаси тузилди

Вормс конкордатида епископларнинг руҳонийлар томонидан сайланиши принцип қилиб белгиланди. Шу билан бирга, Германияда сайловлар императорнинг ўзи еки унинг вакиллари иштирокида ўтказиладиган бўлди Бургундия билан Италияда эса епископ сайлашда императорнинг қатнашиши кўзда тутилмади. Сўнгра император папа билан бўлган кураш вақтида ундан тортиб олинган черков мулкини қайтариб беришни ваъда қилди Инвеституранинг ўзи эса конкордатга мувофиқ икки қисмга

[1] Норманлар Сицилияда 1000 йиллар атрофида пайдо бўлдилар XI асрнинг 30—40-йилларида улар Сицилияда ва Апеннин ярим оролининг жанубий қисмида герцоглик барпо қилдилар, у кейинчалик бориб короллккка айланиб кетди Рим папаси амалда тўла мустақил бўлган бу королликнинг ҳомийси-сеньори билан ҳисоблашиб иш тутар эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлинди — бир қисми черков инвеститураси (узук ва ҳассадан иборат) бўлиб, буни папа берадиган бўлди, иккинчи қисми дунёвий инвеституpа (салтанат ҳассасидан иборат) бўлиб, буни император берадиган бўлди, император шу билан ўзининг епископлар устидан сеньорлик ҳуқуқини таъкидлади.

Умуман олганда, конкордат императордан кўра папалар учун кўпроқ фойдали бўлди. Император ҳокимиятининг епископларга бўлган таъсири заифлашди. Черков ерларидан императорга тўланадиган тўловлар эса энди камайтирилиб, дунёвий ленчиларнинг мажбуриятларига тенглаштирилди, илгари эса дунёвийларнинг ерларидан олинадиган солиқларга қараганда черков ерларидан тўланадиган тўловлар анча ортиқ эди. Вормс конкордати натижасида Германиядаги черков феодаллари кучайди, улар ҳам ўзига хос маълум территория князларига айландилар. Бу кейинчалик императорларнинг феодал таркокликка қарши курашини қийинлаштирар эди.

Инвеституpа масаласидаги ён беришдан ташқари, конкордатда императорга ноқулай бўлишига қарамай, Григорий VII амалга оширган бошқа реформаларга (папанинг конклав томонидан сайланиши, руҳонийларнинг умумий целиботи чақирилишига) ҳам папага индамай ён берилган.

VI БОБ

XI АСР ЎРТАЛАРИГАЧА АНГЛИЯ

Англ-сакс истилоси ва англ-сакс королликлари. Рим легионлари Британиядан V асрнинг бошларидаёқ чиқиб кетган эди. Бироқ мамлакатнинг бир қанча майда королликларга бўлиниб кетишига сабаб бўлган «британия мустакиллиги» узоққа бормади. V асрнинг ўрталаридан бошлаб (449 йил атрофида) бу оролга турли хил шимоли-ғарбий герман қабилалари — англлар, саксслар, ютлар бостириб кира бошладилар. Орол оз-оздан истило қилиниб борнб, бу истило бутун бир асрга — VI асрнинг иккинчи ярмигача чўзилди. Англ-саксслар истилоси натижасида илгариги Британия территориясида ўндан ортиқ майда варвар герман королликлари вужудга келди, бу варвар королликлари энг чекка ғарбдан — Уэльс билан Корнуэлдан ва кельт королликлари сақланиб қолган энг чекка шимолдан — Шотландиядан ташқари, оролнинг бутун территориясини эгаллади. VII асрга келиб англ-сакс королликлари бир қадар йириклашиб, еттита (г е п т а р х и я деб аталадиган) королликни ташкил этди. Жанубда саксларнинг учта короллиги — Уэссекс, Сессекс, Эссекс (ғарбий, жанубий ва шарқий сакс) королликлари вужудга келди. Марказда ва шимоли-шарқда асосан англлар ўрнашган бўлиб, бу ерларда Мерсия, Нортумбрия ва Шарқий Англия

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

VII асрда Англия

королликлари ташкил топди Ютлар чекка жануби-ғарбда муҳим территорияни, яъни Темза дареси қуйиладиган жойни ишғол қилган кичик бир Кент короллигини тузди-лар VII аср ичида ва VIII асрнинг биринчи ярмида асосий ролни шимолий королликлар — Нортумбрия ва Мерсия ўйнади VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб гегемонлик жанубий королликлардан бирига — Уэссексга ўтди (унинг пойтахти Винчестр шаҳри эди) Уэссекс короллари дастлаб жанубни — Сессекс, Эссекс ва Кентни ўзига бўйсундирди, сўнгра IV асрнинг бошларида эса Мерсия билан Нортумбрияни босиб олди Шарқий англлар короллиги ўз мустақиллигини бундан илгари йўқотган бўлиб, аввал Нортумбрияга, кейин эса Мерсияга бўйсунган эди Уэссекс короли — бутун мамлакатни бирлаштирган киши — Экберт (802—839) эди У мамлакатни бирлаштиришни 829 йилларда' амалга оширди

VI асрдан бошлаб англ-сакслар орасига христианлик кира бошлади. Бир қанча вақтгача Англияда иккита христиан черкови ўзаро кураш олиб борди бири — V асрда ташкил топган ва шарқий грек черковлари билан ташкилий алоқада бўлган ирландия черкови, иккинчиси — папа томонидан Римдан юборилган миссионерлар ташкил этган рим черкови Рим черковининг таъсири ғолиб чиқди, бунинг сабаби қисман истилочилар билан, яъни англ-сакслар билан ороллардаги кельтлар ўртасида бўлган антагонизм бўлса, асосан рим черковининг кўпроқ марказлашганлиги ва аристократлашганлиги бўлди, англ-сакс короллари унинг епископларидан эътиборли сиесий куч сифатида фойдаланишлари мумкин эди

Данияликларга қарши олиб борилган кураш. Бирлашган англ-сакс короллиги ташкил топиши биланоқ данияликларга қарши қаттиқ кураш бошлашга мажбур бўлди. Данияликлар деганда Англияда фақат Скандинавиядан Ютландия ярим оролига кўчиб келиб ўрнашиб, бу ерда IX асрда кучли короллик тузган данияликларнинг ўзинигина эмас, балки яна скандинав-норвежлар ҳам назарда тутилар эди. Скандинав-норманларнинг Европа қитъасига — Францияга ва Жанубий Италияга қилган ҳужумлари тўғрисида юқорида гапириб ўтилган эди. Скандинавларнинг Британия ороларига қилган ҳужумлари ундан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳам даҳшатлироқ бўлди Улар Ирландияга, Шотландияга ва Англияга бир неча аср давомида жуда кўп ва даҳшатли ҳужумлар қилиб турдилар Умуман олганда, данияликлар-скандинавларнинг Англияга қилган ҳужумлари камида 300 йил (VIII асрнинг иккинчи ярмидан то XI аср ўрталаригача) давом этди Жуда кўп скандинавлар шимоли-шарқий Англияга ўрнашиб олиб, бу ўлканинг тараққиётига таъсир этди

838 йилда Экберт данияликларнинг Англияга қилган ҳужумларидан бирини қайтара олди Аммо 842 йилда улар орол ичкарисига яна бостириб кириб, Лондонга ўт қўйдилар, 866 йилда эса шимоли-шарқий киргокнинг ҳаммасини босиб олдилар Данияликлар анча зич жойлашган бу территория бутун ўрта аср давомида Данияга қарашли минтақа деган ном билан юритилар эди

Альфред Буюкнинг идора қилиши Король Альфред Буюк королик қилган давр (871—900) англ-саксларнинг данияликларга қарши энг қаттиқ кураш олиб борган моментларидан бири бўлди Альфред Буюкдан олдинги король Этельред I данияликларга қарши курашда ҳалок бўлди Альфреднинг ўзи дастлаб данияликлардан жанубга қараб қочишга мажбур бўлди Альфред бирмунча вақтгача данияликларга қарши партизан отрядлари, тарқоқ отрядлар воситаси билан кураш олиб борди Фақат кейинрок борибо у мунтазам урушга ўтиб, данияликларни Темзанинг нариги томонига улоқтириб ташлашга муваффақ бўлди 879 йилда данияликлар билан сулҳ тузилди, бу сулҳга биноан мамлакат икки қисмга бўлинди Англиянинг жанубий-ғарбий қисми англ-саксларга, шимоли-шарқий қисми данияликларга бўлиб берилган эди Данияликларга қарши курашишда Альфред қисман эски умумий халқ лашкарларига таянди, қисман ҳарбий-феодал типидаги катта, уртача ва майда ер эгаларидан иборат янги феодал қўшинининг кучайтирилишини қувватлади Шундай қилиб, Англияда рицарлар вужудга кела бошлади Бундан ташқари, Альфред данияликларга қарши жуда кўп бурглар — қалъалар қуриб, уларга қўриқчи отрядлар қўйди ва денгиз қирғоқ бўйларини данияликлар ҳужумидан қўриқлаш учун денгиз флоти қура бошлади У Англияда биринчи марта аҳолидан доимий солиқ олишни жорий қилди, бу солиқ «данияликлар пули», яъни данияликларга қарши курашиш учун йиғиладиган солиқ деб аталди. Франк короли Карл Буюк сингари, Альфред ҳам, илм-маърифатга ҳомийлик қилди Унинг ўзи ҳам латин тилини яхши биларди Альфред замонида баъзи латин авторларининг асарлари англ-сакс тилига таржима қилинди Королнинг буйруғи билан давлат аҳамиятига эга бўлган энг муҳим воқеаларнинг мунтазам йилномаси тузиб борилди Саводли клириклар тайёрлаш учун епископлик кафедралари қошида янги мактаблар ташкил қилинди

Альфред Кент, Уэссекс ва Мерсиянинг қадимги қонунларини — ҳақиқатларини — тўплашни, унга анча кейин «Альфред

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

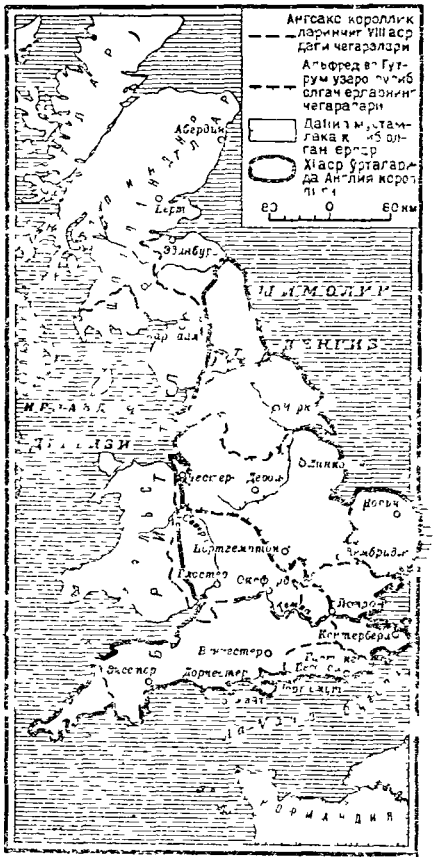

VIII—IX асрларда Англия

ҳақиқати» номи остида чиқарилган қонунларни қўшиб битта тўплам қилиб чиқаришни буюрди

Канут Датский давлати. Данияликларнинг сиқуви Альфред замонида ва унинг ворислари замонида тўхтатилди Альфреднинг ворислари Лондонни қайтариб олиб, данияликларни шимоли-шарқ томонга жуда узоққа суриб ташлади Лекин данияликларнинг ҳужуми X асрнинг охирида — XI асрнинг бошларида янада зўр бериб такрорланди Бу сафар ҳужум Скандинавиядан (ҳозирги Норвегиядан) бошланмасдан, балки бевосита Данияннинг ўзидан бошланди Орадан кўп вақт ўтмай, Англия ўз мустақиллигидан бутунлай маҳрум бўлди, Дания короли Канутга бўйсунди Канут Датский (1017—1035) истило қилинган ерлардан жуда катта Шимолий давлат тузди, бу давлатга Данияннинг ўзи, Норвегия, Швеция, Англия ва Шотландия кирди Англия Данияга жуда катта солиқлар тўлаб туришга мажбур бўлди Илгари данияликларга қарши курашга сарфланиб келган «данияликлар пули» анча кўпайтирилиб, Дания королига хирож тарзида тўланадиган бўлди Дания зодагонлари Англиянинг жанубидан жуда кўп янги ерлар олди

Канут ўлгандан кейин унинг мўрт, кўп қабилали давлати тез вақт ичида парчаланиб кетди Дания королининг қўлида яна биргина Дания қолди Англияда Эдуард Исповедник (1042—1066) тахтга чиқиб, ўзининг англ-сакс династиясини тиклади Лекин Эдуарднинг ҳокимияти кучсиз эди Англ-сакс зодагонларининг бир қисми данияликларга мойил эди, Эдуард бошчилигидаги иккинчи бир қисм зодагонлар француз-норман герцоги Вильгельм билан иттифоқ тузишга ҳаракат қилди Эдуард ўлгандан кейин зодагонлар маҳаллий англ-сакс феодали — Уэссекс герцоги Гарольдни король қилиб сайлади Лекин Вильгельм Нор-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мандскин «Эдуард васпяти»ни пеш қилиб, тахтни зўрлик билан олишга қарор қилди У 1066 йилда жуда кўп сонли француз қўшинлари билан Англияга бостириб кириб, Гастингс шаҳрига яқин бир жойда Гарольдни тор-мор қилди Шундан кейин Вильгельм Лондонга йўл олди ва у ерда 1066 йил 25 декабрда Англия короли деб эълон қилинди Бу воқеа Англия тарихида англ-сакс даврининг ниҳояси, деб ҳисобланади

Англ-саксларнинг ижтимоий тузуми. Феодаллашув процесси. Илк англ-сакс королликларининг ижтимоий тузумида узоқ вақт сақланиб келган уруғчилик муносабатларининг яққол аломатлари кўриниб турар эди Жуда кўпдан-кўп «ҳақиқат»ларга, яъни VII—VIII асрлардаги турли англ-сакс королларининг қонунлар тўпламларига асосланиб, англ-саксларнинг ижтимоий тузумини кўз олдимизга келтиришимиз мумкин уларнинг ижтимоий тузуми кўп жиҳатдан франкларнинг «Сали Ҳақиқати»да тасвирланган ижтимоий тузумига ўхшар эди. Франклардаги сингари, англ-саксларда ҳам аҳолининг асосий оммаси (англ-сакс «ҳақиқатлари»да ишлатилган термин билан айтганда) эркин кишилардан — керллардан иборат эди Булар мустақил деҳқонлар бўлиб, гайда деб аталган катта-катта ер участкаларига эга эдилар (баъзи королликларда ҳар бир керл оиласига тегишли катта чек ернинг миқдори 120 акр еки бизнинг ҳисобимизча 50 гектар келар эди) Керлнинг вергельди 200 шиллинг эди Зодагон кишининг — эрлнинг вергельди эса дастлаб фақат 400 шиллинг бўлган бўлса, кейинча 600 шиллингга, ундан кейин яна ошиб 1200 шиллингга етди «Ҳақиқатлар»да керллардан ташқари, яна лэтлар еки уиллар тилга олинади Булар — ўз аҳволи жиҳатидан франк литларига ўхшаган ярим эркин кишилар эди Уларнинг ўз ери бўлмай, маълум мажбурият эвазига эрлларнинг ерини ишлаб берар эдилар. Уларнинг вергельди 80 шиллинг атрофида эди Лэтлар Британиянинг бўйсундирилган маҳаллий аҳолисидан келиб чиққан деб тахмин қилинади[1] Зодагон англ-саксларнинг, эрлларнинг (ва ҳатто баъзи бир энг бой керлларнинг) қуллари ҳам бўлиб, бу қулларнинг бир қисми ҳовлида хизмат қиладиган қуллар эди, бир қисми оброкчи қуллар бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланар эди

Англ-сакс жамиятида жамоа ва бошқа маҳаллий бошқарув органлари жуда кўп эди Буларнинг асосийси қишлоқ — тун эди Бу қишлоқ — қишлоқ жамоасидан иборат бўлиб, унда ерсув бор эди, мунтазам суратда қишлоқ йиғини — галимот чақирилиб турарди, саилаб қўйиладиган қишлоқ оқсоқоли (tunge-refa) бўларди Қишлоқ жамоаларининг вакиллари ойда бир марта юзбошилар мажлисига тўпланарди. Юзбошилар мажлисларидан юқори турида ҳар бир графликнинг халқ мажлиси бўлиб, бу мажлислар тарихий жиҳатдан қабилавий королликлик-

[1] «Уилъ» сўзи Британиянинг ғарбий қисми — Уэльсдан келиб чиққан дейдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар (folkmot) давридан сақланиб қолган эди Король вакили — графликнинг расмий бошлиғи, шериф[1] — ўз фаолиятида графликнинг бу кенгаши билан ҳисоблашиб туриши керак эди, бу кенгашда маҳаллий зодагонлар ҳал қилувчи таъсирга эга эди Ниҳоят, король ҳузурида витенагемот — («донолар кенгаши») бутун бирлашган короллик зодагонларининг кенгаши чақирилиб турар эди Витенагемот король ҳокимиятини жуда ҳам чеклаб қўйган эди У, қонунларни тасдиқларди ва мамлакатнинг олий суд органи эди Королларни сайлаш ва бирор гуноҳ қилиб қўйса, ўрнидан тушириш ҳам витенагемот қўлида эди, у тасдиқламаса, королнинг ҳеч қанақа ниъоми амалга ошмас эди.

VIII ва IX асрларда, айниқса X асрда англ-саксларнинг патриархал жамоа тартиблари тобора тушкунлик сари юз тутди Ҳали кучли бўлган қишлоқ жамоаси билан бир қаторда катта аристократик ер эгалиги авж олди Король махсус ерлиқлар бериб, ерни дуневий зодагонларга ва черковга хусусий мулк қилиб бера бошлади. Одатдаги қонун-қоидаларга асосланган ер мулкига, яъни жамоаларнинг, деҳқонларнинг ер мулкига (фольклендга) карама-қарши ўлароқ, мамлакатда помешчиклар мулки (б о к л е н д), ерга король ерлиғи — boc еки book асосида эгалик қилиш тобора кучайиб борди, король ернинг феодалларнинг хусусий мулки бўлишини тан олиш билан бирга, бокленд эгаларига кўпинча яна бир қанча имтиез ва иммунитетлар (ма ллий деҳқон аҳолисини суд қилиш ва улардан солиқ тўплаш ҳуқуқи) ҳам берди

Д қонларнинг чек ери борган сари майдаланиб борди Катта деҳқон оиласининг илгариги ўртача чек ери — гайда ўрнига IX—X асрларда ҳамма жойда деҳқонларнинг миқдор жиҳатидан анча оз бўлган янги чек ери — виргата учрайди (в и р г а т а — гайданинг тўртдан бир қисми).

Данияликларнинг ҳужумлари деҳқонларнинг аҳволига жуда ёмон таъсир қилди Данияликлар ўз ҳужумлари вақтида деҳқонларнинг хўжалигини бутунлай вайрон қилардилар Деҳқонлар бурглар, кўприклар ва йўллар қуриш, лашкарлар сафида туриб қўриқчилик қилиш ва ҳарбий хизматни ўташ учун жуда кўп вақт сарфлашга мажбур эдилар Тобора ортиб борган «данияликлар пули»ни ҳам шу деҳқонлар тўлардилар, бу «данияликлар пули»— ҳар бир чек ерга солинарди Ниҳоят, данияликларга қарши олиб борилган узлуксиз урушлар вақтида жуда кўп рицарлар вужудга келиб, буларни таъминлаш ҳам шу деҳқонлар устига тушарди Илгариги король дружиналари — гезитларнинг ўрнини олган король танлари ҳарбий-феодал типидаги ер эгаларига айланиб бордилар

Заифлашиб қолган деҳқон жамоалари зодагонларнинг ҳомийлигига ўтишга мажбур бўлдилар Англияда коммендация

---

[1] «Шериф» сўзи икки сўзнинг gerefa («оқсоқол») ва shir (англ-саксча графлик номи) — «шайр» — «герефа» сўзларининг қўшилишидан келиб чиққан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

VII—IX асрларда Ғарбий славянлар

VII—VIII асрларга оид эсдаликларда учрайди, лекин бу нарса IX—X асрда айниқса кўпайди X асрда короллардан бири Этельстан (Альфреднинг невараси) бир фармон чиқарди, бу фармон Франциядаги Карл II Ялтироқбош фармонининг айнан ўзига ўхшарди, деса бўлади Этельстан 930 йилда ҳар бир эркин кишига ўзи учун бир хўжайин (англ-саксча «лорд», бу термин французча «сеньор» деган терминга тўғри келади) топиб олишни буюрди Деҳқонларнинг ўз ёнидаги катта ер эгасига бўлган қарамлигини давлат ҳокимияти иммунитет тарзида расмийлаштирди Король катта ер эгаларига ўз атрофидаги аҳолини суд килиш ва ундан тегишли суд божлари олиш ҳуқуқини бер-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ди Бундай хусусий суд қилиш ҳуқуқи с о к а деб, хусусий суд қилинган деҳқонлар с о к м е н л а р деб аталарди

Ердор лордлар м а н о р л а р (бу сўз ҳам англ-сакслар вақтида пайдо бўлди) деб аталган ўз поместьеларида қисман қуллар меҳнатини, қисман эса крепостнойлар меҳнатини эксплуатация қилардилар 1000 йилга оид бир манбада[1] деҳқонларнинг турли группалари тасвирланади, лекин илгариги керллар деган ном ўрнига энди бу ҳужжатда генитлар ва гебурлар деган янги номлар ишлатилади, г е н и т л а р хусусий ер эгаси бўлиб, қисман королга, қисман енидаги лордларга солиқлар тўлаб турувчи эркин деҳқонлар эди, г е б у р л а р эса ўз ери бўлмай, помешчикларнинг ерида деҳқончилик қилиб, унга йил бўйи ҳар ҳафтада уч-тўрт кун жуда оғир баршчина ўтаб берувчи ва бундан ташқари, лордга мол, ғалла, пул шаклида турли хил солиқлар тўлаб турувчи деҳқонлар эди Қам ерли деҳқонларнинг яна бир группаси к а с с е т л а р (коттерлар) тилга олинади, буларнинг кичик бир парча ерлари ва кулбалари бўлиб, булар эвазига унча катта бўлмаган баршчина мажбуриятини ўтар эдилар

Бироқ англ-саксларда феодаллашув процесси норманлар истилоси вақтида тугалланмаган эди Деҳқонларнинг лоақал ярми ҳали эркин жамоа аъзоси бўлиб, уларнинг лордлар билан бўлган муносабати ҳали бутунлай крепостнойлик муносабатлари тусини олмаган эди, балки ҳомийлик муносабатларигина эди. Ҳатто крепостнойлаштирилган гебурларнинг аҳволи ҳам жуда турлича эди, ҳар манорда ҳар хил эди Бир қанча жойларда улар қарам кишиларга ўхшар эди, лекин улар чинакам крепостнойлик ҳолатида эмас эди Шимоли-шарқий Англияда, данияликлар ўрнашган минтақада эркин деҳқонлар («эркин кишилар») ҳали жуда кўп эди Скандинавлар жамиятининг анча кейин тараққий қилиши, шарқий Англиядаги данияли к-скандинавиялик аҳолида уруғчилик тузуми элементларининг сақланиб қолиши натижасида шундай ҳол юз бердики, ҳатто жанубий-шарқдаги англ-сакс деҳқонлари илгариги эркинлик ва мустақиллигидан бутунлай маҳрум бўлган бир вақтда ҳам, «данияликлар минтақаси» даги деҳқонлар ўз мустақиллигини бирмунча сақлаб қолди

VII БОБ

VII—XI АСРЛАРДА ҒАРБИЙ СЛАВЯНЛАР. ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА СЛАВЯН ДАВЛАТЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

VI—VII асрларда славянлар. Славянлар VI—VII асрлардаги «кўчиш»дан кейин Ғарбий Европада жуда катта территорияни ишғол қилдилар. Ғарбда — Эльба бўйлаб кетган чегарадан,

[1] Бу манба «Айрим шахсларнинг бурчлари» («Rectitúdinrs singularum personrum») деб аталар эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

шарқда — Висла ҳавзасигача, шимолда — Балтика денгизи қирғоқларидан, жанубда — Дунайгача бўлган территорияда славянларнинг ғарбий тармоғи деб аталган кўп сонли славян қабилалари (славянларнинг шарқий тармоғидан — рус славянларидан ҳамда жанубий, болқон славянларидан — болгарлар, серблар, хорватлардан фарқ қилиб) яшар эди Ғарбий славянларнинг ўзи яна уч группага «Чехия-Моравия славянлари, Польша-Висла славянлари ва полаб-балтика бўйи славянларига бўлинар эди Ғарбий славянлар уруғчилик тузумининг тушкунлик босқичини бошидан кечираетган бўлиб, VII—IX асрлар ичида ўзларининг қабилавий иттифоқларини туздилар, бу қабилавий иттифоқлар вужудга келаетган давлат формаларидан бири эди X—XI асрларда феодаллашув процесси муносабати билан славянларда илк феодал давлатлари вужудга келди Ғарбий славян давлатларининг вужудга келишида ички шароитлардан, яъни ҳукмрон феодал ер эгалари синфининг ва шахсан қарам бўлган жамоачи деҳқонлар синфининг ташкил топишидан ташқари, славян қабилаларининг қўшни халқларга қарши, яъни славянларни забт этиб, қулликка солишга уринган халқларга қарши олиб борган каттиқ кураши ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, ғарбий славян давлатларининг вужудга келишини тезлаштирди Аварларга, франкларга, венгрларга, айниқса герман феодалларига қарши олиб борилган кураш славянларни ўз давлатларини вужудга келтиришга мажбур қилди, бу давлатлар баъзи территория жиҳатдан жуда катта бўлди.

Князь Само давлати. Энг илк ғарбий славян давлати Богемия (ёки Чехия) кабилалари иттифоқи бўлиб, бу иттифоқ VII асрнинг ўрталарида ҳукм сурган эди (бу давлат ҳақидаги маълумотлар бизга йилномаларда колгандир). Бу иттифоқ славянларнинг аварларга қарши олиб борган кураши процессида вужудга келди (рус йилномаларида аварлар «обрлар» деб юритилади) Аварлар турк ирқига мансуб халқ бўлиб, Дунайга VI асрнинг иккинчи ярмида келдилар VI асрнинг охирида — VII асрнинг бошларида улар бир қанча славян қабилаларини ўзларига бўйсундириб, бу қабилаларга хирож солдилар ва кўп кишини қул қилиб олдилар Славянлар аварлар ҳукмронлигига қарши қўзғолон кўтариб, улардан озод бўлдилар ва жуда катта бир ҳарбий-қабилавий иттифоқ туздилар Бу снесий иттифоққа Само деган бир князь бош бўлди. Бир франк йилномаси (фредегар)да езилишича, Само франк савдогари бўлиб, славянлар билан савдо қилган ва кейин уларнинг ҳарбий бошлиғи бўлиб олган Бироқ кўп тарихчилар жуда асосли равишда Самони аслида славянлардан чиққан деб ҳисоблайдилар. Само деган номнинг ўзаги славянча бўлганлигининг ўзи (Самослав, Самосвят деган исмлар славянларда кўп учрар эди), Самонинг маъжузий, яъни христианликдан олдинги тарздаги турмуш-маишати (бу ўша франк йилномасида таърифланган) ва унинг аварлар-гагина эмас, балки франкларнинг ўзига ҳам қарши уруш олиб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

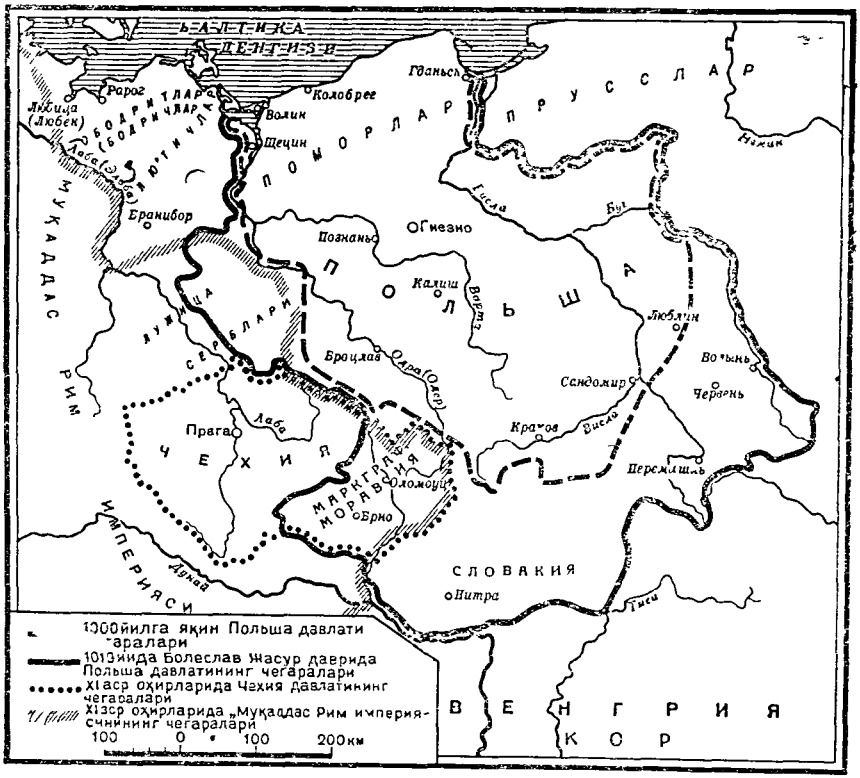

X—XI асрларда Ғарбий славянлар

боргани Самонинг аслида славян бўлганлигидан далолат беради Бундан ташқари, бошқа йилномаларда (масалан, Зальц бург йилномасида) Само тўғридан-тўғри славян деб аталади. Само иттифоқига чехия славянларидан ташқари, яна жанубий славянлар (словенлар) ва полаб славянларн — сербдар (сорблар) ҳам кирди Шундай қилиб, гарчи «Само давлати»нинг чегараларини аниқ белгилаш қийин бўлса-да, славян қабилалари иттифоқи жуда катта бўлган Само 35 йил идора қилди (623—658) Само ўлгандан кейин қабилалар иттифоқи тарқалиб кетди Аварлар хавфи бу вақтда энди у қадар қўрқинчли эмас эди

Улуғ Моравия давлати. Ғарбий славянларнинг иттифоклари ичида мустаҳкамроғи Улуғ Моравия иттифоқи деб аталган иттифоқ эди, у ҳам бўлажак Чехия территориясида вужудга келиб, бутун бир аср ҳукм сурди Бу иттифоқ составига турли чех қабилалари кирди Лекин унинг асосни мояси чехларнинг ўзи эмас эди, балки уларга қардош бўлган моравиялар эди Бу

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Улуғ Моравия иттифоқи деб аталган давлатга Моймир исмли бир князь (818—846) асос солган бўлиб, ундан кейин Ростислав (846—870) ва Святополк (870—894) деган князлар идора қилди. Бу князларнинг ҳаммаси ҳам немис феодалларига қарши қаттиқ кураш олиб борди. Улуғ Моравия давлати Ростислав ва Святополк замонида айниқса, катта муваффақиятларга эришди. Князликнинг пойтахти Велеград шаҳри эди. Улуғ Моравия давлатига морав ва чех қабилаларидан ташқари, яна сербларва Лаба (Эльба) бўйидаги баъзи славянлар (Эльбанинг юқори ва қисман ўрта оқимида яшаган славянлар), поляк қабилаларининг бир қисми, Паннония, Словакия ва анча кейинги Галиция славянлари ҳам кирган эди. Славянларга қисман католик немис черкови орқали кираётган немислар таъсирига қарама-қарши улароқ, Ростислав Византия билан алоқа боғлади, христианликни тарғиб қилиш учун у ердан грек миссионерлари Константин (бу кўпроқ Кирилл номи билан маҳшурдир) ва Мефодийни чақириб келтирди.

Кирилл билан Мефодий Солунь шаҳридан чиққан греклар бўлиб, славян тилини яхши билар эдилар. Кирилл 855 йилларда Солунда славянлар учун алифбе тузди (у кириллица деб аталади), бу алифбега грек алифбесидаги ҳарфлар асос қилиб олинди. Кирилл билан Мефодий динни китобларни славян тилига таржима қилдилар. Кирилл билан Мефодий Моравияга 863 йилда келиб, дастлаб муваффақият козонди. Ростислав уларга ҳар жиҳатдан ердам берди. Бир неча минг моравлар ва чехларни грек руҳонийлари чўқинтирди. Чўқинган, христианликни қабул қилган моравларнинг кўпи хат-саводни ўрганиб, руҳоний бўлди, яъни Кирилл билан Мефодийнинг ердамчиларига айланди. Шундай қилиб, Моравияда немисларнинг воситачилигисиз мустақил славян черковн вужудга кела бошлади. Шу билан бирга Моравиянинг Византия билан ҳамда қардош жанубий славянлар билан маданий ва сиесий алоқасини янада мустаҳкамлашига имкон туғила бошлади. Бироқ, орадан кўп вақт ўтмай, Кирилл ва Мефодий катта қийинчиликларга дуч келдилар.

Католик немис руҳонийлари уларнинг ишига ҳар қандай йўллар билан тўсқинлик қилишга уринди, бунинг учун папага улар устидан шикоят қилдилар.

Кирилл билан Мефодий жавоб бериш учун Римга боришга мажбур бўлдилар. Кирилл сал вақт ичида вафот этди (869 й.), Мефодий моравлар ўртасида тарғиб ишларини давом эттиришга пападан рухсат олди ва Моравияга архиепископ қилиб тайинланди. Бироқ Моравия давлатидаги сиесий аҳвол боягидек жуда мураккаб ва зиддиятлигича қолавердп.

870 йилда Ростиславни ўз жияни Святополк немисларнинг ердами билан тахтдан туширди. Бироқ, орадан кўп вақт ўтмай, немислар Святополкдан ҳам қутулишга қарор қилдилар. У давлатга хиенат қилганликда айбланиб, тахтдан туширилди ва Гер-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

манияга олиб кетилди Бутун Моравияни немислар эгаллаб олди ва уни идора қилиш учун немислардан иккита немис-граф тайинланди Лекин Моравия иттифоқига кирган славянлар 871 йилда немислар зулмига қарши қўзголон кўтардилар Қўзғолончиларга Кирилл ва Мефодийнинг шогирдларидан Славомир бошчилик қилди Немис феодаллари бу қўзғолонни бостириш учун Святополкнинг ўзидан фойдаланишга уриндилар Аммо Святополк елғондан немисларга ердам беришга рози бўлди-ю, кейин ўзининг ҳамқабилалари томонига ўтиб, улар билан биргаликда немис феодалларига қарши кураш олиб борди

Ахир оқибатда Германия короли (Людовик Немис) ен берди ва 874 йилда Святополк билан битим тузиб, уни мустақил Моравия князи деб тан олди Кейинчалик Святополк Моравия давлатининг чегараларини анча кенгайтиришга, Лаба, Одер бўйларида, Карпат этакларида яшовчи славянларни бўйсундиришга муваффақ бўлди, Святополк немислар назоратидан қутулишга муваффақ бўлди ва немисларнинг, бизга итоаткор қурол бўлади, деган умидини пучга чиқарди Бироқ, ҳар ҳолда у немис феодалларига бирмунча ен беришга мажбур бўлди. Бу ен беришдан бири шу бўлдики, Мефодийнинг фаолиятига зарар етказиб, католик черковининг фаолиятига эркинлик берилди Мефодий ўлгандан кейин (885 й) унинг шогирдлари Моравиядан бутунлай ҳайдаб чиқарилди Улар Болгарияга кетдилар ва у ерда ҳам миллий славян-болгар черковини вужудга келтиришга ва илк славян-болгар езувини ривожлантиришга ердам бердилар

Святополк Моравский ўлгандан кейин унинг ўғиллари бир-бири билан уруш олиб бориб, князликни т эда заифлаштириб қўйдилар Лекин Улуғ Моравия давлатининг ҳалок бўлишига, асосан IX асрнинг охирида Ўрта Дунайда венгрларнинг пайдо бўлиши сабаб бўлди, улар 906 йилда Моравия давлатини ғоят даражада хароб қилдилар Моравиянинг венгрлар томонидан вайрон ва хароб қилиниши Моравия иттифоқининг парчаланиб кетишига сабаб бўлди.

Чехия давлатининг ташкил топиши. X асрнинг бошларида Улуғ Моравия давлатининг бир қисмидан Чехия князлиги вужудга келди Чех князлари IX асрда ҳам бор эди, у вақтда улар ҳали Моравия князларига қарам эдилар Чунончи, князь Боривой (874—879), унинг хотини княгиня Людмила епископ Мефодийдан христианликни қабул қилганлар орасида тилга олинади.

IX асрнинг охирларида Чехияда бир қанча вақтгача иккита қабилавий иттифоқ шимоли-ғарбда маркази Прага шаҳари бўлган асл чехлар иттифоқи ва жануби-шарқда маркази Либица шаҳари бўлган зличанлар иттифоқи ҳукм суриб келди Чехиянинг шимоли-ғарбий қабилалар иттифоқи енгиб чиқди. Пшемисль хонадонига мансуб бўлган князлар X ва XI асрлар давомида (Боривой ҳам шу хонадонга мансуб эди) уруғ зодагонларига, яъни лехларга қарши қаттиқ кураш олиб боришга

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мажбур бўлдилар Лехларга қарши олиб борилган бу кураш князлар — Болеслав I Даҳшатли (936—937) ва Болеслав II (967—999) замонида айниқса кескин тус олди Бу кураш натижасида элнчан қабилалари иттифоқига бошчилик қилган Славниковичларнинг бутун бир авлоди — лехлар қириб ташланди, Либица шаҳари вайрон қилинди (996 й)

1041 йилда, яъни князь Бржетислав I замонида (1034—1055) Чехия князи билан Германия империяси ўртасида шундай муносабат ўрнатилдики, Чехия князи Германия империясига вассал бўлиб қолди. Князларнинг зодагонларга қарши олиб борган кураши Германия империясига Чехиянинг ички ишларига аралашувига имкон берди Лекин Германия императорлари ҳам мустаҳкамланиб олган Чехия князи билан иттифоқда бўлишга муҳтож эдилар Шунинг учун Чехия князи Германиянинг бош герцоглари орасида алоҳида мавқега эга эди 1086 йилда император Генрих IV князь Вратислав II га (1061—1092) королллик унвонини берди

Чехия королллкка айланди, бироқ империя системасида қола берди Бу вақтда эски лех зодагонларининг кучи бутунлай синдирилган эди Уларнинг ўрнини хизмат аҳли бўлган ердор янги зодагонлар олди, булар король ҳокимияти билан мустаҳкам алоқада бўлиб, бу вақтда анчагина феодаллашиб қолган эдилар Ғарбий Европанинг худди марказида жойлашган ўрта аср Чехия давлати сўнгги юз йилликларда жуда тез ривожланди. Германлаштирилган чех халқи ўсиб, улғайган сари унинг германлар таъсири остида келиша олмаслиги муқаррар равишда намоён бўлган эди, бу зиддиятлар негизида Чехиянинг Германиядан сиёсий қарамлиги етар эди

Польша давлатининг ташкил топиши. Чехия давлати билан бир вақтда яна битта ғарбий славян давлати — Польша ташкил топди Бу давлат дастлаб Висла дареси ҳавзасида яшовчи бир нечта қабиланинг, яъни поляклар (янги давлат шуларнинг номи билан аталди), слезанлар (еки силезлар), куявлар, мазурлар (еки мазовшанлар) ва бошқаларнинг иттифоқидан иборат бўлди Польшанинг биринчи князи Пястлар хонадонига мансуб бўлган Мешко (Мечислав) бўлди. Мешко Буюк Польшанинг, Силезия, Мезовия ва Куявиянинг бир қисмини князь сифатида 960 йилдан 992 йилгача бошқарди

966 йилда Мешко ўз дружинаси билан бирликда христианликни қабул қилди Польша, шундай қилиб, католиклар мамлакати бўлиб қолди Мешконинг ўғли ва вориси Болеслав I Ботир (992—1025) жуда кучли князь бўлиб, унинг жуда кўп (20 минг кишига яқин) дружинаси бор эди. Болеслав даврида Краков шаҳари билан бирга Малая Польша, шунингдек, бутун Силезия Польша давлати составига кирди. Болеслав славянларни — поморларни (Балтика денгизи қирғоқларида яшаган славянларни), полаб славянларининг (лужичанларнинг) бир қисмини бўйсундирди ва Червен шаҳарларини (ҳозирги Ғарбий

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Украинада) босиб олди. Чехия билан Моравия ҳам бирмунча вақт унга тобе бўлди. Болеслав пападан короллик унвонини олди. Унинг вақтида Гнезиянинг архиепископи бевосита папага бўйсуна бошлади (бунгача Польша черкови немисларнинг Магдебург архиепископига тобе эди). Бироқ Болеслав ўлгандан кейин, у забт қилган ерларнинг кўп қисми ажралиб кетди. Феодаллашув процесси муносабати билан мамлакат кўп князларга удел бўлиб бўлиниб кетди. Польшадаги феодал тарқоқлик кўзга яққол ташланиб турди. Шундай бўлишига қарамай, Польша давлати каттагина территорияни ўз ичига олган эди. Дастлабки Польша иттифоқига кирган кўпдан-кўп қабилалар бора-бора қўшилиб, ягона поляк халқларига айланди. Польша давлати бутун ўрта аср давомида Германия империяси билан ҳеч қандай вассаллик муносабатида бўлмай, мустақил давлат бўлиб яшаб келди.

Полаб ва Балтика бўйи славянларининг давлат тузиш йўлидаги уринишлари. X—XI асрлар давомида ғарбий славянлар — полаб славянлари ва Балтика бўйи славянлари ҳам давлат тузиш йўлида ҳаракат қилдилар. Лекин бу ҳаракатлар ҳеч қандай мустаҳкам давлат бирлашмаларини вужудга келтира олмади. Бунга немислар агрессияси халал берди, бу қабилалар энг оддий ҳарбий-қабилавий иттифоқлар босқичида турган вақтда немислар агрессиясига дучор бўлдилар. Давлат тузиш йўлидаги ҳаракатлардан помор славянларининг сиесий иттифоқини курсатиб ўтиш керак. Помор славянлари немисларга, данияликларга, скандинавларга қарши қаттиқ кураш олиб бордилар. Мана шу асосда X асрда шарқий поморларда мустаҳкам князь ҳокимияти айниқса ривож топди. Бир немис хроникасида айтилишича, шарқий поморларнинг бош князида 40 минг кишидан иборат қўшин бўлган.

Шарқий Поморьеда Колобрег, Белград (еки Белгард), Гданьск деган каттагина савдо шаҳарлари бўлиб, бу шаҳарлар катта хам эди. XI асрда шарқий поморлар Польшага бўйсунди, XIII асрнинг ўрталаригача Польшанинг қўл остида бўлдилар.

Ғарбий поморлар X—XI асрларда шаҳар федерацияси типида иттифоқ туздилар. Бу иттифоққа Волин, Шчецин, Камень ва бошқа шаҳарлар кирди. Бу шаҳарларда ҳокимият шаҳар аристократияси қўлида — маҳаллий савдогарлар, ер эгалари ва қисман қулдорлардан иборат бўлган «шаҳар катталари» қўлида бўлиб, булар маҳаллий князларни ҳам назорат қилиб турардилар, бу князликлар фақат ҳарбий роль ўйнар эдилар. Ғарбий Поморье шаҳарларида вече бор эди, лекин бу вечеларда шаҳар аристократларининг таъсири катта эди. Ғарбий Поморье шаҳарларининг сиесий тузуми баъзи жиҳатдан шимолий рус шаҳарларининг Новгород ва Псковнинг тузумига ўхшар эди.

Полаб славянларидаги королликлар ичида энг кучлиги Венд короллиги эди. Бу королликнинг асосини Эльба қуйи оқимининг ўнг қирғоғида яшовчи ободритлар иттифоқи ташкил этар эди. X

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

асрларда кучли ободрит князлари Мстивой, Мстислав ва бошқалар донг чиқарган эди, бу князлар немис хроникаларида славян королари (reges slavorum) деб аталади XI асрда ободрит князларининг Готшальк (1030—1066), Крутой (1066—1093) ва Готшалькнинг ўғли король Генрихдан (1093—1125) иборат бутун бир династияси вужудга келди Генрих Готшальковичнинг расмини суратда вендлар (яъни венед славянлари) короли деб юритилар эди. Унга ободритлардан ташқари, лютичларнинг ҳам қисми бўйсунар эди

Ободрит князлари витязлардан тузилган уз дружиналарига суяниб туриб, уруғ зодагонларига қарши кураш олиб борди Ўз ҳокимиятини кучайтириш учун улар немис феодаллари билан ҳам иттифоқ тузди Готшальк худди шу мақсадни кўзлаб королликлар маросими асосида христианликни қабул килди Бироқ христианлик мамлакатда жиддий қаршиликка учради Князь Крутой эски «мажусийлар гуруҳи»га суяниб туриб, Готшалькни ағдарди Готшалькнинг ўғли Генрих ҳам, Крутойнинг ўрнини эгаллаб, отасининг Германия билан яқинлашувига ва христианлаштирувга қаратилган сиесатини давом эттирди Бироқ немислар билан, жумладан немисларнинг католик черкови билан якинлашув венд королларига ўз мустақилликларини сақлаб колишда ердам бермади XII асрда немисларнинг «шарққа тазйики» яна бошланиши билан ободритларнинг ерлари биринчи навбатда истило килиниб, немис феодаллари асорати остига тушиб қолди

Қунида, Византия тарихи ёритилган вақтда, жанубий славян мамлакатлари тарихи билан, хусусан Болгария тарихи билан танишамиз, Болгария Европадаги энг қадимги славян давлатларидан бири бўлиб, VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ тузилган эди

Шу нарсани унутмаслигимиз керакки, шу VII—IX асрларда Шарқий Европада ҳам славян давлатлари ташкил топди, бу давлатлар кейинги вақтда вужудга келган кадимги улуғ Киев рус давлатининг бевосита ўтмишдоши эди

VIII БОБ

X—XI АСРЛАРДА ФЕОДАЛ ЕВРОПА. ФЕОДАЛ ЖАМИЯТИНИНГ ХАРАКТЕРЛИ ХУСУСИЯТИ

Феодализм системасининг қарор топиши. X—XI асрларда Ғарбий Европа мамлакатларининг кўпчилигида феодализм таркиб топди Феодал ишлаб чиқариш усули Европа жамиятида ҳукмрон ишлаб чиқариш усули бўлиб[1], бу ишлаб чиқариш усу-

[1] Феодал ишлаб чиқариш усулининг асосий хусусиятлари кўрсатиб берилган «Кириш» қисмига қаранг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лининг характерли хусусиятлари қуйидагилардан иборат эди йирик помешчик ер эгалиги ҳукм сурар ва майда деҳқонлар ердан фойдаланар эди, меҳнаткашлар ишлаб чиқариш воситаларига боғланган эди (деҳқонлар чек ерга бириктирилган эди), ғайри иқтисодий йўл билан мажбур қилиш ҳукм сурар эди (буни мажбурий крепостной меҳнат — баршчина жуда яқкол кўрсатиб туради), натурал хўжалик ҳукм сурар эди, қишлоқ хўжалик ва ҳунармандчилик техникаси паст ва қолоқ эди

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси. Рим империяси истило қилинган вақтда варварларда ишлаб чиқарувчи кучларнинг даражаси қандай бўлган бўлса, Ғарбий Европа жамиятининг ишлаб чиқарувчи кучлари X асрда унга қараганда анча ўсган эди Бу вақтда қишлоқ хўжалигининг ривожини кўрсатадиган асосий нарса уч далали экишнинг тарқалиши эди Уч далали система Каролинглар давридаги (IX аср) ҳужжатларда ҳам тилга олинади X—XI асрларда бу система Европадаги бошқа мамлакатларга тарқалди Бироқ кейинги вақтларда XII—XIII асрларда ҳам бу система икки далали системани, баъзи жойларда эса ҳатто ерни партов қилиш системасини ҳам бутунлай сиқиб чиқара олмади Ўрта асрлар Европасида қишлоқ хўжалигининг ютуқларини кўрсатадиган иккинчи нарса ўтзорчилик, боғдорчилик, полизчиликнинг ривожланганлиги эди Карл Буюкнинг машҳур «Поместьелар тўғрисидаги капитулярий»сининг айрим моддалари бунга жуда равшан далилдир XI ва XII асрларда Англия, Франция ва Италияда агроном езувчилар бўлиб, уларнинг ҳосилни ошириш масалалари тўғрисида езган махсус трактатлари сақланиб қолган Ҳосилни ошириш ер ҳайдашнинг сифатига боғлиқ эди Шунинг учун X ва XI асрларда ер ҳайдашга қаттиқ эътибор берилар эди Агар баҳори экин учун ер одатда бир марта (дон сепиш олдидан) ҳайдалса, кузги экин учун (бу асосий экин эди) ер икки марта, баъзан ҳатто уч марта ҳайдалар эди. Ернинг хусусиятига қараб, ер 6—8 ҳўкиз қўшилган плуг билан чуқур қилиб еки бир жуфт ҳўкиз қўшилган плуг билан юзароқ қилиб ҳайдалар эди Шу билан бир вақтда илғорроқ поместьеларда гўнг, қисман минерал (мергель) ўғит ишлатила бошлади Клюний монастирининг езувларига кўра, жанубий Францияда донли ўсимликлар ҳосили XI асрда беш (сам) бошгача етиб борган, ҳосилсизроқ йилларда эса ҳосил одатда тўрт бош, уч бош ва ҳатто икки бош ҳам бўлган

Шундай қилиб, Ғарбий Европанинг ишлаб чиқарувчи кучлари Рим империяси давринниг охирги асрларидагига ва халқларнинг Буюк кўчиши даври деб аталган даврдагига нисбатан анча усди Экин майдонлари анча кенгайди Уй ҳайвонларининг сони кўпайди Полизчилик ва боғдорчилик ривожланди, узумчилик кенг тарқалди. Европада аҳолининг ўзи ҳам жуда тез кўпайди XI асрда янги ерлар ўзлаштириш керак бўлиб қолди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Худди шу мақсад билан Европанинг деярли барча мамлакатларида ўрмонларнинг дарахтларини зўр бериб йиқитиш бошланди Янги ишлаб чиқариш усули ўзидаги барча социал зиддиятларга ва жуда қаттиқ эксплуатация ҳукм суришига қарамасдан Европа мамлакатларининг иқтисодий жиҳатдан ривожланишини таъминлаб, ишлаб чиқаришнинг аста-секин кенгайиб боришига имкон берди Бироқ ўрта асрларнинг бу илк даврида ишлаб чиқарувчи кучлар ҳар ҳолда жуда секин ўсди. Варварлар Европасининг ниҳоят, уч далали системани ўзлаштириб олиши учун беш юз йил вақт кетди Ўртача ҳосил (айниқса деҳқонлар ерида) ҳали ҳам жуда паст эди Деҳқонлар табиатнинг стихияли кучларига тўла равишда қарам эди X—XI асрлардаги Европада ҳосилсизлик, қаҳатчилик, очлик, эпидемиялар жуда тез-тез бўлиб турадиган ҳодиса эди Бу нарса ўша вақтдаги хроникаларда жуда равшан акс эттирилган Айрим область ва округлар хўжалигининг биқиқлиги ва натурал хўжалик ҳукм суриши туфайли, бир округда қаттиқ очарчилик бўлиб турган бир вақтда ундан 200—300 *км* наридаги иккинчи бир округда озиқ-овқат мўл-кўл бўлиши мумкин эди Аҳоли оммасининг моддий турмуш даражаси жуда паст эди Ўша вақтдаги деҳқончиларининг ғоят катта кўпчилиги сифатсиз, кучсиз овқат еб, емон, жуда хароб кулбаларда яшар, қўлда ясалган бесўнақай жиҳозлар тутиб, дағал, қўлда тўқилган кийим, еғоч кавуш (яъни усти кўн, таги еғоч кавуш) кийиб турмуш кечирар эдилар

Феодал поместьесининг тузилиши. Феодал поместьеси — вотчина (сеньория) одатда бир қишлоққа тўғри келиб, баъзан бир неча қишлоқдан иборат бўлар эди, камдан-кам ҳоллардагина қишлоқнинг бир қисмини ташкил қилар эди, поместье мазкур даврда асосий хўжалик, ижтимоий ва снесий ячейка эди Каролинглар замонидан колган ҳужжатлардан маълум бўлишича, IX асрдаги синғари, бу даврда ҳам крепостной деҳқонлар ўзининг чек ерида деҳқончилик қилар эди ва бу ер эвазига хўжайиннинг ерини экиб берар еки помешчикка қисман маҳсулот тарзида, қисман пул тарзида рента тўлар эди Бироқ X—XI асрларда хўжайиннинг (домениал) ери VIII—IX асрлардагига қараганда қисқарган эди Сеньор қолган ерини ҳам чек ер қилиб бўлиб беришни фойдалироқ деб билар эди Лекин шу билан бирга у маҳсулот тарзида тўланадиган рентани кўпайтирди Қисман XI асрдаеқ баъзи жойларда натурал ренталар (баршчина шаклидаги ишлаб бериш рентаси еки натура шаклидаги маҳсулот рентаси) ўрнига пул тўлаш, (пул рентаси) жорий қилина бошлади

Крепостной деҳқонлар ҳаетининг ўзида ҳам ўзгаришлар юз берди Каролинглар замонига оид ҳужжатларга қараб ҳукм чиқарганда қуллар билан илгариги эркин кишилардан чиққан қарам деҳқонлар IX асрга келибоқ умумий крепостнойлар оммаси бўлиб қўшилиб кетган эди Бироқ крепостной деҳқонлар-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг бир қисми бир оз енгилроқ аҳволда бўлиб, бир қисми кейинги асрларда ҳам уларга қараганда оғирроқ ва ҳуқуқсизроқ аҳволда эди Масалан, Францияда X—XI асрларда деҳқонлар икки категорияга с е р в л а р г а («серваж») ва в и л л а н л а р г а бўлинган эди Сервларнинг аҳволида юридик жиҳатдан ҳали баъзи қуллик аломатлари сақланиб қолган эди Хўжайини розилик бермаса, сервнинг уйланишига ҳаққи йўқ эди Феодал сервдан махсус жон (бош) солиғи олар эди Сервнинг ўз мол-мулкини бировга васият қилиб қолдиришга ҳаққи йўқ эди

Серв ўлгандан кейин унинг мол-мулки хўжайиннинг қўлига ўтар эди, хўжайин бу мол-мулкни мероскўрга бериб, ундан ҳақ тарзида бир бош яхши мол олар эди Вилланларнинг аҳволи бир оз дурустроқ эди Улар шахсан эркин ҳисобланар эди, лекин ер масаласида қарам, тутқун эди Уларнинг бажарадиган мажбурият ва тўловлари ер билан боғланган бўлиб, одатда муайян бир тарзда белгилаб қўйилган солиқ эди Аммо ҳақиқий ҳаетига келганда сервлар билан вилланлар бир-биридан унча фарқ қилмас эди Улар ҳам, булар ҳам мустақил хўжалик юритар эди, уларнинг ҳам, буларнинг ҳам оиласи, уй-жойи, моли ва ҳар турли оддий қишлоқ хўжалик асбоблари, ери бор эди Бу жиҳатдан вилланлар хам, сервлар ҳам қадимги қуллик замонидаги қулларга қараганда бутунлай бошқача эди Лекин шундай бўлса-да, виллан ҳам феодал-помешчик томонидан жуда қаттиқ эксплуатация қилинар эди, сервга қараганда виллан миқдор жиҳатидангина камроқ эксплуатация килинар эди, холос Энг муҳими шуки, виллан ҳам ерга бириктирилган бўлиб, унда ҳеч қандай шахсий эркинлик йўқ эди

Крепостной деҳқонларнинг феодал ларга қарши кураши. X—XI асрларда деҳконлар орасида маълум даражада мулкий тенгсизлик пайдо бўла бошлади, деҳконлар бойроқ ва камбағал деҳконларга ажрала бошлади Бироқ, натурал хўжалик ҳукм суриб турган, бутун қишлоқни феодал-помешчик қаттиқ эзиб турган, феодалларнинг ўзаро урушлари натижасида қишлоқ тез-тез хароб бўлиб турган бир шароитда бу фарқ ҳам ҳали кескин тус олмаган эди Ҳатто деҳқонлар крепостнойларга айлантирилгандан кейин ҳам қишлоқда жамоа-марка илгаригидек катта аҳамиятга эга бўлди, у, деҳқонларни жипслаштириб, феодаллар эксплуатациясининг энг огир формаларига қарши деҳқонларнинг биргалашиб курашишига имкон берди Марка, Энгельснинг сўзи билан антганда, эзилган деҳқонлар синфини ҳатто энг қаттиқ ўрта аср крепостной ҳуқуқи ҳукм сурган даврда ҳам территория жиҳатидан жипслаштирди ва қаршилик кўрсатиш воситалари билан таъминлади[1].

Феодаллар зулмидан тоқати тоқ бўлган крепостнойлар ўз хўжайинларига қарши қўзғолонлар кўтардилар Крепостной деҳқонларнинг феодал-помешчикларга қарши энг дастлабки

[1] К Маркс ва Ф Энгельс, Асарлар, 21-т, 155-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бош кўтариб чиқишлари X ва XI асрлардаги француз йилномаларида акс эттирилгандир Йилномачилар деҳқонларнинг дастлабки ҳаракатлари ваҳшиона суратда шафқатсизлик билан бостирилганини кўрсатиб ўтдилар Чунончи, 996 йилда Нормандия герцоги Ричарднинг ерларида деҳқонлар йиғилишлар уюштириб, бу йиғилишларда бундан буен ҳўжайинларга бўйсунмасдан, «эркин» яшаниқ, деб қарорлар чиқара бошлаганлар Буни эшитгач, герцог шубҳали деҳконлардан бир неча ўнтасини тутиб келтириб, «қолганларига ибрат учун» уларнинг оёқ-қўлини чопиб ташлашни буюрган XI асрнинг 20-йилларида Бретаньда деҳқонлар кенг ҳаракат кўтардилар, бу ҳаракатни ҳам маҳаллий феодаллар қонга ботирди Германияда 841—842 йиллар билан 1073—1075 йилларда бўлиб ўтган Саксон деҳқонларининг иккита қўзголони (бу ҳақда юқорида айтиб ўтилган эди) эркин жамоачи деҳқонларнинг крепостнойга айлантирилишига қарши олиб борган курашини ерқин кўрсатади Жанубий Англияда ҳам норманлар истилосидан сал олдин XI аср ўрталарида худди шу сингари деҳқонлар ҳаракати бўлиб ўтган эди

Феодаллар иерархияси Вотчина-сеньория сиёсий жиҳатдан кичкина бир давлатга ўхшаган нарса эди Бу давлатнинг ҳокимияти сеньорнинг ўзи — поместье эгаси, йирик маҳаллий феодал бўлиб, у маҳаллий аҳолини суд қилар, қатл этар ва афв қилар эди, атрофидаги ўзига ўхшаш помешчик-ҳокимлар билан уруш олиб борар эди Лекин унинг ўзи ҳам одатда ўзидан каттароқ бир сеньорга қарам бўлиб, унинг вассали эди Бу катта феодал-сеньор ҳам ўзидан каттароқ бир сеньорга қарам бўлиши мумкин эди ва ҳоказо Бу қарамлик муносабатлари тизмаси қоронинг ўзигача тизилиб борар эди, шундай қилиб, король бутун феодал погоналари ёки иерархиясининг бошлиғи эди Дунёвий феодаллардан ташқари руҳоний феодаллар папалар, архиепископлар, епископлар, аббатлар ва шу кабилар ҳам мавжуд эди. Феодаллар иерархияси одатда юқори ва қуйи табақаларга бўлинарди Король ва унга тобе бўлган йирик территориал князлар, герцоглар ва графлар («тождор феодаллар») феодалларнинг юқори табақаси эди Улар уруш олиб бориш, ўз пулларини зарб қилиш ҳуқуқига эга эдилар, суд ва қонун чиқариш ишлари тамоман уларнинг қўлида эди Улардан кейинги ўринда бир неча (баъзан эса бир неча ун) именнеси бўлган баронлар турар эди Баъзи мамлакатларда, масалан, Англияда баронларнинг ҳам герцог ёки графлик унвони бор эди Феодал погоналарининг ундан пастроғида рицарлар турарди Рицарларнинг яроқбардорлари бўлиб, булар ҳам аста-секин кичик рицарга айланиб борди Феодалларнинг мана шу табақаларининг ҳаммаси бир бўлиб туриб, имтиёзли табақа—дворянлар табақасини ташкил қилди, бу дворянлар крепостной деҳқонлар оммасидан, шунингдек, ўша даврда феодалларга қарам бўлган шаҳарликлардан юқори турар эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Вассаллик-ленлик муносабатлари. Феодалнинг ер-мулки — феод еки лен битта поместьедан, бир нечта поместьедан, бутун бошлиқ бир князлик, ҳатто королликдан ҳам иборат бўлиши мумкин эди (ўрта асрларда вассал королликлар кўп эди) Лекин ҳар бир феоднинг қуйидагича ўзига хос хусусиятлари бор эди: 1) феод, ҳаммадан бурун, «паст» деҳқонларга хос мажбуриятларни ўташ билан боғлиқ бўлган деҳқон мулкидан фарқ қилиб, дворян мулки, «асл» мулк эди, 2) феод, одатда муайян бир хизматни, биринчи навбатда, ҳарбий хизматни ўташ билан боғланган эди, 3) феод — юқори сеньорга вассал тобеликдаги қарам мулкдир, яъни аллоддан фарқ қилади, аллод X—XI асрларда жуда кам учрар эди, 4) феод — наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган мулк эди (у ўзидан олдинги бенефицийдан шу билан фарқ қилар эдики, бенефиций ҳарбийларнинг ер мулки эди-ю, лекин наслдан-наслга мерос бўлиб ўтмас эди)

Вассалларнинг асосий мажбурияти ҳарбий хизматни ўташдан иборат эди, бу хизмат одатда йилига 40 кун белгиланар эди.

Ҳарбий хизматдан ташқари, вассаллар ўз сеньорлари фойдасига яна баъзи граждан хизматларини ҳам бажарарди, сеньор бошқа вассалларни суд қилганда судда қатнашар еки унинг саройида сарой аҳли бўлиб хизмат қилар эди Булардан ташқари вассал ўз сеньорига маълум миқдорда пул ҳам тўлаб турар эди Бу тўловлардан энг каттаси наслий (пошлина) бож эди, бу наслий бож рельеф деб аталиб, баъзан жуда катта суммадан иборат бўлар эди Англияда баронлардан олинадиган рельеф, масалан, 1 минг фунт стерлингга етар эди Бутун мамлакатдаги феодаллар синфини бир бутун қилиб боғлаган шартнома системаси махсус маросимлар формасида муқаддаслаштирилар эди. Вассал феод олишда, гўё ўзини сеньорнинг ҳомийлигига топширишини ифодалаган бўлиб, унинг олдида тиз чўкар ва қўлларини сеньорнинг қўлига қўйиб, ўзини «унинг (яъни сеньорнинг) одами» деб атар эди Бу расмнинг ўзи ҳам о м м а ж деб аталар эди (французча homme — одам деган сўздан олинган). Сўнгра вассал махсус содиқлик қасами — ф у а (французча foi) ед қилар эди Сеньор ҳам вассалга тегишли феодни топширишнинг аломати сифатида унга махсус нарсалар берар эди, вассалнинг ер участкасининг белгиси сифатида бир қисм тупроқ, ўша ер участкасига кирадиган ўрмоннинг белгиси сифатида дарахтнинг кичик бир шохчасини, епископ ҳокимиятининг белгиси сифатида узук ҳамда ҳасса ва ҳоказолар берар эди Бу расм и н в е с т и т у р а деб аталар эди

Феодалларнинг қасрлари ва уларнинг тузилиши. X—XI асрларда Ғарбий Европанинг ҳамма еғи қасрлар билан қоплана бошлади Қаср (немисча Schloss, французча château, инглизча castle) феодалга ҳам турар жой, ҳам қалъа бўлиб хизмат қилади Дастлабки пайтларда қасрлар еғочдан қурилар эди. Ҳали IX асрда бу одатдаги икки қаватли еғоч минора эди Унинг юқори каватида феодал ўз оиласи билан яшарди, пастки қава-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тида хизматкорлар турарди ҳамда ҳар хил озиқ-овқат ва бошқа нарсалар сақланадиган омборхоналар жойлашган эди. Қасрнинг атрофи хандақлар билан ўралган бўлиб, унинг устига кўприк қурилган эди, кўприк кўтарилиб, туширилиб турарди, мабодо хавф-хатар туғилса — душман яқинлашиб қолган тақдирда — кўприк кўтариб қўйиларди Францияда норманларнинг ҳужумлари, Германияда венгрларнинг ҳужумлари, Италияда арабларнинг ҳужумлари шундай қасрлар қуришга мажбур қилиб қўйган эди, қурилиш техникаси оддий, ҳажми у қадар катта эмас эди. Вақтлар ўтиши билан X асрдаеқ қасрлар тошдан қилина бошлади[1]. Қаср қуриш учун баланд қояли жойлар танланарди Энди у бир неча қават (4—5 қават) қилиб қурилар ва атрофи бир қатор еки икки қатор тош девор билан ўраб олинар эди Хандақлар жуда мураккаб ва бош-учини ҳеч ким билмайдиган қилиб қурилар эди Бундай қасрни ўқ отадиган қуролсиз биргина ҳужум билан олиб бўлмас эди, қамал қилувчи томон қасрни олиш учун уни ҳар томондан ўраб олиб, унинг ичидагиларни очликдан тинкасини қуритиб, ахир таслим бўлишга мажбур қилиш йўлини мўлжаллар эдилар

Феодал қасрни қураетганда у ҳам ташқи душманни (ташқаридан қилинган бундай ҳужумлар вақтида, ҳатто қўшни қишлоқ аҳолисининг бир қисми ҳам у ерга яширина оларди), ҳам шу билан бир вақтда ўзининг рақиби — қўшни феодални (у билан жанжал ва ўзаро урушлар бўлиб турар эди) назарда тутар эди. Шу билан бирга, у қўшни қишлоқлардан баланд турар, бу эса крепостной деҳқонлар оммаси устидан феодаллар синфининг ҳарбий-сиёсий ҳукмронлигини яққол кўрсатувчи бир нишона эди. Агар у еки бу қишлоқда бирор бир тўполон юз бериб қолгудек бўлса, қасрдан жазо отрядлари юборилар эди Феодалнинг ўзи эса бутун бир қишлоқ округининг деҳқонлар оммаси феодалга қарши кўтарилиб қаттиқ эксплуатация қилинганлиги учун ўч олишмоқчи бўлса, касрдан чиқмасдан ичида бекиниб етар эди.

Рицарларнинг қурол-яроқлари. Ўрта аср феодали ўтсиз темир қурол сопи крест шаклида оғир қилич ва узун оғир найза билан қуролланган эди Бундан ташқари гурзи ва ойболта қўлланар эди, лекин улар жуда тез истеъмолдан қолди Аммо бунинг ўрнига рицарь мудофаа воситаларига кўпроқ эътибор бера бошлади У аввалги чарм совут ўрнига темир ҳалқалардан тўқилган тўр совут еки узун пўлат совут киядиган бўлди; рицарь қурол-яроғининг энг муҳим қисми устига темир пластинкалар қопланган еғоч калқон эди Рицарь бошига темир дубулга ва юзини сақлаш учун металлдан ишланган юпқа ниқобсимон кияди, уни кўтариб еки тушириб қўйиш мумкин эди. Рицарнинг урушда миниб юрадиган оти металл ёпқич билан

[1] Энг қадимий, тошдан қурилиб, бизнинг замонамизгача сақланиб қолган, ўрта асрлар архитектурасининг энг кўҳна едгорликлари Франциядаги Куси қасри билан Англиядаги Рочестр қасридир (унисн ҳам, буниси ҳам XII асрда қурилган)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ешларди. Оқибат-натижада жангга шай бўлиб, отига маҳкам ўрнашиб олган рицарь гўёки жонли темир қалъага ўхшарди. Бундан оғир ва қўполдан-қўпол қуролланиб олган рицарь учун душманнинг ўқ-ейи ҳам, гурзиси ҳам писанд эмас эди. Аммо рицарь бу хилда қуролланганлиги учун қўполлашиб бемалол ҳаракат қила олмасди. У отдан йиқитилса, ўзининг қуролбардорининг ердамисиз отига мина олмас эди.

Ҳар ҳолда деҳқон пиеда қўшинлари учун рицарь жуда даҳшатли куч бўлиб, деҳқонлар уларнинг олдида ожиз бир банда эдилар.

Тез орада шаҳарликлар рицарларни тор-мор қила оладиган воситаларни топдилар, бунда улар, бир томондан, ўзларининг анчагина ҳаракатчанлигидан ва жипслигидан, иккинчи томондан, деҳқон қўшинларига қараганда яхши қуролланганликларидан фойдаландилар. XII—XIII асрларда Ғарбий Европанинг турли мамлакатларида шаҳар аҳолилари рицарларга бир неча бор зарбалар берганлар. Бироқ XIV ва ундан кейинги асрларда порох ва ўқ отувчи қуролнинг кашф қилиниши ҳамда такомиллаштирилиши ўрта асрнинг намунали ҳарбий кучи бўлиб келган рицарликка барҳам берди.

Феодаллар анархияси. Ҳар турли аҳднома, мажбурият, қасамедларнинг жуда кўп бўлишига, бир-бирига ҳомийлик қилиш ва содиқ хизмат қилишига, жуда кўп ваъдалар беришига қараман, феодаллар дунеси жуда ҳам нотинч эди. Аслини олганда, бутун илк ўрта аср давомий ўзаро урушлар, тўхтовсиз давом этиб турган катта ва кичик ички урушлар, вассалларнинг ўз сеньорларига қарши узлуксиз исён кўтариш даври эди. Король ҳокимияти узоқ вақтгача феодалларнинг бу анархиясини бартараф қилиш у ёқда турсин, ҳатто чеклашга ҳам бутунлай ожизлик қилди. Руҳонийлар феодалларнинг урушларига хотима беришга ёки уларга, лоақал, бир қадар чек қўйишга ҳаракат қилди. Черковнинг X ва XI асрлардаги йиғилишларида «плоҳий сулҳ» ва «илоҳий яраш» ўрнатиш тўғрисида ҳақиқатан бир неча марта қарор чиқарилди. «Илоҳий сулҳ»га мувофиқ, ўз урушлари вақтида феодалларнинг уришивчи томонларга алоқаси бўлмаган кишиларга, яъни черковнинг ўзига, деҳқонларга, шаҳарликларга ва ҳоказоларга зарар етказиши ман этилар эди. «Илоҳий яраш» расмига мувофиқ якшанба кунлари, баъзан эса ҳафтанинг бутун иккинчи ярмида (сешанбадан тортиб то душанба куни эрталабга қадар) уришиш ман қилинар эди. Бироқ бу қарорларнинг ҳаммаси ижро этилиши лозим бўлган қонунликдан кўра кўпроқ қуруқ декларация эди. Феодаллар амалда ҳеч қандай ҳокимиятни тан олмас эдилар. Кейинроқ бориб, ўсаётган шаҳарлардан иборат таянчга эга бўлган король ҳокимиятининг кучайишигина ҳукуматга бебош феодал-дворян элементларини тартибга чақириш ва уларни марказлашган давлат манфаатларига хизмат қилишга мажбур этиш учун реал имконият берди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

IX БОБ

VI—XI АСРЛАРДА ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСИ

Шарқий Рим империяси Ғарбий Рим империяси Герман қабилалари томонидан истило қилингандан кейин ҳам Рим империясининг Шарқий қисми яна узоқ вақт ҳукм сурди У ҳатто ўзини расмий суратда Рим (Ромея) империяси деб атаиверди Латип тили яна узоқ вақтғача Шарқий империянинг давлат тили бўлиб қолди Лекин Шарқда халқ грек тилида гаплашарди «Рим империяси» деган ном бора-бора йўқолиб, «Византия империяси» деган ном юритила бошлади (империянинг пойтахти қадимги вақтда Византия деб аталган бўлиб, 330 йилда Константин Буюк унга Константинополь деб ном берган эди) Баъзи олимлар худди шу йилни Византия империясига асос солинган йил деб ҳисоблайдилар Лекин тарихчиларнинг кўпчилиги Византия империяси 395 йилда, яъни Феодосий I ўлгач, империя унинг ўғиллари ўртасида тақсимланиб, шарқий ярми Константинополь шаҳри билан бирга Аркадийга ўтган вақтда тузилган деб ҳисоблайди Болқон ярим оролидан ва Эгей денгизидаги кўпдан-куп ороллардан ташқари, Византия империясига яна Кичик Осие, Сурия билан Фаластин, Миср, Месопотамия билан Закавказьенинг бир қисми, Қримнинг жанубий қирғоқлари кирар эди

Империянинг шарқий қисми ғарбий қисмига қараганда анча мустаҳкам бўлиб чиққан экан, бунинг асосий сабаби шуки, ундаги иқтисодий муносабатлар ғарбий қисмидагига қараганда анча тараққий топган ва анча мустаҳкам эди Бу ерда Мисрдаги Александрия, Суриядаги Антиохия, Кичик Осиедаги Смирна ва Ефес, Болқон ярим оролидаги Константинополь ва Фессалоника[1] каби ривож топган савдо-сотиқ марказлари бор эди Осие Шарқи билан олиб борилган кизғин савдо ишлари узилмади, балки хатто кучайди, бу савдо Осиеда III асрда кучли янги форс подшолиги — Сосонийлар подшолиги вужудга келгандан кейин айниқса кучайди Шарқий Рим империясида қулдорлик тузумининг ўзи ҳам Ғарбий империядагидек кескин тушкунликка учрамади. Бунинг сабаби аввало шуки, империянинг шарқий вилоятларида, айниқса қишлоқ хўжалигида қулдорлик Ғарбдагидек катта роль ўинамади Шарқ экономикасида қуллар билан бир қаторда қул бўлмаган элементлар, яъни шаҳарлардаги эркин ҳунармандлар ва қишлоқлардаги жамоачи деҳқонлар катта ўрин тутар эди Бу жамоачи деҳқонлар давлат деҳқонлари бўла туриб, қарамлик ҳолатига тушиб қолган бўлсалар-да (масалан, Сурия ва Мисрдаги «подшо деҳқонлари») ҳар ҳолда уларнинг ўз ер участкалари, шахсий хўжалиги бор эди, шундай қилиб,

[1] Бу шаҳарнинг яна бир славянча номи — Солунь эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

улар қуллардан анчагина фарқ қилар эдилар Хийла кўп сонли мустақил деҳқонлар қисман қадимий ибтидоий тузумни сақлаб қолган бўлиб, Кичик Осие ва Болқон ярим оролида истиқомат қилар эдилар. Эллинизм маданиятининг ўзи ҳам грек халқининг Яқин Шарқдаги турли халқлар билан кўп асрлар давомида қилган алоқасининг натижаси бўлиб, Византиянинг мустаҳкамлигининг маълум даражада сақланиб туришига имкон берган шароитлардан бири бўлди. Антик грек тилидан фарқ қиладиган грекларнинг эллин тили Шарқдаги бошқа халқлар тилларининг кўпгина элементларини ўз ичига олганлиги, шаҳар тузилиши ўша қадимий грек шаҳар-давлат тузилишининг анчагина томонларини ўзида сақлаб қолганлиги, Яқин Шарқдаги турли халқларнинг турлича динии эътиқодлари аралаш-қуралаш бўлиб кетиб, шарқий христиан динига ҳам таъсири ўтганлиги, булар ўртасида қадимдан бери савдо алоқаларининг мавжудлиги — мана шуларнинг ҳаммаси Ўрта денгизнинг шарқий қисмида яшовчи аҳолини бир-бирига яқинлаштирди, алохида бир грек-Византия халқининг вужудга келиши учун асос бўлиб хизмат қилди Аммо айрим вилоятларнинг этник, маиший, диний тафовутлари тамоман йўқ бўлиб кетмаган эди, Византиянинг бундан кейинги бутун бир тарихида бу нарса кескин сезилиб турди

Шарқий империянинг юқорида қайд килиб ўтилган хусусиятлари натижасида унинг варварларга бўлган муносабатлари ҳам бошқача бир характерга эга бўлди Византия Ғарбий империяга ўхшаб варварлар томонидан босиб олинмади ҳам, яшашдан тўхтамади ҳам Жумладан, Византия герман қабилалари — вестготлар, остготларнинг ва бошқа қабилаларнинг ҳужумларига бардош берди, бу қабилалар эса Византиядан ғарб томон кириб бориб, у ерда ўзларининг варварлик королликларини туздилар. Византия империясида ҳали V—VI асрларда ҳам қулдорлик тузуми сақланиб қолган эди VI асрда Византия ҳатто бу тузумни варварлар томонидан босиб олинган ғарбий вилоятларда тиклашга ҳаракат қилди Бироқ ундан кейинги VII—VIII асрларда Византия қадимги Римга хос бўлган ижтимоий ва сиесий традицияларни ўзида сақлаб, илгаригидек «Ромея давлати»лигича қолиб келаетган бўлса-да, унинг ижтимоий тузуми феодализм томон тезлашиб бормоқда эди Оқибат-натижада Византия ҳам, «варварлаштирилишдан» қочиб қутулмади, бу нарса Болқон ярим оролига жуда кўпдан-кўп славян қабилаларининг келишида намоен бўлди. Славянлар қисман Болқон ярим оролидаги бир қанча территорияларни босиб олиб, бу ерда (Ғарбда бўлгани сингари Болгария, Сербия, Хорватияни барпо қилдилар), қисман Византия қўлида сақланиб қолган территорияга деҳқон-колонист бўлиб кўчиб келдилар ва бу ерга ўзлари билан бирга ибтидоий-жамоа тузуми тартибларини олиб келдилар. Шундай қилиб, шуни эътироф этиш мумкинки, оқибат-натижада германлар Ғарбий Рим империясига нисбатан қандай роль ўйнаган бўлсалар, славянлар ҳам Византияга нисбатан (озгина фарқ-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

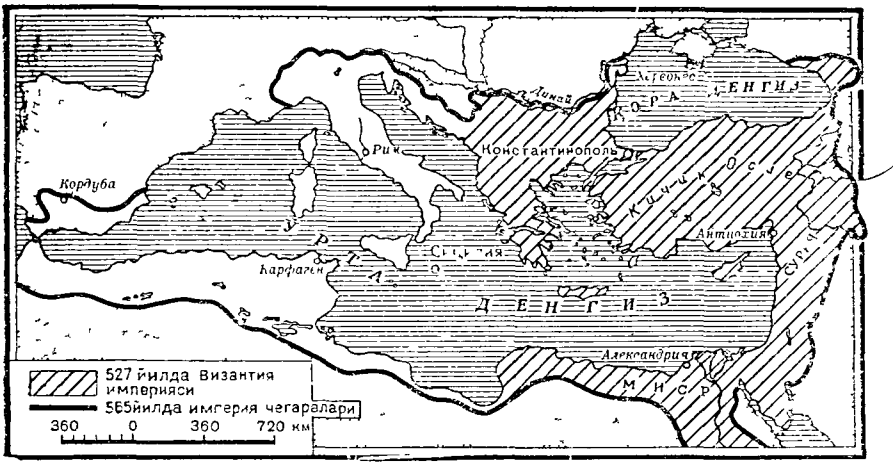

Юстиниан даврида Византия империяси (527—565)

сарқ билан) худди шундай роль ўйнадилар У ерда ҳам, бу ерда ҳам варварларнинг келиши қулдорлик тузумининг қулашига ва анча прогрессивроқ ижтимоий феодал муносабатларнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратилишига ердам берди

Юстиниан замонида Византиянинг кенгайиши. Византия ҳали Ғарбдаги варвар королликларига, шимолдаги славян қабилаларига ва Ўрта Шарқда янги форс (Эрон) подшолигига кескин равишда қарама-қарши турувчи қулдорлик «Рим империяси» мавжуд бўлган даврда, VI асрда император Юстиниан ҳукмронлик қилган вақтда энг катта муваффақиятга эришди Юстиниан 527—565 йилларда подшолик қилди У атоқли маъмур эди, қонун чиқарувчи эди, у империянинг шарқий чегараларининигина эмас, балки ғарбий чегараларининг ҳам анчагина қисмини тиклаган киши эди

У ўзидан олдин ўтган Феодосий династияси ўрнига келган янги династиянинг вакили эди Унинг амакиси император Юстин I баъзи маълумотларга кўра, иллириялик саводсиз бир деҳқон бўлиб, ҳарбий хизматда шуҳрат қозонганда, армия уни император қилиб кўтарган экан У Юстинианни ўзига ёрдамчи қилиб олган, Юстиниан амакисининг аксича рим-византия таълимини жуда яхши билган

Византия варварларнинг (германлар, славянлар ва бошқаларнинг) ҳужумини қайтариб, ўзи уларга қарши ҳужумга ўтган бир даврда Юстиниан императорлик қила бошлади Юстиниан ўз олдига империянинг илгариги ғарбий чегараларини тик-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лашни вазифа қилиб қўйди. Илгариги Ғарбий империя территориясида яқиндагина вужудга келган варвар королликларининг тарқоқ ва кучсизлигидан фойдаланиб туриб, Юстиниан ўз программасини қисман амалга оширишга муваффақ бўлди. Унинг саркардалари Велизарий ва Нарсес Шимолий Африкадаги Вандал короллигини (534 й.), Италиядаги Остгот короллигини (555 й.) ва Испаниянинг жанубий қирғоғини (Бетикани) босиб олди.

Шундан қилиб, Урта денгиз византияликлар учун яна «бизнинг денгиз» (Mare nostrum) бўлиб қолди. Замондошлар назарида империя гўё Август ва Траян давридаги «бахтли кунларга» яна қайтгандек туюлар эди. Лекин юқорида кўрсатиб утилганидек, готларга қарши олиб борилган уруш натижасида бутун Италия тамомила хароб бўлди ва бу уруш империянинг ўзини анча маблағ сарфлашга мажбур этди.

Иккинчи томондан, Испанияни босиб олиб, уларни Византияга қўшиб олишнинг ўзи вақтинчалик бўлиб чиқди. Аслида Ўрта денгизнинг Шарқни қисми билан Ғарбий қисми ўртасидаги иқтисодий алоқа бу вақтда тўхтаб қолган эди. Ғарбий герман королликлари умуман олганда Византияни Ғарбда босиб олган ерларининг кўпчилик қисмидан сиқиб чиқаришга қурби етар эди. Шу билан бир вақтда Шарқнинг ўзида ҳам Византиянинг душманлари кўп эди.

Юстиниан ўз давлатининг шимолий чегараларини қисман руслар ҳужумидан, қисман славянлар сиқувидан ҳимоя қилишга жуда зўр берди. Болқон ярим оролида бир-бирига параллел равишда уч қатор қалъалар қурилди. Аммо бу мудофаа тўсиқлари славянларнинг Болқон ярим оролига қараб силжишларини тўхтата олмади. Славянларнинг кўпини империя ярим оролга иттифоқчи — федератлар сифатида жойлаштиришга мажбур бўлди. Бошқалари ҳатто Болқон ярим оролининг жанубида — Македонияга ва Эгей денгизи бўйларига колонист-ер эгалари сифатида жойлаштирилди. Юстиниан империянинг Қримнинг жанубий қирғоғидаги ва қисман, Закавказьедаги ерларини қайтариб олди. Лекин у Месопотамиянинг бир қисмини Эрон шоҳига беришга ва сулҳ тузилганидан кейин унга катта-катта пул тўлаб туришга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Юстинианнинг улуғ давлат тузиш сиесати бир қадар муваффақиятли натижалар берди, холос. Шундай булса-да, унинг вақтида империянинг чегаралари анча кенгайди. Кейинги вақтларда Византия империяси бундан ютуқларга ҳеч бир эриша олмади.

Юстинианнинг қонун чиқариш фаолияти. Юстиниан подшолик қилган даврда Византиянинг ички тарихида жуда катта воқеалар юз берди. Бу воқеалардан энг аввал Юстинианнинг қонун чиқариш соҳасидаги фаолиятини кўрсатиш керак. У ўз подшолигининг бошланиш пайтидаёқ Рим императорларининг илгари нашр қилинган ҳамма қонунларини бир қилиб тўплаб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

босиб чиқаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Энг атоқли юристлардан иборат икки комиссия Трибониан раҳбарлигида Рим қонунларини тўплаб тартибга солиш устида жуда катта иш олиб борди. Бу комиссияларнинг 528—534 йиллар мобайнида олиб борган иши натижасида «граждан ҳуқуқлари тўплами» (Corpus furis civilis) вужудга келтирилди, бу тўплам Рим империясидаги бутун қонунларни якунловчи энг катта юридик едгорлик бўлди. Тўплам тўрт қисмдан иборат эди: 1) 12 томлик Юстинианнинг кодекси — Рим императорларининг қонунлари тўплами, 2) Дигестлар — бу 50 китоб бўлиб, Рим қонунларини шарҳлаган машҳур рим юристларининг асарларидан олинган парчаларни ўз ичига олган эди, 3) Институциялар — судьялар ва ўқувчи-юристлар учун қисқача юридик қўлланма (бир китоб), 4) Новеллалар — Юстинианнинг кодексига кирмаган янги қонунларидан (535 йилдан то ўз подшолигининг охиригача) иборат эди.

Юстинианнинг қонунлар тўпламида, бир томондан қулдорлик тузуми аломатлари («барча одамлар эркин кишиларга ва қулларга бўлинади») ва иккинчи томондан, вужудга келаетган феодал муносабатларининг аломатлари (колонат тўғрисидаги қонунлар, қулларни чекланмаган миқесда бўшатиш тўғрисидаги янги қонунлар) акс этди. Тўпламда император ҳокимияти абсолют ҳокимият деган идея аниқ баён қилинди («император иродаси — қонун манбандир»).

Юстиниан тўпламида хусусий мулкни ҳимоя қилишга ва Рим империяси билан Византия учун хос бўлган оддий товар хўжалиги шароитидан келиб чиқадиган ҳар турли мулкий муомалаларни расмийлаштиришга катта ўрин берилди. Тўпламнинг кейинги икки хусусияти (кучли марказий ҳокимият идеяси ва муфассал ишлаб чиқилган хусусий мулк ҳуқуқи) бу тўпламнинг кейинги вақтларда, ўрта асрларнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европада жуда ҳам шуҳрат қозонишига сабаб бўлди. Юстинианнинг «Граждан ҳуқуқлари туплами»ни Европа юристлари синчиклаб ўрганди, XII асрдан бошлаб, айниқса XIII—XIV асрларда Ғарбий Европанинг турли мамлакатларида короллар чиқарган қонунларда Рим қонунларидан фойдаланилганлигини кўриш мумкин.

Юстиниан қонунлар тўпламини чиқаришидан мақсад қулдорлик ишлаб чиқариш усулининг емирилиши жуда тезлашиб бораетган шароитда қулдорлик давлатини сақлаб қолиш эди. Бу қонун жумладан, марказдаги ва жойлардаги ҳокимият агентларига халқ оммасининг революцион чиқишлари билан курашда қурол бўлиб хизмат қилар эди. Айни Юстиниан даврида Константинополда ва турли вилоятларда бир неча бор катта-катта халқ қўзғолонлари бўлиб ўтган эди. 532 йилда Константинополда бўлиб ўтган қўзғолон айниқса кучли бўлди. Қўзғолон кўтарилишига энг асосий сабаб император чиновникларининг, айниқса Юстинианнинг эркатойи — Константинополь ҳукмдори

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлиб турган Иоанн Каппадокийскийнинг хазинани талаши, порахўрлиги ва шу хилдаги суиистеъмоллари сабаб бўлди.

«Ника» қўзғолони. Қўзғолон 532 йил 11 январда Константинополь цирки (иппадроми) да император ҳузурида бошланди. «Яшил» деб аталадиган цирк оппозициячи партияларидан бири аҳоли номидан шикоят езиб, унда юқори мансабдор чиновникларни жазолаш талаб қилинган эди. Юстиниан буни рад этиб, жаҳл билан иппадромни ташлаб чиқиб кетди. Бунга жавобан қўзғолон кўтарилиб кетди. Қўзғолончилар «Ника» (грекча — «ғалаба қозон!» демакдир) деган шиор кўтардилар. Қўзғолон бутун пойтахт ва унинг атрофига ёйилди. Юстиниан ночор аҳволга тушиб қолдим, деб ўйлаб, у ҳатто Константинополдан қочиб кетмоқчи ҳам бўлди. Қўзғолон беш кун давом этиб, Юстинианнинг саркардаси Велизарий томонидан даҳшатли шафқатсизлик билан бостирилди. 30 мингтача киши ўлдирилди.

«Ника» қўзғолони қатнашчиларининг состави жуда ҳам хилма-хил эди. Бир томондан, унда Константинополнинг ва унинг ен-атрофининг халқ оммаси қатнашди, бу омма империя чиновникларининг жабр-зулмига қарши бош кўтарган эди. Иккинчи томондан, ҳаракатнинг ташкилотчилари аристократ сенатор элементлар бўлиб, улар янги династиядан ва Юстинианнинг ўзининг мустабид ҳокимиятидан норози эдилар. Ҳаракатда қатнашган цирк гуруҳларининг ўзи — «яшиллар» ва «кўклар» деб аталган гуруҳлар спорт ташкилотлари бўлиб, шу билан бир вақтда муҳим сиесий роль ўйнар эдилар. «Кўклар»ни Юстиниан сарой аҳли қўллаб-қувватларди, «яшиллар»нинг эса аристократик оппозициячилар орасида жуда кучли ҳомийлари бор эди. Шу билан бир вақтда «кўклар» ҳам, «яшиллар» ҳам Константинополдаги анча кенг демократик ташкилотлар билан — димлар билан боғланган эди. Димлар эски вақтдаги шаҳар ўз-ўзини идора қилиш бошқармасининг қолдиғи бўлмиш ўзига хос район халқ уюшмалари бўлиб, Юстиниан вақтида ҳали анча эътиборн бор эди ва ҳукумат ҳам, аристократлар оппозицияси ҳам улар билан ҳисоблашишга мажбур эди.

Маъмурий ва молиявий зулмнинг кучайиши. 532 йил воқеалари Юстинианнинг ички сиесатига катта таъсир қилди. Юстиниан кейинги вақтларда ҳам халқ оммасининг бош кўтаришидан ҳадиксираб юрди. 532 йилдан кейин димлар хийла даражада қайта тузилди. Константинополда ва бошқа йирик шаҳарларда полиция ҳокимияти кучайтирилди. Шу билан бир вақтда Юстиниан йирик сенатор зодагонларга қарши қаттиқ кураш олиб борди. У, магнатларнинг жуда кўп ерларини мусодара қилди. Император фармонлар чиқариб, эркин кишиларнинг маҳаллий катта ер эгалари ҳомийлигига ўтишини ман қилди. Кучли социал таянч топиш мақсадида Юстиниан давлат православ черковига, епископлар ва монастирларга ҳар жиҳатдан ҳомийлик қилди, уларга жуда кўп ерлар берди. Эски зодагонларга қарама-қарши равишда Юстиниан ҳарбий хизматидаги ўрта даража-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ли элементларга кўпроқ таянди, мусодара қилинган ерларнинг кўп қисми уларга берилди

Маъмурий давлат аппаратини мустаҳкамлаш сенатор аристократлар оппозициясига ва революцион халқ ҳаракатига қарши курашнинг воситаларидан бири эди Юстинианбошқаришни қаттиқ марказлаштирди, ҳатто жойлардаги иккинчи даражали амалдорлар ҳам вазифага император фармони билан тасдиқланар эди Ҳукумат амалдорлар ўзларининг оладиган маоши билан яшашлари ва аҳолидан пора олмасликлари керак, деб бир неча бор расмий эълон қилишига қарамай, порахўрлик йўқолмади Шунингдек, императорнинг амалдорлар зодагонларни ва бойларни эркалатиб юбормасин деган фармони ҳам амалга ошмай қолиб кетди

Юстиниан ҳукумати давлат молиясига ҳам катта эътибор берди Унинг замонида аҳолидан олинадиган солиқлар бир неча ҳисса кўпайди Император хазинаси аҳолидан ер, жон, ҳунармандлик (ҳунармандлардан) ва савдо солиқлари солиш йўли билан жуда катта маблағлар олар эди Юстиниан ипак, туз ва ҳоказоларга император монополиясидан кенг фойдаланди Махсус давлат ишхоналари ҳам бўлиб, буларда императорнинг эркак ва аел қуллари ишлар эди Саройнинг зеб-зийнатларига, кундан-кўн амалдорларни ва армияни сақлаш, данғиллама иморатлар солишга (буларни давлатнинг ўзи уюштирар эди) бу маблағларнинг ҳаммаси сарф қилинар эди Молиявий зулм мамлакатнинг иқтисодий ҳаетига жуда емон таъсир қилди ва халқ оммасининг вайрон бўлиб кетишига сабаб бўлди Ҳукуматнинг жуда қаттиқ диктатураси халқ оммасини ғоявий жиҳатдан ҳам эзар эди Юстиниан ҳукумати шу маҳалгача ҳам унча-мунча сақланиб қолган маъжусийларни таъқиб қилиб, уларнинг фалсафа мактабларини епиб қўйди Ҳукмрон православ черковининг таълимотига қўшилмовчи еретиклар жуда кескин таъқиб қилинди Буларнинг ҳаммаси аҳолининг жуда кенг доираларида (айниқса сепаратчилик кайфиятидаги чекка вилоятларда) қаттиқ норозилик туғдирди ва аҳолининг бир қисмини Эронга ва бошқа қўшни мамлакатларга чиқиб кетишига сабаб бўлди Шаҳарларда шаҳарликларнинг баъзи жойларда деққонларнинг ғалаенлари, қулларнинг асирликдан қочишлари, «тил бириктиришлари» тарқоқ ҳолда бўлса-да, Юстиниан подшолик қилган даврда тўхтамай давом қилиб турди, подшоликнинг охирларида эса бу нарса янада авж олиб кетди

Юстиниан замонидаги қурилиш. Юстиниан замонида давлат маблағларининг хийла қисми қурилиш ишларига кетди Юстиниан юзлаб қалъа ва юздан кўп майдароқ истеҳкомлар қурдирди Унинг замонида жуда кўп ижтимоий характердаги иншоотлар ҳам бино қилинди — водопроводлар, йўллар, ҳаммомлар, театрлар, ҳар турли ҳукумат бинолари қурилди Бу ҳукумат бинолари ичида сарой ва ибодатхоналар катта ўрин олди Илк Византия архитектураси орасида энг муҳими ае София ибодат-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

хонаси бўлиб, у Юстиниан томонидан 532—538 йилларда («Оллонинг донолиги» шарафига) қурилди, бу ае София ибодатхонасида илк Византия архитектураси услубининг хусусиятлари жуда яхши акс этди Ае София ибодатхонаси асосан кейинги империя давридаги рим ҳукумат бинолари типида, яъни базилика типида қурилган бўлиб, антик архитектура элементларини (ички стунлар), шунингдек, шарқ меъморлиги элементларини (жуда кўп олтин безаклар, бинога ҳашамат берган мўъжазам гумбаз ва ҳоказолар) узида акс эттирди Ибодатхонанинг ичкарисидаги кошинкор тасвирлар ранг-баранг сунъий қимматбаҳо тошлардан пиҳоят даражада бадиий бир тарзда ишланди Ае София ибодатхонасининг мустаҳкам ишланганлиги кишини ҳайратда қолдиради Бир неча марталаб зилзила бўлишига қарамай, бу бино ҳозирги вақтгача сақланиб келяпти ва у жаҳон архитектурасининг ажойиб тарихий едгорликларидан биридир

VI асрда Византия маданияти. Ае София ибодатхонаси сингари машҳур едгорлик қурилишида ўз ифодасини топган юксак архитектура санъати Византиянинг умумий маданияти ўша даврда қандай юксак бўлганлигини кўрсатувчи далиллардан бири бўлиб хизмат қилади Бундай монументал бадиий едгорлик қурилганлигининг ўзи моҳир уста, математиклар, инженерлар, рассомлар бор бўлганлигини кўрсатади Византиянинг VI асрдаги гуманитар асарлар яратганлигини бир қанча йирик олим ва езувчиларнинг номларидан билиш мумкин, уларнинг асарлари бизнинг замонамизгача етиб келди Юстиниан вақтидаги йирик тарихчи Прокопий Кесарийский бунинг мисолидир Прокопий Юстинианнинг подшолик қилишига оид бир қанча тарихий асарлар яратди, жумладан, «Урушлар тарихи» (форслар, готлар ва бошқалар билан), «Қурилишлар», «Сирли тарих» каби асарлар яратди Прокопий асарларида қимматли материаллар тўпланган, унда Византиянинг бир ўзининг эмас, ҳатто унинг ен қўшниларини, жумладан, VI асрдаги славянларни, остготларни, вандаллар ва бошқаларни ҳам таъриф-тавсифлаб берган Ўзининг расмият учун езган асарларида Юстианианнинг сиесатини тўла маъқуллаб уни шарафлаган Прокопий ўзининг «Сирли тарих»ида аксинча подшолик даврининг сирли, қоронғи томонларини очиб ташлаган, айниқса Юстиниан сиесати натижасида солиқларнинг оғирлашиб, халқ оммасининг тобора қашшоқлашиб кетганлигини қайд қилган

Византиянинг VI асрда ўтган яна бир йирик тарихчиси Агафий эди Унинг «Юстинианнинг подшолик қилиши» деган асари Прокопий асарларига анча муҳим қўшимчалар киритиб, уларни тўлдиради, тузатади, ўрни билан унинг берган маълумотларини тасдиқлайди

Византиянинг VI асрдаги энг йирик олимлари орасида аниқ фанлар билан шуғулланган медиклардан Александр Траллъский ва Павел Эгинскийни, математик-ме-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ханиклардан Исидор Милетский ва Анфимий Граллъский (булар ае София ибодатхонасининг асосий курувчилари бўлган), географлардан Козьма Индикоплавтни кўрсатиш мумкин, Индикоплавт асарларида географик ноаниқликлар анчагина кўп бўлишига қарамай, у Африка ва Ҳиндистон, Қизил денгиз ва Ҳинд океани тўғрисида бир канча қимматли материалларни ўз ичига олган Унинг коинотга нисбатан геоцентрик қарашлари ўрта аср кишиларининг география тўғрисидаги тасаввурларига (XV аср охирларига кадар) жуда катта таъсир кўрсатган

VI асрнинг иккинчи ярмида ва VII асрда Византиянинг кризисга учраши Юстинианнинг подшолик қилиши сиртдан қараганда гуллаб-яшнаетгандек кўринса ҳам, халк оммаси учун жуда оғир бўлди Жуда кўп марта кўтарилган халк кўзголонлари, айниқса 532 йилги қўзголон бунинг ерқин далилидир Кекса император (84 ешида) ўлганда, унинг вориси, Юстин II жуда оғир аҳволда қолди Юстин подшолигининг сўнгги йилларида солиқлар янада кўпроқ ошиб кетганлигига карамай, давлат хазинаси бўм-бўш эди Оғир солиқлардан хонавайрон бўлган аҳолининг жонларда солиқ тўлашдан бош тортиш ҳоллари тез-тез юз бериб турадиган бўлди

VI асрнинг биринчи ярми билан VII асрнинг биринчи ярми ўртасида Византиянинг ижтимоий тузумидаги зиддият айниқса авж олган эди Бу вақтда Византиядаги қулдорлик тузумининг емирилаетганлиги очиқ кўриниб турган эди, кишлоқ хўжалигида, ҳунармандчиликда қўл меҳнатини эркин меҳнат тобора сиқиб чиқараетган эди Шундан бўлса ҳам кулчилик тамоман тугатилмаган эди Янги, анча прогрессив бўлган феодал муносабатлар нисбатан секинлик билан тарқиб топиб келаетган эди ва бунинг натижасида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши тўхталиб қолмоқда эди Буни, масалан, Болқон ярим оролида ва Кичик Осиё вилоятларида бир вактлар жуда серҳосил бўлган ерларнинг анча кўп қисми эндиликда бўм-бўш, қовжираб етганлигидан кўриш мумкин

Шаҳар камбағаллари, қуллар, колонлар ва жамоачи-деҳқонларнинг ҳар турли халқ ҳаракатлари Юстиниан императорлигининг сўнгги йилларида тез-тез кўтарилиб, VI аср охирлари ва VII асрнинг биринчи ярмида бу ҳаракат янада кучайиб кетди Миср ва Сурияда ҳар турли ереслар (монофизитлар[1], несторианлар[2] ва қоказолар) байроғи остида сепаратистик ҳаракатлар юз берди, бундан мақсад — бу вилоятларни Константинополдан ажратиш эди

---

[1] Монофизитлар — V—VII асрларда ўтган христианлар мазҳаби, улар Христосни инсонлик табиати йўқ, у фақат худодир, деб хисоблардилар Бу мазҳаб Миср ва Сурияда кенг тарқалган эди

[2] Несторианлар V—VII асрларда ўтган иккинчи бир христианлар мазҳаби, булар арианларга ўхшаб Христосни оддий бир инсон деб хисоблардилар Несторианларнинг кўпчилиги Сурия ва Месопотамияда эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Империянинг ташқи аҳволи янада оғир эди Империяга ҳар тарафдан кўпдан-кўп душманлар хавф солмоқда эди Юстиниан ўлгандан кейин тез орада Византия қўл остидаги ерлар кескин суратда камайиб кетди 568 йилда лангобардлар Италиянинг шимолий қисмини ва ўрта қисмининг бир бўлагини босиб олди Орадан кўп вақт ўтмасдан, VI асрнинг 80- йиллари бошида Испаниядаги ерлар ҳам қўлдан кетди Болқон ярим оролига VI асрнинг иккинчи ярмида ва VII асрнинг бошларида славянлар бир неча марта жуда кўплаб кириб, Пелопоннесгача бориб етди Дунайда император қўшинлари аварлардан зарба еди Эронликлар VII асрнинг бошларидан то ўртасигача шарқий вилоятларни бирин-кетин босиб олиб, баъзан Константинополнинг ўзига ҳам хавф солди

Юстиниан династияси 602 йилда сарой тўнтариши натижасида тахтдан тушди Бу династиянинг охирги вакили император Маврикий шу сарой ўзгариши вақтида беш ўғли билан бирликда ўлдирилди Империя император Ираклий вақтида (610—641) бир қадар мустаҳкамланиб олгандек бўлди Ираклий эронликларга зарба бериб, улардан Сурия, Фаластин ва Мисрни қайтариб олди Бироқ орадан кўп вақт ўтмай, VII асрнинг 30- йилларида — 40- йилларнинг бошларида Византия бу муҳим вилоятларни иккинчи марта бу сафар абадийга қўлдан бериб қўйди, уларни араблар босиб олди

Ираклийнинг ворислари даврида Византия территорияси яна ҳам кисқариб кетди Араблар босиб олган бутун Шимолий Африка ҳам узил-кесил қўлдан кетди Болқон ярим оролида 679 йилда славянларнинг кучли Болгария давлати вужудга келди Долмацияни ва ярим оролнинг шимоли-ғарбидаги Иллирияни турли славян қаби. лар — серб ва хорватлар босиб олди Империянинг ўзида VIII асрнинг бошларида Юстиниан замонидаги территориянинг кўп деганда учдан бир қисми қолди. «Тикланган» буюк Рим империясидан Болқон ярим оролининг жанубий қисми, жанубий Италиянинг бир қисми, Қримнинг жанубий қиргоғи, Кичик Осие ва Архипелаг ороллари қолди, холос

VII асрдаги алғов-далғов вақтида Византия ўзгаришларни бошидан кечирди, бу ўзгаришларда унинг социал ва сиёсий жихатдан янада ривожланишининг элементлари бор эди Даставвал, империя энди илгаригидек грек-рим империяси бўлмасдан, асосан бир жинсли грек империяси бўлди Фақат грек тили расмий давлат тили бўлиб қолди Империянинг асосий диққати бу вақтда бутунлай Болқон ярим ороли билан Кичик Осиега қаратилди Александрия ва Антиохия қўлдан кетгандан кейин Константинополнинг иқтисодий ва сиесий эътибори ошди Шу билан бирга империя территориясига варварларнинг, биринчи навбатда, славянларнинг кўплаб кўчиб келиб ўрнашуви Византия империясидаги социал тузумнинг демократлашувига ёрдам берди, қулдорлик муносабатларининг йўқолиб бориш процессини тезлаштирди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

«Деҳқончилик қонуни». Византиядаги келгинди славян деҳқон аҳолининг аҳволи «Деҳқончилик қонуни»да жуда яхши таърифланган, бу манба VIII асрга оиддир, лекин унда VII асрдаги аграр муносабатлар ҳам акс этган Ушбу манбага қараб фикр юритилганда, бу деҳқонлар эркин аҳоли бўлиб, уларнинг ўз экинзорлари, токзорлари ва боғлари бўлган Деҳқонларнинг хўжалигида деҳқончиликнинг ўзидан ташқари, чорвачилик ҳам катта роль ўинаган Ҳар бир деҳқонинг ер участкаси экинзор, токзор еки боғдан иборат бўлиб, унинг ўз хусусий мулки ҳисобланган, лекин унда жамоа ер эгалигининг аломатлари очиқ кўриниб турар эди Участка «улуш», «қуръа» деб аталган Бу нарса ерларнинг тақсимланганлигидан далолат беради Қонунда, дастлабки тақсим нотўғри қилинган бўлса, ерни қайта тақсимлаш ҳам назарда тутилган «Деҳқончилик қонуни»да далалардан экин йиғиштириб олингандан кейин ерларнинг ҳаммаси очиқ ўтлоққа айлантирилиб, унда бутун қишлоқ чорвасининг боқилиши ҳам писанда қилинган Эгаси ташлаб кетган тақдирда ер жамоага топширилиши керак эди Қишлоқнинг асосий аҳолиси, яъни қўшничилик жамосининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган деҳқонлардан ташқари, «Деҳқончилик қонуни»да яна камбағал деҳқонлар тўғрисида ҳам гапирилади, бу камбағал деҳқонлар қисман катта ер эгаларидан, қисман эса жамоачи деҳқонларнинг ўзидан ер участкаларини ҳосилнинг ярмисини бериш шарти билан (тенг шерикка) ижарага олардилар Деҳқонларнинг яна бир категорияси тилга олинади, булар катта ер эгаларига махсус ушр (мортита) тўлар эдилар Афтидан, булар ҳам ижарачи-деҳқонлар бўлганлар-у, лекин уларнинг аҳволи ерни тенг шерикка олган деҳқонлар аҳволидан яхшироқ бўлган Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, уларнинг ҳам бир вақтлар ўз ерлари бўлган, бироқ кейинчалик йирик ер эгаларига қарам бўлиб қолганлар Ниҳоят, «Деҳқончилик қонуни»да айтилишича, ер эгаларининг ерларида ишлаш учун елланган батраклар, кишлоқ хўжалик ишчилари (мистотлар) гуруҳи бўлган

Шундай қилиб, «Деҳқончилик қонуни» жамоанинг табақаларга ажрала бошлаганлигидан, жамоа аъзоларининг ўз енидаги катта дуневий ер эгалари еки черков-монастирь ер эгаларига қарам бўла бошлаганлигидан ҳам далолат беради

Славянлар империяни худди мухтож нарсасига — жуда кўп эркин деҳқонларга эга қилдилар Византияда тушкунликка юз тутган ва умри тугаб қолган қулдорлик тузуми ўрнига, бу эркин деҳқонлар заминида янги феодал муносабатлар ривожлана олар эди

Славянларнинг ўрта аср Византияси тарихидаги асосий роли ана шундан иборат Сон жиҳатидан кўпайган, иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланган, жамоаларга уюшган Византия деҳқонлари VIII—IX асрларда ишлаб чиқариш кучларини муваффақиятли ривожлантирди, мамлакатни ғалла билан, деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, токчилик маҳсулотлари билан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тула таъминлаб турди Шу билан бир вақтда ҳукумат деҳқонлардан мунтазам равишда ер солиғи олиб турар эди Бу нарса давлат молиясини анча тартибга солди Ниҳоят, деҳқонлар Византия барпо этилаетган янги қўшин учун манба бўлиб хизмат қилди, империя улардан унинг энг хавфли душмани бўлган Араб халифалигига қарши курашда фойдаланди

Исаврлар династиясининг идора қилиши. VIII асрнинг бошларида ҳам Византиянинг халқаро аҳволи боягидек жуда оғир эди Араблар Кичик Осиёга бостириб кирдилар Улар Кипр ва Родос оролларини босиб олдилар Араб қўшинлари Константинополь яқинига келиб уни деярли бутун бир йилгача (717—718) қамал қилиб турдилар Лекин араблар Константинополни ололмадилар Константинополнинг қулай стратегик мавқеи, византияликларнинг «греклар ўти»[1], деб аталган ўтни ишлатиши, императорга иттифоқчилари болгарларнинг ердам бериши натижасида, араблар катта талафот кўриб, чекинишга мажбур бўлдилар Янги сайланган император Лев III Исавр истеъдодли ташкилотчи ва қобилиятли олий қўмондон бўлиб чиқди У, Сурия билан чегарадош Исаврия вилоятидан чиққан бўлиб, янги Исаврлар династиясига асос солгандир Исаврлар династияси Византияни бутун бир юз йил давомида (717—802) идора қилди Лев III (717—740) ва унга ердамчи бўлиб, кенин унинг ўрнига император бўлган Константин V (740—775) арабларга қарши курашда катта тажриба орттирган ҳарбийлар эди Лев III император бўлгандан кейин ҳарбий ишга катта эътибор берди VII асрда, Ираклий ва унинг ворислари давридаёқ Византия ҳукумати елланма қўшинларга қўшимча равишда маҳаллий лашкарлар тўплашни қисман амалга оширган, бу маҳаллий лашкарлар маҳаллий маблағлар ҳисобидан таъминланарди Лев III замонида бу ҳарбий реформа янада ривож топди Византия қўшини маълум чегарани қўриқлаб турган маҳаллий лашкарлардан тузилиб, бутунлай территориал характерга эга бўлиб қолди Энди бутун империя фемларга — ҳарбий округларга бўлиб юборилди Буларга стратиглар — воеводалар бошлиқ қилиб тайинланган, ҳарбий ҳокимиятгина эмас, балки граждан ҳокимияти ҳам ўша воеводалар қўлида бўлган Уларнинг ердамчилари офицерлар — турмархлар бўлди Оддий солдатлар — стратиотлар — ҳам деҳқон ва ҳам умр бўйи хизмат қиладиган аскар эди Уларнинг ер участкаси бўлиб бу участкадан улар ўз оилаларининг кучи билан фойдаланардилар, қисман бошқа деҳқонларга ижарага берардилар Улар шу ер орқасидан кун кечирардилар Ҳарбий хизмат учун стратиотлар одатдаги солиқларнинг бир қисмидан озод қилинди Деҳқон лашкарлардан иборат бу янги қўшинни исаврияли императорлар фақат империянинг юқорида

[1] Греклар ўти — отиладиган ендирувчи нарса бўлиб, нефть, олтингугурт, селитра ва ҳар турли мумлардан ясалар эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кўрсатиб ўтилган «варварлашуви» туфайли, ҳаммадан бурун славянлар орқали «варварлашуви» туфайлигина вужудга келтира олди

Лекин янги типдаги қўшин вужудга келтирилиши муҳим социал оқибатларга олиб келди Пуллик маош олиш билан бир қаторда яна ер ҳам олган стратиг ва турмархлар ҳақиқатда ташкил топаетган ҳарбий-феодал табақанинг вакиллари эди Стратиотларнинг социал қиёфаси ҳам жуда хилма-хил эди Уларнинг бир қисми (пиёда аскарлар) деҳқонлардан иборат бўлса, иккинчи қисми (отлиқ аскарлар) эса майда поместьели рицарь типидаги аскарлардан иборат эди Шундай қилиб, VIII асрда Византияда ҳам йирик ва ҳам майда феодаллар сони тез кўпайиб борди Янги феодаллар қулларни ерга биркитиб қўйиб, уларни крепостной деҳқонларга айлантирардилар, шу билан бир вақтда жамоачи-деҳқонларнинг бир қисми, айниқса, чек ери камлигидан ҳарбий хизматни ўтай олмайдиган қисми крепостнойларга айлана борди Ерсиз деҳқонлар янги ҳарбий ер эгалари ерларига кўчиб келиб, уларга қарам бўлиб қолардилар Ҳарбий хизмат ўтовчи кишилар поместьеларнинг бир қисмини эски сенатор зодагонларнинг янгидан мусодара қилинган ерларидан олди, кўп ер ҳарбийларга Византия православ черковидан ўтди.

Бутга қарши кураш ва унинг социал моҳияти. Черков ерларининг кенг кўламда секуляризация қилиши (давлат мулкига айлантирилиши) Исавр императорларининг номи билан боғлангандир Исавриялик императорлар ўз замондошларидан «бутга қарши курашувчилар» деган лақаб олди Улар бутга сиғинишга қарши фармонлар чиқардилар, уларнинг буйруғи билан иконалар ибодатхоналардан олиб чиқилди ва уларнинг бир қисми йўқ қилиб ташланди Черков буни асос қилиб императорни бутга қарши бидъатда айблади Лекин исавриялик императорларнинг сиесати улар тахтга чиқмасдан илгари Византияда бошланган гирт диний жанжаллар доирасидан хийла четга чиқиб кетди Императорлардан Лев III, Константин V ва уларнинг ворислари айни катта черков-монастирь ер эгалигига қарши кураш қизиб кетган бир пайтда бутга чўқинишга қарши чиқдилар Бутга қарши кураш ўзига хос бир баҳона бўлиб, шу баҳона билан ҳукумат энг йирик монастирларни епиб қўйди ва черков-монастирь мулкларини мусодара қилди Монастирларнинг ғазна ихтиёрига олинган ерлари Византиянинг ташкил топаётган рицарларига бенефиций қилиб тақсимлаб берилди Монастирларнинг ерларидан ҳарбий хизмат учун бериладиган бундай участкалар Византияда алоҳида бир термин билан харистикий («эҳсон», «хайрсахсват») деб аталган, бу эса маъно жиҳатидан латинча — «бенефиций» сўзига тўғри келади

Фома Славян қўзғолони. Исавриялик императорларнинг ҳарбий реформаси яхши натижа берди Императорлар катта маблағ сарфламасдан (Сурия ва Миср қўлдан кетиши орқасида империя бирмунча вақтгача молиявий қийинчиликларга учраган)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

катта ҳарбий кучга эга бўла олди Фем қўшинлари ўз округларини араблардан жуда яхши ҳимоя қилди Византия ҳукумати сал-пал каттароқ кўламда ҳужум операцияси олиб боришга ҳали журъат этолмади Лекин ҳукуматнинг сиесати черков гуруҳи ўртасида катта норозилик тугдирди Янги династия обрўсининг кучайишидан норози бўлган дуневий зодагонларнинг бир қисми ҳам черков гуруҳига қўшилди Бутга қарши кураш тарафдорлари билан бутга чўқиниш тарафдорлари ўртасидаги кураш бир неча ўн йилга чўзилди ва баъзан бу кураш жуда кескин туе олди Лекин халқ оммаси ўртасида ҳам норозилик кучайиб бормоқда эди Феодализмнинг тараққий этиб бориши эксплуатациянинг янги формаларини вужудга келтира бошлади Феодал ер эгасининг қўшнилиги эркин деҳқон жамоаларини крепостнойлаштириш хавфи остида қолдирган эди IX асрнинг бошларида араблар хавфи камайгандан кейин, стратиот — деҳқонларнинг аҳволи жуда ҳам емонлаша бошлади Янги «қудратли одамлар» — динатлар еки (славянлар атаганидек) «властеллар» — жамоага қарашли экин экиладиган ерларни ва яиловларни тап тортмай ҳаесизларча босиб олиб, стратиотларни эса ўз крепостнойларига айлантира бошладилар

Халқ норозилигининг кучаниши заминида 821 йилда (Исаврлар династиясидан кейин) Кичик Осиеда яна катта қўзғолон кўтарилган, бу қўзголон Фома Славян қўзголони деб ном олди. 821 йил қўзголони қатнашчиларининг состави жуда хилма-хилдир Унда эркин жамоачи-деҳқонлар, крепостнойларга айлантирилаётган стратиотлар, ҳақиқатда крепостнойга айлантирилган майда қарам ижарачилар — париклар қатнашди Бу ҳаракатга Кичик Осиеда жуда кўп бўлган павликианлар, империянинг шарқий областларида авж олиб келаетган ва ўз таълимидаги баъзи хислатларни қўшни Эрон сектасидан[1] олиб ўзлаштирган бир демократик диний секта ҳам қўшилди Қўзғолонга бошчилик қилган Фома Славян[2] ўзини император деб эълон қилди. Арабларнинг ердами билан Фома Антиохияда императорлик тожини кийиб, кейин тарафдорлари билан биргаликда Константинополга қараб йўл олди У, Византия флотининг раҳбарларини ўз томонига оғдириб олишга муваффақ бўлиб, пойтахтни қамал қилишга ҳам киришган эди Лекин Фоманинг сиесати етарли даражада изчил сиесат эмас эди У ҳеч қандай социал реформалар ўтказмади, ҳатто халқ бўйнидаги оғир солиқларни ҳам енгиллаштирмади Ҳақиқатда у халқ ҳаракатидан фойдаланиб, ўзининг энг яқин тарафдорлари билан бирликда ҳокимиятни

[1] Дуализм деб аталган нарса ёки бир-бири билан умрбод кураш олиб борувчи яхши ва емон худо ва шайтон тўғрисидаги таълимот Бу ҳақда «III—VII асрларда Эрон» деган бобда муфассалроқ тўхталади Шу бобга қаранг

[2] Унинг келиб чиқиши аниқ эмас Баъзи манбаларда у славян дейилади, бошқа манбаларда эса византиялик асл грек дейилади Унинг ўзи, мен император Константин VI нинг ўғлиман деб юрган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ўз қўлига олмоқчи бўлган эди, холос. Унинг Византия душмани араблар билан бўлган дўстона алоқалари ҳам шубҳа туғдирарди. Ниҳоят, 823 йилда Фома Константинополь бўсағасида мағлубиятга учраган ва асир тушиб, қатл қилинди.

Муваффақиятсизликка учраганлигига ва династия курашига айланиб кетганлигига қарамай, Фома Славян қўзғолонининг шу томони муҳимдирки, унда феодал эксплуатациясининг янги формаларига қарши курашган кенг халқ оммаси қатнашди. Шунисн характерлики, Фома ҳалок бўлгандан кейин ҳам, умумий раҳбарликдан маҳрум бўлган деҳқонлардан ва шаҳар камбағалларидан иборат айрим отрядлар узоқ вақтгача, ҳатто 825 йилгача қаршилик кўрсатишни давом эттиравергандилар. IX асрнинг 20-йилларидаги ҳаракатнинг снесий оқибатлари ҳам диққатга сазовордир. Бутга қарши курашувчи гуруҳ билан бутга сиғинувчи гуруҳ халқ ҳаракатининг кучайишидан, хусусан павликианлар ҳаракатидан қўрқувга тушиб, бу қўзғолондан кейин тез вақт ичида бир-бири билан ярашиб кетди. 843 йилда бутга сиғиниш расмни суратда тикланди. Черков секуляризация қилинган монастирь ерларини қайтариб ололмаган бўлсада, у билан давлат ўртасидаги муносабат яна дўстона муносабатга айланиб кетди. Черков-монастирь ер эгалиги аста-секин яна ўса бошлади, лекин бу ўсиш бутга қарши курашдан олдинги даврдагидай кенг кўлам ололмади.

Македонияликлар династияси вақтида Византия. IX асрнинг ярмидан то XI асрнинг ярмигача Византияни Македонияликлар династияси идора қилди. Василий I Македонлик бу династиянинг биринчи намояндасидир (867—886). X асрда бу династиядан бир неча машҳур император чиқди, ўз замонининг атоқли олими ва ёзувчиси Константин VII Багрянородний (912—959), машҳур ҳарбий саркардалар — Никифор Фока (963—969), Иоанн Цимисхий (969—976) ва Василий II Болгаробойца (976—1025) ана шулар жумласидандир.

Македонияликлар династияси идора қилган вақтга келиб Константинополь жуда катта савдо марказига айланди ва Европа билан Осиё ўртасидаги савдода асосий воситачилик ролини ўйнади. Араб, рус-славян, итальянларнинг савдо-сотиқлари Константинополга келиб тўпланиб, унинг жуда катта шуҳрат қозонишига ва жонланишига сабаб бўлди. Византия императори ташқи савдодан шундай катта даромад олдики, IX ва X асрларда Ғарбий Европадаги король ва императорлардан бирортаси ҳам бундай даромад олмас эди. Шу билан бирга IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб араблар хавфи Византия учун қўрқинчли бўлмай қолди. Араб халифалиги бу вақтда айрим-айрим мустақил давлатларга бўлиниб кетган эди. Византиянинг ўзи энди араблар Шарқига қарши ҳужумга ўтишга молик бўлиб қолган эди.

Македонияликлар династияси вақтида империянинг территорияси яна кенгайди. Шарқда араблардан Крит, Кипр ороллари,

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Антиохия шаҳри билан бирга Сурияниинг катта бир қисми тортиб олинди, ғарбда, яъни Италияда империя Апулия билан Сицилияни бирмунча вақтга қайтариб олди Шу билан бир вақтда Византия славян давлатларига қарши қаттиқ кураш олиб борди X—XI асрларда Византия билан Болгария ўртасидаги душманлик муносабатлари жуда ҳам кескинлашиб кетди XI асрнинг бошларида Византия Болгария подшолигини бутунлай босиб олди Империянинг Болқон ярим оролидаги чегаралари яна шимолда Дунайгача, шимоли-ғарбда Адриатика денгизи қирғоғигача етган Серб қабилалари ҳам бир оз вақтгача Византияга тобе бўлиб қолди

Византия ва Киев Руси. Македонияликлар династияси вақтида Византия билан Русь ўртасидаги муносабатлар тотувлашди Қизғин савдо муносабатлари («варяглардан грекларга борадиган буюк сув йўли»), мустаҳкамланган маданий алоқа (русларнинг 988 йил атрофида греклардан христианликни қабул қилиши, шу муносабат билан Византия илм-маърифатининг Русга кириб келиши), умумий душманларга — печенеглар, хазарлар ва половецларга қарши биргаликда кураш олиб борилиши натижасида Византия билан Русь ўртасида X асрнинг иккинчи ярмида дўстона муносабатлар ўрнатилди Бу дўстлик муносабатлари камдан-кам ҳоллардагина (масалан, 1043 йилда) душманлик ҳаракатлари туфайли узилиб турди Константинополь патриархи Русь черкови бошлиғини Киев митрополитини тайинлаш ҳуқуқини даъво қилди Бироқ Руснинг черков йўли билан Византияга бўлган қарамлигини Ярослав I рус попи Илларионни 1051 йилда Киев митрополити қилиб тайинлаш билан анча бўшаштирди

Рус черкови Константинополь черковининг ҳукмронлигидан 1448 йилда узил-кесил қутулиб олди Рус митрополитлари, ҳатто греклардан бўлганида ҳам рус черковини мустақил идора қилар ва одатда олисдаги Константинополь патриархидан кўра Руснинг буюк князи иродаси билан кўпроқ ҳисоблашарди

Черковларнинг ажралиб кетиши. XI аср ўрталарида Византия черковининг ҳаетида иккинчи бир муҳим воқеа — Рим папаси билан ажралиш юз берди Бир томондан, Константинополнинг Италия билан алоқаси сусайиб кетиши, иккинчи томондан, Ғарбда Рим папалари сиесий қудратининг кучайиши шундай оқибатларга олиб келдики, ўша вақтгача ягона бўлиб келган христиан черкови ғарбий-католик ва шарқий-православга ажралиб кетди Бу вақтга келиб уларнинг диний маросимлари, тоатибодат тили ва бошқариш системасининг ўзи ҳам (ғарбда — папа ва кардиналлар, Шарқда — пойтахт шаҳар Константинополнинг патриархи бошчилигидаги патриархлар) анча ўзгариб кетди. Черковлардаги ажралиш 1054 йилда, Рим папасининг легатлари, яъни элчилари грек черковини рим черкови билан алоқа қилишини рад этиб, Константинополни ташлаб чиқиб кетган пайтдан бошланди Бунга жавобан Константинополь патриархи Рим черкови билан унинг бошлиғи папага лаънат ўқиди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

IX—XI асрларда Византия феодализми. Македонияликлар династияси вақтида Византиянинг феодаллашув процесси тез авж олиб борди. Эркин деҳқонларнинг сони шу қадар тез камайиб бордики, мамлакат мудофаа қобилиятининг пасайишидан, шунингдек, аҳолидан тушадиган солиқ миқдорларининг камайишидан қўрқиб, императорларнинг ўзлари ҳам ташвишга туша бошладилар. Динатлар томонидан деҳқон ерларининг босиб олинишига қарши X асрнинг биринчи ярмида императорлар бир неча марта фармонлар — новеллалар (922, 934 ва 947 йиллардаги новеллалар) чиқарди. Император Василий II бир нечта янги фармон чиқарди. Унинг новеллаларидан бирида (996) катта ер эгаларидан жамоачи-стартиотлардан илгари тортиб олинган ҳамма ерларни деҳқонларга қайтариб бериш талаб қилинди[1]. Бироқ, бу фармон ҳамда шу каби бошқа фармонлар яхши бажарилмади. Феодал зодагонлар шу қадар кучайиб кетган эдики, 1057 йилда македонияликлар династиясининг ўрнини олган ва Қичик Осиедаги зодагон йирик ер эгаларидан чиққан Комшинлар династияси эркин деҳқонларнинг қолган-қутганларини ҳам феодалларга ем қилиб беришга ҳар томонлама кўмаклашди. Комнинлар айрим-айрим қишлоқларнигина эмас, балки бутун-бутун округларни катта ер эгаларининг п р о н и я с и г а (айнан таржима қилганда ғамхўрлигига, васийлигига) бердн. Бу эса ўзларига тобе аҳолини бевосита крепостнойга айлантириш йўлидаги тадбир эди. Проннар-имунист давлат солиқларининг бир қисмини ўз фойдасига йиғиб олиш ҳуқуқига эга бўлди. Қўл остидаги аҳолини унинг ўзи суд қилар эди. Бу ерлар аста-секин феодалнинг наслдан-наслга ўтадиган хусусий мулки бўлиб қолди.

Комнинлар вақтида катта черков ер эгалиги македонияликлар династияси вақтидагига қараганда кенгроқ кўламда қайта вужудга кела бошлади. XI—XII асрларда византиялик эркин деҳқонларнинг, жамоачи-комитурларнинг сони жуда ҳам озайиб кетди. Феодалнинг ерида деҳқончилик қилиб, унга оброк — феодал рентаси тўловчи крепостной деҳқонлар — п а р и к л а р Византия қишлоқларида кўпчиликни ташкил этадиган бўлиб қолди.

Шу билан бирга Византия поместьеларида ҳали бирмунча қуллар (дуллар) ҳам бор эди. Улар асосан ҳовли ичидаги ҳар хил ишларни қилиш билан бирга, улардан қишлоқ хўжалик ишларида, айниқса суғориш, йўл қурилиши ишларида, тош конларида ва шу кабиларда ҳам фойдаланардилар.

IX—XI асрларда Византия маданияти. Византия ўзининг кўп асрли ҳаети даврида бой ва ранг-баранг маданият яратди, бу маданият жанубий славянларга ва Русьга катта таъсир кўрсата-

[1] 996 йилги новелла стратиот ва деҳқонларнинг ерларини қўлга киритиб олган катта ер эгаларининг «ҳуқуқлари»ни муҳофаза қилиб келган ва қ и р қ й и л м у ҳ л а т деб аталган нарсани бекор қилган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ди Ҳали VI асрлардаёқ ўзининг илк намуналарини берган Византия архитектураси (Юстиниан иморатлари) кейинги асрларда ҳам ривожланишда давом этиб, пишиқ монументал Византия ибодатхоналари типини бунёд қилдики, бу типдаги ибодатхона намуналари XI асрдаги қадимий рус едгорликлари учун энг яхши намуна бўлиб хизмат қилгандир (булар ичида энг яхшиси — Киевдаги ае София ибодатхонаси билан Новгороддаги ае София ибодатхонасидир) Зотан, шуни назарда тутиш керакки, руслардаги «византия» услуби ўзи намуна олган грек услубидан кўп жиҳатдан фарқ қиларди Қадимги славян мотивларини ҳам ўз ичига олгани ҳолда бундан кейинги ривожланиши процессида ўзининг оригинал формаларини яратган ўша услуб умуман олганда русларнинг ўзига хос рус ижоди эди

Шуни айтиб ўтиш керакки, Византияда қурилиш техникаси ғишт қилиш, жуда ажойиб оҳак қоришмаси тайёрлаш, ғишт териш санъати, монументал қуббалар, улуғвор гумбазлар ва шу кабилар яратиш техникаси ўз замонаси учун жуда юксак даражада эди

Византияда IX—XI асрларда рассомлик — деворга расм солиш ҳам, кошинкорлик тасвирлари ҳам зўр бериб ривожлана борди, рассомликнинг бу шакллари Византияда тобора қатъий тус олиб ва услублашиб борди

Византияда бадиий ҳунармандчилик ҳам юксак даражада ривож топди Қимматбаҳо ипак газлама, кимхоб, гилам тўқиш кенг тарқалган, заргарлик, бадиий кулолчилик, шиша буюмлар ясаш, сир (эмаль) тайёрлаш айниқса тараққий этган эди Византия хар хил қурол-яроғ ишлаш, кемасозлик, кончилик (руда, мармар қазиб чиқариш) ва ҳоказолар билан донг чиқарганди

Фан соҳасида IX—XI асрлардаги Византия олимларига шу нарса хоски, улар қадимги дуне классик авторларининг асарларини муттасил ўргандилар, уларни тўплайдилар, улардан конспект олдилар, бу материаллардан ҳар хил темаларда тўпламлар тузадилар

Классик авторларнинг асарларини тўплаган ва улар асосида компилятив асарлар езган олимлардан бири юқорида айтиб ўтилган император Константин VII Багрянородний бўлиб, унинг бир нечта асари — «Империяни идора қилиш тўғрисида», «Маросимлар тўғрисида» ва «Фемлар тўғрисида» деган асарлари ҳозиргача сақланиб келмоқда Константин VII асарларининг қиймати шундан иборатки, улар Византия билан қўшни бўлган мамлакатлар ва халқлар тўғрисида, шу жумладан, славянлар ва хусусан руслар тўғрисида кўп материал беради

Константин VII дан илгари эса ўз замонасининг энг атоқли тўпловчиси, библиофили ва энциклопедисти патриарх Фотий бўлиб (820—891), у ўзидан кейин «Мириобиблион» деб аталадиган тўплам қолдирган, бу тўпламга 300 га яқин очерк кирган, булар қадимги грек авторларининг асарларидан кўчирма бўлиб, уларнинг хар қайсисига тегишли шарҳлар берилган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Византияда йилнома езиш жуда ҳам ривож топди VI—IX асрлардаги энг атоқли вокеанавислар Иоанн Малала, Феофан ва Георгий Амартолдир, уларнинг асарлари кўпроқ славян тилига таржима қилинган булиб, бу асарлар Киев давридаги йилномачиларга ҳам маълум эди Византиянинг айрим даврлари тарихига оид узига хос монографиялар езган Византия тарихчиларидан бири Анна Комнинани кўрсатиш мумкин У езган «Алексиада»»да ўзининг отаси Алексей I Комнин подшолик қилган давр ва салиб юришларининг бошланиши таърифланади Ундан анча кейинги салб юришларини таърифлаган яна бир тарихчи Никита Акоминатдир Унинг «Ромеялар тарихи» (яъни византияликлар тарихи) 1118 йилдан 1206 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади Византияни фожиали оқибатларга олиб келган тўртинчи салб юришини Акоминат айниқса ерқин таърифлаган

Византия адабий едгорликлардан жуда кўп агиографик (диний) асарлар («авлиеномалар») қолдирган, асарларда ўрта аср Византиясининг турмуш-маишатига оид конкрет, ерқин материаллар жуда кўп

Византияда дунёвий адабиет қиссалар, достонлар, сатирик (ҳажвий) асарлар ҳам бўлган «Филократис» сарлавҳали сатира (X асрнинг иккинчи ярми) грек-рим шоири Лукианга (эрамиздан аввалги II аср) тақлид қилиб езилган Маъжусий билан христианни ўртасидаги диалог формасида езилган бу ҳажвий асарда православ руҳонийларига, монахларга қаршн жуда кескин сўзлар айтилган Мамлакатининг сиесий ҳаетига аралашганликлари қаттиқ қораланади XI асрнинг бошларида майдонга келиб айниқса зўр шуҳрат қозонган «Дигенис Акрит ҳақидаги қисса» достони бутун Яқин Шарққа кенг тарқалгандир, унинг таржималари қадимги Русьнинг езма едгорликлари ичида ҳам кўп учраиди «Дигенис Акрит ҳақидаги қисса» баъзи хислатлари билан Ғарбий Европанинг феодал эпосларига («Роланд ҳақида қўшиқ» ва бошқаларга), қисман рус халқ достонларига ўхшаб кетади Унда Византия халқининг ўз ташқи душманларига қарши олиб борган қаҳрамонона кураши ҳам шеърий формада тасвирланган Александр Македонский—Искандар Зулқарнайннинг Шарққа, жумладан Ҳиндистонга қилган юришлари тўғрисидаги «Александрия» деган ҳикоянинг ҳар хил вариантлари халқ ичида кенг тарқалган эди, улардаги фольклор материалларининг манбаи қисман Византиядан ва қисман Шарқдан олинган эди.

X БОБ

VI—XI АСРЛАРДА ЖАНУБИЙ СЛАВЯНЛАР

Болгария давлатининг вужудга келиши. VII асрда Болқон ярим оролининг шимоли-шарқида вужудга келган Болгария давлати ўз тараққиётида икки босқични босиб ўтди Дастлаб,

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

яъни VII асрнинг биринчи яримда Дунайнинг жанубида яшовчи Дунай бўйи славянлари (Danubu) деб аталган еттита славян қабиласининг[1] ҳийла катта бир иттифоқи вужудга келди; афтидан, яна бир славян қабиласи — Дунайнинг шимолида Трансильвания чегараларида яшаган шимолликлар (северянлар) қабиласи ҳам булар билан боғланган бўлса керак Славянларнинг Дунай иттифоқи Болқон ярим оролининг нариги чети билан бериги четидаги душманларга — шимолда аварларга ва жанубда Византияга қарши қаттиқ кураш олиб борди

Тахминан худди шу вақтларда, яъни VII асрнинг биринчи ярмида Дунайга Азов бўйидан янги қабила — болгарлар келди, булар славянлар бўлмай, тилига қараганда қандайдир бир илк турк ёки прототурк қабилаларига мансуб эди[2] Болгарларнинг Дунай бўйига, сўнгра эса бевосита Болқон ярим ороли территориясига келиб жойлашуви Дунай бўйи славянлари иттифоқининг бундан кейинги ривожида катта аҳамиятга эга бўлди

Болгар хони Аспарух Дунай иттифоқининг князлари билан махсус шартномалар (pactoi) тузиб, (бу шартномага мувофиқ болгарлар билан славянларга тегишли территориялар ажратиб бериладиган бўлган эди), ўз дружинаси ва фуқароларининг бир қисми билан бирликда 679 йилда (ёки яна бошқа бир тахминга қараганда 681 йилда) Болқон ярим оролининг Дунандан жанубдаги территориясига кўчиб келиб жойлашди Уша вақтда юз берган вазиятга қараганда, болгарлар бу ерга истилочи сифатида эмас, балки умумий душман—аварлар ва византияликларга қарши курашда Дунай славянларига иттифоқчи бўлиб келдилар Аммо бу иттифоқда келгинди болгар қабилалари славянлардан устун бўлиб олганлиги учун мамлакат ҳам болгарлар номи билан аталадиган бўлди

Аспарух Византия императори Константин IV билан болгарлар ва славянлар учун фойдали шартнома тузишга муваффақ бўлди, бу шартномага мувофиқ, Византия империяси Болқондан каттагина бир қисм ерни бирлашган «варварлар» га берадиган бўлди. Аспарух янги болгар-славян давлатининг бош князи бўлди, унга бу ерда қолган маҳаллий славян князлари бўйсундилар Славян аҳолиси Аспарух ва унинг уруғи Дуло фойдасига хирож тўлаши лозим эди Янги давлатнинг пойтахти аввалига Плиска шаҳари, кейинчалик эса Преслава шаҳари бўлди

---

[1] VI асрнинг охирлари билан VII аср бошларида Болқон ярим оролида славянларнинг яна бир бирлашмаси — славян қабилаларининг Македония иттифоқи ёки Склавиния, яъни «славянлар эли» деган бирлашма бўлар эди Бу иттифоқни Византия тор-мор келтирди, унга кирган славян қабилалари империя фуқароси бўлиб қолдилар, аммо ҳали IX—X асрларда ўзларининг тили ва урф-одатларини сақлаб қолган эдилар

[2] Болгар қабилаларини яна бир қисми худди шу вақтда Волга ва Кама бўйига келиб жойлашиб, бу ерда Кама болгарлари давлатини ташкил қилди, бу давлат бизга СССР тарихидан маълум

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

VI—VIII асрларда Жанубий славянлар

VIII асрда Аспарухнинг вориси даврида болгарлар энди Византиянинг ички ишларига аралашадиган бўлиб қолди Болкон тоғ тизмаларининг жанубидан янги ерлар олди VIII ва IX асрлар давомида славянлар билан болгарлар жуда тез яқинлашиб кетдилар, болгарлар славянлардан деҳқончиликни, ҳунармандчиликни, славян дини ва урф-одатларини, ҳаттоки тилини хам ўзлаштириб олдилар Феодал муносабатлар таркиб топа борган сари ерли славян ва келгинди болгар зодагонлари битта ҳукмрон синф бўлиб қўшилиб кетди

IX асрда Болгариянинг юксалиши. IX асрнинг бошларидаёқ Болгария жуда катта бир давлатга айланди. Қудратли хон Крум ҳукмронлик қилган вақтда (802—815) Болгария подшолиги составига ҳозирги Болгариядан ташқари, яна ҳозирги Руминия ҳамда Венгриянинг катта бир қисми (Тиса дарёсининг жанубидаги қисми) кирган эди Крум замонида Болгариянинг ерлари

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ғарбда Сава ва Тиса дарелари бўйлаб бевосита Карл Буюк империяси билан чегарадош эди Болгария IX асрнинг иккинчи ярмида князь Борис (852—888) замонида ҳам кенгайиб борди Борис замонида болгарлар (шарқдан келганларнинг авлодлари ҳам, маҳаллий славян аҳолиси ҳам) Византиядан христианликни қабул қилди IX асрда дастлаб бир-бирига ет бўлган икки этник элемент — болгарлар ва славянлар бир-бири билан шу қадар яқинлашиб кетдики, «болгарин» деган ном византияликлар билан руслар назарида ҳақиқий славян деган маънога эга бўлиб қолди Сон жиҳатидан бирмунча озчиликни ташкил этган келгинди болгарлар маҳаллий аҳолига аралашиб кетиб, славян тилини тула ўзлаштириб олди Христианликнинг қабул қилиниши иккала қабила элементининг бу қўшилиш процессини худди идеологик жиҳатдан тугаллади

Подшо Симеон замонида Болгария. Болгария подшолиги подшо Симеон Буюк (883—927) даврида жуда қудратли подшоликка айланди Унинг даврида Болгариянинг Болқон ярим оролидаги ерлари шу қадар кенгайиб кетдики, у бамисоли умумболқон давлати бўлиб қолган эди Византияшинг қўлида ярим оролнинг фақат жанубий қисмларигина, Эгей денгизи қирғоқлари, Македониянинг бир қисми (Солунь шаҳари билан) ва Фракиянинг бир қисмигина қолди Лекин Симеон бу областларга ҳам таҳдид солиб, Болқон ярим оролининг ҳаммасини, шу жумладан Византия пойтахти Константинополнинг ўзини ҳам босиб олмоқчи бўлди Симеон «Царьград»га [1] бир неча марта юриш қилди ва уни босиб олишга уринди Лекин у ўзининг бу мақсадини амалга оширолмади, чунки Константинополь яхшилаб мустаҳкамланган ва стратегия жиҳатидан жуда қулай ўринда жойлашган эди, Симеонда эса зарур денгиз флоти йўқ эди Бундан ташқари болгарлар ярим оролнинг нариги ёғида византияликларнинг иттифоқчиси венгрлар билан уруш олиб бораетган эди

Царьградни эгаллай олмаса ҳам, 919 йилда Симеон «барча болгарлар ва грекларнинг подшоси ва мустабид ҳокими» деган дабдабали унвон олди ва, шундай қилиб, у узини Византия императори билан баравар деб ҳисоблади Шу нарса диққатга сазоворки, Византия саройидагилар ҳам Болгария подшоси билан ҳисоблашишга мажбур эдилар Константинополь саройида бўладиган кабул маросимларида болгария элчилари бошқа элчилар орасида, жумладан, Муқаддас Рим империясининг элчилари орасида ҳам биринчи ўринда турарди Симеоннинг ўғли, бўлғуси подшо Петр Византия маликасига, Византия императорининг неварасига уйланди Преславлга грек маликаси билан бирга жуда кўп греклар кўчиб келди Преславлда Византия чертежлари асосида византиялик ва болгарлчк усталар ердамида са-

[1] Славянлар Константинополни ўз она тилида шундай деб атар эдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

VII аср — X аср бошларида Болгария

ройлар, ибодатхоналар, ғиштин шаҳар деворларн қурила бошлади Болгар сарой аҳли ҳар бир жиҳатдан дабдабали Византия саройига ўхшашга ҳаракат қиларди

Ёшлигида византия саройида тарбия олган ва ўша замонининг жуда ҳам ўқимишли кишиси бўлган Симеон ўзининг Преславдаги саройида славян адабий марказини ташкил қилди Унинг ўзи ҳам бир нечта адабий асар езди Унинг буйруғи билан Византияда чиққан диний-фалсафий ва адабий-тарихий темалардаги хар турли тўпламлардан жуда кўпи («Измарагд», «Златоструй» ва бошқалар) славян тилига тарижима қилинди Илк болгар ёзувчилари X асрда ўзларининг оригинал асарларчни яратдилар Булардан энг кўп тарқалгани И о а н и Э к з а р х и н и н г «Шестоднев» деган китоби (турмушга оид материаллар ёзадиган авторга жуда кўп замонавий материаллар беради), шунингдек, монах Х р а б р и н и г «Славян тили тўғрисидаги мулоҳазалар» («Рассуждение о славянском языке») деган китобидир Храбр славян тилининг ер юзида кенг тарқалганлиги ва бу тил оркали грек ва латин тили сингари ҳамма нарсани ифода этиш мумкинлигини исботлайди Симеон замонида хат-савод

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

халқ оммаси ўртасида кенг тарқалди. X асрга оид манбаларда кўрсатилишича, китобхонлик Болгариянинг шаҳарларидагина эмас, балки қишлоқларида ҳам севимли машғулот бўлиб қолган. Кейинча, XI—XII асрларда болгар-славян адабиети Русь-га ҳам кенг тарқалиб, қадимги рус адабиетининг хийла тараққий этишига ердам берди.

Подшо Симеондан кейин Болгария. Симеон ўлгандан кейин Болгария тушкунликка юз тутди. Симеон истило қилиб олган ерларнинг катта бир қисми Болгария қўлидан кетиб, қўшинлари қўлига ўтди. Болгария ҳисобига айниқса Византия кучайди. Шу билан бир **вақтда Болгариянинг** қолган территорияси ҳам маҳаллий болгар феодаллари—боярлари ҳокимиятининг кучайиши натижасида сиесий бирлигини йўқотиб борди. Болгария ғирт тарқоқ феодал давлатга айланиб борди, подшо ҳокимияти ҳам тобора заифлашди. Шу билан бир вақтда Болгариядаги деҳқон халқ оммасининг аҳволи ҳам жуда оғирлашиб борди. Симеон замонидаеқ болгар деҳқонлари оғир давлат солиқлари ва узлуксиз урушлар натижасида хонавайрон бўлган эди. Иқтисодий жиҳатдан заифлашган бу деҳқонлар тез орада дуневий ва черков ер эгалари асоратига тушиб, крепостнойлашиб борди. Кўпинча давлат солиқлари шу қадар оғир бўлдики, эркин болгар деҳқонлари давлатга камроқ солиқ тўлаш учун ўз ерларини ташлаб, феодаллар ерига ўта бошладилар. Бироқ бу билан улар мана шу феодалларнинг крепостнойига айланардилар. Византиядаги крепостной деҳқонлар сингари Болгарияда ҳам уларни париклар деб аташарди.

Богомиллик. Бояр—феодаллар эксплуатациясидан эзилган деҳқонлар оммасининг норозилиги кенг суратда авж олган еретиклик ҳаракатида — б о г о м и л л и к д а ўзининг ерқин ифодасини топди. Богомиллик дастлаб подшо Симеон замонидаеқ пайдо бўлган эди. Богомиллик X асрнинг ўрталарида айниқса кенг тарқалганди. Богомиллар деган ном, баъзи талқинларга кўра, богомилларнинг дастлабки жамоаси тепасида турган Богомил ёки Богумил деган попнинг отидан келиб чиққан, яна бошқа бир талқинга кўра, бу сўз худога хуш келадиган («угодные богу») деган маънони англатади, бу ном мазҳаб томонидан қабул қилинган бўлиб, бу билан богомиллар ўзларини худога яқин эканликларини ва богомилларнинг фикрича, яхши ишларга хизмат қилмасдан емон — гуноҳ ишларга хизмат қиладиган расмий давлат православ черкови тарафдорларига қарама-қарши ўлароқ ўзларини одил қилиб кўрсатмоқчи бўлганлар. Византиядаги павликанлар сингари, богомиллар дунёга дуалистик нуқтаи назардан қараганлар. Уларнинг фикрича, оламда бир-бирига қарама-қарши иккита асос яхшилик — худо ва ёмонлик — шайтон ҳамма вақт курашиб келган ва курашиб келмоқда экан. Богомиллар: **давлат черкови оғизда худога хизмат** қилгандек бўлиб, амалда эса **шайтонга хизмат қилади, дердилар.** Ижтимоий социал зулм тўғрисидаги, авж олиб келаётган иқтисодий тенгсиз-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик ва эксплуатация тўғрисидаги тасаввурларини богомиллар узларича ана шу хилда тушунтирар эдилар

Богомиллар давлат православ черковини инкор этдилар ва черков ер эгалигига қарши чиқдилар. Улар крепостнойлик ҳуқуқи муқаддас китобга ҳам тўғри келмайди, деб тарғиб қилдилар Богомиллар ҳарбий хизмат ўташни гуноҳ деб ҳисобладилар ва подшо солиқларини тўлашдан бош тортдилар Улар ўзини-ўзи идора қиладиган ва жамоа мулкига биргалашиб эгалик қиладиган патриархал маҳаллий жамоаларни феодал давлатга қарши қўйдилар Уларнинг ўзларининг махсус демократия черков ташкилоти бўлиб, уларга сайлаб қўйиладиган халқ оқсоқоллари бошчилик қилар эди Богомилларнинг ўз адабиети — тақиқланган китоблар деб аталадиган китоблари ҳам бор эди, бу китобларда улар расмий православ черковини қаттиқ қоралардилар

Богомиллар ҳукумат томонидан жуда қаттиқ таъқиб қилинардилар Уз ватанида қувғин қилинган богомиллик Болқон ярим оролидаги бошқа мамлакатларга — Сербия, Босния, Далмацияга, Византиянинг Болқондаги областларига кенг тарқалди Кейинча бориб богомиллик Ғарбий Европадагина эмас, балки Шарқий Европадаги ҳар хил еретик ҳаракатларнинг (ғарбда катарлар ва альбигойлар, Псков ва Новгородда — стригольниклар ва ҳ к авж олишга таъсир кўрсатди

Биринчи Болгария подшолигининг тугаши. Византия Болгариядаги социал зиддиятларнинг кучайишидан фойдаланиб, X асрнинг ўрталаридан қатъий ҳужумга ўтди Бир вақтлар Византия Киев князи Святославни ердамга чақирган эди Святослав Болгарияга икки марта (968—969 ва 969—971 йилларда) юриш қилди, бу юришлар натижасида Дунайда ўз ҳокимиятини ўрнатди Святослав болгар феодалларини тор-мор келтириб, Филиппополь[1] устига юриш қилиб, қуролини Византиянинг ўзига қарши қаратганда (шуни айтиш керакки, унинг қўшинида болгарлар ҳам бор эди) Иоанн Цимисхий катта қўшин билан унга қарши чиқди хамда рус ва болгарларни орқага, шимолга сикиб чиқарди, кейинчалик у Святославни Болгариянинг ўзидан ҳам сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди Святослав чиқиб кетгандан кейин Цимисхий Болгария подшолигининг катта қисмини — шарқий Болгария деб аталадиган қисмини Преславлдаги пойтахти билан бирга ишгол қилиб, уни Византияга қўшиб олди Истило қилинмай қолган Ғарбий Болгарияни маркази Охрид шахари билан Василий II Болгаробойца (Болгаркесар) ўзига бўйсундирди (Болгаробойца — болгарча «болгарлар қотили» дегандир), Василий II бу лақабни болгарларга қилган шафқатсизлиги учун олган эди У 1014 йилда ўзи учун муваффақиятли тугаган жангдан кейин асир олинган 15 минг болгарнинг кўзини ўйишга буй-

[1] Ҳозирги Пловдив шаҳри

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рук берди Болгар подшолиги 1018 йилда батамом тугади Шу вақтдан бошлаб Болгария узоқ вақтгача — деярли XII асрнинг охиригача Византия асоратига тушиб қолди

Болқон ярим оролидаги серб қабилалари. VI—XI асрларда Болқон ярим оролининг шимоли-ғарбий қисмида турли серб қабилалари ўрнашган бўлиб, булар сербларга, хорватларга ва словенларга бўлинар эди Серб қабилаларининг азалдан яшаб келган ерлари Адриатика денгизи, Истрия, дарёлардан Драва, Дунай ва Морава ҳамда Шар-Планина тоғ массиви ўртасидаги кенг территориядай иборат эди

Тоғ тизмалари билан бўлинган серб аҳолиси узоқ вақтгача кичик-кичик территориал бирлашмалар шаклида яшар эди, бу бирлашмалар жупа деб аталар эди Территориал бирлашмалар уруғчилик иттифоқлари билан чатишиб кетган эди Уруғларга бўлинишининг асосий формаси қабила бўлиб, у кичик-кичик қариндошликларга бўлинарди Булар эса ўз навбатида патриархал оилаларга бўлинар эди Шарқий серб қабилаларида хонадон жамоаси, яъни бўлинмасдан умумий бир хўжалик олиб борувчи катта оила айниқса кенг тарқалган эди Бу хонадон қабиласи «тўда», «буюк тўда» (ёки «задруга») деб аталар эди Бундай қабиланинг бўлганлигини ҳали XIX асрнинг иккинчи ярмида ўз кўзи билан кўрганларнинг бу ҳақдаги езувлари тасдиқлайди

Бора-бора серб жамиятида анчагина социал табақаланиш юз берди Манбаларда VIII—X асрлардаёқ сербларда қуллар бўлганлиги тилга олинади Халқ мажлисларига («сборлари» ёки «соборлари»га) тўпланиб турадиган эркин жамоалар тепасида жупанлар, жупа бошлиқлари турарди, булар князь (кнез) деб ҳам аталарди Жупанлар орасидан секин-секин буюк жупанлар пайдо бўлди ва улар қўшни қабилавий группаларни бирлаштириб, давлат тузишга уриниб, бирмунча муваффақият қозондилар Қўшни давлатлар — Византия, Венгрия ва Болгария серб қабилаларини ўзларига бўйсундириб олишга ҳаракат қилди, серб **қабилалари бу давлатларга қарши** кураш олиб борди, бу кураш сербларда давлатнинг ташкил топишини тезлатди.

Сербия ва Хорватия давлатларининг ташкил топиши. Серб қабилаларида давлат бир эмас, бир неча марказда ташкил топди Серб қабилаларининг биринчи энг катта бирлашмасини шарқий серблар князи Властимир (836—843) тузди Властимир қўл остидаги ерлар составига шарқий сербларнинг асосий территорияси бўлган Рашкадан ташқари, Босниянинг Рашка дареси ғарбидаги катта бир қисми ҳам кирди Властимирнинг авлодларидан бири Чеслав Клонимирович (932—960) дастлаб Болгария подшоси Симеоннинг одами бўлиб идора қилди Бироқ кейинчалик, Симеон ўлгандан кейин у, болгарлар ҳокимиятидан қутулиб, мустақил князь бўлиб олишга ва ўз қўл остидаги ерларни Ғарб билан Шарқда анчагина (то Дунайгача) кенгайтиришга муваффақ бўлди

Властимир билан бир вақтда Бела деган князь ҳам ғарбий

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

сербларни бирлаштиришга ҳаракат қилди, у кейин Властимир билан сиесий иттифоқ тузди

IX асрнинг ўрталарида хорватлар франклардан қутулиб, улар ҳам ўз мустақил давлатини тузди, бу давлатни уларнинг ўз жупанлари идора қилди (бу жупанлардан энг машҳури Трпимир бўлиб, у 839—864 йилларда идора қилди) X асрнинг бошларида (чамаси 925 йилларда) буюк жупан Томислав (910—930) замонида Хорватия князлиги королликка айланди Бу короллик составига Хорватиянинг ўз ерлари ва далмация кирди. Бироқ денгиз бўйидаги Далмация шаҳарларини XI асрнинг иккинчи ярмида Венеция босиб олди XII асрнинг бошларида (1102 йилдан бошлаб) Хорватия Венгрияга қўшиб олинди, у бир неча юз йилгача (XV асргача) Венгрия составида қолиб келди

Сербия давлатининг ўзида IX асрда гегемонлик бирмунча вақтгача ғарбий серб (дпоклея) князлари қўлига ўтди. Булар ичида энг катта князлар Михаил (1051—1081) ва Бодин (1081—1101) эди Бодин қўл остидаги ерлар составига Зета (ҳозирги Черногория), Босния, Герцоговина ҳамда Шарқий Сербиянинг бир қисми кирар эди Бироқ XII асрда яна Шарқий Сербия князлари кучая бошлади Улардан бири, Византияга вассал қарамликда бўлган буюк жупан Стефан Неманя (1165—1195) XII асрнинг 60- ва 70- йилларида шарқий серб қабилаларини ҳам, ғарбий серб қабилаларини ҳам ўзига бўйсундирди 1190 йилда Стефан Неманя Византия ҳокимиятидан бутунлай қутулишга муваффақ бўлди Шундан кейин тез орада Сербия короллик деб эълон қилинди XIII—XIV асрларда Сербия короллиги Болқон ярим оролидаги энг йирик давлатлардан бири бўлиб қолди.

XI БОБ

III—VII АСРЛАРДА ЭРОН

Сосонийларнинг идора қила бошлаши. 226 йилда Эронда (Персияда) ҳокимиятни Сосонийлар династияси ўз қўлига олди, бу династия замонида Эрон яна кучайди ва эронликлар, жумладан, Византияга қарши кўп марта қаттиқ уруш олиб борди. Бу династияга асос солган киши Эроннинг жанубидаги Форс вилоятининг князларидан бири Ардашир (226—242) бўлди, Ардашир бу вақтгача идора қилиб келган Аршакийларнинг Парфия династиясини йиқитиб, унинг ўрнига ўз династиясини ўрнатди. Ардашир Заратуштра (Зороастр) мазҳабидаги эътиборли руҳонийлар ёрдами билан ҳокимиятни ўз қўлига олди Янги династия Ардаширнинг бобоси Сосоннинг номи билан юритилди, Сосон шу мазҳабнинг маги (коҳини) эди «Подшо тахти—меҳробнинг таянчи, меҳроб — подшо тахтининг таянчи» деган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

машҳур гапни Ардаширнинг ўзи айтган дейдилар Йирик зодагонларга қарши курашиб, Сосонийлар ўрта ва майда ер эгаларига ҳам суянишга ҳаракат қилди. Эроннинг жанубий ва шарқий қисмидаги ҳали ўз эркинлигини сақлаб келаетган кўп қабилали деҳқонлар Сосонийларга узоқ вақтгача асосий ҳарбий кучлар етказиб бериб келди

Парфия подшолиги тарқоқ бир подшолик эди, унда ҳар бир областнинг ҳокими ўз вилоятининг мерос хўри бўлиб, подшо билан фақат васаллик муносабатларида бўлар эди, бунга қарама-қарши ўлароқ, Сосонийларнинг янги эрон подшолиги анча марказлашган давлат эди Уларнинг замонида мамлакат 18 та сатропликка бўлинган эди, буларнинг тепасида губернаторлар турарди, булар подшо томонидан тайинланиб, бошдан-оёқ подшога бўйсунар эдилар Сосонийлар давлат молиясига катта эътибор бердн Улар аҳолига турли-туман ер ва жон солиқлари солар ва бу солиқларни йиғиб олиш учун амалдорлар сонини кўпайтирар эдилар Ғарбда Византияга қарши ва шарқда ўрта осиелик ҳар турли кўчманчи қабилаларга қарши узлуксиз уруш олиб борганн сабабли, Сосонийларнинг катта қўшини бўлиб, бу қушин қисман отлиқ аскарлардан, қисман эса деҳқонлардан тўпланган кўпдан-кўп пиеда аскарлардан иборат эди Зодагонларнинг айрим намояндалари томонидан кўрсатилган қаршиликни Сосонийлар ҳаддан ташқари шафқатсизлик билан бостирар эдилар, лекин подшолар снесати зодагонлар ва ҳокимлар табақасининг манфаатларига унча тўғри келмаганидан, уларнинг бирлашиб туриб подшоларни тахтдан йиқитган, ўлдирган ҳоллари ҳам тез-тез бўлиб турар эди

Янги династиянинг пойтахти расман қадимги Аҳменийларнинг пойтахтларидан бири — Персеполь эди Лекин Месопотамияда узлуксиз уруш олиб борилганлиги туфайли, подшо одатда Тигр дареси бўйидаги чегара шаҳари — Ктесифонда турар эди. Ҳақиқатда шаҳаншоҳнинг («шоҳлар шоҳи»нинг) пойтахти шу шаҳар эди

Сосонийлар давридаги Эроннинг иқтисодий ва ижтимоий тузуми. Сосонийлар даврида Эрон иқтисодий жиҳатдан тараққий топган бир мамлакат эди У, Византия, Ҳиндистон ва Марказий Осие билан қизғин савдо олиб борарди Унинг қадимги эрон традицияларини ва кейинги вақтлардаги эллинистик традицияларни сақлаб келган эски шаҳарларида жуда яхши сифатли буюмлар ишлаб чиқарадиган турли-туман ҳунармандлик саноати бор эди Эрон кимхоб, ипак ва юнг газламалари билан, гиламчилик, қурол, металл ва сопол буюмлар ясаш, заргарлик буюмлари ва ҳоказолари билан машҳур эди Мамлакатда қулдорлик анча кенг кўлам олган эди Қуллар ирригация қурилишларида ва деҳқончиликда — подшо ва зодагонларнинг ер-мулкларида ишлатилар эди Яна кўп эркак ва аел қуллар уй хизматкорлари қилиб ҳарамларда сақланар эди Қул савдоси савдонинг энг фойдали соҳаларидан бири эди Лекин шу билан бир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

вақтда Сосонийлар даврида феодализм ҳам анчагина ўсиб, мустаҳкамланиб, деҳқонлар крепостнойларга айлана бормоқда эди

Сосонийлар идора қилган даврнинг бошларида деҳқонларнинг кўпчилиги шахсан эркин эди Лекин Сосонийлар жуда тез вақт ичида подшонинг катта мансабдорларига ва зороастр руҳонийларига ер улаша бошлади, бундан мақсад улардан ердам олиш эди Катта ер эгалари ўз ерларида ишлатиш учун иш кучи сифатида қуллардан фойдаланар эдилар Сосонийлар давлатига қарашли бўлган Месопотамияда қуллар айниқса кўп эди. Эроннинг ўзида аҳолининг асосий кўпчилигини жамоачи деҳқонлар ташкил этар эди, булар уруғчилик тузумидан ҳали тамоман ажралиб кетмаган бўлиб, алоҳида қабила бўлиб яшар эдилар Катта ер эгалари қўшни жамоачи деҳқонларни кундан-кунга баттарроқ асоратга солар, уларни ўзларининг феодалларча эксплуатация қилиш объектига айлантирардилар

Эрон деҳқонларининг аҳволи тобора ёмонлашиб, мутлақо тоқат қилиб бўлмайдиган даражага етди Улар феодал ер эгаларига қарам бўлиш билан бир қаторда давлатнинг тобора кучайиб бораётган солиқ зулми остида ҳам эзилардилар Бундан ташқари, Эрон қишлоқларининг бошига судхўрлик ҳам бир бало бўлди, солиқлар қисман натура шаклида, қисман пул шаклида олиниб, деҳқонларнинг бу солиқларни тўлаш учун пулга доим муҳтож бўлганлиги натижасида судхўрлик авж олган эди. Кейинги иккита мусибат — солиқ зулми ва судхўрлик шаҳарнинг аҳоли оммасини ҳам қаттиқ эзарди, булар ҳам умуман ҳуқуқсиз эди Амалдорлар солиқларни қишлоқларда деҳқонлардан қандай шафқатсизлик билан ундирган бўлсалар, шаҳарликлардан ҳам шундай шафқатсизлик билан ундирар эдилар

Халқ ҳаракати. Мони, маздакийлар Асоратга тушиб бораётган деҳқонлар оммаси ва хонавайрон бўлиб бораётган шаҳар камбағаллари ўз аҳволидан қаттиқ норози эдилар Бу нарса диний ниқоб остида кўтарилган бир қанча халқ ҳаракатларида ўз ифодасини топди. Месопотамиядан чиққан Мони исмли тарғиботчи (чамаси 215 йилларда туғилган) Эронда халқ оммаси ўртасида III асрнинг иккинчи ярмидаёқ катта шуҳрат қозонди Зороастр таълимотидаги, дунеда икки нарса яхши худо — Ормузд билан емон худо — Ариман бир-бирига қарши курашади, деган ақидадан фойдаланиб, Мони мавжуд ижтимоий тартибларни емонлик тимсоли деб қоралади Мони давлат дини бўлган зороастр динини, ташқи ирим-сиримларни ва қурбонликларни рад қилди, коҳинларнинг бойликка кўмилиб яшашига қарши чиқди У батамом таркидунё қилишга даъват этди ва ўз мухлисларига ҳаётнинг бутун машаққатларидан қутулишнинг энг яхши йўли уйланмаслик деб тавсия қилди

Магларнинг (коҳинларнинг) талаби билан Мони 276 йилда шоҳ Баҳром I томонидан қатл этилди, Баҳром унинг тириклай терисини шилдирди. Лекин, Мони таълимоти — моничилик у ўлгандан кейин ҳам тарқалаверди. Бу таълимот Эрондан қўшни

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Византияга ҳам утди, у ерда монончилар кейинча павликианлар деб ҳам аталди[1]

VI асрнинг бошларида ижтимоий ҳаракат, яна диний ниқоб остида тағин ҳам очиқроқ ва кенгроқ тус олди Бу ҳаракатга Маздак номли собиқ бир маг бошчилик қилди Мони таълимоти жуда ҳам пессимистик характерда эди (ҳатто ер юзида ҳаётнинг йўқолишини ҳам истар эди) Бунга қарама-қарши равишда Маздак таълимоти оптимистик руҳда бўлди, бечораларнинг аҳволини яхшилаш мумкин, деб ишонар эди У, ёмонликни енгиб бўлади, ёмонликка қарши курашиш кишининг бевосита вазифасидир, деб таълим берди Маздак, ёмонликнинг сабаби тобора ўсиб бораётган ижтимоий тенгсизлик деб англаб, бу ёмонликдан қутулишнинг асосий йўли яна жамоада тенгликни ўрнатишдир, деб ҳисоблайди Бойларнинг мол-мулкини тортиб олиб, камбағалларга бўлиб беришни талаб қилди у бойликлар одамларга бўлиб берилсин, чунки уларнинг «одамларининг ҳаммаси ҳам — битта қодир худонинг бандаси, ҳаммаси ҳам — Одаматонинг фарзанди ва ҳаммаси ҳам бир хил нарсага муҳтождир»,— деб таълим берди

Маздакка шаҳарларда ҳам, қишлоқларда ҳам кўп одам эргашди Деҳқонлар зодагонларнинг ерини тортиб ола бошлади ҳамда солиқларни тўлаш ва мажбуриятларни ўташдан бош торта бошлади Маздакийлар 488 йилдан бошлаб то VI аср 20-йилларининг охирларигача Эроннинг ҳамма ерига ўз таъсирларини ўтказиб келдилар Ҳукумат дастлаб ҳаракатни бостиришга журъат эта олмади. Зодагонлар билан тескари бўлган шоҳ Қавот I анча вақтгача бу мазҳабга ҳатто ҳомийлик ҳам қилди Бироқ ҳаракат жуда кенгайиб хавфли тус олиб кетгандан кейин ҳукумат бу ҳаракатга бўлган муносабатини ўзгартирди. Шоҳнинг ўғли шаҳзода Хисрав 529 йилда маздакийлар устига жазо қўшини тортиб, бу халқ ҳаракатини қонга ботирди Маздак ва унинг минглаб тарафдорлари қатл қилинди Маздакийларнинг бир қисми Ўрта Осиё мамлакатларига қочиб кетди

Хисрав I Ануширвоннинг идора қилиши. Маздакийлар ҳаракатини бостирган Хисрав, отаси ўлгандан кейин подшо бўлди. Унинг узоқ вақт давом этган подшолик даври (531—579) Сосонийлар тарихида энг муҳим даврлардан бири бўлди Ануширвон — «Ўлмас» лақабини ўзи ҳам маздакийларни тор-мор келтиргани учун ундан миннатдор бўлган Эрон ҳукмрон синфлари ўртасида унинг шуҳрати баланд бўлганлигини билдиради

Хисравнинг ўзи ҳам маздакийлар ҳаракатидан бирмунча сабоқ олди У, ер-солиқ системасидаги ўтакетган адолатсизликларни йўқотиш мақсадида бу системани қайта кўриб чиқиш зарурлигини тушунди Унинг буйруғи билан ҳамма ерлар янгидан

---

[1] Юқоридаги «VI—XI асрларда Византия империяси» деган IX бобни қаранг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

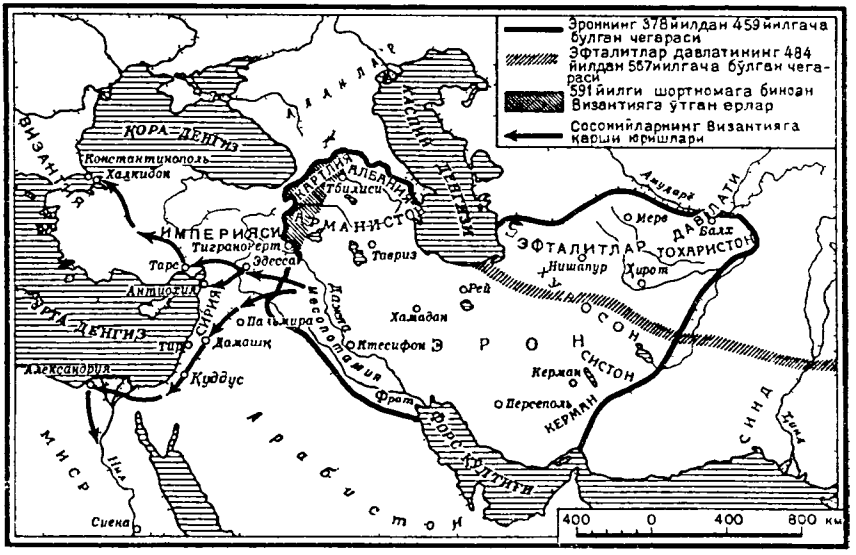

Сосонийлар даврида Эрон

рўйхатга олинди — кадастрлар тузилди бунда тупроқнинг сифати, суғорилиши, кандай экинлар экилиши, дарахтлар ва иш кучининг миқдори аниқ ҳисобга олинди. Молия амалдорлари — «мирзалар»— ерлардан олинадиган ҳосилни тубдан текшириб чиқиб, ҳар йили солиқ миқдорини ҳосилга қараб белгилайдиган бўлди. Солиқ илгаригидек қисман натура шаклида, қисман пул шаклида олинарди. Жон солиғи олиш ҳам тартибга солинди, бу солиқлар йилига бир марта қатъий белгиланган муддатда ва муайян миқдорда олинадиган бўлди Руҳонийлар, аскарлар ва амалдорлар жон солиғидан бутунлай озод қилинди, лекин улар ҳам маълум миқдорда ер солиғи тўлаб турадиган бўлди.

Хисрав I савдонинг ривожланишига ҳомийлик қилди У, савдогар ва судхўрларни давлат молия органларига бажону дил хизматга олиб, уларнинг пул муомаласи соҳасидаги амалий тажрибасидан фойдаланди. Хисрав I замонида канал, дамба тўғонлар ва бошқа хил ирригация иншоотлари қурилиши жуда авж олди Ктесифонда у муҳташам бир сарой қурдирди У, ҳар турли олимларга, жумладан, ҳатто Юстиниан томонидан Византиядан ҳайдалган неоплатончи философларга ҳам ҳомийлик қилди

Хисравнинг буйруғи билан энг муҳим снёсий воқеалар саройда расмий суратда йилма-йил ёзиб борилди, грек, сурия ва ҳинд тилларидаги адабий асарлар таржима қилинди. «Минг эртак» номли форсча тўплам ҳам Хисрав замонида пайдо бўлган деб фараз қилинади, бу тўплам кейинча «Минг бир кеча» номли машҳур арабча эртаклар тўпламига асос бўлди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Хисрав I нинг ташқи сиёсати. Хисрав I подшолик қилган бутун давр қўшни халқларга қарши уруш олиб бориш билан ўтди, деса бўлади. У айниқса Византияга қарши қаттиқ урушлар олиб борди.

Хисрав ўз подшолик даврининг бошларида Юстиниан I билан «абадий тинчлик» тўғрисида аҳднома тузган эди (532). Лекин Византиянинг кучайиб кетишидан қўрқиб, у орадан кўп вақт ўтмай, бу аҳдномани бузди. 540 йилда у, Сурияга қаттиқ ҳужум қилди ва Антиохияни босиб олиб, уни батамом ендириб юборди ва таланга солди. Антиохиянинг аҳолисини асир қилиб олиб кетиб, Ктесифон атрофига («Хисрав Антиохияси»га) жойлаштирди. Булар грек-сурияликлардаги ҳар турли ҳунарларнинг Эронга киришига кўп ердам берди. Сўнгра уруш Месопотамия билан Закавказьеда давом этди. У тўхтаб-тўхтаб 562 йилгача чўзилди. Ниҳоят, иккала томон ҳолдан кетиб, 50 йиллик сулҳ тузилди, иккала томон ҳам умуман ўзининг илгариги чегараларини сақлаб қолди. Бироқ 570 йилда Хисрав Яманни (жанубий Арабистонни) босиб олди. Бу нарса Эрон билан Византия ўртасида яна уруш чиқишига сабаб бўлди, бу уруш 20 йил давом этиб, Хисрав ўлгандан кейин унинг ўғли замонида тугади.

Шарқда Хисрав I турк-кўчманчи қабилалари билан уруш олиб борди, бу қабилалар Ўрта Осие территориясида, Амударё билан Сирдаре ўртасидаги районда яшар эдилар.

VI асрнинг охири VII асрнинг бошларида Сосонийлар давлатининг тушкунликка учраши. Хисрав I ўлгандан кейин Сосонийлар ҳокимияти тушкунликка юз тута бошлади. Феодаллашаётган зодагонлар марказга яхши итоат этмади. Вилоятларнинг катта-катта ҳокимлари Сосонийларга қарши узлуксиз қўзғолон кўтариб турди. Феодалларнинг шаҳаншоҳга қарши қаратилган энг катта қўзғолонларидан бири 590 йилда кўтарилган Баҳром Чубин қўзғолони бўлди. Бу қўзғолон Сосонийларни ағдаришига сал қолди. Шоҳ Хисрав II (510—628) Византия императоридан ердам сўрашга мажбур бўлди ва Византия қўшинининг ердами билангина тахтини тиклаб олди. 591 йилда Эрон билан Византия ўртасида сулҳ тузилди, бу сулҳга биноан Закавказьедаги чегара полосаси Византияга ўтди.

VI асрнинг охири — VII асрнинг бошларида эрон халқ оммасининг аҳволи жуда емонлашиб кетди. Феодаллар зулми ва оғир солиқлар эрон деҳқонларини бутунлай хонавайрон қилди, улар энди ҳарбий хизматни ҳам тузукроқ адо этолмайдиган бўлиб қолди. Сосонийлар ва уларни қуршаб турган феодаллар ички зиддиятларни ташқи урушлар йўли билан ҳал қилишга уринди. 60 йилда Византия билан яна уруш бошланди. Византиянинг ўз ичидаги кризисдан фойдаланиб туриб, Хисрав II дастлабки вақтда жиддий муваффақиятларга эришди. У Кичик Осиёга бостириб кирди ва Мармар денгизининг Осие қирғоғида ва Константинополнинг рўпарасидаги Халкидон шаҳрига

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

яқинлашиб борди, лекин кейин чекинишга мажбур бўлди 613—620 йилларда Хисрав II Сурияни, Фаластин ва Мисрни забт этди. Бироқ 623 йилдан бошлаб Византия императори Ираклийнинг ўзи ҳужумга ўтди. 628 йилда византияликлар Ктесифонга яқинлашиб келиб, Сосонийлар пойтахтини босиб олиш хавфини туғдирди Мамлакатда шоҳдан норозилик кучая бошлади Бундан фойдаланиб, зодагонлар Хисрав II га қарши фитна уюштирдилар Зодагонлар томонидан шоҳ қилиб кўтарилган Қавод II (Хисрав II нинг ўғли) отасига қарши уруш очиб, отасини асир олди ва уни қатл қилишни буюрди. Византия билан сулҳ тузилди, бу сулҳга мувофиқ византияликлар қўлдан кетган ҳамма ерларини қайтариб олди

Эроннинг араблар томонидан истило қилиниши. VII аср ўрталарида Эроннинг ерлари ҳали жуда кенг эди (унинг составига Эроннинг ўзи, Арманистон, Месопотамия, Амударёдаги турли вассал турк қабилалари ва бошқалар кирар эди), лекин шунга қарамасдан, у кучсиз бир давлат бўлиб қолган эди, чунки у Византия билан олиб борилган урушлар натижасида жуда ҳолдан кетган эди, ўз ичида эса феодалларнинг жуда кучли бошбошдовлигини бошидан кечирмоқда эди. Охирги Сосоний Ёздагир III нинг (632—652) мамлакатда ҳеч қандай обрўси йўқ эди. Бир қанча вилоятлар унга номигагина бўйсунар эди

Бу вақтда кучли ҳарбий давлат бўлиб бирлашиб олган араблар Эрон устига ҳужум бошлади ва эронликларнинг ҳеч қандай жиддий қаршилигига учрамай, тез ғалаба қозонди. Улар Эронни ҳақиқатда 642 йилдаёқ босиб олган эди. Ёздагир шарқий чекка ўлкаларга қочиб кетди ва турк қабилаларининг кичиккина бир князидан ёрдам олишга беҳуда уринди, 652 йилда Марвга яқин бир жойда ўша князь томонидан ўлдирилди

Эрон узоқ вақтгача кўп миллатли жуда катта араб давлати составида қолди

XII БОБ

VI—XI АСРЛАРДА АРАБЛАР

Араблар тарихидаги уч давр. Араблар тарихи одатда уч даврга: 1) Макка-Мадина даврига — Ислом дини пайдо бўлмасдан илгариги Арабистон ва ислом динининг пайдо бўлиш даврига (VI—VII асрлар), 2) Дамашқ (Сурия) даврига — Умавийлар династиясининг идора қилиш даврига (661—750) ва 3) Бағдод (Эрон — Месопотамия) даврига — Аббосийлар династиясининг идора қилиш даврига (750—1055) бўлинади, Аббосийлар династиясининг идора қилиш даври халифаликларнинг турклар томонидан босиб олиниши билан тугади.

Араб халифалигининг турли сиёсий марказлари билан боғлиқ бўлган бу учта хронологик даврига араб феодализмининг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ривожланиши ҳам асосан мувофиқ келади Биринчи даврда араб жамиятида феодаллашув процесси энди бошланаетганлиги намоен бўлади Иккинчи ва хусусан, учинчи даврда европа феодализмидан жиддий фарқ қилувчи бир қанча томонлари бўлган араб феодализмининг характерли хусусиятлари таркиб топди

Ислом дини пайдо бўлмасдан илгариги Арабистон. Территория жиҳатидан Европанинг тўртдан бир қисмига тенг келадиган жуда катта ярим орол бўлмиш Арабистон ярим оролининг кўп қисми сувсиз чўл ва саҳролардан иборатдир, аммо деҳқончилик қилиш мумкин бўлган ери озгинадир Шунинг учун Арабистон аҳолисининг озчилик қисмигина ўтроқ ҳаёт кечирар ва деҳқончилик билан шуғулланар эди Арабларнинг кўпчилиги эса кўчманчи — бадавийлардан иборат бўлиб, қўй, эчки ва туя боқар эди. Арабистоннинг деҳқончилик учун энг қулай бўлган ўлкаси жануби-ғарбий область — Яман еки «бахтли Арабистон» бўлиб, бу ерда қадим замонлардаеқ муттасил равишда бирининг ўрнини иккинчиси олиб келган бир неча йирик қулдорлик давлати бор эди Ҳижознинг (ярим оролнинг Қизил денгиз бўйлаб чўзилиб кетган камбар қисмининг) эса фақат айрим воҳаларидагина деҳқончилик қилиш мумкин эди Ярим оролнинг энг катта қисми — Нажд — суғориладиган ерлари жуда кам бўлган ғоят катта ясси тоғликдан иборат бир жой бўлиб, фақат чорвачилиқ учунгина ярар эди

VI—VII асрлардаги арабларнинг ижтимоий тузумида ҳали уруғчилик белгилари кучли эди Араблар — кўчманчи (бадавий) араблар ҳам, ўтроқ араблар ҳам—жуда кўп уруғ ва қабилаларга бўлинган эди Хуп олиш бор эди Уруғнинг бойроқ аъзолари курбсизроқ қариндошларига иқтисодий жиҳатдан ёрдам бериши лозим эди Ҳар бир қабиланинг ўз диний маросими бор эди Қабила ва уруғларнинг бошида шайх ва саидлар туриб, ҳокимият фақат шуларнинг қўлида эди Бироқ уруғчилик тузумининг емирилиш аломатлари рўй бера бошлаган эди Уруғ-қабила зодагонлари энг яхши яиловларни ва деҳқончилик учун яроқли участкаларни — воҳаларни (бундай участкаларнинг ўзи оз эди) ўз қўлига киргизиб олмоқда эдилар Зодагон оилаларининг кўпдан-кўи моллари, шунингдек, қуллари бўлар эди Шайх ва саидлар шу оилалардан чиқар эди Урушда қўлга киритилган ўлжаларнинг энг кўп қисми буларга ажратилар эди. Арабларда уруғ-қабила зодагонларидан ташқари, яъни қабила-уруғ бошлиқлари ва оқсоқолларидан ташқари, яна шаҳарли савдогар-судхўрлардан иборат бошқа бир юқори табақа ҳам авж олиб борди, бу табақа ҳам муайян бир қабила ва уруққа кирган бўлиб, одатда бадавий қабилаларнинг бошлиқлари билан қаттиқ боғланган эди Ўрта денгиздан Ҳиндистонга борадиган муҳим савдо йўли қадимдан Арабистондан ўтар эди Ҳижоз орқали шимолдан жанубга катта савдо йўли ўтар эди Шу савдо йўлида илк вақтлардаеқ катта-катта савдо пунктлари, Макка, Ятриб ва бошқалар вужудга келди. Макка шаҳри айниқса кат-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

та аҳамиятга эга эди Араблар ўртасида жуда донғи кетган ибодатхона бўлмиш Каъба ва ундаги муқаддас қора тош (ҳажари асвад) шу Маккада эди Маккада шу Каъба атрофида ҳар йили катта ярмарка бўлиб турар эди Макканинг савдогар-судхурлардан иборат бўлган юқори табақаси савдодан катта-катта фойда кўрар эди Улар қулларни эксплуатация қилиш ва қул олиб сотиш билан ҳам шуғулланар эдилар Шаҳардаги майда ҳунармандлар ҳам шу савдогар-судхўрлардан ҳамма вақт қарздор бўлиб, иқтисодий жиҳатдан уларга қарам эди

VI асрнинг охири — VII асрнинг бошларида араблар қаттиқ иқтисодий ва социал кризисга учради Ярим оролнинг аҳолиси кўпайиб, ер етишмай қолди Оддий араблар учун ҳам катта мадад бўлиб келган карвон савдоси ҳам тушкунликка учради VI асрда эронлар билан ҳабашлар ўртасида бўлган ва узоқ-узоқ вақт давом этган урушлар натижасида Яман деярли бутунлай хароб ва вайрон бўлди Шимолдан жанубга ва жанубдан шимолга товар олиб бориш жуда ҳам камайиб кетди

Эронийлар Ҳиндистонга борадиган ва ўзлари учун фойдали бўлган бошқа бир йўлга, яъни Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фрот) дарелари бўйлаб Форс қўлтиғига борадиган йўлга ҳомийлик қилардилар

Ана шундан шароитда арабларда синфларнинг ташкил топиш процесси тезлашиб кетди Араб шаҳарларидаги аҳолининг қуйи табақалари ўз аҳволидан норози эди, улар судхўр бойларга нафратланиб қарар эди, бу норозиликни ва нафратланиб карашни деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ қабилалардаги ва чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи кабилалардаги оддий омма ҳам қувватлади, бу қабилалар ҳам ерга муҳтож эди ва ўз уруғ-қабиласидаги феодаллаша бошлаган зодагонлардан жабр-зулм кўрмоқда эди

Араб халқ оммасининг ижтимоий норозилиги идеология тарзида, янги дин — ислом динининг вужудга келишида ифодаланди

Ислом динининг пайдо бўлиши. Муҳаммад ва унинг жамоаси. Муҳаммад (570—632) қурайш қабиласига мансуб бўлган ва камбағаллашган хонадондан чиққан эди, бу қабила Маккада ҳукмрон қабила эди Муҳаммад дастлаб чўпон бўлиб, кейин бадавлат бир хотинга уйланиш орқасида савдогар бўлиб олган. Лекин унинг судхўрликка илгаридан емон кўз билан қараб келиши унинг демократик элементлар билан яқинлашувига сабаб бўлди Муҳаммад дин тарғиботчиси («пайғамбар») сифатида 610 йилларда майдонга чиқди Судхўрликни қоралашдан ташқари, у ҳар бир кишидан камбағалларга ёрдам беришни, ўз даромадининг ўндан бир қисмини камбағалларни боқиш учун ажратишни талаб қилди Шу билан бирга уруғлар ўртасидаги ўзаро уруш-жанжалларни тўхтатишни ҳам талаб қилди, уруғларнинг бир-биридан қасос олишига, уруғ ва қабилаларнинг тор қон-қардошлик доирасида биқиниб етишига қарши чиқди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

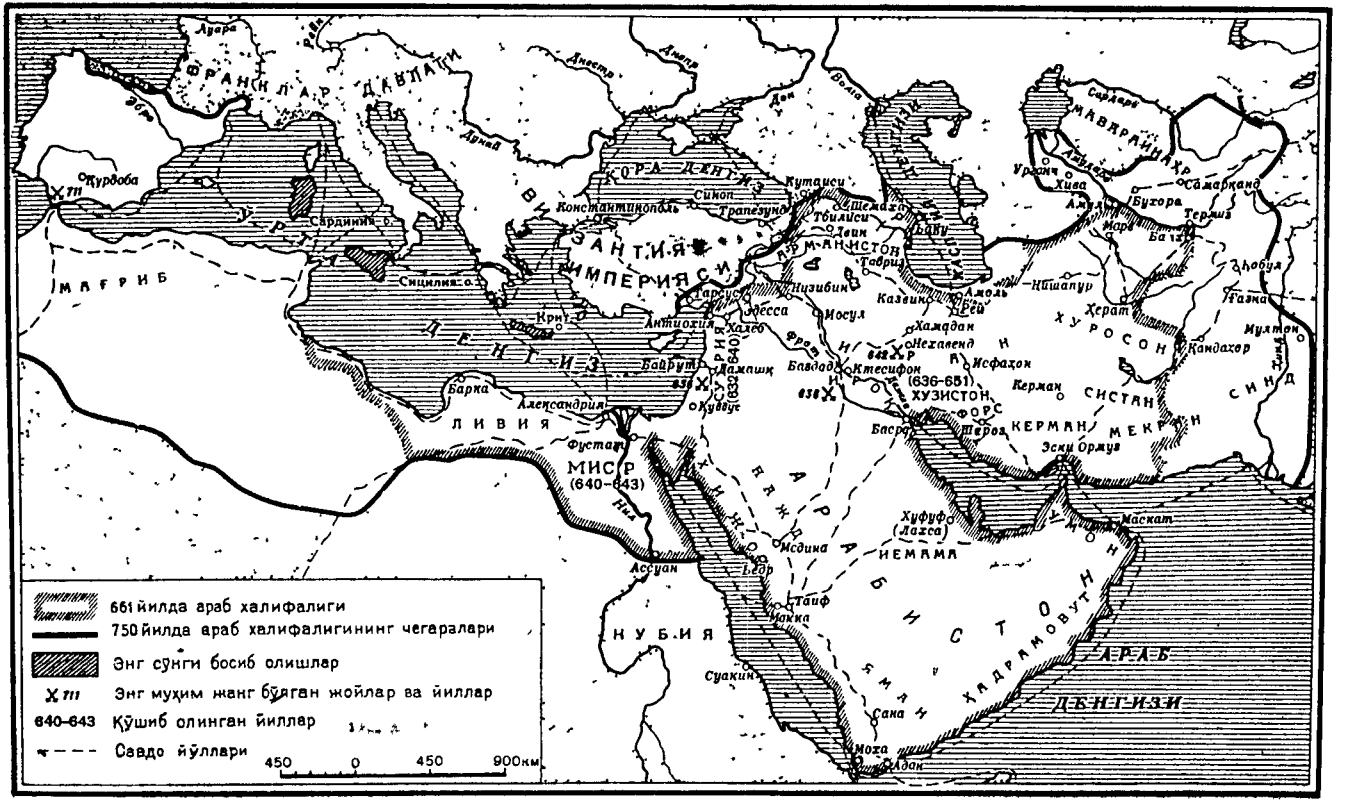

Араб халифалигининг ташкил топиши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Араб жамиятининг бундан буеқдаги ривожланишига ғов бўлиб қолган уруғчилик тузумининг тор доирасига қарши олиб борилган бу кураш Муҳаммаднинг кўп худоликдан қайтиб, битта худога — Оллоҳга сиғиниш керак, деган асосий диний талабида ифодаланди (ислом динининг «Лоилоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадар расулуллоҳ» деган асосий формуласи — «худо — бир, Муҳаммад — унинг пайғамбари», демакдир). Оллоҳ—қурайш қабиласидаги бош худонинг номи бўлиб, Муҳаммад унга бутун олам худоси тусини берди. Мўмин мусулмонлар «оллоҳнинг ҳақиқий пайғамбарига» (Муҳаммад ўзини шундай деб эълон қилган эди) сўзсиз итоат қилишлари керак эди. Яҳудий ва христиан дини (бу диндагилар ўша вақтда Макканинг ўзида ҳам кўп эди) янги динга таъсир этган бўлиб, бу таъсир Муҳаммаднинг таълимотида жуда равшан акс этди Ислом дини Мусо билан Исони Муҳаммаддан олдинги пайғамбарлар деб таниди Яҳудийлар ва христианлар сингари мусулмонлар ҳам Қуддусни муқаддас шаҳар деб ҳисоблар эдилар Доимо жума кунлари байрам қилиниши яҳудийлар ва христианлардаги шанба ва якшанба кунларига мувофиқ келар эди

Муҳаммад вужудга келтирган янги диннинг бешта асосий қоидасида, яъни 1) битта худога — Оллоҳга ишониш, 2) ҳар куни албатта беш вақт намозни тарк қилмаслик, 3) йилда бир марта рамазон ойида рўза тутиш, 4) закот (камбағалларга ушур) бериш ва 5) ҳаж қилишдан иборат беш фарзида ҳеч қандай социал реформа йўқ эди. Муҳаммад қулликни қонуний деб ҳисоблади, кўп хотин олишга фатво берди, савдога ва хусусий мулкчиликка ҳомийлик қилди Шу билан бирга янги дин дастлабки вақтларда халқ оммасининг кайфияти билан ҳисоблашишга ҳар ҳолда мажбур бўлди Закотнинг фарз қилиб қўйилиши ва судхўрликнинг бирмунча чекланиши бунинг ерқин далилидир.

Дастлабки вақтларда Маккадаги қурайш аристократияси Муҳаммадга жуда ҳам душманлик кўзи билан қаради. Муҳаммад Макканинг азалдан бери давом этиб келаётган урф-одатларининг илдизига болта ураетгандек, Каъбанинг аҳамиятини гумон остида қолдираетгандек туюлган эди. Қурайшлар «пайғамбарнинг» ўзини ва унинг барча мурндларини ўлдирмоқчи бўлишди Муҳаммад Маккадан қўшни Ятриб шаҳрига қочиб кетишга мажбур бўлди, Ятриб ўша вақтда Макка билан рақобат қилар эди. Бу воқеа эрамизнинг 622 йилида юз берди.

Муҳаммаднинг Ятрибга қочиши (арабчасига «ҳижрат») ислом тарихида бир эра бўлиб, мусулмонлар ўз йил ҳисобини мана шу эрадан бошлади Шундан кейин Ятриб шаҳри Мадинат-ун-Наби, яъни «пайгамбар шаҳри» деб атала бошлади Мадинада Муҳаммад мўминлар — «Оллоҳ бандалари»нинг катта жамоасини тузди («ислом» деган сўз «банда» демакдир). Мадинадалик даврида ҳам Муҳаммад билан Макка ўртасида ниҳоятда душманлик муносабати давом этди Мадинага ҳамда иттифоқчи

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бадавий қабилаларга суяниб туриб, пайғамбар Муҳаммад қурол кучи билан маккаликларни ўз ҳокимиятига бўйсундирди Макка аристократияси ахир-оқибатда ён беришга мажбур бўлди. Макка аристократияси ислом динини ва Муҳаммаднинг эътиборини тан олди Лекин Муҳаммад ҳам Макканинг диний устунлигини, Каъбанинг ва ундаги қора тошнинг муқаддаслигини эътироф этиб, ҳар бир мусулмон Маккага ҳаж қилиши шарт, деб эълон қилишга мажбур бўлди. Бу билан Муҳаммаднинг янги диний ташкилоти қурайш зодагонларининг сиёсий таъсирини ҳам тан олди. Ҳақиқатда, арабларда турли араб қабилаларини битта қилиб бирлаштирган давлат дини теократик формада ташкил топа бошлади Макка зодагонлари ва бадавий қабилаларнинг бошлиқлари бу янги давлатда ўзларининг ҳукмронлик мавқеини кенгроқ, умум Арабистон доирасида мустаҳкамлаб олиш имконига эга бўлди Муҳаммад вафот этгандан кейин, орадан кўп ўтмай, ислом байроғи остига бирлашган араб қабилалари Арабистон ярим оролидан ташқарига чиқиб, Византия, Эрон ерларини истило қила бошлади

Дастлабки халифалар замонида арабларнинг истилолари. Муҳаммаднинг энг яқин ворислари — халифалар — араб ҳарбий жамоасининг сайлаб қўйиладиган бошлиқлари бўлиб, улар диний, ҳарбий ва граждан ҳокимиятни ўз қўлларига олган эдилар. Уларнинг қароргоҳи Мадина шаҳри эди

Бу халифалар чиқиб келишлари жиҳатидан Муҳаммаднинг е қариндошлари еки яқин дўстлари эди 632—661 йиллар даврида бирин-кетин Абубакр, Умар, Усмон ва Али идора қилди Булар ичида иккинчи халифанинг — Умарнинг (634—644) идора даври жуда катта аҳамиятга эга бўлди Худди шу Умар замонида араблар Сурияни, Фаластинни, Мисрни, Эронни босиб олдилар Араблар бу даврда бир қанча ажойиб ғалабаларни қўлга киритди Улар Сурияда (636 й) Ёрмиқ дареси бўйида Қуддус енида (638 й) византияликларни, Қадисия (637 й.) ва Нехаван (642 й) шаҳарлари енида, қадимий Экбатанлар яқинида эронликларни тор-мор келтирди Арабларнинг ғалаба қозонишига шу нарса катта ердам бердики, ўша вақтда ҳар иккала катта давлат — Византия ҳам, Эрон ҳам бир-бири билан узоқ уруш қилиб, ҳолдан кетган эди, бу иккала мамлакатнинг ҳам ўз ичида кескин социал зиддиятлар ҳукм сурар эди Араблар эса ҳарбий ишда катта афзалликларга эга эди. Уларнинг асосий оммаси эркин кишилардан иборат бўлиб, булар уруғчилик алоқаларини маълум даражада сақлаб қолганди, аммо шу билан бирга улар жуда катта умумараб сиёсий ташкилотига бирлашган эди Кўчманчи бадавий қабилалар биринчи даражали енгил суворийлар билан донг чиқарди, улар ўзларининг шиддатлилиги билан душманнинг пиеда аскарини даҳшатга солар ва унинг бесўнақай отлиқ қисмлари устига зўр муваффақият билан бостириб келар эди Араблар бирлаштирувчи мафкураларини байроқ қилиб чиқардилар Ер ва бошқа хил ўлжалар учун олиб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

борилаетган урушга «Оллоҳ йўлидаги» муқаддас уруш туси берар, бунга араблар жуда қизиқарди.

Арабларнинг Византия ва Эрон билан бўлган дастлабки тўқнашишларидаёқ катта муваффақиятларга эришуви уларни руҳлантириб, янги истилолар қилишга ниқтади Сурия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги эзилган омманинг бир қисми арабларга диний зулмдан, крепостнонлик ва жабр-жафоси ва молиявий зулмдан қутказувчилар деб қаради Араблар ўз истилоларида одатда асосан маҳаллий бойларнинг мол-мулкларини босиб оларди Ҳукмронликларининг дастлабки вақтларида халқни солиқ билан унча қийнамади Улар бўйсундирилган аҳолига диний эркинлик ва бир қадар снёсий автономия берди, ндора қилиш функциясини кўпинча маҳаллий диний жамоаларнинг бошлиқларига топширди Аммо шу билан бирга улар турли енгилликлар бериб, аҳолини мусулмонликни қабул қилишга қизиқтирди Ислом динини қабул қилганлар, арабларнинг ўзи сингари, барча солиқлардан озод қилинди

Араблар истило қилган мамлакатларида маҳаллий аҳолига аралашмай, алоҳида ҳарбий колонияларга бўлиниб яшади Уларнинг ҳаетида ҳарбий-патриархал соддалик бирмунча вақтгача сақланиб қолди

Местопотамиядаги Қуфа, Басра ва бошқалар, шунингдек, Мисрдаги Фустат (кейинчалик Қоҳира) араблар томонидан бунед этилган ҳарбий поселенияларнинг энг йирикларидан эди

Нифоқнинг бошланиши Бироқ араблар томонидан босиб олинган мамлакатларнинг иқтисодий ва социал жиҳатдан энг тараққий топган қисмида яшаган араб зодагонлари орадан кўп вақт ўтмай маҳаллий аристократия таъсирига берилиб кетди Бу таъсир савдо яхши ривож топган бой мамлакат бўлмиш Сурияда айниқса кучли бўлди Арабларнинг ҳарбий бошлиқлари бу ерда яшаб туриб, Сурияда юқори синфнинг зеб-зийнатли ҳаетини тез ўзлаштириб олди Сурияда катта ер эгаларидан ва қулдорлардан ўрнак олиб, уларнинг ўзи ҳам ерларни батамом хусусий мулк қилиб тортиб ола бошлади, қуллар асрай бошлади, боғ-роғлар ва поместьелар барпо қила, саройлар қура бошлади Бундай араблар учун «Мадина қарилари»нинг оддий патриархал ҳаети мароқсиз ва эскириб қолгандай кўринарди Суриядаги араб аристрократиясига, яъни ота-боболарининг расм-одатларидан кечиб, «кофирлар»нинг янги тартибларини ўзлаштириб олган араб аристократиясига Мадина ҳамда Месопотамия ва Миср ҳарбий демократияси ёмон кўз билан қарарди

Муҳаммаднинг ворисларидан учинчиси — халифа Усмон (644—656) куч-қувватдан кетиб, букчайиб қолган иродасиз бир чол эди У Макка зодагонларининг одами бўлиб, шу билан бир вақтда уни Сурия араблари ҳам қўллаб-қувватлар эди Сурия нойби амир Муовия Усмоннинг яқин қариндоши эди Мадинада эътибори тушиб кетган Усмон фитначилар томонидан ўлдирил-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ди Унинг ўрнини Али эгаллади Али Муҳаммаднинг куёви бўлиб, унинг қизи — Фотимага уйланган эди Али Мадинадаги демократик элементларга ва Месопотамиядаги араб ҳарбий колонияларига суянишга ҳаракат қилди (бироқ, у қадар изчиллик билан ҳаракат қилмади). Муовия ва уни қуршаб турган сурия-араб зодагонлари бу янги халифага қарши бош кўтарди. 661 йилда Али бир хорижит[1] томонидан ўлдирилгандан кейин, Муовия ўзини халифа деб эълон қилди, лекин у Маккага ҳам, Мадинага ҳам бормай, Дамашқда қолди Ана шу тарзда халифалик тарихининг янги даври бошланди. Араблар сиёсий ҳаётининг маркази араб шаҳарларидан Сурияга кўчирилди

Умавийлар халифалиги. Дамашқ халифалиги 90 йилча (661—750) давом этди. Шу вақт ичида халифалик ўз ерларини ниҳоят даражада кенгайтирди VIII асрнинг бошларида Шимолий Африканинг бутун қирғоғи босиб олинди. 711—714 йилларда араблар Пиренея ярим оролини истило қилдилар. Муовиянинг ўзи Қоистантинополга икки марта, 669 ва 680 йилларда юриш қилди 717—718 йилларда араблар учинчи марта Константинополь остонасига келиб, уни бутун бир йил қамал қилиб турди. Шарқда эса араб лашкарбошилари Ўрта Осиёнинг ичкарисигача кириб бориб, Хивани, Бухорони ишғол қилди, Афғонистонни ва Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини то Ҳинд дарёсига қадар бўлган ерларни истило қилди Арманистон билан Грузия ҳам умавийлар халифалиги составига кирар эди. Халифаликнинг чегаралари гарбда Атлантика океанигача, шарқда Хитой билан Ҳиндистон чегараларигача бориб етди ва, шундай қилиб, қадимги буюк монархияларнинг — Александр Македонский монархияси еки Август ва Траян замонларидаги Рим империяси монархиясининг территориясидан ҳам ошиб кетди

Дамашқ халифалигининг характерли хусусияти шу бўлдики, Макка-Мадина давридаги ҳали ҳарбий демократиянинг баъзи хислатларини сақлаб турган теократик республикадан чиқиб, наслда-наслга мерос бўлиб ўтадиган шарққа хос ғирт деспотик монархияга айланди Муовия Умавийлар династиясига асос солди. Бу династиянинг халифалари жуда катта зеб-зийнатда яшади Уларга жуда кўп ерлари ва жуда кўп қуллари бўлган сарой аҳли ҳам эргашди. Халифа илгаригидек, ислом динининг бошлиғи бўлиб қолаверди Бироқ халифа ҳокимиятининг диний аломатлари батамом иккинчи ўринга сурилиб, биринчи ўринни шарққа хос бўлган одатдаги ҳукмрон деспотик аломатлари олди

Умавийлар замонида идора қилиш аппарати анча мураккаблашди Аҳолидан ер ва жон солиги оладиган жуда кенг тармоқли молия амалдорлари аппарати ташкил қилинди. Шу нарса

[1] Хорижитлар — илк мусулмон мазҳаби бўлиб, ҳарбий демократик тузумни сақлаб қолишни, жумладан, халифанинг ҳарбий жамоа томонидан сайланишини талаб қилар эдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

характерлики, энди фақат «кофирлар» эмас, балки мусулмонлар ҳам солиқ тўлайдиган бўлди Уч хил солиқ асосий солиқ ҳисобланар эди, 1) х а р а ж—ер солиғи, 2) ж у з ъ я — жон боши солиғи (бу солиқ аввалига фақат ғайри мусулмонлардан олинар эди, кейинчалик бориб мусулмонлардан ҳам олинадиган бўлди) ва 3) з а к о т — мажбурий тўланадиган ушур, бу солиқ ҳам бевосита халифанинг ўзига келиб тушар эди Хараж билан жузъя халқ учун айниқса оғир солиқлар эди

Суд ва бошқа маъмурий ишлар араб тилида олиб бориладиган бўлди Араб қонунлари кодекси вужудга келтирилди Бу кодексга арабларнинг каломи шарифи — Қуръон асос қилиб олинди, Қуръон Муҳаммаднинг ҳикматли сўзларидан, яъни унинг шогирдлари ва мухлислари томонидан езиб олинган ҳикматли сўзлардан ҳамда Қуръонга қилинган қўшимчалардан иборатдир, бу қўшимчалар Суннат деб аталади Арабларнинг ҳаммаси ҳам янги тартибларни тан олавермади Мўмин мусулмонлар олами Умавийлар замонида бир-бирига душман бўлган бир нечта қисмга бўлиниб кетди. Халифа ҳомийлик қилган оқим мусулмонликда расмий ҳукмрон оқим деб ҳисобланди Бу содиқ мусулмонлар суннийлар деб аталди, с у н н и й л а р деган сўз «Суннат» сўзидан олингандир Лекин арабларнинг бир қисми Суннатни тан олмади. Бундай мусулмонлар шиилар, яъни маслагидан қайтганлар, нифоқчилар деб аталди[1] Шиилар Миср, Эрон ва Месопотамияда кўп эди Буларга ўлдирилган Алининг уруғ-аймоқлари ҳомийлик қиларди.

Ниҳоят, демократик характердаги яна бир мазҳаб—хорижийлар бўлиб, булар суннийларни ҳам, шииларни ҳам, умавийларни ҳам, Алиларни (Али авлодларини) ҳам тан олмади Хорижийлар ерни баравар тақсимлашни талаб қилдилар Кейинчалик хорижийлик ҳам майда-чуйда мазҳабларга бўлиниб кетди.

Ҳукмрон синфларнинг манфаатлари нуқтаи назаридан олиб қараганда ҳам умавийларнинг социал базаси анча мукаммал эмас эди Асосан Сурия-Араб зодагонлари билан боғланган умавийларнинг манфаатлари шарқий вилоятларга ет эди Месопотамия араблари Дамашққа доим қарши кайфиятда бўлиб келди. Форс (Эрон) феодал элементлари ҳам умавийларга унча бўйсунмас эди 747 йилда шарқий Эрон еки Хуросон деҳқонлари ҳаракатига Абу-Муслим бошчилик қилди, у ерли жамоачи деҳқонларнинг аҳволини яхшилаш мақсадида умавийларга қарши қўзғолон кўтарди Қўзғолон кенг тус олди ва каттагина сиёсий оқибатларга олиб келди Эрон ва Месопотамия феодаллари бирлашиб туриб, 750 йилда умавийларни ағдарди, бунда улар Абу-Муслим бошлиқ халқ-деҳқон ҳаракатидан фойдаландилар Халифалик тахтини Абул-Аббос Қонхўр эгаллади, у Муҳаммад-

[1] Шиия сўзидан олинган бўлиб — «группировка», «Фракция» деган маънони англатади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг ўзига Месопотамиядаги ҳарбий-араб оиласига мансуб бўлган бу халифа Муҳаммадга қариндошман деб даъво қилди Аббоснинг буйруғи билан Умавийлар хонадонига мансуб бўлган ҳамма шаҳзодалар қириб ташланди Бу шаҳзодалардан Абдураҳмон исмли биттасигина ўлимдан қутулиб қолди У узоқ Испанияга қочиб бориб, у ерда орадан кўп вақт ўтмай ўзини мустақил амир деб эълон қилди (756 йил).

Абу-Муслимни ҳам Аббос қўлга тушириб, турмага ташлади, бир неча йилдан кейин у ҳалок бўлди

Аббос янги династияга — Аббосийлар династиясига асос солди, бу династия 750- йилдан 1055 йилгача идора қилди Халифаликнинг пойтахти Абоссдан кейинги халифа Мансур даврида —762 йилда қурилган Бағдод шаҳри бўлди Шундай қилиб, араблар сиёсий ҳаетининг маркази Сурияда Месопотамияга кўчирилди

Аббосийлар халифалиги. Аббосийлар замонида араб давлатп жуда ҳам тараққий топди Бағдод халифалиги VIII—IX асрларда айниқса кучли эди Бу вақтда — Бағдодни барпо этган Мансур (754—775), Карл Буюкка замондош бўлиб, у билан дўстона дипломатик алоқа қилган Хорунал Рашид (786—809), араб илм-фанига зўр бериб ҳомийлик қилган Ал-Маъмун (813—833) каби қудратли халифалар идора қилди Аббосийларнинг «олтин даври» Мутадид замонида (892—902) тугади Халифалик ана шу вақтдан бошлаб тушкунликка юз тутди

Аббосийлар давлатида Эроннинг таъсири кучли эди Бу таъсир вазирлик (буюк вазир-халифанинг биринчи министри) унвонининг жорий қилинишида ҳам, солиқ солишда эрон усулларининг ўзлаштирилишида (ер кадастрларининг эронлардагига ухшаб тузилишида) ҳам, халифалик маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлиниб, уларга губернаторлар — амирлар бошлиқ қилиб қўйилишида ҳам намоён бўлди (бу губернатор-амирлар тўла ҳокимиятга эга бўлишлари билан қадим Эрон ва илк ўрта асрлардаги сосонийларнинг сатрапларини эслатар эди)

Эроннинг феодаллашган зодагонлари халифаликни идора қилишда актив қатнашди Буюк вазирлик лавозимига одатда эронийлардан тайинланар эди ва бу лавозим наслдан-наслга ўтар эди (масалан, машҳур Бармоқилар фамилияси) Халифанинг жуда кўп (160 000 кишига яқин) доимий қўшини бўлиб, бу қўшиннинг кўпчилиги турли варвар отрядларидан иборат эди, IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса асосан турк отрядларидан иборат бўлди Халифанинг гвардияси катта сиёсий аҳамиятга эга эди, бу гвардия ҳарбий ишга ешлигидан бошлаб ўргатилган қуллардан тузилган эди

Халифалик хўжалик ишларининг турли соҳаларига ҳам катта эътибор берди, бу борада ҳам қисман, Эрон, қисман Месопотамия традициялардан фойдаланди Чунончи, махсус почта маҳкамаси бўлиб, бу маҳкама почта ишлари, катта йўлларни тартибга солиш билан шуғулланди, бу йўллар текисланди, сув

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

билан таъмин қилинди, унда ҳар бир муайян масофада махсус мусофирхона, карвон саройлар ташкил қилинди Аббосийлар замонида далаларни сунъий суғориш системаси ғоят авж олди. Бунинг учун турли катта-кичикликдаги ер ости ва ер усти каналлари қурилди Ирригация қурилишлари тўхтовсиз давом этди ва бу иш билан ҳукуматнинг махсус маҳкамаси шуғулланди

Аббосийларнинг пойтахти — Бағдод жуда катта бир шаҳар бўлиб, унда халифага ва унинг яқин одамларига қарашли жуда кўп сарой ва боғлар бор эди Шаҳар доира шаклида бўлиб, унинг атрофи икки қатор девор билан ўралган эди Бу шаҳар зодагонлар шаҳри, халифанинг қароргоҳи ва унинг маъмурий пойтахти бўлиш билан бирга жуда катта бир ҳунармандчилик, айниқса савдо маркази ҳам эди Бағдод бозорларига узоқ-узоқ мамлакатлардан савдогарлар келар эди — бу ерда византияликлар, хитойлар, ҳиндлар, малайяликлар, Шимолий, Ғарбий ва ҳатто Марказий Африкада яшовчи кишиларни ҳам учратиш мумкин эди

Халифаликнинг иқтисодий юксалиши. Аббосийлар даврида Олд ва Ўрта Осиёнинг, шунингдек, Шимолий Африканинг жуда кенг территориясида маълум вақтгача тинчлик ва хавфсизлик қарор топиши натижасида халифалик иқтисодий жиҳатдан ғоят тараққий топди Марказий ҳукумат ирригация системасига мутасил эътибор бериши натижасида, бу даврда деҳқончилик соҳасида катта ютуқларга эришилди Шоли, пахта ва шафрон кенг тарқалган қишлоқ хўжалик экинлари эди Боғдорчилик ва гулчилик саноат аҳамиятига эга бўлди Жуда кенг атиргул плантациялари парфюмерия (атир, упа-эликлар) учун махсус эссенция берар эди Араблар қимматбаҳо наслдор от ва қўйлар урчитардилар Арабларнинг ҳунармандлик буюмлари ҳам катта шуҳрат қозонди Бу ерда юнг, ипак ва ип газламалар, яхши навли пўлат ва қурол (машҳур дамашқ пўлати), шиша ва ойнадан ясалган буюмлар, заргарлик ва атторлик буюмлари ишлаб чиқариларди IX—X асрларда халифаликнинг экономикасида кенг кўлам олган ички савдо ва айниқса ташқи халқаро савдо жуда катта ўрин тутар эди Араб савдогарлари йироқ шимолгача — юқори Волгагача ва ҳатто Балтика денгизи қирғоқларигача бориб савдо қилардилар Узоқ Шарқда улар Хитой, Ҳиндистон ва Индонезияда доимий суратда савдо қилардилар Араблар Яқин Шарқда — Левантда (Яқин Шарқни европаликлар кейинги вақтларда Левант деб юрита бошлаган эдилар), айниқса қизғин савдо олиб бордилар Сурия, Миср, Кичик Осиё араблар савдосининг асосий районлари бўлиб, араблар бу ерларда Византия савдогарлари билан рақобат қилардилар ва товарларини шу ерлардан Ғарбий Европага юборардилар Араблар савдосида қул савдоси катта ўрин тутарди, бу қуллар асосан, осиёлик, африкалик ва бир қисми европаликлардан иборат эди

Араб феодализми. Бағдод халифалиги даврида арабларда феодал муносабатлар узил-кесил қарор топди Халифаликка қа-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рашли мамлакатларда эксплуатация қилинувчи асосий синф жамоачи деҳқонлар эди. Бироқ араблардаги феодализмнинг ўзига хос хусусиятлари бор эди. Жамоачи деҳқонларнинг кўпчилиги халифанинг ерларида яшаб, феодал рентани бевосита давлатнинг ўзига тўлар эди. Араб қонунларига мувофиқ бутун ер халифага қарашли бўлиб, халифа бу ернинг бирор қисмини ўз хизматкорларига вақтинчагина берар эди Шу туфайли халифаликда катта ер эгалигининг наслдан-наслга ўтиши ўрта аср Европасидаги каби қатъий эмас эди Бирор аъен ўлгандан кейин, унинг мол-мулки одатда халифа хазинасига ўтар эди Бу мол-мулкни ўлганнинг ворисига (еки ворисларига) бериш-бермаслик халифанинг хоҳиш ва илтифотигагина боғлиқ эди Иккинчи томондан одатда халифада ҳам, унинг зодагонларида ҳам феодал Европасида бўлгани сингари, баршчинали, яъни ишлаб берадиган рентали поместьелари йўқ эди Бунда зодагон хўжалигидаги иш кучини одатда қуллар ташкил этар эди Қарам деҳқонлар эса баршчинада ишламас эдилар, фақат маҳсулот билан ёки пул билан рента тўлар эдилар, холос.

Шунга қарамасдан, Багдод халифалиги замонида феодал мулкчилиги сезиларли даражада ривожланиб борди И қ т а — ҳарбий хизмат ўтаганлиги учун бериладиган чек ер бўлиб, Ғарбий Европа бенефицияларига ўхшаб кетади, м у л к — инъом қилинган ва аста-секин наслдан-наслга мерос бўлиб қоладиган ермулклар, ҳ и с с а ва бошқа имтиёзли ерлар газнага солиқ тўлашдан озод қилинган бўлиб, булар ўсиб келаётган феодал хусусий ер эгалигининг формалари эди. Ерларнинг маълум қисми — в а қ и ф ерлар — мачитларга берилар эди Халифанинг давлат феодал мулчилигини қисқартириш ҳисобидан йирик ва ўрта даражадаги хусусий ер эгалигининг ўсиши араб, феодализми ривожланишининг характерли ҳодисаларидан бири бўлиб, бу ҳол халифаликка қарашлн жуда катта территорияни ташкил этган турли хил мамлакат ва ўлкалардаги ерли феодалларнинг ажралиб чиқиш ва сепаратистик кайфиятларининг тобора авж олишида анча катта роль ўйнади

Араб феодализмининг яна бир хусусияти — қулчилик элементларининг анча сақланиб қолганлиги эди Арабларда Багдод халифалиги даврида ҳам қуллар жуда кўп эди Қуллар энг оғир ишларда ирригация иншоотлари қуришда, тош ва руда конларида, пахта далаларида ва шунга ўхшаш ишларда жуда кўплаб ишлатилар эди Африкадан келтирилган қора танли қуллар айниқса кўп эди Қора танли қулларни араблар занжилар деб атардилар, занжи деган сўз Занзибар оролининг номидан олинганди. Оқ танли қуллардан эса жуда кўплаб уй хизматкорлари, ҳарам канизаклари, раққос ва раққоса, ашулачи, акробат ва шунга ўхшашлар сифатида фойдаланилар эди Халифаларнинг сарой гвардияси ҳам шу оқ танли қуллардан ташкил этиларди

Халқ қўзғолонлари. Араблар ҳукмронлигининг илк даврида анча енгил тортган халифалик меҳнаткаш аҳолисининг аҳволи

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кейинчалик оғирлаша бошлади Деҳқонлар қисман натура шаклида (маҳсулот билан) ва қисман пул шаклида катта-катта солиқлар тўларди, бу эса майда ишлаб чиқарувчи — деҳқон еки ҳунармандниng деярли ҳамма қўшимча маҳсулотини ямлаб кетар эди-да, натижада уларнинг ўзлари жуда ҳам ачинарли ҳолда кун кечирар эди Амалдорларнинг ўзбошимчалиги ва жабр-зулми, деҳқонларнинг ҳуқуқсизлиги ва ҳимоясизлиги, уларни ҳақиқатда ярим қул ҳолига солиб қўйган эди Халифаликда қулларнинг аҳволи эса ниҳоят даражада оғир эди Уларни ҳаддан ташқари, ваҳшиена суратда эксплуатация қилардилар Меҳнаткашлар оммасининг—деҳқонлар, шаҳар камбагаллари ва қулларнинг қаттиқ эксплуатация қилинишига жавобан феодалларга ва уларнинг манфаатини ҳимоя қилувчи халифага қарши бир неча марта қўзғолон кўтарилди

Багдод халифалиги давридаги халқ қўзғолонлари кишини ҳайратда қолдирадиган даражада катта қўзғолонлар бўлиб, баъзан бутун-бутун округларни ва ҳатто вилоятларни ўз ичига оларди Бу қўзғолонлар одатдан ташқари узоқ давом этарди ва жуда ҳам қаттиқ бўларди Чунончи, Мансур халифа ўлгандан кейин, орадан кўп вақт ўтмай, Ўрта Осиеда деҳқонларнинг катта қўзголони кўтарилди У 776 йилда бошланиб, 783 йилда тамом бўлди Бу қўзғолонга Марв шаҳри атрофидан чиққан М у қ а н н а («чодир епинган одам») лақабли Ҳ о ш и м и б н Ҳ а к и м деган бир кирчи бошчилик қилди Бу қўзғолонда маздакийлар[1] мазҳабининг таъсири акс этди, маздакийлар мол-мулкнинг ўртада бўлишини ва ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланишда ҳамма тенг бўлишини талаб қилар эди IX асрнинг бошида Озарбайжонда ҳам деҳқонларнинг иккинчи бир катта қўзғолони кўтарилди, у кейин Эронга ва Закавказьенинг бошқа жойларига ҳам тарқалди. Бу қўзғолонга Бабек деган бир киши бош бўлиб, у ҳам эркин жамоа тартибларининг тикланишини талаб қилди Бу қўзғолон 20 йилдан ортиқроқ давом этди (815—837)

IX асрнинг охири —X асрнинг бошларида халифаликнинг жанубида деҳқонлар ҳаракати кўтарилди, бу ҳаракатга Қармат деган одам бош бўлиб, у ўзини «пайғамбар» деб эълон қилди Унинг атрофига жуда кўплаб қочоқ деҳқон ва қуллар келиб тўпланди Қўзғолончилар катта қалъа қурдилар, бу қалъани халифа қўшинлари ололмади

Охир натижада карматчилар Форс қўлтиғи қирғоқларида ўзига хос бир деҳқонлар республикасини тузишга муваффақ бўлди, бу республика X асрнинг охиригача умр кўрди

Карматчилар ҳаракати билан бир вақтда Басра атрофида қул занжирларнинг жуда катта қўзғолони бўлиб, бу қўзғолон 14 йил (869—883) давом этди Занжиларга шиа Али ибн Мухаммад бош бўлиб, у ўзини халифа деб эълон қилди Занжи-

[1] VI асрдаги (Эрондаги) маздакийлардан фарқ қилиш учун буларни одатда янги маздакийлар деб атайдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар қўзғолонини бостириш учун ҳукумат уларга карши жуда катта қўшин юборишга мажбур бўлди

Халифаликнинг парчаланиб кетиши. Кенг кўлам олган халқ харакатлари халифаликни ларзага келтириб, кўп вақтгача унинг бирлигини бузиб қўйди Бироқ халифаликнинг парчаланишига бошқа сабаблар ҳам бор эди Халифалик турли мамлакатларни ўз ичига олган бўлиб, турли-туман халқларнинг мураккаб бир конгломератидан иборат эдики, булардан баъзилари ўтмишда ўзининг ерқин тарихига эга эди, шунинг учун ҳам бу халқлар ўз мустақиллигини тиклашга интилар эдилар, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши натижасида маҳаллий алоқалар мустаҳкамланиб борган сари бу интилиш кучайиб борарди Шу билан бирга халифалик ҳокимияти тобора заифлашиб бормоқда эди Феодаллашув процесси Шарқда ўзига хос хусусиятларга эга бўлишига қарамасдан, феодализм тараққиётининг илк даврида Ғарбда қандай натижаларга олиб келган бўлса, бу ерда ҳам худди шундай натижаларга олиб келди Маҳаллий ердор зодагонлар марказий ҳукумат зарарига кучаниб борди ва ажралишга интилди Амирлар, яъни вилоятларнинг губернаторлари маҳаллий феодал-ер эгаларига суяниб туриб, ўзларининг маҳаллий династияларини вужудга келтира бошладилар Халифалик амалдорлари томонидан марказлаштирилган ер рентаси солиғининг тўпланишига қарши кўтарилган деҳқон қўзғолонларидан маҳаллий зодагонлар ўзларининг сепаратистик мақсадларини амалга ошириш учун фойдаланар эдилар

Халифалик ҳақиқатда VIII асрдаеқ парчалана бошлаган эди. 756 йилда Қурдоба амирлиги ажралиб чиққандан кейин (929 йилдан бошлаб у халифаликка айланди) VIII асрнинг охири — IX асрнинг бошларида Марокаш билан Тунис ажралиб чиқди, IX асрнинг ўрталарида Миср мустақил бўлиб қолди (бу ерда аввалига тулунлар, кейинчалик X асрда Алининг авлодлари — Фотимийлар идора қила бошлаб, улар 969 йилдан эътиборан Мисрни мустакил Қоҳира халифалигига айлантирди) IX ва X асрларда Эрон ажралиб чиқди, аввал шарқий Эрон (Хуросон), кейин эса ғарбий Эрон ҳам ажралиб чиқди Амударенинг бу томонидаги Мавораунаҳр деб аталган жойда Сомонийлар давлати тузилди, унинг маркази Бухоро шаҳри булди, бу давлат X асрнинг бошидан қарийб охиригача яшади Фротда мустақил бир давлат — Мовсул султонлиги тузилди X аср ўрталарида Шарқий Эрон ерлари ва Афғонистоннинг бир қисми қўшилиб, эрон-турклардан иборат кучли Ғазнавийлар давлати вужудга келди, бу давлатнинг пойтахти Ғазна шаҳри бўлди X асрнинг урталарига келиб халифанинг қўл остида Арабистон ва Месопотамиянинг Бағдод атрофидаги бир қисмигина қолди 945 йилда Эрондаги шиа феодал хонадонларидан бири бўлган Буийлар хонадони Бағдодни босиб олиб, халифаликнинг қолган ерларини узоқ вақтгача идора қилди

1055 йилда Бағдодни салжуқий-турклар босиб олди Турк-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

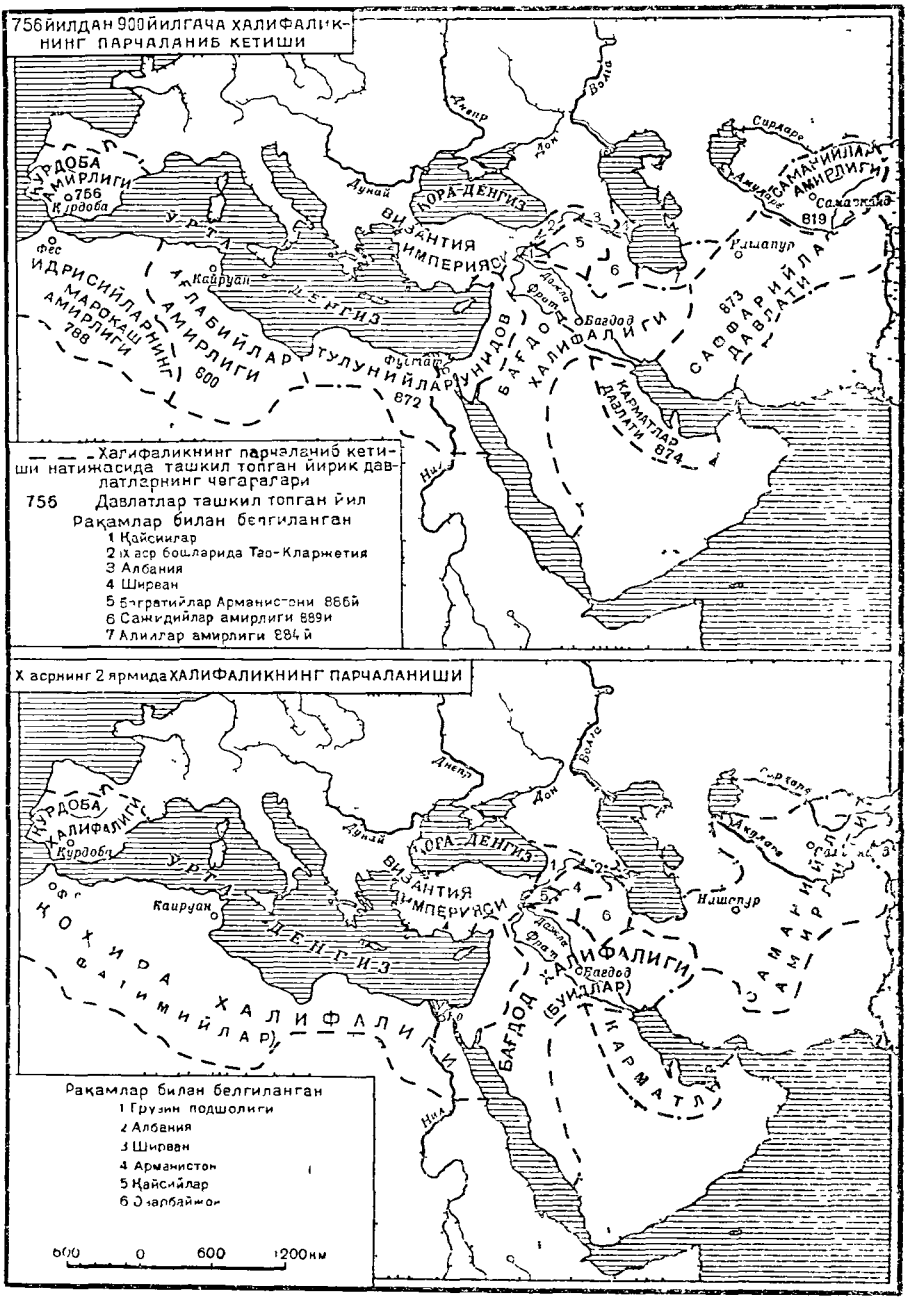
756 йилдан 900 йилгача ХАЛИФАЛИКНИНГ ПАРЧАЛАНИБ КЕТИШИ
КУРДОБА АМИРЛИГИ
Кордова
ИДРИСИЙЛАРНИНГ МАРОККАШ АМИРЛИГИ
АЛАБИЙЛАР АМИРЛИГИ
Кайруан
ТУЛУНИЙЛАР
ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСИ
ҚОРА ДЕНГИЗ
Дунай
Днепр
Дон
Волга
Сирдарё
САМАНИЙЛАР АМИРЛИГИ
Самарқанд
Нишапур
САФФАРИЙЛАР ДАВЛАТИ
Багдод
БАҒДОД ХАЛИФАЛИГИ
БАҒДОДНИНГ БУЙИЙЛАР ХАЛИФАЛИГИ
ҚАРМАТЛАР ДАВЛАТИ
Нил
Фустат
Фес
Ҳалаб
Дамашқ
Ҳалаб
Хазарлар
Ҳазарлар
Хазарлар
Хазарлар
Х

ларнинг бошлиғи Тўғрулбек султон деб эълон қилинди Шундан кейин халифалар қўлида фақат диний ҳокимиятгина қолди Мана шундай ўзига хос «Шарқ папалари» сифатида халифалар Бағдодда узоқ вақтгача, мўғуллар истилосигача, яъни 1258 йилгача яшаб келди

Араб маданияти. Халифаликнинг араб маданияти тўғриси, араб тилидаги маданият ўз замонаси учун жуда юксак маданият бўлиб, Ғарбий Европа ўрта аср жамиятига катта таъсир кўрсатган эди Араб тилида олиб борилгани ва вужудга келтирилишида араблар катта роль ўйнаганлиги сабабли араб маданияти деб аталган бу маданиятнинг анча қисми халифалик составидаги кўп халқларники эди Араб цивилизациясининг турли соҳаларида Греция-Сурия (Византия), Эрон (Форс), Закавказье (Озарбайжон), Ўрта Осие (хоразм, тожик халқлари ва ҳоказо), Ҳиндистоннинг таъсири бор эди

Шу нарса шоен диққатдирки, византияликлар сингари, араблар ҳам антик традицияни давом эттирдилар, грек классикларининг асарларини қунт билан ўргандилар ва араб тилига таржима қилдилар Аристотель, Гиппократ, Птоломей Евклид асарларини араб олимлари яхши билар эдилар Европаликлар Аристотелнинг асарлари билан дастлаб арабчадан латин тилига таржима қилинган нусхалар орқали танишдилар Турли халифаликларнинг пойтахтларида — Бағдод, Қурдоба ва Қоҳирада — ўрта аср Европасидаги университетларга ўхшаган олий мактаблар бўлиб, буларда Қуръондан ва мусулмонларнинг диний китобларидан ташқари дуневий илмлар ҳам қунт билан ўрганиларди. Юз минглаб китобларни ўз ичига олган катта-катта кутубхоналар (Қурдоба, Қоҳира ва бошқа жойлардаги кутубхоналар) ғоят катта билим хазинаси эди Бағдод, Дамашқ ва Самарқандда катта-катта расадхоналар бор эди Араб астрономлари жуда кўп янги юлдузларни топдилар ва юлдузлар осмонининг жуда қимматли картасини туздилар

Араб маданиятининг ўзига хос хусусияти шу эдики, унда аниқ фанлар жуда тараққий топган эди Араблар медицина соҳасида катта муваффақиятларга эришган эдилар, улар тирик организмни тилиш йўли билан текшириб, одам танасининг апатомиясини жуда яхши билиб олдилар Араб медицина дарсликлари Ғарбий Европада бутун ўрта аср давомида ўқилди Фақат Шарқдагина эмас, балки бутун Европага донғи кетган машҳур врач ва физиолог Абу Али ибн Сино (930—1037)[1] миллати тожик бўлиб, Сомонийлар давлатида яшади Ибн Сино медицина, физика ва фалсафага оид 100 га яқин китоб езган Унинг энг асосий асари «Тиббиет қонуни» латин тилига таржима қилинди, бу китоб ўрта аср Европаси врачлари учун қарийб XVI асрга қадар дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

[1] 1952 йилда Жаҳон Тинчлик Кенгашининг қарорига биноан Ибн Сино туғилган куннинг 1000 йиллиги (980—1952 милодий йил ичида ўтган ҳижрий 1000 йили) нишонланди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Математика соҳасида араблар геометрия ва тригонометрияни ривожлантирдилар Улар алгебрани ривожлантириш борасида кўп ишлар қилдилар ва ҳинд рақам системасини мукаммаллаштириб, унга «0» (ноль) аломатини қўшдиларки, бунинг натижасида рақамлар билан ҳар қандай катта сонни ҳам ифодалашга имкон туғилди

Араблар жуда яхши сайёҳ эдилар Энг кўзга кўринган араб сайёҳи, географи ва тарихчиси Масъудий бўлиб (956-йилда вафот этган), у халифаликнинг ҳамма вилоятларини айланиб чиққан эди Эронга, Сурияга, шунингдек, Ҳиндистон билан Хитойга ҳам борган эди У ўз саёҳатларининг натижасини «Олтин бўстонлар» деган умумий бир ном билан чиққан китобларида баен қилди. Кўпгина араб сайёҳлари — Ибн Даст, Ибн Фадлан ва бошқалар — славян мамлакатларига борганлар ва славянлар тўғрисида, хусусан IX ва X асрлардаги шарқий рус славянлар тўғрисида қизиқ маълумотлар езиб қолдирганлар

IX асрнинг охири—X асрнинг бошларида яшаган араб тарихчилари орасида айниқса машҳури Табарий бўлиб (923 йилда вафот этган) у «пайғамбарлар ва подшолар тарихи»ни, яъни халифалар тарихини езган эди, бу тарих 915 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади

Араблар нафис адабиет соҳасида машҳур асарлар яратдилар «Минг бир кеча» номли машҳур китоб XII асрда узил-кесил вужудга келди Бу асар араб-мусулмонлар оламидаги турли халқлар яратган ғоят кўп эртак ва қиссалар йигиндисидан иборат бўлиб, бу эртак ва қиссаларнинг манбалари қисман қадимги дуне халқларининг фольклорига (Ўрта подшолик давридаги Миср эртакларига ва бошқаларга) бориб тақалади Лекин «Минг бир кеча»нинг вужудга келишида VI асрдаеқ тўпланган Эрон эртаклари айниқса катта роль ўйнади

Эрон-араб эпосининг энг йирик едгорликларидан бири шоир Абул-Қосим Фирдавсийнинг (935—1020) қаҳрамонлик достони «Шоҳнома» бўлиб, у чамаси 1000 йилларда езилган. Достон араб тилида эмас, балки форс тилида езилган Унда 60 000 шеър бор, буни езиш учун Фирдавсий жуда бой халқ оғзаки эртакларидан фойдаланган, бу эртакларга адабий жиҳатдан жуда нозик сайқал берган

Араб санъати. Араб санъатида асосий ўринни архитектура эгаллайди Араблар монументал бинолар мачитлар, саройлар, мақбаралар, ҳаммомлар ва бошқа жамоат бинолари қурганлар Араб архитектурасининг энг қадимги ёдгорликларидан бири Қуддусдаги Умар мачити деб аталган мачит бўлиб, у Умавийлар даврида 688 йилда қурилган. Бу мачит қуббалари жуда баланд, ниҳоятда салмоқдор саккиз бурчакли қилиб ишланган Унда Византиянинг монументал услуби акс этиб туради Аммо араблар одатда, енгил, хушбичим бинолар қурардилар Бу биноларнинг характерли томони шу эдики, уларнинг минора ва минорачалари кўркам, хушбичим, устунлари ингичкадан келган,

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тоқи равоқларининг нақши анча жўн бўлар эди Араб биноларини янада кўркам қилиб безаб турган нарса — унинг деворларига жуда моҳирлик билан ранг-баранг қилиб ўсимликлар, қисман ҳайвонлар оламига онд мотивлардаги ғалати нақшлар, шунингдек, ҳар хил геометрик чизиқ ва фигуралардир Ҳаддан ташқари сипо, аммо ўзининг ниҳоятда нозик санъаткорона ишланганлиги билан кишини ҳайратда қолдирадиган жуда зиннатли нақш солиш — араб рассомчилигининг характерли хусусиятидир. Қўл езмалар, китоб муқовалари, заставкалар, концовкалар ва шу кабилар мана шу хилдаги расмлар билан безатилар эди Турмуш-ҳаетдан олинган хилма-хил темадаги ажойиб миниатюралар ҳам қўл езмаларга безак бўлиб хизмат қилар эди Арабларда катта ҳажмли сурат босиш унча ривожланмаган эди Бунинг сабабларидан бири шу эдики, Қуръон мусулмонларнинг кўп худоликка («бутпарастлик»ка) қайтишидан қўрқиб кишилар ва ҳайвонларнинг суратларини солишни тақиқлаган эди

XIII БОБ

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ҲИНДИСТОН

Гупта давлати. IV асрнинг бошларида Ҳиндистон бир неча ўнлаб майда ва йирикроқ давлатлардан иборат бўлиб, бу давлатлар тепасида кичик-кичик подшолар — рожалар турар эди, улар ҳукмрон табақаларга—брахманлар табақасига (коҳинларга) ва кшатрийлар табақасига (ҳарбий зодагонларга) суянар эди. 320 йилда шимолий Ҳиндистоннинг шундай рожаларидан бири Чандрагупта I (320—340) теварак-атрофидаги подшоларни ўзига бўйсундириб, Ганг дареси ҳавзасида хийла катта бир давлат тузди, бу давлат Гупта давлати деб аталиб, VI асрнинг бошларигача яшади Чандрагупта I нинг ворислари замонида,— улардан айниқса Самудрагупта (340—380) ва Чандрагупта II (380—414) ўзларининг истилолари билан машҳур эдилар — Гупта давлати Ганг даресининг қуйи оқимини ҳам, то унинг денгизга қуйиладиган жойигача, шунингдек, Декан ясси тоғларининг бир қисмидан то Нарбад даресигача бўлган ерларни ўз ичига олар эди Гупта давлатининг пойтахти Паталипутра шаҳри эди

Гупта подшолари Сосонийлар Эрони билан қизғин савдо-сотиқ олиб борди ва маданий алоқа қилди Улар Ҳиндистоннинг шимолий чегараларини Ўрта Осиелик қабилаларнинг ҳужум хавфидан узоқ вақтгача сақлади Гупта даврида Ҳиндистон иқтисодий ва маданий жиҳатдан жуда юксалди Ҳозирги Ҳиндистонда энг кенг тарқалган ҳиндуизм динининг вужудга келиши ҳам ўша давр билан боғлангандир

Гупта даврида Ҳиндистоннинг ижтимоий тузуми. Гупта даврида Ҳиндистоннинг ижтимоий тузуми асосан ҳали қулдорлик

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ни буддизмга ҳомийлик қилди. Бироқ, пировардида, брахманизм енгиб чиқди, лекин шу билан бирга у янги тус — индуизм тусини олди. VI ва VII асрларда узил-кесил ташкил топган ҳиндуизм ўзининг кўпдан-кўп эски мажусий худоларини батамом сақлаб қолди. Лекин шу билан бирга у, буддизмдаги диний фалсафанинг баъзи элементларини, унинг емонликка қаршилик қилмаслик, тарки дуне қилиш, киши улгандан кейин жоннинг бошқа киши ёки бошқа нарсага ўтишига ишониш ва ҳоказолар тўғрисидаги таълимотини ҳам ўзига сингдириб олди. Буддизм дини Ҳиндистон ташқарисида—Хитойда, Ҳинди-Хитойда, Индонезия, шунингдек, Мўғулистонда, Тибетда ва қисман Ўрта Осиёда (Туркистонда) кенг тарқалди. Ҳиндистоннинг ўзида буддистлар хийла оз қолди.

Гупта давлатининг тугаши. Харша давлати. Гупта давлати VI асрнинг бошларига келиб тугади. У V асрдаёқ тушкунликка учрай бошлаган бўлиб, бунинг асосий сабаби меҳнаткаш оммага зўравонининг оғирлиги эди. Ҳукмрон синфлар ҳаддан ташқари зебзийнат ичида яшади, деҳқонларга оғир солиқлар солинди, улар ўзлари етиштирган ҳосилнинг кўп қисмини солиққа тўлашга мажбур эди, аҳоли давлат фойдасига узлуксиз равишда турли хил ишларни бажаришга мажбур қилинди — мана шуларнинг ҳаммаси ҳинд деҳқонларини ҳолдан кетказди ва қишлоқ жамоаларини экономикасини вайрон қилди. Меҳнаткашлар ўртасида норозилик туғилганлиги аломатлари Гупта замонидан колган адабий едгорликларда кўп учрайди. Гупта подшолигига узил-кесил зарба берган нарса кўчманчи эфталитлар, яъни оқ гуннларнинг босқинлари бўлди, улар V асрнинг охири—VI асрнинг бошларида Шимолий чегарани ериб ўтиб, Шимолий Ҳиндистоннинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларини ниҳоятда вайрон ва хароб қилиб ташлади. 530 йилда оқ гуннлар подшо Гуптанинг вассали рожа Яшодхарма томонидан тор-мор қилинди.

Гуннларни енггандан кейин Яшодхарма Гупта династиясига итоат қилишдан бош тортиб, ўзи мустақил рожа унвонини олди. Лекин унга Гупта давлати территориясининг фақат бир қисмигина бўйсунди.

VII асрнинг бошларида Харша (606—647) давлати бирмунча вақтгача юксалиб борди. Харша Канаужа князлигининг рожаси эди, сўнгра у бутун Шимолий Ҳиндистонни ўзига бўйсундирди. Харша давлати Ганг дареси водийси бўйлаб Шарқий Панжобдан то Бенгалия қўлтиғигача бўлган территорияни ўз ичига олди. Марказий Ҳиндистоннинг князлари ҳам Харшага вассал карамликда эди. Ҳаммаси бўлиб 40 тача князь унга қарам эди. Харша империяси узоқ умр кўрмади. Унинг ҳокимияти феодаллашув процессининг кучайиши, ўз вассаллари — рожалар қудратининг тобора ортиб бориши натижасида заифлашди, бу рожалар пировардида бутунлай мустақил бўлиб олиб, марказга итоат қилмай қўйдилар. Харша вафотидан кейин унинг давлати парчаланиб кетди. Узоқ вақтгача Ҳиндистон чет эл босқинчиларига қаршн-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик кўрсатолмайдиган тарқоқ бир мамлакат бўлиб келди. Канауж шаҳри ҳали VIII—X асрларда ҳам Шимолий Ҳиндистоннинг пойтахтлик аҳамиятини сақлаб қолган эди, аммо унинг маҳаражлари мана шу юз йилликлар давомида Ҳиндистонга доимий равишда ҳужум қилиб келаётган ташқи душманларнинг шимолда яшовчи турли хилдаги қабилаларнинг босқинини қайтариш ўрнига, кўпроқ Ҳиндистоннинг ичидаги ўз рақобатчиларига қарши кураш олиб бориш билан овора бўлдилар.

Феодал муносабатларнинг янада ривожланиши. VI—VII асрларда Ҳиндистонда феодал муносабатлар янада ривожланди. Феодаллашув процессининг тезлашувида Шимолий Ҳиндистоннинг (Гупта подшолари давлати қулагандан кейин ва иккинчи марта Харша давлати тугагандан кейин) сиёсий жиҳатдан парчаланиб кетиши катта роль ўйнади. Ўнлаб майда князликлар вужудга келди, бу князликларнинг князлари йирик ер эгалари эди, улар қишлоқ жамоаларини ўзларига бўисундириб олиб, қаттиқ эксплуатация қилдилар. Буюк князлар — маҳаражалар ва вассал князлар, уларга қарам князлар — рожалар бўлар эди. Унисида ҳам, бунисида ҳам уларга қарам профессионал жангчилар бўлиб, уларга ҳарбий хизмат ўтаганликлари учун ер участкалари инъом қилинар эди. Жамна билан Ганг дарёлари ўртасида бу хилдаги ҳинд рицарлари айниқса кўп эди, шимолдан ҳужум қилиб бостириб кириш хавфи бу ерда анча кучли эди. Бу ерларда вужудга келган жуда кўп сонли рицарлар табақаси ражпутлар (айнан таржимаси «шоҳ фарзандлари») деган ном олдилар. Бориб-бориб ражпутлар қадимий ҳарбий табақа бўлган кшатрийлар билан аралашиб кетди.

Феодал ер эгалигининг ривожланишида ҳинд ибодатхоналари анча катта роль ўйнади. Ҳинд коҳинлари жуда катта ерларга эга эдилар, уларнинг қўллаб-қувватлашига муҳтож бўлган князлар жуда кўплаб ер улашиб берганлиги учун бу ерлар кейинги юз йилликларда янада кўпайиб борди. Баъзи ибодатхоналарнинг 1000, ҳатто 1500 қишлоғи бўлар эди. Жамоачи деҳқонлар ҳосилнинг катта қисмини ибодатхоналарга тўлар эдилар ва ибодатхона уларни суд қилиш ҳуқуқига эга эди.

Ҳиндистонга араб ва туркларнинг кириб келиши. Деҳли султонлигининг тузилиши. VII асрнинг охирида Эрон ва Афғонистонни босиб олганларидан кейин, араблар Ҳиндистонга бевосита қўшни бўлиб қолди. Бундан ташқари, Ҳиндистонга араблар денгиз билан, яъни Форс қўлтиғи билан бориб Ҳинд океанидан ҳам ҳужум қила олар эди. 712 йилда Умавийларнинг саркардаларидан бири Муҳаммад ибн Қосим, Басрадан сузиб бориб, Ҳиндистондаги Синд мамлакатини босиб олди. Лекин орадан бир неча ўн йил ўтгач, араблар Ҳиндистондан бутунлай сиқиб чиқарилди. Ислом динининг тарғиб қилинишига хиндлар душманлик назари билан қаради, чунки ислом динини улар чет эллик босқинчи ва талончилар дини деб ҳисоблади, ҳиндуизм эса ислом динига қарши «миллий» дин эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Мусулмонлар ҳужуми фақат XI асрнинг иккинчи ярмидагина қайтадан бошланди, бу сафарги ҳужум илгариги ҳужумдан қаттиқ бўлди Бу ҳужум учун энг асосий замин туғдириб берган нарса шу бўлдики, кучли ва урушқоқ турк-эрон давлати — Ғазнавийлар давлати вужудга келган эди (бу давлатнинг номи пойтахт бўлмиш Ғазна шаҳрининг номидан олинган эди). Султон Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) шарқий Эрон ва Афғонистон ерларини, 1017 йилдан эътиборан эса Амударёнинг бериги томонидаги ерларни, яъни Бухорони ҳам ўз қўл остига киритиб олди.

Подшолик даври мобайнида у, шимолий Ҳиндистонга ўн етти марта юриш қилди Ҳиндистон шаҳарлари мусулмонлар томонидан ниҳоят даражада қаттиқ таланди Маҳмуд Ғазнавий бу юришлардан шимолга ўн минглаб эркак ва аелларни асир қилиб ҳайдаб кетди, мамлакатни, айниқса ҳинд ибодатхоналарини талаб, карвон-карвон олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошлар олиб кетди Ғазна шаҳри муҳташам бинолар билан безалди, бу биноларнинг кўпини Хиндистон усталари солган эди 1030 йилда Маҳмуд Ғазнавий ўлган вақтда унинг империяси Амударе қирғоқларидан тортиб то Ганг даресигача борган, бутун Ҳинд дареси ҳавзасини ҳам ўз ичига олган эди Лекин унинг пойтахти Хиндистондан ташқарида эди. Ҳиндистон Маҳмуд Ғазнавий учун бўсундирилган бир вилоятгина эди Шундай бўлса-да, Ҳиндистоннинг шимолига жуда кўп мусулмонлар—хуросонликлар, турк ва афғонлар бориб ўрнашди Шимоли-Шарқий Ҳиндистон (ҳозирги Покистон) аҳолисининг бир қисми ислом динини қабул қилиб, бора-бора истилочилар билан аралашиб кетди

XII аср охирларида Ҳиндистонга Ғазна истилочилари иккинчи марта ҳужум қилди 1175 йилда Ғазна ҳокими Муҳаммад Гурий Панжобга бостириб кириб, уни эгаллагач, шарққа қараб силжишни давом эттирди 90 йилларда у Жамна билан Ганг дарелари ўртасидаги бутун ерларни, сўнгра эса Бенгалияни босиб олди, Гурий вафотидан (1206 йилдан) кейин унинг нойби Қутбиддин Ойбек Ғазнадан ажралиб чиқиб, Ҳиндистоннинг шимолида (ҳозирги Ҳиндистон республикасининг пойтахти Деҳлини марказ қилиб) мустақил давлат тузди Янги давлат пойтахт шаҳарнинг номи билан Деҳли султонлиги деб юритиладиган бўлди.

XIV БОБ

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ХИТОЙ

V—VI асрларда Хитойнинг сиёсий тарқоқлиги. Хитойнинг V—VI асрлардаги тарихи Ғарбий Европаники сингари варварлар ҳужуми билан боғланган эди Хитойда шимолда ва ғарбда яшаган кўчманчи илк мўғул ва илк турк қабилалари мамлакатнинг жуда ичкарисига кириб борди Шимолий Хитойга анчиқса кўп ҳужум қилинди Бу ҳужумлар Хитойнинг ўзгалиги-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

га жуда катта зарар етказди. Кўпдан-кўп суғориш иншоотлари вайрон бўлди, бутун бошли қишлоқлар таланиб, ер билан яксон қилинди, шаҳарлар ҳувиллаб қолди. Варварларнинг ҳужуми натижасида Хитой жуда кўп майда-майда давлатларга бўлиниб, сиёсий жиҳатдан тарқоқ бир мамлакатга айланиб қолди, бу давлатларнинг баъзиларининг тепасида дружиналари билан бирга варварларнинг бошлиқлари ва баъзиларининг тепасида эса (жанубда) маҳаллий хитой зодагонлари турди. Буларнинг ичида энг каттаси Шимолий Вэй давлати бўлиб, унинг пойтахти Лоян шаҳри эди. Бу давлат 386 йилдан 584 йилгача яшади. 420—589 йиллар ўртасидаги давр Хитой тарихига «шимолий ва жанубий династиялар даври» бўлиб кирди. V—VI асрларда Хитой бошидан кечирган сиёсий тарқоқликни шу номдан ҳам билиб олиш мумкин. Варварлар ҳужуми Хитойда қулдорликни батамом йўқ қила олмаган бўлса-да, лекин унга қаттиқ зарба берди. Хитойда утроқлашган варварлар орасида ҳам, хитойлар орасида ҳам эркин деҳқонлар сони кўпайди. Мана шу шахсан эркин деҳқонлар негизида Хитойда давлат феодал ер эгалигининг ўзига хос формаси ривожланиб борди. Жумладан, Шимолий Вэйлар давлатида ўрта асрлар Хитойи учун характерли бўлган давлат чек ер системаси таркиб топа бошлади, бу системага кўра давлат бошлиғи энг олий даражадаги ер эгаси бўлар эди, ҳақиқатда эса ерлар чекларга бўлиниб, деҳқонларга уларнинг оила аъзоларидаги меҳнатга лаёқатли кишилар сонига қараб тақсимланар, чек ер олиш учун эса деҳқон кўпроқ натура билан (дон, чорва моллари, ҳунармандчилик буюмлари ва ҳоказолар билан) солиқ тўлаши керак эди. Марказлаштирилган давлат рентаси, шундай қилиб, ҳукмрон синфни асрашнинг асосий манбаи бўлиб қолди. Шу билан бирга худди шу даврда Хитойда хусусий поместьеларни (чжуанъюань) ҳам аҳен-аҳенда учратиш мумкин эди, бу поместьелар анни феодал-крепостниклик характерига эга эди. V—VI аср манбаларида «кучли хонадонлар», яъни энг бадавлат ва зодагон оилалар тилга олинади, улар жамоанинг оддий аъзоларидан юқори даражага кўтарилиб, ўзининг камбағаллашган уруғ-аймоқларини қарам деҳқонлардек эксплуатация қилувчи катта ер эгаларига айланиб борганлар. Хитойда уруғчилик муносабатларининг қолдиклари узоқ вақтгача сақланиб келди. Ҳали X ва XI асрларда ҳам крепостной деҳқонлар ўзларини расмий равишда ўз хўжайинлари — помешчикларнинг «болалари ва улардан кичик қариндошлари» деб атар эдилар. Хитойда феодал ер эгалигининг илк тури будда монастирь ер эгалиги бўлиб, ерга эгалик қилишнинг бу тури бу ерда V—VI асрлардаёқ анча кенг тарқалган эди.

Хитойни сиёсий жиҳатдан бирлаштириш йўлидаги биринчи уринишлар. Суй империяси. Илк ўрта аср замонида Хитойни бирлаштиришга биринчи бўлиб Суй династияси уринди. Бу династиянинг асосчиси Янцзянь (еки Вэньди) ҳарбий дружина бошлиғи бўлиб, шимолий династиялардан бирида хизмат қи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

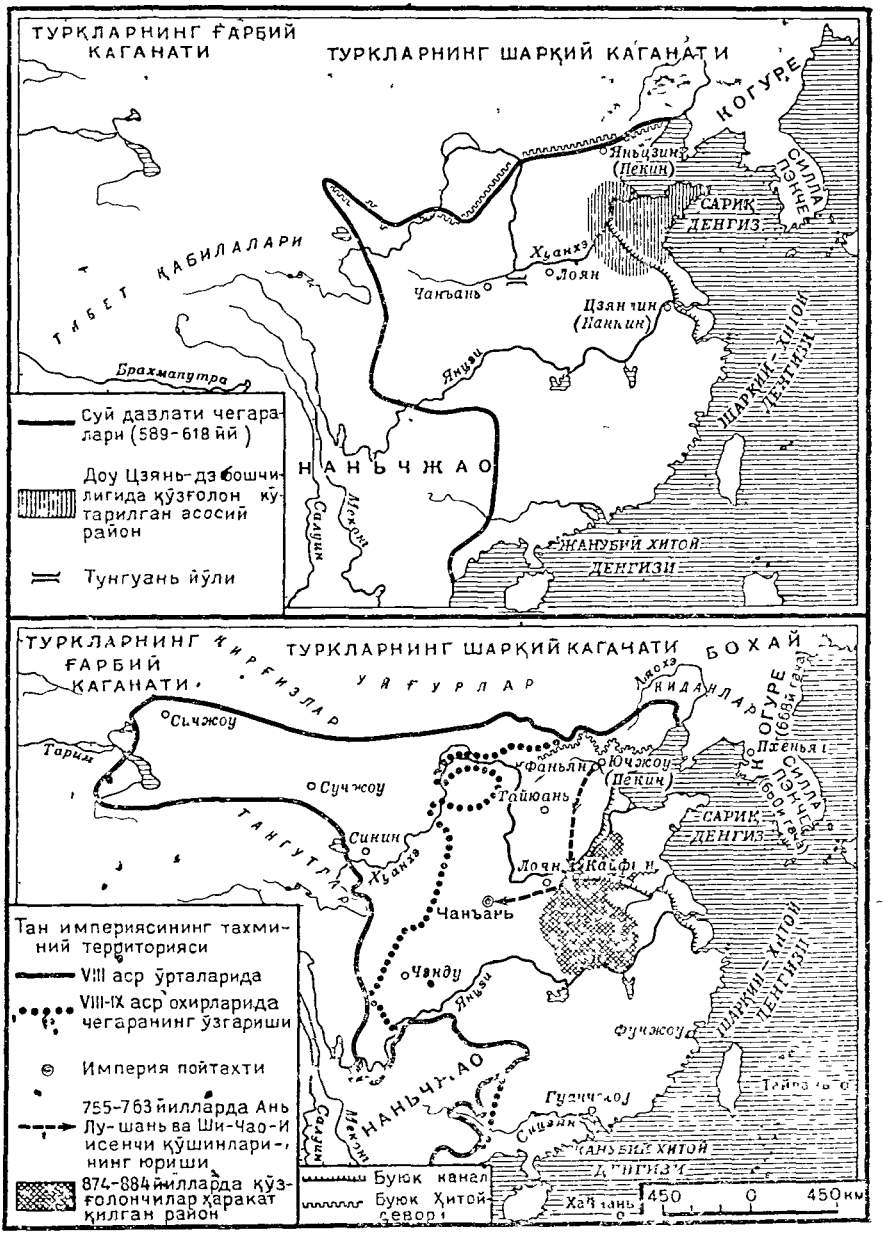

Илк ўрта асрларда Хитой

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар эди 589 йилда Янцзянь бутун Шумолий ва Жанубий Хитойни ўзига бўйсундирди. Суй династияси даврида суғориш системаси тикланди ва кенгайтирилди. Жумладан, VII аср бошларида шу династиянинг иккинчи императори Ян Гуан (еки Ян-ди) даврида Хуанхэ даресини Янцзи дареси билан боғлайдиган умумий узунлиги 1000 *км* келадиган Буюк канал қазилди. Канал қурилишида Хитойнинг турли қисмидан йиғиб олиб келинган бир миллионга яқин киши ишлади. Аммо Суй династиясининг идора қилиши узоққа бормади. Шимолнинг жануб билан бирлашуви жуда заиф эди. Марказий ҳукумат вилоятларни етарли даражада назорат қилиб турмади. Жуда катта ҳокимият маҳаллий зодагонлар қўлида эди. Ғарбда турқий қабилалар ҳужумининг кучайиши империядан жуда катта куч-гайрат талаб қилди. Шу билан бир қаторда бу династия императорлари истилочилик сиесати юритишга уринди, бу эса империяни янада баттарроқ холдан кетказди. Суй ҳукуматининг Кореяни ўзига бўйсундириш йўлидаги уринишлари тамоман барбод бўлди. Бу ҳол династиянинг узил-кесил қулашига сабаб бўлди.

618 йилда Шимоли-Ғарбий Хитойнинг князларидан бири Ли Юань ёки Гаоцзу (у келиб чиқиши жиҳатидан чала турк эди) империяда ҳокимиятни босиб олиб, янги династияга — Тан династиясига асос солди.

Тан империяси. Тан империяси Хитойда 300 йилга яқин, яъни 618 йилдан 907 йилгача яшади. Унинг пойтахти Чанъань (ҳозирги Сиань) шаҳри эди. Бу жуда катта шаҳар эди. VIII асрда Чанъань аҳолиси 1 миллиондан кўп эди. Империянинг иккинчи пойтахти Лоян шаҳри бўлиб, у ҳам жуда катта савдо маркази эди. Бу династиянинг энг кучли императори Ли Юаньнинг вориси Ли-Ши-мин еки Тайцзун (626—649) эди. Бир неча урушлар натижасида Ли-Ши-минь империя чегараларини анча кенгайтириб олди. Императорга қарам, вассал ерларни қўшиб ҳисоблаганда, Хитойнинг территорияси Шимолда Амур ва Хинганга-ча, жанубда Ҳиндистон ва Сиемгача, шарқда Кореягача (Тайцзун Кореяни ҳам босиб олишга уринган эди), ғарбда Ўрта Осиенинг шарқий чегараларигача борарди. Ли-Ши-минь замонидаги бу жуда катта империя императорнинг марказдаги ва жойлардаги жуда кўп амалдорлари томонидан идора қилинадиган мураккаб бир бюрократик монархия тусини олди.

Ли-Ши-минь даврида амалдорлар учун махсус унвонлар жорий қилинди. Амалдорларнинг ҳаммаси тўққиз даражага бўлинди, ҳар бир даражага маълум ҳажмда поместьелар белгиланди, бу поместьелар маош ўрнига берилар эди. Марказий идора олтита маҳкама палатасидан еки министрликдан (амаллар министрлиги, солиқ министрлиги, ҳарбий министрлик, жиноий ишларни кўрадиган суд министрлиги, жамоат ишлари министрлиги, маросим ишлари министрлигидан) иборат бўлиб, узил-кесил расмийлашди. Жойларга айрим катта-катта областлар тепасида турувчи губернаторлар тайинланди. Областлар —

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

округларга, округлар — уездларга, уездлар — бўлисларга, бўлислар — қишлоқларга бўлинган эди. Бошқарувнинг энг қуйи звеноси ҳамма бир-бирига кафил бўлган беш хонадон бирлашмасидан иборат эди.

Тан династияси даврида давлат феодал чек ер системаси узил-кесил қарор топди.

Ҳукумат томонидан ерга эгалик қилиш ҳуқуқлари текширишдан ўтказилди, шу билан бирга давлатга қарашли ерлар фонди анча оширилди, бу ерларга давлат деҳқонлари экин экар эди, уларга кўпдан-кўп солиқлар солинар ва мажбуриятлар юкланар эди. Ўзига берилган чек ер учун деҳқонлар дон тарзида солиқ тўлаши ва буюмлари тарзида солиқ тўлаши ва бундан ташқари, йилига 20—50 кун давлат фойдасига оғир баршчина адо этиши керак эди. Ерларнинг анча кўп қисми секин-аста йирик амалдор зодагонлар қўлига ўтди. Айрим энг катта амалдорлар қўлидаги ер бир деҳқон оиласи қўлидаги ердан кўп баравар ортиқ бўлар эди. VIII асрнинг 20- ва 30-йилларида Тан империяси қонунларининг ягона мажмуаси тузилди, у ижтимоий ҳает ва давлат ҳаетининг хилма-хил томонларини ўз ичига олган олтита алоҳида кодексдан иборат эди.

VIII ва IX асрларда Тан империясининг кризисга учраши. Тан империяси VII асрнинг иккинчи ярмида ва VIII асрда Тайцзунининг ворислари замонида Осиедаги энг катта давлат бўлиб колаверди. Бу ворислар ичида энг кўзга кўринган буддизм ҳомийси императрица У Цзе-Тянь еки Ухоу (656—705) бўлди. VII—VIII асрларда Хитой Араб халифалиги, Ҳиндистон, Сиам ва Вьетнам билан қизғин ташқи савдо олиб борди. Бир қанча катта-катта карвон йўллари (булар орасида Чаньандан Ўрта Осиега олиб борадиган йўл —«Ипак йўли» айниқса катта аҳамиятга эга эди) Хитойни Шимолий, Ғарбий ва Жанубий Осиёдаги турли мамлакатлар билан боғлар эди. Бундан ташқари Хитой соҳилларидан Жануби-Шарқий Осиё ва Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлининг ҳам аҳамияти катта эди. Бироқ VIII асрдаеқ Тан империяси чуқур кризисга учради. Солиқлар, ўлпонлардан, ҳар хил давлат мажбуриятлари ўташдан эзилган деҳқонлар қашшоқлашиб, жуда оғир кун кечиришга мажбур эди. Очлик натижасида тез-тез бўлиб турган эпидемиялардан юз минглаб деҳқонлар қирилиб кетди. Деҳқонларнинг чек ерлари камайиб борди, чунки чек ерларни «кучли хонадонлар»— катта-катта ер эгалари, давлат амалдорлари, судхўрлар доим ўз қўлларига киргизиб олмоқда эдилар (йилномаларда образли қилиб айтилганидек, «ютиб юбормоқда эдилар»). Давлат деҳқонлари **сонининг камайиши натижасида** давлат хазинасига тушадиган даромадлар ҳам камайди. Деҳқонларнинг бир қисми хусусий шахсларга қарам бўлиб қолаетган эди, бу шахслар ўз даромадларини мана шу деҳқонлардан олар эдилар. Шу аҳволни ҳисобга олиб, ҳукумат 780 йилда солиқ системасини ислоҳот қилди. Лойиҳанинг собиқ автори Ян Яньнинг янги қонунига би-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ноан солиқлар чек ери бўлган деҳқонлардангина олиниб қолмасдан, шу билан бирга хусусий ер эгаларидан ва давлат ерларини вақтинча ижарага олган шахслардан ҳам йиғиб олинадиган бўлди, аммо мана шу ер эгалари ва ижарачилар уларнинг ерларида яшаб, уларга крепостной қарамликда бўлган деҳқонлар учун ҳам солиқ тўлашлари лозим эди. Вужудга келган бу янги вазиятни, яъни давлат деҳқонларининг бир қисми феодалнинг крепостнойи еки қарам кишисига айланганлигини тан олиб, ҳукумат «кучли шахслар» томонидан чек ерларнинг «ютиб юборилишига» қарши курашни атайлаб сусайтирди, бу ҳол бутун чек ер системасининг кризиси кучайганлигидан далолат берар эди

Феодаллашув процесси маҳаллий ердор зодагонларни кучайтирди ва императорнинг губернаторлари билан ҳарбий бошлиқларининг ўзида ҳам марказга тобе бўлмасликка интилиш кайфиятини туғдирди Бош қўмондон Ань-Лу-шань қўзғолони Тан династияси тарихида бурилиш нуқтаси бўлди. У 785 йилда 120 минг кишилик қўшинни ўзига эргаштириб, императорга қарши бош кўтарди У 786 йилда иккала пойтахтни — Чаньань ва Лоянни ҳам босиб олишга муваффақ бўлди Император қочди, бу қўзғолон келгуси йилдагина елланган варварлар, асосан, уйғурлар ердами билан бостирилди Ань Лу-шань қўзғолонидан кейин Жанубий Хитойдаги губернаторлар қўзголонлари бўлди, бу қўзғолонларни ҳам император жуда катта куч сарф қилиб зўрға бостирди

Хуан Чао қўзғолони. Деҳқонларнинг ҳаддан ташқари оғир ҳаети IX асрнинг иккинчи ярмида уларнинг ғоят катта қўзғолони кўтарилишига сабаб бўлди, бу қўзғолон 875 йилдан 884 йилгача давом этди Қўзғолонга илгари чакана тузфуруш бўлган ва кейин император гвардиясида солдат бўлиб хизмат қилган Хуан Чао деган киши бошчилик қилди 875—884 йиллардаги хитой деҳқонлари қўзғолонининг кишини ҳайратда қолдирадиган томони шуки, у хийла узоқ вақт давом этди, қўзголонга жуда кўп киши қатнашди, қўзғолончилар ғоят катта куч-ғайрат ва тадбирлик кўрсатдилар Бу қўзғолон умуман олганда стихияли ҳаракат бўлса-да, бир қадар уюшган ҳаракат эди ва шу уюшганлиги натижасида маълум вақтгача катта-катта муваффақиятларга эришди Қўзголон Шаньдун ва Хэбей деган шимолий вилоятлардан бошланди Кейин у Марказий Хитойдаги Хэнань вилоятига тарқалди Қўзғолоннинг биринчи йилидаёқ Хуан Чао қўл остида 100 мингга яқин қуролланган деҳқон бор эди 879 йилда Хуан Чао Жанубий Хитойга юриш қилди, у ерда энг бой порт бўлган Кантонни олди Қўзғолончилар бу ерда жуда кўп ажнабий савдогарларнинг ҳамма товарларини босиб олди Бироқ ўз солдатлари орасида эпидемия тарқала бошлаганлиги сабабли Хуан Чао шимолга, Янци дареси ортига чекинишга мажбур бўлди Эпидемия оқибатларига қарамай, Хуан Чаонинг қўшини тобора кўпайиб, 880 йилда унинг сони 250—300

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

минг кишига етди 880 йилда Хуан Чао Лоян устига юриш қилди Оз вақт ичида Чанъанни босиб олди ва ўзини император деб эълон қилди «Деҳқонлар императори»нинг социал программасини унинг бош министри ўз гапида ифодалаб берди, у «Да Цининг (Хуан Чао ўзини Да Ци деган ном билан император деб эълон қилди) оддий халққа роҳат ва фароғатли ҳает бахш этишдан бошқа муддаоси йўқ» деди Хуан Чао Чанъанда икки ярим йил турди 884 йилда Тан династиясининг императори уйгурлар, тангутлар ва шимоли-ғарбда яшовчи бошқа кўчманчилардан иборат варвар тўдаларининг ердами билан пойтахтга қайтиб келди. **Саҳроий варварлар хитой** деҳқонларини шафқатсизлик билан қирди Бу қонхўр йиртқичларга халқ «қора қузғунлар» деб ном берди Хуан Чаонинг ўзи эса Чанъандан қочиб кетишга мажбур бўлди **ва** кейинги йили Хэнань вилоятида ҳалок бўлди (ўзини-ўзи ўлдирди)

Тан династиясининг тугаши. Император хизматидаги феодал-амалдор зодагонларга суянган Тан династияси ҳақиқатда деҳконларнинг қудратли ҳаракати натижасида ағдарилди Бу династиянинг императорлари қўзғолон бостирилгандан кейин яна бир оз вақтгача мамлакатни идора қилди Бироқ уларнинг ҳокимияти энди бутун Хитойга ейилмас эди X асрнинг бошларида шимолда кидань қабилалари иттифоқининг катта бир варвар давлати тузилди, бу қабилалар Маньчжурияни, Мўғулистоннинг ва Шимолий Хитойнинг бир қисмини босиб олган эди Бу Ляо деб аталган янги давлатнинг пойтахти Янцзин шаҳри бўлди, шу шаҳар кейинчалик Пекин деб юритила бошлади

907 йилда Тан империяси йўқ бўлди Бир неча ўн йилгача Хитойда батамом тарқоқлик ҳукм сурди Лекин 875—884 йиллардаги деҳқонлар қўзғолони бекор кетмади Бу қўзғолон натижасида ерга феодал давлат мулкчилиги ва унинг чек ердан фоидаланиш системаси, кўпдан-кўп амалдорлари, деҳқонларнинг охирги томчи қонини сўриб оладиган мураккаб ва ақл бовар қилмайдиган солиқ солиш системаси, ҳар бир қишлоқ ва ҳар бир деҳқоннинг кетидан исковчилик қилиб юрувчи пасткаш полиция назорати билан бирга қўшилиб бари тамоман путурдан кетди Қўзголончи деҳқонларнинг бир қисми чек ерларни узларига мустаҳкамлаб олиб, майда ер эгалари бўлиб қолдилар. Бироқ давлат мулкчилигининг заифлашиб қолганлигидан хусусий мулкчи бўлиб олган янги феодаллар ҳам фойдаланиб колдилар, булар ўзларининг хусусий поместьелари ҳажмини кенгайтирдилар ва хитой қишлоғига ўзларининг иқтисодий таъсирларини кучайтирдилар

X аср ўрталарида мамлакатда анчагина иқтисодий юксалиш юз берди, Хитой бу юксалиш шароитида 960 йилда Сун династиясининг ҳокимияти остида қайтадан бирлаштирилди. Бу династияга Шимолий Хитойдаги ҳарбий бошлиқлардан бири бўлган Чжао Куань-инь асос солди, у киданлар устидан бир неча марта ғалаба қозонган эди. Янги династиянинг пойтахти даст-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лаб Бянь (ҳозирги Кайфин) шаҳри бўлди Кейинчалик марказ жанубга, Ханчжоу шаҳрига кўчирилди

Сун империяси. Сун империяси Тан империясига қараганда кучсизроқ бўлди Сун династияси вақтида Хитойнинг ўзи ҳам тўла бирлаштирилмади, Тан империясига кирган бир қанча территориялар Сун императорларининг ҳокимиятини тан олмадилар ва ўзларига мустақил давлатлар тузидлар Турк, мўғул қабилалари ва ғарбдаги бошқа кўчманчи қабилалар ҳам империяга итоат қилмадилар, империя чегараларига борган сари кучлироқ хавф солиб турдилар. Сун императорлари уйғурларга, тангутларга, киданларга, Аннамга қарши урушлар қилди Бироқ бу урушлар натижасида Сунлар бу мамлакатларни Хитойга итоат қилдиришга муваффақ бўла олмадилар Шунга қарамай, Сун династияси даврида Хитойнинг халқаро алоқалари яна мустаҳкамланди. Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва Ҳинди-Хитой билангина эмас, балки Корея, Япония ва Индонезия билан ҳам кенг миқесда ташқи савдо олиб борилди; Сун бошқаруви даврида Хитойда ички савдо ҳам кенгайди, мамлакатда пул муомалаларининг ривожланганлиги бундан далолат беради. Мис пуллардан ташқари темир пуллар зарб қилинди Қоғоз пуллар ҳам сунлар даврида ишлатила бошлади.

XI асрда Сун империясидаги синфий муносабатларда худди Тан империясининг сўнгги императорлари давридагига ўхшаш чуқур антагонизм вужудга келди Хуан Чао қўзғолонидан кейин бирмунча кўпайиб қолган «хўжайин хонадонлар» деб аталадиган мустақил деҳқонлар сони вақтлар ўтиши билан яна камайиб борди Уларнинг ерларини амалдорлар, қисман тобора мустаҳкамланиб бораётган қўшни помешчик-ер эгалари босиб оларди Қарзга ботган деҳқонлар судхўрларга, улардан олган қарзлари юзасидан процент тарзида жуда катта пул тўлашга мажбур эдилар Хитои қишлоғида мустаҳкам ин қўйиб олган шаҳар савдогарлари, ерли помешчиклар, ҳукумат амалдорларининг ўзлари судхўрлик билан шуғулланар эдилар Ҳукумат амалдорлари ўз ҳукмдорликларидан фойдаланиб, айниқса деҳқонларни жуда оғир судхўрлик шартлари билан улардан қарз олишга мажбур қилар эдилар Бировларнинг ерларида ўтириб тирикчилик қилаетган деҳқонларнинг аҳволи янада оғир эди. Кишлоқларда оч-яланғочлик ҳукм сурар эди Очарчилик, эпидемиялар, бутун бир қишлоқ, бўлисларда аҳолининг қирилиб кетиши тез-тез такрорланиб турадиган воқеа бўлиб қолди Деҳқонлар ҳаракати яна умумхитой миқёсидаги катта деҳқонлар урушига айланиб кетиш хавфини сола бошлади Ҳукумат янгидан деҳқонлар уруши чиқишининг олдини олишга ва издан чиққан давлат молиясини яна жойига келтиришга ҳаракат қилди, ҳукуматнинг бу ҳаракати Сун династиясининг бир министри Ван Ань-ши томонидан ўтказилган анчагина радикал реформаларда акс этди

Ван Ань-ши реформалари. В а н А н ь-ш и (1021—1086) даст-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лабки вақтларда вилоят амалдорларидан бири эди У аҳолининг қашшоқлигини, амалдорларнинг жабр-зулмини ва судхўрларнинг ҳукмронлигини кўрсатадиган энг мудҳиш фактларни вилоятдалик маҳалида яхши билиб олган эди Императорнинг биринчи министри даражасига кўтарилиб олгач, Ван Ань-ши 1069—1074 йилларда молиявий-иқтисодий ва социал характердаги бир қанча тадбирларни амалга оширди Аввало, у ерларни қайтадан рўйхатга олдирди ва император хизматидаги зодагонларнинг ерига солиқ солди, бу хизматчи зодагонлар бу вақтда ер солиги тўламай қўйган эдилар деса бўлади Сўнгра Ван Ань-ши деҳқонларни давлат фойдасига баршчина ўташдан озод қилди, баршчина ўрнига пул билан тўланадиган солиқ жорий қилди Ер солиғини ҳам деҳқонлар қисман маҳсулот ва қисман пул билан тўлайдиган бўлди. Очарчиликнинг олдини олиш учун Ван Ань-ши давлатга қарашли галла омборлари ташкил қилди, очарчилик йилларида аҳолига ана шу омборлардан галла бериларди Судхўрликни тугатиш мақсадида Ван Ань-ши давлат банки ташкил қилди, бу банкдан деҳқонлар кам процент тўлаш шарти билан қарз ола оладиган бўлди У, қисман солиқ фондидан фойдаланиш, қисман эса давлатнинг савдогарлар қўлидаги маҳсулотни сотиб олиш йўли билан давлат савдосини ташкил қилишга харакат қилганлиги ҳам шоён диққатдир Ван Ань-ши ҳарбий соҳада ҳам катта реформа ўтказмоқчи бўлди Ёлланма армия ўрнига умумий ҳарбий мажбурият жорий қилмоқчи эди Асосий қўшин деҳқон лашкарларидан иборат бўлиши керак эди Ҳар уч хонадон битта пиёда аскар, ҳар ўн хонадон битта отлиқ аскар бериши керак эди Ван Ань-ши реформалари амалдорлар билан феодалларнинг қаттиқ қаршилигига учради. 1075 йилда Ван Ань-ши вазифасидан бўшатилди Унинг тузган планлари давлат учун «хавфли» деб топилди, ваҳоланки, унинг мақсади феодал давлатни учига чиққан паразит элементлардан холи қилиб, уни тартибга солиш эди, холос

Сун династиясининг тугаши. XII асрда ҳам Сун империясининг аҳволи яхшиланмади Шимолдаги халқларнинг ҳужум қилиш хавфи туғилиши муносабати билан 1126 йилда император пойтахтни жанубга, Ханчжоуга кўчирди. 1127 йилдан бошлаб Сун династияси қўл остида фақат Жанубий Хитой қолди, холос Шимолий Хитой манчжур-тунгус қабилаларидан бири бўлган чжурчжэнлар тузган ва Цзинь деб аталган янги бир катта давлат составига кирди, бу давлат илгариги киданлар давлатини ўзига сингдириб олган эди XIII асрнинг бошларида Шимолий Хитойни мўғуллар босиб олди Империянинг император қўли остида қолган жанубий қисмида эса узлуксиз ғалаёнлар бўлиб турди 1127—1132 йиллар мобайнида 93 та оммавий қўзғолон бўлганлиги расмий йилномаларда қайд қилинган Жанубий Хитойнинг фақат ўзидан иборат бўлиб қисқариб қолган Сун империяси (ўшанда ҳам ҳамма вилоятлар унинг составига кирмас эди) 1279 йилгача, яъни Чингизхоннинг невараси Хубилай босиб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

олгунча яшаб келди. Хубилай янги мўғул династиясига асос солди, бу династия хитойча Юань деб аталди.

Тан ва Сун династиялари давридаги Хитой маданияти ва фани. VI—XI асрлардаги Хитой маданияти жуда юксак бир маданият эди. Хитойнинг ишлаб чиқарувчи кучлари юксак тараққий қилган эди. Хитойда суғориладиган деҳқончилик, қисман полиз деҳқончилиги бор эди. Хитой қишлоқ хўжалигида ўша вақтда ҳам асосан шоли, пахта, чой, ипак етиштирилар эди. Кўп миқдорда темир, мис, олтин, кумуш қазиб чиқариларди. Хитойда ҳунармандлик Тан династияси вақтидаёқ жуда ривож топган эди. Хитой чет мамлакатларга, асосан чой ва хом ипак билан бирга хитой чинниси, хитой шойиси ва ип газламалар, темир ва мисдан қилинган ҳар турли буюмлар чиқарар эди. Хитойда XI асрда 2 мингдан ортиқ шаҳар бор эди. Бу шаҳарлардан баъзиларида, масалан, Чанъань, Лоян, Кантон ва Ханчжоу сингари шаҳарларнинг ҳар бирида бир миллион атрофида аҳоли яшар эди.

Хитойларда илм-фан юксак ривож топди. Хитойларда энг қадим замонлардаёқ ёзув (иероглиф ёзув) бор эди. Ёзув қоғозини биринчи бўлиб хитойлар кашф этди. Китоб босишни ҳам биринчи бўлиб улар чиқарди, уларнинг дастлабки китоб босиш усули, албатта, жуда содда эди. Улар китоб бўладиган текстни ёғоч тахталарга ўйиб, ундан қоғозга босиб туширишар эди. Хитойда VIII асрнинг бошларида «Пойтахт ахбороти» номли расмий ҳукумат газетаси вужудга келди, бу газета XX асрнинг бошларигача чиқиб келди.

Хитойлар математика, астрономия, география, тарихни ўрганарди. Компасни ва порохни хитойлар ихтиро қилди (IX—X асрлар). VIII асрда Хитойда Ханлин фанлар Академияси ташкил қилинди, бу Академия давлат аҳамиятига эга бўлган дунедаги энг қадимги илмий муассаса эди. Ўрта асрлар Хитойи ўз йилномалари билан донг чиқарди. Сун империясининг бир ўзидан 500 томдан ортиқ йилнома қолгандир. Хитойда юз минглаб қўл ёзмалар сақланадиган катта-катта кутубхоналар бор эди. Бир нечта шаҳарларда олий мактаблар бўлиб, бу мактабларда давлат амалдорлари етиштириб чиқариларди. Амалдорлик лавозимини эгаллашга йўл очиб берадиган илмий унвон олмоқчи бўлган киши давлатни идора қилиш илмидан ташқари, яна фалсафани (асосан конфуцичилик фалсафасини) ва адабиётни ҳам билиши ва шулардан имтиҳон бериши лозим эди. Расман ҳар бир кимса имтиҳон бериши мумкин бўлса-да, лекин ҳақиқатда амалдорлик лавозимини, кўпинча ҳеч нарсани билмаслигига қарамай, ҳукмрон синф вакилларигина олар эди. Хитойда ҳар хил халқлар бўлганлиги, шунингдек, Осиёдаги бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари қилиб турганлиги учун Хитойда ўрта асрлардаёқ филология: луғат тузиш, грамматика ва синтаксис формаларини таққослаб ўрганиш ва шу кабилар тараққий этган эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Адабиёт ва санъат. Хитой адабиёти илк ўрта асрлар давридаёқ классик асарлар яратди Тан династияси вақтида шоирлардан Ли Бо (701—762), Ду Фу (712—770), Бо Цзюй-и (772—846) жуда ҳам шуҳрат қозонган эди Булардан Ли Бо жуда кўп лирик шеърлар (30 томга яқин) езган бўлиб, бу шеърларида нуқул дунёвий шодиёна, эпикурча — материалистик дунеқарашни акс эттирди Ли Бони хитой табиатининг куйчиси деб аташади, чунки у табиатни жуда севар эди Ду Фу эса ўз достонларида халқнинг афсонавий ва қаҳрамонлик эпосларидаги бой материални қайтадан ишлаб чиқди Аммо Ду Фу ўз замонасига жуда яқин турар эди У ўзининг кўп шеърларида эзилган деҳқонларни жўшқинлик билан ҳимоя қиларди У «миллионларча қашшоқлар, шўр пешана одамлар»нинг ҳаммаси бошпана топадиган ажойиб бир катта бино қуриладиган яхши замонни, гўзал истиқболни орзу қилар эди Тан династиясининг сўнгги даврларида яшаган Бо Цзюй-и жамиятга чуқур инсонпарварлик билан қарар эди Унинг шеърлари инсонга муҳаббат, киши **қадр-қимматини ҳурмат қилиш** руҳи билан суғорилган эди У *кишининг ахлоқий гўзаллигини куйлар эди.*

Ўрта асрлар даврида Хитойда архитектура билан тасвирий санъатни ривожлантириш соҳасида ҳам кўп ишлар қилинди. Хитой бинолари — саройлар, ибодатхоналар, миноралар, шаҳар дарвозалари, кўприклар, турар жойлар ўзларининг стили жиҳатидан хилма-хил, архитектура формалари жиҳатидан ихчам ва нафис қилиб қурилар эди Бу бинолар жуда ҳам хилма-хил материаллардан: **тош, ёғоч, мармар,** темирдан ишланар эди Улар жимжимадор **нақш, чинни, тиллалар** билан безатилар эди Император саройларининг, ибодатхоналарнинг, шунингдек, зодагонлар **ва шаҳар бойларининг уй томлари** кўпинча олтин лавҳалар билан епилар эди

Тан **династияси даврида, кейинчалик** Сун династияси вақтида Хитойда **рассомлик** юқори даражада ривожланган эди Хитой **рассомлари ипак матага, қоғозга, ёғочга,** тошга расм солар эдилар, деворларга ўйиб нақш солишда, портретлар чизишда жуда катта маҳоратга эга эдилар Сун династияси даврида айниқса иккита рассом — Ч ж а о Ц з и («Ёввойи ғозлар» расми) ва Г у Х у н-ч ж у н («Зодагон амалдорникида тунги базм» расми) жуда катта донг чиқарган эди

Сун даврида номаълум рассом томонидан ипак матага солинган «Қишлоқ мактаби» деган расм ҳам кенг шуҳрат қозонган Расмда унча катта бўлмаган қишлоқ мактабининг оддийгина жиҳозлари ҳаққоний тасвир этилган, бу расмда нафис юмор билан самимият кўзга ташланиб туради

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

2

ҚИСМ

XI-XV

АСРЛАРДА

ҒАРБИЙ ЕВРОПА ВА ОСИЁ

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XV БОБ

XI АСРДА ЕВРОПАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИ ҒАРБИЙ ЕВРОПА ЎРТА АСР ШАҲАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УНИНГ ИЛК РИВОЖИ

Ўрта аср Европаси тарихида XI аср. Ғарбий Европа тарихида XI аср бурилиш асри бўлди Бу асрда Европанинг жуда кўп мамлакатларида феодал муносабатлар узил-кесил расмийлашди Ҳатто феодализм хийла секин суръатлар билан ривожланган мамлакатларда (Англия, Ғермания, Скандинавия ва гарбий славян мамлакатлари) ҳам XI асрда феодаллашиш жараёни чуқур ижтимоий ўзгаришларга олиб келди. Шу сабабли бу мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг феодал усули, бир томондан, жамиятнинг феодал катта ер эгаларига ва, иккинчи томондан, уларга қарам бўлган крепостнойлар ва ярим крепостнойларга бўлиниши ҳукмрон ижтимоий ҳодисаларга айланди. Аммо XI асрда феодал Европаси тараққиетида яна бошқа муҳим бир жараён ҳам бошланди Бу эса ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг маркази сифатида, хусусий мулкчиликнинг ва қишлоқдагидан тамомила бошқача ишлаб чиқариш муносабатларининг янги формалари тўпланган манзилгоҳ сифатида шаҳарларнинг пайдо бўлишидир Бу эса кўпгина шаҳарларнинг вужудга келишида ва ўша дамгача, асосан, маъмурий ёки соф ҳарбий манзил вазифасини ўтаб келган кўҳна марказларнинг жонланишида намоен бўлди. Шу пайтдан эътиборан шаҳар ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили бўлиб қолди XI аср охирига келиб Европада Шарққа томон салиб юришлари бошланди. Салиб юришлари Ғарбий Европани танҳолик ҳолатидан чиқариб, унинг иқтисодий ҳамда ижтимоий тараққиетини тезлаштиришга анча таъсир кўрсатди.

Илк ўрта аср даврида ҳунармандчилик ва мол айирбошлаш. Илк ўрта аср биқиқ натурал хўжалик ҳукмронлиги билан фарқ қиларди Ф. Энгельс «Анти-Дюринг» номли асарида биқиқ натурал хўжаликни мана бундай деб таърифлайди «Ўрта аср жамиятида, айниқса унинг биринчи асрларида, ишлаб чиқариш асосан шахсий истеъмолга қаратилган эди Ишлаб чиқариш асосан фақат ишлаб чиқарувчининг ўзининг ва оиласининг эҳтиёжларини қондирар эди. Қишлоқда бўлгани сингари, шахсий қарамлик муносабатлари мавжуд бўлган жойларда эса ишлаб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

чиқариш феодалнинг эҳтиёжларини ҳам қондирар эди Демак, бунда айирбошлаш йўқ эди ва маҳсулотлар товар характерини олмас эди Деҳқон оиласи ўз эҳтиежига керак бўлган нарсаларнинг деярли ҳаммасини қурол-асбобларни, кийим-кечакни, шунингдек, тирикчилик воситаларини ишлаб чиқарар эди»[1]

Дарҳақиқат, илк ўрта аср замонидаги Ғарбий Европа экономикасини тасвирловчи энг яққол ҳужжатлар (Каролинглар даври ёдгорликлари) ўша илк ўрта аср қишлоғини худди ана шундай хусусиятлар билан кўрсатади Деҳқонлар помешчик-феодал фойдасига баршчина ўтайдилар, унга оброкни кўпроқ натура билан тўлайдилар Деҳқон хўжалиги етиштирган маҳсулотлар, одатда, сеньор қўрасининг эҳтиежларига сарфланарди Буюк Карл ўзининг «Поместье (ер-мулк)лар тўғрисидаги капитулярий»сида буни жуда яхши ифодалаб берган эди Деҳқонлар озуқа маҳсулотларидан ташқари, феодалга ҳунармандчилик буюмлари ҳам етказиб беришлари керак эди Сен-Жермен монастирининг IX асрдаги полиптикасида деҳқонлар темирчилик, тўқувчилик ва бошқа ҳунармандчилик йўли билан ишлаб чиқарган буюмларини монастирга беришга мажбурдирлар, дейилади Каролингларнинг едгорномаларида кўрсатилишича, ҳунармандчилик қишлоқ хўжалигидан ҳали ажралиб чиқмаган. Бу ерда деҳқон билан ҳунармандниинг ҳар иккаласи ҳали бир одамдай бўлган

Бироқ Буюк Карл замонидаеқ моҳир ҳунармандлар мавжуд бўлиб, улар энди қишлоқ хўжалигида банд қилинмаган, улардан фақат мутахассислар сифатида фойдаланилган Ҳар бир королликнинг поместьесида керакли бўлган йигирмалаб ана шундай ҳунармандлар (темирчилар, заргарлар, дурадгорлар, кўнчилар, чилангарлар ва бошкалар) «Поместье тўғрисидаги капитулярий»да санаб кўрсатилади Аммо қўраларда меҳнат қилувчи ана шундай ҳунармандларнинг мавжудлиги ҳали ҳунармандчиликнинг қишлоқ хўжалигидан батамом ажралиб чиққанлигини кўрсатмайди Ҳунармандлар поместьега бирлаштирилган, унга боғлаб қўйилган, улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар эса феодалнинг эҳтиежини қондиришга кетади ва шунинг учун у товар сифатида бозорга чиқариб сотилмайди Шундай қилиб, қўра ҳунармандчилиги натурал хўжалик турларидан бирига айланиб қолди Ғарбий Европада доимий суратда шуғулланувчи шаҳар ҳунармандчилиги пайдо бўлишидан олдин, бу ҳунармандчилик ўткинчи бир даврни бошидан кечирган, яъни Ғарбий Европанинг элма-эл кезиб юрувчи сайёр ҳунармандлари (дурадгорлар, тош терувчилар, косиблар, машиначилар ва бошқалар) бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриб, помешчикларга ва қисман деҳқонларга хизмат кўрсатганлар Сайёр ҳунармандлар кўпинча аслида деҳқонлар бўлиб, улар йиғим-терим пайтида қишлоққа қайтиб келиб, далада ўз оила аъзолари би-

[1] Ф Энгельс, «Анти-Дюринг», 346- бет 1957

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лан биргаликда ишлардилар Бу ҳунармандлар кўпинча Италиядан ёки Яқин Шарқдан келган ажнабийлар (юнонлар, суриялиқлар, араблар, яҳудийлар ва бошқалар)дан иборат бўларди

Илк ўрта аср замонидаги мол айирбошлаш (савдо қилиш) поместьеларнинг ёки деҳқонларнинг эҳтиежларини қондиргандан кейин ортиб қолган маҳсулотларни бозорга чиқариб сотишдан иборат буларди «Поместьелар тўғрисидаги капитулярий»да ва Каролинглар даврининг бошқа баъзи ҳужжатларида бозорлар бўлганлиги кўпроқ эслатиб ўтилади Илк ўрта аср даврида черков ва монастирлар ҳузурида анъанавий ярмаркалар бўларди Аммо бу савдо жонларида, ҳар ҳолда, маҳаллий сотувчилар кам бўларди Асосий савдогарлар ломбардияликлар, яҳудийлар, суриялиқлар, араблар, византияликлардан иборат келгинди савдогарлар эди Бу ажнабий савдогарлар одатда феодал қасрлари ва қўрғонларига доимо ташриф буюриб, улар бу қаср ва қўрғонларда зийнат буюмлари (хусусан олтин ва кумуш безаклар, қимматбаҳо тошлар), ипак газламалар, қўлда отадиган қурол-яроғ ва Шарқ ҳунармандчилигининг бошқа баъзи буюмлари, шунингдек Шарқ ширинликлари ва дориворларини олиб келиб сотардилар Бундай айирбошлаш ишлаб чиқаришнинг туб моҳиятига ҳали сира қўл тегизмаган эди Поместье ва деҳқон қишлоғи ўз хўжалигининг мақсад ва вазифаларига кўра ҳали, асосан, натурал хўжаликлигича қолиб келмоқда эди Майда ер-мулк-қишлоқ «жамоалари»нинг биқиқ ҳолда яшаши илк ўрта аср экономикасининг энг характерли ва ўзига хос хусусиятларидан бири эди

Ҳунармандчиликнинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, аввало, далалардаги деҳқончиликнинг серҳосил бўлиши, шунингдек ҳунармандчилик техникасининг ривож топа бориши туфайли ҳунармандчилик аста-секин алоҳида бир касбга, кишилар айрим группасининг асосий машғулотига айланди Эндиликда ҳунарманд ўз вақтини бутунлай ҳунарга сарфлайдиган бўлди У қишлоқ билан алоқасини буткул узиб, ишлаб чиқариш шароитлари (хом ашеси бор ва ишланган молни бозорга чиқариб сотиш имконияти, ҳаети ва мол-мулки маълум даражада хавф-хатарсиз ҳамда алоқа йўллари қулай бўлган ва хоказо) энг қўл келадиган янги, доимий жойга кўчиб борди X—XI асрларда Европада турли ҳунарлар орасидан мустақил касб бўлиб ажралиб чиққан иккита ҳунар темир буюмлар ясаш (туғилиб келаётган металлургия) ва мовут тўқиш (жун газламалар ишлаш) айниқса катта аҳамият касб этган эди Темир асбоблар қишлоқ хўжалигида ҳам (омоч тиши, плуг, мих, белкурак ва ҳоказо), шунингдек ҳарбий ишда ҳам (темир қалқон, қилич, найза, дубулға ва шунга ўхшаш рицарлик қурол-яроғлари) талаб қилинарди Мовут тўқишнинг ўсиб бориши Европада анча ноқулай (ва шу билан бирга қимматбаҳо) мўйнадан тикилган кийимни, қисман эса сифати жи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳатидан совуқ мавсумга унча тўғри келмайдиган зиғир толасидан тикилган кийимни сиқиб чиқарган жундан тикилган кийимнинг расм бўлиши билан боғлиқдир «Қўй зиғирпоядан ғолиб чиқди», деган халқ мақолларидан бири бу иқтисодий фактни ана шу тариқа ифодалаган эди. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кучлари ўсганлигидан далолат берувчи қўйчиликнинг ривож топиши янги саноатни мустаҳкамлаш учун зарурий база бўлди Германиянинг Рейн ва Юқори Дунай бўйи округлари металлургия саноати илк тараққий этган районлардан бири бўлди Фландрия, Фрисландия ва Шимолий Италия мовут тўқиш саноатининг энг кўҳна ўчоқлари деб ҳисобланади Қишлоқ хўжалигидан анча бурун ажралиб чиққан бошқа ҳунарлар орасида кулолчилик, кўнчилик (эгар-жабдуқ ясаш ва пойабзалчилик) ва турли хилдаги бинокорлик (моҳирона ғишт териш, дурадгорчилик, томга тунука-черепица ётқизиш ва ҳоказо) бўлган

Ўзининг махсус ишлаб чиқаришида банд бўлган ҳунарманд ўқиган, малакали мастер бўлиши керак эди Бундай ҳунармандчилик бозор орқали истеъмолчига хизмат қилишни мақсад қилиб қўяр эди (лекин дастлабки пайтларда бу ерда ҳам якка буюртмачиларга ишлаш ҳодисалари йўқ эмас эди) Шу тариқа, ҳунарманд майда мол ишлаб чиқарувчига айланди Пировардида, у деҳқончилик билан алоқасини узиб, фақат шаҳар ҳунармандигина бўлиб қолди

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва унинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши асосида Европада ўрта аср шаҳари майдонга келди

Шаҳарларнинг келиб чиқиши. XI асрдан олдин ҳам Европада шаҳарлар бор эди Шаҳарларнинг кўпчилиги Рим давридан ўрта асрга мерос бўлиб қолган Италияда, Францияда, Англияда, Ғарбий ва Жанубий Германияда, шунингдек, Испанияда бундай шаҳарлар оз эмас эди, чунончи Италияда — Рим, Флоренция, Милан, Неаполь, Францияда — Париж, Лион, Марсель, Бордо, Англияда — Лондон, Винчестер ва Йорк, Германияда — Аахен, Трир, Майнц, Аугсбург, Регенсбург, Испанияда — Барселона ва Сарагоса ва ҳоказо Бироқ бу шаҳарлар илк ўрта аср даврида саноат ишлаб чиқариши ва савдо-сотиқ марказлари бўлмаган Булар дуневий ва руҳоний феодалларнинг резиденциялари еки қалъалари бўлган Феодалларнинг мулозимлари еки хизматкорлари бўлиб хизмат қилмаган шаҳарликлар, деҳқонлар сингари, одатда, деҳқончилик билан шуғулланган Кўҳна Рим шаҳри территориясининг ўзида қисман аҳоли ўрнашган эди Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва унинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши билан эски Рим шаҳарлари гавжумлашди ва кўплаб янги шаҳарлар пайдо бўлди Маркс билан Энгельс ўзларининг биргалашиб ёзган «Немис идеологияси» деган илк асарларида «Ҳар бир миллат ичидаги меҳнат тақсимоти, ҳаммадан бурун саноат ва савдо меҳнатининг деҳқончи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик меҳнатидан ажралишига ва шу билан *шаҳарнинг қишлоқдан* ажралишига ҳамда шаҳар манфаатлари билан қишлоқ манфаатларининг бир-бирига қарама-қарши бўлишига олиб келади»[1],— деб езган эдилар

Деҳқонларнинг феодаллар эксплуатациясига қаршилик кўрсатишининг тобора ўсиб бориши шаҳарларнинг ривожланишига катта ердам қилди. Помешчикларнинг ер-мулкларидан қочиб кетган крепостнойлар вужудга кела бошлаган шаҳарларнинг дастлабки меҳнаткаш аҳолисини ташкил қилдилар

Янги шаҳарлар турли жойларда феодалларнинг қасрлари теварагида (чунончи, ҳозирги Ғарбий Европа шаҳарларининг номларида тез-тез учраб турадиган —«бург» қўшимчаси — Страсбург, Аугсбург, Фрейбург, Гамбург, Бранденбург ва ҳоказо), монастирлар теварагида (бундай шаҳарларнинг номи одатда «санкт», «сан», «сен» («святой») сўзлари билан бошланади, масалан, Сен-Жермен, Сент-Албанс, Санкт-Галлен, Сант-Яго ва б), баъзан дарелардан кечиб ўтиладиган қулай жойларда (Англияда Оксфорд ва Кембридж, Германияда Майн дареси бўйидаги Франкфурт ва Одра дареси бўйидаги Франкфурт шаҳарлари, Нидерландияда Брюгге («кўприк» шаҳари ва ҳоказо) вужудга келди.

Иқтисодий марказ бўлган шаҳарнинг, вақт ўтиши билан, атрофдаги районлар учун аҳамияти тобора ортиб борди Шаҳар ҳунармандлари шаҳар бозорига мунтазам келиб турадиган деҳқонларни ўз саноат буюмлари билан таъминлаб турардилар Шаҳарликлар эса, деҳқонлардан қишлоқ хўжалик хом ашёси сотиб оларди Шундай қилиб, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги меҳнат тақсимоти доимо давом қилиб турадиган узвий бир ҳолат касб этди Ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ маркази бўлган шаҳар қишлоқни савдо оборотига тортиб, унда ҳам товар-пул муносабатларининг ривожланишига ердам қилди

Халқаро савдонинг ривожланиши. XI асрга келиб шаҳарлар фақат қўшни қишлоқлар билангина савдо-сотиқ қилмай, балки уларнинг кўплари анча кенг савдо-сотиқ алоқалари ҳам боғладилар Бу шаҳарлар бир-бировлари билан зўр бериб алоқа қилишларидан ташқари, Византия ва Араб Шарқининг айрим савдо марказлари билан ҳам савдо-сотиқ алоқалари боғладилар. Ўрта денгиз бўйида катта савдо-сотиқ ишлари олиб борган шаҳарлар орасида айниқса Италиянинг Генуя, Амальфи, Пиза, Венеция сингари шаҳарлари алоҳида ажралиб турарди Венеция билан Генуя аввалроқ катта савдо флоти қурдилар Бу шаҳарларнинг аҳолиси тез ўсиб борди Бу шаҳарларда бой савдогарларнинг юқори табақаси майдонга келиб, у ҳокимиятни ўз қўлига киритиб олди Шарқ билан савдо-сотиқ қилишда жанубий Франция шаҳарлари Марсель, Арль, Нарбонна ҳам қатнашди-

---

[1] К Маркс ва Ф. Энгельс Асарлар, 30- т , 20- бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар Каталония маркази Барселона шаҳари Ўрта денгиз бўйи савдосида актив роль ўйнади

Ўрта денгиз бўйи районидан ташқари, XI асрда Европа савдосининг иккинчи бир райони — Шимолий денгиз бўйида маркази Нидерландия бўлган мамлакат ҳам ажралиб чиқди Агар итальян, жанубий француз ва Каталония савдогарлари савдо-сотиқда асосан воситачилик ролини ўйнаган бўлсалар (итальян, француз ва испан савдогарлари Шарқдан келган товарларни сотиб олиб, сўнгра уларни Европа мамлакатларига олиб бориб пулардилар), Нидерландия, шимолий француз ва Рейн бўйидаги немис савдогарлари, шунингдек, Шимолий Италия шаҳарлари кенг халқаро савдо-сотиқ олиб бориш учун ҳунармандчилик маҳсулоти ишлаб чиқарадиган махсус базаларига эга эдилар Нидерландияда ва Германияда — Гент, Брюгге, Ипр, Аррас, Брюссель, Кёльн шаҳарлари, Италияда — Милан ва Флоренция шаҳарлари бу масалада етакчилик ролини ўйнадилар Аммо Шимолий денгиз ва Балтика денгизи бўйидаги шаҳарларга нисбатан Ўрта денгиз бўйи шаҳарлари бу илк даврда, яъни X—XI ва ҳаттоки XII асрларда савдо-сотиқ ишларида ҳукмрон вазиятни эгаллаган эдилар Шарқдан келадиган маҳсулотлар қимматбаҳо товарлар бўлиб, уларнинг бир қисмини юқори сифатли буюм сифатида Яқин Шарқ мамлакатлари етказиб турарди ва у маҳалда Ғарбий Европа бу буюмларни ишлаб чиқара билмасди

Қишлоқ аҳволидаги ўзгаришлар. Шаҳарнинг қишлоқ билан олиб борган савдо-сотиқ алоқаларн деҳқонлар билан феодаллар ўртасидаги муносабатларнн ўзгартириб юборди Деҳқонлар қўлида пул пайдо бўлди Ҳамиша талаби ва эҳтиёжи ўсиб борган сеньор пулга доимо муҳтожлик сезиб, деҳқонларга оброкни қисман пул билан тўлаттиришга ҳаракат қилди Деҳқонларни пул билан оброк тўлашга кўчириш келажакда крепостнойларни аста-секин шахсий озод бўлишга олиб келди

Аммо XI асрда бу жараен эндигина бошланган эди Феодалларнинг пул рентаси ҳақидаги талабига деҳқонлар кўпинча яна бир ортиқча даҳмаза деб қарардилар Қишлоқнинг ишлаб чиқарувчи кучлари бир қадар ютуққа эришган бўлишига қарамай, бу ишлаб чиқарувчи кучлар ҳамон паст даражада қолиб келмоқда эди Шаҳарнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи қийинчилик билан қондириларди Қишлоқ аҳолиси сонининг ўсиб бориши қўшимча ерларга эҳтиежни янада оширарди Илгари дарахтзорлар ҳамда шох-шаббалардан тозаланган ва ҳайдалиб экин экиладиган ерлар энди етишмай қолди Қишлоқда ер қаҳатчилиги сезилмоқда эди

Шу муносабат билан Ғарбий Европада колонизация қилиш (бошқа ерларга кўчиб бориб уни эгаллаш) кенг тус олди. XI асрда ўрмонлардаги дарахтларни кесиб ер очиш ва бўш ётган ерларни ишга солиш Европанинг деярли барча мамлакатларида актуал вазифа бўлиб қолди Бунгача халқ кўчиб бориб ўрнаш-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

маган ёки кам ўрнашган «тақир» ерларда янги қишлоқ ва овуллар пайдо бўлди Ўз даромадларини оширишдан манфаатдор бўлган феодаллар бу «ички колонизация»га хомийлик қилдилар Янги ерларга кўчиб бориб ўрнашган одамлар, баъзан, олис ерлардан қочиб келган крепостнойлар бўлиб, маҳаллий феодаллар ҳали очилмаган қуриқ ерларга жойлаштириш учун уларни бажону дил қабул қилиб олардилар

«Ички колонизация» баъзи ҳолларда «ташқи колонизация»га айланади Шу жумладан, Европа деҳқонларининг биринчи салиб юришларида қатнашиши бир қисм Ғарбий Европа деҳқонларининг шарқда ерга эга бўлиб олиш ва, айни замонда, крепостной қарамликдан озод бўлиш каби баъзи орзу-умидлар билан боғланган эди Колонизация панти X—XI асрларда Пиреней ярим оролидаги испаниялик христиан халқларининг арабларга — маврларга қарши олиб борган курашида яққол намоён бўлди Эльба дарёсининг орқа томонидаги славян ерлари территориясини немислар томонидан колонизация қилиш ҳам X—XI асрларда бошланган эди

XVI БОБ

САЛИБ ЮРИШЛАРИ

Салиб юришларининг таърифи. Салиб юришлари деганда Европа феодалларининг XI аср охиридан то XIII аср охиригача узоқ вақт давомида Яқин Шарқда — Сурияда, Фаластинда, Мисрда, Болқон ярим оролида, Кипр оролида ва бошқа жойларда олиб борган ҳарбий-колонизация экспедициялари кўзда тутилади

Ташқи жиҳатдан бу экспедициялар диний руҳдаги экспедициялар эди, чунки католик черкови бу курашни — «бутнинг — ярим оёққа» қарши, христианликнинг — исломга қарши курашдир, деб эълон қилган эди, юришлардан муддао Фаластинни «кофирлар» дан халос қилиш ва христианлар эътиқодича, Қуддусдаги «Исо пайғамбар қабри»ни христианларга қайтариб олиб беришдир деб, расмий эълон этилди Ҳақиқатда эса, бу босқинчилик юришларидан иборат бўлиб, уларда европалик баронлар ва рицарлар ҳеч тап тортмай, Шарқнинг шаҳарларини таладилар, бутун-бутун князлик (беклик) ва королликларни босиб олдилар, ўзлари учун феодал рентасининг янги солиқ туловчиларини қулга киритдилар Аммо салиб юришларида, феодаллардан ташқари, жамиятнинг бошқа синфлари, жумладан, деҳқонлар ҳам қатнашдилар Бу ҳол салиб юришларига энди ялпи, оммавий тус берди Замондошларга бутун Европа ҳаракатга келгандай, халқларнинг қандайдир янги буюк ҳижрати юз бергандай бўлиб кўринди Салиб ҳаракатининг конкрет сабабларини бир текшириб кўраилик

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Салиб юришларининг сабаблари ва уларнинг қатнашчилари. Салиб юришларининг сабабларини қисман XI асрнинг иккинчи ярмида Яқин Шарқда юз берган ўзгаришлардан, қисман феодал Ғарбий Европанинг ўзидаги умумий иқтисодий тараққиет ва кескин ижтимоий зиддиятлардан қидирмоқ керак

XI асрда Шарқда Европа феодалларининг хужум қилиши учун жуда қулай бир вазият мандонга келган эди Бир вақтлар қудратли деб ҳисобланган Бағдод халифалиги 1055 йилга келиб батамом тарқалди Бошқа иирик давлат — Комининлар замонидаги Византия ҳам оғир кунларни бошидан кечирмоқда эди. Болқон ярим оролига бостириб кирган печенеглар Византия империясига шимол томондан хужум бошлаган эдилар Сицилия нормандлари гарбдан Византияга хавф солмоқда эдилар Аммо салжуқ туркларн Византия учун аниқса хавфли эдилар, улар Кичик Осиенинг катта бир қисмини босиб олган ва, айни замонда, Константинополга қўшни бўлган Ника шаҳрини ўзларига пойтахт қилиб олган эдилар 1071 йилда туркдар Манцинкерт шаҳари енида византияликларни қаттиқ мағлубиятга учратдилар Янги император Алексей Комнин (1081 йилдан идора қила бошлаган эди) гарчи туркларнинг бир неча ҳамласини тўхтатган булса-да, лекин ҳар ҳолда, империянинг аҳволини мустаҳкам дея олмасди XI асрнинг 80 ва 90- йилларида у туркларга қарши ердам беришни сўраб папага ва Германия имераторига бир неча бор мурожаат этди Илгари якка-ягона бўлган христиан черкови 1054 йилдан эътиборан иккита рақиб қисмга — шарқий (православ) ва ғарбий (католик) черковларга қатъий ажралиб кетган бўлса ҳам, Алексей Комнин снесий мақсадларни кўзда тутиб, папа бошчилигида бу черковларни хатто қандайдир бирлаштиришга ҳам тайер эди Шундай қилиб, Шарқнинг икки энг иирик давлати — Араб халифалиги билан Византия империяси — салибчиларга бирор-бир жиддий тўсқинлик кўрсатишдан ожиз эдилар Бунинг устига, улардан бири (Византия ҳатто Европа феодалларини Шарқ можароларига аралашишга даъват этди Туркларга келсак, XI асрнинг 80 ва 90- йилларига келибоқ уларнинг номустаҳкам ҳарбий-қабила иттифоқи тарқалиб кета бошлаган эди Феодаллашиб бораетган айрим турк бекликлари ғарб феодалларининг ҳужумини тўхтата олмадилар

Аммо салиб юришларининг, жумладан, биринчи салиб юришининг асосий сабаби, ахир-пироварди, Ғарбий Европанинг ўзидаги ижтимоий зиддиятларнинг ўткирлашиб кетганлиги эди XI асрда майда рицарларнинг кўпчилигига ер етишмас эди Савдо-сотиқ ва шаҳарларнинг ривожланиши натижасида эҳтиежларнинг ўсиб бориши муносабати билан феодалларнинг маҳаллий деҳқонларни эксплуатация қилишдан оладиган даромадлари улар учун кифоя қилмайдиган бўлиб қолди Жуда кўп рицарлар ердан буткул маҳрум қилинган эдилар, чунки феодалларга қарашли ер-мулк ва даромадлар (феод) одатда катта ўғилга берилар эди ва кичик ака-укалар эса отадан қолган меросдан бирор

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

парса олишга ҳақлари йўқ эди Шарқдаги ерларни босиб олиш мақсадида у ерларга юришлар қилиш бундай рицарларнинг мушкул аҳволдан чиқишларининг бирдан-бир йўли эди Ирик феодаллар (князлар ва баронлар) ўз синфлари ичидаги можаро ва ихтилофларнинг олдини олиш учун рицарларнинг диққат-эътиборини бошқа парсаларга жалб этиш муҳимроқ эди

XI аср охири — XII аср бошида салиб юришидаги ғоят муҳим масала—деҳқонлар масаласи эди Ғарбий Европанинг феодал зулми натижасида асоратга туширилган, эзилган деҳқонлари дастлабки пайтларда Шарққа бажону дил йўл олдилар Крепостной қарамликдан халос бўлиш, қарзларни тугатиш, Шарқдан ер олиш умиди (шуни айтиш керакки, деҳқонларнинг географик тасаввури тамомила хаелий, амалга ошмайдиган бир тасаввур эди) ўн минглаб кишиларнинг туғилиб ўсган шаҳар ва қишлокларини ташлаб, узок юртларга кетишга мажбур этди ва уларнинг кўплари бу жойларда оч-яланғоч қолиб, хор-зорликда ўлиб кетди Дуневий ва руҳонни феодаллар деҳқонларнинг Шарққа киладиган юришини вужудга келган огир аҳволдан қутулишининг ўзига хос бир йўли деб билардилар Бу парса товар-пул муносабатлари ривожланиши билан феодал-крепостниклик тузуми кенг тарқалаетган ва феодал эксплуатацияси кучайиб бораетган бир шароитда Европада деҳқонлар урушининг тўғридан-тўғри бошланиб кетиш хавфидан ҳукмрон синфларни қутқарган бўларди Кўпдан-кўп монахлар ва бошка дайди вонзхонлар деҳқонлар орасида тарғибот юргизиб, уларни Шарққа юришдек «эзгу ишда» қатнашишга даъват этардилар. Бироқ деҳқонлар масаланинг моҳиятига дарҳол тушуниб етмаган бўлсалар-да, лекин оқибат-натижада, улар гапнинг нимада эканлигини очиқ-ойдин пайкаб олдилар Шарққа қилинган дастлабки икки юришда деҳқонлар кўпчиликни ташкил қилган бўлсалар, учинчи юришдан бошлаб улар қатнашмай кўндилар Бундан кейинги салиб юришларининг ҳаммасида фақат феодалларнинг ўзлари қатнашдилар Европа короллари, энг йирик феодаллар (графлар ва баронлар), шунингдек, кўпдан-кўп рицарлар Яқин Шарқда, фақат Араб Шарқидагина эмас, балки Византияда ҳам янги феодал давлатлар барпо этиш масаласини очиқдан-очиқ кўзлай бошладилар Қуддус ва Фаластин масаласи, кейинчалик уларнинг планларида иккинчи даражали масала бўлиб қолган эди

Италия шаҳарлари, айникса улардан иккитаси — Генуя билан Венеция — салиб юришларида жуда актив қатнашдилар Бу шаҳарларнинг флоти салибчиларни Шарққа ташиб олиб борди, салиб лашкарларини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаб турди Босиб олинган территорияларни тақсимлашда бу ҳар икки шаҳар қатнашиб, биринчи галда Шарқнинг портлари ва бозорларини ўзларига монополия қилиб олишга ҳаракат қилдилар. Лекин, шунга қарамай, шаҳарлар салиб юришларида ҳаракатга келтирувчи асосий куч эмас эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Шарққа қилинган салиб юришларини «муқаддас урушлар» деб эълон этган католик черкови, табиий, бу юришлардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилди

Бу вақтга келиб папалик зўр қудратга эга бўлди Дуневий ҳокимият билан олиб борилган тўқнашувларда папа императорнинг ўзини бир неча марта мағлубиятга учратди[1] Салиб юришлари папаликка кўпгина реал фойдалар келтириши парчаланиб кетган феодал Европасига сиесий жиҳатдан раҳбарлик қилиши, шарқий «схизматиклар»ни, яъни шарқни православ черковининг ажралиб кетган христианларини Римга бўйсундириш учун, католик руҳонийлари католицизм мазҳабига ўтказишни орзу қилган Шарқ мусулмонлари орасидаги миссионерлик фаолияти учун жуда катта имконлар тўплаши мумкин эди Ана шу важдан, папа Урбан II 1095 йилнинг кузида Жанубий Франциянинг Клермон шаҳрида кўп кишилик черков йиғинини тўплаб, унда сўзга чиқиб «кофирлар»га қарши курашмоқ учун Шарққа жунаб кетишга даъват этди Урбаннинг асосий даъвати «Исо пайғамбар қабрини» христианларга қайтариб олиб бериш ва «муқаддас» Фаластинни халос қилишдан иборат эди Папа салиб қатнашчиларининг гуноҳидан кечишни ваъда қилди, шунингдек, у Шарқда салибчиларни кутаётган бой ўлжа ҳақида ҳам очиқдан-очиқ антди Йиғинда қисман француз, қисман бошқа мамлакатлардан келган минглаб рицарлар ҳозир бўлдилар Феодалларнинг кўпдан-кўп йиғинларини ўтказиш фактининг ўзи шу нарсани яққол кўрсатадики, папа бош кўтариб чиқмасдан анча бурун рицарлар орасида кенг пропаганда олиб борилган ва уларнинг бир қисмини Фаластинга салиб юриши ўтказиш планидан манфаатдор қилишга улгурилган Папанинг бу чиқиши анча илгари тайёргарлик кўрила бошлаган ишни ташкилий ва идеология жиҳатдан расмийлаштиришдан иборат бўлди, холос

Биринчи салиб юриши. Салиб юришларининг бошланиши 1096 йилга тўғри келди 1096 йилнинг баҳорида Шимолий ва Шарқий Франциянинг қисман Гарбий Германиянинг деҳқонлар оммаси салиб юриши учун йўлга тушди Қўйини пуч енгоққа тўлғизилган деҳқонларга монах Петр Амьенский (Петр Пустинник) ва кичик мулкдор рицарь Вальтер Голяк бошчилик қилдилар Деҳқонлар оломони емон уюштирилган, наридан-бери қуроллантирилган, озиқ-овқат маҳсулотлари билан мунтазам таъминланиб турилмас эди Салибчи деҳқонлар составида ўғирлик ва талончилик қилишдан манфаатдор бўлган бетайин, саёқ элементлар ҳам кам эмас эди Бу ҳол салибчилар «кофирлар» истиқомат киладиган ерларга етиб бормасданоқ маълум бўлиб қолди Жумладан, салибчилар Рейн дареси бўйидаги шаҳарлардан ўтиб кета туриб, у ерларда (Кельнда, Майнцда ва бошқа шаҳарларда) погромлар уюштирдилар Кейин улар Вен-

[1] V боб — «IX—XI асрларда Германия, Италия ва папалик» деган бўлимга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

грия ва Болгария сингари мамлакатлар орқали ўтиб, бу ерларда ҳам талончиликни давом эттирдилар Салибчилар оломони Константинополга келиб киргач, император уларнинг тартибсизлик кўрсатиши ва зўравонлик қилишидан хавфсираб, уларни Кичик Осиё соҳилига жўнатиб юборишга шошилди Кичик Осиё соҳилида салибчилар оломони тез орада турк қўшинига тўқнаш келди ва у салибчиларнинг кўпчилик қисмини қириб ташлади Шундан кейин, салибчиларнинг Шарққа қилган юриши батамом мағлубиятга учради

1096 йилнинг кузида рицарлар, асосан француз ва итальян рицарлари, қисман Ғарбий Германия рицарлари жўнаб кетдилар Бу юришга Қуйи Лотарингия герцоги Готфрид Бульонский бошчилик қилиб, ўзи билан бирга Шарққа иккита укаси — Болдуин билан Евстафийни олиб кетди Шимолий француз феодалларига Нормандия графи Роберт ҳамда Фландрия графи Роберт бошчилик қилдилар, жанубий француз феодаллари Тулузия графи Раймундни ўзларига йўлбошчи қилиб олдилар. Жанубий француз епископларидан бири, папа томонидан черков вакили (легати) қилиб тайинланган епископ Адемар ҳам уларга ҳамроҳ бўлди Тарентия герцоги Боэмунд жанубий Италия феодалларига бошчилик қилди, жияни граф Танкред унга ҳамроҳлик қилди

Рицарлар ҳам Шарққа Константинополь орқали кетган бўлсалар-да, лекин турли йўллар билан бордилар Баъзилари Петр Амьенский раҳбарлигидаги деҳқонлар отрядлари босиб ўтган эски йўлдан, яъни Рейн-Дунай дарелари бўйидан бордилар Бошқа отрядлар Шимолий Италия орқали ўтиб, сўнгра Болқон ярим оролидан Адриатика денгизи соҳили бўйлаб кетдилар Учинчи отрядлар, бутун Италияни босиб ўтиб, кейин Калабриядан кемаларга тушиб Болқон ярим оролига қараб кетдилар ва бу ердан Константинополга бордилар Биринчи юришда жами бўлиб 30—40 мингтача рицарь қатнашди Аммо улар ҳузурида кўпгина яроғбардорлар, хизматкорлар, ҳар қанақанги савдогарлар бор эди, биринчи салиб юришидан омон қолган деҳқон лашкарлари ҳам рицарларга келиб қўшилдилар

1097 йил баҳоридагина Константинополга батамом йиғилиб бўлган феодал-салибчилар Византия императорига касамёд қилишдан бош тортиб, узоқ вақтгача қайсарлик қилиб юрдилар Салибчилар Шарқда турклардан урушиб олинадиган ерларни Византияга берамиз, деб император олдида ваъда беришни сира истамас эдилар Ниҳоят рицарлар зимдан ваъдаларининг устидан чиқишни ўйламасалар-да, ҳар қалай қасамед қилдилар

Шундан кейингина, 1097 йил езида, рицарлар лашкари Кичик Осиёга ўтказиб юборилди Бу ерда салибчилар Дорилея ёнида бўлган жангда туркларни мажақлаб ташладилар, шундан кейин улар жануби-шарққа, Фаластин томонга қараб кетдилар Чидаб бўлмайдиган жазирама иссиқда тоғлик йўллардан ўтиш улар учун ғоят машаққатли бўлди. Салиб қатнашчилари-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг кўплари йўлда ҳалок бўлди Агар салибчилар Шимолий Сурия чегарасида иттифоқчиларга дуч келмаганларида, бу юриш тамомила барбод бўлган бўлур эди Бу иттифоқчилар арманлар бўлиб чиқди Қичик Арманистон деб аталган ўлка (Киликияда) салибчилар ердамидан манфаатдор эди, чунки у Византия билан ҳам, турклар билан ҳам ғоят даражада душманлик муносабатида эди Европа феодалларидан бири — Балдуин (Готфриднинг укаси) тез орада Эдесса князи, бошқаси — Сурия билан Месопотамия чегарасидаги Арманистон колониясининг князи бўлиб олди Салибчиларнинг Эдессани босиб олиши стратегия жиҳатидан муҳим эди, чунки Эдесса Сурия билан Фаластинни шимол томондан турклар ҳужумидан қўриқлаб турарди 1098 йил езида салибчилар «Шарқ пойтахти»— Антиохияни босиб олдилар, Боэмунд Таренский Антиохияга князь бўлиб олди Учинчи йирик феодал — Раймунд Тулузскийга Триполи области (Антиохиянинг жанубида) тегди. Ниҳоят, 1099 йил езида салибчилар Қуддусга етиб бордилар 1099 йилнинг 15 июлида улар штурм билан Қуддусни қўлга киритдилар Салибчилар шаҳарни қаттиқ таладилар ва унинг аҳолисининг катта қисмини, мусулмонларни ҳам, христианларни ҳам аямай ваҳшийларча қириб ташладилар Бу истилолар натижасида салибчилар Ўрта денгизнинг бутун шарқий соҳилини, яъни илгариги Финикия, Сурия ва Фаластинни эгалладилар Қуддус, Антиохия, Триполи, Эдесса, Тир, Сидон, Акра шаҳарлари уларнинг қўлига ўтди Салибчиларнинг шимолдан жанубга томон тор минтақа бўлиб чўзилиб кетган мулкларининг узунлиги 1200 *км* га етар эди

Қуддус короллиги. Салибчилар босиб олинган территорияда ўз давлатларини туздилар Бу давлат Қуддус короллиги деб аталди Бу давлатга дастлаб Готфрид Бульонский король қилиб сайланди, аммо Қуддус короллиги Балдуиннинг ворислари замонида (1100—1118) қатъий расмийлашди Балдуин Эдесса князлигини Балдуин Буршеский деган бошқа феодалга берди

Қуддус короллиги ўзига хос «намунали» феодал давлати эди Европанинг ҳеч бир жойда, Шарқдагидек, феодал иерархияси принципи бу қадар изчиллик билан амалга оширилмаган эди Фаластинни бевосита идора этган Қуддус короллигидан ташқари, шу королликнинг вассал давлатлари сифатида яна учта йирик князлик Антиохия князлиги, Триполи ва Эдесса графликлари бор эди. Буларнинг ҳар бири маълум миқдорда баронликларга, баронликлар эса ўз навбатида рицарлик ленларга бўлинган эди

Қуддус короллигида махсус феодал конституцияси тузилиб, у кичик феодалларнинг ўз сеньор-баронларига ва барон ҳам князларнинг королга нисбатан бўлган муносабатларини йўлга солиб турадиган бўлди Бу конституция Қ у д д у с а с с и з л а р и деб ном олди Ассизларда рицарнинг бир йилда неча кун урушда хизмат қилиб бериши белгиланган эди. Феодалларнинг мерос

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қолдириш тартиблари белгиланди Ассизларга мувофик, король ҳокимияти саилаб кўпиладиган ва чекланган хокимият эди Королин энг катта феодаллар кенгаши сайлар эди, бу кенгаш Олий палата дейиларди Олий палата, айни замонда, феодалларнинг даъво ва баҳсларини текшириб ҳал этувчи олий суд ҳисобланарди Князь ва баронларнинг бу палатасидан ташқари, король ўзига бирорта хам муҳим қарор қабул кила олмасди

Қуддус короллигидаги барча ер-мулклар ҳарбий характерга эга бўлиб, яъни феодаллардан иборат эди Шундай килиб европаликлар Шарқда феодал муносабатлар кўзга яққол ташланадиган, классик формадаги давлат барпо этдилар

Бироқ Шаркда барпо этилган янги давлат мустаҳкам эмас эди Король ҳокимияти заиф эди Рицарлар ўзбошимча ва интизомсиз эдилар Маҳаллий аҳоли золим «франклар»ни емон кўрарди (Шаркда барча европаликларни французлар номи билан ана шундай деб атардилар) Рицарлар ҳатто қишлоқларда маҳаллий аҳоли орасида яшамас ҳам эдилар Улар шаҳарларда, қисман янгидан қурилган касрларда истикомат қилиб, ҳеч қанаҳа рўзғор (хўжалик) юритмасдилар ва фақат деҳконлардан олинадиган пул рентаси билангина тирикчилик ўтказардилар Ғарбнинг католик руҳонийлари каттагина ер-мулкларга эга бўлдилар Қуддуснинг латин (католик) патриархи королликда королдан кейин иккинчи шаҳс ҳисобланарди Салибчиларнинг истилолари натижасида Италия шаҳарлари катта-катта фойдалар кўрди Генуяликлар билан венецияликлар Сурия ва Фаластиндаги бутун савдо-сотиқ ишларини ўз кўлларига киритиб олиб, араблар билан византияликларни иккинчи ўринга суриб кўйдилар Шаҳар атрофидаги ер-мулкларнинг бир қисмини ҳам ана шу генуяликлар билан венецияликлар олдилар Феодалларнинг аксича, Италия шаҳарликлари ўз кўлларига киритиб олган ерларда хўжалик билан шуғулланадиган бўлди Шаҳарликлар бу ерларда энг қимматли экинлар (пахта, шакар қамиши, зайтун ўсимлиги ва ҳ к) плантациялари барпо этиб, кўпроқ ишчи кучи сифатида қуллардан фойдаланардилар

Диний-рицарлик орденлари. Салибчилар Шарқда мудофаани ташкил қилмоқ учун ўзига хос доимий қўшин тузишга мажбур бўлдилар

1099—1100 йилларда биринчи салиб юриши тамом бўлгандан кейин рицарларнинг бир қисми Европага қайтиб кетди. Фаластинда ҳаммаси бўлиб бир неча минг рицарь қолди, холос. Шундан кейин бу рицарларга ердам тариқасида диний-рицарлик орденлари барпо этилди Булар айни бир вақтда ҳам монахлар, ҳам рицарлар бўлиб хизмат қилдилар Уларнинг махсус монахлик устави ва айни замонда, алоҳида диний ва ҳарбий бошлиқлари — орденларнинг магистрлари бор эди Орденлар бевосита папага бўйсунарди «Рицарь-биродарлар» рицарлик яроғ-аслаҳалари устидан алоҳида монахлик плашлари — ман-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тиялари[1] киийб юрардилар Аммо қолганлари чинакам рицарлар бўлиб, улар одатда ҳарбий таълим кўрган, ажойиб чавандоз ҳамда қилич ва найзани моҳирона ишлата биладиган кишилар эди Одатда бу одамлар ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан кўпроқ рицарлар оиласига мансуб шахслар эди Фаластинда ва Европанинг турли мамлакатларида орденларни ер-мулклари бўлиб, улар шу ер-мулклардан келадиган даромадлар ҳисобига яшардилар Шарқда учта орден ташкил этилди 1119 йилда биринчи бўлиб тамплиерлар еки ибодатхона аҳллари (французча temple — ибодатхона деган француз ордени ташкил бўлди, чунки орден биноси, ривоятларга кўра, қачонлардир подшо Саломоннинг қадимий яҳудийлар ибодатхонаси жойлашган территорияда бўлган Тамплиерлар ордени ташкил бўлгандан кейин, тез орада шунга ўхшаш, госпитальерлар еки ионнитлар (ўз ҳомийси авлие Иоанн шарафига) деган итальян ордени бунедга келди Дастлабки пайтларда госпитальерлар ҳақикатан ўз олдиларига · энератчилар даволанадиган госпиталларда — касалхоналарда хизмат қилишни мақсад қилиб қўйган эдилар Кейинроқ 1190 йилда немисларнинг учинчи бир ордени таъсис этилиб, у Немис еки Тевтон ордени деб аталди Бу орден бошқа орденлардан анча кейинроқ барпо этилиб, у Фаластинда унча узоқ турмади XIII аср бошида Тевтон ордени Европага кўчиб ўтиб, Қуйи Висла дареси қирғоғини ўзига макон қилиб танлаб олди, поляк феодаллари маҳаллий «мажусийлар»га — прусларга қарши курашиш учун Тевтон орденини бу ерга таклиф этган эдилар Тевтон ордени Пруссияни истило этиб ва шунинг оқибатида «Тевтон» ордени деган ном ўрнига «Прусс» ордени деган ном олиб, у Болтиқ бўйида анчагина бақувват давлатга айланди ва кейинчалик Польша короллигининг ўзининг мустақиллигига жиддий хавф туғдира бошлади.

Иккинчи ва учинчи салиб юришлари. Бироқ Қуддус короллиги диний-рицарлик орденлари тарзидаги қўшимча кучга эга бўлишига қарамай, унинг аҳволи жуда ночор эди XII асрнинг 30—40-йилларида Қуддус короллиги энг кучли корольликка айланган эди Аммо 1144 йилга келиб унинг ерларининг анчагина қисмини (Кичик Арманистон ва Эдессани) туркlар босиб олди. Қуддус короли туркларга қарши Европадан ердам бериш учун янги рицарларни чақиришни сўраб папага мурожаат қилди. Бунга жавобан, 1147—1149 йилларда иккинчи салиб юриши уюштирилди Иккинчи салиб юришида француз короли Людовик VII ва герман императори Конрад III ҳам қатнашдилар Лекин юришга тортилган ҳарбий кучлар анча кўп бўлишига қарамай, бу юриш бутунлай муваффақиятсизлик билан тугади Салибчилар Қуддусга хавф солаетган Дамашқни қўлга олмоқчи бўлдилар-у, лекин уддасидан чиқа олмадилар Қуддус короллигининг

[1] Тамплиерлар яғринига қизил бут қадалган оқ мантия, госпитальерлар — оқ бут қадалган қизил мантия киниб юрардилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

аҳволи яхшиланмади XII асрнинг иккинчи ярмида унинг аҳволи яна баттар ёмонлашди Салибчилар Қуддус шаҳарининг ўзини қўлдан бой бериб қўйдилар Курдлардан чиққан султон Салоҳиддин бошлиқ турклар 1187 йилда Қуддусни босиб олди Салоҳиддин (1171—1193) маркази Миср бўлган катта давлат барпо этди У бутун Мисрни, Сурияннинг бир қисмини, Месопотамиянинг бир қисмини эгаллади ва Қуддус короллигини батамом тугатишга ҳаракат қилди

Салоҳиддинга қарши Европада янги, учинчи салиб юриши (1189—1192) ташкил қилинди Учинчи салиб юриши кенг ўйланилган тадбир эди Унда Европанинг учта давлати француз, инглиз ва герман давлатлари қатнашди Герман императори бу вақтгача Италияда кўпгина урушлар олиб борган, Штауфенлар династиясига мансуб бўлган машҳур Фридрих I Барбаросса эди[1] Аммо Барбаросса Сурияннинг тог тагидан оқиб ўтадиган даресидан кечиб ўтиш пайтида 1190 йилда сувга ғарқ бўлганлиги учун Фаластингача етиб бора олмади Қоролдан жудо бўлган немис отрядларининг катта қисми Европага қайтиб кетди. Бошқа икки король — француз короли Филипп II Август билан инглиз короли Ричард I Шер юрак бир-бирларига азалдан душман эдилар Улар Фаластинга у қадар ҳамжиҳатлик билан ҳаракат қилмадилар Ҳар икки королнинг бири иккинчисига ишонмасди

Ричард I Шарқдаги урушда энг активлик кўрсатди У аввало катта Кипр оролини босиб ола билди, шундан сўнг инглиз қўшинлари француз қўшинлари билан биргаликда Ўрта денгиз соҳилидаги муҳим Акра қалъасини қамал қилдилар (1191 й.). Акра иттифоқчилар томонидан олинди Лекин, шундан сўнг, Филипп II Август Фаластинни ташлаб ўз юрти — Францияга қайтиб кетди Ричард Фаластинда яна бир йил туриб қолди. Яффа ёнидаги жангда (1192 йил август) Ричард Салоҳиддинга жиддий зарба берди Лекин Қуддусни олишга муяссар бўлолмади У Салоҳиддин билан шартнома туза олди. Бу шартномага кўра европалик знератчилар христианларнинг муқаддас шаҳарлари ҳисобланган Қуддус, Вифлеем, Назарет ва бошқа жойларга бемалол борадиган бўлдилар

Учинчи салиб юришининг энг муҳим натижаси, юқорида эслатиб ўтилганидек, Кипр оролининг Ғарбий европаликлар томонидан истило этилиши бўлди Кейинчалик Қуддус короли ўз сарой аҳллари билан бирга Акрадан бу ерга кўчиб келди Салибчиларнинг барча ер-мулклари ичида Кипр короллиги энг мустаҳкам короллик бўлиб чиқди Бу короллик XV асрнинг иккинчи ярмигача, яъни 250 йил яшади

Тўртинчи юриш. Византиянинг истило этилиши. XIII асрнинг бошларида папа Иннокентий III Европани янги салиб юришига

---

[1] Фридрих Барбароссанинг Италияда олиб борган урушлари ҳақида сўнгроқ XX бобдан қаранг.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

даъват этди Бу тўртинчи салиб юриши эди (1202—1204) Тўртинчи салиб юриши ўзига хос юриш бўлиб, у бошқа салиб юришларига номи жиҳатдангина алоқадар бўлса-да, лекин у бутун салибчилик ҳаракатининг босқинчилик моҳиятини рўйирост очиб берган юриш бўлди Тўртинчи юриш қатнашчилари ҳатто Фаластинигача ҳам етиб бора олмадилар Салибчилар бу сафар туркларга ёки бошқа мусулмонларга қарши юриш қилмай, балки христианлар Византиясига юриш қилдилар Тўртинчи юриш тарихида венецияликлар айниқса катта роль ўйнадилар, улар юриш маршрутининг ўзини ҳам ўзгартириб юбордилар Салибчиларнинг феодал раҳбарлари дастлаб Туркия-Миср султонига қарашли Мисрга юриш қилишни мўлжаллаган эдилар Миср билан фойдали савдо-сотиқ олиб борган, лекин Византияни кучсизлантиришдан манфаатдор бўлган Венеция, салибчиларни дастлабки ниятларидан қайтариб, ўзининг савдо рақиби ва конкуренти Константинополь устига юриш қилишга йўллади Ангелларнинг янги Византия династияси ичидаги алғов-далғовлардан фойдаланган (Комнинлардан кейин 1185 йилдан идора кила бошлаган эди) салибчилар 1204 йилда Константинополни босиб олиб, Болқон ярим оролининг жанубий қисмида Латин империяси деган янги давлат барпо этдилар Қуддус короллиги сингари, бу давлат ҳам типик феодал давлат эди Шимолий француз феодали, Фландрия графи Балдуин империяга бошлиқ қилиб қўйилди Империя составида бир нечта йирик васаллик мулклари Фессалоника короллиги, Афина герцоглиги, Ахейя князлиги ва бошқалар бор эди

Византиядан кўп миқдорда ер-мулкларни Константинополнинг бир қисмини, Галлиполь шаҳрини, Эгей денгизидаги баъзи оролларни, Иония оролларини, Крит оролини, Пелопоннеснинг жанубий-ғарбий қисмини Венеция олди Византияни истило этишда энг катта роль ўйнаган Венеция дожи Энрико Дандоло «Ромея (Византия) империясининг саккиздан уч қисмининг ҳокими» деган расмий ном олди»[1]

«Латин», яъни Ғарбий Европа феодаллари Византиянинг маҳаллий аҳолисини аёвсиз таладилар ва эксплуатация қилдилар Венеция Константинополда, Болқон ярим оролида ва Ўрта денгиз шарқий қисмининг кўпгина оролларидаги бутун савдо-сотиқ ишларини ўз қўлига киритиб олди Аммо Византиянинг баъзи мулклари ўз мустақиллигини сақлаб қолди Кичик Осиянинг ғарбий соҳилида савдо-сотиқ ишларида муҳим ўрин тутган грекларнинг Никея империяси бу мулклар орасида энг

[1] Венеция даъво этган «қуроқ Византия» ана шу тариқа ташкил топган эди Византия истило қилингандан кейин империянинг тўртдан бир қисми ва унинг пойтахти Латин империясига ажратиб берилди, қолган тўртдан уч қисми икки бўлакка тақсимланди ярми — Венецияга, иккинчи ярми эса — юришда қатнашган феодалларга бўлиб берилди Венеция аслида кам ер олди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

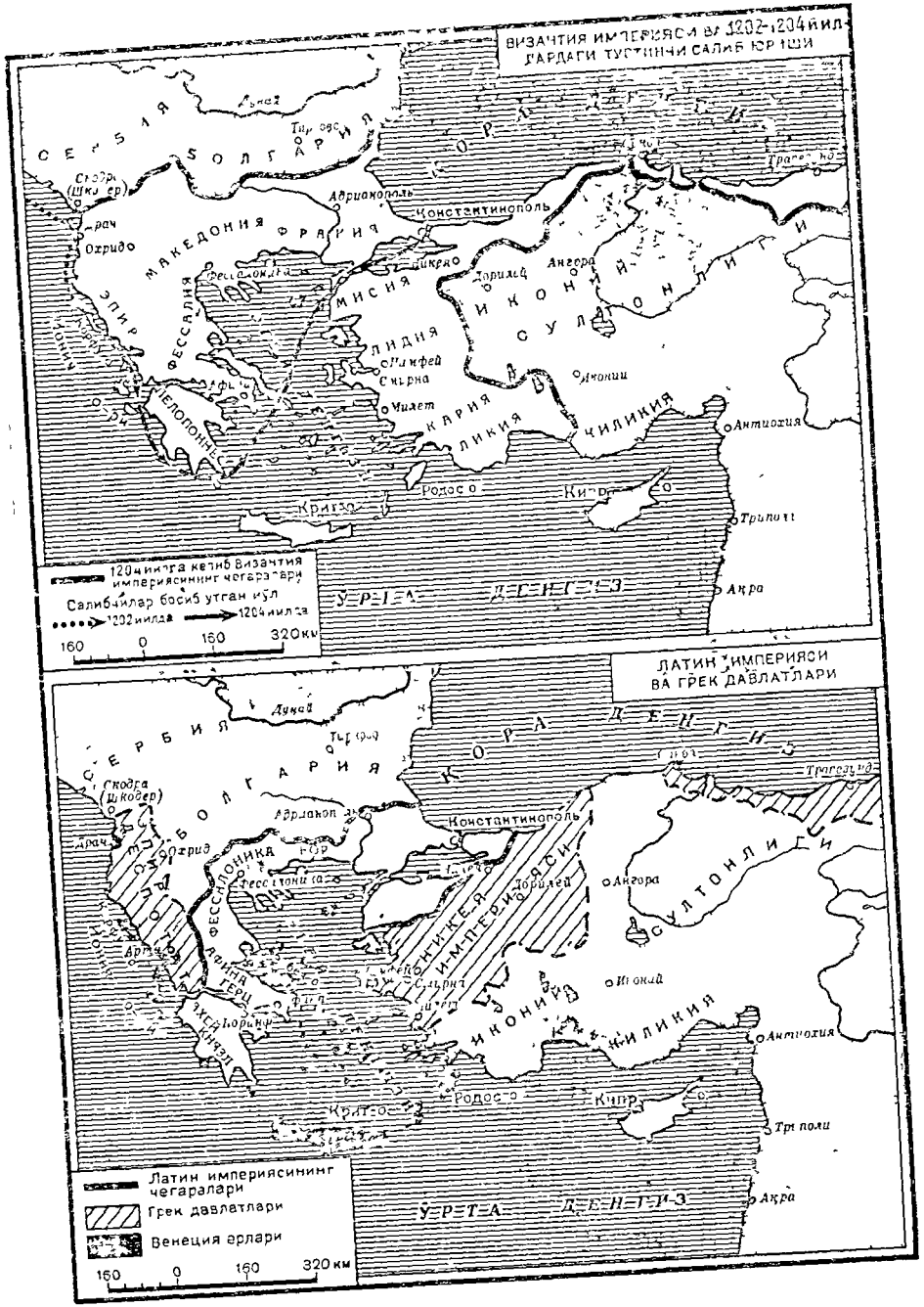

Тўртинчи салиб юриши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кучлиси ҳисобланарди Кичик Осиё шимолидаги империянинг бир қисми Трапезунд мустақил бўлиб қолаверди Болқон ярим оролида Эпир мустабидлиги (князлиги), Латин Америкаси назаридан ташқарида қолди

Византиянинг истило этилмаган учта территориясидаги энг йирик Никея империясининг императори Михаил VIII Палеолог латинлар зулми остида яшаган грекларнинг хайрихоҳлигига таяниб, 1261 йилда Константинополни босиб олди ва у ердан европалик феодалларни ҳайдаб юборди Византия империяси ана шу тариқа қайтадан тикланди Лекин қайтадан тикланган Византия энди кучсизланиб қолган давлат эди Тўртинчи салиб юриши буюк давлат бўлган Византияни йўқ қилди Византия қайта тикланганидан кейин унинг Болқон ярим оролидаги ва Кичик Осиенинг камбағал қисмидаги мулкларининг анча-мунчаси чекланиб колган эди Тўртинчи салиб юриши бошланишидан бурунроқ, Византияга қарам ҳолда яшаган болгарлар 1186—1187 йилларда унинг зулмидан халос бўлган эдилар Сербия мулклари ҳам тахминан шу вақтларда Византиядан ажралиб чиққан эди

Сўнгги салиб юришлари. Ҳаммаси бўлиб саккиз марта салиб юришлари бўлди Лекин дастлабки тўртта салиб юриши энг муҳим деб ҳисобланади Кейинги тўртта салиб юришида кишилар унча кўп қатнашмаган, шунингдек, умумевропа характерига эга бўлмаган юришлар эди Бу юришларда айрим подшолар ва алоҳида мамлакатлар иштирок этган эди. Бешинчи юриш (1217—1221)нинг шуниси қизиқки, унинг ташкилотчилари тўртинчи юриш қатнашчиларининг дастлабки планини қандайдир амалга оширмоқчи бўлдилар Бешинчи салиб юриши қатнашчилари дастлаб Фаластинда уруш ҳаракатлари олиб бордилар, кейин улар бу уруш ҳаракатларини Мисрга кўчирдилар Салибчилар Мисрда Дамиетта шаҳрини босиб олдилар, лекин кейин муваффақиятсизликка учраш натижасида ўзлари қўлга киритган Нил водийсининг бир қисмини бўшатиб чиқишга мажбур бўлдилар Фаластинда уруш ҳаракатлари олиб борилган дастлабки босқичда Венгрия короли Андрей II катта роль ўйнади

Олтинчи юриш (1228—1229) Фридрих I Барбароссанинг невараси — Фридрих II Штауфеннинг Шарққа қилган юриши эди Аммо бу сафар ҳам бирор-бир арзигулик кенг уруш ҳаракатлари олиб борилгани йўқ Фридрих II куч ишлатиб эмас, балки кўпроқ дипломатик йўл билан Қуддусни ва бошқа баъзи бир шаҳарларни кайтариб олишга муяссар бўлди Аммо тез орада (1244 йилда) турклар Қуддусни яна қайтариб олдилар ва христианлар уни энди батамом қўлдан чиқардилар

Еттинчи ва саккизинчи салиб юришлари француз короли Людовик IX томонидан уюштирилиб, улар французларнинг Шимолий Африкадаги таъсирини мустаҳкамламоқчи бўлган эдилар. Людовик IX ҳам еттинчи юришда (1248—1254) Мисрга ҳужум қилди, лекин бу ҳужум яна муваффақиятсиз чиқди Унинг ўзи

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

асир тушиб қолди ва бу асирликдан қутулиш учун катта ҳақ тўлаши лозим бўлди. Францизларнинг бундан кейинги (1250 йилдан бошлаб) қилган уруш ҳаракатлари ҳам ҳеч қанақа натижа бермади.

Саккизинчи юришда (1269—1270) Людовик Тунис шаҳрини камал қилиш учун зўр бериб куч тўплади, бундан муддао Африкада уруш ҳаракатларини янада давом эттириш учун таянч базасига эга бўлиш эди. Аммо Тунисни қамал қилиш пайтида француз лагерида ўлат касали бошланиб, кўплар қаторида королнинг ўзи ҳам халок бўлди. Бу юриш европаликларнинг сўнгги ирик ҳарбий экспедицияси бўлиб, у салибчилик ҳаракати байроғи остида Яқин Шаркдаги мусулмонлар жойлашган территорияларни босиб олишни мақсад қилиб қўйган эди. Шундан кейин Шаркка қилинадиган юришлар тўхтади. Салибчиларнинг ер-мулклари бирин-кетин кисқариб, турклар қўлига ўта бошлади. 1268 йилда турклар Антиохияни, 1289 йилда — Триполини, 1291 йилда — Акрани олди. XV асрнинг иккинчи ярмида Кипр ороли венецияликлар қўлига ўтди.

Салиб юришларининг аҳамияти. Ҳарбий экспедициялар сифатидаги салиб юришлари батамом муваффақиятсизлик билан тугади. Европа феодаллари Шарқда мустаҳкам давлат барпо эта олмадилар. Истило қилинган деярли барча территорияларни колдириб кетишга тўғри келди. Рицарлар Шарқни ташлаб чиқиб кетдилар. Бир қанча сабаблар шунга мажбур этдики, Европа феодалларида янги салиб юришлари уюштириш иштиёқи қолмади. XIII аср охирига келиб, Европада снёсий вазият тамомила ўзгарди. Вужудга келган миллий давлатлар бир-бировлари билан шиддатли ва узоқ давом этган урушлар бошлаб юбордилар, рицарлар ўз ҳарбий ҳунарларини Европанинг ўзида ҳам қўлланиш имконига эга бўлдилар. Иккинчи томондан, ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши ва товар-пул муносабатларининг янада ривожланиши билан рицарлар ўз деҳқонларини ишлатиб катта-катта даромадлар оладиган бўлдилар, рицарларнинг бир қисми (масалан, Англияда) қишлоқ хўжалиги билан туну кун шуғуллана бошлади. Яқин Шарқ, аксинча, бу вақтда салибчилар томонидан таланган ва хароб этилган эди. XIII асрда мўғулларнинг Ўрта Осиега бостириб кириши Яқин Шарқнинг аҳволини яна баттарроқ емонлаштириб, Ҳиндистон ва Хитой билан савдо-сотиқ алоқаларини кийинлаштириб қўйди. Шундай қилиб, Ғарбий Европа феодаллари назарида Шарқ ҳам ўзининг аввалги жалб қилувчи кучини йўқотиб қўйган эди. Салиб юришлари бу феодалларнинг ҳавасини келтирмайдиган бўлди.

Ҳарбий муваффақиятсизликларга қарамай, ҳар калай, салиб юришларининг Ғарбий Европа тараққиети учун аҳамияти гоят катта бўлди. Аввало, салиб юришлари Ўрта денгиз бўйи мамлакатларида Европа савдо-сотигининг ривожланишига ердам берди. Бу салиб юришлари натижасида араб ва византиялик савдогарларининг Яқин Шарқдаги савдо монополияси қаттиқ

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

зарбага учради ва бу ерларда Италия, жанубий Франция ва шарқий Испан (Каталония) шаҳарлари гегемонияси ўрнатилди. Эндиликда бу шаҳарлар Шарқ билан Европанинг қолган қисми ўртасида воситачилик ролини ўйнайдиган бўлди Салиб юришлари вақтида Ғарбий Европанинг Шарқ билан савдо-сотиқ алоқалари мунтазам бир йўлга тушган эди Левантия савдоси (Европада уни шундай деб атардилар) Ғарбий Европа экономикасининг ўзвий бир қисми бўлиб қолган эди Салиб юришларининг бошларида Шарқдан келтириладиган товарлар миқдори шу юришлар охирига келиб ўн марта кўпайди Венеция билан Генуя Ўрта денгизнинг шарқий ярмигача, то Шимолий Қора денгиз соҳилигача кириб бордилар ва у ерларда кўпдан-кўп савдо факториялари барпо қилдилар

Сўнгра, салиб юришлар европаликларнинг Шарқнинг саноат ва қишлоқ хўжалик техникаси билан танишишларига имкон берди Европаликлар шу давр ичида Шарқ тўқимачилик ва металлургия ишлаб чиқаришининг, бўёқчилик ишининг, атир-упа ва дориворлар тайёрлаш ишининг кўпгина усулларини ўргандилар, шунингдек, гречиха, шафран (заъфар), шоли ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларини Европага олиб кетдилар

Шарқ маиший масалада европаликларга катта таъсир кўрсатди Рицарлар Шарқнинг нозик одатларини, сарой муложамат («назокати») қоидаларини ўзлаштириб олдилар, ўзларининг бадан, юз, сочларини яхшилаб парвариш қиладиган бўлдилар. Ваннаоларда ва яхши жиҳозланган ҳаммомларда ювиниш одат тусига кирди Рицарлик қасрларида ва шаҳар хонадонларида Шарқдан келтирилган ажойиб янги шахмат ўйини пайдо бўлди.

Шарқ билан яқин алоқа қилиш натижасида европаликларнинг савияси сезиларли даражада кенгайди Шарқда маданий халқлар бор эканлигини илгари улар хаелларига ҳам келтирмаган эдилар Дагал диний фанатизм (мутаассиблик) идеологиясини қурол қилиб олиб салиб юришлар бошлаган кўпгина гарбий европалик феодаллар ва савдогарлар Шарқ ҳаети билан танишганларидан кейин, бошқа динларга анча-мунча йўл қўядиган бўлдилар Европаликлар христиан динини мусулмон дини билан тақкослаб кўриб, христиан динининг ўзига ва хусусан салиб юришларн даврида ўрта аср папалиги томонидан бевосита амалда қўлланилган теократизм идеяга нисбатан баъзи бир танқидий андиша ва мулоҳазаларга кела билдилар

Аммо салиб юришларининг Ғарбий Европага кўрсатган таъсири ҳақида гапирилар экан, Араблар Шарқининг маданияти салиб юришларидан ташқари, бошқача йўллар билан, жумладан, Испания орқали Европага ўтиб кирганлигини ҳам унутмаслик керак Испания араблари еки маврлар Ғарбий Европани араб маданиятининг бир қанча жуда муҳим томонлари билан таништирган эдилар Византиянинг бутун ўрта аср давомида Италия, айниқса Венеция орқали кўрсатган таъсири билиниб турарди Иккинчи томондан, Ғарбий Европанинг ўзи XI—XIII

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

асрлар даврида ўзининг ишлаб чиқарувчи кучларининг ўсиши жараёнида янги ижтимоий, сиёсий ва маданий формалар яратдики, салиб юришлари бу формаларнинг ривожланишига фақат билвосита таъсир кўрсатиши мумкин эди, холос Чунончи, деҳқонларнинг крепостной қарамликдан озод бўлиши, марказлашган давлатларнинг ривожланиши, шаҳарларнинг равнақ топиши Европадаги тарихий тараққиётнинг ўзига хос жараёнидан бошқа нарса эмас эди Салиб юришлари кейинги ўрта аср Европаси ҳаётидаги бу энг муҳим ҳодисаларнинг ривожини тезлатди, холос

XVII БОБ

ЎРТА АСР ЕВРОПАСИДА ШАҲАРЛАРНИНГ ЯНАДА РИВОЖЛАНИШИ (XII—XV АСРЛАР)

XII—XV асрларда шаҳарларнинг равнақ топиши. XII—XV асрларда Ғарбий Европада шаҳарларнинг равнақ топганлиги кўрилди Бу даврда шаҳарлар қўшни феодаллар билан каттиқ кураш натижасида эркинликни кўлга киритдилар Шаҳар хунармандчилик ишлаб чиқариши мустаҳкамланиб, ҳунармандлик цехлари тарзида ўзига хос ташкилий бир формага эга бўлди Савдо-сотиқ Европанинг жанубидан шимолига ва гарбидан шаркка силжиб, кенг тус олди Шаҳарлараро ва халқаро савдо-сотиқнинг ривожланиши катта иктисодий куч ва сиёсий таъсирга эга бўлган гильдия ва ганзалар тарзида махсус савдогарлар иттифокларининг ташкил топишига сабаб бўлди Савдо-судхўрлик ва айирбошлаш операцияларининг ривожланиши асосида банклар майдонга кела бошлади Шаҳарлар қишлоққа тобора кўпроқ таъсир кўрсатиб, крепостнойлик тузумининг емирилишини тезлаштирди ва крепостной деҳқонларнинг тезроқ озод бўлишига ердам берди Ниҳоят, Европанинг турли мамлакатларида марказлашган миллий давлатларни вужудга келтириш жараёнида шаҳарлар жуда муҳим роль ўйнадилар, короллларнинг феодал тарқоқликка қарши олиб борган курашларида жуда зўр кўмакдош бўлдилар

Шаҳарларнинг сеньорларга қарши кураши. Шаҳарнинг ўзини-ўзи идора қилиш турлари. Шаҳарлар яшай бошлаган илк даврда улар, одатда, қўшни феодалларга қарам эдилар Шаҳарлар одатда сеньорлар тайин этган гумаштлалар томонидан бошқарилар эди Ҳамма жойда шаҳар ҳатто битта феодалга эмас, балки бир йўла бир неча феодалга қарар эди Масалан, Франциянинг шимолидаги Амьен шаҳри айни вақтда тўртта сеньорга қарар эди Шунингдек, Франциянинг жанубидаги кўҳна Рим шаҳри Арлга бир вақтда тўртта феодал хўжайинлик киларди Бироқ шаҳарлар ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириб, иктисодий жиҳатдан мустаҳкамлангандан ҳамда цех ва гильдияларга уюшганларидан кейин улар сеньор ҳукмронлигидан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

халос бўлиш учун кураш бошладилар Баъзан шаҳарликлар катта пул тўлаб, ўзларини сеньорлардан қутқаздилар Аммо фақат энг бой шаҳарларгина шундай қилдилар Чунончи, Франциянинг жанубидаги шаҳарлар ана шундай йўл билан халос бўлган У қадар бой бўлмаса ҳам, аммо ҳунарманд аҳолиси мустаҳкам уюшган шаҳарга кўпроқ куч ишлатиб ўз эркини қўлга киритишга тўғри келарди Бу жиҳатдан шимоли-шарқий француз шаҳарлари феодаллар билан қаттиқ курашнинг жуда ерқин намуналарини кўрсатдилар Бу ерда XI аср охиридан эътиборан ва XII аср мобайнида қўзғолонлар кўтариш йўли билан 40 га яқин шаҳарлар сеньорлардан озод бўлиб, улар эркин шаҳарлар ёки шаҳарлар-коммуналар ҳуқуқини олдилар. Француз короллари дастлаб кимни қувватлаш — феодалларнимми ёки шаҳарларни қувватлаш керакми деган масалада иккиланиб қолган эдилар Аммо йирик феодалларга қарши курашишда шаҳарлар короллариниг муҳим таянчи эканлигини тез орада королар тушуниб етдилар XII аср ўрталаридан эътиборан король ҳокимияти билан коммуналар ўртасида мустаҳкам иттифоқ ўрнатилди Шаҳар-коммуналар йилига королга муайян бир миқдорда пул тўлар ва унинг урушлар олиб бориши учун қўшинларининг кичик бир отрядини юборардилар Шаҳар-коммуналарнинг королга қарамлиги ҳам ана шу билангина чегараланар эди Коммуналар королнинг коллектив вассалларига ўхшаб кетарди Улар ички идора ишларида тўла автономиядан фойдаланардилар Коммуналарнинг сайлаб қўйиладиган шаҳар кенгаши ва судлари, ўз шаҳар қўшини, ўз байроғи бўларди Кейинчалик, XIV асрда, король ҳокимияти коммуналарнинг ҳуқуқларини аста-секин чеклаб қўйди Аммо бошқа мамлакатларда коммуналар бундан кейин ҳам ўз мустақилликларини кучайтира бердилар Масалан, Италияда III асрда император ҳокимиятининг инқирозга юз тутганлиги туфайли коммуналар чинакам шаҳар-республикаларга айланди Германияда ҳам худди ана шундай бўлди Германияда эркин империя шаҳарлари бутун ўрта аср давомида амалда мустақил шаҳар республикалари бўлиб сақланиб қолдилар Испания-Кастилия шаҳар-коммуналари ўз эркинликларини хийла узоқ вақтгача сақлаб қолдилар Улар XVI асрдагина бу эркинликни батамом йўқотдилар

Аммо, борди-ю шаҳарлар коммуналар бўлмаса ҳам, улар е короллар, ёки маҳаллий князь-феодаллар томонидан берилган бир қанча енгиллик ва имтиёзларга эга эдилар Француз ва инглиз короллари «катта пул эвазига» кўпинча шаҳарларга ерлиқ грамоталари бераверар эдилар Бу ерлиқ грамоталарига мувофиқ шаҳарликлар ўзларининг сайлаб қўйиладиган кенгашларига эга бўлиш ҳуқуқини қўлга киритардилар, бироқ, шу билан бир қаторда, кенгашларнинг енгинасида король амалдори ҳам иш кўраверар эди Шаҳарликлар королга маълум суммада солиқлар тўлар эдилар, бу солиқларни шаҳар аҳолисига шаҳарликларнинг ўзлари тақсимлар эдилар (Англияда бундай тўловлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

«фирма» деб аталарди) Шаҳарликлар ўз шахси ва мулкий ҳуқуқлари учун гарантия олардилар Шаҳарликларнинг ер-мулки крепостной мулки эмас, балки эркин мулк, деб қараларди Барча крепостнойлар шаҳарда бир йилу бир кун истиқомат килгудай бўлсалар, улар озод кишиларга айланардилар «Шаҳар ҳавоси инсонни эркин килади» деган машҳур макол ана шу заминда келиб чиққан Шаҳарликларга савдо-сотиқ қилиш эркинлиги, бозор очиш, цех ва гильдиялар ташкил қилиш ҳуқуқи берилди.

Урта аср шаҳарининг ташқи қиёфаси ва ҳаёти. Ўрта аср шаҳари ҳозирги замон шаҳарларидан кескин фарқ қиларди Аввало у, одатда, шахар-қалъадан иборат эди Ҳар жой-ҳар жойида миноралари ва очилиб-епиладиган дарвозалари бўлган қалин ва баланд шаҳар деворлари шуни кўрсатар эди Шаҳарнинг асосий кисми («бург», «град», «кремль») девор билан ўраб олинган бўлиб, вақт ўтиши билан шаҳар атрофидаги ерлар ҳам қўрғон девори билан беркитиладиган бўлди Бундай тарзда шаҳар бир қанча концентрик ҳалқаларга ўхшар эди Ҳунармандлар билан савдогарлардан иборат бўлган шаҳарликлар шаҳар лашкарида ҳар доим ҳарбий хизмат ўтардилар Шаҳар аҳолиси ҳарбий ишни билиши, ҳар қайси одам ўз хонадонида муайян қурол-яроғ запасига эга бўлиши лозим эди Бундан ташқари одатда шаҳарда умумий аслаҳа қурол-омбори бўлиб, уруш хавфи туғилган пайтда ҳамма аҳолига шу омбордан қурол-яроғ таркатиларди.

Ўрта аср шаҳарлари одатда унча катта бўлмас эди. Шаҳар территориясининг чекланган бўлиши мудофаа иншоотлари қуриш заруриятини келтириб чиқарди. Шаҳар заминини ҳар қанақа қилиб бўлса-да, иқтисод қилинарди Кўчалар тор бўларди Уйлар бир неча қават қилиб қурилларди, шу билан бирга, юқори қаватларнинг ҳар бири қуйи қаватларга қараганда олдинга туртиб чиққан бўларди, шунинг учун ҳатто офтобли кунларда ҳам бу ернинг кўчаси ярим қоронғи бўларди Бундай шароитда шаҳарларда, табиий, боғ-роғ қилиш ва бошқа кўчатлар ўтқазишга кам жой коларди. XII—XIII асрларда Ғарбий Европада шаҳар бинолари кўпроқ харсанг тош ва гиштдан қурилларди, бу эса Ғарбда тегишли қурилиш материаллари мавжудлигини кўрсатарди Бироқ шаҳар уйларининг архитектураси, умуман олганда, унча мураккаб бўлмаган ва бир хилда бўлган. Жамоат бинолари—шаҳар соборлари ва черковлари, шаҳар ратушаси (шаҳар бошқармаси жойлашган уйлар) ва бой савдогарларнинг ҳамда шаҳарларда истиқомат қилувчи феодалларнинг оз сонли уй-саройларигина ўзларининг катталиги ва ҳашаматлари билан бошқаларнинг уйларидан ажралиб турарди

Ўрта аср шаҳарлари аҳолисининг сонига кўра ҳам унча катта эмас эди Аҳолиси 8, 10, 15, 20 минг кишидан иборат бўлган шаҳарлар жуда катта шаҳарлар деб ҳисобланарди Аҳолиси 4—6 минггача бўлган шаҳарлар ўртача шаҳар ҳисобланарди 1000 ва 2000 аҳолили шаҳарчалар кўп эди Ҳакиқатда булар ярим ша-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳар, ярим аграр қишлоқлар бўлиб, улардаги аҳоли ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ишлари билан бир қаторда, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланишни давом эттиради Хуллас, шаҳар аҳолисининг қишлоқ хўжалиги билан алоқаси деярли ўрта аср охиригача сақланиб қолди ва аҳолиси одатда сигир, чўчқа, эчки ва бошқа уй ҳайвонлари асрайдиган каттароқ шаҳарларда мол боқиладиган яйловлар ва баъзан ҳатто шаҳар атрофидаги қўшни жойларда ҳайдаб экин экиладиган кичик-кичик участкалар ҳам бўларди.

Бироқ, умуман олганда, ўрта аср шаҳари эндиликда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ маркази эди Унда қишлоқ хўжалиги ердамчи бир касбга айланиб колган эди Ўрта асрлар даврида шаҳарнинг саноат ва савдо ишлари билан шуғулланиши унинг ташқи қиёфасида ҳам ўз аксини топди Шаҳардаги айрим кўчаларда буткул ҳунармандлар еки бошқа касб эгалари жойлашганлиги туфайли бу кўчаларнинг номлари ҳам шу касбларга монанд қилиб қўйиларди Деярли ҳар бир шаҳарда темирчилар, тўқимачилар, қуролсозлар (бронная), кулолчилар, маҳсидўзлар, кўнчилар деган кўчалар ва бошқа кўчалар бўларди Ҳунармандчилик ишхонаси (мастерской)нинг дарчаси одатда кўчага қараган бўлиб, кўчадан ўтиб борувчи одамлар ҳунармандчилик ишхонаси ишлаб чиқарган барча маҳсулотни шу дарча орқали кўра олар эди Ёзда деразаси баландга кўтариб қўйилган бўлиб, истеъмолчи шу очиқ деразадан керакли нарсаларни ишхонанинг ўзидан сотиб олиши мумкин эди

Бундан ташқари, шаҳарда бир еки бир нечта бозор очилиб, улардаги махсус расталарда товарлар, яъни нон, гўшт пичан, мовут ва ҳоказолар сотилар эди

Умуман олганда, антисанитария ўрта аср шаҳари учун ғоят характерли бир ҳол эди Тор кўчаларда ҳаво кам эди Бунинг устига бу кўчаларнинг кўпчилигининг таги еткизилмас эди Шунинг учун, жазирама иссиқ ва қуруқ об-ҳавода шаҳарни чанг босиб ётарди, ёғингарчилик вақтларда, аксинча лой кўчалардан юк ортиб ўтиш ва пиеда юриш ғоят машаққатли бўларди Ўрта асрлар даврида шаҳарларни бирор-бир сунъий чироқ билан ёритиш деган гап йўқ эди Бирорта бадавлат одам шаҳар кўчаларидан кечаси ўтмоқчи бўлса, уни машъала кўтарган хизматкори кузатиб борарди

Шаҳар аҳолисининг зичлиги, гадойлар ва уй-жойсиз дарбадарларнинг кўплиги, касалхона ва бирорта мунтазам санитария назоратининг йўқлиги туфайли ўрта аср шаҳарлари ҳар қанақа юқумли касалликларнинг доимий уяси бўлиб қолаверди Ўрта аср Европасида ўлат касали ғоят даҳшатли бўлиб, бу юқумли касалликдан бутун-бутун мамлакат аҳолисининг кўпчилик кисми батамом қирилиб кетган эди Шунисн характерлики, юқумли ўлат касаллиги одатда шаҳарларда пандо бўлиб, сўнг у қишлоқларга тарқаларди

Шаҳар патрициати. Дастлабки пантларда шаҳарлардаги ҳокимият одатда энг бой шаҳарликлар савдогарлар, судхўр-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар, шаҳарли ер эгалари ва уй эгаларининг қўлида бўлар эди Бу тоифа — п а т р и ц и а т деб аталарди Шундай қилиб, феодалларга қарши олиб борилган халқ ҳаракатларидан патрициат ўз манфаатлари учун фойдаланди XIII асрда Ғарбий Европанинг бир қанча мамлакатларида, айниқса Италия ва Германияда цехлар патрициатга қарши курашган эдилар Цехларнинг маҳаллий патрициатга қарши олиб борган бу курашини тарихчилар баъзан «цех революциялари» деб юритардилар

Цехлар харакатининг натижаси шу бўлдики, патрициат шаҳардаги ўз ҳокимиятини энг нуфузли цехлар билан (амалда бу цехларнинг бадавлат юкори табақаси билан) бўлишишга мажбур бўлди Ташқи савдо-сотиқ кучли ривожланган шаҳарларда патрициат ҳатто бу масалада ҳеч кимга йўл бермай, ҳокимиятни ёлгиз ўз қўлида саклаб қолди Масалан, Италиянинг Генуя ва Венеция сингари шаҳар патрициат-республикаларида, Германиянинг Гамбург, Любек ва бошқа шулар каби энг йирик Ганза шаҳарларида ана шундай бўлган эди

Цехлар ва уларнинг уюштирилиши. Урта асрларда цех ҳунармандчилиги саноат ишлаб чиқаришининг асосий формаси ҳисобланар эди Цехлар шу шаҳардаги муайян бир касб эгаларининг бирлашмасидан иборат бўлиб, аввало улар товарлар ишлаб чиқаришда ва уларни маҳаллий бозорга чиқариб сотишда монопол аҳволни сақлаб қолишни ўз олдиларига мақсад қилиб кўйган эдилар XI аср охири — XII аср бошларидаги манбаларда дастлабки цех ташкилотлари бўлганлиги эслатиб ўтилади Цехларнинг кўпчилиги XII асрнинг иккинчи ярмида, XIII асрда ва ҳаттоки XIV аср бошларида вужудга келган Бирор-бир шаҳардаги цехлар сони биринчи вақтларда унча кўп бўлмаган Вақт ўтиши билан цехлар майдалашиб, уларнинг сони йирик шаҳарларда ўнлаб ва ҳатто юзлаб ҳисобланган Чунончи, XIV асрнинг ўрталарида Парижда 350 та цех, Лондонда — 60 та, Кельнда 50 та ва ҳоказо цехлар бўлган Ҳар бир цех ишлаб чиқаришнинг бирорта тармоғини ўзига монополия қилиб олган Масалан, тўқимачилик саноатида ип йигириш, тўқиш, бўёқчилик, жун титиш, жун саваш ва ҳоказо цехлари бўлган. Темирчилар цехи вақти билан қуролсозлар, қозончилар (дегрезлар), аррачилар ва ҳоказо цехларга бўлиниб кетди

Шундай қилиб, цехлар ўрта аср ишлаб чиқаришидаги меҳнат тақсимотининг ўзига хос бир кўриниши эди Янги ҳунармандчилик касбининг майдонга келиши янги ҳунармандчилик цехини келтириб чиқарди Уста — цехнинг асосий сиймоси эди. У ўз хусусий ишхонасига ва иш қуролларига эга бўлган, бир еки бир нечта халфаси, бир еҳуд бир нечта шогирдлари бўлган майда ишлаб чиқарувчи эди Уста, халфа, шогирд ўзига хос цех иерархияси (қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга бўйсуниш тартиби *Тарж*) эди Уста бўлмоқ учун, тахминан, иккита биринчи (қуйи) босқични босиб ўтиши лозим эди Цехларда ишлаб чиқаришнинг батафсил ишланган тартиби (регла-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ментацияси) бўларди У е бу цех усталари томонидан сайлаб қўйиладиган оқсоқоллар ва нозирлар айрим усталарнинг ишлаб чиқаришда ҳам, ўзлари ишлаб чиқарган буюмларни бозорга чиқариб сотишда ҳам маълум қоидаларга риоя қилишларини назорат қилиб турардилар Цех аъзоларига паст сифатли буюм ишлаб чиқариш, хом ашедан кўп запас қолдириш, умум ишлатадиган меҳнат қуролларидан ташқари бирорта бошқа қурол ишлатиш, товарларни олиб-сотарларга (чайқовчиларга) сотиш, белгилаб қўйилгандан ортиқча халфа ва шогирдлар ишлатиш ман этилганди Цех ишнинг бир вақтда бошланиб, бир вақтда тамом бўлишини кузатиб борарди Бу барча тадбирларни амалга оширишдан муддао цех аъзолари ўртасида тенгликни сақлашга, ўзаро рақобат (конкуренция) бўлишига йўл қўймаслик, шунингдек, бозорга цех аъзоси бўлмаган бегона кишиларни киритмаслик эди

Цехлар ҳали кучсиз бўлган шаҳар ҳунармандчилигини ташқи конкуренциядан (крепостнойларнинг ер-мулк ендаги ҳунармандчилигининг, шунингдек, қишлоқлардаги эркин ҳунар эгаларининг ва бошқаларнинг конкуренциясидан) сақлаб, ўзлари яшай бошлаган дастлабки даврда ижобий роль ўйнади. Бу цехлар техника тажрибасини сақлаб қолиб, ишлаб чиқаришнинг ўзига хос мактаби бўлди Цехлар қўшни феодалларга ва маҳаллий патрициатларга қарши курашда шаҳарликларни жипслаштириб, снесий ташкилотлар сифатида катта аҳамиятга эга бўлди

Бироқ, тахминан XIV асрнинг ярмидан эътиборан Ғарбнинг энг асосий мамлакатларида — Францияда, Англияда, Германияда, Италияда — цех тузуми аста-секин емирила бошлади Ишлаб чикаришнинг ўсиб бориши ва бозорнинг кенгайиши муносабати билан ҳунармандлар ўртасидаги тенглик йўқолди Айрим цехлар ўртасидаги тенглик ҳам йўқ бўлди Камбағал («кичик») цехлар бойроқ («катта») цехларга қарам бўлиб қолди Бутун-бутун цехлар кўпинча товарларни узоқ жойлардаги бозорларга олиб бориб пулловчи судхўрнинг таъсири остига тушиб қолар эди Баъзан хом аше (жун, зигир ва ҳ. к.) эгаси бўлган савдогар цехда хоҳлаганча тартиб ўрнатиб, цехни қандайдир коллектив ишчига айлантирардики, булар ўша савдогарга қарам бўлиб қолар эди

Шу билан бирга халфаларнинг аҳволи кескин ўзгарди. Агар илк даврда халфа орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин уста бўлишни умид қилса (гарчи бу вақтда ҳам уста бўлиш амалда ҳамиша мумкин бўлавермаса ҳам), лекин кейинги даврда унинг уста бўлиши мутлақо мумкин бўлмай қолди Усталик унвони, одатда, наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган бўлди. Устанинг ўғли ёки куеви уста бўлиши мумкин эди-ку, лекин ет шахс ҳеч қачон уста бўла олмасди Халфалар оддий елланма ишчиларга ёки ўша вақтнинг таъбирича, «абадий халфалар»га айланиб қоларди. Айни замонда цех техника жиҳатдан такомиллашган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қурол-асбобларни киритишни ман этганлиги ва барча ҳунармандлардан ишлаб чиқаришнинг анъанавий, эскирган усул ва қуролларига риоя қилишни талаб этганлиги туфайли, у эндиликда техника тараққиётига тўсқин бўлиб қолди

Эксплуатация қилинувчи халфалар цех мастерларига қарши синфий кураш олиб бордилар Халфалар ўзларининг «биродарлик» ва «ҳамкорлик» деган алоҳида ташкилотларини тузиб, кисман бир-бирларига иқтисодий ердам беришни, қисман хўжаинларига қарши кураш уюштиришни мақсад қилиб қўйдилар. «Биродарлик» ташкилотлари иш ташлаш ва бойқот қилиш методларини, баъзан эса курашнинг зўравонлик формаларини ҳам қўллардилар

Ўрта аср шаҳарида синфий курашнинг уч босқичи. Шундай қилиб, ўрта аср шаҳари умуман олганда, синфий курашнинг уч босқичини бошидан кечирди Бошда шаҳарликлар ўз мустақилликлари учун феодалларга қарши умуман фронт бўлиб курашдилар. Коммунага эга бўлиш ҳуқуқи учун қилинган ҳаракат ўрта аср шаҳарининг бу илк давридаги курашнинг энг ерқин ифодаси бўлиб, бу вактда савдогарлар, ҳунармандлар, халфалар биргаликда феодалларга қарши бош кўтариб чиққан эдилар. Хронологик жиҳатдан бу кураш XI—XII аср ва XIII аср бошларига тўғри келади Сўнгра, цех ҳунармандлари патрициат олий табақасига карши бош кўтариб чиқиб, бир қанча шаҳарларда «цех революциялари» деб аталган «революциялар» натижасида патрициатнинг олий табақасини бутунлай ағдариб ташладилар, ёки уни ўз ҳокимиятини цехлар билан шерик қилишга мажбур этдилар XIII—XIV асрларда Германияда савдогар патрициат аристократиясига қарши ҳунармандлар цехларининг кураши айниқса яққол намоён бўлди Кёльн шаҳарининг тарихи ва ундаги цех ҳунармандларининг 1369 ва 1396 йиллардаги иккита қўзғолони бунга айниқса очиқ-ойдин мисол бўла олади. Италияда, айниқса Флоренцияда, Миланда, Сиенада ва Ломбардия ҳамда Тоскання шаҳарларида ҳам цехларнинг йирик қўзғолонлари бўлиб ўтди Айни шу замонда Франция шаҳарларида — Парижда, Руанда, Лионда ва бошқа шаҳарларда ҳам бу курашга доир анча-мунча фактлар бор Ниҳоят, учинчи босқич — шаҳарлардаги плебей элементларининг (майда ҳунармандлар билан халфаларнинг) шаҳар патрициатига, шунингдек, йирик цехларга қарши бош кўтариб чиқишларидир Бу ҳаракатлар XIV асрнинг иккинчи ярмида ва XV асрда юз берди 1378 йилда Италиядаги Чомпи қўзғолони бу ҳаракатлар учун энг яққол мисолдир Бу хақда XIII—XV асрларда «Италия тўғрисида» деган бобда гапирилади[1]

Савдонинг ривожланиши. XII—XV асрларда Ғарбий Европа савдоси катта ютуқларни қўлга киритди Салиб юришлари натижасида кўп ютуқларга эришган Ўрта денгиз ҳавзаси билан

[1] XIII бобга қаранг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бир қаторда, Европанинг бошқа қисмида — Шимолий Германия шаҳарларини Нидерландия, Скандинавия мамлакатлари ва Новгород билан боғлаган Шимолий ва Болтиқ денгизларида ҳам савдо-сотиқ ишлари кенг кўламда ривожланди Немис ганзаси (савдо иттифоқи) деб аталадиган иттифоққа қарашли бўлиб, ўзларининг катта-катта савдо оборотларига эга бўлган шаҳарлар булар орасида айниқса ажралиб турарди Германиянинг Любек, Гамбург, Бремен ва бошқа шаҳарлари ана шу Немис ганзаси составига кирар эди XIII—XV асрлар даврида Ганза (жами бўлиб бунга 80 га яқин шаҳар кирган эди) Европанинг шимоли-шарқи билан, Скандинавия, Польша ва Россия билан кенг савдо-сотиқ олиб борарди Ганза билан интенсив равишда савдо-сотиқ олиб борган шаҳарлар орасида йирик рус шаҳри Улуғ Новгород бор эди Бошқа рус шаҳарларидан Псков, Смоленск ва Полоцк Ганза билан савдо-сотиқ муносабатларида бўлган эдилар Шимолий ва Шарқий Европадан олиб кетиладиган ўрмон ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (ғалла, балиқ, асал, каноп лоси, еғоч, смола, арава мойи, мўйна ва бошқалар) эвазига ганзаликлар Ғарбий Европа ҳунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни (Фландрия ва инглиз мовутлари, немисларнинг металл буюмлари, француз винолари ва ҳ к), шунингдек, қисман Левантдан келтириладиган товарларни (дориворлар, жанубнинг қуруқ мевалари, шарқнинг зеб-зийнат буюмлари ва бошқаларни) бу ерларга олиб келардилар Шимолий (Болтиқ бўйи-немис) ва жанубий (Ўрта денгиздаги) савдо марказлари, асосан, сув (даре) йўллари орқали бир-бирлари билан алоқа қилардилар Германияда Рейн ва Эльба, Францияда Сена ва Рона асосий даре йўллари ҳисобланар эди Альп тоглари орқали утган Сен-Бернар, Сен-Готард ва Бреннер сингари бир қанча довонлар қуруқликдаги муҳим савдо-сотиқ йўллари ролини ўинарди

XIII асрда ва XIV асрнинг биринчи ярмида Европадаги турли мамлакатларнинг товарлари келиб йигиладиган энг гавжум савдо жойи—Шампань ярмаркаси эди Ярмаркалар бир-бировидан унча йироқ бўлмаган Шампаннинг тўртта шаҳарида (Труа, Бар, Бри ва Ланьи) бўлиб, ҳақиқатда бутун йил бўйи савдо давом қиларди Шампань ярмаркалари ўрта асрдаги вақт-вақти билан бўладиган савдодан («ярмарка» сўзининг асл маъноси, «йилда бир марта бўладиган савдо» демакдир) янги замон савдоси учун характерли бўлган доимий, мунтазам, кундалик савдо оборотига кўчиш формаси эди.

Юз йиллик уруш муносабати билан XIV асрнинг иккинчи ярмида Шампань ярмаркалари ўз аҳамиятини йўқотди Уларнинг ўрнига Лион шаҳри қад кўтариб, унинг ярмаркалари ҳам кенг халқаро аҳамиятга эга бўлди. Кейинроқ, XV—XVI асрларда, Женева шаҳри ва унинг машҳур ярмаркаси йирик халқаро савдо маркази ўрнини эгаллади

Германияда Франкфурт-Майн шаҳридаги баҳорги ва кузги

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ярмаркалар ҳамда Лейпциг шаҳридаги ярмарка (1165 йилдан буён давом этиб келади) халқаро ярмаркалар сифатида ажралиб чиқди

Банкларнинг вужудга келиши. Халқаро савдо ривожланиши муносабати билан Ғарбий Европада мунтазам пул операцияларини олиб борувчи алоҳида муассасалар сифатида банклар ҳам пайдо бўла бошлади Банк ишининг ривожланишида сарроф (пул майдаловчи)лик касби катта роль ўйнади Ҳар қандай ярмаркада еки катта бозорда сарроф одатда зарур шахс бўлиб ҳисобланарди У ўрта асрлар даврида факат короллар томонидангина эмас, балки йирик феодаллар томонидан ҳам зарб этилган танга-чақаларнинг, одатда, сохтами еки сохта эмаслигини, яъни танга-чақанинг сифатини аниқлаб берарди Танга-чақаларни махсус тарозчада тортиб кўриш йўли билангина унинг ҳақиқий қийматини аниқлаш мумкин эди. Саррофлар пулларни айирбошлар ва уларни бир жойдан иккинчи жойга кўчирар эдилар, савдогарларнинг бекор етган маблағларини омонатга олар ва, ниҳоят, ўзларининг хусусий пул запасларидан савдогарларга (кредит) қарз бериб турардилар Дастлабки банкирлар кўпроқ итальянлардан чиққан эди «Банк», «кредит», «ломбард», «банкротлик» деган сўзлар асли итальянча бўлиб, кейинчалик улар умумевропа аҳамиятига эга бўлди Флоренцияда папа курияснинг даромадлари ўсиб бориши муносабати билан банк иши ривож топди Папалар Европанинг турли мамлакатларидаги руҳонийлардан ўзларига қарашли даромадларни йиғишни Флоренция банкирларига топширар эдилар, бунинг эвазига банкирлар папа хазинасига олдиндан катта-катта суммаларни олиб келиб топширишлари лозим эди Итальянлардан ташқари, ўрта асрлар даврида судхур-банкирлар сифатида яҳудийлар катта роль ўйнайдилар, яҳудийлар, одатда короллар ва феодалларга қарзга пул бериб турар эдилар Урта асрлар даврида пул қарз бериш шартлари ҳали жуда ибтидоий даражада эди Қарз пул ғоят юқори процентлар билан бериларди-ю, лекин кредитор (қарз берувчи)нинг ўз капиталини яна қайтариб олишига сира кўзи етмасди Феодаллар ва ҳатто короллар ҳам қарз олган пулларини тўлашдан аксарият бош тортар эдилар Бу ҳол кўпинча йирик банкирлар хонадонларининг синишига сабаб бўлган эди

Шаҳарлар ривожининг қишлоқдаги ижтимоий ҳаетга кўрсатган таъсири. Ўрта асрлардаги шаҳар қанча кўп ривожланса, у феодал қишлоғига шунча кўп таъсир кўрсатди Кўп поместьелар бозор оборотига тортила бошлади. Масалан, XIII ва XIV аерлардаги инглиз манорлари (феодал вотчиналари) Лондонга ва Европа қитъасига жун, ғалла, қорамол ва бошқа товарларни кўплаб жўнатиб, кенг савдо ишлари олиб бордилар Ганза савдоси Шимолий ва Болтиқ денгизлари районидаги турли мамлакатларда поместьелар еткизган маҳсулотни ўз савдо оборотига тортган эди. Бой узумзорлар эгаси бўлган Бургундия монастир-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лари кўпинча узоқ юртларга экспорт қилинадиган ажойиб буюмлар пиширар эдилар Деҳқонлар ҳам маҳаллий бозор билан тобора кўпроқ алоқа қиладиган бўлдилар Шулар натижасида қишлоқдаги натурал хўжалик ўрнини пул хўжалигига бўшатиб бера бошлади Бу ҳол натурал мажбуриятларни (баршчинада ишлаш ва маҳсулот билан оброк тўлашни) пул рентаси билан алмаштиришга ва деҳқонларни шахсий крепостной қарамликдан аста-секин озод қилишга олиб келди

XIII—XIV асрларда иқтисодий жиҳатдан энг тараққий этган Европа мамлакатларида — Италияда, Францияда, Англияда, Нидерландияда ва Ғарбий Германияда деҳқонларни крепостной қарамликдан озод қилиш жуда тезлашди, аммо, шунга қарамай бу номи айтиб ўтилган мамлакатларда бу жараён ҳамма ерда ҳам бир хилда жадаллик билан боргани йўқ Маҳсулотларни бозорга чиқариб сотиш истиқболига муккаси билан кетган феодаллар, баъзан ҳатто баршчинани кучайтирмоқчи ҳам бўлдилар. Лекин бундай «феодал реакцияси» одатда деҳқонларнинг қаршилигига дуч келарди, бу қаршилик эса баъзан йирик қўзғолонларга айланиб кетарди, бу ҳол феодалларни батамом пул рентасига ўтишлик учун розилик беришга мажбур этди

Иккинчи томондан, пул хўжалиги ривожланиши натижасида деҳқонларнинг ўзларини ичида кескин мулкий табақаланиш бошланди Деҳқонлар орасидан батракларни эксплуатация қиладиган, судхўрлик билан шуғулланадиган, помешчиклардан еки бошқа деҳқонлардан катта-катта ерларни ижарага оладиган бақувват, бой хўжаликлар ажралиб чиқа бошлади. Қишлоқнинг бошқа қисмида кўп сонли кам ерли деҳқонлар майдонга келди Помешчиклар ва бой деҳқонлар бу кам ерли деҳқонлар орасидан ўзларига қишлоқ хўжалик ишчиларини териб олар эдилар.

Феодализм емирилиши шароитида ўрта ҳол ва энг камбагал деҳқонлар аҳволининг емонлашуви деҳқонларнинг йирик кўзғолонларига — XIV—XVI асрларда Европанинг турли мамлакатларини бирин-кетин титратган деҳқонлар урушларига олиб келди

XVIII БОБ

XI—XV АСРЛАРДА ФРАНЦИЯ

Ғарбий Европада сиёсий марказлашишнинг бошланиши. XI асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан шаҳарларнинг ва товар-пул хўжалигининг ривожланиши заминида Ғарбий Европада сиёсий марказлашиш жараёни бошланди Парчаланиб кетган давлатларни бирлаштириш, король ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва кучайтириш жараёни юзага келди «Тенглар ўртасида биринчиси»гина бўлган королликдан иборат шаклсиз феодал монархияси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

аста-секин, анча марказлашган ва тартибга тушган тоифавий монархияга айланиб, XV—XVI асрларда эса мутлақ монархияга ўтди.

Ф. Энгельс ўрта асрлардаги король ҳокимиятининг аҳамияти тўғрисида бундай деб езган эди «у тартибсизликдаги тартиб вакили эди, исёнчи вассал давлатларга бўлинишга қарамақарши ўлароқ, таркиб топаётган миллатнинг вакили эди»[1]. Король ҳокимияти феодализм пардаси остида ташкил топган барча революцион элементларга мойил бўлганидек, бу революцион элементлар ҳам король ҳокимиятига худди шундай мойил эди. Феодал тарқоқликни бартараф қилиш зарурий ва тарихан прогрессив вазифа эди.

Ғарбий Европанинг иккита мамлакатида — Англияда ва Францияда марказлашган давлатлар жуда тез таркиб топди. Бу мамлакатларда сиёсий марказлашиш жараёни, асосан XIII—XV асрлардаёқ тугалланди.

Францияда ҳам, Англияда ҳам бирлашиш жараёнига қулайлик туғдирган тарихий шарт-шароит, аввало, ҳар иккала мамлакатдаги саноат, савдо-сотиқ соҳасида, шаҳарлар ва ички бозорнинг ташкил топишида иқтисодий ривожланишнинг жадаллик билан бориши бўлди Мамлакатнинг турли районлари билан боғланган йирик шаҳарларнинг, жумладан, Париж ва Лондон шаҳарларининг эртароқ вужудга келиши сиёсий жиҳатдан марказлашишни айниқса енгиллаштирди У еки бу мамлакатда товар-пул муносабатларининг ривожланиши заминида кучли учинчи тоифа[2]— шаҳарликлар майдонга келди Аҳолининг барча гуруҳлари орасида шаҳарликлар тарқоқ феодал монархиясини тепасида кучли король ҳокимияти турган, исенчи федалларни тартибга чақиришга ва мамлакатда мустаҳкам «короллик осойишталиги»ни таъминлашга қурби етадиган марказлашган корольликка айлантиришдан жуда манфаатдор эдилар

Ф Энгельс энг аввало Францияниг тарихини назарда тутиб, у бундай деб езган эди «Король ҳокимияти билан бюргерлар иттифоқи X асрдан бошланди, жанжал-низолар натижасида бу иттифоқ тез-тез бузилиб турди, бутун ўрта асрлар давомида ривожланиш узлуксиз бир йўналишда бормади, ахир, бу иттифоқ, ниҳоят король ҳокимиятининг батамом ғалаба қилишига ҳозирча ердам бераркан, у янгидан тикланиб, тобора мустаҳкамроқ ва тобора қудратлироқ бўлди, бунинг эвазига король ҳокимияти эса ўз иттифоқчисини қуллик асоратига туширди ва талади»[3]

---

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 21-том, 411-бет

[2] Урта асрлар даврида руҳонийлар — биринчи тоифа, дворянлар — иккинчи тоифа, шаҳарликлар ёки буржуазия — учинчи тоифа ҳисобланарди

[3] К Маркс ва Ф, Энгельс Асарлар, 21-том, 411—412-бетлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ФРАНЦИЯНИНГ БИРЛАША БОШЛАШИ, ГЕНЕРАЛ ШТАТЛАРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

XI—XIII асрларда Францияниng иқтисодий тараққиёти. XI, XII ва XIII асрларнинг иккинчи ярмида Францияда ишлаб чиқарувчи кучларнинг жуда тез ривожланганлиги кўрилди Деҳқончилик анча ўсди. Ернинг бир қисми бир жуфт ҳўкиз қўшилган ғилдираксиз енгил плуг билан, бошқа бир қисми икки ёки уч жуфт ҳўкиз қўшилган оғир плуг билан яхшилаб ҳайдалар эди Бугдой, жавдар, сули, арпа ва бошқа бошоқли экинлар ҳосили кўпайиб, экилган уруғликка қараганда беш ва ҳатто олти ҳисса ортиқ ғалла йиғиб олинадиган бўлди Боғдорчилик, полизчилик, узумчилик соҳасида катта ютуқларга эришилди Шаҳарларнинг ўсиши билан озуқа маҳсулотлари — нон, гўшт, ёғ, сабзавот ва бошқаларга, шунингдек, турли қишлоқ хўжалик хом ашесига (жун, зиғир, тери ва ҳоказоларга) бўлган талаб кўпайди Товар муносабатлари француз қишлоғига кира бошлаб, уни маҳаллий шаҳарлар билан жуда яқиндан боғлади Париж ўсиб бориши билан у фақат ўзига туташган округлардаги қишлоқлардагина эмас, балки анча узоқ округлардаги қишлоқлардан ҳам ўзини қишлоқ хужалик маҳсулотлари билан таъминлашни талаб қилди

XI—XIII асрларда Франция шаҳарлари катта юксалишни бошидан кечирди Жанубдаги шаҳарларнинг кўпчилиги, шу жумладан, кўпгина кўҳна Рим шаҳарлари, анча катта саноат марказларига айланибгина қолмай, балки улар Италия ва Яқин Шарқ (Левант) билан ҳам қизғин савдо-сотиқ олиб бордилар Булар орасида Марсель, Тулуза, Монпелье, Нарбонна алоҳида ажралиб турарди Айни замонда шимолда ва шимоли-шарқда Амьен, Суассон, Лан, Санлис, Бовэ, Руан, Реймс, Труа ва бошқа кўпгина шаҳарлар ўсиб чиқдилар ва саноатнинг муҳим марказларига айландилар Бу шаҳарларда мовут ва каноп газламалари етиштириларди, мўйна ишланарди, темир, қалайи, кумуш, эмаль ва бошқалардан турли металл буюмлар тайерланарди. Ривожланаетган шимоли-шарқ савдо-саноатининг гавжумлиги кўп сонли ярмаркаларда намоен бўлди Шампаннинг турли шаҳарларида — Труада, Провенда, Брида, Ланьида ва бошқа жойларда деярли бутун йил бўйи савдо-сотиқ қилинар эди Умуман, савдо оборотларининг миқеси ва ташқи савдода иштирок этиш жиҳатидан Францияниng шимоли-шарқий вилоятлари жанубий шаҳарларга қараганда ҳали орқада эдилар Аммо, иккинчи томондан, шимолдаги ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жанубдагига нисбатан камроқ ривожланган эди Шимоли-шарқнинг савдо-сотиқ муносабатлари қисман халқаро айирбошлаш (Германия, Нидерландия, Шимолий Италия билан савдо-сотиқ қилиш), қисман шимоли-шарқий вилоятлар ўртасидаги ички айирбошлаш характерига эга эди, шунинг ўзи билан Шимоли-Шарқий Францияниng кенг ички бозорига асос солинди. Ана шу

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ички бозор заминида келажакда умумфранцуз миллий бозори вужудга келиши лозим эди. Париж кўпроқ савдо ва саноат маркази аҳамиятига молик бўлиб, бунга фақат шимолий ва шимоли-шаркий вилоятларгина эмас, балки шимоли-ғарбий ва ғарбий райнлар ҳам яқинлаша бошладилар. Короллик пойтахтининг Сена, Марна ва Луара сингари буюк даре ҳавзасида жойлашганлиги уни шаклланаетган миллий, иқтисодий, тил ва маданий алоқаларнинг табиий марказига айлантирди.

Биринчи Капетингларнинг идора қилиши. Биринчи Капетинглар ҳокимияти дастлаб тамомила заиф эди. X ва XI асрларда Франция Ғарбий Европанинг энг тарқоқ монархияларидан бири эди. Король бу ерда князь-феодаллардан бирининг, ҳаттоки кучли бўлмаган князь-феодалнинг оддийгина ўрнини эгалларди. Кўпгина қўшни йирик феодаллар, ҳар қайсиси ўз ҳолича королдан кучлироқ эди. Ва фақат феодалларнинг ўзаро рақиблиги, черковнинг, кейинроқ эса шаҳарларнинг Капетингларни қўллаб-қувватлаши, бу династия вакилларининг усталик қилиб, оқиста сиесат юргизиши биринчи пайтларда лоақал ўз уруғининг королдик унвонини кўлдан чиқармай, балки уни наслдан-наслга мерос қилиб қолдириш имконини берди. Король ўзининг мероси домениида — Иль де Франс герцоглигида озми-кўпми хўжайин эди. Бу нисбатан камбар минтақа бўлиб, шимолдан жанубга қараб чўзилиб кетган ва аммо иккита каттагина шаҳарни — Париж билан Орлеанни ўз ичига олган эди, шу билан бирга, бу территорияга бошка мулклар ҳам сукилиб кирган эди.

Король домени (юрти) территорияси Франциядаги икки муҳим дареннинг, яъни Сена билан Луара дарсининг ўрта оқим бўйларидаги ерларни ўз ичига олса-да, лекин бу дареларнинг мансаблари, қуйи ва юқори оқимлари бўйларидаги жойлар бошқа феодалларга карашли эди. Король доменини ҳалқа қилиб ўраб олган энг йирик феодал князлик мулклари қуйидагилар эди: шимолда — Фландрия графлиги, Нормандия герцоглиги, Бретань герцоглиги, гарбда — Анжи графлиги ва Аквитания герцоглиги, жанубда — Оверн графлиги ва сўнгра Тулуза (Лагедок) графлиги, шарқда — Шампань графлиги ва Бургундия герцоглиги бор эди. Бу энг йирик герцоглик ва графликлардан ташқари, кичик миқесда ўнлаб бошқа мустақил феодал ерлари ҳам бор эди. Ҳатто король ўзига қарашли доменда ҳам маҳаллий баронларга қарши қаттиқ кураш олиб борарди. Король Париждан Орлеанга борганида уни кўпдан-кўп қуролли мулозимлар албатта кузатиб боришлари керак эди. Ҳокимиятни отадан ўғилга мерос қилиб қолдириш одатини сақламоқ учун Капетинглар X—XI асрлар давомида ва ҳатто XII асрнинг биринчи ярмида ҳам король валиаҳдига ўзи ҳаёт вақтидаёқ тож кийгизиш урф-одатини бажарар эди. «Қари король» ёнида одатда, бошқа «ёш король» ҳам королликни бошқарар эди.

Король ҳокимиятининг кучая бошлаши. XII асрнинг биринчи ярмидагина Людовик XI ва Людовик XII ҳукмронлик қилган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

даврда король ҳокимияти бир қадар юксала бошлади Людовик VI Семиз (1108—1137) деярли бутун ўттиз йиллик ҳукмронлик даврини ўз доменидаги баронларга қарши кураш билан ўтказиб, пироварди уларни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлди Шимолий Францияда саноат шаҳарларининг гуриллаб ўсиши муҳим сиесий натижаларга эга бўлди. Франциянинг бу қисмида юқорида кўрсатиб ўтилганидек, шаҳарлар коммуна[1] ҳуқуқини олиш учун зўр бериб ва қаттиқ ҳаракат қилдилар. Людовик VI бошда иккиланиб, шаҳар ҳаракатига нисбатан дарҳол қулай мавқеини эгалламади Аммо Людовик VII даврида (1137—1180), айниқса ундан кейинги король — Филипп II Август давридаеқ кородлик ҳокимияти шаҳарларнинг маҳаллий феодалларга қарши олиб борган курашида шу шаҳарларни қатъиян қўллаб-қувватлади

Людовик VII даврида король сулолавий никоҳ йўли билан жануби-ғарбдаги жуда катта герцогликни — Аквитанияни қўлга киритишга муваффақ бўлди Аммо, тез орада король Элеонора Аквитанская билан қўйди-чиқди бўлгандан кейин бу катта сиесий ютуқ пучга чиқди. Бунинг устига Элеонорага шошиб-пишиб уйланиб олган инглиз короли Генрих II Плантагенет бу энг бой вилоятнинг эгаси бўлиб олди ва Капетингларнинг хавфли рақибига айланди XII аср ўрталарида Франциянинг деярли бутун ғарби (айни замонда Анжу графлари бўлган) инглиз Плантагенетлари қўлига ўтди, Плантагенетлар мулкига Анжу, Бретань, Аквитания, Гасконь, Овернинниг бир қисми, Турень, Пуату, Мен, шунингдек, Франциянинг шимолидаги Нормандия герцоглиги кирар эди Француз мулкларига эга бўлган Плантагенетлар Франция королининг вассаллари ҳисобланардилар Аммо бу вассалларнинг мулклари король доменидан бир неча марта каттароқ эди

Людовик VII иккинчи салиб юришда қатнашди, лекин бу юриш унга кам фойда келтирди. Лекин король йўқ вақтида мамлакатни идора қилиб турган аббат Сугерий ҳам маҳаллий баронларга қарши муваффақиятли курашни давом эттирди

Шаҳарларнинг феодалларга қарши олиб борган курашларида Сугерий ҳам бу шаҳарларни зўр бериб қўллаб-қувватлади Ниҳоят, савдо божлари кўпайиб борганлиги туфайли, шунингдек, король ер-мулкларидан келадиган даромадларнинг ортиб бориши натижасида ўсиб борган кородлик молия ишларини ғоят зўр қобилият эгаси бўлган Сугерий тартибга туширди

Филипп II Август. Людовик VII нинг ўғли Филипп II Август (1180—1223) ўз ҳукмронлиги остида француз ерларини бирлаштириш сиесатини изчиллик билан олиб бориб, бу ишда порлоқ ютуқларни қўлга киритишга муваффақ бўлди Филипп кородлик доменида жойлашган француз шаҳарларига ҳам, бошқа

[1] Коммуна ҳуқуқини олиш ҳаракати тўғрисида юқоридаги XVII бобга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

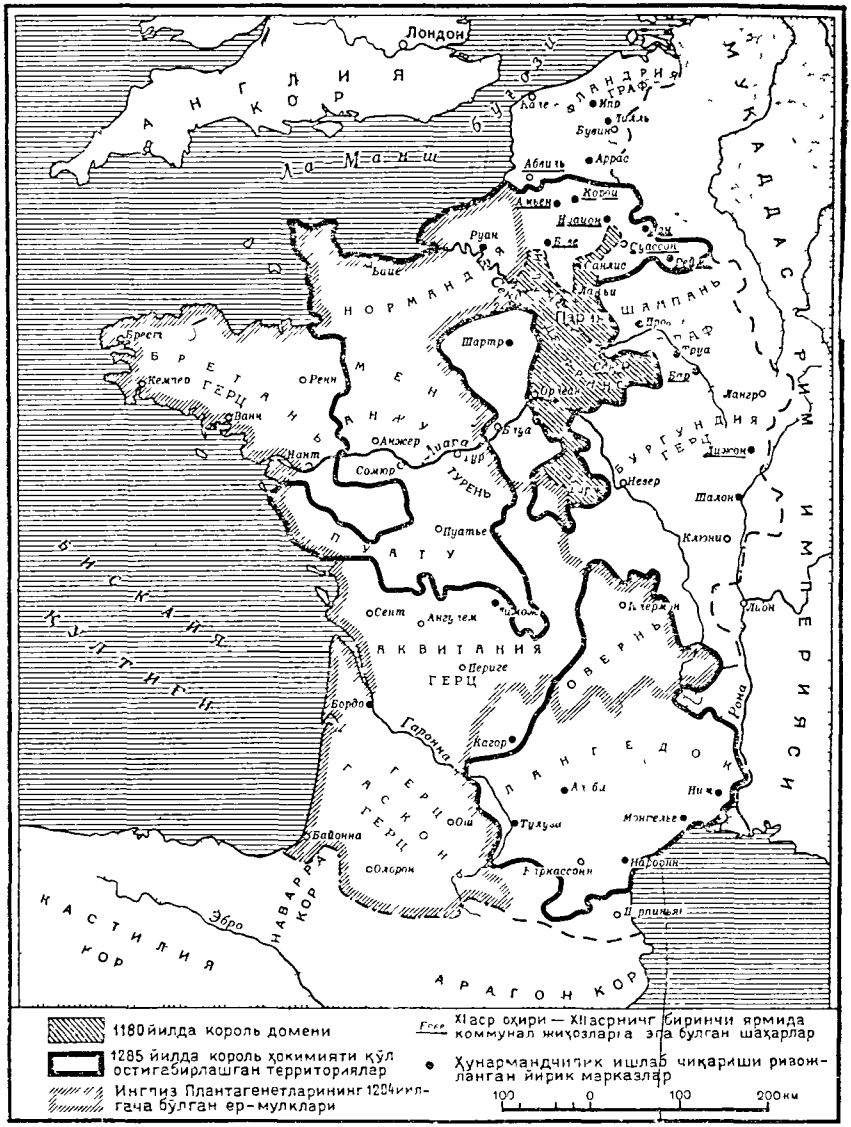

XII аср — XIII аср охирларида Франция

князь-феодалларга қарашли территориядаги шаҳарларга ҳам ҳомийлик кўрсатди Филипп II ўзи ҳукмронлик қилган даврнинг бошларидаёқ шимолдаги Пикардияни ва Вермандуани корол-лик доменига қўшиб олган эди Унинг Плантагенетлар билан бундан кейинги олиб борган кураши катта ғалаба билан тамом

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлди XIII аср бошларида Филипп II француз мулкларининг кўпчилигини Нормандия, Анжу, Мен, Турень, Пуатунинг бир қисми (1204—1214) ни Плантагенетлардан тортиб олди Французларнинг инглиз короли Иоанн Ерсизни (1214 йил июлининг бошида Ларош О' Муан енидаги жангда) ва унинг иттифоқчилари — Фландрия графини ва герман феодалларини (ўша 1214 йил июлининг охирида Бувин енидаги жангда) мағлубиятга учратган 1214 йил ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди Бувин енидаги иккинчи жангда — эркин француз коммуналаридан ташкил топган шаҳар лашкарлари катта роль ўйнади, бу билан король ҳокимиятининг шаҳарлар билан тузган иттифоқи очиқ-ойдин намойиш қилинди.

Юқорида номи айтиб ўтилган мулклар қўлга киритилиши натижасида Филипп II Ла-Маншга ва Атлантика океанига бемалол чиқадиган бўлди, энг муҳим икки даре — Сена билан Луара мансаблари эндиликда тамомила француз королига қарайдиган бўлди Қисқа муддат ичида король домени территорияси бир неча марта кўпайди

Филипп II даврида бошқа муҳим мулклар король доменининг ғарбидаги Блуа ва унинг жанубидаги Овернинг бир қисми, Франциянинг энг жанубидаги Лангедокнинг шарқий қисми (Тулуза графлигига қарашли мулклардан тортиб олинган қисми) ҳам қўшиб олинди Шарқий Лангедок[1] Филипп II короллигининг охиридаеқ қўшиб олинган эди Бу маҳалда королнинг ўғли шаҳзода Людовик (бўлғуси Людовик VIII) папа Иннокентий III нинг даъвати билан, еретик альбигойларга қарши салиб юришида қатнашган эди

Филипп II Августнинг маъмурий реформаси. Филипп II даврида король доменига кўп миқдорда ерлар қўшиб олиниши муносабати билан муҳим маъмурий реформа ўтказилди Королликкa қарашли барча мулклар *бальяж* деб аталувчи тенг маъмурий округларга бўлиниб, уларга короллик губернаторлари — *бальяжлар* бошлиқ қилиб қўйилди Бальялар ўз функцияларн жиҳатидан Буюк Карлнинг графларини эслатардилар Бальялар қарамоғида суд, солиқлар йиғиш, лашкарлар чақириш ишлари бўларди Бальялар вақт-вақти билан королга езма ҳисобот бериб туришлари лозим эди Бальялар одатда қисқа муддатга ва саройга яқин турган кишилардан тайинланиб, улар маҳаллий провинциал зодагонларга қавм-қариндош бўлмаслиги еки бирор масалада улар билан яқин муносабат боғламаслиги шарт эди Филипп II даврида жами бўлиб 20 бальяж ташкил қилинган эди Жанубда, Лангедокда бальялар ўрнига *сенешаллар* тайинланди Сенешалларнинг бальялардан фарқи

[1] Лангедок — тор маънода Тулуза графлигига қарашли мулклар демакдир, кенг маънода Франциянинг бутун жанубини ўз ичига олиб, бунда яшовчилар шимолий парижликлар лаҳжасидан фарқ қилиб, алоҳида жанубий провонсал лаҳжасида сўзлашар эдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

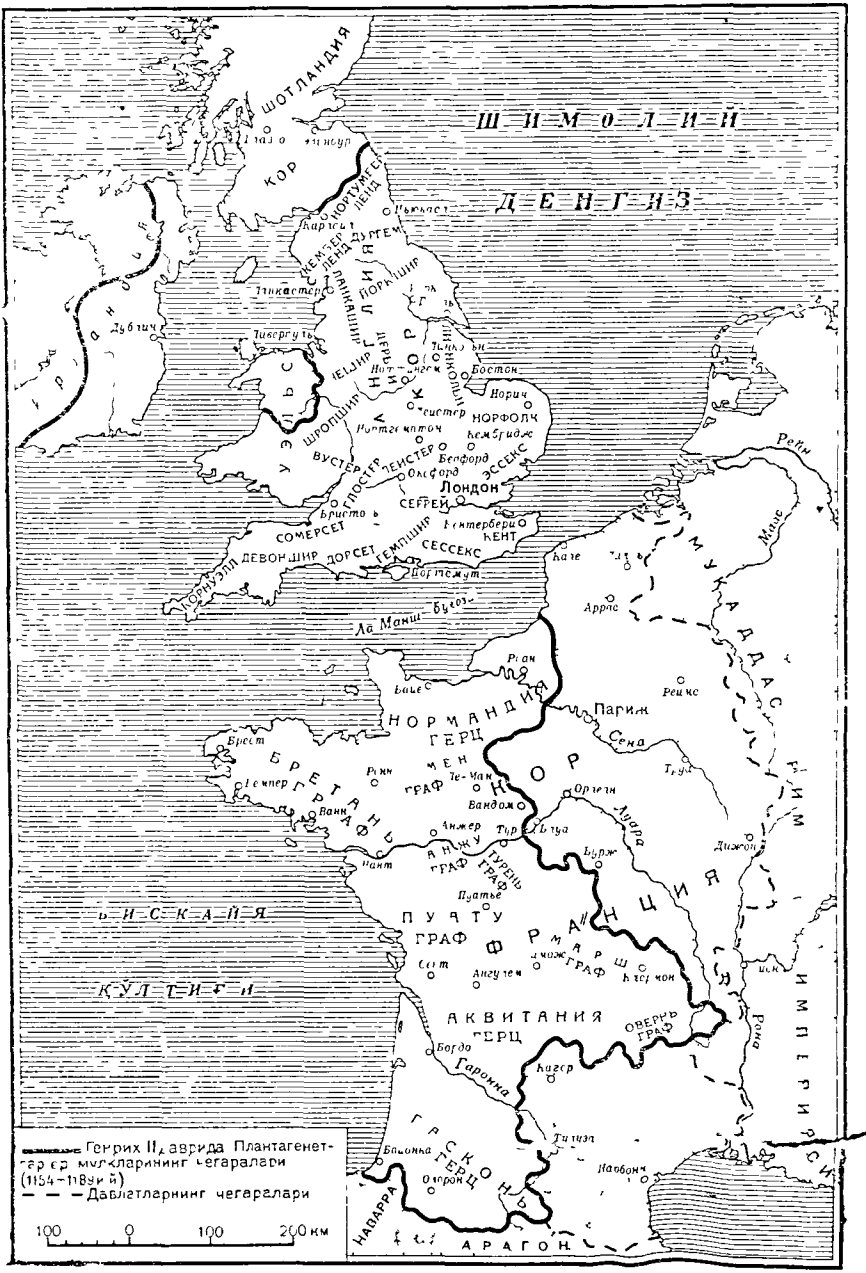
ШОТЛАНДИЯ
Ш И М О Л И Й
Д Е Н Г И З
Дублин
Ланкастер
Тьюксбери
Тьюкесбери
Тьюксбери
Тьюксбери
Тьюкс

шунда эдики, сенешаллар маҳаллий дворянлар орасидан чиққан амалдорлар эди Король ҳокимиятининг жанубдаги таъсири, табиий, шимол, ғарб ва хусусан короллик марказидагига қараганда заифроқ эди.

Людовик IX Авлиё ва унинг суд—маъмурий соҳадаги реформалари. Людовик VIII қисқа вақт короллик қилганидан кейин Филипп II нинг набираси, Шарққа қилинган сўнгги салиб юришларининг ташкилотчиси Людовик IX Авлие Францияда узоқ вақт ҳукмронлик қилди Людовик IX (1226—1270) тахтга чиққанида эндигина 11 ёшга тўлган бола эди Янгидан қўшиб олинган ерларнинг феодал зодагонлари ва короллик тахтига соф вассаллик муносабатларини саклаб қолган мустақил князь-феодаллар королликни яна парчалаб юбориш мақсадида ёш королдан фойдаланмоқчи бўлдилар Бироқ Людовик IX нинг онаси, королева-регет Бланка Кастильская сарой билан алоқадор феодалларнинг бир қисмига, майда рицарлардан иборат короллик вассалларига ва шаҳарларнинг кўмагига таяниб, феодал зодагонлар исенини бостирди Вояга етган Людовик IX король ҳокимиятини янада мустаҳкамлаб, умуман буваси Филипп II нинг программасини давом эттирди

Людовик IX даврида Пуатунинг жанубий қисми ва Тулуза шаҳари билан Ғарбий Лангедок қўшиб олинди Король 1259 йилда Англия билан Франция ўртасида тинчлик шартномаси тузди, бу шартнома Франция учун фойдали эди Бу тинчлик шартномасига мувофиқ (бу Париж тинчлик шартномаси деб аталар эди) инглиз короли шимолда ва шимоли-ғарбда илгарироқ ўз қўлидан бой берган вилоятлардан — Нормандия, Анжу ва бошқалардан қатъий воз кечиб, ўз ихтиерида фақат Аквитанияни, шунда ҳам француз королига вассаллик ҳуқуқи билангина сақлаб қолди Аммо Людовик IX короллигидаги энг муҳим нарса территориялар қўшиб олишгина эмас, балки маъмурий-суд ва молия реформаларидир

Людовик IX даврида Францияни идора қилувчи марказий бошқарма ташкил топди Короллик кенгаши ёки короллик курияси XIII асрда феодалларнинг съездидан марказий бюрократик муассасага айланиб, сўнг у бир қанча бошқарма (ведомство) ларга бўлиниб кетди Кичик короллик кенгаши ёки «тор доирадаги кенгаш» ажралиб чиқиб, у королнинг ва унинг энг яқин амалдорларининг канцлер, коннетабл ва марказлаштириш сиесатига тортилган, королга яқин турган оз сонли феодалларнинг доимий иш кўрувчи кенгашига айланди. Суд ишларини юргизувчи короллик куриясининг бошқа қисми алоҳида муассаса бўлиб колди Бу сўнгги муассаса Парламент (айнан «суд маҳмадоналари» кенгаши) деган махсус ном олди Ниҳоят, солиқлар йиғиш ва уларни ҳаракат қилиш ҳамда бошқа короллик даромадлари устидан қарайдиган алоҳида ҳисоблаш палатаси куриядан ажралиб чиқди

Король амалдорларининг, айниқса суд бошқармасидаги

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

амалдорларнинг катта бир қисми университетларда «Рим ҳуқуқи»дан таълим олган шахслар бўлиб, кўпинча улар пастки табақадан чиққан, лекин баланд мартабага эришганликлари учун буткул королга хизмат қилишга тайёр турган ва унга содиқ кишилар эди. Одатда, уларни легистлар (латинча lex— «қонун», «ҳуқуқ» сўзидан келиб чиққан) деб атардилар. Легистлар кўп вақт шаҳарликлар орасидан чиқар эди. Король ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқи ана шу вақтда яна бир марта исботланди.

Король жанжалли масалалар чиққан пайтда уларни ҳал этиш учун фақат короллик судига мурожаат этишга феодалларни мажбур этиб, ўз доменида якка-якка олишувларни ман этди. Жанжал чиққан кун билан уруш бошланиши ўртасида 40 кунлик муҳлат белгиланиб, шу орада кучсиз томон королни бу жанжалга аралаштира олсин деган муддаода хусусий уруш қилиш ҳуқуқи анча чеклаб қўйилди. Людовик IX нинг суд реформаси ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Король суди бутун короллик учун олий шикоят суди деб эълон қилинди, бу судга ҳатто короллик доменига ҳали қўшиб олинмаган территорияларнинг фуқароси ҳам шикоят билан мурожаат қила оларди. Баъзи суд ишлари (ўт қўйиш, сохта танга-чақа чиқариш, хотин-кизларни ўғирлаш ва ҳ. к.) албатта король судида кўрилиши керак эди.

Короллик молияси. Людовик IX танга-чақа зарб қилишда феодаллар билан рақобат қилди. У бошқа герцог ва графларнинг танга-чака пул чиқариш ва уни амалда юргизишни бекор қилмаса ҳам, лекин короллик танга-чака пулининг шу герцог ва графларнинг мулкларида ўзларинники билан баб-баравар юргизилишига монелик қилмасликка ўз вассалларини мажбур этди. Натижада энг салмокли короллик танга-чақа пули одатда феодалларнинг емон сифатли пулларини сикиб чиқарар эди. XIII аср ўрталарида король бюджети жуда ўсди. Савдо-сотиқдан, саноатдан ва короллик ер-мулкларидан (савдо-сотиқ, иқтисодий жиҳатдан ривожланган районлардаги) келадиган даромадларнинг тобора кўпайиб боришидан ташқари, Людовик IX хазинани бойитиш максадида феодалларнинг танҳо ерларидан усталик билан фойдаланди. Людовик IX замонида йирик феодаллардан ундириладиган вассаллик тўлови юқори даражада ошди. Король ўз вассалларидан кўп даромад олгани сингари, шаҳар-коммуналардан ҳам ўшанчалик кўп даромад оларди. Француз черкови «иънъом» сифатида королга катта-катта ақча тўларди. Людовик IX даврида бевосита король хазинасига келиб тушадиган солиғи сочиғи давлатнинг доимо олиб турадиган солиғи ролини ўйнади.

Умуман Людовик IX даврида короллик даромадларининг ўсиши ўша замонда Франциянинг хўжалик жиҳатдан юксала борганлигини очиқдан-очиқ кўрсатар эди. Пул хўжалигининг ривожлана бошлаши, шаҳарлар, саноат ва савдо-сотиқнинг ўсиши оқибатида мамлакатнинг снесий жиҳатдан марказлашуви

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

халқ хўжалиги барча тармоқларининг тараққий қилишига ижобий таъсир этди

Деҳқонлар ҳаракати. XIII асрда Францияда қишлоқнинг аҳволида кўзга кўринарли ўзгаришлар юз берди Мамлакатда шаҳарларнинг ўсиши ва товар хўжалиги ривожлана бошлаши муносабати билан крепостной деҳқонларнинг бир қисми (сервлар) феодаллар томонидан пул оброгига кўчирилди Бу масала салиб юришлари деҳқонларни озод қилишга биринчи сабабчи бўлиб, анча катта роль ўйнади Салиб юришига кетаетиб ва бунда одатда пулга муҳтожлик сезган феодал ўз крепостнойларига пул тўлаб озодликка чиқишни ёки шу пул эвазига лоақал энг оғир крепостнойлик мажбуриятлардан қутулишни таклиф этар эди. Натурал мажбуриятларни ана шу тариқа пул билан айирбошлаш деҳқонларни шахсан озод бўлишига ердам қилди ва бу ҳол эса прогрессив характерга эга бўлди Аммо XII асрда ва XIII асрнинг биринчи ярмида бу жараён Францияда ҳали етарли даражада кенг тарқалмаган эди Баршчинада ишлатиладиган ва натурал оброк ниғиб оладиган крепостнойлик тузуми феодал эксплуатациясининг устун формаси бўлиб қолаверди Иккинчи томондан, деҳқонлар товар-пул хўжалигига ҳали етарли даражада тортилмаганликлари сабабли оброкни пул билан тўлашга ўтишнинг ўзи бу вақтда деҳқонларга оғирлик қиларди Король хазинасига туланадиган туловлар ва жумладан, салиб юришлари билан алоқадор ноҳақ солиқлар (салиб юриши солиғини тулаш, король Людовик IX ни асирликдан кутқазиш учун пул ниғиш ва ҳ к) деҳқонлар гарданига оғир юк бўлиб тушди

XIII асрнинг ўрталарида француз қишлоғидаги деҳқонлар оммаси аҳволининг ёмонлаша бориши заминида кўплаб ҳар қанақанги маҳаллий жанжаллар ва деҳқонларнинг сеньорларга қарши чиқишлари юз бериб турди Деҳқонларнинг бу чиқишлари баъзан анча кенг тус олиб, бутун-бутун вилоятларни ўз ичига олган оммавий ғалаёнларга айланиб кетарди Франциянинг анчагина қисмига ёйилган бундай йирик кўзғолонлар жумласига 1251 йилда ч ў п о н л а р ҳ а р а к а т и номи билан машҳур бўлган ҳаракат киради. Идеология жиҳатдан бу ҳаракат салиб юришлари билан алоқадор эди Деҳқонлар орасида таргибот олиб борилиб, уларнинг ўзларини салиб юришида, жумладан, король Людовик IX ни асирликдан қутқазишда қатнашишга даъват қилинарди Деҳқонлар янги салиб юришининг ташкилотчиси санер ваъзгўй «венгриялик муаллим» Яков номли киши бўлиб, у ўзининг халққа қилган ваъзларида сеньорнинг «оддий халққа» курсатган адолатсизликлари ва зўравонликлари тўғрисидаги социал темаларга ҳам тўхталиб ўтарди Кўп сонли деҳқонлар оломони Парижга тўпланиб, сўнгра у ердан жанубга томон йўл олади, сеньорларнинг йўлда учраган қўраларини поймол қилади ва улардаги мол-мулкни босиб олади. Қўзғолончиларни Орлеан ва Тур шаҳарларидаги камбағаллар қўллаб-қувватладилар Қўзғолончиларнинг сони тез ўсиб борди, баъзи бир воқеанавислар-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг айтишича, қўзголончиларнинг сони 100 минг кишигача етган Бироқ ёмон уюштирилган, ҳарбий ишда тажрибаси бўлмаган, охирги мақсаднинг нималигига тушуниб етмаган ва узоқ юришнинг маршрутини яхши билмаган деҳқонлар ўзлари қулга киритган ютуқларни мустаҳкамлай олмадилар ва ҳаракат тезда барбод бўлди Деҳқонларнинг айрим отрядлари йўлда озиқ-овқат ва бошқа кийимчиликларга дуч келиб, яна ўз юртларига қайтиб кетдилар Қўзголончиларнинг қолган отрядларини ҳукумат ва феодалларнинг шахсий ҳарбий кучлари тор-мор келтирдилар. Ҳаракат қатнашчиларининг кўплари қириб ташланди ёки қўлга туширилди, ҳаракат бошлиғи Яков Венгерскийнинг ўзи ҳам ҳалок бўлди

Филипп IV Чиройли ва унинг Бонифаций VIII билан тўқнашуви. Людовик IX нинг невараси Филипп IV Чиройли (1285—1314) Капетинглар династиясининг учинчи йирик вакили эди Филипп IV ўз короллигининг бошларида бой Шампань графлигини, Испания билан чегарадош бўлган Наварра короллигини ва Францияниинг жанубий-шарқидаги Лионэ (Лион вилояти билан Лион шаҳарини) ни короллик доменига қўшиб олди Шундан кейин, Филипп IV короллик қилган даврининг бошидан то охиригача ўша замондаги Шимолий-Ғарбий Европанинг саноат ўлкаси ҳисобланган Фландрияни эгаллашга ҳаракат қилди «Фландрия проблемаси» ҳуллас, батамом ҳал бўлмасдан қолди Куртра ёнидаги жангда («штор жанги») Гент ва Брюгге ҳунармандлари билан Фландрия деҳқонлари 1302 йилда француз рицарларини қаттиқ маглубиятга учратдилар Бироқ, бу муваффақиятсизликларга қарамай, король қўшинлари 1305 йилда Лилла ёнидаги жангда фламандликларга зарба берганларидан сўнг, Ғарбий Фландриянинг бир қисми ва унинг бир қанча саноат шаҳарлари король доменига қўшиб олинди

Филипп IV даврида «мустақил» вассал князликлар сони тамомила оз қолди Фландрия графлигидан ташқари, фақат Бургундия, Бретань, Аквитания герцогликлари (Аквитания инглизлар қарамоғида эди) ва Бургундия графлиги (собиқ Бургундия короллигининг шимолий қисми) ҳали қўшиб олинмаган эди

Фландрия уруши вақтида харажатларнинг ғоятда кўпайиб кетганлиги, шунингдек, король саройида ортиқча исрофгарчиликларга йўл қўйилганлиги туфайли XIV аср бошларида Филипп IV нинг молиявий ишлари тамомила издан чиқиб кетди. Король ҳар қандай йўллар билан даромадларини кўпайтирмоқчи бўлди У шаҳарлардан пул қарз олиб, одатда уни қайтармасди; талончилик мақсадида яҳудийларни мамлакатдан ҳайдаб юборибу, ноўрин солиқлар олиб бўлганидан сўнг яна уларни мамлакатга киргизарди, у танга-чақани бузиб, бунинг оқибатида француз савдосини изидан чиқариб юборди, короллиққа қарашли ер-мулклардаги деҳқонларни катта ҳақ тўлаш эвазига озодликка чиқишга мажбур этар эдилар Королнинг солиқ йигувчилари қўшиб олинган вилоятларнинг ҳаммасида изғиб юрганлари учун

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

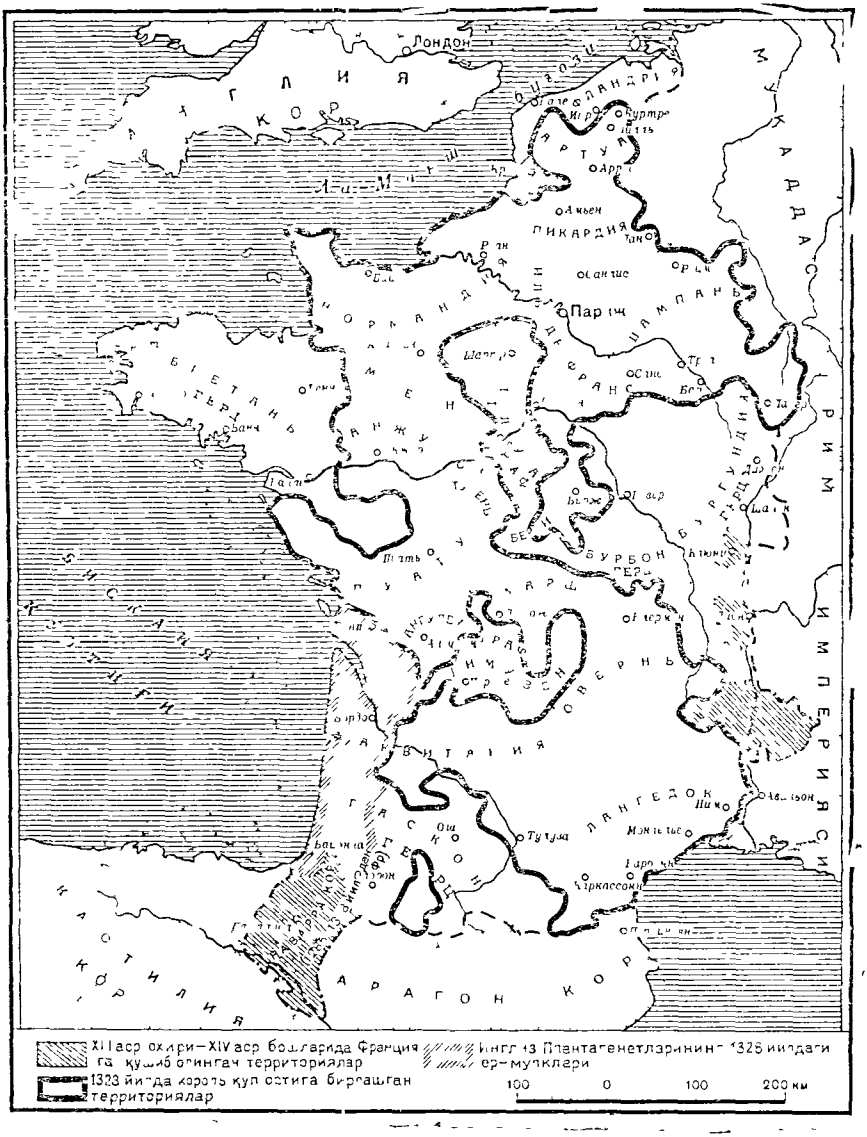

XIII аср охири XIV аср бошларида Франция

кенг аҳоли оммаси уларни жуда ёмон кўрар эди Ниҳоят, Филипп IV қудратли католик черкови манфаатларига жиддий путур етказди, бунгача католик черкови солиқ тарзида эмас, балки ўзига хос «инъом» ёки «ердам» тариқасида королга маълум миқдорда пул тўлаб келарди Эндиликда Филипп IV руҳонийларнинг ҳам муғтазам суратда солиқлар тўлашларини талаб этди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Королга папа Бонифаций VIII (1294—1303) кескин қарши чиқди Бонифаций VIII Григорий VII ва Иннокентий III лар сингари, теократик идеяларга жуда қаттиқ берилган одам эди Руҳонийларнинг королга бирор-бир солиқ тўлашини папа ман этди ва бундан ташқари, граф Фландрийский Филипп IV устидан папага шикоят қилганлиги учун папа Фландрияга қарши урушни тўхтатишни королдан талаб қилди. Папанинг аралашувига жавобан, Филипп IV 1302 йилда уч тоифанинг — руҳонийлар, дворянлар ва шаҳарликларнинг вакилларини чақириб уларга король билан папа уртасидаги жанжални муҳокама қилишни таклиф этди Генерал штатлар[1] (бу йиғилиш ана шундан деб аталган эди) папанинг Францияниинг ички ишларига аралашиш ҳақидаги даъвосини (француз руҳонийлари ҳам шунга кирган эди) коралаб чиқди

Жамоатчилик кўмагига таянган Филипп IV, папаликка қарши зўравонлик тадбирларини қўллашга ўтди

Папанинг Францияга юборган легати (вакили), король буйруғига мувофиқ қамоққа олинди Римнинг ўзидаги тўс-тўполонлардан фойдаланган Филипп IV Римга ўз агенти Ногареии юборди, Ногаре папа билан адоватлашиб юрган Рим баронлари гуруҳини кучайтирди Бонифаций VIII Римдан кетиб Ананьидаги ўз хонадонининг қасрига борганида, Ногаре қуролли отряди билан бу қасрга кириб олди Ҳақиқатда папа бир қанча вақт қамоққа тушиб қолди Бу воқеалардан кейин, орадан сал ўтар-ўтмас, кексайиб қолган Бонифаций VIII вафот этди Папанинг ўлимидан кейин, Филипп IV нинг тазъйиқи остида Климент V номини қабул қилган бордолик (француз) архиепископ папаликка санланди Климент V Римда истиқомат килишни хоҳламади, у Римда янги қўзғолонлар чиқишидан хавфсирарди, шу сабабли у ўз резиденциясини Францияга кўчирди. Дастлаб у Лионда ўрнашди, кейин Авиньон шаҳарига кўчиб келди, бу ерда папалар деярли 70 йил давомида (1309—1378) истиқомат қилишди

Шундай қилиб, илгариги вақтларда феодал короллари ва императорларини осонликча енгиб келган папалар бу сафар миллий элементларга таянган ва миллий сиесатни ўтказган француз короли билан курашда тамомила муваффақиятсизликка учрадилар.

Филипп IV нинг қистови билан 1309 йилда бой Тамплиерлар ордени тугатилди, король бу ордендан жуда катта пул қарз олган эди Еретикликда айбланган орден француз ҳукуматининг тазъйиқи билан суд жавобгарлигига тортилди Юзлаб рицарлар-монахлар гулханларда куйдирилди, барча ер-мулклар, кўпдан-

[1] «Генерал штатлар» деган ном —«яъни тоифалар» (Etats Généraux)ча Etats сўзи немисча Staat сўзига ўхшаш) иккита маънога, яъни «тоифа» ва «давлат» маъноларига эга, бу ерда биринчи маънода ишлатилади Рус тилида Генерал штатларнинг бошқача маъноси ҳам бор Давлат мансаблари, бунда «мансаб» сўзи «тоифа»ни ҳам билдиради

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

куп уйлар ва жуда кўп пул маблағлари тортиб олиниб, король хазинасига топширилди.

Генерал штатлар. Қоролнинг папа билан қилган можароси муносабати билан биринчи марта чақирилган Генерал штатлар, кейин Филипп IV даврида 1308 ва 1313—1314 йилларда йиғилди Доимо молиявий қийинчиликларни бошидан кечирган Филипп IV, ҳар сафар янги солиқлар учун розилик беришни штатларга таклиф қиларди. Янги солиқларни тасдиқлаш функцияси XIV асрнинг биринчи ярмида Филипп IV нинг ворислари даврида Генерал штатларнинг бундан кейинги фаолияти учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Генерал штатлар тузилиши натижасида Франциянинг давлат тараққиети олға қараб бир қадам ташлади, чунки королни аҳолининг кенг ва энг нуфузли табақалари билан боғловчи янги муҳим орган пайдо бўлди Генерал штатларга бой шаҳарликлардан вакиллар тортилиши айниқса муҳим эди. Бу нарса шаҳарларнинг сиесий таъсири ўсиб борганлигини кўрсатар эди Генерал штатлар эндиликда бутун мамлакат миқесида король ҳокимиятининг шаҳарлар билан тузган иттифоқининг янги формаси эди Король учинчи тоифага таяниб, ўз молия ишларини мустаҳкамлай олди ва қайсар феодалларни яна кўпроқ чеклаб қўйди Дастлабки тарқоқ феодал монархияси ўз ўрнини марказлашган тоифавий монархияга бўшатиб берди, бу монархияни бошқаришда мамлакатдаги учта расмий тоифа вакилларининг мажлиси, шу жумладан, янгидан шаклланиб келаетган синф — бурҳуазия вакиллари ҳам иштирок қилди

ЮЗ ЙИЛЛИК УРУШ ВА ФРАНЦИЯНИ СИЁСИЙ ЖИҲАТДАН БИРЛАШТИРИШНИНГ ТУГАЛЛАНИШИ

Валуанинг идора қила бошлаши. 1328 йилда Капетингларнинг катта авлоди тугади Филипп IV вафот этгандан кейин унинг бирин-кетин короллик қилган уч ўғли қазо қилиб, улардан эркак зурриети қолмади Феодаллар короллик тахтига Капетинглар кичик авлодининг вакили бўлмиш Филипп VI Валуани (1328—1350) сайлаб қўйдилар Валуа короллиги даврида, 1349 йилда, Францияннинг жануби-шарқида муҳим Дофинэ вилояти (собиқ Арелат короллигининг бир қисми) қўшиб олинди. Чунки Дофинэ ворис валиаҳдининг удели бўлиб қолди, ана шу замондан эътиборан тахт вориси одатда дофинлик валиаҳд деб аталадиган бўлди Янги династия, умуман олганда Францияни бирлаштириш ва король ҳокимиятини мустаҳкамлашни амалга ошириб, ўзидан бурун ўтган аждодлар сиёсатини давом эттирди Аммо Франция билан Англия ўртасида бошланиб кетган юз йиллик уруш муносабати билан Валуанинг вазифалари ғоят мушкуллашди

Юз йиллик урушнинг бошланиши. Француз феодалларининг мағлубияти. 1337 йилдан 1453 йилгача гоҳ тўхтаб, гоҳ давом этган Юз йиллик уруш икки қўшни феодал давлатнинг тўқна-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

шуви бўлиб, уларнинг ҳар бири бу вақтга келиб сиесий жиҳатдан анча-мунча марказлаб олган ва катта моддий маблағларни кўлга киритган эди Инглиз феодаллари билан француз феодаллари ўртасида континентдаги мулклар учун чиққан азалги территория можаролари урушнинг чиқишига асосий сабаб бўлган эди Инглиз феодаллари Нормандия билан Анжунинг кўлдан кетганини сира-сира унутолмадилар Француз короллари ҳали инглизлар кўлида колиб келаетган Аквитаниядаги мулкларни узил-кесил тугатишга ҳаракат килардилар Аммо Аквитания Англия учун иқтисодий жиҳатдан катта ахамиятга эга эди Аквитаниядан кимматбаҳо вино, мева, зотдор отларни Англияга олиб кетиларди Аквитанияда инглиз феодалларининг кўпдан-купер-мулклари бор эди Инглизлар бу ерда энг катта маъмурчи ва судьялик лавозимларини эгаллаб, катта-катта даромадлар олардилар Фландрия масаласида ҳам Англия билан Франция ўртасида низо чиқди Филипп IV бу кичик, лекин саноат жиҳатдан бой ўлкани эгаллаш учун бутун куч-қувватини сарфлаган эди Аммо у Фландрия шаҳарларининг бир қисминигина қўлга киритишга муваффак бўлган эди Филипп VI Фландрия коммуналари билан курашда Фландрия графига ердам берди ва шунинг узи билан бу ўлкага ўз таъсирини кучайтирди Лекин инглиз савдоси манфаатлари Фландрия билан жуда якиндан боғланган эди Фландрия саноатининг ўзи инглиз жунисиз иш кўролмасди Фландрия масаласи Англия билан Францияни Юз йиллик урушга олиб келган бошқа бир муҳим сабаб дейиш мумкин

Филипп IV га хотин томондан набира бўлмиш инглиз короли Эдуард III нинг француз тахтига қилган даъвоси уруш чиқишига баҳона бўлди Лекин Францияда ворисликни бошқача принципи урнатилган эди Француз юристлари, хотин томондан авлод бўлган одамлар короллик тахтига ўтиролмайди, дейишди Шуниси қизиқки, бунда улар ерга хотинлар ворислигини ман этган «Сали ҳақикати» ни далил килиб келтирдилар

Юз йиллик урушда жанг ҳаракатлари жуда секинлик билан борди Уруш расмий суратда 1337 йилда бошланди Фландрия ва у билан қўшни Брабант Англия томонига ўтдилар. Фландрия графи француз короли томонга қочиб ўтди Аммо фақат 1340 йилга келиб инглизлар қатъий ҳаракатлар бошлаб, французларнинг Слейс (Шельда дарёсининг мансабига яқин жойда) енида турган флотини йўқ қилдилар Денгизда қозонилган бу ғалаба инглиз флотини денгизда ҳукмрон қилиб қўйди. Лекин инглизлар билан французлар қуруқликда тўқнаш келгунларигача орадан яна бир неча йиллар ўтди Бу тўқнашув Шимоли-Шарқий Франциянинг Кресига яқин жойида Фландрия чегарасидаги 1346 йилда бўлган жанг эди Француз феодаллари катта талафот кўрдилар Эдуард III бошчилигидаги инглиз қўшинлари тўла ғалабага эришдилар Французларнинг енгилишининг асосий сабаби француз рицарларининг умумий сафда туриб жанг қилишга қобилият-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

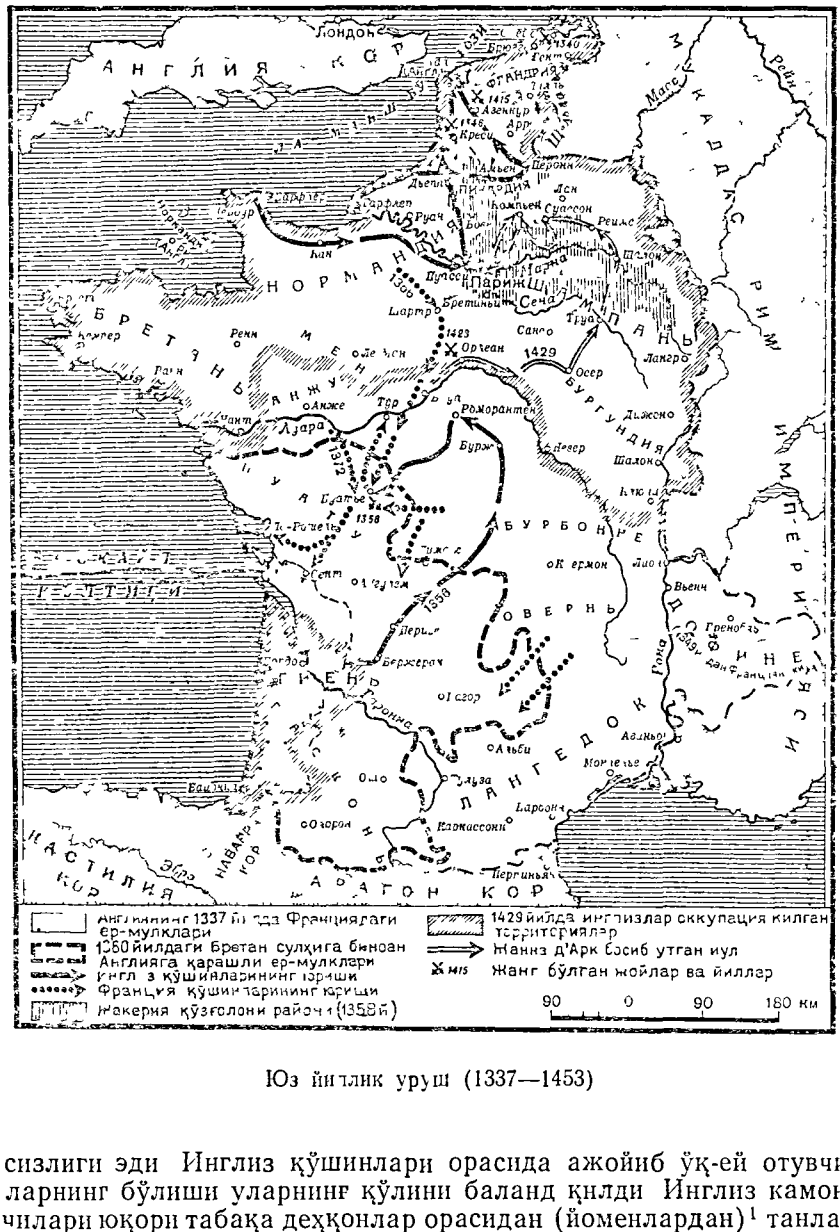

Юз йиллик уруш (1337—1453)

сизлиги эди Инглиз қўшинлари орасида ажойиб ўқ-ей отувчиларнинг бўлиши уларнинг қўлини баланд қилди Инглиз камончилари юқори табақа деҳқонлар орасидан (йоменлардан)[1] танлаб олинган елланма қўшин ҳисобланарди Йоменлар 350 қадам масофадан туриб оғир камонлардан мўлжалга аниқ урардилар.

[1] XIV асрда Англияда йомен деб, эркин деҳқон-фригольдерларни айтиларди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Иомонлар сабот ва матонат билан, шунингдек, ўзларининг харбии маҳорати билан, рицарларнинг огир курол-яроғларини ва уларнинг якка-якка бўлиб кўрсатган жасоратини пучга чиқардилар Ундан кейинги, 1347 йилда Эдуард III Кале портини босиб олди, бу порт узок вақтгача инглизларнинг куруқликдаги ҳукмрочилигининг таянч манзилига айланди

Юз йиллик урушда иккинчи йирик жанг 1356 йилда Пуатьега яқин жойда бўлиб ўтди Инглиз қўшинлари бу сафар Франциянинг шимолига эмас, балки гарбига келтириб туширилди Француз феодаллари кўп сонли рицарь отлиқлар ердамида инглизларни мажақлаб ташлаш умидида эдилар Бирок инглизлар яна голиб чикдилар Инглиз томонининг бош қўмондони Эдуард III нинг ўғли — Эдуард «Қора шаҳзода» бўлиб, у ўз қушинини Пуатьега яқин жойдаги тепаликка ўрнаштирди, француз рицарлари эса бу жойда етарлича кенг ҳаракат қилолмадилар Душман билан жанг вақтида инглизлар кўп француз феодалларини, шунингдек, рицарларни ҳам асир қилиб олдилар Француз короли Иоанн (Жан) Раҳмдилнинг ўзи ҳам асир қилиб олинди (Иоанн Раҳмдил вафот этган Филипп VI нинг ўрнига 1350 йилда король бўлган эди) Бу галаба оқибатида Гарбий ва Шимолий Франциянинг катта бир территориясини инглизлар оккупация қилди Гасконь ва Гаскондан ташқари (XIV асрда Аквитания ана шу икки вилоятга бўлинган эди), инглизлар Пуатьени, Овернинг апчагина қисмини ва бошқа француз ерларини босиб олдилар. Инглиз отрядлари Франциянинг шимолини талаб, деярли Парижгача бориб етдилар Урушдаги маглубият Францияда синфий зиддиятларни кескинлаштириб мамлакатда жиддий сиесий тангликни келтириб чиқарди Бу пайтда француз Генерал штатлари сиесий жиҳатдан катта роль ўйнади

1356—1357 йилларда Генерал штатлар. 1358 йилги Париж кўзголони. Король асир килиб олинганлиги сабабли королликни бошқариш вақтинча дофин Карл (Шарль) га ва унинг феодал маслаҳатчилари қўлига ўтди Ҳукуматнинг аҳволи жуда огир эди Хазинада пул колмади Ҳарбий кучлар орасида тартиб-интизом йўқ эди Инглизларнинг Парижга ҳужум қилиш хавфи бор эди Марказий бошқармаларда порахўрлик, ўғирлик, тартибсизлик хукм сурарди Дофин 1356 йил кузида Генерал штатларни чакиришга мажбур бўлди 1356 йилги Генерал штатлар одатдан ташқари бир туе олди Унга фавқулодда кўп депутат тўпланди Шу билан бирга 800 кишидан иборат бўлган депутатларнинг ярми учинчи тоифа вакиллари эди Учинчи тоифа вакиллари гоят активлик кўрсатиб, ҳукумат юргизаетган сиёсатни кескин танқид қилдилар. Демократик кайфиятдаги Лан епископи Лекок ва Париждаги мовут тўқувчилар цехининг оқсоқоли Этьен Марсель оппозицияга бошчилик қилдилар Генерал штатлар кўп олий амалдорларни алмаштиришни, сарой харажатларини қисқартиришни ва Генерал штатларга солиқлар тайинлаш ҳуқуқигина эмас, балки уларни йиғиш ва харажат килиш ҳуқуқи ҳам берилишини

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дофиндан талаб қилди Сўнгра, бундан кейин мунтазам суратда (йилда уч марта) Генерал штатларни чақириб туришни талаб этди Уруш масаласида Генерал штатлар уни давом эттириш тарафдори бўлиб, фақат штатларнинг розилигини олгандан кейингина душман билан сулҳ шартномаси тузишни талаб қилди. Генерал штатларнинг бу барча талаблари 1357 йилги Буюк марг ордонанси номи билан расмий суратда қонунлаштирилди Дофин 1357 йил 3 мартида бу қонунга имзо чекди

Учинчи тоифанинг «ўзбошимчалиги»дан ғазабланган сарой феодаллари Этьен Марсель ва ҳаракатнинг бошқа раҳбарларига нисбатан жазо чоралари қўллашни қаттиқ талаб этдилар Дофин ўзи имзо қилган март ордонансини бажаришга рўйхуш бермади Шундан кейин 1358 йилнинг 22 февралида Парижда қўзғолон кўтарилди, бу қўзғолонни Марсель тарафдорлари тайёрлаган эди Парижнинг 3 мингга яқин ҳунармандлари ва халфалари Король майдонига тўпландилар ва король саройига бостириб кирдилар Дофиннинг бош маслаҳатчиларидан иккитаси ўлдирилди Шундан кейин Марселнинг ўзи шаҳзоданинг —«бош маслаҳатчиси» бўлиб олди. Аммо Марселнинг васийлиги малол келган дофин, тез орада, Париждан қочиб улгурди У Компьен шаҳрини (Парижнинг шимоли-шарқида, Уаза дареси бўйида) ўзига резиденция қилиб танлади ва бу ерда феодалларни ҳамда Генерал штатлардаги учинчи тоифага мансуб энг мўътадил депутатларни ўз тевараги га тўплай бошлади Худди шу вақтда, 1358 йил баҳорида, Парижнинг шимолидаги районда деҳқонларнинг катта қўзғолони тайёрланар эди Бу қўзғолон Жакерия қўзғолони деган ном олди

Жакерия. XIII аср ўрталаридаёқ Францияда деҳқонлар норозилиги юз берганлиги юқорида айтиб ўтилган эди Крепостной деҳқонларнинг ўнлаб айрим маҳаллий чиқишлари XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг биринчи ярмидаги хроникаларда рўйхатга олинган Кенг деҳқонлар ҳаракатининг асосий сабаби (бу нарса фақат Франция учунгина эмас, балки бундан кейин ҳам маълум бўлишича, XIII—XIV асрлардаги Европанинг бошқа барча мамлакатлари учун ҳам характерли эди) феодал системасининг емирилиши, феодал-крепостнойлик эксплуатациясининг эски формаларидан товар-пул муносабатларига асосланган, деҳқонлар оммаси учун янада оғирроқ бўлган унинг янги, ихчамроқ формаларига ўтилиши бўлди

Деҳқон-сервларнинг шахсий крепостной қарамликдан озод этилиши ва уларнинг «янги вилланлар»га айлантирилиши Францияда XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV аср бошларида зўр бериб давом этди Король Людовик X короллик ер-мулкларидаги деҳқонларни ҳақ тўлаш шарти билан озодликка чиқариш тўғрисида 1315 йилда фармон чиқарди Король ўз фармонида бошқа катта ер эгалари ҳам мендан ибрат оладилар, деб умид қилган эди Сервларни озод этиш тобора кенг миқесда давом этди Янги «эркин вилланлар» (ҳақ тўлаб шахсий озодликка чиққан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

собиқ сервлар ана шундай деб аталарди) француз қишлокларида тез-тез учрайдиган булди Сервларга якин турган «эски вилланлар» ҳам мажбурият ўташдан ҳақ тўлаб қутулдилар «Янги» ва «эски» вилланлар муайян пул оброклари (чиншш) тўлаш шарти билан ворисий заминдорларга анландилар Бироқ «халос бўлиш» француз деҳқони гарданига оғир юк бўлиб тушди Озодликка чиқиш учун тўланадиган ҳақнинг ғоят даражада юқори бўлиши «озод бўлган» деҳқонни судхўрлар спртмоғига туширди Айни замонда сеньорлар, аввалгидек, деҳқонларни суд қиладиган сеньорлик судини сақлаб қолдилар, шунингдек, бир қанча натурал йиғинлар ундиришни ва шу жумладан, кичик баршчинада ишлатишни давом эттирдилар Буларнинг ҳаммаси деҳқон хўжалигининг ривожланишига тўсқинлик қиларди, деҳқонни мустақил эркин майда товар ишлаб чиқарувчига айлантиришни тўхтатиб турарди

1349 йилда Францияга ўлат касаллиги («қора ўлим») тарқалиб, шимолий француз қишлоғига анча катта зиен-заҳмат етказди. Ниҳоят, Юз йиллик уруш, бу уруш орқасида давлат томонидан катта-катта солиқлар солиниши ва четдан келганлар, яъни инглизлар томонидан ҳам, ватандошлар — француз феодаллари томонидан ҳам қишлоқларни беармон пайҳон қилиниши сабабли француз қишлоқларининг ғоят даражада тинка-мадори қуриди Хеч кандай ҳокимиятни тан олмасдан, капандўзлик (мародерлик) килган ҳарбий отрядлар, яъни бригандалар деҳқонларга айниқса катта зиён етказдилар Бригандалар француз қишлоқларини бемалол таладилар, деҳқонларнинг озиқ-овқат маҳсулотлари ва мол-мулкларини тортиб олдилар, мол-ҳолларини босиб олдилар, деҳқон хўжалигини тамомила издан чиқардилар, деҳқонларнинг ўзлари эса таловчилардан ўрмонларга қочиб, бекиниб юришга мажбур бўлдилар. Маҳаллий сеньорлар бригандаларга қарши курашишда деҳқонларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатмадилар Ҳатто бригандаларнинг «капитанлари» билан тил бириктириб, талаб олинган ўлжаларни бўлишда иштирок этган сеньорлар ҳам йўқ эмас эди

1358 йилда Бове округида (округ маркази Бове шаҳри) қўзғолон бошланиб, у кейин Сена, Марна ва Уаза дарелари ҳавзасидаги катта районга ейилди Иль де Франс, Пикардия ва Шампань деҳқонлари қўзголдилар.

1358 йил июнининг дастлабки 10 куни ичида ҳаракат жуда кенг миқесда ейилди Деҳқонлар (дворянлар нафратланиб уларни жаклар деб атардилар) феодалларга қарши ғоят даражада ғазабланган эдилар. Деҳқонларнинг шиори «Барча зодагон кишиларни охирги зурриетигача битта қолдирмай қириб ташлаш» деган шиор эди Аммо улар король бизни қўллаб-қувватлайди деб ўйлаб, ўз байроқларида короллик гербининг эмблемаси бўлмиш нилуфарни тасвирлаб кўрсатдилар Бове округига қарашли бир қишлоқдан чиққан ва ҳарбий ишдан хабари бўлган деҳқон Гильом Каль қўзғолончиларга бошчилик қилди Шимоли-Шар-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қий Францияниинг баъзи бир шаҳарлари деҳқонлар томонига ўтган бўлса-да, лекин улар нисбатан кам ва кўпроқ майда-чуйда шаҳарлар эди Масалан, Бове шаҳари кўзғолончиларга қўшилди ва улар анча мустаҳкам иттифоқ тузди Бошқа шаҳарлардан Сапли, Мо, Руан жакларини қувватлаб чиқдилар Пул зарб қилувчилар цехининг оқсоқоли, Этьен Марселнинг дўсти ва маслакдоши Жан Вайан бошчилигида жакларга ердам бериш учун Париждан 300 кишилик отряд юборилди Бироқ Амьен, Компьен ва бошқа йирикроқ шаҳарлар жакларни қўллаб-қувватлашдан бош тортдилар

Париж савдогарлари оксоқоли Этьен Марселнинг ўзининг тутган мавқеи ғалати бўлди Марсель қўзғолон кўтарган деҳқонларга оғизда қизғин хайрихоҳлик билдирди Унинг фармойиши билан Жан Вайан бошчилигида Париждан жакларга отряд жўнатилди. Аммо, шу билан бир вақтда, Этьен Марсель деҳқонлар қўзғолонининг аҳамиятига етарлича баҳо бермади Этьен Марсель томонидан жакларга юборилган ердам сира етарли эмасди. Этьен Марсель дофинга карши курашиш планини, ҳар қалай, қўзғолон кўтарган деҳқонлар билан иттифоқ бўлиб эмас, балки Францияниинг энг йирик феодали — Наварра короли Карл Ёвуз билан иттифоқликда амалга оширишни мўлжаллади. Ёу феодал ҳам Капетинглар авлодидан бўлиб, француз тахтининг даъвогарларидан эди. Испания билан чегарадош Наварра короллигидан ташқари, Карл Ёвузнинг Нормандияда ҳам кўпгина ер-мулклари бор эди Қўзғолон пайтида жаклар билан қўшиичилнкда яшаган Карл Наваррский бу қўзғолонга бефарқ қарамади У Уаза дареси водийсидаги Клермон шаҳаридан унча узоқ бўлмаган жойдан туриб қўзғолон кўтарган деҳқонларга ҳужум қилди Аммо жаклар кўп сонли бўлганлигини ҳисобга олиб, маккор шаҳзода жанг қилишга ботинмай, ҳийла-найранг ишлатиш йўлига ўтди Карл гўё музокара олиб бориш муддаосида Гильом Кални ўз ҳузурига таклиф этиб, уни хиенатькорона қамоққа олди, сўнгра эса унинг бошига қизитилган темир тожни кийдириб, қатл этди Шундан кейин Шимолий Францияда феодалларнинг қонли жазолаши бошланиб, деҳқонлардан ўч олинди Карл Ёвузнинг ўзининг отрядлари, шунингдек, бошқа феодалларнинг отрядлари қарийб 20 минг деҳқонни қириб ташладилар Деҳқонларни фақат француз феодаллари калтаклабгина қолмай, балки ҳатто уруш шароитида ҳам ўзларининг синфдош биродарларига ердам беришга шошилган инглиз феодаллари ҳам уларни ўлгудек дўппосладилар

Шу тариқа, жаклар қўзғолони қора қонга ботирилди Етарли даражада уюшмаслик, деҳқонларнинг душман феодалларга кўнгилчанлик қилишлари, бирор-бир аниқ ва равшан программанинг бўлмаслиги — Жакерия қўзғолонининг мағлубиятга учрашининг асосий сабаблари ана шулардир Жакериянинг, шунингдек, ўрта асрлар давридаги бошқа деҳқонлар қўзғолонларининг енгилишининг сабаби — деҳқонларнинг шаҳарда ишончли иттифоқ-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

чисининг йўклиги бўлди, бундай иттифоқчисиз ҳеч битта деҳқон кўзғолони енгиб чиқиши мумкин эмас Этьен Марселнинг деҳқонлар масаласидаги сиесати синфий жиҳатдан чекланган ва калтабинлик сиесати эди Аммо Марсель ўзининг сиесии хатоси учун тез орада каттик панд еди Деҳқонлар ҳаракатидан қўрқиб қолган феодаллар дофин теварагига жипслашдилар Дофинишнг аиғокчилари Парижда ўз фаолиятларини кучайтирдилар Шу орада Парижнинг ўзида ҳам норозилик ўсиб борди

Этьен Марселнинг бой шаҳарликларнинг манфаатларини назарда тутиб ўтказган солиқ сиесатидан майда ҳунармандлар норози эдилар Ана шундан фойдаланган дофин тарафдорлари пойтахтда оппозиция бошлиқларига қарши душманлик харакатини уюштирдилар Уз душманлари билан юзма-юз келган тўқнашувларнинг бирида, 1358 йилнинг 1 августига ўтар кечаси Этьен Марсель ўлдирилди

Карл V нинг реформалари Урушнинг янги даври ва французларнинг муваффақиятлари. Король Иоанн Лондондаги асирликда вафот этгандан кейин, 1364 йилдан дофин Карл Карл V номи билан (1364—1380) ҳукмронлик қила бошлади Карл V 50-йиллардаги сиесий кризисдан бир канча сабоқ олди ва король бўлиб олгандан кейин, бир неча муҳим реформалар ўтказди Бу реформалар короллик ҳокимиятининг аҳволини анча мустаҳкамлади Аввало Карл V инглизлар билан сулҳ шартномаси тузди 1360 йилги Бретиньи сулҳ шартномаси жуда оғир шартларни ўз ичига олган бўлиб, французлар Франциянинг шимоли ва гарбидаги кўпгина территорияларни инглизларга беришга мажбур бўлган эди Аммо Франция урушни давом эттиришга ожиз бўлганлигидан шундан кидиш жуда зарур эди

Нафасни ростлаб олишдан фойдаланган Карл V энг хавфли феодалларни ер билан яксон қилди У Карл Ёвузга қарашли мулкларни мусодара қилди ва унинг ўзини Франциядан ҳайдаб юборди Герцог Бретанский француз королига вассал қарамликни тан олишга мажбур бўлди Карл V нинг тугишган укаси Бургундия герцоги қилиб сайланди, шу билан Париж саройи Бургундия герцоглигига ўзининг сиесий таъсирини ўтказа бошлади Қароқчи шайкаларга айланган (бригандалар) ва маҳаллий аҳолини аевсиз талаган феодалларнинг ҳарбий отрядлари (кампаньилар) ни тугатиш учун ҳукумат кўп куч-қувват сарфлади

Лекин Карл V давлатнинг молия ишларига аниқса катта эътибор берди 1369 йилда у бир қанча доимий солиқлар тўплаш — таможня божи (эдлар), туз солиғи (габель) ва хонадон солиғи (еки «тутун» солиғи), яъни печкаси (фуажи) бўлган ҳар бир уйдан солиқ йиғиш тўғрисида Генерал штатларнинг розилигини олди Ҳукумат штатларни чақирмай туриб ҳам, номаълум вақтгача («ҳарбий зарурият буни талаб этган пайтгача») бу солиқларни йиғиш ҳуқуқини олди Шундай қилиб, королга даромадларнинг доимо келиб турадиган манбалари топшириб қўнилди ва у эндиликда Генерал штатларга унчалик боглиқ бўлмай

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

колди Карл V штатларни чақиришга барҳам берса-да, ҳар ҳолда, учинчи тонфа аъзоларининг молия соҳасидаги тажрибасидан фойдаланишга қарор берди Учинчи тонфанинг кўпгина вакилларини у амалдорлар сифатида молия бошқармасига жалб қилди Буржуазия вакиллари марказий бошқармага ишга қўйилдилар, лекин улар энди назоратчилар сифатида эмас, балки феодал давлатнинг оддий короллик амалдорлари этиб қабул қилиндилар

Молия реформаси кўшинни қайтадан ислоҳ қилиш учун Карл V га зарур бўлган маблағларни етказиб берди Ёлланма аскарлар қабул килиш йўли билан короллнкнинг йирик ҳарбий отрядлари тузилди, бу отрядларнинг бир қисми отлиқ аскарлардан, бир қисми пиеда аскарлардан иборат эди. Стратегия жиҳатдан муҳим булган қасрлар қайтадан тикланди, 120 та кемадан иборат ҳарбий флот қурилди, француз кўшинида тўплар пайдо бўлди Тупларнинг пайдо билиши ҳарбий соҳадаги муҳим янгилик эди

Ҳарбий реформа натижалари урушнинг боришида дарҳол намоен бўлди Уруш ҳаракатлари бошланиб кетгандан сўнг (1369 йилда), бу ҳаракатлар инглизлар учун муваффақиятсиз бўлиб чиқди Карл V нинг истеъдодли бош қўмондони Дюгеклен катта жангларга кирмай, лекин кичик-кичик эпчил отрядлар билан тез-тез ва тўсатдан ҳаракат қилиб, инглизларни бирин-кетин Нормандия, Пуатье ва Гиендан суриб чиқарди Дюгеклен қасрларни қамал қилишда артеллериядан усталик билан фойдаланди У 200 дан зиедроқ қалъа-қўргонни душмандан тозалади 1380 йилда инглизлар қўлида жами бўлиб бир нечта соҳил бўйи шахарлар қолган эди Уруш аста-секин сўна борди. Карл V ва Дюгеклен вафот этгандан кейин, 1396 нилда 28 йилга чўзилган ярашиш аҳди тузилди

Карл VI давридаги феодаллар анархияси «Шаҳзодалар феодализми». XIV асрнинг охири — XV асрнинг бошлари Францияда янги сиесий кризис замони бўлди Карл V нинг ўғли Карл VI (1380—1422) балогатга етмасдан туриб король бўлди 30-йилларнинг бошларида у телба бўлиб қолди, шу даврдан эътиборан номигагина короллик қилди Саройда феодаллар тўдасининг кураши бошланиб, унга короллик хонадонига мансуб шаҳзодалар бошчилик қилди Сарой феодалларининг бир тўдасига королнинг акаси герцог Орлеанский бошчилик қилди Жанубининг қудратли феодаллари — арманьяклар ҳам бу тўдани қўллаб-қувватладилар Иккинчи тўданинг бошлиғи герцог Бургундский бўлиб, Карл VI нинг амакиси эди[1] Ҳар иккала тўда навбати билан ҳокимият тепасига чиқиб олиб, у давлат маблағларини талон-торож қилди, королликка қарашли мулкларни босиб олди, шаҳарларни талади

[1] Манбаларда рақиблашган тўдалар одатда, бургиньонлар (бургундия тўдаси) ва арманьяклар (арманлнклар тўдаси) деб юргизилади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Юқори солиқлардан, амалдорларнинг йиртқичлигидан ва бир ховуч олий мартабали феодалларнинг саройдаги зўравонлигидан азоб чеккан шаҳарларнинг норозилиги Парижда, Руанда, Амьенда ва Фландриянинг турли шаҳарларида 1380—1382 йилларда бўлиб ўтган бир канча шаҳар ғалаёнларида ифодаланди Париж халқ оммаси 1382 йилда курол-аслаҳа омборини эгаллаган ва вокеанависларнинг антишича, темир туқмоқлар билан қуролланиб, солиқ йиғувчиларни ва қироллигининг бошқа амалдорларини ўлдира бошлаганлар («тўқмоқчилар кўзголони») Нормандияда, Оверинда ва Лангедокда XIV аср 60—80-йилларнинг бошидан то охиригача кенг миқесда деҳқонлар қўзғолонлари бўлиб утди Бу қўзғолонлар ҳам кисман шаҳарлардаги халқ оммасининг чиқишлари билан богланган эди Қўзғолон кўтарганларни тюшенлар деб атадилар (тюшен сўзининг асл маъноси—«ўрмон кишилари» демакдир Афтидан, қўзғолончилар ўрмонларда яшириниб юрганликлари учун шундай деб атаган бўлсалар керак) Бироқ бу ғалаёнларнинг ҳаммаси ҳукумат томонидан бостирилди

Кабошчилар қўзғолони. Карл VI даврида шаҳар қўзғолонлари орасидаги энг йирик қўзғолон — кабошчилар қўзғолони эди Бу қўзголон 1413 йил 27 апрелда Парижда бўлди Бунда понтахтининг кенг ҳунармандлар оммаси қатнашди Симон Кабош (кузголоннинг ўзи ҳам ана шунинг номи билан аталди) бошчилигидаги Париж кассоблари цехи қўзғолонда айниқса катта роль ўйнади Париж университети вакиллари ҳам ҳаракатда қатнашдилар, улар янги кенг ордонанс лойиҳаси тарзида қўзголончиларнинг 258 моддадан иборат талабномасини ишлаб чиқдилар, бу лойиҳа король амалдорларининг суиистеъмол қилишларига, шунингдек, энг йирик феодалларнинг — шаҳзодалар ва бошка олий мартабали сеньорларнинг бошқарув ишларига аралашишларига ҳам барҳам беришни мақсад қилиб қўйган маъмурий, суд ва молия реформаларининг муфассал планини ўз ичига олган эди Уша вақтда ҳокимият тепасида турган орлеанликларни кабошчилар ердамида ағдариб ташлашга интилган Бургундия тўдаси уларни очиқдан-очиқ қўллаб-қувватлади Кабошчилар ҳаракати қатнашчиларининг состави ҳар хил бўлганлиги ва герцог Бургундский томонидан етарлича ердам берилмаганлиги туфайли қўзголон 1413 йилда бостирилди Маглубиятдан кейин кабошчиларнинг бир кисми Бургундияга қочиб кетди Шу даврдан бошлаб герцог Бургундскийнинг саройи король ҳукуматига қарши фитналарнинг асосий маркази бўлиб колди Герцог Бургундский инглиз короли билан музокара бошлаб, у билан дўстлик шартномаси тузди

Англия билан урушнинг яна бошланиши Инглизларнинг ҳужуми. Француз феодаллари орасидаги кураш инглиз саройи учун сир эмас эди Инглиз короли Генрих V (Ланкастерлар династиясига мансуб одам) қулай вазиятдан фойдаланишга қарор бериб, 1415 йилда уруш ҳаракатларини яна бошлаб юборди У

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ўша замонда ғоят кўп ҳисобланган 60 минг кишилик қўшин билан Сена дарёси мансабига келиб тушди. Француз ҳукумати 100 минг кишилик лашкар тўплади, лекин унинг харбий махорати ғоят паст эди 1415 йил кузида инглиз қўшинлари билан француз қўшинлари Азенкурга (Пикардияда) яқин жойда тўқнашганларида, французлар яна қаттиқ мағлубиятга учрадилар. Герцог Орлеанскийнинг ўзи инглизларга асир бўлиб тушди Инглиз феодалларига дўст бўлган бургундияликлар «бетарафлик» сақлаб жангда қатнашмадилар Шундан кейин инглизлар бутун Нормандияни истило қилдилар Инглизлар деярли Парижга яқинлашиб қолдилар ва герцог Бургундскийнинг кўмагида Карл VI ҳукуматини жуда таҳқирли сулҳ шартларини қабул қилишга мажбур этдилар 1420 йилги Труа шартномасига кўра, Англия билан Франция умумий король қўл остида битта королликка бирлашдилар Карл VI вафот этгандан кейин тез орада, шу Карл VI нинг қизи малика Екатеринага уйланган Генрих V ҳар иккала мамлакатнинг короли бўлиши керак эди

Шартномага мувофиқ Карл VI нинг ўғли ворислик ҳуқуқларидан маҳрум этилди. У Париждан Арманьякларга қочиб ўтди 1422 йил август ойининг охирида Генрих V 36 ешида тўсатдан қазо қилди Шу йилнинг октябрида кекса Карл VI вафот қилди Снесини вазият дарҳол мушкуллашди Инглиз-француз короллиги тарафдори бўлган Бургундия тўдаси Генрих V билан Екатеринанинг 10 ойлик ўғли Генрих VI ни Англия ва Франциянинг короли деб эълон қилди Арманьякларнинг «миллий» француз тўдаси дофин Карлни Карл VII номи билан король деб эълон этди Луара дарёсининг жанубидаги кичкина Бурж шаҳри бир неча йилгача Карл VII нинг пойтахти бўлиб қолди

Француз короллигининг аҳволи оғир эди Урушнинг охири кўринмасди Франциянинг шимоли билан жанубн икки рақиб мамлакатга айланиб қолган эди Инглиз феодаллари Франциянинг босиб олинган қисмида ўз уйларидагидек хўжайинлик қилардилар 1428 йилда улар Орлеанни камал қилмоқчи бўлдилар. Агар Орлеан олинса, инглизларнинг Франция жанубига янада ҳужум қилишлари учун бемалол йўл очилган бўлур эди

Жанна д'Арк. Чўзилиб кетган уруш королликка қарашли асосни районларнинг душман томонидан босиб олинишн, Бургундия феодалларининг хоинлик снесати — буларнинг хаммаси Франция халқ оммасини ташвишга ва таҳликага солди Турли жойларда интервентларга қарши халқ бош кўтариб чиқа бошлади Ана шундай чиқишларнинг бири деҳқон қизи Жанна д'Арк номи билан богланган бўлиб, у урушнинг боришига катта таъсир кўрсатди Жанна д'Арк Бургундиядан унча узоқ бўлмаган Шампаннинг Лотарингия билан чегарадош жойидаги Домремн деган қишлоқдан чиққан эди Турли йўллар келиб туташган бу жойда уруш ҳақидаги хабарлар айниқса кўп фикр ва мулоҳазаларга сабаб бўлди Хаелчан, серандиша ва чексиз ҳаяжонланишга мойил Жанна д'Арк бу ҳикояларни зўр бериб тингларди Франция-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ни инглизлардан худди Жанна д'Аркдек жасур одам халос қилиши лозим деган ишонч аста-секин бу қиз кўнглида туғила борди. Бу вазифага у, худойи таолонинг ўзи топширган иш деб қаради Эркак кийимини кийиб олган Жанна д'Арк ҳарбий ишни билган бир гуруҳ ҳамқишлоқлари билан биргаликда душманлар билан курашда ердам бермоқ учун Карл VII ни излаб бориш учун йўлга равона бўлди 1429 йилнинг мартида Карл VII нинг қасрларидан бирида уни король қабул қилди Орлеан тўдаси янги «авлие»нинг обрў-эътиборидан фойдаланмоқчи бўлди. Жанна д'Аркни армияга олишди Рицарлик яроғ-аслаҳаларини тақиб олган бу қиз отда қўшинни айланиб чиқиб, уни Орлеан ёнида уруш ҳаракатларини бошлашга даъват этди ва ғалаба қўлга киритилажагини олдиндан каромат қилди Жанна француз қўшини ичида интизомни кўтаришга чақирди ва душман билан олишувларда ўзи катта паҳлавонлик кўрсатди Орлеанни озод қилиш операциялари тўла ғалаба қозонди Орлеан 1429 йилнинг 5 майида озод қилинди «Орлеан қизи» ҳақидаги шон-шуҳрат бутун Франция тупроғига ейилди

Тўғри ҳис-туйғуга амал қилган Жанна тез орада Карлга Реймс шаҳрида тож кийиш маросимини ўтказишга маслаҳат берди Карл бу маслаҳатни қабул қилди Карл VII нинг тож кийиш маросими муваффақиятли ўтди ва бу Францияннинг «қонуний короли» бўлган Карлнинг обрў-эътиборини дарҳол кўтарди Сунгра, Жанна д'Арк уруш ҳаракатларини тезлатиш ва Париж томонга юриш қилишни қаттиқ туриб королга таклиф этди Аммо Орлеан тўдаси бу ишни пайсалга сола бошлади Деҳқон қизининг маслаҳатларига қулоқ солдилар-у, лекин бу маслаҳатлар бажарилмади Унга ҳатто унинг ўзини катта хавф-хатар остида қолдирувчи майда-майда ҳарбий операцияларни бажариш топширилди Шундай операцияларнинг бирида (Компьен шаҳрини мудофаа қилиш пайтида) бургундияликлар Жаннани асир қилиб олиб, сўнг уни катта ақча эвазига инглизларга топширдилар Инглизлар Жанна д'Аркни сеҳргарликда айбладилар. 1431 йилнинг 30 майида Жанна д'Арк сеҳргар сифатида Руандаги бир майдонда ўтда куйдирилди Карл VII Жанна д'Аркни ўлим жазосидан қутқаришни ҳатто хаелига ҳам келтирмади

Юз йиллик урушнинг тугаши ва унинг оқибатлари. Жанна д'Арк ҳалок бўлса ҳам, лекин унинг ватанпарварлик иши ўз самарасини берди Инглизларга қарши курашдаги жиддий ютуқлар унинг номи билан боғланган Жанна д'Арк ҳақидаги хотира француз ватанпарварларини бундан кейинги курашга даъват этган ўзига хос байроқ бўлиб қолди Францияннинг турли жойларидан майда рицарларнинг, деҳқонлар ва шаҳарликларнинг янги қуролли отрядлари ердам бериш таклифи билан Карл VII ҳузурига келардилар Айни замонда гўдак король даврида ва ҳарбий муваффақиятсизликлар шароитида инглизлар лагерида феодалларнинг айрим тўдалари ўртасида ички кураш тобора кўпроқ кескинлашиб борарди. 1435 йилда герцог Бургундский

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

инглиз-француз тўдаси билан тузган иттифоқини бекор қилди. 1436 йилда Карл VII Парижга кириб келди. 40- йилларда инглизлардан Гиень ва Нормандия батамом қайтариб олинди. Улар қўлида биргина Кале порти қолди. Гарчи уришувчи томонлар ўртасида расмий сулҳ шартномаси тузилмаган бўлса ҳам, лекин Юз йиллик уруш 1453 йилда тўхтади.

Юз йиллик уруш Францияни жуда вайрон қилиб ташлади. Кўп шаҳарлар, турли вилоятларнинг савдо-сотиқ ишлари издан чиқди, жумладан шимолнинг жануб билан қиладиган савдоси узоқ вақтгача тўхтаб қолди. Королликдаги аҳоли тўртдан уч қисмга камайиб кетди. Экин экиладиган далаларнинг кўпчилиги харобаларга айланди, у ерларда ўрмон ва чакалакзорлар пайдо бўлди, юзлаб қишлоқлар гўё уларда ҳеч қачон одам боласи яшамагандек, ер юзидан ғойиб бўлди. Аммо урушнинг Франция учун ижобий томонлари ҳам бўлди. Уруш натижасида аввало, аҳолида миллий ҳис уйғонди. Уруш халқнинг ватанпарварлик юксаклиги билан тамом бўлди. Юз йиллик уруш, оқибат-натижада, Францияни бирлаштириш жараёнини илгари сурди. Урушгача мамлакатнинг жануби-ғарбида инглизларга қарашли бўлган анча кенг территориялар (Гиень ва Гасконь) эндиликда Франция короллигига қайта бирлаштирилди. Король ҳокимиятининг жанубий вилоятлар (Лангедок) устидан мунтазам назорати Юз йиллик уруш пайтида ва ундан кейингина узил-кесил ўрнатилди. Француз королининг инглизлар устидан ғалаба қилиши Бургундия герцоглигини қўшиб олиш масаласини навбатга қўйди. Бургундия герцоглари уруш маҳалида инглиз феодаллари билан иттифоқ тузган эдилар. Инглизларнинг мағлубияти герцогликнинг мавқеини заифлаштириб қўйди. Париж ҳукумати бирлаштирилмай қолган феодал мулклари орасидаги энг йирик феодал ерларнинг мустақиллигига барҳам бериш учун табиий, бу вазиятдан фойдаланишга шошилди.

Юз йиллик уруш вақтида Франция снесий марказлашиш масаласида катта ютуқларни қўлга киритган эди. Уруш пайтида йирик феодаллар халқ назарида ўзларини тамомила бадном қилдилар. Король ҳокимияти барча муваффақиятсизликлардан қатъи назар, ўзини «таркиб топаётган миллат»[1] маркази қилиб кўрсатди. Бутун куч билан давлат мудофаасини мустаҳкамлаш зарур бўлган уруш шароитларида король ҳокимияти елланган доимий армияни ўз ихтиёрига олди ва мунтазам солиқлар яратди; шу муносабат билан марказий ва маҳаллий короллик амалдорлари аппарати анча кенгайди. Қарл V солиқларига қўшимча қилинган солиқлар орасида т а л ь я номли янги солиқ айниқса катта аҳамиятга эга бўлди (бу солиқ Карл VII даврида, 1439 йилда жорий қилинган эди). Талья солиғи аҳолининг асосий оммаси — деҳқонлар билан шаҳарликларнинг мулкларидан ундириларди. Королларга «умрбод» қилиб белгилаб берилган бу

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 21-т, 411-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

солиқ келгусида француз короллигидаги давлат даромадларининг асосий манбаи бўлиб қолди

Инглизлар билан олиб борилган уруш маҳалида каттагина роль ўйнаган Генерал штатлар шу урушнинг боришида амалда йўқ бўлди Тоифалар ўртасидаги низо-жанжал, француз шаҳарларининг бир-бировлари билан етарлича инок бўлмаслиги, учинчи тоифа вакилларининг бошкарув аппаратига, биринчи галда молия бошқармасига кириб олиши бу фактни етарли даражада изоҳлаб беради Короллар, Карл V дан бошлаб, Генерал штатлар ўрнига, вақт-вақти билан нотабллар («машҳур кишилар») деб аталган одамларнинг йиғилишларини чақириб турадиган бўлдилар Генерал штатларнинг акси ўлароқ, бу йиғилишлар тоифа вакилларининг йиғилишига ўхшамасди ва фақат маслаҳат бериш характерида бўларди Нотабларнинг йиғилишида қатнашган шаҳарликлар, амалда ўзига хос молия экспертлари эди Ҳукумат булардан баъзи бир хил маълумот олишни истарди, лекин ҳукуматда уларнинг фикри инобатга олинмасди

XV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ФРАНЦИЯ. АБСОЛЮТ МОНАРХИЯГА ЎТИЛИШИ

Людовик XI. Францияни бирлаштиришнинг тугалланиши. XV асрнинг иккинчи ярмида король ҳокимияти аллақачон чекланмаган монархия хусусиятларига эга бўлиб, у Францияда энг зўр қудратга эришди XV асрда Людовик XI (1461—1483) энг атоқли король бўлиб, уни Францияннинг биринчи абсолют короли деб бежиз айтмаганлар У ўз замонасининг атоқли сиесатдони, энг пирик дипломати эди У ўз ҳукмронлигининг кўпчилик қисмини йирик феодалларга қарши аевсиз курашда ўтказди Феодаллар унга қарши «Жамият бахт-саодати уюшмаси» деган машҳур ном остида иттифоқ туздилар Иттифоқнинг асосий раҳбари герцог Бургундский — Карл Жасур эди Людовик XI нинг туғишган укаси ҳам шу иттифоқ билан алоқадор эди (бироқ Карл номли бунинг укаси тез орада вафот этади). Людовик XI одамларни пул бериб сотиб олиб ва турли фитналар уюштириб, иттифок бошлиқларининг ўйлаган ниятларини барбод этади Людовик XI Лотарингия феодалларини ва Швейцария иттифоқи кантонларини герцог Бургундскийга қарши кўтара билди 1477 йили Нанси ёнидаги жангда Карл Жасур маглубиятга учради ва ўлдирилди. Унинг мулкларининг асосий қисми, яъни Бургундия герцоглиги Людовик XI қўлига ўтди. Карл Жасурга қарашли Фландрияни ва Нидерландиядаги бошқа мулкларни унинг Австрия-Германия шаҳзодаси Максимилиан Габсбургга эрга чиққан қизи Мария Бургундская ўзига мерос қилиб олди Людовик XI Бургундия масаласини ҳал қилиб, иеенчи феодалларнинг бемалол адабини бера олди Улар бирин-кетин камоққа олиниб, қийноққа ва азобга солинди, бир қисми қатл қилинди Шулар орасида Арманьяклар хонадони бутунлай ҳалок бўлди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

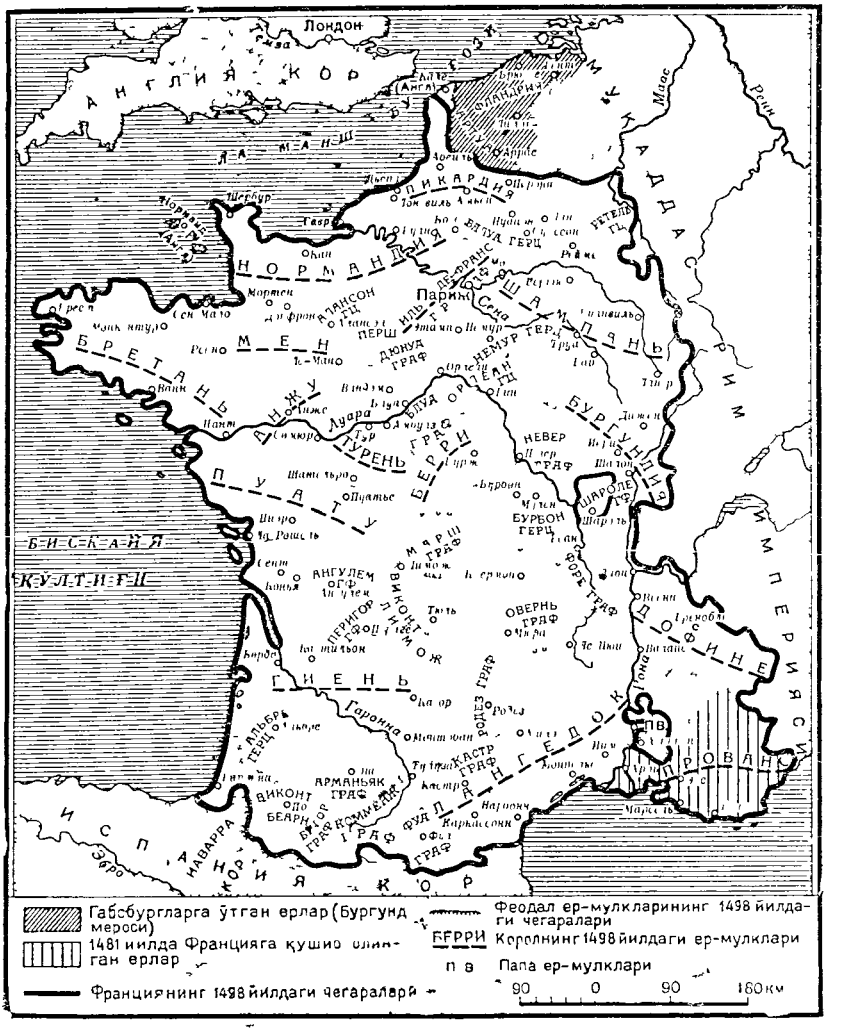

XV асрнинг иккинчи ярмида Франция

Йиллар ўтиши билан Людовик XI тобора кўпроқ гумонсирайдиган ва ҳеч кимга ишонмайдиган бўлиб қолди. У деярли Парижни ташлаб чиқиб, кўпчилик вақтда шотландиялик ва швейцариялик ўқчилар ҳимояси остида шаҳар ташқарисидаги Плесси ле Турдаги мустаҳкамланган қасрда истиқомат қилди. Феодалларнинг янги фитналаридан хавфсираб, Людовик XI шаҳарларга таянмоқчи бўлди, лекин уларга ҳам ишонмай, шаҳарларнинг эркинлигини ҳар қанақа йўллар билан чеклаб қўйди. Аммо, шунга қарамай, у шаҳар савдоси ва саноатини ривожлантириш

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

учун кўп иш қилди Людовик XI Лионда зўр бериб ипакчилик мануфактуралари қурдирди ва у ерда энг йирик ярмарка ташкил этди У шимолий француз савдогарлари учун Англия билан фойдали шартнома тузди ва Лангедок савдогарларининг венецияликлар билан қилган рақобатида лангедокликларни қўллаб-қувватлади Бордо шаҳри королининг алоҳида ҳомийлигидан фойдаланди Людовик XI даврида Бургундия герцоглигидан ташқари, корольлик доменига бошқа йирик вилоятлар Франциянинг[1] шимолида — Пикардия ва марказида — Берри, шунингдек, жанубида — Прованс графлиги қўшиб олинди Людовик XI даврида ички божларнинг бир қисми бекор қилинди, бу эса ички савдо-сотиқнинг анча жонланишига ердам берди Людовик XI нинг савдо-саноат соҳасидаги сиёсати меркантилизм деб аталган сиёсат эди Меркантилизм сиесатини қўлланишдан муддао — ташқи савдода «маъқул баланс» ўрнатиш йўли билан мамлакатда қимматбаҳо металларни жамгаришга интилиб, шу қимматбаҳо металларни ташқарига чиқаришга қараганда, уларни мамлакатга келтиришни кўпайтиришдан иборатдир Меркантиль системасининг асосий қоидаларидан бири, умуман олганда, чет элга олтин ва кумуш чиқаришни қаттиқ тақиқлаб қўйиш эди

Феодаллар учун даҳшатли бўлган Людовик XI буржуа учун унинг ўз кишиси ҳисобланар эди У баъзан буржуа одамларини менинг қадрдонларим деб атар ва уларни тортинмай-нетмай кабул қилаверарди. Ташқи қиёфаси жиҳатдан ориқ, қадди букчайган, устига эскирган узун камзул кийиб олган, донмо серташвиш ва иш билан банд бўлган Людовик XI, ғоят улкан ва етарли даражада марказлашган королликнинг королидан кўра, кўпроқ «ўрта синф» орасидан чиққан кишига ўхшаб кетарди У қўшинларига, кам марказлашган ёки ҳали бутунлай марказлашмаган давлатларга хавф-хатар сола бошлайди Европада Людовик XI ни сира ёқтирмас ва ундан қўрқар эдилар Уни ҳар кандай дипломатик фитналар йўли билан нозик ўргимчак уяси ясаб, шу уяга ўз рақибини алдаб илинтирувчи маккор ўргимчакка ўхшатардилар

Людовик XI нинг ўғли Карл VIII (1483—1498) мустақиллигини ҳамон сақлаб қолган сўнгги Бретань герцоглигини қўшиб олди (1491 й). Франциянинг Капетинглар даврида бошланиб, Валуа даврида тамом бўлган сиёсий марказлашишдаги узоққа чўзилган жараён ана шу тариқа тугалланди XVI асрга келиб Франция Европадаги энг катта ва энг марказлашган корольликлардан бирига айланди.

Француз миллатининг таркиб топа бошлаши. Француз марказлашган давлати вужудга келиши билан бир вақтда француз миллати таркиб топа борди.

---

[1] Ҳақиқатда бу иккинчи марта қўшиб олиш эди, чунки биринчи марта Пикардия XII асрдаёқ қўшиб олинган эди XIII асрдаёқ қўшиб олинган Берри тўғрисида ҳам худди шуни айтиш керак

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларига келиб Францияда миллатнинг вужудга келиши учун барча элементлар мавжуд эди. Айрим-айрим тарқоқ феодал мулкларидан француз короллигининг ягона умумий территорияси ташкил топди. Вилоятлардаги маҳаллий тиллар (шева ва диалектлар) билан бир қаторда, Париж диалекти асосида ривожланган ягона француз адабий тили вужудга келди. Ўрта асрлар охирига келганда Франция иқтисодий жиҳатдан аллақачон бир бутун ўлка тусини олди, мамлакатда умумфранцуз бозори ташкил топиб, унинг маркази шимолда эди, француз маданияти ўз миллий хусусиятларига эга бўлиб, у адабиетда энг равшан ифодаланди. Юз йиллик урушнинг замондоши бўлган Жан Фруассарнинг (1337—1404) машҳур «Хроникаси» илк француз бадиий прозасининг порлоқ намунасидир. Людовик XI нинг биографи Филипп де Коммининг (1446—1511) «Мемуарлари» адабий ва сиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди. Филипп де Комминнинг барча асарлари Франциянинг бирлиги учун кураш идеяси билан суғорилган. Асарларининг бир қисмини жонажон француз тилида езган Эсташ Дешан (1340—1407) йирик шоир, кўп баллада, қўшиқ ва сатираларнинг автори эди. Дешан энг илк даврдаги француз гуманистларининг бири, италиялик машҳур езувчи-гуманист Петрарканинг эътиросли муҳлиси эди.

Ўрта асрлар охирига келганда «француз» сўзининг асл маъноси ўзгарди. Илгари маҳалда у фақат «Франциянинг шимолий аҳолиси» деган тор маънода ҳатто «фақат Иль де Франс аҳолиси» деган тушунчани билдирарди, эндиликда аҳолининг қайси вилоятда туғилган ёки яшаганлигидан қатъи назар, француз короллигининг ҳар бир аҳолиси француз деб аталадиган бўлди.

XIX БОБ

XI—XV АСРЛАРДА АНГЛИЯ

XI—XIII АСРЛАРДА АНГЛИЯДА СИЁСИЙ МАРКАЗЛАШИШНИНГ БОШЛАНИШИ

Нормандия истилоси ва Вильгельм Истилочининг идора қилиши. XI асрдаги ўрта асрлар Англияси тарихидаги энг йирик воқеа Нормандия герцоги Вильгельм бошлиқ француз-норманд феодаллари томонидан Англияни истило қилиниши бўлди. Бу истило учун Вильгельм Истилочи деган лақаб олди[1]. 1066 йил 14 октябрда Вильгельм Ла-Манш бўғозидан сузиб ўтиб, қарийб 15 минг кишилик катта рицарлар қўшини билан Англия терри-

[1] Англиянинг Нормандия томонидан истило қилинишидаги шарт-шароитлар тўғрисидаги маълумотни «XI аср ўрталаригача Англия» деган VI бобдан қаранг.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ториясига бостириб кирди. Вильгельм қўшинида фақат нормандларгина эмас, балки Францияга қарашли бошқа вилоятларнинг ер-мулк ва крепостнойлар изловчи рицарлари ҳам бор эди. Вильгельмга рўбару чиққан инглиз короли Гарольд нормандларнинг ҳужумини тухтата олмади. Бир қисми рицарлардан, бошқа бир қисми деҳконларнинг пиеда лашкарларидан иборат бўлган инглиз-сакс қўшинлари Гастингс шаҳри ёнидаги жангда батамом маглубиятга учради. Гарольд ўлдирилди. Шундан кейин Вильгельм айланма йўл билан Лондонга қараб борди, сўнг Дувр, Кентербери ва Саутворк шаҳарларини босиб олди. Ушинг қўшинлари Лондондан юқорироқда Темза дарёсини кечиб ўтди. Лондон шимолдан кесилиб қолди ва у таслим бўлиши лозим эди.

Вильгельм Лондонга кирди, у бу ерда 1066 йил 25 декабрда Вильгельм I (инглизча Вильям I) номи остида Англия короли деб эълон қилинди. Тож кийиш маҳалида у «король Эдуарднинг асл қонунларига» риоя қиламан деб қасамёд қилди, шу билан у король Эдуарднинг қонуний вориси эканлигини таъкидламоқчи бўлди. Янги королни тан олмаган одамларнинг ерлари мусодара қилиниб, ўзлари Англиядан қувғин қилинадилар, деб қўрқитилди. Бироқ, нормандлар ҳукмронлигига қарши Англиянинг шимолида чиққан икки қўзғолон (1068 ва 1071 йилларда) аёвсизлик билан бостирилгандан кейингина Вильгельм I нинг ҳокимияти узил-кесил мустаҳкамланди. Бунгача гуллаб-яшнаган Йорк водийси нормандлар томонидан вайрон қилинди ва узоқ вақтгача харобазорга айланди. Фақат маҳаллий инглиз-сакс феодалларигина эмас, балки қўзғолонда қатнашган деҳқонлар ҳам жазоландилар, чунки улар ажнабийларнинг ҳукмронлик қилишини истамасдилар. Мамлакат Нормандия услубида қурилган кўп сонли «квадрат» қасрларга тўлиб кетди. Лондоннинг ўзида, Темза дарёси бўйидаги қадимги Рим деворларининг харобаларига яқин жойда Тауэр номли (латинча «минора» сўзидан) мудҳиш король қасри қурилиб, у қаср ҳозиргача сақланиб қолган.

Мамлакатнинг истило қилиниши ва қўзғолонларнинг бостирилиши натижасида эски инглиз-сакс феодалларининг катта бир қисми ўзининг ер-мулкларидан маҳрум қилиниб, уларнинг ўрнини янги француз-норманд келгиндилари эгаллади. Инглиз черковининг епископлари ҳам батамом алмаштирилди. Аввалги инглиз-сакс епископларининг ўрнини француз епископлари эгаллади. Жуда кўп миқдордаги ерларни — деярли барча ўрмонзорларни ва экин экиладиган ерларнинг қарийб еттидан бир қисмини Вильгельм ўзига олди. Шунисн қизиқки, Вильгельм янги баронларга ер тақсимлаб берар экан, баронларга қарашли ер-мулкларнинг бир жойда тўпланмаслигига ҳаракат қилди. Энг катта баронларнинг ўнлаб ва юзлаб ер-мулклари бор эди-ю, лекин бу ер-мулклар одатда кўп графликларга тарқалиб кетган эди.

Феодаллар синфи шахсий составининг ўзгариши Англия учун икки ёқлама аҳамиятга эга эди. Биринчидан, ерга эгалик қилув-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

чи янги феодаллар королдан миннатдор бўлишлари керак эди ва, шундай қилиб, уларнинг королга вассаллик муносабатлари бу вақтда қуруқликдагига қараганда мустаҳкамроқ бўлиши лозим эди. Феодаллар ўзларининг ер-мулклари учун, король талабига кўра, ҳарбий хизмат ўташлари ва бундан ташқари, айниқса феодалларни (рельеф) мерос қилиб қолдириш пайтида бож тариқасида юқори солиқлар тўлашлари керак эди. Вильгельм фақат ўз вассалларидангина эмас, балки вассалларининг вассалларидан (ўз феодалларига эгалик қилувчи рицарлардан, баронлардан) ҳам королга қасамед этишни талаб қиларди. Нормандлар истилоси натижасида Англияда ҳарбий-феодал системаси ана шу тариқа қаттиқ марказлашган бир тус олди

Оролга янги ер эгалари келишининг иккинчи оқибати — феодал-крепостнойлик муносабатларининг янада ривожланиши ва кучайиши бўлди Юридик жиҳатдан ҳар хил деҳқонлари бўлган ягона инглиз-сакс манори (феодал ер-мулки) янги хўжайинлар даврида континентал (француз) ер-мулки намунасида хийла бир хил феодал-крепостнойлик қиёфасига эга бўлди Буни кўрсатиш учун шугина мисол кифоядирки, илгариги вақтда деҳқонлар лордга бирор формада оброк тўлар ёки жилла бўлмаганда, баршчинада оз-моз иш қилиб берардилар, янги лордлар эса уларни вилланлар, яъни ер-мулкни тасарруф этувчи крепостнойлар категориясига киргизиб қўярдилар. Шундан қилиб, илгариги маҳалда эркин бўлган кўп деҳқонлар эндиликда шахсий эркинликдан маҳрум бўлдилар Ҳатто орадан кўп асрлар ўтгандан кейин ҳам инглиз деҳқонларининг Вильгельм Истилочи замони «нормандлар қуллиги» замони эди, деб эсга олишлари ва Англияда крепостной ҳуқуқини ёлғиз Вильгельм ва унинг баронлари жорий қилдилар, дейишлари бежиз эмас

«Даҳшатли суд китоби». Вильгельм Истилочи томонидан Англия аҳолисининг рўйхатга олиниши (1086 й) XI асрдаги ғоят катта тадбир эди Англияда ҳеч қачон кўрилмаган бу тадбирга аҳоли қўрқинч билан қаради. Рўйхатга олиш натижасида тузилган варақалар халқ орасида «Даҳшатли суд китоби» деб аталди. Король хазинаси ер эгалигининг ҳажми тўғрисида энди аниқ маълумотларга эга экан, аҳоли рўйхати ҳукуматга «Дания пули» деб аталган эски ер солигини кўпайтирилган миқесда ундириш имконини берди Янги норманд-француз лордларининг инглиз кишлоғидаги крепостной аҳволни расмийлаштиришга интилиши ана шу рўйхатда равшан акс этди 1086 йилги рўйхатда деҳқонлар турли номлар остида гавдаландилар озод кишилар (келажакда улар фригольдерлар ёки ерни эркин тасарруф қилувчилар деб аталдилар), сокменлар, вилланлар, бордарилар, коттарилар[1],

[1] Бордарилар ва коттарилар — ўрта асрлар Англиясидаги кам ерли деҳқонларнинг номлари Бордариларнинг бир қисмида вилланларга қарашли тўлиқ чек ернинг қарийб ярмича келадиган чек ер бўларди, коттариларда жуда озгина чек ер бўлиб, у асосан томорқа участкалардан иборат эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

шунингдек, кўпгина миқдорда қуллар ҳам учрайди Аммо виллаилар рўйхатда тез-тез учраб турадилар XI—XII асрлар шароитида крепостной табақа хусусиятларига эга бўлган деҳқонларнинг бу категорияси (феодал ер-мулки территориясида баршчина ўтандиган ва шу территорияга биркитиб қўйилган) инглиз қишлоғининг феодал-крепостнойлик қиёфасини ҳаммадан кўра очиқроқ характерлаб беради Аммо Англиянинг шимолишаркий қисмида, ҳатто 1086 йилги рўйхатда ҳам, деҳқонларнинг салкам ярми «эркин кишилар», қисман сокменлар ҳолатида қолаверди

Корольликдаги тинчликнинг мустаҳкамланиши. Вильгельм ва унинг теварагидаги француз-норманд феодаллари ўрнатган идора тартиби маҳаллий аҳоли учун, хусусан, халқ оммаси учун жуда қаттиқ ва оғир бўлди. Келгинди французлар маҳаллий инглиз-саксlар билан тўқнашиб қолгундай бўлсалар, король ҳамиша «ўз» кишиларини — французларни ҳимоя қилар эди Номаълум одам французни ўлдириб қўйса, бутун бир қишлоқ ва ҳаттоки бутун бир округ («сотня») кўплашиб жавобгар бўлар эди Аммо шу Вильгельмнинг ўзи мамлакатда короллик осойишталигини таъминлади. Унинг даврида данияликларнинг босқинчилик юришларига узил-кесил хотима берилди Феодаллар ўзаро урушларни тўхтатдилар Янги норманд баронлари жуда катта ер-мулкларга эга бўлсалар ҳам, лекин бу мулклар турли графликларда тарқоқ ҳолда эди Баронларнинг ҳеч бири ўз бойлиги жиҳатидан королга тенглаша олмасди Королга қарашли мулклар айрим вассалларнинг, ҳаттоки энг йирик вассалларнинг мулкларига қараганда ўнлаб марта устунлик қиларди

Инглиз савдогарлари король ҳокимиятининг кучайишидан тез орада фойда кўрадиган бўлдилар Мамлакатда савдо-сотиқ жонлана бошлади Вильгельмнинг қуруқлик билан алоқаси ҳам бунга ердам берди. Инглиз савдогарларига Нормандия (Вильгельм ҳамон норманд герцоги бўлиб ҳисобланарди) ва Фландрия (янги инглиз королеваси ана шу ерлик эди) билан савдо-сотиқ қилиш имконияти берилди Фландрияга кўп миқдорда жун-товар ташила бошлади Жун келажакда бутун инглиз халқ хўжалигини ривожлантиришда муҳим роль ўйнади

Вильгельм Истилочининг вориҷлари. Вильгельм I Истилочининг ўғиллари король ҳокимиятининг мустаҳкамлашни давом эттирдилар. Вильгельм I нинг кенжа ўғли Генрих I (1100—1135) нинг короллик даври бу жиҳатдан айниқса муҳим эди Генрих I даврида короллик суди кучайиб, у мутахассис-судьялари бўлган ва мунтазам равишда иш олиб борувчи суд палатасига айланди. Король судьялари вақт-вақти билан мамлакат бўйлаб сафарга чиқиб, айрим графликларда суд ишларини олиб борардилар (шунинг учун улар сайёр судьялар деб аталарди). Суд палатаси король курсиси суди деган ном олган эди Генрих I даврида молия бошқармаси ҳам ташкил топди. Олий молия па-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

латаси шахмат тахта палатаси деб аталарди, чунки бунда устига катакли мовут ёпилган (шахмат тахтасини эслатадиган) стол турарди Бу столларда пул саналарди[1]

Эркак зурриети қолдирмаган Генрих I вафотидан сўнг, Англияда узоқ давом этган ўзаро урушлар бошланди Тахт Генрих I нинг жияни Стефан Блуасский (унинг отаси Франциядаги Блуа графи бўлган эди) қўлига ўтди Аммо Генрих I нинг қизи Матильда ҳам тахт даъвогари бўлиб чиқди Матильда дастлаб герман императори Генрих V нинг хотини эди, кейин эса (иккинчи никоҳ билан) Франциядаги Анжу графи Жофруа Плантагенетга эрга чиққан эди Стефан билан Матильда ўртасидаги кураш қарийб 20 йил давом қилди Инглиз феодаллари ўзаро урушнинг боришида икки лагерга бўлиндилар ва марказий ҳокимиятнинг заифлигидан фойдаланиб, ўз талончиликлари билан мамлакатни хонавайрон қилдилар Англияда батамом анархия ҳукмронлик қилди Мамлакат ичкарисида савдо-сотиқ ишлари камайди Савдогарлар сафарга чиққан пайтларида доимо рицарлар томонидан талаларди 1154 йилга келибгина ўзаро урушлар тўхтади Тахт Матильданинг ўғли — Генрих II Плантагенет қўлига ўтди

Генрих II Плантагенетнинг реформалари. Генрих II даврида (1154—1189) инглиз короллигининг чегаралари гоятда кенгайди Генрих II нинг мулклари қаторига, Англия ва Нормандиядан ташқари, унинг Франциядаги мерос мулклари — Анжу, Пуатье, Турень ва бошқалар кирар эди Королева (малика) Элеонора учун сеп тариқасида у Аквитания герцоглигини олди Генрих II даврида Англия Ирландияни (унинг шарқий соҳилини) истило кила бошлади Генрих II нинг мулклари кенгайиб кетганлигидан инглиз ва француз буржуа тарихчилари унинг давлатини «Анжу империяси» деб атайдилар

Узининг кўп сонли мулкларидаги моддий ресурсларига таяниб, шунингдек, феодаллар ўртасида бундан олдин юз берган ўзаро урушларидан аҳоли ичидаги ўрта синфларнинг норози бўлганлигидан фойдаланиб, Генрих II король ҳокимиятининг обрў-эътиборини янада кўтара олди Уз короллигининг бошиданоқ у графликларнинг барча шерифларини (Англия графлигида олий маъмурни ва суд лавозимидаги шахс Т а р ж) ўзгартириб, уларнинг ўрнига ўзига ишончлироқ бўлган янги одамларни тайин этди Ғалаенлар маҳалида феодаллар томонидан ўзбошимчалик билан қурилган «қонунсиз» қасрларнинг кўпчилиги йўқ қилиб ташланди Айни замонда мамлакатда короллик судининг аҳамияти ортди

Генрих II нинг суд соҳасидаги асосий реформаси суд маслаҳатчиларининг ўрнатилиши эди. Король ҳар бир рицарга, ҳар

[1] Палатанинг латинча номи — Scaccarium — кейинроқ бориб инглизча Exchequer «Хазинахона»га айланди, яъни ҳозирги Англияда молия министрлиги демакдир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бир шаҳарлик ва эркин деҳқонга феодал ва баронларнинг судларига эмас, балки короллик судига мурожаат этиш ҳуқуқини берди Сайёр короллик судлари жойларда иш кўрган пайтларида, бу ишни текшириш учун алоҳида «маслаҳатчилар» ни маҳаллий рицарлар ва бадавлат фригольдерларнинг вакилларини (одатда, 12 кишидан иборат вакиллари) жалб қилар эдилар Ўз айтганларининг тўғрилигига онт ичган бу гувоҳлар оғзидан чиққан гапларга суд текширишининг эски формалари давридагига қараганда кўпроқ ишонишарди Суд текширишининг эски формалари қўлланилган илгариги маҳалда айбланувчининг айбини аниқламоқ учун уш турли хил қийноқ-азобга мубтало қилинарди, яъни танасига чўғ еки қизитилган темир босиларди, қайнаган сув сепиларди еки қаттиқ калтакланарди Король судлари фаолиятининг кучайиши, ўз-ўзидан короллик даромадларининг муҳим қисмини ташкил қилар эди Аммо реформанинг онсони томони муҳим эди. Ана шу реформа туфайли Генрих II манда рицарларни ва Англияда хали асоратга туширилмай қолган анча кўп сонли деҳқонларни (яъни ерни тасарруф этувчиларни) еки фригольдерларни, шунингдек, шаҳарликларни ҳам ўз томонига торгди Короллик суди ана шу барча табақаларни йирик феодалларнинг зулмидан маълум даражада ҳимоя қилди Бироқ мамлакатдаги деҳқон аҳолисининг жуда кўпчилиги — крепостной вилланлар — хўжайин лордларнинг зулми остида қолдирилди Хўжайин лордлар вилланларни ўзлари истаганларича суд қилар ва жазолардилар (короллик судига тааллуқли жиноий ишлар гина бундан мустасно эди) Короллик суди вилланлардан ва ерга ва на бошқа мол-мулкларга донр даъволарни қабул қилмасди, чунки у крепостнойларни юридик жиҳатдан тўла ҳуқуқли бўлмаган одамлар деб ҳисобларди

Кейинчалик, XIII—XIV асрларда, инглиз маслаҳатчилари суди аста-секин ривожланиб борди Маслаҳатчи-гувоҳлар айбланувчини қоралайдиган еки оқлайдиган ҳукм чиқарувчи маслаҳатчиларга, махсус суд жюриси аъзоларига айландилар Иккинчи томондан, барча деҳқонлар крепостной қарамликдан озод бўла боришлари билан улар шу короллик судидан фойдаланар эканлар, умуман вақт ўтиши билан бу суд узил-кесил умумграждан судига айланди

Қалқон пули. Генрих II доимий қўшин тузмоқчи бўлди Чунки вассалларнинг рицарлик хизмати бир йилда маълум кунлар билан чекланган бўларди, бу эса қуруқликда узоқ урушлар олиб боришда ўнгайсизлик тугдирарди Шу сабабли Генрих II рицарларнинг бир қисмини ҳарбий хизматдан бўшата бошлади Бундай рицарлар шахсий хизмат қилиш ўрнига ҳарбий еки қалқон солиғи тўлашлари лозим эди. Бу пулга король йил бўйи хизмат қилишга рози бўлган рицарларни ўзига ёллаши мумкин эди. Қалқон пулининг жорий қилиниши муҳим ижтимоий оқибатларга эга бўлди. Бу тадбир туфайли инглиз рицарлари ҳарбий-феодал хизматдан эртароқ озод бўлиб, тинч қишлоқ хўжайинларига

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

айлана бошладилар. Келгусида бу ҳолат қуйи инглиз дворянларини шаҳар буржуазияси билан яқинлаштиришда катта роль ўинади

Черков билан тўқнашув. Генрих II инглиз черковини тамомила ўзига қарам қилмоқчи бўлди. У епископлар ва аббатларнинг сайлови менинг иштирокимда ўтказилиши керак деб талаб қилди Руҳонийлар жиноий ишлар бўйича бошқа ҳамма фуқаро сингари, короллик суди томонидан суд қилиниши лозим Архиепископлар королнинг розилигини олгандан кейингина папа билан муносабатда бўла олар эди.

Бироқ черков реформасини ўтказишда Генрих II инглиз черковининг бошлиғи, Кентербери архиепископи Фома Бекетнинг қаршилигига дуч келди Епископлар, дуневий баронлар ва папа қўллаб-қувватлаган Фома Бекет Кларендон шаҳридаги черков соборида (1164) королнинг қистови билан қабул қилинган янги қарорларнинг турмушга оширилишига кўнмади Дарғазаб бўлган Генрих II қайсар архиепископдан қутулишга қарор берди ва Бекетни ўлдиришни ўзининг икки рицарига буюрди (1170 й). Архиепископ ибодат қилаетган маҳалида ўлдирилди Бироқ шошқалоқлик билан берилган фармойишнинг оқибати королнинг ўзи учун жуда ноқулай бўлди Баронлар Фома Бекетнинг ўлимидан Генрих II га қарши қўзғолон кўтаришга баҳона сифатида фойдаландилар Асоратга тушириш тугалланиши муносабати билан XII асрда аҳволи емонлашган деҳқонлар оммаси ичида Фома авлие деб шуҳрат қозонган эди Унинг королга қарши чиқишини деҳқонлар кучайиб бораетган феодал-бюрократик тузумга қарши норозилик деб билардилар Агар король Фома Бекетни атайин ўлдирганлиги айбини ювмаса ва черков ишига аралашишни тўхтатмаса, у черковдан қувилади, деб папа унга дўқ-пўписа қилди Генрих II анча ен беришга мажбур бўлди. У Кларендондаги қарорларни бекор қилди Король Кентербеди шаҳрига келиб (келгуси, 1171 йилда) ўлдирилган архиепископнинг қабри устида, мен ўйламасдан фармойиш берибман ва бу фармойишни ўлдириш ҳақидаги буйруқ деб «нотўгри тушунилган» деб ҳаммасининг олдида тавба-тазарру қилди Ўша йили Генрих II Ирландияни истило қилиш пайига тушди. Бунда, жумладан, у Ирландия истило қилингандан кейин мустақил Ирландия черковининг папага тобе қилинишини ва шу билан папанинг кўнгли олинишини кўзда тутган эди

Генрих II короллигининг сўнгги йиллари яна баронлар оппозициясига қарши қаттиқ курашда ўтди. Англия баронлари Плантагенетларнинг қуруқликдаги мулкларига эгалик қилувчи феодаллар билан иттифоқ туздилар. Баронлар қари королнинг ўз ўғилларини ўзига қарши оеқлантирдилар 1189 йилда королга қарши қаратилган катта фитна фош қилинди. Бу фитнада королева Элеонора ва шаҳзодалар, яъни Генрих билан Элеонораннг болалари қатнашган эдилар. Ана шу феодал тўс-тўполони вазиятида Генрих II ҳам вафот этди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Буюк эркинлик хартияси. Генрих II нинг ўғиллари Ричард I Шер Юрак (1189—1199) ва Иоанн (Жоне) Ерсиз (1199—1216) даврларида король ҳокимияти заифлашиб қолди. Ричард деярли Англияда яшамади ҳам, чунки ҳамиша еки Шарқда салиб юриши билан, е Франциядаги урушлар билан банд бўлди Иоанн Ерсиз Филипп II Август билан курашда доимо муваффақиятсизликка учради ва пировардида, Нормандияни, Анжуни ва Франциядаги бошқа бир қанча мулкларни қўлдан бой берди Бундан ташқари, янги Кентербеди архиепископини сайлаш масаласига аралашиб, у папа Иннокентий III билан тўқнашиб қолди Папа Иоаннн черковдан қувиб, бутун Англияда ибодат қилишни ман этди (1208 й). Тахтдан ажралиш хавфи остида қолган ва жамиятнинг етарлича қўллаб-қувватлашига кўзи етмаган король таслим бўлишга мажбур бўлди У ўзини папанинг вассали деб тан олди ва ҳар йили папанинг хазинасига бир минг фунт стерлинг хирож тўлаш мажбуриятини олди (1213 й)

Папа билан тўқнашувдаги муваффақиятсизлик мамлакатда королнинг обрў-эътиборини жуда туширнб юборди Иоанн ьа унинг амалдорлари қўллаб келган ҳар хил тамагирликлар, ноҳақ йиғинлар йиғилиши ва зўравонликлар қилиниши фақат баронлар ва епископлар орасидагина эмас, балки рицарлар ва шаҳарликлар орасида ҳам королга қарши норозилик тугдирди Анни замонда кучайиб борган король ҳокимиятининг назорати малол келган йирик феодалларда маҳаллийчилик кайфиятлари пайдо бўлиб қолди Король ўйлаб чиқарган, лекин рицарлар бефойда деб билган қуруқликдаги янги урушга рицарларнинг кўпчилиги қатнашишдан бош тортди Ана шулар натижасида 1215 йилнинг езида Иоанн Ерсизга қарши қўзғолон кўтарилди Энг йирик баронлар қўзғолонга раҳбарлик қилдилар Аммо қўзғолонга кўпгина рицарлар, шунингдек, Лондон шаҳри ҳам қўшилди. Қўзғолончилар асир қилиб олган Иоанн 1215 йил 15 июнда Буюк эркинлик хартиясига имзо чекишга мажбур бўлди

1215 йилги Хартия 63 моддадан иборат катта снесий ҳужжат эди У латин тилида тузилган эди Хартия, асосан феодаллар синфининг манфаатларини кўзда тутувчи кўпдан-кўп ен беришлар ва имтиезларни ўз ичига олган эди У баронларга ва феодалларга ўз феодалларини мерос қилиб қолдиришни ва «одатга кўра» мўътадил вассаллик тўловлари тўлашни таъминлар эди Улар учун имтиёзли бўлган «Тенглар суди» (пэрлар суди)ни топшириб қўйилди. Тенглар судининг қонуний ҳукмидан ва мамлакат қонунларидан ташқари, Англияда бирорта эркин киши қамоққа олинмайди, авахтага қамалмайди, мол-мулкидан маҳрум этилмайди, еки юртдан ҳайдаб юборилмайди, деб король Буюк эркинлик хартиясининг 39- моддасида тантанали ваъда берди Бу модда, аввало йирик феодалларга тааллуқли эди 34- модда баронларнинг суд манфаатларини кўзда тутиб тузилган бўлиб, унда баронларга қарашли судлар сақлаб қолиниши таъкидланган ва короллик судлари бу судларнинг ишига аралаш-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

маслиги гарантияланган эди Хартияда баронлар ва рицарлардан иборат Буюк короллик кенгаши тузилганлигини (12- ва 14- моддалар) эслатиб ўтилади Шу кенгашнинг розилигидан кейингина король феодаллардан қўшимча маблағлар олиши мумкин эди Хартиядаги инъом қилинган моддаларга королнинг риоя қилмаетганлиги сезилиб қолса, 25 барондан иборат Алоҳида комитет королга қарши феодалларни қўзғолонга чақириш ҳуқуқига эга эди (61- модда)

Хартиянинг бир қанча моддалари шаҳарларга тааллуқли эди. Хартия шаҳарликларга ички ва ташқи савдо-сотиқ эркинлигини, сув йўлларида монесиз сафар қилишни, узунлик ва оғирлик ўлчовлари бирлигини ва шаҳарнинг ўз-ўзини идора қилишни гарантиялаб берган эди. Деҳқон-фригольдерлар рицарлар билан биргаликда ўзларига қарашли ерларга ҳеч кимнинг тиқилмаслиги гарантиясини олган эдилар Жамиятнинг энг мазлум синфи бўлган крепостной деҳқонларгагина Буюк эркинлик хартияси ҳеч қанақа эркинлик бермаган эди У крепостной ҳуқуқни бекор қилмади Ҳатто король амалдорларининг ноҳақ йиғимлар солиб вилланларни хонавайрон қилиши тақиқланган моддада ҳам, шу вилланларнинг реал манфаатлари эмас, балки улар устидан турган лордларнинг манфаатлари (гарчи булар зиен кўрса-да) назарда тутилган эди

Феодаллар ҳужжати бўлган ва аввало йирик баронларнинг манфаатларини таъминлаган Буюк эркинлик хартияси, ҳар ҳолда, прогрессив аҳамиятга эга эди Хартия баронлар айрим группасининг талаби бўлмасдан, балки сиёсий марказлашиш принципини энди рад этмаган, бу принцип билан ҳисоблашган ва давлатни идора қилишни маълум даражада тартибга туширишга интилган, умуман, феодал дворянлари барча тоифасининг ҳам талаби эди Буюк эркинлик хартиясининг шаҳарликлар талабини ҳисобга олиши жуда муҳим бўлди Англиядаги учинчи тоифа биринчи марта шу ерда сиёсий куч сифатида майдонга чиқдики, феодаллар у билан ҳисоблашишга мажбур бўлдилар. Буюк короллик кенгаши еки хартияда эслатиб ўтилган баронлар ва рицарлар парламенти тез орада (шу XIII асрда) инглиз парламентига айланди Бу парламентда французларнинг Генерал штатларидагига ўхшаш королликдаги учта тоифанинг вакиллари бор эди.

АНГЛИЯ ПАРЛАМЕНТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

XIII асрда Англиянинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти. XIII аср мобайнида Англияда қишлоқ хўжалиги ҳам, саноат ҳам зўр бериб тараққий этди Ерни ишлаш такомиллашди, бу вақтда агрономияга доир турли трактат (илмий асар)ларнинг босилиб чиқиши шуни кўрсатади Икки далали система ўз ўрнини кўпроқ уч далали системага бўшатиб беради. Қорамол тобора кўпроқ урчитила бошлаши муносабати билан далаларни гўнглаш

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кенг қўлланиладиган бўлди Англияда қўйчилик айниқса кўп ривожлана бошлади Қўй жуни чет элга Фландрияга кўп миқдорда жўнатиладиган бўлди, маҳаллий мовутсозлик ривожланиши муносабати билан жуннинг маълум қисми Англиянинг ўзида истеъмол қилинарди XII асрда Англияда деҳқончилик соҳасида эришилган ютуқларни ана шу факт кўрсатиб беради, бу асрда Англиядан Европа қитъасига кўп ғалла олиб кетиларди. Шундай қилиб, Англияда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг фақат кенг ички бозоригина эмас, балки ташқи бозори ҳам вужудга келган эди Деҳқонлар, хусусан уларнинг юқори табақаси бўлган фригольдерлар товар муносабатларига тортилган эди. Рицарлар бозор билан яқиндан боғланган эдилар, XIII асрда улар ўз иқтисодий фаолиятларида шаҳарликлар билан яқинлашиб, қишлоқ хўжалиги ва савдо-сотиққа тобора кўпроқ жалб қилинди

Феодаллар орасида кўп сонли маъмуриятга эга бўлган, ўзидан кейин ёзма мураккаб манориал бухгалтерияси қолдирган монастирь ва епископлик манорлари бозор муносабатларига энг кўпроқ тортилган эди Дуневий йирик феодаллар — бароплар бозор билан унча алоқа қилмасдилар Баронларнинг крепостнойларн етиштирган маҳсулотнинг кўп қисми феодалнинг ва унинг мулозимларининг эҳтиёжига сарфланарди

Англия учун XIII аср шаҳарларнинг гуриллаб ўсиши характерлидир шу асрда шаҳарлар сони XI асрдагига қараганда 50%дан ортиқроқ кўпайди Шу давр ичида шаҳар аҳолиси 5 дан 15% га ортди Айниқса муваффақиятли ривожланиб борган мовутсозликдан ташқари, шаҳарларда бошқа ҳунарлар темирчилик, қуролсозлик, кўнчилик, қалайи буюмлар ясаш ва ҳоказолар ҳам ейилди XIII аср бошидаёқ Англияда 80 дан зиед шаҳар ўзини-ўзи идора қилиш ҳуқуқига эга эди, шаҳарлар муайян пиллик взнослар (фирмалар) тўлаши эвазига королдан шаҳар кенгашини эркин сайлаб қўйиш ҳуқуқини, шаҳарликларнинг ўзлари солиқ солиш, бозорларга эга бўлиш ҳуқуқини ва бошқа ҳуқуқларни қўлга киритдилар Шаҳарларда цехлар ривожланди (Англияда цехлар савдо-сотиқ ташкилотларига ўхшаш, гильдиялар деб ном олган эди) Шаҳар тоифаси муҳим ижтимоий кучга айландики, у билан король ва феодаллар ҳам ҳисоблашар эдилар

Мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучларининг умумий ўсиши ва унинг экономикасининг мустаҳкамланиши шароитида XIII асрда ривожланиб бораётган феодал жамиятнинг ижтимоий зиддиятлари ғоят кескинлашди Зиддиятларнинг бир йўли феодаллар билан деҳқонлар ўртасида борди Инглиз деҳқонлари XIII асрдан бошлаб оғир даврни бошдан кечирар эди XIII аср деҳқонлар оммасини энг кўп асоратга тушириш даври бўлди XIII асрда инглиз қишлоғида асосий сиймо ҳисобланган вилланлар турар жойига бириктирилган бўлиб ҳафталик баршчинани (езги мавсумда ҳафтада 5 кунгача) ўташга маж-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бур бўлган, лордга никоҳ солиғи ва бошқа ноҳақ солиқлар тўлаган, унинг судига бўйсундирилган тамомила крепостной киши эди XIII асрдаги инглиз деҳқони аслида вилланга эмас, балки сервга ўхшаб кетарди Инглиз юристлари «Рим ҳуқуқи»ни далил келтириб, вилланлар Рим қулининг бир тури эди деб очиқойдин фикр билдирган эдилар XIII асрда турли манорларда кўплаб тартибсизликларнинг юз бериши, деҳқонларнинг тез-тез қочишлари, бутун жамоа деҳқонларининг лорд учун мажбуриятларни бажаришдан бош тортишлари (борди-ю бу мажбуриятлар, айниқса эски «манор одамига» зид келадиган янги мажбуриятлар бўлса) бежиз эмас эди Лордлар томонидан кенг яйловлар ва мол боқиладиган бошқа ерларнинг босиб олиниши заминида деҳқонларнинг лордларга қарши олиб борган курашига доир кўпгина фактлар маълумдир[1] Етарли миқдорда яйлов ва мол боқиладиган бошқа жойлар бўлмаганидан кейин деҳқонлар кенг кўламда чорвачилик билан бутунлай шуғулланолмадилар Дуруст инглиз қишлоғида яна фригольдерлар, яъни эркин деҳқонлар бор эди, уларнинг аҳволи вилланларнинг аҳволидан яхшироқ эди Аммо бу вақтга келиб фригольдерларнинг аҳволи ҳам ёмонлашди Айрим графликларда лордлар фригольдерларни ҳам баршчина ишлашга (гарчи вилланларга қараганда кичикроқ масштабда бўлса ҳам) мажбур қилар эдилар, бундан ташқари, фригольдерлар орасида кескин (вилланлардагига нисбатан анча жадалроқ) табақаланиш юз берди, бунинг натижасида фригольдерларнинг кўплари кам ерли кишиларга айланиб қолдилар

XIII асрда Англиядаги ижтимоий зиддиятларнинг бошқа бир йўли бир томондан, йирик феодаллар, яъни лордлар, епископлар, йирик монастирларнинг аббатлари ўртасида юз берган бўлса, иккинчиси— майда рицарлар ўртасида келиб чиқди Юқорида айтиб ўтилган йирик феодаллар мамлакатдаги ерларнинг кўпчилик қисмини эгаллаб олган эдилар Уларнинг ҳар бири бир неча ўнлаб, баъзан эса юзлаб манорларнинг эгаси эди, крепостной деҳқонлар, асосан шуларга қарашли эди Майда рицарлар озгина ҳайдаладиган ери бўлган кичик манорларга эгалик қилардилар, шу сабабли уларда крепостнойлар жуда оз бўларди ёки ҳатто бутунлай бўлмасди, майда рицарлар ўз хўжаликларида асосан батраклар меҳнатидан фойдаланиб, уларни кам ерли деҳқонлар—коттерлар ҳисобидан еллардилар Шундай қилиб, рицарлар гарчи феодаллар синфига мансуб бўлсалар-да, лекин улар фақат ўз мулкларининг катта-кичиклиги ва король саройидан анча узоқда туришлари билангина эмас, балки хўжалик юргизиш жиҳатидан ҳам юқори табақа барон аристократлардан

[1] Илк даврда инглизларда ерлар атрофига ғов тутиш деб аталган воқеа Бу воқеа XIII асрда содир бўлиб, ўша маҳалда лордлар одатда бўш етган ерларни, ҳар қандай яйлов ва ўрмонзорларни босиб ола бошлаган эдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кескин фарқ қилар эдилар Савдо-сотиқ заминида рицарлар шаҳарликлар билан тобора кўпроқ яқинлашдилар Рицарлар солиқ ғўловчилар сифатида ҳам шаҳарликлар билан яқинлашдилар, чунки Англияда рицарлар ер солиги ва бошқа солиқлардан озод килинмаган эдилар, Францияда эса бунинг акси эди Буларнинг ҳаммаси рицарлар билан шаҳарликларнинг биргаликда сиесий чиқишлар қилиши учун шароит яратиб берди, XIII асрнинг иккинчи ярмидаги сиесий воқеалар худди шуни кўрсатди

Инглиз парламентининг бошланиши. Иоанн Ерсиз Буюк эркинлик хартиясиш имзолар экан, ҳақиқатда уни бажармоқчи эмас эди Иоанн Ерсизни ўзи ичган қасамига риоя қилиш мажбуриятидан халос этган папа Иннокентий III ҳам король томонига ўтди Иоанн баронлар билан янги урушга тайерлана бошлади, бу уруш тез орада бошланди ҳам, аммо уруш ҳаракатлари айни қизиб турган пайтда король қазо қилди Унинг вориси кичик ешли ўғли Генрих III (1216—1272) баронлар олигархияси қўлида узоқ вақтгача қурол бўлиб қолди. Лекин у ҳатто балогатга етгандан кейин ҳам мамлакатни идора қилишда деярли ўзгариш бўлмади Лапашанг ва беқарор Генрих III папани ва епископларни, шунингдек, француз хотини билан биргаликда Франциядан Англияга келган қариндош-уруғлари ва уларнинг дўстларини инглиз баронларига қарши қилиб қўймоқчи бўлди Бу феодалларга Генрих сахийлик билан мансаблар ва ер-мулклар улашди Бу эса инглиз баронлари ўртасида қаҳр-ғазаб уйготди. Шаҳарлар папа курияснга кетаетган юқори тўловлардан норози бўлдилар Рицарлар ва эркин деҳқонлар король амалдорлари ва судларининг суиистеъмолларидан ва баронларнинг ўзларининг жойларда давом эттираетган бемаза ўзбошимчаликларидан ғазабланардилар Бундан аввалги инглиз мамлакатда ҳосил емон бўлгаплигига ва очарчиликка қарамай, шаҳзода Эдмунд (королнинг кенжа ўғли)нинг Сицилия тахтини[1] истило қилиш учун король 1258 йил баҳорида баронлар ва рицарлардан улар оладиган даромадларнинг тўртдан уч қисмини тўлашларини талаб этди Королнинг талабига жавобан, қуролланган ва ўзларига кўп рицарларни эргаштириб олган баронлар саройга кириб келдилар ҳамда барча «французлар»ни идора ишларидан четлатиб, «корольликда реформалар» ўтказиш учун алоҳида комиссия тайин этишни талаб қилдилар Шундан сўнг, тез орада баронларнинг Оксфордда тўпланган «қутурган парламенти» алоҳида конституция («Оксфорд озиқ-овқатлари») ишлаб чиқди Бу алоҳида конституция королни баронларнинг доимий назоратига топширди.

Дастлабки пайтда баронлар рицарлар билан келишиб ҳаракат қилдилар Аммо баронлар ҳокимиятни фақат ўзлари учун

[1] Узини Иккала Сицилия Короллигининг сеньори деб хисоблаган ва бу пайтда немис Штауфенлари билан кураш олиб борган папа, Сицилия тожтахтини эгаллашни Генрих III га таклиф этган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

босиб олишга интилаетганликларини, рицарлар масаласида ноаниқ ваъдалар бериш билан чекланаетганликларини рицарлар тезда пайқадилар Рицарлар норозилик билдирдилар Уларнинг талаблари бошқа бир ҳужжатда «Вест министрлик озиқ-овқатлари» номли машҳур ҳужжатда ифодаланган эди «Вест министрлик озиқ-овқатлари» рицарларнинг ўз сеньорлари — баронлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солиб турарди, шунингдек, король шерифлари, эсчиторлари[1] ва судъяларининг суиистеъмолларини йўқотиш тўғрисида бир қанча таклифлар киритди Энг майда рицарлар айниқса кўп активлик кўрсатдилар (Англияда улар бакалаврлар деб аталарди)

Ҳаракатга кейинчалик шаҳарликлар ва бир қанча жойларда деҳқонлар, қисман фригольдерлар, қисман вилланлар келиб қўшилдилар Баронлар тўдаси бўлиниб кетди Демократик элементларнинг активлигидан, хусусан, бошланиб кетган деҳқонлар ҳаракатидан қўрқиб қолган баронларнинг кўпчилиги тезда король томонига ўтди Аммо Симон де Монфор[2] бошчилик қилган ширик феодалларнинг бир қисми король билан курашни давом қилдириб, рицарлар ва шаҳарликлар билан иттифоқ тузди.

1264 йил баҳорида Симон королнинг тарафдорлари бўлган баронларни яксон қилиб, Генрих III ни ва унинг катта ўғли шаҳзода Эдуардни асир қилиб олди Симон де Монфор бир неча вақт Англиянинг диктатори бўлиб олди 1265 йил бошида у кенг составда парламент чақирди парламентга барон ва епископлардан ташқари, рицарларнинг (ҳар бир графликдан икки кишидан) ва шаҳарларнинг (ҳар бир шаҳардан икки кишидан) вакиллари таклиф қилинди Шундай қилиб, француз Генерал штатларига ухшаш, Англияда биринчи марта уч тонфа вакилларидан иборат парламент чақирилди

Симон де Монфорга ҳокимият тепасида узоқ вақт қолиш муяссар бўлмади Баронларнинг кўпчилик қисми душманлар лагерига ўта бошлади Шаҳзода Эдуард асирликдан қочиб, королчилик кучларининг асосий ташкилотчиси бўлиб олди 1265 йил августда Ивзем ёнидаги жангда Монфор мағлубиятга учради ва ўлдирилди Унинг тарафдорлари жазога тортилдилар Парламент яна биргина ширик феодаллар составида йиғиладиган бўлди

Эдуард I нинг идора қилиши. «Намунали парламент». Эдуард I (1272—1307) 50—60 йиллардаги «ғалаёндан» катта сабоқ олган хийла ғайратли король эди Айни замонда 1258—1265 йиллардаги баронлар уруши маҳалида ўрта ва қуйи синфларнинг ҳаракатидан қўрқиб қолган феодаллар энди короллик тож-тахт тевараги да мустаҳкамроқ зичлашдилар Эдуард I ўз мавқеини

---

[1] Эсчитор — вориссиз танҳо ерларни бошқарувчи амалдор

[2] Симон де Монфор келиб чиқиш жиҳатидан француз эди, лекин XIII аср ўртасида у Англияда энди танилди ва инглиз зодагонлари қаторида кўзга кўринарли ўрин эгаллади.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

янада кучайтириш учун бир канча истилочилик урушлари қилди Эдуард I Уэльсни истило килди (1282 й)[1] ва Шотландия билан узоқ уруш олиб борди Шотландия билан олиб борилган уруш ғоят оғир бўлди Урушни давом қилдириш учун етарлича маблағи бўлмаган король жуда мушкул бир аҳволга тушди Оппозициянинг янгидан бош кўтариб чиқишининг олдини олиш ва зарур маблағга эга бўлиш мақсадида 1295 йили королнинг ўзи умум тонфавий парламент чақирди Бу парламентнинг составы келажакда ана шундай йиғилишлар учун намуна бўлганлигидан, уни кейинчалик «намунали парламент» деб атадилар Аммо 1265 йилда Монфор парламенти қанақа составда тўпланган булса, бу парламент ҳам худди шундай составда йиғилди Бу парламентда лордлар, дуневий ва руҳоний феодаллар, рицарлар ва шаҳарликлар йиғилган эди Шу пайтдан эътиборан Англия парламенти мунтазам суратда йигиладиган бўлди, тез орада (1297 й) солиқларни тасдиқлаш ҳуқуқини олди

XIV асрда парламентнинг ривожланиши. XIV аср ўртасида король Эдуард III (1327—1377) даврида парламент айниқса тез-тез (деярли ҳар йили) чақириладиган бўлди Франция билан бошланиб кетган Юз йиллик уруш ҳукуматдан катта пуллар талаб қилди Пулга муҳтож бўлган король ҳар сафар парламентга мурожаат этиб, ундан «субсидия» еки «кўмак» сўрашга мажбур булди XIV асрда инглиз парламентининг ҳукуқи ҳам асосан расмийлашди Парламент солиқларни тасдиқлаш ҳуқуқидан ташқари, қонунлар (парламент низомлари еки актлари) чиқариш ҳуқуқини олди Парламент, шунингдек сиесий ишлар бўйича, жумладан, кородлик министрлари томонидан содир бўладиган хизмат жиноятлари бўйича олий суд ҳам бўлиб қолди. 1343 йилдан эътиборан парламент икки палатага бўлинди. Юқори палата лордлар палатаси деб аталиб, у руҳоний лордлар, архиепископлар, епископлар, энг йирик монастирларнинг аббатлари ва дуневий лордлар (баронлар)дан иборат бўларди Умум палатаси деб аталмиш куйи палата графликларнинг вакиллари бўлган рицарлар ва шаҳарликлардан иборат бўларди

Инглиз буржуа тарихчилари одатда тасдиқлаганларидек, ўрта аср давридаги инглиз парламенти чинакам миллий парламент эмас эди. Унда деҳқонлар оммасининг вакиллари йўқ эди. Шаҳар аҳолисининг қуйи табақалари ҳам парламентда ўз вакилларига эга эмас эдилар ва, баъзи бир истисноларни ҳисобга олмаганда, улар депутатлар сайлашда қатнашмасдилар.

XIV—XV асрларда Англиядаги шаҳар идораси тобора кўпроқ ёпиқ цех-олигархия характерига эга бўлди. XIV асрдан бошлаб рицарлар графликлардаги ҳокимиятни ўз қўлларига киритиб олиб, бу вақтга келганда энди бозор, савдо-сотиқ билан,

[1] Уэльс истило қилиниши муносабати билан у шаҳзоданинг ерига айтанди. Шаҳзода, француз дофинига ўхшаш, Уэльс шаҳзодаси деган лақаб олди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

баъзан эса саноат билан ҳам яқиндан боғланган узил-кесил қишлоқ хўжайинларига айланган эдилар XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тузилган муросага келтирувчи судьялар деган янги мансаб, рицарларнинг жойлардаги сиесий ҳокимиятининг ифодаси эди Рицарлар бу мансабни бепул бажарар эдилар. Муросага келтирувчи судьялар полициячилик тартибида майда ишларни, шунингдек, ишчи кучи еллаш масалаларига, иш ҳақи белгилаш ва бошқа шунга ўхшаш масалаларга оид ишларни қарар эдилар Муросага келтирувчи судьялар деҳқонларга қарши хусусан қишлоқ камбагалларига қарши дворянлар тоифасининг синфий манфаатларини очиқдан-очиқ ҳимоя қилар эди.

УОТ ТАЙЛЕР ҚЎЗҒОЛОНИ

XIV асрда Англиянинг иқтисодий тараққиёти. Коммутация жараёни. XIII асрнинг иккинчи ярмида ва хусусан XIV асрда Англия ўз экономикасида яна анча катта силжишларни бошдан кечирарди. Фландрия билан ва қуруқликдаги бошқа мамлакатлар билан олиб борилган қизғин савдо-сотиқ муносабатлари инглиз қишлоғини кенг бозор алоқаларига тортди «Фландрияда халқ бизнинг жунимизни қайта ишлаш билан тирикчилик қилади ва бусиз узоқ яшай олмайди еки ҳалок бўлади, е бўлмаса, биз билан тинч-осойишталикда яшамоғи лозим»,— дейилади Юз йиллик уруш вақтларидаги бир инглиз памфлетида Инглиз жунининг бир қисми Италияга олиб кетилади, у ерда бу жунни Флоренция мовутсозлари жуда қадрлайдилар XIII—XIV асрларда Англиянинг ўзида маҳаллий саноат зўр бериб ривожланди

Англия шаҳарларининг, аввало Лондоннинг ўзининг ўсиши, Франция шаҳарларидаги сингари қишлоқ хўжалигининг бошқа маҳсулотларига — галла, гушт, сут маҳсулотлари, тери ва ҳоказоларга бўлган талабни тобора оширди

Пул хўжалигининг ривожланиши Англиядаги крепостной ер-мулкининг — манорнинг емирилишига сабаб бўлди Лордлар баршчинани пул оброги билан айирбошлашни (коммутация қилишни) фойдалироқ деб билдилар Бундай пайтда улар ўзларига қарашли ерларни (доменларни) кам ерли деҳқонлар орасидан чиққан ёлланма ишчилар меҳнати билан ишлайдиган бўлдилар. Баъзи бир лордлар ҳеч қандай хўжалик юргизмай, йиллик пул рентаси олишни афзал кўриб, ўз доменларини ижарага берардилар Коммутация XIII асрдаеқ катта ютуқларга эришди. XIV асрнинг биринчи ярмида бир қанча районларда коммутация баршчинани батамом сиқиб чиқарди. Қўл ишчи кучи талаб этмайдиган чорвачилик ривожланган жойларда коммутация айниқса кенг қўлланди. Англиянинг шимоли-ғарбий ва қисман марказий районларида ана шундай бўлган эди Чет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

элга ғалла экспорт қилиш билан алоқадор бўлган дончилик хўжалиги катта роль ўйнаган жануби-шарқий графликларда коммутация жараени секинроқ борди Йирик лордларнинг жанубий-шарқдаги манорларида ва кўп сонли черков-монастирларнинг ер-мулкларида баршчинага айниқса қаттиқ епишиб олишди. У ерда ҳатто баршчинани кучайтириш ҳодисалари тез-тез учратиб турилади Аммо, шунга қарамай, бутун мамлакатда пул рентаси тобора кўпроқ тарқалди Шу муносабат билан инглиз крепостной деҳқони ҳам шахсан озод деҳқонга айланди Унинг лордга муносабати муайян пул рентаси тўлашдан иборат бўлиб қолди, холос Чек ер аввалгидек, унинг тасарруфида қолди У пул ишлаш учун шаҳарга кетиши ва умуман, ўз истиқомат жойини ўзгартириши мумкин эди

Коммутация биринчи галда энг бадавлат деҳқонлар учун фойдали эди XIII аср бошида ўрта ҳол деҳқонлар коммутациядан кўпинча воз кечардилар, чунки уларнинг пул топишлари қийин эди Вақт ўтиши билан, қишлоқда пул миқдори кўпайиши билан ўрта ҳол деҳқонлар хам коммутация ўз аҳволларини яхшилашини билиб, унга бошқача назар билан қарайдиган бўлдилар Аммо лорд белгилаган пул рентасининг юқори эканлигидан деҳқонлар норози эдилар Деҳқонларни ғазаблантирган нарса яна шу бўлдики, ўзгариб турувчи бир шароитда лордининг ўзи кўпинча коммутацияга кўнмай, баъзан орадан бир неча вақт ўтказиб яна баршчина усулига қайтар эди Баъзи бир графликларда, чунончи, Кент графлигида (жанубий-шарқий графликлар орасида энг серахолилиги) деҳқонлар кам ерлиликдан қаттиқ жафо чекар эдилар. Лордлар бекор етган ерларни босиб олиб ва деҳқонларни фойдаланиб турган яловларидан сиқиб чиқариб, жамоа ўтлоқларини қисқартмоқда эдилар Буларнинг ҳаммасини деҳқонлар орасидаги норозиликнинг тобора кенгроқ ўсиб боришига сабабчи бўлди

«Қора ўлат» ва унинг оқибатлари. 1348 йилда Англияда даҳшатли вабо эпидемияси (юқумли касаллик) авж олди, замондошлар уни «қора ўлат» деб атадилар Шу юқумли касаллик натижасида мамлакат аҳолисининг қарийб тўртдан уч қисми (баъзи тадқиқотчи-мутахассисларнинг фикрича, ҳатто ярмиси) ҳалок бўлди Ишчи қўлларининг камайиши шаҳарнинг ҳам, қишлоқнинг ҳам аҳволига емон таъсир этди. Ишчи қўллари анча кимматлашди Феодаллар кишлоқ хўжалик ишчиларини ўзларига керакли миқдорда еллай олмадилар Кўпдан бери, асосан эркин елланма меҳнатдан фойдаланиб келган майда феодаллар (рицарлар) айниқса танг аҳволга тушиб қолдилар Шаҳарлардаги цех усталари ҳам иш ҳақини оширишни талаб этган халфаларнинг «фитнаси»дан шикоят қилардилар. Рицарларга ва цех усталарига кўмаклашиш ниятида король Эдуард III ҳукумати 1349 йилда ордонанс чиқарди. Бу ордонанс ўз ери еки яшаш учун бошқа маблағлари бўлмаган, еши 60 дан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ошмаган барча катта ёшли эркак ва аёлларнинг таклиф этилган ишга мажбурий тартибда ва шу билан бирга вабо касаллигидан бурунги мавжуд иш ҳақи баробарига елланишларини талаб қилди 1351—1361 йиллардаги парламент ҳужжатлари короллик фармонини тасдиқлаб, ишга боришдан бош тортган ва ундан ўзича кетиб қолган кишиларга қаттиқ жазо чоралари белгилади. Ордонанс ва ҳужжатларни бузишда айбланган одамлар авахтага ташланди, тахтакачча қисиб қўйилди ва бадани қизитилган темир билан куйдирилди. Феодал-крепостниклик давлатининг «Ишчи қонунчилиги» ўзига қишлоқ камбағалларининг ҳам, шунингдек шаҳар плебей элементлари — халфалар, кунбай ишлайдиган ишчилар, порт ишчилари ва бошқаларнинг ҳам ялпи нафратини қўзғатди.

Бу билан чекланмасдан, кўп лордлар илгари ўзлари томонидан пул оброгига кўчирилган вилланларни яна баршчинага қайтардилар. Бу эса умуман бутун қишлоқнинг, шу жумладан, унинг бадавлат юқори табақасининг ҳам манфаатларини оёқ ости қилувчи чинакам феодал реакцияси эди

Жон солиғи. Юз йиллик урушдаги муваффақиятсизликлар муносабати билан XIV асрнинг 60- ва 70-йилларидаги Англиянинг аҳволи мушкуллашди. Йоменлар юришларда қатнашишганлиги туфайли инглиз феодаллари Креси ва Пуатье ёнида эришган ажойиб галабалар замони тугаб, энди улар бирин-кетин мағлубиятга учрай бошладилар. Франциядан ўлжалар келиш ўрнига, уруш энди янгидан-янги харажатлар қилишни талаб қиларди. Инглиз ҳукумати парламентдан солиқларни оширишни сўрашга мажбур бўлди. 1377 йилда, янги король Ричард II (Эдуард III нинг невараси) идора қила бошлаган дастлабки йилда парламент жон солиғи жорий қилди. Бундан солиқ Англияда илгари ҳеч қачон бўлмаган эди. 14 ёшли ва ундан юқори ҳар бир эркак ва аёл, мулкий аҳволидан қатъи назар, бу солиқни тўлашга мажбур эди Қари-қартанглар ва ўсмирлар кўп бўлган катта оилаларда янги солиқ йиғиндиси катта суммани ташкил қилар эди. Жон солиғи деҳқонлар оммаси гарданига оғир юк бўлиб тушди. Бу солиқ қишлоқда ўзига қарши чуқур қаҳр-ғазаб қўзғаб, инглиз деҳқонларини 1381 йилги қўзғолонга етаклаган сўнгги баҳона бўлди

Виклеф ва лоллардлар. 1381 йилги қўзғолон баъзи бир идеологик тайёргарлик ҳам эди. Қўзғолондан аввалги йилларда инглиз қишлоғида ваъзхонлар пайдо бўлиб, улар ўзларини «фақир поплар» деб атардилар. Булар инглиз черковининг машҳур реформатори Жон Виклефнинг шогирдлари эдилар. Поп ва Оксфорд университетининг профессори Жон Виклеф (1320—1384) XIV асрнинг 60—70-йилларида черковни реформа қилиш керак, деган талаб билан чиқди. Черков папасиз яшай олмайди ва папа ҳокимияти короллик ҳокимиятидан юқори туриши лозим деган ўрта аср католицизми таълимотини Ж Виклеф рад қилди Папа Англиядан хирож олиш учун ҳеч қанақа

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳақ-ҳуқуққа эга эмаслигини Виклеф исботлаб берди «Король королликни папа номидан эмас, балки бевосита худойи таоло номидан ўз қўлида тутиб туради»,— дерди Виклеф ўша замондаги феодал ҳуқуқини ўзича талқин қилиб Сўнгра у, черковнинг ғоят катта ер бойликларига қарши чиқиб, черков ерларини секуляризация килиш (давлат ихтиёрига олиш) тўғрисида ҳукуматга тавсиянома берди Виклеф диний маросимларни дабдабали килиб ўтказишга қарши чиқиб, ибодат маҳалида ваъзхонликни кучайтиришни тавсия этди У тавротни инглиз тилига таржима этиб, ибодатни хам миллий, инглиз тилида қилишни зарур деб ҳисоблади (ўрта асрлар даврида Европанинг ҳамма ерида кабул этилганидек, черковларда фақат латин тилида ибодат қилинарди).

Виклефнинг чиқиши идеология жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди Виклеф XVI асрда Европада юз берган Европа реформацияси мухлисларидан бири эди Аммо унинг трактат (илмий асар)лари сиёсий жиҳатдан ҳам катта роль ўйнади Юз йиллик уруш маҳалида Англия папаликка нисбатан ғоят душманлик муносабатларида бўлди, бу вақтда француз королларн таъсирида бўлган Авиньон папалари Англияга қарши француз ҳукуматига ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам ердам берардилар Виклефнинг папаликка қарши қилган ваъзлари ва езган адабий асарлари шунинг учун ҳам айниқса актуал эди XIV аср уртасида, Эдуард III короллиги даврида парламент махсус низом қабул қилиб, унда суд-черков ишлари юзасидан папага шикоят аризаси билан мурожаат этиш ман этилди 70-йилларда инглиз ҳукумати ниҳоят папага хирож тўлашдан воз кечди, ҳолбуки бу хирож Римга Иоанн Ерсиз замонидан буен тўлаб келинар эди Уруш олиб бориш учун маблагга муҳтож бўлган ҳукумат черков ерларини секуляризация қилишга тайер эди Короллиқдаги барча ерларнинг тахминан учдан бир қисмини ташкил этган инглиз черковининг ғоят улкан мулкларига дворянлар (лордлар ҳам, рицарлар ҳам) кўндан ҳавас қилиб келардилар

Виклеф реформаси Лондон шаҳари аҳолиси орасида ҳам зўр шуҳрат қозонди. Черков диний маросимлари соддалаштирилиши ва арзонлаштирилиши керак ҳамда черков бирор-бир ажнабий кучга қарам бўлмаган мустаҳкам миллий ташкилотга анланиши лозим, деган Виклефнинг чақириқлари Лондонда, шунингдек бошқа жойларда хусусан Англиянинг энг ривожланган жанубида ва жануби-шарқида унга эргашган бир группа мухлисларни келтириб чиқарди.

Виклефнинг Англиядаги мухлислари л о л л а р д л а р деб аталарди. Унинг энг демократик кайфиятдаги шогирдларидан, чунончи «фақир поплар» деб аталганлари, Виклеф ҳали ҳаетлик маҳалидаеқ унинг реформаторлик таълимотига қатъий, революцион тус берган эдилар. У «фақир поплар» крепостнийликка кескин қарши чиққан эдилар. Улар қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқонлар орасида пропаганда олиб бордилар. Олий табақа бой ру-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

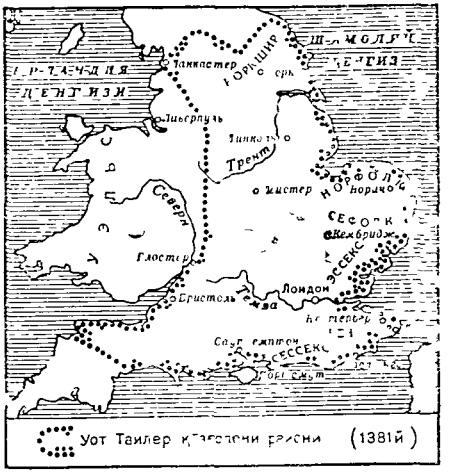

Уот Тайлер қўзғолони

ҳонийларга қарши, шунингдек, дунёвий феодаллар (лордлар)га қарши қаттиқ ҳужум тошини ёғдириб, ваъзхонлар, модомики «худованди карим барча кишиларни тенг қилиб яратган экан», ер-сув барчаникидир, деган ишончни камбағал деҳқонлар кўнглида мустаҳкамладилар

«Одамато ер ҳайдаб, Момоҳаво эса чарх йигирган пайтларида ким дворян бўлган, ахир?» деган қочириқ сўзлар кишлоқларда тез-тез қайтариларди Ана шундай халқ ваъзхонларидан бири бўлган Жон Болл феодалларга кескин ҳужумлар қилишда айниқса ажралиб турарди «Менинг азиз дўстларим,— дерди Болл деҳқонларга мурожаат этаркан,— ҳамма нарса умумники бўлмасдан туриб, на вассал, на лорд ва кишилар ўртасидаги барча тафовутлар йўқ қилинмасдан туриб, лордларнинг бизнинг устимиздан хўжайинлиги бартараф этилмасдан туриб, Англиядаги ишлар яхши бўлиб кетмайди»

Кентерберий архиепископининг буйруғига биноан Жон Болл эвазтага ташланди 1381 йилда қўзғолон қилган деҳқонлар уни қамоқдан озод қилдилар Жон Болл қўзғолон раҳбарларидан бири бўлиб қолди.

Уот Тайлер қўзғолони. Тарихга Уот Тайлер қўзғолони номи билан кирган қўзғолон 1381 йил май ойининг охирида жанубий-шарқий Эссекс графлигида бошланди Деҳқонлар бу ерда жон солиғи йиғувчиларни ҳайдаб юбордилар ва улардан баъзиларини ўлдирдилар Шундан кейин вилланлар манор эгаларига қарши кўтарилдилар Кўзголон Эссексдан қўшни графликларга— Кент, Сефольк, Норфольк ва бошқа графликларга кўчди Қисқа бир фурсат ичида қўзғолон Англия графликларининг катта бир қисмига ёйилди[1]. Деҳқонлар дунёвий ва руҳоний лордларга қарашли манорларни яксон қилдилар, улардаги ғалла, чорва моллари ва бошқа мол-мулкларни босиб олдилар, манор архивларида сақланган баршчинага ва оброк мажбуриятларига доир рўйхатларни (улар рентали деб аталарди) ендириб ташладилар.

[1] Қўзғолонда жами бўлиб мамлакатнинг 40 графлигидан қарийб 25 таси қатнашди, аммо Англиянинг жанубий-шарқи қўзғолоннинг асосий райони бўлиб қолди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Баъзи шаҳарлар қўзғолончи деҳқонлар томонига ўтдилар Қўзғолончилар Кентда графликнинг асосий шаҳри бўлган Кентерберини қўлга киритдилар. Шунингдек, Мэдстон ва Дартфорд шаҳарлари ҳам қўзғолончилар тарафини олдилар Кентнинг ўзида раҳбар топилиб, у Кент, Эссекс графликлари ва бошқа қўшни графликларнинг деҳқонлар оммасини бир оз вақтгача бирлаштирди ва бу деҳқонлар оммасини Лондонга бошлаб борди Унинг номи Уот Тайлер эди («Тайлер» сўзи инглизча — «тунукасоз» демакдир. Бундан чиқадики, у ҳунарманд бўлган бўлса ажаб эмас). Шак-шубҳасиз, Тайлер илгари солдат бўлган, негаки, у ҳарбий ишни яхши биларди Унинг биографияси ҳақида батафсилроқ маълумот йўқ

Уот Тайлер ғайратли раҳбар бўлиб чиқди У, королдан деҳқонлар талабини қондиришга эришмоқ учун қўзғолончиларни короллик пойгахти — Лондонга олиб боришга қарор берди Лондонга боришнинг ўзини у тўғри ўйлади ва бу чора тез амалга оширилди Тайлер Жон Болл, Жек Строу (афтидан, майда рицар булса керак) ва бошқа ердамчилари билан биргаликда 11 июнда кентликларни пойтахтга бошлади, лекин унга жануб томондан борди Айни замонда улар билан шартлашиб қўйган Эссекс деҳқонларининг раҳбарлари Лондонга шимоли-шарқ томондан яқинлашиб келдилар

Лондон шаҳари маъмурлари деҳқонларнинг Лондон кўпригидан ўтиб, шаҳар дарвозаси орқали Лондон Ситисига киришларига монелик қилмадилар

Уч кун мобайнида, яъни 1381 йилнинг 13, 14 ва 15 июнь кунлари қўзғолончи деҳқонлар Англия пойтахтининг хўжайинлари бўлиб олдилар. Короллик министрларининг баъзилари— улар орасида короллик канцлери Симон Сэдбери (у Кентербери архиепископи ҳам эди) ва лорд-хазиначи Хейлс—қатл қилиндилар Лондондаги турмаларнинг ҳаммаси ағдар-тўнтар қилинди Қўзғолончилар Лондон судининг асосий архивини босиб олиб, уни ўтда ёқиб юбордилар Йирик бинолардан короллнинг амакиси, Ланкастерский герцогининг саройи вайрон қилиб ташланди (король Ричард II еш бўлганлиги туфайли герцог Ланкастерский вақтинча регентлик вазифасини бажарар эди)[1]

Майл-Эндск ва Смитфилдск программалари. Деҳқонларнинг король билан бўлган икки учрашувида (14 ва 15 июнь) қўзғолончиларнинг талаблари баен қилинган икки петиция (талабнома) тақдим этилди Улардан бири анча мўътадил ҳисобланган Майл-Эндск (еки Эссекс) петицияси эди. Бу петиция тўрт моддадан иборат эди 1) крепостной ҳуқуқ (вилланлик)ни бекор қилиш, 2) қўзғолончиларга афв умумий бериш, 3) барча мамлакатда савдо-сотиқ қилишга эркинлик бериш ва 4) 1 акр ҳажмидаги ер учун 4 пенс миқдорида ижара ҳақи белгилаш

[1] Король Ричард II (1377—1399) 1381 йилда атиги 14 ёшда эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Бу программа Англиядаги энг бадавлат деҳқонларнинг манфаатларини акс эттирар эди.

Иккинчи Смитфилдск (еки Кент) программасида—анча қатъий талаблар баен этилган эди Деҳқонлар ўзларига черков ерлари фондидан ер берилишини, жамоага қарашли ер-сувлардан эркин фойдаланишни ва барча тоифавий тафовутларнинг йўқ қилинишини талаб қилган эдилар Иккинчи петиция кентлик кам ерли энг камбағал деҳқонларнинг эҳтиежларини равшан акс эттирган эди

Ҳукумат бошда ен берди 14 июнда королнинг муҳри босилган юзлаб ерлиқлар тайерланиб, деҳқон жамоаларига тарқатилди Эссекс деҳқонлари ерлиқларни олиб, қаноат ҳосил қилгач, шу куни кечқурун Лондондан чиқиб кетдилар. Аммо кентликлар қолиб, юқорида кўрсатиб ўтилган иккинчи петицияни тайерлай бошладилар Деҳқонларнинг сафларида пароканда-лик бошланганини паиқаган маъмурлар, қатъиироқ ҳаракат қилишга киришдилар Деҳқонларнинг король билан Смитфияда иккинчи марта учрашув маҳалида (15 июнь) уларнинг раҳбари Уот Тайлер хоннона ўлдирилди Раҳбарсиз қолган Кент деҳқонларининг отрядлари Лондондан ҳаидаб юборилди. Бу вақтга келиб, аҳвол осойиштароқ бўлган графликлардан Лондонга келиб кирган рицар отрядлар етарли даражада қўшин ташкил этдиларки, ҳукумат бу қўшинни қўзғолонни бостиришга юбора оларди.

Шундан сўнг королликнинг бошқа ҳамма жойларида қўзғолон бостирилди. Лондондан жўнатилган жазо экспедицияларн бутун ёз бўйи қўзғолон қатнашчиларини аёвсизлик билан қаттиқ жазоладилар

Уот Тайлер қўзғолонининг тарихий аҳамияти. Ўрта аср давридаги барча деҳқонлар ҳаракати сингари 1381 йилги қўзғолон ҳам муваффақиятсизлик билан тамом бўлди Бунга сабаб, одагдаги уюшқоқсизлик, кучларнинг бўлиниб кетганлиги, программанинг етарли даражада аниқ бўлмаганлиги ва қўпол тактик хатоларга йўл қўйилиши бўлди Инглиз деҳқонлари (Жакерия қатнашчилари бўлган француз деҳқонлари масаласида юқорида айтиб ўтилганидек) король бизнинг тарафимизни олади, деб соддадиллик билан ишонардилар Деҳқонлар ўзлари энг ёмон кўрган амалдорларнинг адабини бериб, ҳатто ўз ҳукуматларини тузишга интилиб ҳам кўрмадилар Шаҳарнинг плебей элементлари деҳқонлар қўзғолонига ердам бердилар, лекин плебей элементларнинг ўзлари заиф бўлганликлари туфайли, қўзғолонга бошчилик қилиб, уни ғалабага олиб бора олмадилар.

1381 йилги қўзғолон мағлубиятга учраган бўлишига қарамай, у инглиз деҳқонининг бундан кейинги тақдирига ҳар ҳолда катта таъсир кўрсатди.

Қўзғолон анча катта ва қудратли қўзғолон бўлди, бу қўзғолондан кейин эса помешчикларга баршчинани жиддий суратда қайтадан тиклаш ҳақида ўйлашга энди тўғри келмади. 1382

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

йилда ва ундан кейинги йилларда айрим графликлардаги деҳқонлар феодалларга қарши қайтадан қўзғолон кўтаришга уринди лар Лордлар ер беришга мажбур бўлдилар Шу сабабли, 1381 йилдан кейин коммутация жараени янада кучайди Қўйчилик тобора кўпроқ ривожланиб, унда баршчина кераксиз бўлиб қолди ва у, ахир пироварди, крепостникликнинг бекор қилинишига ердам берди «Англияда крепостной қарамлик хақиқатда XIV асрнинг охирида йўқ бўлди,— деб езган эди Маркс «Капитал»да Аҳолининг жуда катта кўпчилиги у вақтда ва XV асрда янада кўпрок мустақил хўжалик юргизувчи эркин деҳқонлардан (гарчи уларнинг мулки хар қандай феодал никоби остига олинган бўлса ҳам) иборат эди»[1]

ЛАНКАСТЕРЛАР ВА ЙОРКЛАР. ҚИЗИЛ ВА ОҚ ГУЛЛАР УРУШИ

XV асрда Англиянинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти. XV аср мобайнида Англияда феодализмнинг емирилиши янада зўрайди Мамлакатнинг умумий хўжалигида саноатнинг аҳамияти кучайди Англияда мовут саноати айниқса катта ютуқларга эришди Англияда юқори сифатли мовут нави етиштирилиб, унинг бир қисми чет элларга кўплаб чиқариладиган бўлди Жун йигириш ва тўқиш, шаҳарлардан ташқари, кустарчилик касби формасида қишлоқларга ҳам кенг тарқалди, кустарчилик касби билан шуғулланувчи одамлар олиб сотарлар, яъни «мовутфурушлар» учун ишлардилар Инглиз экспортида жун аввалгидек катта ўрин эгаллашда давом этгани билан бирга, XV асрда қишлоқ жойларидан ҳам ҳар қанақанги дағал жун мовутлар кўплаб ташқарига чиқариларди ва бу дағал мовутларга Фландрияда яна бошқатдан ишлов бериларди

XV асрда инглиз савдогарлари турли денгизларда ўз савдо-сотиқ ишларини кенг ёя бошладилар Шу муносабат билан инглиз кемасозлиги зўр бериб ривожлана борди Денгизларнинг нариги томонларига бориб савдо қилувчи йирик савдогарларнинг бир қисми XV асрнинг 70-йилларида савдогар-авантюристларнинг[2] биринчи денгиз савдо компаниясини тузди Бу савдо компанияси, аввало Ла-Манш ва Шимолий денгиздаги мовут савдосини ўз қўлига монополия қилиб олди

XV асрда инглиз феодаллари синфи икки қисмга: одатда хўжалик билан ўзи шуғулланмаган ва ўзининг доменини ижарага берган йирик феодал дворянларга ва елланма меҳнатни эксплуатация қилган, ғалла ва жун билан савдо-содиқ қилган, ўз фарзандларини ҳунар ва савдо-сотиққа ўргатиш мақсадида шаҳарга жўнатган рицарь ва жентельменлардан иборат ўрта ва майда дворянларга кескин бўлиниб кетди Келгусида майда

[1] К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 23-т, 728—729-бетлар

[2] Савдогар-авантюрист — «бошлаб берувчи», «пионер» маъносини билдиради

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ер-мулкка эгалик қилувчи дворянлар (жентри)нинг ота-боболари бўлган дворянларнинг бу қисми хўжалик юргизиш усули жиҳатидан буржуазияга яқин туриб, у никоҳ йўли билан шу буржуазияга кўпинча карипдош-уруғ бўлиб кетган эди

Ланкастерлар династиясининг идора қилиши. Эски феодал аристократияси XV аср мобайнида ҳукмрон синф ҳисобланар эди Унинг кўпинча анъанавий тўловлар тарзида ерлардан оладиган даромадлари ўсмай, балки пулнинг аста-секин қадри кетиши билан улар амалда камайиб борганлигидан, аристократия давлат мансабларини босиб олиш йўли билан ўз зарарларининг ўрнини қоплашга ҳаракат қилди Бу аристократия Франция билан олиб борилган Юз йиллик урушдан ҳам катта умидвор эди Аристократия Францияда янги ерлар ва ҳар қанақанги ҳарбий ўлжалар олишга ишонган эди 1399 йилда Плантагенетлар ўрнига келган янги Ланкастерлар династияси, аристократик сиесатнинг қуролига айланди

Плантагенетлар династиясининг сўнгги (катта авлод) вакили бўлган (еш болалиги пайтида 1381 йилги қўзғолон бўлиб ўтган) король Ричард II ни ўзининг тогаваччаси, Ланкастер герцоги Генрих тахтдан агдариб, ўзига Генрих IV деб ном олди (1399—1413) Ричард қасрга қамалди ва тез орада ҳалок бўлди Янги династия ўзининг тахтдаги мавқеини мустаҳкамлаш учун феодал аристократиясига ва инглиз черкови епископларига хушомадгўйлик қилди

Ланкастерлар черков ерларини секуляризация қилиш планини бир четга йиғиштириб қўйиб, лоллардларни қаттиқ таъқиб қилдилар ва улардан бир неча юзлаб кишилар еретикликда айбланиб, гулханларда еқиб юборилди Генрих V Франциядаги урушни кенг миқесда бошқатдан бошлаб юборди, бу уруш унинг вориси Генрих VI даврида ҳам давом эттирилди Дастлабки пайтда Ланкастерлар урушни муваффақиятли олиб бордилар Аммо, бундан кейинги ҳарбий муваффақиятсизликлар ҳукуматнинг аҳволини яна баттарроқ мушкуллаштирди Ҳолбуки, уруш илк ўрта аср замонидаги сиесий муносабатлар манзарасини гўе янгилагандай, шахсий ҳокимиятнинг ўзига хос такрорланиши бўлиб чиқди Йирик феодалларга қарам бўлиб қолган Ланкастерлар, уруш маҳалида феодал зодагонларнинг уз теварак-атрофларига яна вассаллар тўплаш, қасрлар қуриш, ўз дружиналарига эга бўлиш (баъзан бу дружиналар сони бир неча минг кишигача етарди) ҳолларига бармоқ орасидан қарадилар Ланкастерлар ўрта ва майда дворянлардан ҳамда шаҳар буржуазиясидан иборат прогрессивроқ «ўрта синфлар»нинг манфаатларига зиён келтирувчи сиесатни амалга оширар эканлар, бироқ улар йирик феодалларнинг ҳам талаб-эҳтиежларини қондира олмадилар Юз йиллик уруш, оқибат-натижада бой берилди Шунинг ўзи билан зодагонларнинг «денгиз орқасидан» янги ер-мулклар олиш ҳақидаги орзу-умидлари пучга чиқди Шундан кейин баронлар Англиянинг ўзидаги ер-мулкла-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рини қайтадан тақсимлашга киришдилар Аристократия орасида қаттиқ ва узоққа чўзилган ўзаро уруш келиб чиқдики, замондошлар уни икки Гул уруши деб атадилар. Қизил гул Ланкастерлар династиясининг эмблемаси эди Уларнинг рақиблари бўлган Йорк династияси вакилларининг гербида Оқ гул тасвири бор эди

Жек Кэд қўзғолони. Ланкастерлар сиесатидан, жумладан солиқларнинг ўсиб боришидан, улар маъмуриятининг суиистеъмолларидан, Юз йиллик урушдаги муваффакиятсизликлардан ва Англия савдосининг издан чиқишидан бўлган норозилик Англиянинг энг тараққий этган денгиз соҳили графликларидан бири бўлган Кент графлигида халқ ҳаракатининг анча кенг авж олишида ифодаланади

Герцог Йорк вассалларидан бири бўлган Жек Кэд бошчилигида 1450 йилда Кентда қўзғолон бўлди Кентнинг кўпгина майда деҳқонлари, шунингдек, шаҳарликларнинг бир қисми қўзғолонда иштирок этди Аммо ҳаракатга асосан эпцарь элементлари раҳбарлик қилди Қўзғолончилар (1450 йил 2 июнь) Лондонга келиб, унда ҳукумат олдига бир қанча талаблар қўйишди. Бу талаблар, асосан, королнинг тегиба маслаҳатчиларини саройдан узоқлаштириш, марказий ва маҳаллий идора ишини тартибга солиш, лордларнинг жойларда ўзбошимчалик қилишига, зулм ўтказишига чек қўйиш талабларидан иборат эди Қўзғолончиларнинг 1450 йилдаги ижтимоий талаблари орасида ишчилар тўғрисидаги низомларни бекор қилиш талаби борлиги диққатга сазовордир (бунда Эдуард III билан Ричард II нинг қонунчилиги кўзда тутилган бўлиб, бу қонунчилик XV асрда ҳам ҳали расмий равишда бекор қилинмаган эди) Бу талаб ҳаракатга энг мазлум элементлар, яъни батраклар, камбағал деҳқонлар ва шаҳарлардаги халфалар ҳам қатнаштанлигини кўрсатди Қўйилган талаблар орасида, шунингдек, герцог Йоркскийнинг короллик кенгашига киритиш талаби ҳам бор эди. 1381 йилги қўзғолон пайтидаги сингари, ҳукумат дастлаб ён беришга мажбур бўлди Лекин харакат қатнашчилари ўзларига берилган ваъдалардан сўнг Лондон шаҳрини ташлаб чиқиб кетадилар, король қўшинлари бўлса чекинган кўзғолончиларга ҳужум қилдилар ва уларни қалтаклай бошладилар Кэд қолган ўз тарафдорлари билан биргаликда бир оз вақт курашни давом эттирди. Аммо король солдатлари билан тўқнашув пайтида Кэд 12 июнда ярадор қилиниб, сўнг асир қилиб олинди Уни Лондонга олиб бораетганларида йўлда вафот этади

Қизил ва Оқ гул уруши. Халқ оммасининг Ланкастерлар династиясига бўлган нафратидан фойдаланган герцог Йоркский тарафдорлари мумкин қадар тезроқ ҳокимиятни ўз қўлларига олишга интилдилар. Генрих VI бетоблиги сабабли 1455 йилда Ричард Йоркский короллик регенти деб эълон қилинди. Бироқ Ланкастерларнинг мухлислари (қолоқ ғарб ва жануби-ғарб уларнинг асосий таянч жойлари эди) тез орада Ричард Йоркс-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кийни регентлик вазифасидан четлатдилар. Худди шу йили Ланкастерларнинг Йоркларга қарши бошлаган урушида дастлаб Ланкастерлар тарафдорининг қўли баланд келди. Бой берилган жанглардан бирида, 1460 йилда Ричард Йоркский ўлдирилди. Ричард Йоркскийнинг боши танасидан жудо қилиниб, қоғоз тож кийдирилган калласи Йорк шаҳрининг қўрғон деворларидан бирига осиб қўйилди. Аммо ўлдирилган Ричард Йоркскийнинг ўғли Эдуард Йорклар тўдасига бошчилик қилди, у ланкастерларни 1461 йилда икки марта мағлубиятга учратиб, Лондонни босиб олди ва ўзини Эдуард IV номи билан король деб эълон этди. Генрих VI эса Тауэр зиндонига қамаб қўйилди.

Йорк династиясининг сиёсати. Йорк тўдаси ҳокимиятни узоқ муддатга ўз қўлига ўтказиб олишга муваффақ бўлди. 1470—1471 йилларда Ланкастерлар ўз томонларига ўтган йирик феодал граф Уорвик кўмагида ҳокимият тепасига Генрих VI ни қайтадан тиклашга бўлдилар. Аммо Эдуард IV тез орада коалицияни тор-мор этиб, тахтни ўзига қайтариб олди. Генрих VI яна Тауэр зиндонига қамалди ва шу ерда ўлдирилди. Эдуард IV Йорк (1461—1483) мустабид идора қилди. У ланкастер зодагонларига қарашли барча мулкларни мусодара этиб, ўз қўлида жуда катта ер фонди тўплади. Бу фонддан ер-мулклар улашиш йўли билан у, ўзига тобе янги зодагонларни вужудга келтирди. Бу зодагонларнинг кўпчилиги ўрта ва майда дворянлар орасидан чиққан эди. Эдуард IV инглиз савдосининг ривожланишини рағбатлантириб (инглиз савдо флотига ҳомийлик қилиш, савдогар-авантюристларнинг ва бошқаларнинг чет эллар билан савдосотиқ қилувчи компаниясига ердам бериш) айни замонда, буржуазияга андишасизлик билан дўқ ва пўписа қилиб ундан тортиқ, қарз тариқасида (лекин қарзини ҳеч қачон тўламасдан) катта пуллар оларди ва ҳ. к. Эдуард IV парламентни онда-сонда ва истар-истамас чақирарди. Бироқ тез орада Йоркларнинг ўз оилаларида ичида кураш бошланиб кетди. Эдуард IV вафот этгандан кейин унинг укаси Ричард III ҳокимиятни босиб олди ва ўзининг иккита жиянини (Эдуард IV нинг болаларини) ўлдирди. Бу воқеа йорклар тўдаси ичида можаро чиқишига баҳона бўлди. Эдуард IV оиласининг тарафдорлари ланкастерлар тўдасининг қолган-қутган одамлари билан бирлашиб, Ричард III ни ҳокимият тепасидан ағдардилар.

Қатъий жанг 1485 йил 22 августда Босворт деган жой яқинида бўлди. Ричард III жангда мағлуб бўлди, Генрих Тюдор ғолиб чиқди. Ланкастерлар династиясига қариндош бўлган Генрих Тюдор шу ернинг ўзидаёқ Генрих VII номи билан король деб эълон этилди. У Эдуард IV нинг қизи Елизавета Йоркка уйланди, шундай қилиб, душманлашиб юрувчи ҳар иккала феодал гуруҳини бирлаштирди.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги феодаллар тўс-тўполони Англиянинг сиёсий тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлди. «Англиянинг бахтига,— деб истиора билан езган эди Энгельс,—

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Қизил ва Ок гуллар урушларида эски феодал баронлар бир-бировларини қириб ташлаган эдилар»[1] Уларнинг ўрнини буржуазия билан алоқадор бўлган ўрта дворян қатламларидан чиққан ва ўз ҳужалигини янги, чинакамга буржуача методлар билан юргизувчи янги дворянлар эгаллади Тюдорлар ана шу янги дворянларга таяниб, қироллик ҳокимиятининг обрў-эътиборини мустаҳкамладилар Тюдорлар замонида Англиядаги қироллик ҳокимияти узил-кесил абсолютизм шаклини қабул қилди

Инглиз миллатининг таркиб топа бошлаши. XIV—XV асрларда Англияда инглиз миллатининг таркиб топа бошлаши учун шарт-шароит вужудга келмоқда эди. Территориянинг умумийлиги ва экономиканинг умумийлиги ана шу вақтларда энди етарлича аниқ намоен бўлди

XIV—XV асрларда Англияда кенг миллий бозор ташкил топиб Лондон мамлакатдаги савдо-сотиқ оборотларининг каттагина қисмини ўзига жалб қилган эди XIV—XV асрларда инглиз адабий тилининг ривожи катта ютуқларни қўлга киритган эди, инглиз адабиети жаҳонга ном чиқарган бир қанча ажойиб асарлар берди

1066 йилги нормандлар истилосидан бошлаб, аввалги пайтда инглиз жамиятининг турли миллий составини акс эттирган икки тилдан фойдаланиб келинди Король сарой зодагонларининг катта бир қисми француз тилида сўзлашардилар Аҳолининг асосий оммаси — деҳқонлар ва шаҳарликлар, ўрта ва майда феодаллар инглиз тилида гаплашардилар Инглиз тили яна бир қанча лаҳжа (шева)ларга бўлинган бўлиб, улар орасида Лондон шеваси етакчи шева эди Қонунлар (фармонлар) француз тилида тузиларди, юристлар суд ишларида ана шу француз тилидан фойдаланардилар, мактабларда дарс беришда француз тили латин тили билан биргаликда қўлланиларди

Аҳоли кўпчилигининг тили бўлган инглиз тили француз тилини хонадон ҳаетидан ҳам, жамият ҳаетидан ҳам аста-секин сиқиб чиқарди 1258 йилдаеқ король Генрих III Англия аҳолисига инглиз тилида (лондон шевасида) баенноma билан мурожаат қилиши лозим бўлди 1362 йилда Эдуард III Лондон шаҳарининг петициясига жавобан, «француз тили унча маълум бўлмаганлиги» туфайли, судлардаги ишлар инглиз тилида олиб борилсин, деб қарор чиқарди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Англияда энг йирик асарлар пайдо бўлиб, уларда Лондон шеваси асосида ривожланган инглиз тили ўзига хос барча луғавий-грамматик хусусиятлари билан миллий адабий тил сифатида майдонга чиқди

Виклефнинг инглизча асарларидан ташқари, машҳур шоир Жефри Чосернинг (1340—1400) асарлари, хусусан унинг XIV аср охирида (90-йиллар) ёзилган «Кентербери ҳикоялари»

[1] К Маркс ва Ф Энгельс 22-т, 309-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

инглиз адабий тилининг шаклланишида катта роль ўйнади. «Кентербери ҳикоялари» оптимизм, нозик юмор, халқ оммасига хайрихоҳлик билдириш ва ҳоким феодаллар синфлари вакилларини эса сатирик (масхара қилиш) руҳи билан суғорилган. Чосер ижоди Ренессанс (ёки Уйғониш) даври янги маданиятининг вужудга келишидан иборат бўлиб, бу янги маданият Англияда Италиянинг Уйғониш даври маданияти билан деярли бир вактда равнақ топди.

XV асрдаги инглиз маданиятини ривожлантиришда Вильям Кэкстон (1422—1491) катта роль ўйнади Кэкстон савдогар, таржимон, матбаачи ва ношир бўлган эди Англияда китоб чоп қилиш шу одам номи билан боғланган (1477 йилдан). Кэкстон 100 та китоб босиб чиқарган, бу китобларнинг кўпчилиги инглиз тилида эди Шулар орасида Чосернинг «Кентербери ҳикоялари», латин классиклари Цицерон, Овидий ва Вергилийнинг инглизча таржималари, Эзоп масалалари ва бошқалар бор эди

XX БОБ

XII—XIII АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯ, ИТАЛИЯ ВА ПАПАЛИК ШТАУФЕНЛАР ИМПЕРИЯСИ

XII—XIII асрларда Германия тараққиетининг иқтисодий ва сиёсий хусусиятлари. XII—XIII асрларда Германияда ҳам ишлаб чиқариш кучлари кўзга кўринарли даражада ўсди Ўрмон массивларини қисқартириш ҳисобига ва ботқоқлик жойларни қуритиш йўли билан экин майдонларини кенгайтириш маъносида ҳам, қишлоқ хўжалик қурол-асбобларини такомиллаштириш (яъни қишлоқ хўжалигида плугларни яхшилаш, темир асбоблар сонини кўпайтириш, далаларни ўғитлаш ва ҳ к) маъносида ҳам деҳқончилик катта-катта ютуқларга эришган эди Оддий ғалла—жавдар, сули, арпа, баъзан буғдой билан бир қаторда маданий-техника экинлари зиғир, наша, вайда ривожлана бошлади. Полизчилик, боғдорчилик, узумчилик, хмелчилик (уруғи пиво пиширишда ишлатиладиган ўсимлик) кенгайди.

Айни замонда Германияда шаҳарларнинг ривожланиши, хусусан бу асрларда жуда авж олди. Рейн ва Дунай дарелари бўйларидаги эски ва янги шаҳарлар гавжум саноат марказларига айланиб, қисман Германиянинг ички вилоятлари билан, қисман қўшни мамлакатлар — Франция, Нидерландия, Италия, Венгрия, Болқон мамлакатлари билан катта савдо-сотиқ ишлари олиб бордилар Мовут тўқиш, сурп ишлаш, металлсозлик, мўйначилик, турли хил қурол-яроғлар ишлаш немис ҳунармандлик цехларининг асосий машғулоти ҳисобланарди. Рейн дареси бўйидаги Кёльн ва Вормс, Майн дареси бўйидаги Франкфурт,

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Юкори Дунай районидаги Ульм, Нюрнберг, Аугсбург бу даврдаги немис шаҳарларини саноат жиҳатдан ривожлантиришда етакчи ўрин тутдилар

Бироқ, мамлакатда товар хўжалиги ривожлана бошлашига қарамай, XII—XIII асрларда Германия ҳар қалай тарқоқ феодал мамлакат бўлиб қолмоқда эди Герцогликлар ҳам бошқа дунёвий ва руҳонии князликлар сони кўпаймоқда эди Император бошқа йирик феодаллар орасида сюзерен, яъни олий сеньор бўлиб қолмоқда эди Йирик феодаллар бу вақтда узил-кесил мерос территориал князларга айланиб бормоқда эдилар Маҳаллий товар алоқаларининг ривожланиши уларнинг маҳаллий ҳоким сифатидаги ролини кучайтирарди Марказий короллик-императорлик ҳокимияти эса шаҳарлар билан заиф боғланган эди Франция ва Англияда шаҳарларнинг король ҳокимияти билан сиёсий иттифоқи бор эди Германияда эса шаҳарларнинг король ҳокимияти билан бундай сиёсий иттифоқи юзага келмади Германия короллари, жумладан, шаҳарларнинг маҳаллий феодалларга қарши олиб борган курашида шаҳарларга бирор-бир жиддий кўмак берганлари йўқ Қисман бунга сабаб шуки, немис шаҳарлари сиёсий саҳнага кейинроқ келиб чиқди Бир қанча ҳолларда ички савдога нисбатан ташқи, қисман транзит савдо-сотиқнинг устунлиги ҳам бу ерда маълум роль ўйнади Аммо Германия король ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқининг йўқлигига асосий сабаб — Герман императорларининг агрессив ташқи сиёсат олиб боришлари эди Италиядаги урушлар, бой итальян шаҳарларининг эксплуатация қилиниши, «дунёга ҳоким бўлиш» планлари, Шарқий Европадаги ва Яқин Шарқдаги босқинчиликлар — мана буларнинг ҳаммаси короллар-императорларни Германиядаги ички сиёсат вазифаларидан четга чалғитиб, уларни немис шаҳарлари тақдирига бефарқ қарайдиган қилиб қўйди Айни вақтда тугалмас урушлар императорларни йирик ва майда феодалларга (князь ва рицарларга) буткул карам қилиб қўйди Чунки императорнинг ҳарбий ресурслари ана шу йирик ва майда феодалларнинг ўз гарданларидаги вассаллик мажбуриятларини бажаришларига бутунлай боғлиқ эди Штауфенлар учинчи германн династиясининг тарихи (1138—1254 йиллар) герман императорлари юргизган ташқи босқинчилик сиёсати Германиянинг ички сиёсати бобида шакадар халокатли оқибатларга олиб келганлигини аниқ яққол кўрсатиб беради

Штауфенларнинг чдора кила бошлаши. Франкон династиясини идора қилиш бефарзанд Генрих V билан тамом бўлгандан кейин, Германиячи бир оз вақт Лотарь Саксонский (1125—1137) бошқарди У кучли император эмас эди ва, шу важдан, Штауфенлар хонадони билан Вельфлар хонадони ўртасида ғийла ишлатишга мажбур булди, чунки Штауфенлар Швабия герцоглари бўлиш билан бирга, Франконияда ҳам кучли таъсирга эга эдилар ва Бавария герцоглари эса Вельфлар хонадонига мансуб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кишилар эдилар Лотарь Бавария герцоги Генрих Мағрур билан яқинлашиб, унга ўз қизини никоҳлаб берди Лотарнинг ўғиллари бўлмаганлигидан, у вафот этгандан сўнг, Вельфлар айни замонда Саксониянинг ҳам герцоглари бўлиб олдилар. Вельфларнинг кучаниб кетастганлигидан бетоқат бўлган князлар Конрад Штауфенни император қилиб сайладилар Конрад III (1138—1152) иккинчи салиб юришида қатнашган эди У ўз ҳукмронлигининг колган вақтини Вельфлар билан курашга бағишлади. Генрих Мағрурнинг ўғли Генрих Шернинг ешлигидан фойдаланган (Генрих Мағрур 1139 йилда вафот этди) Конрад Вельфлардан Баварияни тортиб олиб, уларга фақат Саксонияни колдирди Конрадининг тахт вориси Фридрих I Барбаросса даврида Штауфенлар династияси энг зўр қудратга эга бўлди

Фридрих I Барбаросса ва унинг Италияга қилган юришлари. Фридрих I Барбаросса (Сариқ соқол) 38 йил императорлик килди (1152—1190) У шафқатсиз, тажовузкор, ғоят шуҳратпараст ьа маккор сиесатчи эди Фридрих Баварияни Вельфларга қайтариб бериб, уларни тинчитгач, салиб юришлари натижасида бойиган Италияга ўзининг бутун диққат-эътиборини қаратди. Фридрих Римда тож кийиш пайтидаеқ (1154—1155 йилларда) итальян шаҳарларининг бойиб кетганлигига ва айни замонда Италиянинг сиесий жиҳатдан заифланиб колганлигига иноиган эди Бунга сабаб шуки, Италияда папа, феодал территориал князлар ва шу вақтга келиб амалда шаҳар-республикаларга айланган шаҳарлар бир-бировлари билан душманлашиб юришарди. Фридрих I дастлабки пайтда папа билан дўстона муносабатда бўлишга интилди Рим шаҳарликларининг демократик раҳбари бўлиб, Рим республикасига асос солишга харакат килган (1143 йилда) ва папани дуневи́й ҳокимиятдан махрум килмоқчи бўлган Арнольд Брешианскийни Фридрих I дабдурустдан папага тутиб берди Арнольд Брешианский папа зиндонига ташланди, унинг жасади эса гулханда куйдирилди (1155 и) Рим республикаси тугатилди

Аммо, орадан сал вақт ўтмай, императорнинг папа билан муносабатлари жуда емонлашди Икки орада душманлик пайдо бўлди Папа курияси да, Римда император папа қўлидан «бенефиций» тарзида тож олди ва шу сабабдан у папа айтганларига қулоқ сотмоги лозим, деб баен қилинган эди 1157 йили Безансондаги рейхстагда папа вакили (легати) ана шу ҳақда очиқдан-очиқ гапирган эди Иккинчи томондан, Барбароссанинг ўзида Италияни батамом тобе қилиш ва уни қулоқ коқмай бўйсунадиган вилоятга айлантириш плани вужудга келди Фридрих ўша замонда ғоят кўп ҳисобланган қўшин билан 1158 йилда Италияга кириб келди (воқеанавислар, муболаға килиб бўлса керак, Фридрих 100 минг кишилик қўшин бошлаб келган дейдилар). Амалда бу юриш Италияни янгидан истило қилиш эди Фридрих Италия шаҳар-коммуналаридан императорнинг нонби (итальянча подести) тайинланишига розилик беришларини талаб этди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Буйруқни рад этганликлари учун Милан ва Ломбардиянинг бошқа бир қанча шаҳарлари оғир контрибуция тўлашга мажбур бўлдилар Барбаросса 1158 йилнинг 11 ноябрида Ранкаль водийсида (Пьяченца шаҳрига якин жойда) катта сейм чақириб, унга Италиянинг барча энг йирик феодалларини ва Италия шаҳарларининг вакилларини таклиф этди Ана шу сеймда Ранкаль қарорлари деб аталган қарорлар қабул қилиниб, улар императорнинг Италиядаги хокимиятини чекланмаган ҳокимиятга айлантирди Жиноий ишлар суди, танга-чақа зарб этиш ҳукуки, ер-мулкларини тақсимлаш, шаҳар подесталарини тайинлаш ва ҳоказолар тамомила Фридрих қўлига ўтди Юстиниан кодекси (қонунлар мажмуаси) руҳида тарбия топган Италиянинг Болонья мактаби юристлари император хизматига кириб, унинг учун трактатлар туздилар Улар бу трактатларда Фридрих хокимияти абсолют ҳокимият эканлигини ва бу ҳокимият унга Рим цезарларидан мерос бўлиб ўтганлигини даъво килиб чикдилар Бу трактатларда, император «ердаги жонли қонундир» деб езилган эди

Сиесий мустақилликка кўникиб колган Ломбардия шаҳарлари Барбароссага қарши қўзғолон кўтардилар Ломбардиянинг энг йирик саноат шаҳри бўлган Милан қўзголончиларга бошчилик қилди Қўзғолопга жавобан Барбаросса Миланни босиб олиб (1162 й), уни жуда қаттиқ жазолади, Милан шаҳари теварагидаги қўрғон деворлари ва кўп бинолар вайрон қилиб ташланди. Шаҳар аҳолисига саккиз кун ичида шаҳарни ташлаб чиқиб, қишлоқларга кўчиб бориб жойлашиш таклиф қилинди Милан шаҳарини чўлу биебонга айлантириш мақсадида, унинг марказий майдонини қўш солиб ҳайдаб, сўнгра унинг пушталарига туз сепилди Немис рицарлари Милан енидаги ўз лагерларида қатл этилган ломбардияликларнинг кесилган каллаларини конток қилиб ўйнашарди

Шафқатсиз жазолар Италия шаҳарларининг қаддини вақтинчагина букди Тез орада Ломбардия лигаси номи остида немисларга қарши Ломбардия шаҳарларининг иттифоқи ташкил топди Бу иттифоққа 15 та шаҳар кирди Шу вақтга келиб ўзининг қаддини ростлаб олган ва саноат хам савдо-сотиқ ишларини янгидан йўлга қўйган Милан шаҳари 60- йилларнинг ўрталаридан бошлаб бу иттифоқда яна асосий роль ўйнади Штауфенларнинг ютуқларидан безовта бўлган папа Александр III (1159—1181) ҳам лигага кирди

1167 йилда Барбаросса Италияга яна катта қўшин тортиб келиб, Римни олди Папа Александр III қочиб кетишга мажбур бўлди Император Ломбардия шаҳарларини тинчитмоқчи бўлди, лекин тўсатдан бошланган улат касали унинг қўшинларининг сафини хароб этди (25 минг киши ўлди) ва шундан кейин у Германияга қайтишга мажбур бўлди Барбароссанинг узоқ вақт бўлмаганлигидан фойдаланган Ломбардия лигаси, у билан янгидан тўқнашмок учун етарли даражада ҳарбий кучларни танёрлай

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XII—XIII асрларда Германия ва Италия

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

олди 1174—1176 йилларда Барбаросса яна Италияда пайдо бўлди, лекин бу сафар унинг унчалик омади келмади 1176 йил баҳорида Леньяно деган жойда (Миландан сал узоқроқ) у лига қўшинлари томонидан батамом мағлубиятга учратилди Қизиғи шундаки, немис рицарларини енгган қўшиннинг бир қисмининг на италиялик рицарлар, асосий қисмини эса Миланнинг ва Ломбардиядаги бошқа шаҳарларнинг хунармандлари ва халфалари ташкил қилар эди Леньяно енидаги мағлубият Фридрих I ни Ломбардия шаҳарларига ен беришга мажбур этди Ҳақиқатда Шимолий Италияда Штауфенлар келмасдан аввалги аҳвол қайтадан тикланди Шаҳарлар эркин коммуна ҳукуқини олдилар, бу эркин коммуналар ўз сюзерени сифатида императорнинг олий ҳокимиятини тан олдилар, холос Айни замонда Фридрих I папа давлатининг ишларига ҳар қанақанги аралашувидан воз кечиб, папага ҳам ен беришга мажбур бўлди

Фридрих Барбаросса ва Вельфлар. Барбароссанинг 1176 йили мағлубиятга учрашининг сабабларидан бири — императорнинг энг йирик вассали Генрих Шер Вельфнинг Италияга ердамчи қўшин олиб бориш ҳақидаги илтимосини рад қилиши бўлди Вассаллик мажбуриятларини бажармаганлиги учун Генрих Вельф феодаллар судига тортилган эди Бирок Генрих Шер императорга бўйсунишдан бош тортиб, император ва уни қўллаб-кувватлаган князлар билан уруш бошлади Князларнинг ўзаро уруши икки йил (1178—1180) давом қилиб, Вельфларнинг енгилиши билан тамом бўлди Генрих Шер таслим бўлиши керак эди Князлар суди Генрих Шерни Германиядан ҳайдаб юбориш ва уни барча танҳо ерлардан маҳрум килиш ҳақида ҳукм чиқарди Кейинчалик Генрих Шер Германияга кантиб келди ва император унинг айбларини қисман кечди Унга Германияда қолиш рухсат этилиб, Саксония ерларининг бир қисми (Браушвей герцоглиги) қайтариб берилди Аммо Саксония ерларининг катта бир қисми бошқа князлар ўртасида бўлинган эди Вельфлар устидан ғалаба қозониши Барбароссанинг катта ютуғи бўлди Бу ғалаба ҳатто энг йирик феодал ҳам император олдидаги ўз вассаллик мажбуриятларига панжа орасидан бефарк караши мумкин эмаслигини кўрсатди Акс ҳолда у албатта жазога тортилар эди Аммо, иккинчи томондан, императорнинг Вельфлар устидан козонган ғалабаси Вельфлар уруғининг куч-қудратига ҳаваси келиб юрган бошқа феодалларнинг берган ердами тўфайлигина кўлга киритилди Барбаросса бошка бирор бир антифеодал кучларга таянгани йўқ. Аксинча, Фридрих ўзининг Италияга нисбатан юргизган сиесатида шаҳарларнинг батамом рақиби эканлигини кўрсатди Шунингдек, Барбаросса Германия шаҳарларига ҳам нафрат назари билан қаради Саксонияни таксимлаш ва бу ўлкани бир нечта йирик феодалга ўтказишнинг ўзи феодал тарқокликнинг батамом тантана қилганлигини кўрсатди

Барбароссанинг Сицилияга нисбатан тутган сиёсати. Фридрих Барбаросса ўз императорлигининг охирида яна Италия иш-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларига қайтди 1186 йили у ўз ўғли Генрих VI ни Сицилия тахтининг ворис маликаси Констанцияга уйлантирди Шунинг ўзи билан Штауфенлар Сицилия оролларидан ташқари, Италиянинг бутун жанубий қисмини ҳам ўз ичига олган кучли королликни қўлга киритдилар Барбаросса буни ўзининг дипломатик фаолиятидаги энг йирик ютуқ деб билди Ҳақиқатда олганда, бу иш Штауфенлар тарихида фалокат келтирувчи машъум бир хато иш эди Ана шу иш туфайли Штауфенлар папаликни ва Ломбардия шаҳарларини ўзларига қарши яна қуроллантирдилар Эндиликда герман феодаллари шимол ва жанубдан туриб папаликка ва Ломбардия шаҳарларига хавф-хатар солмоқда эдилар Сицилиянинг ўзида Генрих VI га истило қилинган мамлакатдагидек иш юритиш тўғри келди, чунки маҳаллий аҳоли унга ва у билан бирга келган немис феодалларига ажнабий золимлар ва босқинчилар деб қарарди

Фридрих I Барбаросса 1190 йилда ўзи қатнашган учинчи салиб юриши маҳалида вафот этди

Кейинчалик, XIX асрнинг немис миллатчилик адабиетида ва XX асрнинг фашист тарихчилари асарларида Фридрих Барбаросса сиймоси ута кетган даражада идеаллаштириб курсатилди Унинг сиесии куч-қудрати ҳар тарафлама муболағалаштирилди, унинг олиб борган урушлари ва ўйлаган ҳарбий фикр-ниятларига «дуневи сиесат» хусусиятлари атайин қўшиб қўйилди 1940 йили Гитлер Совет Иттифоқига юриш планини «Барбаросса плани» («Barbarossa Fall») деб атаган эди

Иннокентий III даврида папалик. Папа Иннокентий III даврида (1198—1216) папа ҳокимияти зўр қудратга эга эди Унинг даврида папа теократияси деган гоя энг ўткир формулировкага эга эди «Ердаги ҳокимият — хоқонларга, самодаги ҳокимият — руҳонийларга берилган», «Таналар устидан короллар, жон устидан руҳонийлар қўйилган», «Папа ҳокимияти — қуеш, императорники — ой», «Ой қуешдан еруғлик олганидек, императорлар ҳам ўз хокимиятларини пападан оладилар» Булар Иннокентий III нинг севган афоризмлари эди Ўрта аср католик черковининг гоят катта реал қудратга эга эканлиги папанинг даъволарига бу сафар мувофиқ бўлиб тушган эди Папа суди катта трибуналга айланиб, у бутун Европадан тортиб келадиган диний ва қисман граждан ишларини (масалан қўйди-чиқди ишлари) қарайдиган бўлди Папа хазинаси ўша замондаги Европанинг истаган королининг хазинасидан бойроқ эди Турли-туман номлар остида ва Европанинг энг олис мамлакатларидан ундирилган кўп сонли хирожлар Римга гоят катта суммаларда оқиб келиб, папа банкирларини бойитар эди Кўпгина короллар ўзларини папа вассали деб тан олган эдилар Шулар орасида Англия, Арагон, Португалия, Болгария, Швеция, Дания, Польша, Арманистон короллари бор эди Иннокентий III ихтиерида монахларнинг урушқоқ янги орденлари бўларди Унинг даврида аҳолининг қуйи табақалари орасида ваъзхонлик ишларига ихтисослашган францискан-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар ва университетларга кириб, уларда инквизиция ишларини олиб борган доминиканлар орденларига эндигина асос солинган эди Турли ереслик ишлари юзасидан махфий черков суди ҳисобланган инквизиция Иннокентии III давридаеқ Францияннинг жанубида кенг ҳаракат қила бошлади, Францияннинг жанубида эса альбигончилар ереси кенг тарқалган эди Иннокентий III ворислари даврида инквизиция бутунлай доминиканлар қарамоғига ўтиб, анни замонда у ўз фаолиятини Европанинг бошқа мамлакатларига енди

Иннокентий III императорлик тож-тахтининг ўзини ҳам ўз тасарруфига олган эди Генрих VI вафот этгандан кейин (1197 йилда) уннинг ўгли ва тахт вориси бўлмиш Фридрих II Штауфен энди уч ешга тўлган эди У Сицилия короллигининг короли деб эълон этилди Аммо князлар Барбароссанинг иккинчи ўғли Филипп Швабскийни император қилиб сайладилар Папа бошда бу одамга розилик берган бўлса-да, лекин кейин Филипп билан жанжаллашиб қолди ва Вельфлар тўдасига мансуб Оттон Вельфнинг (Генрих Шернинг ўғли) номзодини кўллаб-қувватлади. Оттон IV номи остида император деб эълон қилинди Шундай килиб, Германияда бир-бирови билан ракиблашувчи икки император пайдо бўлди Иннокентии III Оттон IV билан ҳам аччиқлашиб, 1212 йилда еш Фридрих II ни император деб эълон этди Ёш Фридрих II папанинг Сицилиядаги мулклари бўнича унинг вассали хисобланарди

Фридрих II Штауфен. Фридрих II (1212—1250) Штауфенлар хонадонининг иккинчи энг кузга кўринган вакили эди Ярим немис, ярим итальян бўлган Фридрих турли-туман маданий таъсирларга берилган эди Араб-Византия таъсири унда айникса кучли эди Унинг саройида араб, византиялик ва яҳудий олимлари тўпланган эди Унинг ўзи араб ва юнон тилларини биларди, латинча трактатлар ва итальянча шеърлар езарди Унинг Пилермодаги саройи ўзининг зеб-зийнати ва ҳает услуби жиҳатидан Шарқдаги араб султонларининг саройларини эслатиб турарди. Шарқ музикаси ва ракслари, шарк адабиети ва поэзияси, шарқ архитектураси император томонидан ҳар тарафлама рагбатлантириларди «Монахлар уламоларнинг фитна-фасодлари ва кирдикорларига карши курашмайдиган ва уларнинг шу фитна-фасодларидан чўчимайдиган» Шарқ сиесий тузумининг афзалликлари ҳакида Фридрих II ҳар доим мақтаниб сўзларди Шарқдаги араб-турк хокимларининг баъзилари Фридрихнинг шахсий дўстлари эди

Фридрих II нинг сиесати, аввало Сицилия короллигини марказлашган бюрократик монархияга айлантиришдан иборат эди. Бу борада у анча-мунча иш қилди У Сицилия феодаллари томонидан ўзига қарши кўтарилган бир канча қўзғолонларни бостирди Мусулмонлардан тузилган елланма отрядлар бу ишда Фридрих II га зўр таянч бўлди 1231 йилда Фридрих Сицилия короллигининг конституциясини матбуотда эълон қилди Бу конс-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

титуцияда маҳаллий феодалларнинг ҳуқуқлари, шунингдек, Жанубий Италия шаҳарларининг эркинлиги янада кўпроқ қирқилди. Короллик бир нечта маъмурий округларга бўлиниб, уларни *король* томонидан тайинланадиган губернаторлар идора қиларди. Бутун аҳолидан ер солиғи ундириларди, бундан ташқари, кутгина эгри солиқлар мавжуд эди. Сицилия короллигининг энг олий амалдори юстициарий бўлиб, унинг ғоят катта ваколат эгаси эканлиги ҳудди араб халифаларининг вазирларини эслатиб турарди. Доимий сақланадиган елланма армия ва флот марказлашган Сицилия давлатини тўлдириб турарди.

Фридрих II Германияда тамомила бошқача сиесат юргизарди. Германияда истиқомат қилмаганлиги туфайли ҳамда герман князлари ва бошқа феодаллар императорликка бошқа бирорта номзодни кўрсатмасликлари учун, Фридрих II уларга нисбатан ҳар қандай ен беришларга кўнаверар эди. Германиядаги дунеий ва руҳоний князларнинг маъмурий-суд бобидаги ҳуқуқларини кенгайтириш тўғрисида Фридрих II розилик берди. Герман князлари шаҳарлар билан баҳслашиб қолган пайтларда Фридрих II ана шу князларни қўллаб-қувватлади. 1232 йили Рейн шаҳарлари маҳаллий феодаллардан қутулишга ва эркин коммуналар ҳуқуқини олишга интилган пайтларида, Фридрих II феодалларга ен босди ҳамда у шаҳар ҳаракатини қатъиян қоралайдиган ва каттиқ жазо чоралари билан шаҳарликларга ҳавф туғдирадиган фармон чиқарди.

Италияда Фридрих II Ломбардия шаҳарларига қарши душманлик ҳаракатларини янгидан бошлаб юборди. Аммо Ломбардия шаҳарлари, Барбаросса замонидаги сингари, Штауфенларга қарши курашда бу сафар ҳам папалик билан бирлашдилар. Фридрих II даврида император ҳокимиятининг папа ҳокимиятига қарши олиб борган кураши ҳар иккала томон учун ғоят даражада қаттиқ ва шиддатли бўлди.

Папалик билан курашнинг янгидан бошланиб кетиши. Фридрих II Иннокентий III билан дўстона муносабатда эди. Аммо XIII асрнинг 20-йилларида, папа Григорий IX даврида (1227—1241) император билан папанинг муносабатлари ғоят даражада кескинлашди. Папа императордан салиб юришига жўнаб кетишни талаб қилди. Фридрих II 1228—1229 йилларда шундай юришни (олтинчи салиб юришини) ташкил қилган эди. Лекин юриш тез орада тамом бўлганлигидан ва Турк-Миср султонининг нисбатан кичик ен беришларига императорнинг қаноат ҳосил қилганлигидан папа курияси жуда ранжиган эди. XIII аср 30-йилларининг ярмидан эътиборан императорнинг папалар ва айни замонда Ломбардия шаҳарлари билан ўн-беш йиллик шиддатли уруши бошланди. 1232 йилдаёқ папа иштирокида Ломбардия лигаси расмий суратда яна ишга тушди. 30-йиллар ўртасида Фридрих II Миланга юриш қилиб, бошда муваффакиятга эришди. У Ломбардия қўшинларининг бир қисмини тор-мор этди. У Римга кириб, папа Григорий IX ни у ердан қочишга мажбур этди. Бун

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

га жавобан Григорий IX Фридрих II ни диндан қайтган деб черковдан ҳайдади ва герман князларига бошқа император сайлашни таклиф этди Папа Иннокентий IV (1243—1254) даврида Фридрих II нинг папа билан кураши айниқса шиддатли тус олди Иннокентий IV Римда истиқомат қилишдан хавфсираб, Генуяга кўчиб кетди Шу ердан туриб у француз ва инглиз королларини императорга қарши уруш очишга даъват этди Папа томонидан 1245 йилда Лионда йиғилган черков собори, Фридрих II ни «кофирлик» ва «шаккоклик»да айблаб, унинг барча фуқаролари қасамдан ҳалосдирлар, деб эълон қилди Императорга қарши салиб юриши эълон қилинди Бирок француз ва инглиз короллари Штауфенлар билан бўладиган урушга аралашишни истамадилар Германияда Фридрих II нинг ўғли Конрад IV герман феодалларидан бир қисмининг қўллаб-қувватлашига эришса билди ва айни вақтда ваъдалар килиб, баъзи герман (Юқори Дунай) шаҳарларини ўз томонига оғдирди Италиянинг ўзида шаҳарларнинг бир қисми император томонига ўтди Икки тўда, яъни папа тарафдорлари бўлган гвельфлар[1] билан император тарафдорлари бўлган гибеллинлар[2] ўртасидаги кураш кўпинча шиддатли ўзаро урушга айланиб, у Италиянинг кўпгина шаҳарларида юз берди

Пировардида, Фридрих II душманлар билан курашда ўзининг барча молиясини совурди У 1248 йили Парма ёнидаги жангда жиддий мағлубиятга учради Орадан икки йил ўтгач, Фридрих II вафот этди Фридрихнинг ўзинигина эмас, балки Штауфенларнинг барча авлод-аждодини қарғаган папа бехад хурсанд бўлди

Штауфенлар династиясининг тугаши Германияда император ҳокимиятининг тушкунликка кетиши. Фридрих II вафот этгандан кейин унинг ўғли Конрад IV император килиб сайланди Аммо орадан сал вақт ўтмай, 1254 йилда Конрад қазо килди, унинг гўдак ўғли Конрадинни герман князлари император қилиб сайлашдан бош тортдилар Конрадин амакиси Фридрих II нинг иккинчи ўғли Манфред ҳузурига кетиб қолди Сицилия короллиги ана шу Манфред қўлига ўтган эди Бироқ папалар, Штауфенлар авлод-аждодлари Италиянинг жанубида ҳукмронлик килишини сира хохламадилар Папалар Карл Анжуйский (француз короли Людовик IX нинг укаси) бошлиқ француз феодалларини Италияга таклиф этдилар

Француз қўшинлари 1266 йили Беневент шаҳари ёнида Манфредни енгдилар Бу жангда Манфред ўлдирилди Конрад IV нинг ўғли — еш Конрадин 1268 йили ўз тарафдорлари ердамида французларни Жанубий Италиядан сиқиб чикаришга ҳаракат қилди Аммо Конрадининг омади келмади Асир қилиб олинган Конрадининг Неаполда боши танасидан жудо қилинди

---

[1] Итальянлар талаффузида «вельфлар» сўзининг ўзгаргани

[2] Штауфенларнинг Швабиядаги қасрларидан бирининг «Вейблинген»ини» ўзгарган номи

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

(1268 и) Штауфенлар династиясининг сунгги вакили ана шу тариқа ҳалок бўлди Штауфенларнинг ҳалокати натижасида Германиядаги императорлик ҳокимияти тамомила орқага кетди Узоқ фурсат давомида (1254—1273) Германияда ҳақиқатда бутунлай император бўлмади Германияда марказий ҳокимиятнинг бўлмаслиги мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишини буткул тўхтатиб қўйди Феодалларнинг ўзаро урушлари мамлакатни ҳароб қилди Энгельс таъбири билан айтганда «Гогенштауфенлар даврида Германиянинг ҳароб этилиши» Штауфенлар томонидан «Италия шаҳарларини талон-торож қилиниши»нинг бевосита натижаси эди[1]

XXI БОБ

XII—XV АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯ. «ШАРҚҚА ҲУЖУМ». ГЕРМАНИЯНИНГ ИЧКИ ТАРАҚҚИЁТИ

Немис феодаллари истило қилмасдан олдин полаб ва Балтикабуйи славянларининг ижтимоий тузуми. Эльба даресининг ўнг томонида ва Болтиқ денгизи қирғокларида яшаган ғарбий славянлар — вагралар, ободритлар, лютичлар, поморянлар ва бошқалар XII аср ўртасига келиб феодаллашиш йўлида анчамунча олға кетган эдилар Уларда уруғчилик муносабатлари тобора кўпроқ емирилиб бормоқда эди Славянларда аҳолининг асосий оммасини озод деҳқонлар, яъни Киев Русидаги деҳқонларга ўхшаб, с м е р д л а р деб аталувчи жамоа аъзолари ташкил қилардн Аммо смердларнинг бир қисми энди ўз мустақиллигини йўқотган эди Бундан қарам смердлар зодагонлар ерида истиқомат қилиб, улар учун маълум мажбуриятларни бажаришлари лозим эди Жупанлар ва витязлар (славянларнинг уруғ зодагонлари манбаларда шундай деб аталарди) аста-секин феодалларга айландилар Хали тулиқ крепостнойларга айлантирилмаган қарам смердлардан ташқари, зодагонларда одатда купчилиги ҳарбий асирлардан иборат оз сонли қуллар ҳам бўларди Улар ер участкаларига ўтказилган бўлиб, батамом крепостнойларга айлантирилган ва ўз хўжаларининг ер-мулкини ташлаб кетиш ҳуқуқидан махрум қилинган эдилар Бироқ ғарбий славянларда феодаллаштириш жараени XII аср ўрталарида ҳам ҳали тамом бўлмаган эди Қабила ва уруғларга бўлиниш ҳали ўз кучини йўқотмаган эди Қабилалар иттифоқ (федерация)ларга бирлашган бўлиб улар номустаҳкам эдилар ва одатда кўпми-озми вақт ўтиши билан тарқалиб кетардилар Мустаҳкамроқ ҳарбий-феодал давлат барпо этишга уринишлар XI—XII асрларда ободритларда аниқса очиқ-ойдин кўрилди («Венд короллиги»[2]), бундай

[1] «Маркс ва Энгельс архиви», X т., 357-бет

[2] «VII—XI асрларда ғарбий славянлар» деган VII бобга қарансин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

урнашишлар маҳаллий, ҳали кучли уруғ-қабила зодагонлари оппозициясининг қаршилигига учради Герман феодаллари феодаллашиб бораётган қўшни славян жамиятининг ижтимоий-сиёсий зиддиятларидан фойдаланишга шошилдилар Немис феодаллари ҳосилдор, яхши ишланган славян ерларига ҳаваслари келиб, шу славян территориясини феодал колонизацияси майдонига айлантириш учун уни босиб олишга ҳаракат қилдилар

Герман феодаллари славянларга қарши экспансия қуроли сифатида католик черковидан кенг фойдаландилар, католик черкови ўз навбатида мажусий славянларни христиан динига киритишдан манфаатдор эди Славянларни зўрлаб христиан динига киритиш — Эльба даресининг ўнг томонидаги ва Поморьедаги ғарбий славян ерларида немис феодаллари томонидан амалга оширилган агрессив сиёсатнинг муҳим бўғини ҳисобланарди

Эльба даресининг ўнг томонидаги ерларнинг истило қилиниши. XII асрда немис феодалларининг ғарбий славян ерларига ҳужуми янгидан кенг миқёсда бошланди Славянлар билан кўшни бўлган саксониялик феодаллар Шарққа айниқса кўпроқ интилдилар Славян қабилаларининг тарқоқлиги ва князлар ўртасидаги низолардан фойдаланган герман феодаллари XII—XIII асрларда ободритлар, лютичлар ва поморянларнинг бепоён ерларини босиб олдилар Герман феодалларининг ғарбий славянлар билан олиб борган кураши бу сафар европалик феодалларнинг Шарққа қилган салиб юришлари билан бир вактга тўғри келди ва герман феодаллари салибчилар идеологиясини тамомила ўзлаштириб олди Мажусий-славянларга қарши кураш Германияда ўзига хос «салиб юриши»— деб ҳам қаралди Бир нечта йирик герман феодаллари (улар орасида асосий киши Генрих Шер Вельф эди) бошчилик қилган рицарларнинг «салиб» қўшини 1147 йилда ободритлар юртига юриш қилди Юришда 60 мингтагача немис рицари қатнашди Немислар сон жиҳатидан ғоят даражада кўп бўлишларига қарамай, зафарга эриша олмадилар Ободритлар князи Никлот душманга қарши ўрмонзор ва ботқокликлардан фойдаланиб, душманга қаршилик кўрсатишни уюштира билди Салибчиларнинг ўзлари орасидаги келишмовчилик ва низо славянларнинг мудофаасини енгиллаштирди Рицарлар натижасиз қайтиб кетдилар Шундан кейин Никлот герман феодалларининг иттифоқчилари бўлган дачияликларга қаттиқ зарба берди ва немис колонистларининг катта бир қисмини яна Германияга ҳайдаб юборди Аммо немислар Эльба даресининг ўнг томонидаги ерларга ҳужумни давом эттиравердилар Никлот ана шулар билан курашда халок бўлди (1160 й)

Никлотнинг ўгиллари немис агрессорлари билан бир оз вақт курашни давом қилдирсалар-да, лекин ўз мулкларининг мустақиллигини сақлаб қола олмадилар. Пировардида, улар ўзларини императорнинг вассаллари деб тан олдилар 1170 йили ободрит-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар ерида Мекленбург герцоглиги[1] номи остида янги ярим славян, ярим немис герцоглиги ташкил топиб, у империя составига кирди. Мекленбургда кўп сонли немис колонистлари, фақат рицарларгина эмас, балки деҳқонлар ва шаҳарликлар ҳам кўчиб келиб жойлашиб, улар бу ерда имтиезли мавкега эга бўлдилар. Ободритлар еринииг бир қисми бевосита Саксония герцоглиги мулкларига киритилди Генрих Шер босиб олган Любек шаҳари (немислар собиқ славян шаҳари ўрнида барпо этган эдилар) немисларнинг Болтиқ денгизи бўйидаги энг муҳим порти бўлиб қолди ва айни замонда немисларнинг Балтика бўйига томон янада ҳаракат қилиб бориши учун форпост (таянч нуқта)га айланди 1180 йилда поморянлар ўз мустақилликларини йўқотдилар Бу ерда ҳам Померания номи остида (Поморьеннинг ўзгарган славянча номи) ярим славян князлиги ташкил топди Унинг иккинчи номи узоқ вақтгача Славия деб аталиб келди

Бранденбург маркграфлиги Ўрта Эльба бўйида энг йирик герман мулки бўлиб қолди Лютичлар деган славян қабиласининг ерлари Бранденбург маркграфлигининг тузилишига асос бўлди Йирик герман феодали Альбрехт Медведь Аскачия (1170 йилда вафот этган) лютичларга қарши қилинган юришга бошчилик килди Альбрехтнинг ўғли ва невараси даврида Бранденбург маркграфлиги то Одер даресига чўзилиб борган булиб, у лужицк славянлари территориясининг бир кисмини (Лужицк ва Мейссен маркалари) ҳам ўз ичига олган эди Тахминан 1244 йилда славянларнинг шпрева (Шпрева дареси ени сўнгрок немислар атаганларидек, Шпрее дареси сўзидан) қабиласи ерида Берлин шаҳари барпо этилиб, кенин у Бранденбург пойтахти бўлиб қолди XIII ва XIV асрлар мобайнида Бранденбург маркграфлигини немислар зўр бериб колонизация қилдилар Маҳаллий славян аҳолисидан тортиб олинган энг яхши ерлар немис колонистларига берилди Шунингдек, туб жой славян аҳолиси сиқиб чиқарилиб, славян шаҳарларига немислар ўтказилди Махаллий славян аҳолиси зиғирча қаршилик кўрсатадиган бўлса, улар энг шафқатсизлик билан йўқ қилиб ташланарди Славян аҳолиси емон ерларга сиқиб чиқарилди, зўрлаб немислаштирилди, қувғин қилинди ва ўлимга маҳкум этилди Ёт халқлар ерида барпо этилган Бранденбург XIV—XV асрларда ҳам харбий колониялик қиёфасини саклаб қолди Катта-катта ер-мулк (танҳо)ка эгалик қилган кўп сонли рицарлар имтиезли ҳоким табақани ташкил қилдилар ва шаҳарликлар билан деҳқонларни сира-сира менсимадилар

Славянларнинг Силезия вилояти мушкул тарихни бошидан кечирди Слезан аҳолиси (қадимий слезанлар) ўтирган бу территория бошда Польша короллиги составига кирган эди XII—XIII асрларда бўлиб ўтган феодал ўзаро урушлари натижасида

---

[1] «Мекленбург» номи Великиград шаҳари номининг кисман таржимаси, қисман славянча номнинг бузилгани бўлиб, Великиград илгари ободритлар пойтахти эди (Великиград — Меликиград — Мекеленград — Мекленбург)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

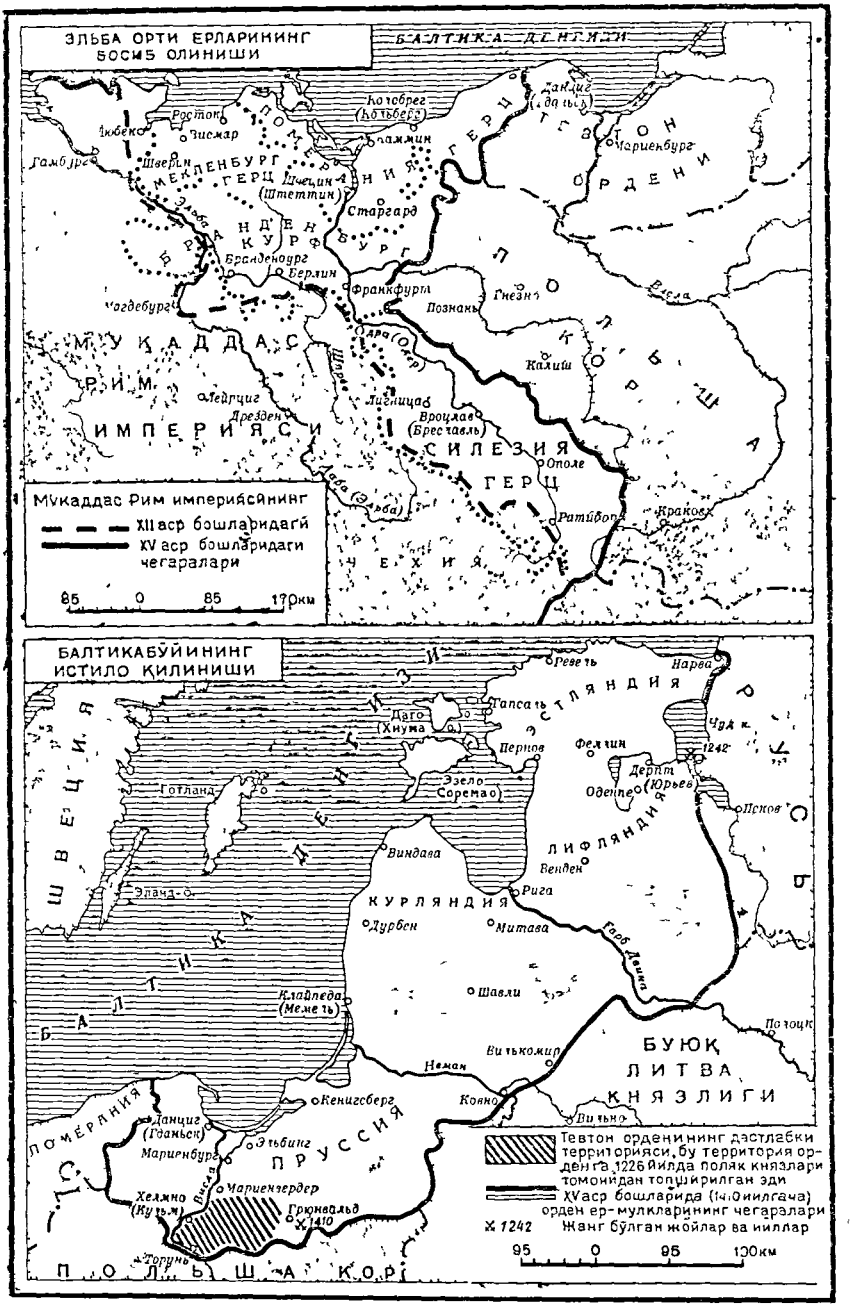

Немис феодалларининг Шарқдаги истилолари

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Силезия князлари Польша короли билан ер-мулкка эгалик қилиш алоқаларини узиб, герман императорини (биринчи марта 1163 йили Фридрих Барбароссани) ўз сюзеранлари деб тан олдилар Силезияни немислар колонизация қилишди Силезия зодагонлари немис тили ва урф-одатларини ўзлаштирдилар Силезия Силезия герцоглиги номи остида Муқаддас Рим империяси составига кирган деб ҳисобланди ва кенинчалик, XIV аср ўрталарида Чехия ҳукмронлигига ўтди

Немис феодалларининг Балтика бўйини истило қилишлари. Немисларнинг Балтика бўйига киришлари XII асрнинг иккинчи ярмидан бошланган эди Бу маҳалда немис савдогарлари Болтиқ денгизи соҳилида факториялар барпо эта бошладилар Савдогарлар кетидан немис миссионерлари келиб, улар ливлар, қурлар, эстлар ва бошқаларнинг маҳаллий қабилалари орасида христианликни сидилар 1201 йили немислар Рига шаҳрини барпо этдилар, сўнг у Балтика бўйида немис колонизациясининг таянч манзили бўлиб қолди Папа Иннокентий III мажусий ливларга, қурларга ва уларнинг қўшинларига қарши махсус салиб юриши эълон килди Ливонияни истило қилиш учун, шунингдек, Ливония еки қиличбардорлар Ордени (чунки рицарлар плашига қилич тасвири солинган эди) деб аталган алоҳида орден ҳам таъсис этилди Янги орден устави фаластинликларнинг орденлари уставидан кўчириб олинган эди XIII асрнинг 20—30- йилларида ливлар ва қурлар истило қилинган бўлиб, улар зўрлаб чўқинтирилдилар Черков фойдаси учун уларга ўнир десятина солиғи солинди Истило этилган ўлкадаги енесий ҳокимият Рига епископи билан қиличбардорлар Ордени магистри ўртасида тақсимланди [1]

Тез орада немислар Балтика бўйининг бошқа районида ҳам пайдо бўлдилар Прусларнинг жанубий Балтика бўйи қабиласи билан урушган поляк князлари Тевтон орденини ердам беришга даъват этиб, калтис иш қилдилар (XIII аср бошларида Тевтон ордени Фаластиндан Европага кўчиб ўтган эди) Орден поляклариниг таклифини қабул қилиб, 1226 йилда ўз фаолиятини Қуйи Висла дареси бўйига кўчирди Дастлабки пайтда унинг таянч манзили Кульм (еки полякча Хельм) шаҳари эди Орден рицарлари ана шу ердан туриб прусларга қарши ҳужум қилдилар ва ярим аср ичк (1230—1284) курашдан кейин улар мамлакатни истило қилдилар Мариенбург шаҳари Тевтон (еки ҳозирги номи билан атасак, Пруссе) орденининг пойтахти бўлиб қолди Шунингдек, янгидан барпо этилган Кенигсберг, Мемель шаҳарлари ва бошкалар Пруссиянинг йирик марказларига айланди 1237 йили Тевтон ордени қиличбардорлар Ордени билан бирлашиб, шу тарика ўз таъсирини Болтиқ денгизининг барча шарқий соҳилига ейди Орден рицарлари Балтика бўйини истило килишни гоят

[1] Анни замонда XIII асрнинг иккинчи ва учинчи ўн йилликларида Балтика бўйига данияликлар ҳам ўтиб кириб, Шимолий Эстонияни босиб олган эдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

даражада шафқатсизлик билан олиб бордилар Маркс уларнинг хатти-харакатларини мана бундан деб тасвирлаган эди «Мексикада ва Перуда испанлар аҳолига қандан қахр-ғазаб қилган бўлсалар, рицарлар ҳам шундай ваҳшийлик қиладилар, прусслар мардларча каршилик кўрсатадилар-у, лекин бора-бора дармонлари қурийди, чет эллик истилочилар мамлакат ичкарисига ўтиб кириб, ўрмонзорларни кесиб ташлайдилар, ботқокликларни куритадилар, туб жой аҳолининг эркинлиги ва фетишизмини йўк киладилар, немисча услубда қасрлар, шаҳарлар, монастирлар, сеньориялари ва епископликлар барпо этадилар Аҳолини қириб ташланмаган жойларда бу аҳолини кулларга айлантирадилар Папа янгидан-янги салиб юришларини таргиб қилиши натижасида немис талончилари ва колонистларининг янги-янги оқимлари шу томонларга куплаб кела бошлайди»[1]

Муз устидаги жанг. Немис рицарлари рус ерларига ҳам киришга уринидилар Улар Новгород ва Псков ерларига хавф сола бошладилар Бир вақтлар (1241 й) Псковда хатто немис гарнизони бўлган, 1242 йил мартида Новгород князи Александр Невский Псков еридаги немис отрядларини тор-мор қилиб, Псков шаҳарини озод қилди 1242 йилнинг 5 апрелида Чудь кўлида немисларнинг новгородликлар билан тарихий жанги (Муз устидаги жанг) бўлиб, новгородликларга яна Александр Невский бошчилик қилган эди Рус кўшинлари немис рицарларини тамомила енгиб, уларни рус чегараларидан анча ташқарига улоқтириб ташладилар

Русларнинг орден устидан қозонган ғалабаси прусларни ҳам ғапратга киргизди Прусслар ҳам боскинчиларга қаршилик кўрсатмокчи бўлдилар Айрим прусс қабилаларининг бир қанча чикишларидан кейин 1260 йилда прусларнинг ва қисман ливларнинг ҳамма жойда қўзғолонлари бўлиб ўтди, бу қўзғолонлар 80-йилларнинг ярмидагина бостирилди Худди шу вақтда литваликларга ҳам орден билан шиддатли кураш олиб боришга тўғри келди, литваликларнинг курашига князь Миндовг (60-йиллар) бошчилик қилди Шундай қилиб, рус халқининг Тевтон орденига қарши олиб борган кураши ўз мустақиллигини ана ўша босқинчилардан саклаб қолган қўшни Балтика бўйи халкларининг кураши билан қушилиб кетди

Орден давлатининг тушкунликка тушиши. Орден Пруссияни истило қилгандан кейин, у Польшани ва Литвани Болтиқ денгизидан кесиб қўйган ҳамда уларнинг снесий мустақиллигига хавф-хатар солган йирик давлатга айланди 1346 йилда орден данияликлардан Эстония территориясини сотиб олди Орден ер-мулклари эндиликда Болтиқ денгизининг бутун жанубий ва шаркий соҳиллари бўйлаб узун минтақа бўлиб ейилиб, то Фин қўлтигига ча чўзилиб борди Орденнинг бундан кейинги агрессия қилиш хавфи 1386 йилда Польша-Литва унияси тузилишининг асосий

[1] «Маркс ва Энгельс архиви», V т 342—343-бетлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

сабабларидан бири бўлди[1] 1410 йилнинг 15 июлида поляклар, литваликлар ва руслар Грюнвальд енидаги жангда орденга қатъий зарба етказдилар Грюнвальд жанги ўрта аср Европаси тарихидаги энг йирик жанглардан бири бўлди Орден қўшинлари сафида Ғарбий Европадаги 22 мамлакат вакиллари жанг килди Поляклар, литваликлар ва руслардан ташқари, бошқа лагерда Ян Жижка бошчилигида кўпгина чехлар жанг қилдилар Ян Жижка кейинчалик гусчиларнинг рахбари бўлиб қолди Ҳар иккала томонда туриб жанг қилган кўшинларнинг умумий сони қарийб 200 минг кишига етар эди Шундан кейин орден давлати орқага кета бошлади XV асрнинг 50—60- йилларида Польша билан олиб борилган янги, узоққа чўзилган уруш натижасида орден тамомила яксон килинди ва у 1466 йилда Польшага вассал қарам бўлишга мажбур бўлди Орденнинг орқага кетишида ташқи шароитлардан ташқари (славян халқлари билан Литванинг бирлашиб ҳужум қилиши), бу ўзига хос ярим черков, ярим дуневий феодал давлатнинг ички зиддиятлари ҳам катта роль ўйнади Шаҳарликлар билан орден корпорацияси ўртасидаги жиддий антагонизм анникса очиқ билиниб турарди Дуневий рицарлар бой руҳонии рицарларга, хусусан, магистр ва унинг кенгаши (капитула) бошлик орденнинг юқори табақа одамларига боғлиқ бўлиб қолишга ҳам нафрат назари билан қарардилар

Герман шахарларининг ўсиши. Шимолий Ганза Швабия ва Рейн иттифоқлари Шимолий ва Болтиқ денгизларида савдо-сотик ишлари олиб борган ва Ғарбий Европа мамлакатларининг Шимоли-Шарқий Европа билан олиб борган савдо ишларида воситачи бўлган Шимолий Германия шаҳарларининг ривожланиши немисларнинг Балтика бўйини истило қилиш оқибатларидан бири бўлди XIV аср ўрталарига келиб Шимолий Германия шаҳарлари қудратли Ганза иттифоқига[2] бирлашдилар Ганза иктисодий иттифоқ бўлибгина қолмай, у сиесий иттифоқ ҳам эди Любекда иттифоққа кирган шаҳарлардаги вакилларнинг вақтвақти билан съездлари бўлиб турарди Ганза савдосини ўз назорати остига олишга уринган Дания королига Ганза жиддий зарба етказа билди Ганза шаҳарларининг Дания билан олиб борган уч йиллик урушини бартараф этган 1370 йилги Штральзунд сулҳ шартномасига кўра, Дания короли Ганза иттифоқининг ишларига бирор йўл билан аралашишдан воз кечди ва Дания бўғозларида Ганзага қарашли товарлардан ундириладиган савдо божларини анча камайтирди Амалда Дания буғозлари Ганза иттифоқи томонидан монополия килинди

Ганза шахарлари билан савдо киладиган мамлакатлар — Англия, Швеция, Россия ва бошқалар хусусин савдо-сотиқ ишлари-

---

[1] «XI—XV асрларда Польша» деган XXVI бобга қаралсин

[2] Ганза иттифоқининг савдоси тўғрисида XVII бобга қаралсин, бу ерда урта аср шаҳарлар ва уларнинг савдоси туғрисидаги материал баен килинади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ни ривожлантириб, немисларнинг савдо воситачиси бўлишларини истамаганларидан кейин, яъни XV асрнинг иккинчи ярмига келиб Ганзанинг иши орқага кета бошлади Аммо Ганза XVI ва XVII асрларда ҳам қисман ўз аҳамиятини сақлаб қолган эди

Шимолий шаҳарларнинг иттифоқидан ташқари, XIII—XV асрларда Германияда жанубий ва ғарбий шаҳарларнинг йирик иттифоқлари бор эди Швабия иттифоқи Юқори Дунай дареси районида жойлашган қарийб 90 та шаҳарни ўз ичига олган эди Уларнинг гепасида саноати (мовут, сурп, ип газлама тўқиш ва металлургия саноати, қурол-яроғ ишлаб чиқариш) анча-мунча ривожланган марказлар — Аугсбург, Ульм ва Нюрнберг шаҳарлари турарди

Бу шаҳарлар эса Италия савдоси билан чамбарчас боғланган эди Венецияда катта немис саройи бўлиб, немис моллари билан савдо-сотиқ қилиш ишларининг ҳаммаси шу саройга тўпланган эди

Ғарбдаги Рейн иттифоқи саноат ва айни замонда савдо шаҳарларининг ҳам худди шундай иттифоқи эди Рейн дареси бўйида жойлашган ва мовут тўқиш ҳамда металл ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги билан фарқ қилган Кельн, Вормс, Страсбург ва бошқа шаҳарлар шу Рейн иттифоқига кирган эдилар Бу шаҳарлар Нидерландия, Франция ва Италия билан қизғин савдо олиб бордилар

Германияда сиесий марказлашиш занфланиши муносабати билан тобора катта куч-қувватга эга бўлган маҳаллий феодалларга қарши немис шаҳар иттифоқининг қаттиқ кураш олиб боришига тўғри келди XIII аср ўрталарида Швабия ва Рейн иттифоқлари юзага келишининг ўзи феодал тарқоқликнинг оқибати эди Феодал анархиясини чеклаш ва Германия ички савдо йўлларини таъминлаш учун баъзи бир шарт-шароитларни яратиш шаҳарларнинг ана шундай иттифоқлар тузиш ҳаракатида очиқ намоен бўлди Герман князь-феодалларига қарши бирлашган икки шаҳар иттифоқи ўртасида 1381 йилда чинакам уруш бошланди Бироқ ҳар иккала иттифоқ, яъни Швабия иттифоқи билан Рейн иттифоқи умумий душман бўлган шаҳарликларга қарши курашга вақтинча жипслашган феодаллардан 1388 йилда енгилдилар. Немис шаҳарларининг енгилишига асосий сабаб — бу шаҳарларда маҳаллий, ўлка манфаатларининг устун бўлганлиги эди Немис шаҳарлари ташқи (ички эмас, албатта) бозорлардан кўпроқ манфаатдор эдилар, бу бозорлар Ганза, Рейн, Швейцария ва Юқори Дунай шаҳарларида турлича бўларди Герман императорларининг тутган мавқеи ҳам шаҳарларнинг енгилишида катта аҳамиятга эга бўлди Герман императорлари ўз ҳокимиятларининг занфлиги туфайли шаҳарлар тарафини олишга ва уларга бирор-бир жиддий ёрдам кўрсатишга журъат эта олмадилар

Бу жиҳатдан герман императорлари феодаллар билан курашда хусусан шаҳарларга таянган француз, инглиз ва кастель (Ис-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

пания) королларининг сиесатига тамомила қарама-қарши сиесат тутдилар

Деҳқонлар аҳволи. Крепостникликнинг заифлашиши ва феодаллар реакцияси. Германияда салиб юришлари бошланиши билан, Европанинг бошқа мамлакатларидаги сингари, феодал-крепостниклик қарамлиги заифлашганлиги кўрилди Деҳқонларнинг бир қисми муайян йиллик чиншалар тўлаш эвазига шахсий мажбуриятлар ўташдан тамомила озод бўлди Бошқа деҳқонлар қарам деҳқонлар бўлиб қолаверди, лекин улар ўтайдиган барщчиналари камайтирилди, энг оғир оброклар («ўлим» солиғи ва бошқалардан) ҳақ тўлаб қутулиш ёки белгиланган маълум взносларга айирбошланди Узоқ-узоқ жойларга юришлар қилиш билан банд бўлган герман феодаллари, одатда, хўжалик билан ўзлари шуғулланмай, доменларини ижарага (арендага) берардилар Доменларнинг кўпчилик қисми йирик бўлакларга бўлиниб, сўнг ижарага бериларди Ўрта аср Германиясида бундай йирик ижара м е й е р ижараси деб аталарди, чунки ҳаммадан аввал собиқ крепостной оқсоқоллар-мейерлар ижарачи бўлардилар Шимоли-Ғарбий Германияда (Вестфалияда) энг кўп тарқалган мейер ижараси бадавлат, қисман қулоқ дехконлар каттагина табақасининг ташкил топишига имкон берди Аммо кишлоқнинг бошқа томонида кам ерли деҳқонлар майдонга келиб, улар бой ҳамқишлоқлари учун ишлайдиган батракларга айландилар

Бироқ Германияда крепостной ҳуқуқнинг заифлашиши муваққат ҳодиса бўлди XIV асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан феодаллар реакцияси майдонга кела бошлаб, у помешчикларнинг барщчинани қайтадан тиклаш ҳамда ҳар қанақа натурал ва пул йиғимларини кучайтириш йўлидаги уринишларда ифодаланди. Айни вақтда феодаллар жамоа ерларини (альменда) босиб олавердилар ва шундай қилиб деҳқон хўжалиги ресурсларига қаттиқ путур етказдилар

Эльба дарёсининг шарқ томонидаги колонизация қилинган славян ерларида истиқомат қилувчи немис деҳқонларининг аҳволи анча қулай эди Деҳқон-колонистларнинг катта чек ерларга эга бўлиши ва маҳаллий территориал князларга белгилаб қўйилган тўловларнигина тўлашни Эльба дарёсининг бу томонидаги деҳқонларга иқтисодий мустақилликни ва шахсий эркинликни узоқ вақтгача сақлаб қолиш имкониятини берди Бироқ деҳқонлар билан бир қаторда уларнинг қўшниси — помешчик (рицарь еки дворянлик унвонини олган шульц[1]) яшар ва хўжалик билан шуғулланарди, шульц қишлоққа аста-секин ўз таъсирини кучайтира борди

Помешчиклар деҳқонлардан солиқлар ундириш ҳуқуқини

[1] Шульц — Эльба дарёсининг бу томонида майда суд ҳуқуқларига эга бўлган қишлоқ оқсоқоли бўлиб, кўрсатган хизмати бадалига одатда икки ва уч ҳисса ортиқ чек ер оларди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

князлардан сотиб олардилар, кам қувват деҳқонларнинг хўжалик (рўзғор) қиинчиликларидан фойдаланар ва турли йўллар билан ўз ер-мулкларини кўпайтирар эдилар Дастлабки пайтда 4—6 деҳқон гуфига тенг келадиган рицарлик чек ери XV асрга келганда ўрта ҳисобда 20 гуфгача етди Шунинг ўзи билан Эльба дарёсининг бу томонида ҳам крепостной ҳуқуқнинг авж олиши учун шарт-шароит яратилди

XIII—XV асрларда Германиянинг сиёсий тараққиёти. Франция, Англия ва Испаниянинг сиёсий тараққиётига қарама-қарши ўлароқ, XIII—XV асрларда Германия сиёсий марказлашишга эришишгина эмас, балки яна кўпроқ мустақил феодал князликларга бўлиниб кетди

Штауфенлар ҳалокатидан кейин тамомила орқага кетган императорлик ҳокимияти эндиликда қаддини сира-сира тиклай олмади Дуруст, императорсизлик даврига ахир пироварди хотима берилди 1273 йилда феодаллар граф Рудольф Габсбургни (Швабиядан)[1] император қилиб сайладилар

Бу 55 ёшлик кекса одам бўлиб, у катта ер-мулклар эгаси бўлмаган хийлакор ва чиниққан сиёсатчи эди Князлар уни императорликка сайлар экаплар, унинг заиф томонларини албатта ҳисобга олдилар, чунки улар императорлик ҳокимиятининг кучайишидан умуман манфаатдор эмас эдилар Рудольф Италияга тааллуқли сиёсатдан воз кечиб, Италияда германлар таъсири кўп бўлганлигини амалда тан олиши лозим эди Германиянинг ўзида янги император ўз мавқеини сақлаб қола билиб, турли йирик князлар ўртасида усталик билан иш тутиши ва улар орасидаги низо-жанжаллардан фойдаланиши лозим эди Габсбурглар хонадонидан чиққан дастлабки императорлар тутган сиёсатдан асосий муддао ўз уруғ-аймоқларига қарашли мулкларни кўпайтириш эди Германиянинг қолган бошқа ерлари ўз ҳолича ташлаб қўйилди Тож-тахтга қарашли барча ресурслар ана шу тор доирадаги династик мақсад-муддаоларига хизмат эттирилди Айниқса Рудольф Германиядаги руҳоний князларнинг — архиепископлар билан епископларнинг кўмагига таяниб иш кўришга ҳаракат қилди

Чех короли Пшемисл II нинг юқори мартабага интилганлигидан (у 1254 йилда императорлик тож-тахтини ўзига олмоқчи бўлганда, князлар уни рад этган эдилар) герман князларининг норози бўлганлигидан фойдаланиб туриб, Рудольф Пшемисл билан уруш бошлади ва бошқа герман князлари ердамида уни янчиб ташлади, ғалабага эришиш натижасида Австрияни ва унга қўшни бир қанча вилоятларни (кўпроқ славян вилоятларини)[2] босиб

[1] Рудольфни Франкфурт-Майнда сайладилар Франкфурт-Майн узоқ вақт давомида (XIII асрда — XIV аср бошларида) Германиянинг пойтахти ролини ўйнади Бу ерда императорлар сайланар ва кўпинча (лекин ҳамма вақт эмас) умумгерман рейхстаглари тўпланиб турарди

[2] Бу вилоятларнинг номлари Штирия, Каринтия ва Крайна, уларнинг аҳолиси кўпроқ хорватларга қариндош-уруғ бўлган словенцлардан иборат эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

олди. Ана шу замондан бошлаб Габсбурглар ўзлари кучли территориал князларга айландилар, шу билан улар династиясининг бундан кейинги таъсири таъминланди

Бироқ Габсбурглар императорлик тож-тахтини ўз қўлларида узил-кесил мустаҳкамлашдан аввал, рақиблашиб юрувчи бошқа династия билан Люксембургликлар узоқ вақт курашишлари лозим эди Ғарбий Германияда жойлашган кичкина Люксембург князлигидан ташқари, Люксембургликлар яна XIV асрдан бошлаб Чехияни ҳам эгаллаган эдилар Люксембурглар хонадони Карл IV даврида зўр қудратга эга бўлди, Карл IV Чехия короли ва Германия императори сифатида 30 йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилди (1347—1378) Габсбургларга ўхшаб, люксембурглар ҳам князларга ер бостшлари лозим эди Бу ер беришларнинг характери ва уларнинг Германия учун келтириб чиқарган фалокатли оқибатлари тўғрисида Карл IV ҳукмронлигининг бошларида (1356 й) нашр қилинган Олтин булла тегишли маълумотларни беради Жами етти шахсдан иборат князларнинг тор доирадаги, епиқ коллегияси тарафидан ўтказиладиган император сайлаш тартибини Олтин булла узил-кесил қонунлаштириб берди Сайловчи — князлар курфюристлар деган унвонга эга бўлдилар Уларнинг составига учта руҳоний князь — Майнц, Кельн ва Трир архиепископлари ва тўртта дунёвий князь — Богемия короли (Чехия короли), Рейн пфальцграфи, Саксония герцоги ва Бранденбург маркграфи кирардилар Курфюрстлар императорни сайлаш ҳуқуқигагина эмас, балки уни тахтдан ағдариб ташлаш қуқуқига ҳам эга эдилар Олтин булла курфюрстларни ўз князлик мулкларида тамомила суверен ҳокимлик ҳуқуқларига эгадирлар, деб тан олган эди.

Курфюрстлар, тез орада империя тож-тахтини тасарруф қилиш ҳуқуқларидан батамом фойдаландилар Карл IV нинг ўғли император Вацлов феодалларга қарши курашаётган шаҳарларга кўмак беришга ҳаракат қилганлиги учун князлар 1450 йилда уни тахтдан ағдардилар[1] Бу династиянинг иккинчи императори, яъни Карл IV нинг бошқа ўғли — Сигизмунд (1410—1437) курфюрстлар қўлида энди итоатгўй қурол бўлиб қолди

Вақт-вақти билан йиғилиб турадиган империя рейхстагларида ҳам курфюрстлар катта роль ўйнар эдилар Герман шаҳарлари (империя шаҳарлари деб аталган шаҳарлар) ҳам империя тоифа вакилларининг бу съездларида қатнашдилар Аммо уларнинг қатнашиши тўлиқ бўлмасди. Шаҳарлар вакилларининг қарамоғига одатда умумдавлат масалалари топширилмай, балки шаҳарларнинг ўзларига бевосита тааллуқли масалаларгина топшириларди Йирик феодал-князларга нисбатан майда рицарларнинг рейхстаглардаги таъсири ҳам жуда оз эди XIV аср-

[1] Императорлик тахтидан ағдарилган Вацлав Чехия короли бўлиб қолаверди (1419 йилда вафот этди)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

да рицарларнинг ҳарбий аҳамиятга молик бўлмай қолишлари, шунингдек, уларнинг иқтисодий қийинчиликларни бошдан кечиришлари туфайли ва, ниҳоят, императорлик ҳокимиятининг ўзининг орқага кетганлиги важидан рицарлар энди сиёсий жиҳатдан кучли синф бўлмай қолдилар

1437 йилда Люксембурглар династияси барҳам топди, шундан кейин Габсбурглар императорлик тож-тахтини узил-кесил босиб олиб, уни 1806 йилга қадар (Наполеон I давригача) ўз қўлларида сақлаб қолдилар

XV асрда Габсбурглар ҳокимияти. XV асрда Германия императорлари ҳокимияти бўлган Габсбурглар ҳокимияти Люксембурглар давридаги ҳокимиятга қараганда ҳали анча кучсиз эди Габсбургларнинг бутун куч-қудрати уларнинг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган хусусий князлик ерларидан иборат бўлиб, улар ана шу ерларни ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам кенгайтиришга ҳаракат қилардилар «Никоҳ дипломатияси» Габсбурглар хонадонининг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган ерларини кенгайтиришда катта роль ўйнади XV асрнинг 70-йилларида никоҳ дипломатияси йўли билан Габсбурглар бой Бургундия меросининг бир қисмини қўлга киритишга муваффақ бўлдилар (чунончи, Максимилиан Габсбургнинг Мария Бургундскаяга уйланиши) Бургундия меросига Нидерландия ҳам кирар эди XVI асрнинг энг бошида бошқа никоҳ йўли билан Габсбурглар Испания династияси билан қариндош-уруғ бўлдилар (Максимилианнинг ўғли Филипп Чиройли Фердинанд билан Изабелланинг қизи Хуанага уйланди) Кейинчалик бу Габсбургларга Испания тож-тахтини мерос қилиб олиш ҳуқуқини берди Германиянинг ўзида Габсбурглар Австрия, Штирия, Каринтия, Крайна, Тирол ва Швабиянинг бир қисмини эгаллаган эдилар Аммо Германиянинг қолган бошқа қисмида императорнинг таъсири жуда оз эди Бир воқеанависнинг сўзларига қараганда Фридрих III Германияда узоқ вақт ҳукм сурганлигидан (1439—1493) фуқаро мамлакатда император борлигини ҳатто унута бошлаган Императорда ҳеч қандай реал ҳокимият — на умуминмперия қўшини, на умуминмперия солиқлари, на марказий суд ва маъмурий аппарат бўлмаган Илк феодал королликларда бўлганидек, император ўзига тенг бошқа йирик феодаллар ўртасида аввалгича биринчи феодал, королни сайлаш ва йиқитиш ҳуқукига эга бўлган князлар конфедерациясининг бошлиғи бўлибгина қолаверди

Сиесий тарқоқлик халқаро муносабатларда Германияга жиддий хавф туғдирар эди XV аср мобайнида Германия империяга қарашли кўпгина ерларни йўқотди, бу ерлар қўшни давлатларга ўтиб кетди еки улар ўзларини империядан мустақил ерлар деб эълон қилдилар XV асрнинг 60-йилларида Пруссия орден давлати империяга вассаллик муносабатларига барҳам бериб, Польша короли ҳукмронлиги остига ўтди Тахминан худди шу вақтларда Клезвиг-Гольштейн Данияга ўтди. XV асрнинг 20-йилла-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рида гусчиларнинг урушлари бошланиши муносабати билан Чехия империя составидан ажралиб чиқиб, кейин узоқ вақт алоҳида династияга эга бўлган мустақил давлатга айланди Швейцария шаҳарлари ва қишлоқ (ўрмон) кантонлари иттифоқидан ташкил топган мустақил Швейцария федерацияси 1481 йилда узил-кесил расмийлашди Швейцария жамоаларининг герман феодалларига қарши кураши XIII асрда Рудольф I Габсбург давридаёқ бошланган эди Бу кураш XIV—XV асрлар мобайнида шиддатли тусда давом қилди XV аср охирида Габсбурглар Швейцария иттифоқининг мустақиллигини узил-кесил тан олишга мажбур бўлдилар.

«Император Сигизмунд реформацияси». Мамлакатда кучайиб борган феодал-крепостниклик зулми асосан Жануби-Ғарбий Германияда кенг кўламда юз берган дехқонлар ҳаракатига сабабчи бўлди Жануби-Ғарбий Германияда крепостник-феодалларнинг ҳужуми XV асрга келиб айниқса зўрайди[1]

Иккинчи томондан Германиянинг феодал тарқоқлиги, мамлакатнинг иқтисодий ва сиесий ҳаетида йирик ва энг йирик феодал-князларнинг зўравонлиги, бунинг натижасида Германия иқтисодий тараққиётининг умуман секинлашиб қолиши жамиятнинг энг прогрессив қатламларида хатарли ҳиссиет уйғотди Шаҳарликлар ва рицарларнинг бир қисми феодал анархиясини танқид қилиб, давлатни реформа қилишни (еки ўша вақтнинг таъбирича, реформация ўтказишни) таклиф қилдилар

XV асрнинг иккинчи ярмида Германияда «Император Сигизмунд реформацияси» сарлавҳаси остидаги публицистик асар айниқса катта шуҳрат қозонган эди Бу публицистик асар Сигизмунд вафотидан кейин тез орада, афтидан, 1438 ёки 1439 йилда езилган ва матбуотда эълон қилинган бўлса керак Императорнинг ўзининг памфлетга ҳеч қанақа алоқаси бўлмаган. Памфлетни ёзган одам унинг тагига имзо қўймаган Унинг автори ким эканлиги аниқ маълум эмас Бир қанча тадқиқотчиларнинг берган баъзи маълумотларига кўра, гусчиларни тарғиб қилгани учун, 1458 йилда Страсбургда қатл этилган немис Фридрих Райзер деган одам шу памфлетнинг автори бўлган

«Сигизмунд реформацияси» императорлик тузумини тубдан ислоҳ қилишни талаб этган эди Император ва империянинг турли қисмларидаги унинг ноиблари тўла ҳокимиятга эга бўлишлари лозим; марказий ҳокимиятга бўйин эгмайдиган феодаллар ҳаёт ва молу мулк борасида ҳар қандай ҳимоядан маҳрум этиладилар. Мамлакатда ҳар қанақанги ички ўзаро урушлар ман қилинди Шаҳарларнинг таъсири анча ўсди. Император империя соликларини йиғиш ва уларни харажат қилиш устидан назорат қилиш ҳуқуқини шаҳарларга топшириб қўймоғи лозим «Рефор-

[1] Бу ҳаракатлар, хусусан улар ичида энг катта аҳамиятга эга бўлган— «Бошмоқлар» ҳаракати бундан кейинги, XL бобда, 1525 йилги Буюк дехқонлар уруши муносабати билан қараб чиқилади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мация»га кўра, суд умумдавлат ва марказлашган суд бўлмоғи лозим, князлик ва бошқа феодал судлари тугатилиши керак «Реформация» тахминича, муайян пул взноси тўлаш шарти билан барча истаган кишилар шаҳарларга кўчиб келиб, тўла ҳуқуқли бюргерлар сифатида уларга эркин қабул қилинишлари керак «Реформация» автори, шунингдек, цехлар монополиясига қарши фикр билдирди («ҳар бир одам истаган ҳунари билан шуғулланмоғи керак») Крепостной деҳқонларнинг мажбуриятлари масаласида «Реформация» янги йиғимлар ва янги баршчиналар киритишга қарши, шунингдек, феодаллар томонидан деҳқонларнинг жамоа ерларини боспб олишга ҳам қарши чиқади Бирок «Реформация» феодал крепостной тузумни тамомила тугатиш масаласини қўймайди XV—XVI асрлардаги немис бюргерларининг чала-чулпа ва нопиқилобин йўл-йўриғи ана шунда ифодаланади

«Император Сигизмунд реформацияси» қоғоздагина қолиб кетди Феодал-князлар марказий императорлик ҳокимиятининг кучайишини мутлақо истамасдилар Германия XV аср охири ва XVI аср бошларида ҳам тарқоқ ҳолича қолаверди Ф Энгельс ўрта аср Германиясини бундан аҳволга олиб келган сабабларини чуқур таҳлил қилиб берган эди «XV аср охирига келиб,— деб езган эди ўзининг кейинги қўл езмаларидан бирида,— Германия тобора кўпроқ тарқоқлашади, Франция ва Англия озми-кўпми марказлашган ва уларда миллатлар ташкил топаётган бир вақтда, Германиянинг маркази тобора заифлашди Германияда бу мумкин эмас, чунки 1) истилони бошидан кечирган мамлакатлардагига қараганда Германияда феодализм кечроқ ривожланди, 2) Германия ўз составида француз ва славян областларига эга эди ҳамда Италияга ўз мулки, Римга эса ўз маркази деб қаради,— шундай қилиб, миллий комплекс бўлмай қолди, 3) чунки,— асосий масала ҳам шунда эди,— айрим вилоятлар, шунингдек, вилоятларнинг алоҳида группалари эса бир-биридан ажратиб ташланган эди .»[1]

Германияда гуманистик ҳаракатнинг бошланиши. XV асрда Германияда гуманистик адабиёт майдонга келди Бу адабиёт қисман немисларнинг қўшни Италияга қилган саёҳатлари таъсири остида юзага келиб, у асосан, Германиянинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиети сабабли рўй берган кайфият ва ғояларни акс эттирар эди Жумладан, бирлашмасдан ва марказлашмасдан қолган катта мамлакатнинг сиесий зиддиятлари (мамлакатдаги буржуа шаҳар элементлари ўзларини хўрланган деб ҳис қилардилар) немис гуманист ёзувчиларига ғоят катта фош қилувчи материал берди Кўп сонли герман университетлари антик адабиетни ўргандилар, баъзи бир университетларда табиий фанларга қизиқиш зўр бўлди Университетлар немис гуманизми туғилиб вояга етган асосий марказлар эди.

[1] «Маркс ва Энгельс архиви». X т, 343- бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Немис гуманист адабиетининг прогрессив озодлик характери тўнғич йирик немис езувчиси-сатириги Себастиан Брант (1457—1521) нинг немис тилида езилиб, 1494 йилда Базелда нашр этилган «Аҳмоқлар кемаси» номли асарида ифодаланди Брант ўз сатирасида феодал-князлар, католик руҳонийлари ва монахлари, талончи рицарларни масхаралаб кулди Ўзининг антифеодал йўналиши ва кескин фош қилувчилик тенденцияси жиҳатдан Брант XVI асрнинг биринчи ярмидаги буюк немис гуманистларининг бевосита отахони ҳисобланарди

XXII БОБ

XII—XV АСРЛАРДА ЧЕХИЯ. ГУСЧИЛАРНИНГ УРУШЛАРИ

XII—XIII асрларда Чехиянинг социал-иқтисодий тараққиёти. X—XI асрларда узил-кесил расмийлашган Чехия давлати, XII—XIII асрларга келиб, Европанинг бошқа мамлакатларига ўхшаш феодал мамлакатга айланди[1]

Король дружиначилари лехлар ва владикларнинг эски зодагон оилалари билан бирлашиб, феодал типидаги катта ва анча майда ер эгаларига айландилар Улар мамлакатдаги ерларнинг катта қисмини босиб олдилар Уларнинг ер-мулкларида крепостнойлар биринчи навбатда қўлига ер берилган куллардан ташкил топган крепостнойлар (отроклар еки эрксиз деҳқонлар) ишлардилар Феодаллар деҳқон аҳолисини суд қилиш муддаосида королдан жуда катта жиноятлардан ташқари жиноят учун иммунитет ҳуқуқлар олардилар Чехияда олий табака феодаллар, панлар (жупанлар, яъни қабила бошликлари номидан келиб чиққан сўз) қуйи табақа феодаллар — владикалар (дастлабки пайтларда владика деб, катта патриархал оилаларни айтиларди) деб аталарди[2] Умуман олганда, панлар-баронлар ва владикалар-рицарлар имтиёзли тоифа-шляхтани ташкил қилардилар (шляхта «лехи»—«зодагон уруғлар» сўзидан келиб чиққан)

Собиқ эркин жамоачи деҳқонлардан чиққан қарам деҳқонлар қуллардан ташкил топган крепостнойларга аста-секин келиб қўшилдилар Бундай қарам деҳқонлар бошқача ном — седляклар деган ном билан аталарди, бу ном эса французча «вилланлар» деган сўзга тўғри келади. Вақт ўтиши билан седляклар поместьени ташлаб кетиш ҳуқуқидан маҳрум этилдилар Улар муайян (кесиб қўйилган) баршчинани адо этиб, олдиндан белгилаб қўйилган оброк ҳақи тўлардилар Аммо XIII асрнинг то

[1] Ўрта асрлар даврида Чехия Богемия деб ҳам аталар эди Богемия бир вақтлар ана шу территорияда яшаган ва кейинроқ славянлар билан қўшилиб кетган боев деган кельт қабиласи номидан олинган эди

[2] Чехиядаги майда рицарларнинг бошқа номлари паношлар ва земанлар деб юритиларди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

охиригача ва қисман ҳатто XIV асрда ҳам Чехияда эркин деҳқонлар — д е д и ч л а р табақаси ҳали анча-мунча сақланиб колган эди Дедичлар эски ворислик (дедич) ҳуқуқига кўра, ўзларининг жамоачилик тартиб-қоидаларини тамомила сақлаб қолган ва асосан суд бўйича феодалларга қарам эдилар (лекин бу судга уларнинг қилган барча ишир-чикир гуноҳлари ва айб ишлари кирмасди, албатта) Дедич ҳуқуқига кўра, деҳқонлар ўзларига қарашли ер участкаларнинг меросхўрлари ҳисобланардилар. Феодал муайян миқдорда ҳақ тўламай туриб, уларни ўтирган ерларидан ҳайдаб юбора олмасди Бу категориядаги деҳқонларнинг мажбуриятлари муҳим бўлиб, улар урф-одат бўйича белгилаб бериларди, ҳамда чинакам крепостной деҳқонлар ўтайдиган мажбуриятларга нисбатан анча-мунча енгил эди Бироқ XIII—XIV асрларда дедичлар сони тезда камаиди. Йирик дунёвий ва руҳоний ер эгалари дедичларнинг жамоа ерларини ҳам тортиб олиб қўйдилар

Немис колонизацияси. Ўрта аср Чехиясининг ижтимоий-иқтисодий тараққиетида немис колонизацияси жуда катта роль ўйнади XII ва айниқса XIII асрда Чехия короллари ва чех панлари ўз даромадларини кўтариш мақсадида герман колонистларини, яъни немис деҳқонлари билан ҳунармандларини ўз мулкларига кеш жалб этдилар Айни вақтда Чехия короллари хизматга таклиф этган ва улардан йирик ер-мулклари олган кўпгина герман феодаллар ҳам Чехияга кириб келавердилар Немис монастирлари Чехияда катта колонизаторлик фаолиятини олиб бордилар Чехиядаги немис колонизацияси, ўз характери жиҳатдан бошқа славян ерларидаги немис колонизациясидан анча фарқ қиларди Чехларнинг ривожланган феодал давлатига тўқнаш келган немислар бу ерга аста-секин, «тинч» йўл билан кирдилар ва, асосан, шаҳарларга суқилиб кирдилар Аммо кўп немис деҳқонлари Чехия қишлоқларига ҳам кўчиб келиб жойлашди Немис колонизацияси натижасида чех панларининг даромадлари анча ошди. Чехиядаги немис колонистларининг ўзлари бир қанча жойларда энг яхши ерларни олиб, катта бойликка эга бўлдилар Қисман колонистлар ўзлари билан бирга маълум хўжалик тажрибасига эга бўлган ва такомиллашган техникани олиб келдилар, бу техникани келажакда маҳаллий аҳоли ҳам ўрганиб олди Немис ҳунармандлари ва кончилари, Чехияга кўчиб келиб, мамлакатда ишлаб чиқариш кучларини ўстиришга, жумладан кончилик ишини ривожлантиришга ҳам ердам бердилар Аммо, хуллас қилиб айтганда, немис колонизацияси иқтисодий, снесий ва маданий соҳаларда чех халқи бошига катта мушкуллик келтирди Ажнабий колонизация оқибатида Чехияда миллий зулм авж олдики, бундан чех аҳоли оммаси (шаҳарликлар ва деҳқонлар) азоб-уқубат чекди. Колонизация мамлакатда келгинди, бегона ва ҳатто ўз «фатерланди»— Германияга кўнгил қўйган душман аҳоли истиқомат қилувчи шаҳарни вужудга келтирди Шаҳарлардаги келгинди немис савдогарлари ва ҳунармандлари маҳаллий чех

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

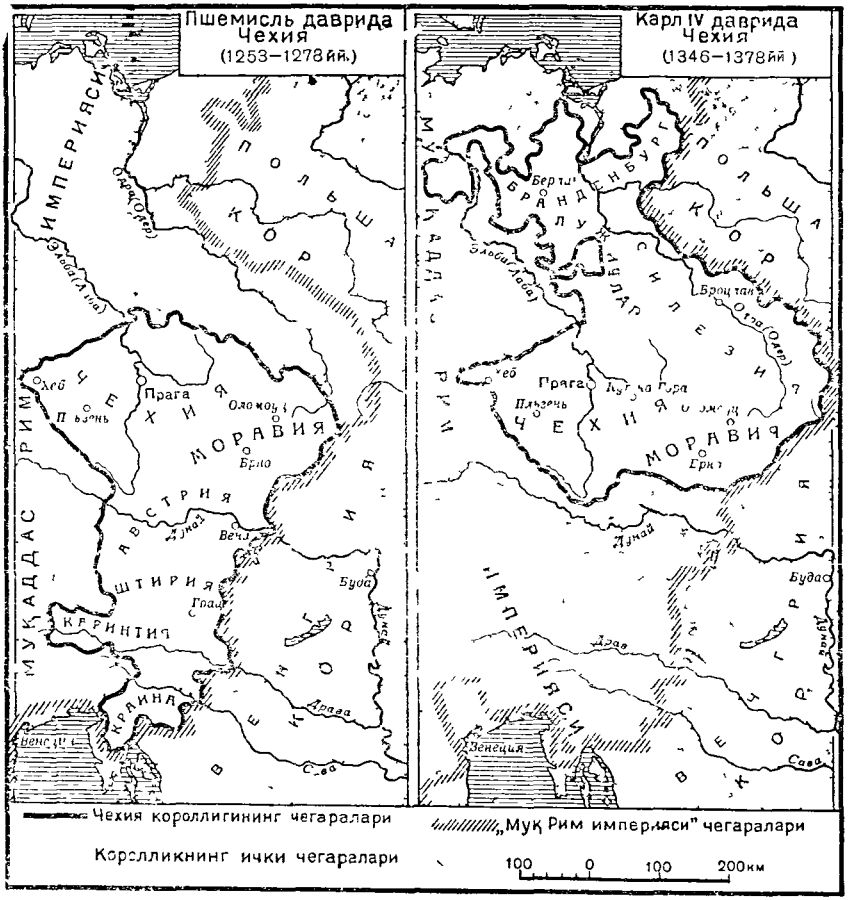

XIII—XIV асрларда Чехия

аҳолисига, яъни чех ҳунармандлари ва майда савдогарларига қараганда имтиёзлироқ ҳолатда кун кечирардилар. Немис колонистларининг қишлоқларга қуюндек оқиб келиши кам ерли чех деҳқонлари сонининг ўсишига ва помешчикларга тўланадиган феодал тўловларнинг кўпайишига сабабчи бўлди Помешчиклар крепостнойлар тасарруф қиладиган ерлардан ундириладиган даромадларини колонистларнинг ерларидан унадиган даромадлар даражасига етказишга интилардилар Тили ва урф-одатлари жиҳатидан ерли аҳолига бегона бўлган келгинди немис феодалларининг маҳаллий помешчиклар билан қўшилиши, чех деҳқони учун феодал-крепостниклик оғир зулмини янада кўчайтириб юборди. Чехиядаги колонизация жараёни натижасида икки халқ вужудга келди, булар орасида келгинди немис халқи маҳаллий чехларга

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қараганда анча имтиёзли аҳволда кун кечирарди Равшанки, бундай зиддиятли аҳвол чехлар норозилигини туғдирмай иложи йўқ эди. Мамлакатда феодализм янада ривожланиши ва товар-пул муносабатлари ўсиши билан, Чехия шаҳарларида миллий чех элементлари таркиб топиши ва Чехия қишлоқларида ижтимоий муносабатлар кескинлашиши билан бу норозилик тобора ортди

Чехия короллари ва империя. Германия империяси системасидаги Чехия (Богемия) короллиги ҳам зиддиятли бир аҳволни бошидан кечирарди Чехия короллари императорнинг вассаллари эдилар Дуруст, Германияда императорлик ҳокимияти тушкунликка учраши билан Чехия короллари империянинг бошқа йирик князларига ўхшаш, аслида мустақил ҳокимларга айландилар Фридрих II Штауфен замонида ва XIII асрнинг иккинчи ярмидаги ҳокимиятсизлик даврида Богемия короллариниинг аҳволи айниқса қулай бўлди Бу вақтда Чехия короли князь — курфюрст ҳуқуқини олди Унинг ўзи чех панлари сейми томонидан сайланиб, ички идора ишларида тўла мустақилликка эга бўлди

Аммо, иккинчи томондан, Чехия королининг империя билан алоқаси ҳам, герман колонизациясининг Чехия миллий манфаатлари учун, ахир пироварди, ғоят даражада зарарли бўлиб чиқишига сабаб бўлди. Чехия короли саройининг ўзида ва чех панларининг саройларида очиқдан-очиқ германлашиш аломатлари кўрилди. Чех феодаллари ва сарой аъёнлари немис тилини ўрганиб олдилар, немис кийимини кийиб юрадиган бўлдилар ва ҳоказо, чех феодаллари ва сарой аъёнлари чех халқидан шу қадар бегоналашдиларки, XIII асрда Чехияга келиб кетган ажнабийлар Чехия тўғрисида у икки миллатли мамлакатдир, деб ездилар Зодагонлар — сарой аъёнлари ва феодаллар — немис тилида сўзлашиб, ҳамма нарсада немисларга тақлид қилардилар, шаҳарликлар — мешчанлар ва деҳқонлардан иборат оддий халқ чех тилида гаплашиб, ўзининг эски урф-одатлари ва миллий қиёфасини сақлаб қолди.

Аммо Чехия билан Германия иттифоқи (унияси)нинг яна бир салбий томони ҳам бор эди Чехия короллари ички герман ўзаро урушлари ва фитналарига тортилган эдилар, Чехия короллари-нинг ўзлари императорлик тож-тахтига даъвогарлик қилардилар, баъзан улар бошқа герман феодаллари билан биргаликда ёки славян халқларига қарши, ёхуд славянларга қон-қардош ва иттифоқ бўлган халқларга қарши уюштирилган юришларда шахсан қатнашардилар.

Ўрта аср Чехиясининг энг йирик корольларидан бири бўлган Пшемисл II (1253—1278) нинг ҳукмронлик қилиши бу жиҳатдан характерли мисолдир. Пшемисл II Чехия короллигини кўп қабилали жуда кенг давлатга айлантирди У, Чехиянинг ўзидан ташқари, яна Австрия, Штирия, Каринтия ва Крайнани эгаллаб, то Адриатика денгизининг жанубигача силжиб борган эди Бу ерларнинг бир қисми славянларга, бир қисми немисларга қарашли эди. У бошқа герман феодаллари билан биргаликда 1254 йил-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

да прусслар билан литваликларга қарши салиб юришида қатнашди Шу сабабли кейинчалик Пруссия пойтахти бўлиб қолган Кенигсберг («Король тоғи») шаҳри король Пшемисл II шарафига ана шундай деб аталган эди

Пшемисл II герман императорлигига ўз номзодини қўйган эди Империя князлари бошқа номзодни — Рудольф Габсбургни император қилиб сайлаганларидан кейин Пшемисл II императорга лен қасами беришдан бош тортди. Бу эса уни Габсбурглар ва бошқа герман князлари билан уруш қилишга олиб келди. Уруш натижасида Пшемисл II Чехиядан ташқаридаги барча мулкларини қўлдан бой берди, ана шу вақтдан бошлаб бу мулклар Габсбурглар қўлига кўчди ва бу ҳол Чехиянинг ўзидаги король ҳокимиятининг обрў-эътиборини заифлаштириб қўйди

Люксембурглар династиясининг идора қилиши. Карл I(IV). 1306 йилда Пшемисллар династияси барҳам топди Уч йил давом этган тўс-тўполондан кейин панлар немис князи Иоанн (чехча — Ян) Люксембургскийни король қилиб сайладилар Янги король панларга уларнинг тоифавий имтиёзларини гарантияловчи ерлиқ берди 1310 йилдан эътиборан Чехияда епископлар, панлар ва рицарлар шляхтасидан иборат сейм (чехча — снем) мунтазам суратда чақирилиб туриладиган бўлди Шаҳарликлар (мешчанлар) нинг вакиллари съездларга ҳар доим ҳам таклиф қилинавермасди Шаҳарларнинг манфаатларига тааллуқли масалалар муҳокама қилингандагина шаҳарликлар (мешчанлар) нинг вакиллари сеймга қўйиларди Король Ян Люксембургский Чехияда кам яшайди Ян Люксембургский Франция манфаатларини кўзлаб (ўзининг Люксембург князлиги бўйича албатта), француз феодаллари билан биргаликда инглизларга қарши Креси шаҳри енида жанг қилган пайтида 1346 йилда ҳалок бўлди. Шундай қилиб, янги ажнабий династия королининг идораси Чехиянинг снесий жиҳатдан марказлашувини мустаҳкамлашда ҳеч нарса бермади Аксинча, панлар олигархияси кучайди, ғарбий герман князининг чех халқи манфаатларига тамомила ст бўлган снесати учун ана шу халққа эса қон ютишга тўғри келди

Ян Люксембургскийнинг ўғли ва айни замонда герман императори[1] Карл I (1346—1378) Чехияда король ҳокимиятининг обрў-эътиборини кўтара билди Император сифатида герман князларига қарам бўлган Карл Чехияда ўзининг ворислик мулкларини мумкин қадар кенгайтиришга ҳаракат қилди Карл даврида Чехия составига, Чехия (еки Богемия)нинг ўзидан ташқари, Силезия, Бранденбург, Саксониянинг бир қисми (Лужиция) ва баъзи бир қўшни ерлар кирар эди Карл Чехияда тож-тахтнинг вориси сифатида яшаган чогидаёқ, у чех феодаллари ва чех шаҳарликлари, кўпроқ Прага шаҳари билан яқинлашди Карл король бўлиб олгандан сўнг ўсиб бораетган чех саноати ва савдосини рағбатлантириб, илгари фақат немислар фойдаланиб келган им-

[1] Германияда у Карл IV деб юритиларди (XXI бобга қаралсин)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тнезларни чехларга ҳам татбиқ қилди Унинг даврида Прага жуда ўсди, асосан Прагага кўчиб келиб жойлашган чех ҳунармандлари ҳисобига Прага атрофида Новая Место деган янги жой ўсди Прагага ўзини-ўзи идора қилиш ҳуқуқи берилди Пойтахт кўпгина ҳашаматли бинолар билан бойинди, Карл I қурдирган бинолардан баъзилари — Карл штейн қасри, Влтава дарёси четига солинган катта тош кўприк (Карлов мост) ва бошкалар ҳанузгача сақланиб келмоқда

1348 йилда Карл I Прага университетини таъсис этди, бу университет Европадаги энг қадимий университетларнинг бири ҳисобланади

Социал ва миллий зиддиятларнинг кескинлашиши. Чехияда XIV аср ўртасидан бошланган снесий юксалиш мамлакатнинг иқтисодий ютуқларини акс эттирарди Бу вақтга келиб Чехия иқтисодини жиҳатдан ғоят даражада ривожланган мамлакат ҳисобланарди Чехларнинг кумуш конлари, мовут тўқиши, сурп саноатининг ривожланганлиги, қишлоқ хўжалигидаги ютуқлари Чехияда деҳқончиликдан ташқари, боғдорчилик, балиқчилик хўжалиги, узумчилик, зиғиркорлик, наша, хмель ўстириш ва ҳ к. мана шуларнинг ҳаммаси Чехияга Европадаги энг бой мамлакатлардан биридир деган шон-шуҳрат келтирди Чехия короли олган беҳисоб даромадларни Германиянинг бирорта ҳам бадавлат князи ололмасди Прага йирик савдо марказига айланди Чехиянинг кўпдан-кўп бошқа шаҳарлари у билан жуда яқиндан алоқа қилардилар Бу шаҳарлар орасида Брно, Пльзень, Хеб, Кутна гора, Оломоуц алоҳида ажралиб турарди

XIV асрда Чехия, Германия, Польша, Венгрия, Қуйи Дунай бўйи мамлакатлари, Жануби-Ғарбий Русь билан кенг халқаро савдоси олиб борарди Мамлакатда товар-пул хўжалиги тобора ўсиб, у қишлоқни ҳам қамраб олган эди

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва товар алоқаларининг кенгайиши Чехия жамиятида эски феодал хўжалик формаларини емириб, ўткир ижтимоий зиддиятларнинг авж олишига олиб келди Чех феодаллари ўз ихтиерларидаги крепостной седлякларни немис ҳуқуқи деб аталувчи ҳуқуққа кўчирдилар. Немис ҳуқуқига кўра, деҳқонлар оширилган пул рентаси тўлашлари лозим эди, чунки деҳқон рентани озгина кечикиб тўлайдиган бўлса, катта ер эгаси феодал уни ҳар доим ҳайдаб юбора оларди Панларнинг сиқиғи остида деҳқон-дедичлар ҳам немис ҳуқуқига кўчирилди. Деҳқон-дедичларнинг чех ҳуқуқи ўрнига немис ҳуқуқига кўчирилиши уларнинг аҳволини баттар емонлаштирди, чунки улар ворис ер эгаларидан (деярли хусусий ер эгаларидан) «озод этилувчи» седляклларга ўхшаш, дарҳол ҳуқуқсиз арендаторларга айланиб қолдилар. Ўша вақтда пул хўжалиги шароитларида XIV асрдаги Чехия қишлоғи энди жуда табақалашган қишлоқ эди. Қишлоқни кам ерли деҳқонларнинг кўпчилиги (яъни подсоседка деб аталувчи деҳқонлар) ва бутунлай ерсиз камбағал деҳқонлар (яъни халупник деб аталувчи деҳқон-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар) тўлдириб юборган эди, уларнинг баъзиларидан қисман батраклар сифатида фойдаланиларди, бошқалари ҳеч қанақа иш тополмай, қашшоқликда кун кечирардилар, баъзи бир камбағалларгина шаҳарларда ишга жойлашишга муяссар бўлдилар Шундай қилиб, чех деҳқонларининг аҳволи, айниқса XIV асрнинг иккинчи ярмида ва XV аср бошларида тобора оғирлашди Крепостниклик, судхўрлик, оғир аренда, деҳқонларнинг қисман ерсизлиги — буларнинг ҳаммаси умуман чатишиб кетиб, чех деҳқон оммасини ғоятда мушкул аҳволга туширди, унинг баъзи қисмини тўғридан-тўғри ночор аҳволга солиб қўйди

Аммо шаҳарда ҳам ижтимоий зиддиятлар тобора кескинлашди Кўпроқ немислардан иборат бўлган шаҳар патрициати саноатнинг асосий тармоқларини ва савдони, шунингдек, шаҳар идорасини (Чехия пойтахти Прагани ҳам) ўз қўлига киритиб олди Цехларга[1] қисмангина бирлашган, қисман елғиз ўзи косиблик қилувчи ўрта даражадаги ҳунарманд-чехнинг мустаҳкам оеққа босган немис мастери еки бой немис савдогари билан ана шундан шароитда рақобат қилиши жуда қийин эди Чех қишлоқларидаги синғари Чехия шаҳарларида ҳам энг камбағал ҳунармандлар, қора ишчилар, қишлоқлардан келган турли-туман келгиндилар ва ҳоказолардан иборат жуда кўп фақир-фуқаро тўда-тўда бўлиб дайдиб юрарди Бу одамлар ўз хўжаинлари бўлган эксплуататорлардан нафратланиб, даҳшатли муҳтожлик ва оч-яланғочликда ҳамон кун кечирардилар

Чехияда ғоят даражада кескинлашиб кетган ижтимоий зиддиятлар очиқдан-очиқ миллий тусга кира борди Чехия деҳқонлари, ўрта ва майда даражадаги шаҳарликлар, шунингдек, қуйи рицарлар (земанлар) асосан бадавлат немис синфларини ўзларининг синфий душманлари деб билардилар, чунки Чехиядаги немислар бу вақтга келиб жуда катта бойлик орттириб, бу мамлакатда катта снесий роль ўйнар эдилар

Чехия ва папалик. Аммо бу даврда Чехияда яна бир зиддият кескин сезилиб турарди, бу зиддият католик черковининг ўсиб борувчи зулми ва эксплуатацияси эди Юз йиллик уруш маҳалида папалик ўз йиғимларининг асосий оғирлигини Шарқий Европага, Германия, Чехия, Польша ва Венгрияга ўтказган эди Папа саройига турли формалардаги тўловларни Чехия айниқса кўп миқдорда тўлаши лозим эди Папанинг индульгенция[2] сотиб юрувчи одамлари Чехияда тўлиб кетган эди, олий табақа чех руҳоний шахсларини тайинлаб қўйганлиги учун папа жуда кўп миқдорда пул оларди Чехиядан йиғилган черков десятиналарининг катта қисми папа хазинасига келиб тушарди Айни замонда

[1] Чехиядаги цех тузумининг хусусияти шунда эдики, у ғарб мамлакатлардагига нисбатан кечроқ пайдо бўлган ва бу цехларда одамлар унчалик кўп эмас эди Бунга сабаб Чехия шаҳарларида ҳукмронлик қилган немис патрициатларининг кўпинча қарши ҳаракат қилиши бўлди

[2] Индульгенция — папа ерлиғи бўлиб, бу ёрлиқларни пулга сотиб олган кишиларнинг «гуноҳидан ўтиларди».

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Чехиядаги руҳонийларнинг анчагина қисмини чехлардан чиққан одамлар эмас, балки Чехияда ер-мулкларга эгалик қилувчи келгинди немис руҳонийлари ва монахлари ташкил қилардй

XIV аср охири ва XV асрда чехлар томонидан олиб борилган навбатдаги революцион курашнинг ўзига хос ва мураккаб характери ана шундан келиб чиққан эди Энг демократик чех ижтимоий кучларининг, яъни шаҳарликлар, деҳқонлар ва қисман рицарларнинг нафрати айни вақтда ҳам чех феодал-крепостнойлик тузумига қарши, ҳам ажнабий немис зўравонлигига карши қаратилган эди Ғоявий жиҳатдан бу зиддиятлар кенг реформацион ҳаракатда ўз ифодасини топди Бу реформацион ҳаракат Чехияда ажнабий зулмнинг кўп даражада мужассам тимсоли бўлган ўрта аср католик черковига ҳам қарши қаратилган эди

Ян Гус. Руҳоний ва Прага университетининг профессори Ян Гус миллий ва диний-реформаторлик кайфиятидаги чех жамияти илғор табақаларининг ифодачиси бўлди Деҳқон оиласидан келиб чиққан Ян Гус, 1369 йилда Гуснинец деган жойда дунёга келган эди Прага университетининг шогирди бўлган Ян Гус 1398 йилда университет профессори, 1402 йилда эса унинг ректори бўлди Ян Гуснинг гайрати туфайли Чехия короли Вацлав 1409 йилда Прага университетининг уставини ўзгартиб, профессор чехларга университетни идора қилишда раҳбарлик ролини топширди Ян Гуснинг замондоши инглиз реформатори Жон Виклефнинг таъсири остида Гуснинг диний ва ижтимоий-сиесий қарашлари анча ривож топди Аммо бир қанча масалаларда Гус Виклефдан ўтиб кетди ва дадилроқ ҳаракат қилди Гуснинг папалик билан муносабатлари кескинлашиб, муросасиз тус олди Индульгенциялар билан савдо қилишга қарши, олий табақа каготик руҳонийларининг бузукчиликларига қарши, черков ер эгалигининг ғоят даражада томир ейишига қарши, руҳонийларнинг турли-туман хурофий урф-одатларни ижро этганликлари учун тобора кўпроқ пул ундиришларнга қарши Гус кескин танқид билан майдонга чиқадиган бўлди Гус тоат-ибодатни она тилида, чех тилида адо этилишини талаб қилди Энг яқин вақт ичидаги реформа сифатида Гус черков ерларини тортиб олиб, улардан давлат эҳтиежлари учун фойдаланишни ҳукуматга тавсия этди

Гус руҳонийларни алоҳида, имтиезли тоифага (динга ишонувчи оддий одамларга нисбатан) айлантиришга қарши норозилик билдириб, руҳонийларни ҳам, шунингдек, шаҳар халқини ҳам «ҳар иккала ноз-неъмат билан» (нон ва вино билан) дилини поклашни (чўқинтиришни) қаттиқ туриб талаб қилдики кейинчалик бу Гус мухлисларининг шиорларидан бири бўлиб қолди Қисман Гус ижтимоий масалаларга ҳам тегиб ўтди Бироқ Гус революционер эмас эди ва шу важдан у мавжуд феодал тузумни емириб ташлашга даъват этмади, асосан крепостникликнинг энг оғир формаларини юмшатишга чақириш билангина чекланди. Шу тариқа, Гус панларни ўз ҳукмронликларини суиистеъмол

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қилмай, «камбагалларга меҳр-шафқатли бўлиш ва уларни адолат билан идора қилишга даъват этди». У короллик судларида бева-бечораларга зулм қилишга ва уларнинг кўнгилларини вайрон қилишга қарши норозилик билдирди. Гус ўзининг бир қанча оғзаки гаплари ва езма нутқларида панлар томонидан ўлиб кетган деҳқонларнинг молу мулкини босиб олиш (ўлгандан кейинги йиғим) ҳодисаларини қоралаган эди «Ҳаққоният енгади[1]», деган иборани Гус жуда яхши кўрарди Бу сўзлар билан Гус меҳнаткашлар оммасининг порлоқ келажагига бўлган ўз ишончини ифодаларди Деҳқонлар ҳаетини яхши билган, ўзи шу деҳқонлар орасидан келиб чиққан Гус ўз умрининг то охиригача деярли қишлоқ билан шахсан боғланган эди Гуснинг чех тилида қиладиган ваъзхонлигида энг содда, ҳатто хат-саводсиз эркак ва аел деҳқонларнинг кундалик ҳаетидан олинган ва улар бемалол тушунадиган мисоллар жуда кўп бўларди Эркак ва аёл деҳқонлар «мистр Гус»нинг гапларини завқ-шавқ билан тинглардилар

Гуснинг фаолияти Прага архиепископини, сўнгра эса папа курияснни ҳам унга қарши оеқлантирди Гусга тоат-ибодат қилиш ман этилди У профессорлик ва ректорлик лавозимларидан маҳрум этилиб, 1412 йилда пойтахтни ташлаб кетишга мажбур бўлди Гус ереслик (шаккоклик)да айбланиб, 1414 йилда Констанц собори судига чақирилди Император Сигизмунд Гуснинг шахсини муҳофаза қилиб, унга қўриқлов ерлиғи берди. Гус ўзи айтганидек, «халойиқ олдида ҳақиқатни очиб бермоқ учун», яъни черков собори олдида ўз таълимотининг ҳақ таълимот эканлигини ҳимоя қилмоқ учун Констанцга жўнади Бу вақтда Гуснинг обрў-эътибори папаникидан баландроқ эди Аммо Констанцига келиши биланоқ Гус тез орада қамоққа олинди Епископлар собори айбланувчининг ҳатто гапини ҳам эшитишни хоҳламай, уни еретик сифатида ўтда куйдириш тўғрисида ҳукм чиқарди. Сигизмунд ўз сўзидан хоинона қайтиб Гусга ёрдам беришни истамади 1415 йилнинг 6 июлида Ян Гус Констанц майдонларидан бирида оловда куйдирилди[1]

Гусчиларнинг урушлари. Ян Гуснинг ўлими Чехияда чуқур газаб уйғотди Гуснинг ўлими тўғрисида Чехия ва Моравия руҳонийлари ёзма норозилик билдирдилар. Шаҳарликлар ва деҳқонлар Гус беҳуда жафо чекди ва азобланди, дедилар Чехияда католицизмдан оммавий равишда қайтиш ҳодисалари юз берди Вужудга келган «еретиклик жамоатлари» Гуснинг черков ва жамиятни реформа қилиш ҳақидаги ғояларини амалга оширишга даъват этиб, шу билан Гус таълимотини чуқурлаштира ва революционлаштира бордилар

Гусчиларга қарши ҳукумат томонидан жазо чоралари кўлланила бошлаши муносабати билан 1419 йил 30 июлда Прагада

[1] Чехословакия Социалистик Республикасида 6 июль кунини чехларнинг миллий қаҳрамони Ян Гус хотираси Куни деб эсга олинади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

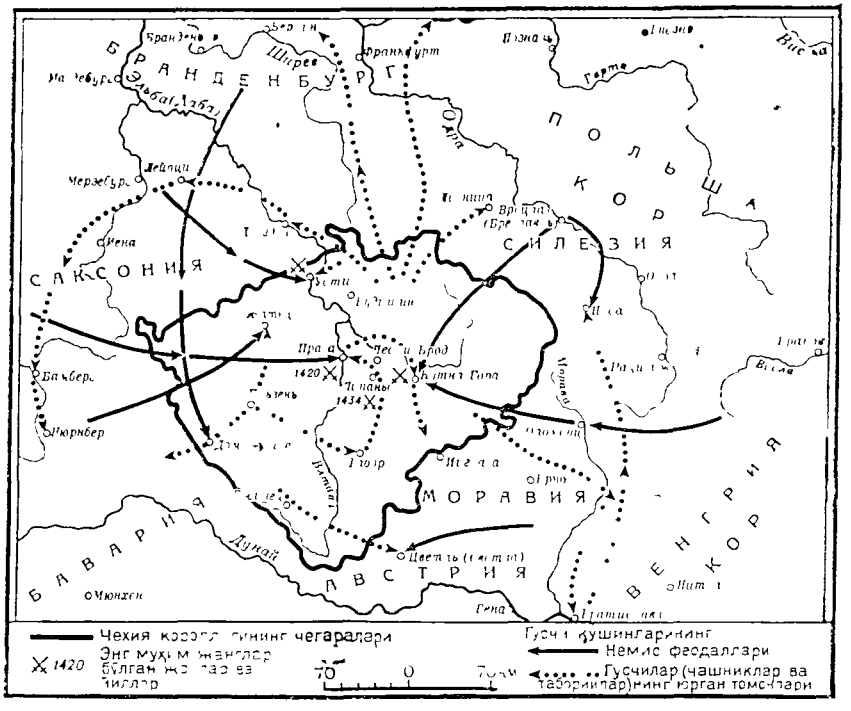

Гусчиларнинг урушлари

шаҳарликларнинг кузғолони бўлди Прага ва унинг атрофидаги шаҳарларнинг плебейлар оммаси 1419 йилги Прага қўзголонининг энг актив кучи бўлди, бу қўзголонга камбағаллар орасида ном чиқарган Прага руҳонийси Ян Желивский бошчилик қилди. Қўзғолон натижасида король Вацлав амалда тахтдан ағдариб ташланди Вацлав Прагадан қочиб кетди ва тез орада, ўша йилиеқ вафот этди. Вацлав ўрнига унинг укаси император Сигизмунд Чехия тахтига ворислик қилиши лозим эди. Гуснинг ўлдирилишида Сигизмунднинг қабиҳ йўл тутганлиги ва Гусни очиқдан-очиқ емон кўрганлиги ҳамда Сигизмунднинг немис феодаллари билан алоқа қилганлиги туфайли чехлар ҳатто унинг номини ҳам эшитгилари келмади На панлар, на шляхта, на шаҳарликлар Сигизмундга итоат этишни истамасдилар Қишлоқларда черков ва дуневий (немис) катта ер эгаларига қарши ҳаракат бошланиб кетди Чехия 1419 йилнинг августидан эътиборан ҳақиқатда Германия билан алоқасини узиб, мустақил давлат бўлиб олди

Одатда гусчиларнинг урушлари деган ном билан аталган Буюк Чехия деҳқонлар урушининг ҳаракатга келтирувчи кучлари жуда кенг ва турли-туман эди Энг бошидан бошлаб гусчилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳаракатида бир-бировга очиқдан-очиқ қарама-қарши икки қанот пайдо бўлди

1) чашниклар еки подобойларнинг мўътадил партияси (гусчиларнинг шиорларидан бири—ҳар иккала ноз-неъмат, яъни нон ва вино билан дилни поклаш) бўлиб, бунга панларнинг, йирик рицарларнинг ва шаҳарликларнинг (асосан Прага шаҳарининг) вакиллари кирган эди ва 2) таборийларнинг (уларнинг Табор ёки Фаворадаги ҳарбий лагери номидан олинган) радикал-демократик партияси бўлиб, уни хонавайрон бўлган рицарлар, энг камбағал ҳунармандлар ва деҳқонлар ташкил қилардилар Чашникларнинг «тўртта модда» деб аталган программаси Чехияда тоат-ибодат чех тилида адо этиладиган миллий гусчилар черковини қарор топтиришни ва черков молу мулкини тортиб олиб ҳукумат ихтиёрига берилишини талаб қиларди Чашниклар бошқа ҳеч қанақа ижтимоий ва сиёсий реформа қилишни илгари сурмадилар

Сиёсий жиҳатдан олганда чашниклар монархияни сақлаб қолиш тарафдорлари эдилар Чашниклар Люксембурглар династияси билан алоқани узиб, улар Польша-Литва валиаҳди Сигизмунд (еки Жигимонт)[1]ни Чехия короллигининг регенти сифатида Прагага таклиф этдилар Кейинроқ чашникларнинг энг йирик раҳбарларидан бири бўлган бой пан Юрий (чехча Йиржи) Подебрад король регенти бўлиб олди XV асрнинг 20-йиллари бошларида чашниклар Прага плебейлари оппозицияси билан қаттиқ жанжаллашиб қолишди Пойтахтда оппозицион демократик ҳаракатнинг ўсиб боришидан чўчиган чашниклар Прага демократиясининг раҳбари Ян Желивскийни ҳалок этишга шошилдилар 1422 йилнинг 9 март куни Желивскийни алдаб ратушага чақириб, сўнг уни қамоққа олдилар ва шу ернинг ўзидаёқ ўлимга ҳукм қилдилар ҳамда ратуша биносида қатл этдилар. Аслида бу чинакам сиёсий қотиллик эди, шаҳар кенгашининг аъзолари (коншелашлар) халқ оммасидан қўрққанлари важидан бу қотилликни зимдан ва жуда тез амалга оширган эдилар

Гусчиларнинг бошқа лагери, яъни таборийлар Сигизмунд билан, немис феодаллари, энг йирик папалик ва католик черкови билан олиб борган курашларида анча революцион, энг қатъий ва изчил эдилар Таборийлар ҳам ўз программаларида «Праганинг тўртта моддаси»ни тан олиб, бу моддаларнинг мазмунини кенгроқ талқин этдилар ва уларга ўзларининг антифеодал талабларини киритдилар

Диний соҳада таборийлар ҳеч қанақа олий черков иерархиясисиз черков жамоаларини бемалол барпо этиш ва тамомила эркин тарғибот олиб боришга эришиш талабини еқлаб чиқдилар Сиёсий соҳада таборийлар «королсиз давлат қуриш», яъни республика тарафдори эдилар Таборийларнинг асосий ижти-

[1] Литва князи Витовтанинг жияни

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мони талаби—крепостной ҳуқуқни бекор қилиш ва ерни жамоа мулкига айлантириш, яъни уни меҳнаткаш деҳқонларга беришдан иборат эди Феодал-помешчикларнинг крепостнойлик зулмига таборийлар катта гуноҳлардан («ўлим даражасидаги гуноҳлар»дан) бири деб қарардилар

1410 йилги Грюнвальд жангининг қатнашчиси, ғоят зўр саркардалик қобилиятига эга бўлган рицарь Ян Жижка (1360—1424) табориларининг раҳбари эди 1424 йилда Жижка вафот этгандан кейин собиқ руҳоний Прокоп (Великий) (Катта) унинг ворисп бўлиб қолди Бошқа Прокоп ёки Прокоп (Малий) (Кичкина) унинг ердамчиси эди

Ўта табориялар ёки пикартлар тўлиқ молу мулк тенглигига ва давлатни йўқотишга даъват этардилар, уларнинг баъзилари ҳатто атеизмга яқинлашиб қолган эдилар Ўта табориялар Исони оддий одам деб ҳисоблардилар, худои таоло ҳақида улар, худо ақл-идрок ва виждон сингари кишиларнинг дилидагина мавжуддир, деб таълим берардилар Ўта табориялларга ваъзхон Мартин Гуска бошчилик қиларди, бироқ Жижка ўта сектантларнинг фаолияти умумий ишга зарар беради деб ҳисоблаб, уларни 1421 йилдаёқ Табордан узоқлаштирган эди Жижканинг бу тадбири албатта, революцион лагерь кучларини заифлаштириб қўйган эди

Дастлабки пайтда чашниклар билан табориялар Сигизмунд ва немис феодалларига қарши биргалашиб ҳаракат қилган эдилар Ян Жижка раҳбарлигида озгина қисми рицарлардан, кўпчилик қисми эса деҳқонлардан (пиеда) ташкил этилган гусчиларнинг доимий қўшини халқ қўшини ҳисобланарди Бу доимий қўшин душманга нафрат кўзи билан қарарди ва у юксак интизомли қўшин эди Жижка ҳарбий ишда янги усулларни қўллади У араваларда бемалол ортиб олиб юриладиган енгил замбараклари ишга солди Унинг пиеда аскарлари ғоят чаққон ва тез ҳаракат қиларди Пиеда аскарларни одатда (уруш пайтларида) араваларда ортиб юриларди, аравалар бўлса ўзига хос истеҳком хизматини ҳам ўтарди Бунинг учун йўлда маълум жойга келиб тўхталган маҳалда шу юкли араваларни занжир билан мустаҳкамланарди, улар ўртасидаги бўш жойлар эса тахталар билан тўсиларди, шундай қилиб, душман отлиқ аскарлари ҳужум қила олмайдиган мустаҳкам лагерь пайдо бўлардики, уни бунедга келтириш ва бузиб ташлаш осон эди

Гусчилар немис рицарларига тўсатдан бир қанча қақшатқич зарбалар бера олдилар 1420—1431 йиллар даврида император билан папа гусчиларга қарши беш марта салиб юриши уюштирган бўлсалар-да, лекин бу юришларнинг ҳаммаси муваффақиятсиз бўлиб чиқди 1420 йилнинг 14 июлида Ян Жижка Прагапинг ёнгинасида Виткова (ҳозирги Жижка) тоғи этагидаги жангда салиб юриши қўшинларини тор-мор келтирди Жижканинг Прага енидаги ғалабаси бутун мамлакатни қоплаган революцион ҳаракатнинг янада юксалишига сабабчи бўлди 1421 йилда Чехия

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

сейми Сигизмунд Чехия тож-тахтидан маҳрум қилинади, деб эълон қилди Гусчилар 1422 йил бошида Немис кечуви ёнидаги жангда салибчилар устидан айниқса катта ғалаба қозондилар (бу салибчиларнинг иккинчи юриши эди). 1424 йил езида Жижка Малишово шаҳри енида салибчиларни енгиб, муҳим пунктни — Кутенбург (чехча Кутна гора) шаҳрини босиб олди Кутенбург шаҳри Чехиядаги немис колонизациясининг асосий маркази ҳисобланарди Бу жангда Ян Жижка кўзи кўр ҳолда қўшинларга қўмондонлик қилди ва шунга қарамай, ажойиб ғалабага эришди. Салибчиларнинг учинчи юриши даф этилгандан кейин, тез орада Жижка Моравияга кетиб қолди ва шу ерда ўлат касаллигидан вафот этди Унинг вориси Прокоп Катта курашни муваффақият билан давом қилдириб, 1426 йилда Усть-Лаба шаҳари енида немис рицарь қўшинини яксон қилди (бу салибчиларнинг гусчиларга қарши олиб борган тўртинчи юриши эди). Ана шу жангда немис рицарларидан 15 мингга яқин киши ўлдирилди.

Таборийлар қўшинининг ютуқлари немис феодалларига даҳшат соларди Гусчилар қўшини кўчиб юрадиган ҳарбий аравалларнинг тақир-туқуригина немис рицарларининг тумтарақай қочишлари учун кифоя эди Масалан, Техов шаҳри ёнида ҳатто душманнинг афт-ангорини кўрмасдан ҳам салибчилар 1427 йилда еппасига қочдилар Таборийларнинг ўзлари немис феодалларининг ҳужумини даф этиб, уларга қарши ҳужумга ўтдилар ва Саксония, Бранденбургга ва ҳатто Болтиқ бўйи Пруссиясига (1427 й) кириб бордилар. 1431 йили Домажлиц шаҳари ёнидаги (Пльзень шаҳарининг жануби-ғарбида) жангда салибчилар бешинчи юришининг даф этилиши гусчиларнинг немис феодаллар устидан қозонган охирги галабаси эди. Папа Евгений IV билан император Сигизмунд гусчиларга қарши рўпарадан қилинадиган янги атака планидан воз кечиб, тактикани ўзгартиришга қарор қилдилар Улар гусчилар орасига низо солиб, чашникларни ўз томонларига қаратиб олишни максад қилиб қўйган эдилар Улар бу мақсадларига эришдилар Чашниклар таборийларнинг эришган ютуқларига ҳавас билан қарасалар-да, лекин революциянинг бундан буен чуқурлаша боришидан хавфсирардилар

Табор шаҳри ўсиб, қочоқ деҳқонлар билан шаҳар камбағалларининг кўплаб бу ерга оқиб келиши, демократик реформалар ўтказиш кераклиги ҳақидаги талаблар панларни ва бойиб кетган прагалик мешчанларни қўрқитиб қўйди Базельдаги черков собори черков ерларини қисман секуляризация қилиш (давлат ихтиерига олиш)га ва диний урф-одатларга баъзи бир ўзгаришлар киритишга розилик бериб, чашникларга бир оз ён берган дан кенин чашниклар бу таклифларга қаттиқ епишиб олдилар.

1433 йилда Прагада Прага компактатлари номи остида алоҳида келишув битими тузилди Шундан кейин чашниклар немис феодалларига қарши курашни тўхтатиб, таборинларга қарши курашиш учун немис феодаллари билан бирлашдилар 1434 йили Липани (бу жойнинг бошқа номи—Чехия кечуви)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

енидаги жангда чашниклар энди немислар билан биргаликда таборийларга қарши урушдилар Таборийлар енгилдилар Ҳар иккала Прокоп ўлдирилди Оддий таборийларнинг кўпи ҳалок бўлди Таборийлар Жанубий Чехияда бир қанча таянч пунктларга суяниб туриб, шундан кейин ҳам курашни давом эттирдилар. Табор шаҳари то 1452 йилгача қаттиқ туриб берди, шундан кейин у охири чашниклар томонидан қўлга олинди ва вайрон қилиб ташланди

Чашниклар император Сигизмундни король деб тан олдилар. Сигизмунд вафот этгач (1447 й) Чехия тахти Габсбурглардан бирининг ўғлига эрга теккан қизининг ўғли (Сигизмуднинг невараси) қўлига ўтди Бу еш король бўлганлиги учун бутун ҳокимият панлар қўлида эди Кейинроқ 1458—1471 йиллар даврида, Чехия тахтини чашниклар тўдасининг лидерларидан бири бўлган Юрий (Йиржи) Подебрад эгаллади Подебрад ўлгандан кейин чехларни Ягелланларнинг поляк династиясига мансуб одамлар бир оз вақт идора қилиб турди Бу династиянинг сўнгги вакили 1526 йилда қазо қилди Бу вақтда ғоят катта куч-қудратга эга бўлган турклар Чехияга хавф-хатар солаетганлиги учун чех панлари тож-тахтни яна Габсбурглар қўлига топширишга қарор бердилар Шундай қилиб, Чехия яна Германия империяси составига кирди.

Гусчилар олиб борган урушларнинг тарихий аҳамияти. Гусчилар мағлубиятга учрашларига қарамай, гусчиларнинг урушлари Чехия тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлди Ўрта асрлар охиридаги энг йирик деҳқонлар ҳаракати, ажнабий немис ҳукмронлигига қарши кенг авж олган миллий ҳаракат ва ниҳоят, илк черков реформацияси[1] ўрта аср католик черковига қарши қаратилган қўзғолон гусчиларнинг урушларида бир бутун бўлиб чирмашиб кетди. Гусчиларнинг урушлари Чехияда немислар зўравонлигига зарба бериб, уларнинг бундан кейин мамлакатга келиб киришларини тўхтатди Бу урушлар Чехиянинг Германия империясидан узоқ муддатгача (100 йилдан ортиқ) тамомила мустақил снёсий аҳволга эришувини таъминлади. Дуруст, Чехия кейин империяга қайтадан кирди, лекин бу сафар энди маълум шартномалар асосида кирди XVII асрнинг биринчи ярмидаги Ўттиз йиллик урушгина Чехияни узоқ вақтгача истило этилган вилоятга айлантириб қўйди

Гусчиларнинг бўлиб ўтган урушлари даври, шу тариқа Чехиянинг миллий озодлик даври бўлди, шунинг учун у чех маданиятининг юксалиш замони ҳам эди XV ва XVI асрларда чех тили ҳамда чех адабиети катта ютуқларга эришди Ян Гус чех грамматикасини езди ва чех тили орфографиясини яратди, чех халқи ҳозиргача шу грамматика ва орфографиядан фойдаланиб келмоқда Гуснинг чех тилида босилиб чиққан асарлари ҳозир-

[1] Гусизм идеологиясининг XVI аср бошидаги немис реформациясига ва деҳқонлар урушига кўрсатган таъсири тўғрисида XL бобга қарансин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ги замон чех адабий тилига асос қилиб олинди Гусчиларнинг урушлари даври кўпгина адабий-сиесий едгорликлар памфлетлар, сатиралар, ҳарбий-революцион гимнлар, қўшиқлар ва бошқалар қолдирган XV ва XVI асрларда Чехияда тарихий хроникалар тузиш борасидаги ишлар яхши авж олиб, даврнинг улкан воқеалари ана шундай тарихий хроникалар тузиш учун бой ва драматик материаллар берган эди

XV асрнинг 50-йилларида, революцион тўлқин пасайгандан кейин гусчилар орасида «чех биродарлари», деб аталган хилма-осойишта бир оқим пайдо бўлди «Чех биродарлари» оқимининг идеологи йирик езувчи Петр Хелчицкий (1390—1460) эди Хелчицкийнинг езган асарларида католик черкови ва бутун феодал-крепостниклик тузуми чуқур танқид қилинса-да, лекин автор энди революцион курашдан воз кечган эди Хелчицкий ҳар қандай давлатни «гуноҳ» деб ҳисоблаб, зўрликни рад этган, урушни, судда қатнашишни, солиқлар тўлашни қоралаган эди Аммо замонда Хелчицкий ва унинг мухлислари халқ орасида маорифни тараққий қилдиришга кўп эътибор берар эдилар. «Чех биродарлари»нинг бу октябрчилик анъаналари бундан кейин ҳам сақланиб қолган эди Улар мактаблар ташкил этдилар, педагогика масалалари билан шуғулландилар Шулар орасидан кейинчалик машҳур чех педагоги, янги педагогиканинг яратувчиси Я н А м о с К о м е н с к и й (1592—1670) етишиб чиққан эди

Миллий ҳаракат сифатида муваффақият қозонган гусчилар ҳаракати деҳқонлар қўзголони сифатида мағлубиятга учради

Деҳқонлар билан бошқа демократик табақаларнинг манфаатларини ифодалаган таборийлар ер билан яксон қилинди Шунинг натижасида Чехияда феодал-крепостнойлик режимини тугатиш масаласи ҳам ҳал этилмай қолиб кетди Чех панлари сиесий ҳокимиятдан ўзларининг тор синфий манфаатлари йўлида фойдаланиб, XV асрнинг иккинчи ярмида ҳатто крепостной ҳуқуқни кучайтириб юбордилар. 1474 ва 1487 йиллардаги сеймлар панларнинг розилигини олмай туриб, деҳқонларнинг поместьелардан «чиқиб кетиши»ни ман қилувчи қонунлар қабул қилди Қочиб кетган крепостнойларга ва уларни янги жойларда қабул қилганларга энг қаттиқ жазо чоралари белгиланди

Панлар шаҳарликларга нисбатан ҳам тор маънодаги тонфавий сиёсат юргиздилар 1497 йилги сеймда Чехиядаги олий давлат мансабларини фақат дворянлар тонфасига мансуб шахсларгина эгаллашлари мумкин деган қарор қабул қилинди. XV аср охиридан бошлаб мешчанларнинг сеймдаги вакиллари камайтирилди ва биргина Прага шаҳари депутатларигина киритиган бўлиб қолди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XXIII БОБ

XIII—XV АСРЛАРДА ИТАЛИЯ ВА ПАПАЛИК

XIII—XV асрларда Италиянинг иқтисодий ва сиёсий тараққиёти. Кейинги ўрта аср давридаги Италия ғоят нотекис ривожланган бир мамлакат эди Унинг энг ривожланган қисми шимолий районлар, яъни Ломбардия области ва Тоскания шаҳарлари эди Бу ерда энг йирик савдо шаҳар-республикалари — Генуя ва Венеция бор эди. Энг юксак саноат тараққиёти даражасига эришган шаҳарлар орасида Милан ва Флоренция ажралиб турарди Италия маркази — Папа область еки Папа давлати деб аталган ер — қолоқ бир район эди Бу ерда ривожланган хунармандчилик ҳам, савдо-сотиқ хам йўқ эди Маҳаллий аҳолининг бир қисми деҳқончилик билан кун кўрарди, бир қисми зиратчиларга ва Рим черковининг кўп сонли руҳонийларига хизмат қиларди Италиянинг жанубн — Иккала Сицилия короллиги — Штауфенлар ҳалокатидан кейин француз феодаллари ҳукмронлиги остига ўтган эди Уларга француз Капетингларидан бири бўлган Карл Анжуйский (1268 йилдан) бошчилик қиларди Маҳаллий аҳоли учун бу ҳол шу аҳолини эксплуатация қилишни янада кучайтириб юборган янги ажнабий феодалларнинг кўплаб оқиб келишини билдирарди. Очкўз «француз келгиндилари» ер-мулкларни босиб олар ва турли йўллар билан феодал рентасини оширардилар Француз феодаллари Шарқ мамлакатларига нисбатан тутган ўз сиесатлари натижасида Жанубий Италиянинг араб мамлакатлари билан олиб борган савдосига катта путур етказдилар, ҳолбуки илгари Штауфенлар бу мамлакатларни қўллаб-қувватлаган эдилар Босқинчи-француз феодалларига нафрат кўзи билан қараган сицилияликлар 1282 йилда кўзғолон кўтариб, оролдаги француз ҳарбий кучларини қириб ташладилар Қўзғолон 1282 йил 31 март куни кечқурун Палермода бошланди Бу қўзғолон «Сицилия оқшоми» номи билан тарихга кирган, чунки оқшомда чалинган қўнғироқ қўзғолонни бошлаш учун сигнал бўлиб хизмат қилган эди Апеннин ярим оролини ҳамон ўз қўлида сақлаб турган французларнинг жазо чораларидан қутулиб колмоқ учун сицилиялик феодаллар Арагон ҳокимияти остига ўтдилар (1302 йилдан) 1445 йилда Арагон Неополь короллигини ҳам босиб олишга муваффақ бўлди Шундай қилиб, Италиянинг бутун жануби узоқ вақтгача ана шу ажнабий давлат составига киритилди.

XIII—XV асрларда Италиянинг шимолий шаҳарлари энг кўп равнақка эришдилар. Бу шимолий шаҳарлар ижтимоий ва сиёсий тузумининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида қуйидаги иккита шаҳар шаҳар-республика доирасидан анча ташқарига чиққан йирик савдогарлар денгиз давлати намунасини кўрсатган Венеция ва энг ривожланган саноат маркази, энг кескин син-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

фии кураш майдони бўлган ва айни замонда янги итальян Ренессанс (Уйғониш) маданиятининг асосий маркази ҳисобланган Флоренция айниқса равшан тушунча беради

Венеция республикаси. «Адриатика маликаси» бўлган Венеция XIII асрдаеқ улкан денгиз давлати бўлиб олган эди. XIV—XV асрларда унинг ерлари янада кенгайди. Италиядаги Адриатика денгизи соҳиллардан ташқари, у Мореянинг (қадимги Пелопоннеснинг ўрта аср замонидаги номи) жанубий қисмини, Эгей денгизидаги Эвбея оролини, Киклад оролларининг бир қисмини, шунингдек, Крит оролини ва XV аср охиридан бошлаб Кипр оролини эгаллаган эди. Венециянинг жуда катта савдо флоти бор эди Унинг Ўрта денгизнинг шарқий ярмидаги савдоси XV асрга келиб деярли монопол характерга эга бўлди Византия, Миср, Сурия, Эгей денгизи ороллари савдо-сотиқ масаласида тамомила Венецияга қарам эдилар Аммо Венеция кемалари Ғарбий Европа—Испания, Португалия, Жанубий Франция, Англия ва Нидерландия гаванларига ҳам мунтазам қатнаб турарди Венециянинг ўзи 200 минг аҳолига эга бўлган улкан шаҳар бўлиб, бу аҳоли савдо-сотиқдан ташқари, саноат билан ҳам шуғулланарди. Венеция мовутлари ва ипак газламалари, венеция ойнаси, қурол-яроғи, қаҳрабодан ишланган буюмлари (тасбеҳ, маржон ва ҳоказолар) бутун Европа бўйлаб тарқаларди ва Шарқ бозорларида кўплаб сотиларди Яқин Шарқнинг Ғарбий Европа билан олиб борган савдосида асосий даллол бўлган Венеция Европада пул муомаласининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган эди Венециянинг олтин дукатлари кўпгина асрлар давомида Европада халқаро тамға бўлиб қолган эди.

Венеция ўзининг энг хавфли рақобатчиси — Генуя билан узоқ вақтгача шиддатли кураш олиб борди Ўрта денгизнинг ғарбий ярмида ҳукмронлик қилган Генуя савдо республикаси шу денгизнинг шарқий ярмига, Венециянинг «таъсир доираси»га ҳам ўтиб киришга интилар эди. Генуя Венецияга қарши Византияни қўллаб-қувватларди ва венецияликлар иштирокида салибчилар томонидан барпо этилган Латин империясининг ўзини қулатишга кўп ердам қилган эди. Қора денгиз соҳилида Генуянинг кўпдан-кўп мулклари бўлиб, Қримдаги Кафа, Балаклава ва Судак шаҳарлари унга қарар эди Генуя Адриатика денгизига ҳам киришга уриниб кўрди. 1298 йилдаёқ генуяликлар Адриатика денгизидаги Курцол енидаги денгиз жангида Венеция флотини яксон қилдилар. Шундан кейин ҳам кураш яна бутун бир асргача давом қилди XIV аср ўрталарида генуяликлар Адриатика денгизи соҳилида Венециядан унча узоқ бўлмаган жойдаги Қьожа портини босиб олдилар Аммо пироварди, Венециянинг ҳар ҳолда қўли баланд келди 1380 йилда Қьожа портига яқин жойда қатъий жанг бўлиб, Венеция флоти Генуя флотини тамомила янчиб ташлади Шу вақтдан бошлаб генуяликларнинг Ўрта денгизнинг шарқий қисмидаги ҳукмронлиги барҳам топ-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ди. Венеция кемалари ҳатто Қора денгизга ҳам кирадиган бўлдилар Генуяликларнинг Қримдаги савдо колонияларидан сал нарироқда, Дон мансабида, XIV аср бошларида венециялик-ларнинг Тана фактория си (ҳозирги Азовга яқин жойда) ташкил этилган эди

Апеннин ярим оролининг ўзида Венеция анча катта территорияни босиб олган эди XV асрда Верона, Падуя, Брешия ва Равенна шаҳарлари Венецияга бўйсунардилар Болқон ярим оролининг шимоли-ғарбий Далмация соҳилини ҳам Венеция назорат қилиб турарди

Венеция республикасининг сиёсий тузуми. Бутун ўрта аср давомида Венеция савдо-олигархия республикаси бўлиб қолаверди Қудратли шаҳар патрициати (унда савдогарлар, банкир ва дворянларнинг оилалари ўз манфаатлари жиҳатидан бирбировлари билан чирмашиб кетишган эди) ўз ҳокимиятини қизғанчиқлик билан қўриқлаб, бу ҳокимиятда ҳатто аҳоли ўрта табақаларининг қатнашишига ҳам йўл қўймас эдилар Венеция бошқармасининг ғоят мураккаб системаси ана шу мақсадга хизмат қилиши лозим эди Венеция республикасининг тепасида дож (латинча айнан «герцог» демакдир) турган бўлиб, у Венециянинг энг зодагон патрициат хонадонларига мансуб одамлар орасидан умрбод сайлаб қўйилар эди Дожнинг ҳукумати сенат эди, сенат эса кичик кенгаш еки синьория томонидан расмийлаштириларди Сеньория, ўз навбатида, республиканинг олий қонунчилик ва назорат қилиш органи ҳисобланган Катта кенгаш тарафидан сайланарди

1297 йилда Катта кенгаш «епиб қўйилди» Катта кенгаш аъзоларини сайлаш ҳуқуқи маълум аристократик хонадонларга (жами бўлиб бир неча ўнлаб оилаларга) гина берилди Бу хонадонларнинг ҳаммаси алоҳида «олтин китоб»га езиб қўйилган эди Венецияда 1310 йилда катта фитна фош этилди, фитначилар олигархия режимини ағдариб ташлашни мақсад қилиб қўйган эдилар Фитна бостирилди Шундан кейин Венеция давлат тузуми янада тор доирадаги олигархия диктатураси хусусиятларга эга бўлди Олигархия ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун фавқулодда органлар барпо этди, бу органлар дўқ-пўписа қилиш, зимдан ўлдириш ва қиноқ-азобга солиш йўли билан ўша вақтдаги мавжуд сиёсий режимни демократлаштирмоқчи бўлган одамларни қаттиқ жазоладилар «Қирклар кенгаши» ва «Ўнлар кенгаши» ана шундай органлар ҳисобланарди Бу фавқулодда трибуналлар баъзан якка бир шахс ҳокимиятини ўрнатишга уринган зодагонларнинг вакилларини ҳам бурдалаб ташларди Дожларнинг ўзлари ҳам ана шу даҳшатли органлар назорати остида ишлардилар Давлат тўнтариши ясамоқчи бўлган дож Марино Фальериннинг 1355 йилда бошини танасидан жудо қилдилар Ўрта аср Венециясининг авахталари мудҳиш бир зиндон бўлиб, уларнинг томлари қўрғошин тахта билан ёпиларди. Ёзнинг жазирама офтобида қизиган бу «қўрғошин авахта-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

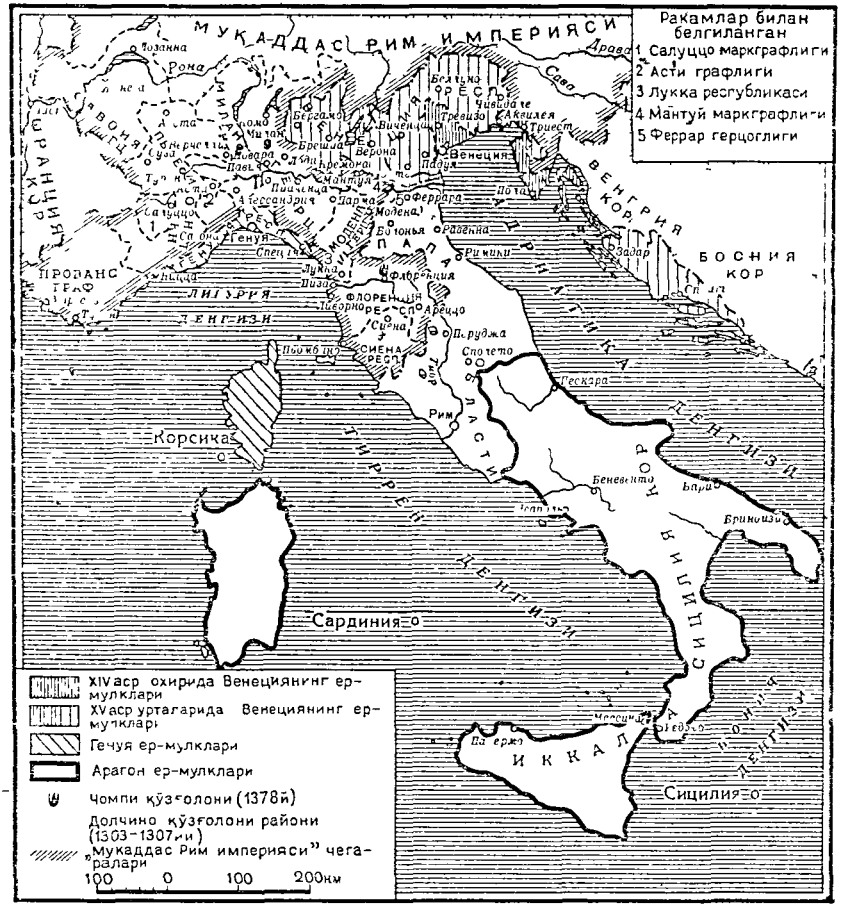

XIV—XV асрларда Италия

лар»да ётиш маҳбусларни бетўхтов қийнаш-азоблашдан бошқа нарса эмас

Венеция республикаси актив агрессив ташқи сиёсат юргизарди Дастлаб Византия, кейин эса Генуя билан, ниҳоят, Туркия билан олиб борилган кураш Венеция ҳукуматидан жуда катта молиявий маблағни ҳарбий ва дипломатик воситаларни талаб қилди. XVI асрда ва ундан кейинги асрларда Ўрта денгиз савдосида ҳукмронлик вазиятни сақлаб қолиш, Венеция республикасига янада қийинроқ бўлди Чунки XVI асрда ва ундан кейинги асрларда Ғарбий Европада йирик марказлашган давлатлар таркиб топиб, бу давлатларнинг бир қисми энди улкан мустамлакаларни қўлга киритган ва жаҳон бозоридаги савдога қатнаша бошлаган эди Бундай шароитлар дипломатик Вене-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ция республикаси учун катта ахамиятга эга бўлди Венециялик-лар Европада биринчи у еки бошқа саронга тайинланган доимий элчилар (резидентлар) юбора бошладилар Элчилар ўзлари яшаб турган мамлакатда нималар бўлаетганлигини Венецияга батафсил хабар қилиб туришлари лозим эди Венеция элчиларининг бизнинг замонамизгача етиб келган архивлари факат Венециянинг ўзининг тарихи (унинг савдоси ва ташки сиесати тарихи) учун қимматли материал берибгина қолманди, балки у Венециянинг дипломатик езишмаларида акс этган Европадаги бошка мамлакатларнинг ташқи ва ички сиесатини ўрганиш учун ҳам кенг маълумотлар беради

Флоренция. «Италия Афинаси» ҳисобланган Флоренция Арно дарёси соҳилларида жойлашган V асрдагина юзага келган ва VII аср охиридан сал бурунроқ анчагина катта шаҳарга айланган Венециядан фарқ қилиб, Флоренция антик даврдаеқ мавжуд эди Бироқ у ўрта аср даврига келибгина йирик саноат маркази бўлиб қолди Ўрта аср Флоренциясининг асосий боилиги мовут эди XIII асрдаеқ Флоренцияда мовут тўқиб чиқариш учун унинг маҳаллий жуни кифоя қилмас эди Жунни чет эллардан — Испания, Жанубий Италия, ҳатто Англия ва Шотландиядан ташиб келтириларди XIV аср ўрталарида Флоренцияда юқори сифатли мовутдан бир йилда ўн минглаб тўп ишлаб чиқарадиган мануфактура типидаги йирик мовут ишхоналари сони 200 дан ортар эди Флоренцияда мовут ишлаб чиқарадиган саноатдан ташқари, ипак газламалари тўқиш, мўйначилик, заргарлик ҳунарлари тараққий этган эди Ниҳоят, Венеция ва Генуяга караганда Флоренция кўпроқ савдо-судхўрлик ва банк операциялари маркази ҳисобланарди Рим билан қўшничиликда яшаган флоренциялик банкирлар папа курияси билан эртароқ яқинлашдилар Папаларнинг ақлга сиғмайдиган даромадлари асосан Флоренция банкларига келиб тушарди Папалар фақат Италиядагина эмас, балки бутун Европада ҳам ўзларининг черков даромадларини йиғишни кўпинча флоренциялик банкирларга топшириб қўйдилар Италия шаҳар республикалари орасида Флоренция биринчи бўлиб олтин танга зарб қила бошлаган эди (1252 йилдан) Флоренция флоринлари ўзининг салмоғига кўра халқаро савдода жуда кенг тарқалиб, Венеция дукатлари билан муваффақиятли рақобат олиб борди.

Флоренциянинг ижтимоий-иқтисодий ва профессионал киефаси унинг ўзига хос цех системасида акс этди XIII ва XIV асрларда Флоренцияда жами 21 цех бўлиб, улардан еттита катта цех бошқа мамлакатлардаги сингари ўрта аср ҳунармандларининг оддий бирлашмаларидан иборат бўлмай, балки таркиб топаётган капиталистларнинг саноатчилар, савдогарлар, банкирларнинг союзлари, қисман энг юқори ҳақ олувчи интеллигент касбли вакилларнинг корпорациялари эди Флоренциянинг еттита катта цехи составига мануфактурачилар — мовутсозлар, жун билан кўтара савдо қилувчи савдогарлар, ипакчилар, мўйначи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар, банкирлар, дорихона врачлари ва юристлар (нотариуслар, адвокатлар ва ҳ к) кирар эди Савдогарлар ва саноатчилар, цех ташкилотларидан ташқари, Ўрта денгиз бўйидаги турли бозорларда асосан товарни пуллаш муддаосида юрган корхона эгаларининг айрим группаларини бирлаштирган яна кўпдан-кўп компанияларга эга эдилар.

1330 йилдаеқ Флоренция аҳолиси 90000 киши ҳисобланарди. Бу аҳолининг асосий қисмини кўпинча ўз уйида мануфактурачиларга ишловчи мануфактура ишчилари ташкил қилар эди Ишчилар бирор-бир цех ташкилотларига эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эдилар ва уларни ўз хўжайинлари — мануфактурачилар энг шафқатсиз эксплуатация қилардилар. Жун титувчи ишчиларнинг аҳволи айниқса оғир эди

Флоренциянинг сиёсий тузуми. XII—XIII асрлардаеқ Флоренцияни кескин снесий кураш ич-ичидан кемира бошлади Гибеллинлар дворянлар тўдасини ташкил қилардилар Гвельфлар йирик буржуа тўдасига кирардилар. 1250 йилда гвельфлар гибеллинлар устидан тамомила ғалаба қозондилар Шунинг натижасида дворянларнинг бир қисми Флоренциядан ҳайдаб юборилди, бошқа қисми снесий жиҳатдан анча чеклаб қўйилди «Адолат ўрнатиш» деган дабдабали ном остидаги 1293 йилги конституция Флоренцияда йирик буржуазия ҳукмронлигини узил-кесил расмийлаштирди Республиканинг олий органи — синьория — составига ҳатта цехлар еттита (ҳар цехдан биттадан) вакил сайладилар, кичик цехлар (гарчи улар 14 та бўлса ҳам) сеньорияга ҳаммаси бўлиб атиги икки вакил сайладилар Синьория бошлиғи — «адолат гонфалоньери (байрокдори)» ҳисобланарди У синьория вакили ва айни замонда шаҳар лашкарининг қўмондони эди

Чомпи қўзғолони. XIV асрнинг иккинчи ярмида Флоренцияда айниқса танг вазият юз берди Шаҳар катталар — грандлар-дворянлар билан бевосита ҳокимият тепасида турган савдогар-саноатчилар қатлами ўртасида ҳам ҳокимият учун кураш кескинлашди Гвельфлар тўдаси ичида грандларга ҳеч қанақа ер бермай, 1293 йилги конституцияга қаттиқ риоя килишни талаб қилган пополан (халқ) ажралиб чиқди Аммо катта ва кичик цехлар ўртасида, яъни йирик буржуазия билан майда буржуа ҳунарманд элементлар ўртасида ҳам кураш кескинлашди. Ниҳоят, мазлум ва ҳуқуқсиз майда ҳунармандлар ва мануфактураларнинг ишчилари аҳолининг қуйи табақаси учун —«ориқ халқ» учун реформалар ўтказишни талаб қилдилар Ана шу заминда 1378 йилнинг езида Флоренцияда чомпи қўзғолони остида машҳур бўлган жуда жўшқин воқеалар бўлиб ўтди Бу қўзғолонда уч асосий боскични кўриш мумкин

1378 йил 18 июнда Флоренцияда ҳукмрон синьорияга қарши катта халқ намойиши бўлди Кичик цехларнинг вакиллари ва Флоренция мануфактураларининг ишчилари, жумладан, чомпи деган умумий ном остида машҳур бўлган, айниқса «семиз»ларни

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

(бой гвельф буржуазиясини халқ шундай деб атарди) ёмон кўрган жун титувчилар ва уйида ишловчи бошқа ишчилар бу халқ намойишида қатнашдилар

18 июндаги чиқишлар катта цехларнинг кичик цехлар фойдасига ен бериши билан тамом бўлди, кичик цехларнинг синьориядаги ҳукумати анча кенгайтирилди Аммо чомпи ҳеч нима олмади. Шундан кейин, 1378 йилнинг 20 июлида, Флоренция халқ оммасининг янги чиқиши бўлди Бу сафар чомпи ҳаракатда асосий роль ўйнади ва баъзи бир ен беришларга эришди Харакат қатнашчиларидан бирининг — ишчи Микель Ландо[1] иштирокида янги синьория ташкил этилди, Микель Ландо гонфалоньер, яъни синьориянинг раиси қилиб сайланди Кейин маълум бўлишича, Ландо ҳаракатга хиенат қилган Лекин бошда ишчилар Ландога ишониб, унга катта умидлар боглаган эдилар

Янги ҳукумат бир қанча реформалар қилди. Жумладан, майда ҳунармандлар ва чомпиларнинг ўзлари учун учта янги цех (улар орасида жун титув цехи) вужудга келтирилди. Мол-мулк ва даромадларга прогрессив принципда солиқ солинадиган бўлди, қарзларни тўлаш муддати чўзилди Халқ энг емон кўрадиган кўпгина гвельф хонадонлари давлат мансабларини эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиндилар

1378 йил июлида халқ қозонган ғалаба кейинчалик мустаҳкамланмади Йирик буржуазия ишчиларга иш бермай, ишлаб чиқаришни вақтинча қисқартиб қўйиб, уларни оч-яланғоч қолдирди Бойларнинг бу кўрган тадбирларига қарши курашга янги демократик синьория кучсизлик қилди Синьориянинг бошлиғи Микель Ландонинг ўзи ҳийла-найранг ишлатиб, буржуазия билан очиқдан-очиқ келишувчилик томонига ўтиб кетди Ишчилар 1378 йил 31 августда янгидан бош кўтариб чиққанларида, Ландо очиқдан-очиқ буржуазия томонига ўтди ва у билан биргаликда қўзғолонни бостиришда иштирок қилди Чомпиларнинг енгилиши натижасида уларнинг цехи тугатилди Солиқ солиш ҳукмрон синфга фойдали эски формаларга кўчирилди, ҳокимият яна буржуазия қўлига ўтди XV асрнинг 30-йиллари ўрталарига сиёсий ишларга раҳбарлик қилишни ўз қўлида сақлаб келган Альбиццининг бой гвельф хонадонлари хусусан катта қуланликларга эга бўлдилар, XV асрнинг 30-йиллари ўрталарига келиб гвельф хонадонлари Медичилар идора ишларидан сиқиб чиқарилди

Медичилар истибдоди. 1378 йил Флоренция буржуазияси учун беному нишон ўтмади. Флоренция буржуазиясининг республикадаги ҳокимияти бундан буен фавқулодда тадбирлар кўриш йўли билангина сақланиб қолиши мумкин эканлигини у ана шу пайтдан бошлаб тушунди Альбиццилар энди ана шундай «қаттиқ қўллик» снесатини ўтказдилар 1378 йилги воқеаларни ҳали

[1] Совет тарихчиларининг энг янги тадқиқотлари аниқлаб беришича, Микель Ландо чинакам ишчи бўлмаган, балки Альбицци фирмасида ишлаган жун титувчиларнинг назоратчиси бўлган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

эсидан чиқармаган халқ оммаси Альбиццилари жуда емон кўрар эди Аммо Флоренцияда бошқа бой оилалар ҳам бор эди Бу оилаларнинг баъзилари эски гвельф патрициат уруғларига мансуб бўлиб, улар анча кейинроқ бойиб кетган «янги кишилар» эдилар Ана шундай йирик буржуазия оилаларидан бири, лекин келиб чиқиши жиҳатидан янги оилаларга мансуб Медичиларнинг банкирлик хонадони эди Медичилар XIV асрнинг иккинчи ярмида папа банкирлари сифатида майдонга чиқдилар Аммо у маҳалда Медичилар ҳали шаҳарнинг энг бой кишилари деб ҳисобланмас эдилар Медичилар оиласининг вакили бўлмиш Сальвестро Медичи XIV асрнинг 70- йилларида «семизлар» билан курашда энг актив қатнашган ва чомпилар билан маълум даражада дўстлик муносабатларини сақлай билган эди Демагогик мақсадларни кўзда тутган Медичи қўзғолончиларни тор-мор этган август воқеаларида қатнашмаган эди Шунинг ўзи билан Медичилар халқ оммаси орасида маълум шуҳрат қозонган эдилар Шунингдек, Альбиццилар ҳукмронлиги замонида ҳам Медичилар оппозициячилик ролини ўйнаган эдилар Медичиларнинг тарафдорлари Флоренциянинг қуйи халқ оммаси орасида Медичилар фойдасига тарғибот юргиздилар

XV асрга келиб Медичилар тез бойидилар Сальвестронинг невараси Козимо Медичи XV асрнинг 30- йилларида Флоренциянинг энг бой кишиси ҳисобланарди, шу сабабли Европадаги баъзи банкирларгина бойлик жиҳатдан Козимо Медичи билан тенглаша олардилар, холос Альбиццилар Флоренция билан рақобатлашувчи қўшни Лукка шаҳари билан урушда ютқиздилар, бу фурсатдан фойдаланган Козимо Альбицциларни Флоренциядан ҳайдаб юборишга муваффақ бўлди Козимо Медичи синьориянинг аъзоси сифатида 30 йил давомида (1434—1464) Флоренция республикасига амалда бошчилик қилди Унинг ҳеч қанақа унвони йўқ эди ва расман у Флоренция республикасининг оддий граждани деб юритиларди, лекин давлат миқесида аҳамиятга эга бўлган бирорта чора-тадбир унинг розилигисиз қабул қилинмас эди Синьория кўпинча Козимо Медичининг шаҳар ташқарисидаги вилласида (боғида) мажлис қиларди Аслида бу истибдоднинг худди ўзгинаси бўлса ҳам лекин ҳали хасиўшланган формада эди Демагогик мақсадларни кўзлаган Козимо камбағаллар тўлаб келган солиқни камайтирди, аммо бунинг ўрнига ўзининг ракобатчилари бўлмиш Флоренциядаги бошқа банкирларни шафқатсиз хонавайрон қилиш мақсадида, шунингдек, ўзининг сиесий рақибларини ҳокимиятдан сиқиб чиқариш муддаосида Козимо молиявий снесатдан беандишалик билан фойдаланди

Медичи диктатураси Козимонинг невараси Лоренцо Ҳашаматли даврида (1469—1492) очиқ, сурбетлик характерига эга бўлди Унинг дабдабали князлик ҳаетидаги образига кенг меценатлик келиб кўшилди У грек ва латин қўл езмаларини, антик хайкалтарошлик ёдгорликларини ва бошқаларни сотиб олар ва йиғарди Медичининг ҳашаматли ва сахнилигини шеърларда ва

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

прозада, шунингдек, тасвирий санъатда кўкларга кўтариб мақтаган кўпгина гуманистлар — езувчилар, шоирлар, рассомлар унинг нафақаси ҳисобига кун кўрардилар Банк операцияларини кенг миқесда олиб борган Лоренцо бирор молиявий қийинчиликка тушиб қолган маҳалида, ҳеч қандай тап тортмай давлат хазинаси маблағларидан ҳам фойдаланарди Айни замонда Медичи папалик билан тобора яқинлашиб, папалар сайловига бевосита аралашадиган бўлди XVI аср бошларида Лоренцонинг ўғилларидан бири Лев X номи остида папа бўлиб олган эди

Италия маданиятини равнақ топтиришда Флоренциянинг роли. Бир неча асрлар мобайнида Италиянинг асосий саноат, савдо ва банк марказларидан бири бўлган, ўзининг енгил тузумида мураккаб эволюцияни бошидан кечирган, ўзининг тез-тез юз бериб турадиган кескин ижтимоий низо-жанжаллари билан замондошларининг эътиборини ўзига жалб этган Флоренция, айни вақтда, XIII аср ва аниқса XIV—XV асрлар давомидаги Италиянинг йирик маданий маркази ҳам эди Италиянинг шуҳратига шуҳрат қўшган ва кейинги ўрта аср Европасининг бошқа мамлакатларига ана шу ердан тарқалган буюк гуманистик ҳаракат худди шу ерда вужудга келган ва таркиб топган эди Илк буюк гуманистлар Данте, Петрарка ва Боккаччо Флоренция республикасининг гражданлари эди Уйғониш даври санъати биринчи марта порлоқ натижаларга эришган жой Флоренция эди Бу ҳақда «XIV—XV асрларда Италияда илк Уйғониш ва гуманизм»— деган бобда батафсил гапирилади[1]

Италиянинг бошқа шаҳарларидаги истибдоди. Медичи истибдоди XV аср Италиясида якка-ю ягона эмас эди Бундай давлат тўнтаришлари Шимолий Италиянинг бошқа шаҳарларида ҳам бўлиб ўтган эди Бу ерда фарқ фақат шунда эдики, Шимолий Италия шаҳарларининг мустабидлари кўпроқ дворян оилаларидан чиққан одамлар бўларди Миландаги Висконтлар, Феррардаги д'Эсте, Верондаги Скалигерлар ана шундай одамлардан эдилар 1450 йили Миланда ҳокимиятни Франческо Сфорца босиб олди, у ўз замонасининг кондотьери (яъни елланма қўшинларнинг бошлиғи) эди. Бу барча давлат тўнтаришларига сабаб, бойиган буржуазия билан мазлум шаҳар плебей оммаси ўртасида синфий кураш гоят кескинлашган бир вазиятда шаҳар республикалари енгил тузумининг кризисга учраши эди

Ўрта асрлардаги итальян деҳқонлари аҳволининг хусусиятлари. Италия деҳқонларининг аҳволи Европанинг бошқа мамлакатлардаги деҳқонлар аҳволидан анча фарқ қилар эди Италияда шаҳарлар ғоят илк даврда ривожланганлиги туфайли, бу ерда крепостной ҳуқуқ Франция, Англия ва Германиядаги сингари классик бир формада тараққий эта олмаган эди

Италияда деҳқонлар феодалларга шахсий қарам бўлмай, балки кўпроқ ер туфайли уларга муте эдилар. Деҳқон истаган пай-

[1] Қуйида — XXXI бобга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тида ердан воз кечиб, истиқомат қилиб турган жойини ташлаб кета оларди Унинг ер учун тўлайдиган ҳақи одатда езиб қўйилган бўларди Аммо бу, асосан Шимолий ва Ўрта Италияда шундай эди Жанубий Италияда, норманнлар замонида, крепостной ҳуқуқ жуда ривожланган ва даҳшатли эди XIII асрда Штауфенлар даврида Сицилиядаги баршчина йилига 140 ишчи кунига етган эди Жанубий Италияда крепостной деҳқонлар билан бир қаторда қуллар ҳам эксплуатация қилинарди Император Фридрих II ер-мулкларида қисман устахоналарда, асосан қишлоқ хўжалик ишларида фойдаланиладиган минглаб қуллар бўларди

Италияда деҳқонларни озод қилиш жараени ҳам бир хилда бўлмади Шимолда деҳқонларни озод қилиш XIII асрда шаҳар республикаларининг кўпчилигида содир бўлди Шаҳарликларнинг қўшни феодаллар билан кураши умуман деҳқонлар аҳволига яхши таъсир этди Шаҳарлар феодалларни енгганларидан кейин, одатдагича деҳқонларни шахсий крепостной қарамликдан албатта озод қилинсин, деб декрет чиқардилар Бир қанча ҳодисаларда ер учун тўланадиган ҳақларнинг ўзи ҳам қонуний тартибда камайтирилди Деҳқонлар эркин майда ишлаб чиқарувчиларга айланиб, ердан ворислик ҳуқуқларида фойдаланишни сақлаб қолдилар (ижара олинган ер учун тўланадиган ҳақ олдиндан езиб қўйиларди) Аммо орадан сал вақт ўтмай, ернинг анчагина қисмини буржуазия сотиб олди Деҳқонларга қарашли чек ерлар майдони жуда қисқарди Нормалаштирилган ижара билан бир қаторда, янгича ижара, яъни баланд (бозор) нархлардаги ижара еки ҳосилнинг бир қисмини тўлаш шарти билан ижара олиш (чорикорлик ижараси) авж олди Бундай шароитда деҳқонларнинг катта бир қисми пролетарлашди Шимолий ва Ўрта Италияда кичкина далалар, бир қисмига полиз экинлари экиладиган ва боғли участкалар деҳқон ер эгалигининг устунлик қилувчи типига айланди Ўрта Италияда, Папа давлат территориясида, озиқа маҳсулоти билан рента тўлаш деҳқонларни эксплуатация қилишнинг энг тарқалган формаси бўлиб келмоқда эди Руҳоний синьорнинг ижарачи деҳқони ердан ундирган ҳосилнинг ярмини унга тўларди; баъзан ҳосилнинг бу улуши бутунлай еки қисман пулга чақиларди (коммутация)

Жанубда деҳқонларни озод қилиш анча кечроқ — фақат XIII аср охиридан эътиборан содир бўлди Ундан кейинги асрларда, яъни XIV ва XV асрларда деҳқонлар бу ерда ҳам шахсан озод бўлдилар, лекин помешчик ерларининг ижарачилари бўлган бу озод деҳқонлар аҳволи Шимолий Италия деҳқонларининг аҳволига қараганда анча оғир эди Юқори даражадаги феодал пул рентаси ва ҳали тамомила йўқолмаган озиқа маҳсулотлари рентаси сақланиб қолган баршчинанинг баъзи бир қисми билан, шунингдек, феодал давлати ундирган ва асосан келгинди арагон-испан феодалларини боқишга сарфланган юқори давлат солиқлари билан қўшилиб кетган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Аммо Италия шимолининг ҳамма жойида ҳам деҳқонлар XIII асрда озод бўлолмаган эдилар Италия шимоли-ғарбининг феодал князликларида (Савойя герцоглиги, Пьемонт герцоглиги, Монферат маркизати ва бошқаларда) крепостной ҳуқуқ ҳали бекор қилинмаган эди. Шимолий Италия шаҳарларининг бир қисмида, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, деҳқонлар масаласида феодал снесатини ўтказиб келган феодал хонадонларининг вакиллари ҳокимият тепасига мустабидлар сифатида келдилар

Дольчино қўзғолони. Ана шу заминда XIV аср бошларида Италиянинг шимолида йирик деҳқонлар қўзғолони бўлиб, унга собиқ монах Дольчино бошчилик қилди Дольчино қўзғолони 1303 йили Парм областида бошланиб, то 1307 йилгача давом қилди Дольчино ҳаракати ўрта аср замонидаги бир ереслик (даҳрийлик) ҳаракати билан боғланган эди, бу даҳрийлик ҳаракати мухлислари «Апостоллик ака-укалар»[1] деган ном билан юритиларди Дольчино, хусусий мулк билан бойлик — дунеда ҳукмронлик қилувчи ёвузликнинг асосий сабабларидир, деб таълим берарди Энг камбағал деҳқонларнинг патриархал-жамоатчилик кайфиятларини акс эттириб, Дольчино ер-мулкини умумлаштиришга чақирарди. У ер юзида минг йиллик «худони таоло ҳукмронлиги» бошланиб, унда ижтимоий адолат тўла-тукис ҳукмрон бўлади, деб каромат қиларди Аммо Дольчино ҳам зўравонлик тадбирларини рад этмасди Ер юзида «худойи таоло ҳукмронлиги»ни Дольчино фикрича, мазлумларнинг ўзлари тайёрлашлари лозим эди Дольчино тарафдорлари фақат Парм областидагина эмас, Шимолий Италиянинг бошқа областларида ҳам бор эди Деҳқонлар ҳаракати шу қадар кенг қулоч ейдики, Авиньон папаси Климент V бу ҳаракатга қарши салиб юриши эълон қилди Феодалларнинг қўшинлари қўзғолончиларни тоққа суриб чиқариб, ўша ерда қириб ташладилар. Дольчинонинг ўзи оғир қийноқ-азоблардан сўнг қатл этилди.

Ғарбий Европа тарихида Дольчино қўзғолони шу билан қизиқарлики, у кейинги ўрта аср давридаги буюк деҳқон қўзғолонларининг бутун бир сериясига йўл очиб бергандек бўлди Франциядаги Жакерия, Англиядаги Уот Тайлер қўзғолони, Чехияда гусчи деҳқонларнинг урушлари, Венгрияда Куруцлар ҳаракати, ниҳоят, Германиядаги Буюк деҳқонлар уруши

XIV—XV асрларда папаликнинг орқага кетиши. Италия тарихида папалик кейинги ўрта аср даврида ҳам катта роль ўйнаверди Аммо француз короллари тазъйиқи остида папалар Авиньонга кўчиб ўтганларидан кейин папаликнинг снесий обрўси **анча даражада путурдан кетди.** Папаларнинг «Авиньондаги асирлиги» натижасида Рим оз бўлмаганда уларнинг (папаларнинг) қўлидан кетаезган эди[2] 1347 йилда Римда республика таш-

[1] «Апостоллик ака-укалар» сектасига парм лик ҳунарманд Сегарелли (тахм 1260 й) асос солган эди Дольчино Сегареллининг шогирди эди

[2] Юқорида, XVIII бобдаги «XI—XV асрларда Франция» деган темага қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кил топиб, гуманист Кола ди Риенцо деган одам унга бошчилик қилди. Рим шаҳарликларининг асосий оммасига таянган Кола ди Риенцо маҳаллий баронларни тинчитиб, қолоқ феодал-клериал папа давлатини тартибга солган бир қанча молиявий-маъмурий реформалар ўтказди Аммо Кола ди Риенцонинг Италияда Рим бошчилигида эркин шаҳарлар федерациясини барпо қилиш ҳақидаги орзу-умидлари натижасиз бўлиб чиқди Рим баронлари билан янгидан бошланиб кетган курашда Кола ди Риенцо ожиз бўлиб чиқди Римдан сиқиб чиқарилган Кола ди Риенцо Германияга қочди ва император ёрдамида Италиянинг эркинлигини қайта тикламоқчи бўлди Аммо уни аччиқ қисмат кутарди Император Карл IV Кола ди Риенцога ёрдам кўрсатишгина эмас, балки уни ҳатто қамоққа олди ва папага тутиб берди Папанинг ишончини қозонган Риенцонинг айби кечилди Фақат бугина эмас, Авиньон курияси уни ҳатто Рим ноиблигига ҳам тайин қилди. Бироқ унинг Римда иккинчи марта пайдо бўлиши жуда ҳам қулай бўлиб чиқмади. Солиқ сиёсати заминида шаҳарликлар билан Риенцо ўртасида чиққан можаро ҳалокатга олиб келди. 1354 йилда Риенцо янги қўзғолон маҳалида ўлдирилди

Кола ди Риенцонинг Римни ва Рим областини озод қилиш йўлидаги уриниши муваффақиятсиз бўлиб чиққан бўлса-да, лекин папалар резиденцияси борди-ю бундан кейин ҳам Авиньонда қоладиган бўлса, улар «абадий шаҳар»ни қўлдан бой беришларига очиқ-ойдин ишондилар Еттинчи Авиньон папаси Григорий XI 1377 йили Римга кўчиб келди ва тез орада (1378 й) шу ерда вафот этди Янги папа сайлаш маҳалида кординалларнинг фикрлари бўлинди Италия кординаллари италиялик Урбан VI ни папа қилиб сайладилар Унга қарама-қарши ўлароқ, француз кординаллари француз Климент VII ни папа қилиб сайладилар. Шу тариқа католик черковининг бирлиги бузилди. Бир вақтда папалар иккита бўлди — бири Римда, иккинчиси Авиньонда эди, улар бир-бировларини ўзаро қаргаганлари қарғаган эди Европанинг бир хил мамлакатларн бир папани, бошқалари иккинчи папани тан олган эдилар. Урбан VI билан Климент VII вафот этганларидан кейин, уларнинг ворислари ҳам худди шу зайилда сайландилар Католик черковининг ажралиши доимий ажралишга айланиб қолиш хавфини туғдирар эди

XV асрдаги католик соборлари. Черков бирлигини қайта тиклаш учун 1409 йили Пиза шаҳарида катта черков собори чақирилди Авиньон папаси ҳам, Рим папаси ҳам ўз ҳокимиятларидан ихтиёрий равишда воз кечишдан бош тортганликлари сабабли Александр V ни янги папа қилиб сайланди, лекин у тез орада вафот қилди Шундан кейин унинг ўрнига Иоанн XXIII сайланди Аммо бу папанинг ҳали унчалик обрўси йўқ эди. Ҳақиқатан черковдаги ажралиш кучаяверди Икки папа ўрнига энди учта папа бўлди Пиза собори, шундай қилиб, папаларнинг ажралиш проблемасини ҳал қилмади Шундан кейинги, 1414—1418 йилларда мажлис ўтказган Констанц собори ниҳоят, като-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик черковидаги ажралишни тугатишга муваффақ бўлди Собор, черков бирлиги ҳақидаги ақидани бузганликлари учун рақиблашиб юрувчи учала папани ўринларидан ағдариб ташлади, деб эълон қилди Мартин V (1417—1431) папа қилиб сайланди Шундан кейингина Рим папаларнинг яна доимий резиденцияси бўлиб қолди ва «Буюк ажралиш»га ниҳоят барҳам берилди

Папаларнинг Авиньонда бўлиши ва ундан кейинги черковдаги ажралиш фақат Италиядагина эмас, балки бутун Ғарбий Европада ҳам папаликнинг обрўсини туширib юборди Миллий давлатларнинг ўсиши папалар олдида янгидан-янги қийинчиликлар туғдирди Бирор йирик марказлашган давлат (Франция, Англия, Испания сингари) кучайган сари, бу давлатларнинг короллари папалар назоратидан ва аввало, уларнинг пул тама қилишларидан озод бўлиб, ўзларининг черковларига миллий мустақиллик беришга интилардилар

Короллар ўз мамлакатларида епископлар тайинлаш ҳуқуқини ўз қўлларига олишга интилдилар, сўнгра улар папа курияси фойдасига тўланадиган тўловларни ҳар қанақа йўллар билан чеклаб қўйдилар Папа ҳокимиятни чеклашга ва маҳаллий католик черковларига кўпроқ автономия бериш тенденцияси XV асрда Базель шаҳарида бўлиб ўтган учинчи йирик черков соборида айниқса очиқ-ойдин намоен бўлди Базель собори 16 йил давомида (1431—1447) мажлис қилди У собор пападан юқори туради ва собор папани суд қилиши ва уни ўрнидан тушириши мумкин, деган расмий қарорни ўтказишга уринди Папа Евгений IV (1431—1447) бошчилигидаги папалик «еретиклар» собори билан қатъий кураш олиб борди Собор тарқатилган деб эълон қилинди Аммо собор аъзолари папага бўйсунишни истамай, Евгений IV ўрнига Феликс V ни янги папа қилиб сайладилар

Янги ажралиш черковларни хавфга солиб қўйди Аммо миллий давлатнинг ўзлари орасидаги рақибликдан фойдаланган папалар бу хавф-хатардан қутулиб қолдилар Папа француз королига, герман императорига, унинг Габсбурглардан мерос қолган ерларида ва бошқаларда епископлар тайинлаш масаласида ён бериб, шунинг ўзи билан папа Базель соборида тантана қилган миллий оппозицияни заифлаштирди Собор состави каманиб, кейин ўз аҳамиятини йўқотди 1438—1439 йилларда папа Феррарда бошқа собор чақирди, кейин тез орада бу соборни Флоренцияга кўчирди Туркларнинг Византияга хавф сола бошлаши муносабати билан папа ана шу соборда Шарқий (православ) черкови билан уния тузиш масаласини қўйди Грек аҳолисининг кўпчилик оммаси папанинг бошлиқ бўлишини тан олишдан бош тортганлигидан Флоренция унияси Шарқда реал бир аҳамият касб этмасди Москвада ҳам бу уния тан олинмади Рус православ черковининг вакили сифатида Флоренция соборида қатнашган митрополит Исидор (келиб чиқиши грек) Москвага қайтиб келганидан кейин улуғ князь томонидан қамоққа олинди ва

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

черков ишларини бошқаришдан четлатилди Бироқ уния тузиш масаласи папалар учун ўз ролини ўйнади, чунки бу билан улар Базель соборида кўтарилган реформация масалаларидан католиклар Европасининг эътиборини четга тортмоқчи бўлгач эдилар

XV асрнинг биринчи ярмида католик черкови багрида юзага келган собор ҳаракати Европадаги бундан кейинги реформация ҳаракатининг муқаддимаси эди, гусчилар ҳаракати эса унинг дастлабки босқичи бўлди

XXIV БОБ

XI—XV АСРЛАРДА ИСПАНИЯ ВА ПОРТУГАЛИЯ

Испания реконкистасининг моҳияти. Испан халқининг араблар билан узоқ давом этган, кўп асрлик кураши Испания давлатининг ташкил топишида жуда катта роль ўйнади Пиренея ярим оролининг араблардан қайтариб олиниши тарихий адабиётда р е к о н к и с т а деб ном олган. Испан халқларининг арабмаврларга қарши олиб борган озодлик кураши бўлган кенг маънодаги реконкиста VIII асрдан бошлаб, араблар ярим оролни истило қилганларидан кейинроқ, яъни VIII асрдан, то XV аср охиригача давом қилди XV аср охирида арабларнинг Испаниядаги сўнгги йирик мулки ҳисобланган Гранада қўлдан бой берилди Энг тор маънода реконкиста сўзидан одатда, XI—XIII асрлар даври тушунилади XI—XIII асрлар даврида испан халқлари зўр бериб ярим оролнинг жанубига томон силжиб борган эдилар

Араблар Испанияда. X аср бошларида Испанияда араблар ҳукмронлиги энг кучли эди, бу вақтда Кордова амирлиги Кордова халифалигига айланган эди Испан арабларига — мавр ларига Пиренея ярим оролидан ташқари, яна қўшни Шимолий Африкадаги кўп сонли барбар қабилалари ҳам бўйсунар эдилар Араблар даврида Пиренея ярим оролида ишлаб чиқарувчи кучлар зўр бериб ривожланган эди Шарқнинг юксак маданияти билан боғланган араблар Испанияда сунъий суғориш системасини кенг қўлладилар Улар Пиренея ярим оролида бир қанча янги ва қимматли қишлоқ хўжалик экинларини жорий қилдилар, улар орасида шоли, шакар қамиши, тут дарахти, апельсин, лимон ва бошқалар бор эди Араблар даврида турли ҳунармандчилик жуда ҳам юксалган эди. Металл, чарм, жун, ипак, ойна ва заргарлик буюмлари ишлаб чиқариш юксак даражада такомиллашган эди Кордова халифалиги Шимолий Африка орқали Шарқдаги бутун мусулмонлар мамлакати билан савдо-сотиқ алоқалари боғлаган эди Испан араблари Европанинг турли мамлакатлари билан айникса қўшни Франция ва Италия, би-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лап, шунингдек, Византия билан ҳам қизғин савдо-сотиқ олиб бордилар

Қисман римликлар даврида мавжуд бўлган, вестготлар даврида бир қадар ривож топган Испания шаҳарлари араблар замонига келиб йирик саноат марказларига айландилар Улар орасида Андалузия шаҳарлари ва Испаниянинг жанубидаги Кордова, Севилья, Гранада, Валенсия шаҳарлари айниқса ажралиб турарди Халифаликнинг пойтахти бўлган Кордова шаҳари — XI асрда Европанинг энг йирик шаҳари ҳисобланарди. Кордованинг (теварак-атрофи билан бирга) қарийб 500 минг аҳолиси бор эди Испанияда ҳозиргача сақланиб қолган араб архитектурасининг энг йирик едгорликлари — Кордова масжиди (VIII асрда қурилган), Гранададаги Альгамбра саройи (XIII асрдан), Севильядаги Алькасар қасри (XIII асрдан), Испанияда араб маданияти юксак ва оригинал маданият бўлганлигидан яққол далолат беради. Аммо испан-араб жамияти, ҳар ҳолда типик феодал жамияти бўлган Йирик шаҳарлар билан бир қаторда, ярим оролнинг ички қисми маҳаллий князларнинг хўжалик мустақиллигини сақлаб қолишда давом этган Бу ҳол халифаликни сиесий жиҳатдан тараққий эттиришда ҳам акс этди XI аср ўрталарида халифалик қисман йирик, қисман майда феодал давлатлардан иборат бўлган 23 бўлакка бўлиниб кетди (уларнинг баъзилари шаҳар республикаларидан иборат эди)

Айни замонда Испаниядаги араб феодализми маҳаллий аҳоли учун гоятда оғир бўлди, вақт ўтиши билан феодал эксплуатацияснни тобора кўпроқ қўллади, бунинг енига кучайиб борувчи миллий зулм ва ҳуқуқ жиҳатдан тенгсизлик қўшилди, христиан аҳолисини зўрлаб мусулмон динига ўтказишдек қўпол диний мусулмон фанатизми авж олди

Халифаликдаги аҳолининг катта кўпчилиги араб бўлмаган халқлар эди Маврлар нисбатан жуда озчиликни ташкил этардилар Пиренея ярим оролининг истило қилинган халқлари гарчи қисман араб тилини ўрганиб олган (мосараблар), баъзилари ҳатто мусулмон динини қабул қилган (ренегатос) бўлсалар-да, лекин улар бари бир, маврларга келгинди истилочилар ва золимлар деб қарардилар Табиийки, улар ярим оролда истило этилмай қолган ва Пиренея ярим оролининг шимол ва шимолишарқдаги тоғли областлардан жанубга томон аста-секин ҳужум бошлаган қисмини қўллаб-қувватлар эдилар Вестгот давлатининг собиқ пойтахти бўлган Толедо шаҳари арабларга сира бўйин эгмади IX—XI асрлар давомида Толедо аҳолиси Кордова халифалигига қарши бир неча бор қўзғолон қилди

Шимолда Астурия (бош шаҳри Овиедо), Наварра ва Испан маркаси территориялари араблар томонидан истило қилинмаган эди. Ярим оролнинг шарқидаги Испан маркасини бир вақтлар Карл Буюк истило этган эди. Маврларга ҳужум ҳам худди ана шу ердан бошланди. Реконкиста бундан буён кенг миллий-озодлик ҳаракатига айланиб, унда таркиб топаётган испан хал-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қининг турли хил синфлари. феодаллар ҳам, шаҳарликлар ҳам, деҳқонлар ҳам қатнашдилар Реконкиста испан халқларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиет шарт-шароитлари тақозоси билан келиб чиққан зарурий қонуний жараен эди Тоғ-тошларга суриб чиқарилган, деҳқончилик учун зарур бўлган ер майдонлардан маҳрум этилган, Ўрта денгиздан кесиб қўйилган испанлар бир замонлар ўз ота-боболари истиқомат қилиб, кейин араблар томонидан истило этилган ва сиқиб чиқарилган жанубга томон силжиб боришлари керак эди еки бўлмаса, ўз ишлаб чиқарувчи кучларининг бундан буенги ўсишидан ва ўз миллатларининг равнақ топишидан воз кечишлари лозим эди

Реконкистанинг асосий босқичлари Реконкистанинг асосий босқичлари қуйидагичадир. Астурия короллиги VIII—IX асрларда ярим оролнинг бутун шимолига ва шимоли-ғарбига ўз таъсирини ейди X аср бошларида астурияликлар жанубга ҳам силжиб бордилар, Леон шаҳри эса уларнинг асосий маркази бўлиб қолди ва бутун Астурия короллиги Леон номи билан Леон короллиги деб атала бошлади X асрнинг иккинчи ярмида — XI аср бошларида Леон жанубгача кенгайиб, Дуэро дареси ҳавзасигача чўзилиб кетади Бу ерда жуда кўп қасрлар-қалъалар — бурглари бўлган чегара область ташкил топади Ана шу қасрлар номидан олиниб, янги мамлакат Кастилия[1] деб аталди Бургос шаҳари Кастилиянинг асосий шаҳари ҳисобланарди

1037 йилда Леон короли Кастилиянинг ҳам короли деб атала бошлади XI асрнинг иккинчи ярмида Кастилияликлар Таҳо дареси ҳавзасини босиб олдилар. 1085 йили король Альфонс VI Толедо шаҳарини истило қилди Бу янгидан истило қилинган территория, яъни Таҳо ҳавзаси Янги Кастилия деб атала бошлади Бироқ XI асрда Янги Кастилиянинг аҳволи ҳали анча номустаҳкам эди. 1086 йили, яъни Толедо истило қилингандан кейинги йили Альфонс VI нинг ўзи Заллак шаҳрига яқин жойда араблардан қаттиқ зарба еди

Шимоли-шарқда жойлашган Наварра короллиги IX асрда жуда катта аҳамиятга эга эди. Бундан кейинги асрларда у унча кенгаймади Аммо унинг жанубида анча-мунча сиесий ўзгаришлар бўлиб ўтди IX аср охирида Испания маркасидан янги мустақил мулк, Арагон графлиги ажралиб чиқиб, сўнг XI асрда королликка айланди 1118 йили арагонликлар араблардан Сарагоса шаҳарини тортиб олиб, уни Арагоннинг пойтахти қилдилар 1137 йили Арагон Испания маркаси билан бирлашди, Испания маркаси бу вақтда Каталония ёки Барселона графлиги деган янги ном билан юрарди[2] Ниҳоят, ярим оролнинг ғарбида

---

[1] Латинча ном асосида мустаҳкамланган пункт — кастеллум деган маъно ётади (I бобга қаралсин)

[2] Барселона графлиги узоқ вақтгача Француз короллиги составига кирган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

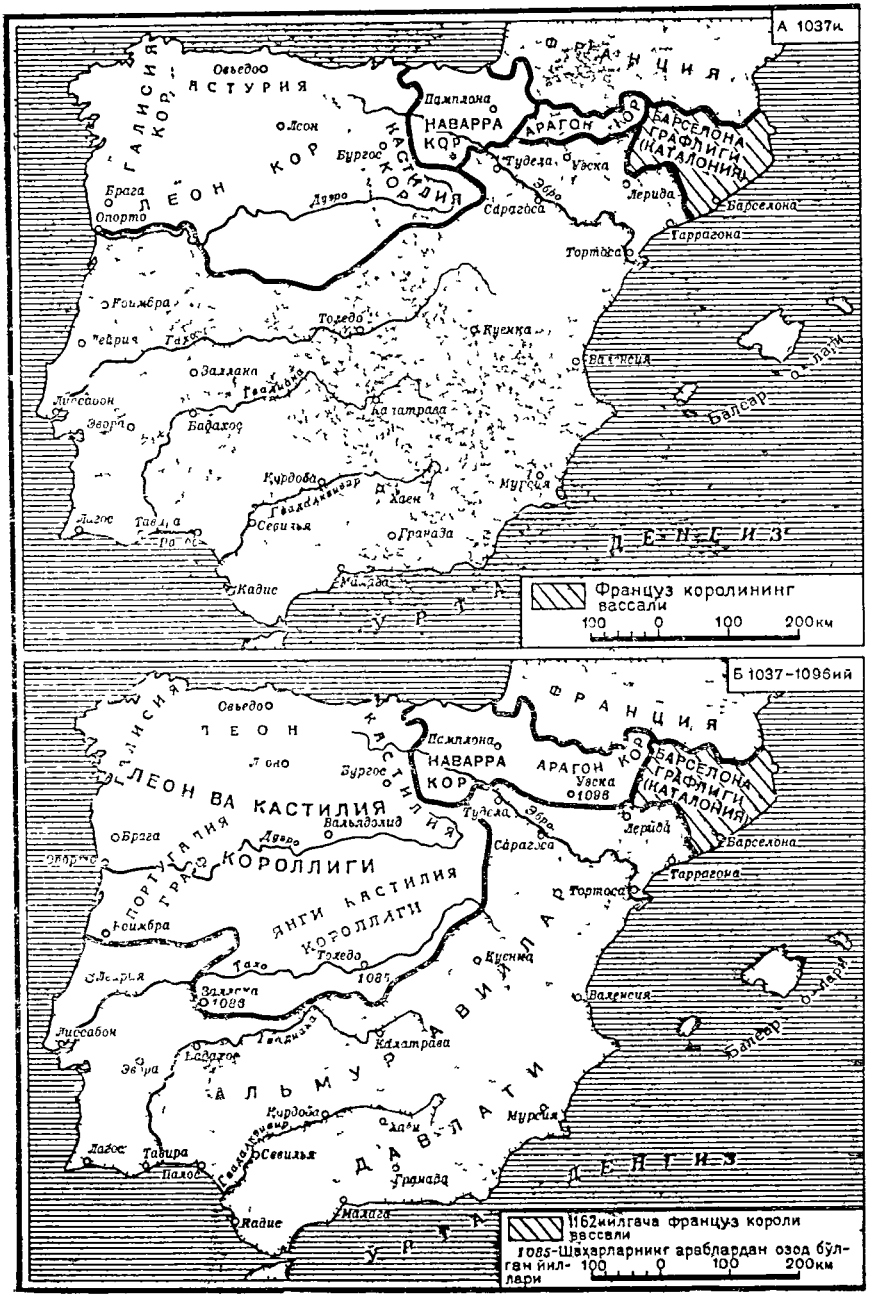

Пиреней ярим ороли

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

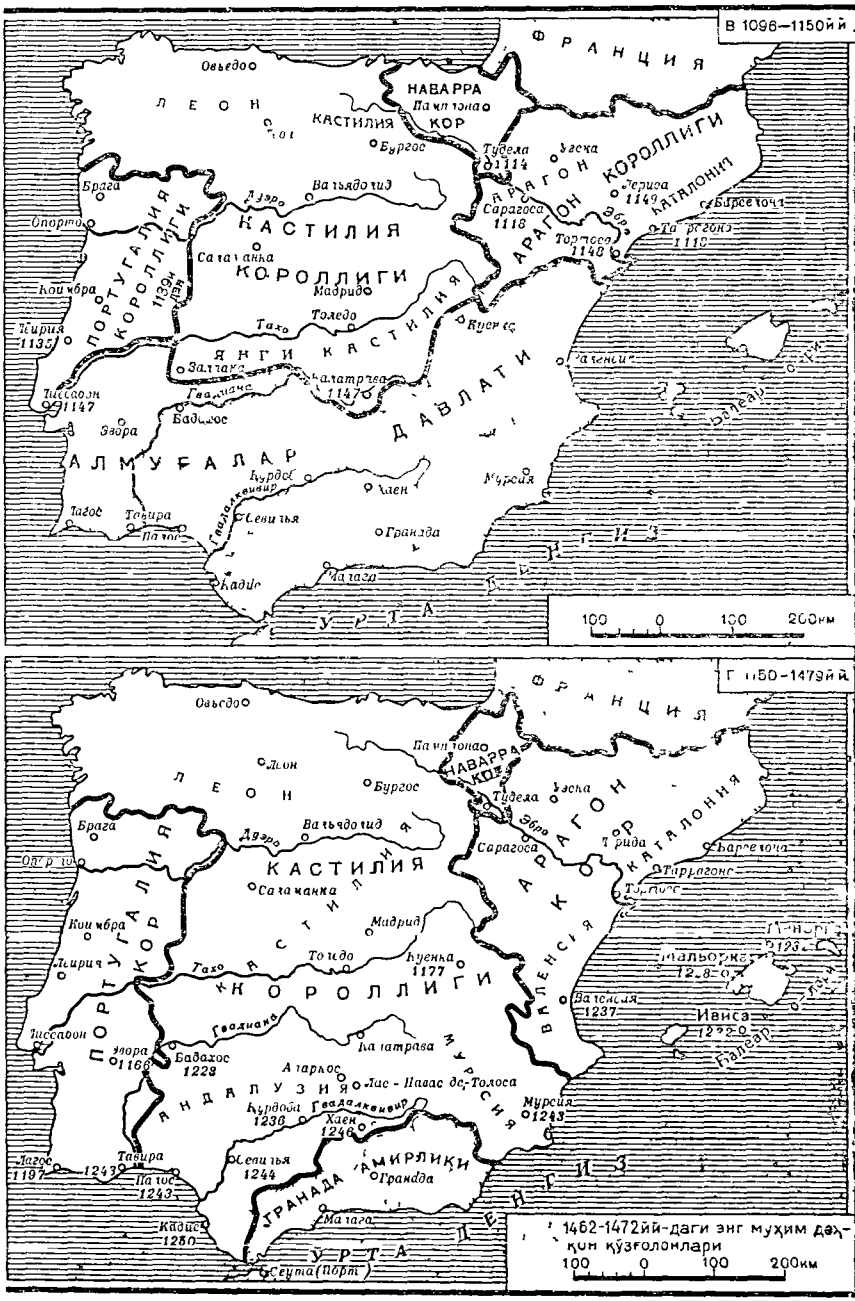

XI—XV асрларда Реконкиста

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Португалия жанубга томон чўзилиб кетган эди. Дастлаб бу ҳам графлик эди (тахминан 1095 йилларда ташкил топган эди), 1116 йилга келиб у ҳам короллик бўлиб олди. Португалиянинг пойтахти бошда Дуэро даресининг мансабидаги Опорто шаҳри эди, кейин 1147 йилдан — Тахо даресининг мансабидаги Лиссабон шаҳри пойтахт бўлиб қолди. Леон короли ҳокимиятидан халос бўлган Португалия короли Рим папасига қарам бўлиб қолди. Аммо бу қарамлик номигагина бўлиб, аслида бошқача эди.

Шундай қилиб, XII аср бошларига келганда Пиренея ярим оролида унинг тахминан ярмисини эгаллаган тўртта христиан давлати: Кастилия, Наварра, Арагон ва Португалия бор эди. XI асрнинг охири ва XII асрнинг ҳаммаси реконкистанинг энг авжга чиққан даври эди. Кастилия халқ эпосида худди ана шу давр ўз аксини топган, халқ эпосининг қаҳрамони машҳур Сид Кампеадор эди[1]. Шарқдаги салиб юришлари сингари, Пиренея ярим оролида маврлар билан олиб борилган курашга ҳам муқаддас уруш тусн берилган эди. Христианлар билан мусулмонлар илгариги пайтларда диний масалада баъзан бир-бирлари билан ишлари бўлмасди, реконкиста жараёнида улар бир-бировларига фанатикларча нафрат кўзи билан қарайдиган бўлдилар. Маврлар Шимолий африкаликларни, барбарларни ва бошқа мусулмон қабилаларни ўзларига ердамга чақирдилар. 1086 йили Испанияга Ғарбий Саҳройи Қабирдан алмуравийлар, 1125 йили Атлас тоғларидан (Шарқий Марокқода) алмуғалар келдилар. Испанияликларга ердам бериш учун Франция, Англия, Германия ва Италиядан рицарлар келишди. Шарқдаги сингари, Испанияда ҳам маврлар билан курашиш учун бир қанча махсус диний-рицарлик орденлари: Сант-Яго, Алькантара ва Калатрава орденлари барпо этилди.

XII аср мобайнида кастилияликлар араблар Андалузиясига бир неча марта бостириб кириб, уни пайҳон қилдилар. 1212 йили Лас Навас де Толос ерида ҳар иккала томон ўртасида энг катта ҳал қилувчи жанг бўлди. Бу жангда Кастилия (Альфонс VIII), Наварра ва Арагон короллари иттифоқчилар сифатида биргаликда уруш қилдилар. Барбарлар, негрлар ва Шимоли-Ғарбий Африканинг бошқа кўпгина қабилалари маврлар томонидан туриб жангларда қатнашдилар, Араблар қаттиқ мағлубиятга учраб, ўзларининг барча бой лагерларини ғолибларга ўлжа қилиб қолдириб чиқиб кетдилар.

Шундан кейин Кастилия тез орада Андалузия билан Мурсияни эгаллади. 1236 йили у Кордовани, 1248 йили — Севильяни қўлга киритди. 30 ва 40-йилларда Арагон Валенсияни ва Балеар оролларини босиб олди. Португалия жанубга томон то Гва-

---

[1] Сиднинг тарихий тимсоли чинакам шаҳс — Кастилия королига хизмат этган йирик рицарь Родриго Диас бўлган (1106 йилда вафот этган). Сид арабларлан катта шаҳар Валенсияни вақтинча босиб олишга муяссар бўлади.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

диана дарёси мансабигача силжиб борди. Маврлар ихтиерида биргина жанубий Гранада короллиги (ёки Гранада амирлиги) сақланиб қолган эди Гранада короллиги мустақил давлат сифатида узоқ вақт, яъни 1492 йилгача яшаб келди

XIII—XV асрларда Пиренея ярим оролидаги давлатлар. Наварра ва Португалия. Ярим оролдаги тўртта христиан давлатларидан Наварра ва Португалия алоҳида-алоҳида ривожландилар Наваррада французлар таъсири жуда кучли эди. Атрофни тоғлар ўраб олган бу кичик мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши секинлик билан борди Шу сабабли XIII—XV асрлар даврида Наварра, умуман, катта роль ўйнагани йўқ

Атлантика океани соҳили бўйлаб узун тор полоса бўлиб жойлашган Португалия жадалроқ ривожланди XV асрга келганда Португалия катта денгиз флотига эга бўлган савдо-сотиқ қиладиган мамлакатга айланди Ярим оролдаги маврлар билан олиб борилган кураш уни Шимолий Африкадаги араблар билан урушлар қилишга ҳам тортди Португалияликларнинг Шимолий Африкадаги мулки бўлмиш Сеута, кейин португалияликларнинг XV асрдаги географик кашфиётларида катта роль ўйнади Аммо Урта денгиз соҳилидаги мамлакатлар билан, Англия, Нидерландия ва бошқа мамлакатлар билан зўр бериб олиб борилган ташқи савдо-сотиқ алоқалари Португалияни Пиренея ярим оролидаги бошқа давлатлардан ажратиб қўйди Реконкиста Португалияни қўшни Кастилия билан боғлаши лозимдек кўринса-да, лекин Португалия ўзининг мустақиллигини рашк билан сақлаб келди

Кастилия короллиги. Кастилия ва Арагон Пиренея ярим оролининг иккита асосий давлати бўлиб, пировардида улар ягона королликка бирлашдилар. Бу бирлашган давлатларнинг ўрта асрлар давридаги тарихи ўзининг бир қанча хусусиятларига эгадир Кастилия короллиги ярим оролда энг катта территорияни эгаллаган эди Ярим оролдаги территориянинг деярли бешдан уч қисми унинг ҳиссасига тушар эди Реконкистада ҳам Кастилия энг актив қатнашган эди. Кастилия тили кейинчалик испан миллий адабий тилига асос бўлди.

Ўрта аср давридаги Кастилиянинг ижтимоий тузуми ўзига хос кўпгина хусусиятларга эга эди. Кастилиянинг урушқоқ дворянлари мамлакатда катта таъсирга эга эдилар. Араблар билан курашда қатнашиш дворянларнинг эртароқ тонфа бўлиб таркиб топишига ва дворянлар кўпчилигининг бевосита король билан алоқа ўрнатишига ердам берди. Кастилияда католик черкови ҳам жуда катта таъсирга эга эди, реконкиста натижасида католик черкови кўп ер олди Кастилияда реконкистанинг бутун оғирлигини ўз зиммасига олган ўнлаб эркин шаҳар-коммуналар бор эди Ҳунармандлар ва майда савдогарлардан иборат бўлган шаҳарликлар бутун асрлар давомида мунтазам ҳарбий хизмат ўтадилар Кастилия шаҳарлари шаҳарларнинг алоҳида ҳарбий иттифоқларига — эрмандиларга бирлашдилар. Кастилия

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

деҳқонлари ҳам реконкистада жуда актив қатнашганликлари сабабли крепостной қарамликдан эртароқ халос бўлдилар. Кастилия феодаллари деҳқонлар билан ҳисоблашишга ва уларга жиддий ер беришга мажбур бўлдилар Эски ва янги Кастилиянинг кўпчилик деҳқонлари эркин жамоатчилардан иборат (б е г е т р и я л а р) бўлиб, феодаллар ҳомийлигида кун кўрардилар ва уларга одат бўйича битим билан белгиланган кичик миқдорда оброк тўларди лар

Кастилия шаҳар ва қишлоқ жамоаларининг енгил аҳамияти Кастилияда умумтоифа вакиллиги, яъни к о р т е с л а р н и н г эртароқ вужудга келишида очиқ-ойдин намоён бўлди Кортеслар ўз фаолиятини 1188 йилдаёқ (инглиз парламенти ва француз Генерал штатларидан анча олдин) бошлаган эди, шу билан бирга учинчи тоифа вакиллари составига шаҳарликлар билан биргаликда деҳқонларнинг ҳам баъзи бир вакиллари кирган эди Кастилиядаги король ҳокимияти шаҳарларга таяниб туриб, XIII асрдаёқ ўз обрў-эътиборини кучайтиришга ҳаракат қилди ва йирик феодаллар билан қаттиқ кураш олиб борди.

XIII асрнинг иккинчи ярмида король Альфонс X (1252—1284) қонунлар тўплами («Етти қисм» деб аталадиган) қонунлар тўплами (чиқарди), бу қонунлар тўплами Рим ҳуқуқи гоялари билан суғорилган бўлиб, ўрта аср Европасидаги қонунларнинг биринчи умумлаштирувчи тўплами эди Альфонс X ўзидан сал олдин Саламанка шаҳарида таъсис этилган университетга ҳомийлик қилиб, давлат маблағлари ҳисобига шу шаҳарда обсерватория (расадхона) қурдирди Унинг даврида король ҳокимиятининг обрўси анча ортди Аммо феодаллар ҳали тинибтинчимаган ва ўзларининг имтиёзларига қаттиқ ёпишиб олган эдилар

Юз йиллик урушда инглизларнинг иттифоқчиси бўлган король Педро I Золим (1350—1369) XIV асрда феодаллар билан қаттиқ кураш олиб бориб, кўпдан-кўп феодалларни қатл эттирди ва уларнинг молу мулкларини мусодара қилдирди Кастилия грандалари француз феодалларининг кўмагига таяниб, Педрони енгдилар ва тахтга унинг рақиби Генрих II Трастамарани ўтказдилар Генрих II Трастамара 1369 йилдан бошлаб янги династияга асос солди

XV аср ўрталарига келганда Кастилиядаги король ҳокимияти эришган ютуқлар, умуман олганда, ҳали у қадар катта эмас эди. Кортесларнинг қўллаб-қувватлашига қарамай, короллар қудратли грандаларнинг куч-қудратига шикаст етказа олмадилар. XIV ва XV асрларда кортесларнинг ўзи онда-сонда йиғиладиган бўлиб қолди Кастилия короллари кўпинча феодалларнинг душман гуруҳларини шу феодалларнинг сарой билан алоқадор бошқа қисми ёрдамида, шунингдек, католик черкови кўмагида енгишга умид боғлаб, шаҳарлар билан ҳар доим иттифоқ бўлишни изчил амалга ошираверма сдилар. Бунинг натижасида король ҳокимиятининг ўзи турли феодал тўдаларининг кураш қуролига

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

айланиб қоларди XV асрнинг иккинчи ярмида Кастилиядаги король ҳокимиятининг ночор аҳволига яққол мисол қилиб король Генрих IV (1454—1474) ни кўрсатиш мумкин Генрих IV нинг бутун ҳукмронлиги даври феодал ўзаро уруш-жанжаллари билан тўлиб-тошган эди Зодагонлар королнинг қизи Хуананинг тахт ворислиги ҳуқуқини тан олмай, королнинг синглиси — малика Изобелланинг номзодини қўйдилар Зодагонлар келажакда Изобеллани ўзларига ром қилиб олиб, ундан итоатли қурол сифатида фойдаланмоқчи эдилар

Арагон федерацияси. Арагон, ўз-ўзича Пиренея ярим оролида (агар ҳатто Арагоннинг Каталония билан бирлашганлигини ҳўшиб ҳисоблаганда ҳам) кичик бир территорияни эгаллар эди Аммо Ўрта денгизда унинг кўпдан-кўп мулклари Сицилия, Сардиния, Неаполь короллиги, Балеар ороллари ва бошқалар бор эди Кастилиянинг аксича, Арагон катта денгиз давлати эди Лекин бу ерда король ҳокимияти заиф эди Шаҳарларнинг заиф ўсганлигидан (Арагонда), дворянлар бутун ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб қолган эдилар Арагон деҳқонлари энг оғир крепостной қарамликда яшардилар Арагон феодаллари ўз крепостнойларига ҳатто улим жазоси бериш ҳуқуқига ҳам эга эдилар Кўпроқ феодаллардан иборат бўлган Арагон кортеслари королни тўла назорат қиларди, кортеслар дам олган пайтларида королнинг ишларини кузатиб бориш учун «депутация» номи остида алоҳида комиссия белгилаб қўйиларди Арагон дворянларини махсус сайлаб қўйиладиган судья, яъни Буюк хустисия суд қиларди Уни ўрнидан бекор қилишга королнинг ҳаққи йўқ эди Дворянлар королга қарши уруш эълон қилиб, у билан уруш олиб борар ва чет эл фуқаролигига ўтиб кета олардилар ва ҳ к Арагон зодагонларининг эркинлиги «Уния имтиезлари» (1287 й) деган алоҳида муборакномада езиб қўйилган эди

Каталонияда деҳқонларнинг қўзғолонлари. Арагондаги деҳқонлардан ташқари, Каталониядаги деҳқонлар ҳам айниқса оғир аҳволда кун кечирардилар Каталонияда ҳам, «ярамас одатлар» деб аталган нарса мавжуд бўлиб, крепостнойларни мутлақо чидаб бўлмайдиган аҳволга солиб қўяр эди Фарзандсиз деҳқон вафот қилгудай бўлса, помешчиклар унинг барча молу мулкини тортиб олар ва борди-ю, вафот этган деҳқоннинг боласи бўлса, унга қарашли молу мулкнинг анчагина қисмини босиб олардилар Биринчи кеча ҳуқуқи ҳукм сурарди Деҳқонларни ерсиз қул қилиб сотиб юборардилар Бироқ Арагоннинг акси ўлароқ Каталония шаҳар мамлакати эди Деҳқонлар бу ерда кўпроқ бозор билан алоқадор эдилар. Бу деҳқонларнинг кўпи крепостной чўриликдан Барселонага ва бошқа шаҳарларга кочиб кетган эди. Пировардида Каталония деҳқонлари бирлашиб, феодалларга қарши қаттиқ кураш бошлаганлар ва бу кураш узоқ давом этган деҳқонлар уруши характерини олган.

Каталония деҳқонларининг қўзғолонлари ўн йилга чўзилган, яъни 1462 йилдан 1472 йилгача давом этган Қўзғолонлар Ши-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

молии Каталония районини (Барселонанинг шимолидан то Пиренеягача бўлган жойларни) ўз ичига олган эди Деҳқонлар кўзғолонига майда дворян (идальго) Вернтальят бошчилик қилди Феодаллар қўзғолонни бостира олмадилар Деҳқонларнинг феодаллар билан олиб борган курашига Арагон короли Хуан II аралашди Король Хуан II бу маҳалда Арагон ва Каталония феодаллари билан ҳамда мустақил бўлиб ажралиб чиққан Барселона билан жанг қилаетган эди Хуан II Вернтальят билан музокарага киришди ва қўзғолончиларга ердам бераман, деб катта ваъдалар қилди Исенчи феодалларга қарши деҳқонларнинг кучларидан фойдаланган ва Барселонани ўзига тобе қилиб олган Хуан II 1472 йилда крепостной ҳуқуқни қисман енгиллаштириш йўли билан деҳқонларни феодаллар билан «яраштирмоқчи» бўлди Шунда Вернтальят Хуандан виконт унвони ва кўпдан-кўп ер-мулклар олди Аммо Каталония деҳқонлари Вернтальятнинг король билан қилган битимидан қаноатланмай, 1484 йилда иккинчи марта қўзғолон қилдилар.

Бу сафар қўзголончиларга деҳқон Педро Хуан Сала бошчилик қилди Деҳқонларнинг иккинчи қўзголони ғоят даражада шиддатли қўзғолон бўлди Феодаллар Салани асир қилиб олиб, уни қатл этдилар, лекин деҳқонлар Саланинг вафотидан кейин ҳам партизан урушини давом қилдирдилар. Ниҳоят, 1486 йили Арагоннинг янги короли Фердинанд фармон чиқариб, ҳақ тўлаб қутулиш шарти билан барча «ярамас одатлар»ни бекор қилди Деҳқонлар ўзларига қарашли участкаларнинг мероскўр ижарачиларига айландилар. Крепостной ҳуқуқни бекор қилиш ҳақидаги фармонни король тез орада Арагонга ҳам ейди, Каталония деҳқонлари сингари Арагон деҳқонлари ҳам қўзолон кўтариш хавфини солмоқда эдилар.

Каталония деҳқонлари ҳаракати билан бир вақтда, XV аср давомида шаҳарлардаги, шунингдек, Арагонга тобе бўлган Балеар ороллардаги қўзғолонлар билан қўшилиб кетган кенг деҳқонлар ҳаракати юз берди 1450 йилги Мальорка оролидаги ҳаракат, айниқса кучли ҳаракат бўлиб, у ҳам феодалларнинг халқ оммасига қисман ер бериши билан тамом бўлди

Кастилиянинг Арагон билан бирлашуви. Келиб чиқиши ва тил жиҳатдан қон-қариндош бўлган, юз йиллар давомида ташқи душман бўлмиш арабларга қарши биргаликда курашиб келган, иқтисодий масалада азалдан бир-бирови билан алоқа қилган Кастилия ва Арагон бирлашиш учун етарлича тарихий шарт-шароитларга эга эдилар

Кейинги ўрта асрлар даврида товар-пул муносабатларининг ривожланиши иқтисодий жиҳатдан қандайдир ўзаро биров-бировини тўлдирувчи ҳар иккала мамлакатнинг — қуруқликдаги Кастилия ва Ўрта денгиз билан боғланган Арагоннинг бирлашишини айниқса зарурий вазифа қилиб қўйди. XV асрнинг иккинчи ярмида Пиренея ярим оролининг ижтимоий ва снесий шароитлари ҳам ана шу бирлашувни зўр бериб тақозо этган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Кастилияда ва Арагонда кескинлашган синфий кураш, шунингдек, реконкистанинг тамом бўлмаганлиги (ярим орол жанубидаги Гранада короллиги) ҳар иккала мамлакат феодалларини икки короллпкни ягона Испания давлатига бирлаштириш тўғрисида бир битимга келишга мажбур этди Иккала қўшни давлат ўртасидаги уния (иттифоқ) династия никоҳи қилиш йўли билан амалга оширилди Малика Изабелла Кастильская 1469 йили шаҳзода Фердинанд Арагонскийга турмушга чиқди 1474 йили Изабелла Кастилия королеваси бўлиб олди, 1479 йили Фердинанд Арагон тахтига ўтирди Бирлашган иккала мамлакатнинг ҳар бири ўзининг бурунги қонунлари, урф-одатлари ва алоҳида-алоҳида кортесларини сақлаб қолди. Шундай қилиб, мамлакатни бошқариш ҳали икки тусдалигича қолаверди. Шундай бўлса ҳам, ягона Испанияни вужудга келтириш учун асос солинган эдн Кастилияда ҳам, Арагонда ҳам король ҳокимияти мустаҳкамлана бошлади. Бирлашиш Фердинанд билан Изабелланинг ички ва ташқи снесатларида ижобий акс этди.

Шаҳар коммуналарининг кўмагига таяниб иш кўрган Изабелла Кастилия феодаллари оппозициясини тинчитди. Изабелла ердамида «муқаддас эрмандада» номи остида ташкил этилган шаҳар иттифоқчи милицияси талончилик қилиб юрувчи рицарларга қақшатғич зарбалар берди Католик черкови Фердинанд билан Изабеллага катта ердам кўрсатди. Католик короллар (папа Фердинанд билан Изабеллага ана шундай унвон берган эди) ўзларига қарашли даҳшатли инквизицияни католик черкови манфаатларига хизмат қилдирар эди Чўқинтирилган мавр лар (мотискалар)нинг ишларини назорат қилиш мақсадида 1477 йил Испанияда вужудга келтирилган инквизиция амалда, олий сиесий судга айланган эди Кастилия ёки Арагондаги бирорта феодалнинг давлатга хиенат қилганлиги гумон қилинган тақдирда, у инквизициянинг қаҳр-ғазабидан ҳеч қаеққа қочиб қутула олмасди, албатта

Изабелла Кастилиядаги савдо-сотиқ ва саноатни жонлантириб юборган бир қанча иқтисодий тадбирларни амалга оширди. Мамлакатдаги қимматбаҳо металларни сақлаб қолиш мақсадида ҳамда мамлакат ичкарисида актив савдо балансини таъминлашга (яъни ташқаридан мол келтиришга қараганда мол чиқаришни кўпайтиришга) интилиб, королева меркантилизм ғояларини амалга ошира бошлади Изабелла чет элларга озиқ-овқат маҳсулотлари ва хом ашё (ғалла, жун ва бошқалар) чиқаришни ман қилди, жун Испаниянинг ўзида қайта ишланмоғи керак, деб буйруқ қилди Изабелла машҳур Христофор Колумбга ҳомийлик кўрсатди, Христофор Колумб Хиндистонга бориладиган «ғарбий йўл»ни ахтариб, Испания кемаларида саёҳатга жўнаб кетди

Фердинанд ва Изабелла Испанияси тез орада буюк давлатга айланди 1492 йили улар Гранадани истило қилдилар. 1512 йили Испания Наваррани ўзига қўшиб олди. Шундай қилиб, Португалиядан ташқари, барча Пиренея ярим ороли Испанияга бир-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лаштирилди Колумбининг саеҳатлари Испания учун Янги Дунедаги жуда кўп мустамлака мулкларни босиб олиш имконини яратиб берди. Фердинанд ва Изабелла Испанияни Европанинг энг йирик давлатлари билан сиёсий иттифоқлар боғлашига сабабчи бўлган муҳим династия никоҳларини амалга оширдилар Уларнинг тўнгич қизи Екатерина Тюдорлар хонадонига мансуб инглиз шаҳзодасига турмушга чиқди Кичик малика Хуана Габсбургларнинг астрогерман хонадонига мансуб шаҳзодаларнинг бирига хотин бўлди Испания Европа халқаро сиёсатининг муҳим омили бўла борди

XXV БОБ

XI—XV АСРЛАРДА СКАНДИНАВИЯ МАМЛАКАТЛАРИ

Урта асрлар даврида Скандинавия мамлакатлари тараққиётининг хусусиятлари. Ўрта асрлар даврида Скандинавия мамлакатлари деганда аввало Дания, Швеция ва Норвегия назарда тутилади, бу мамлакатлар ўзига хос хилма-хил йўл билан ривожландилар. Аввало бу мамлакатларнинг ҳаммасида феодал муносабатлар секинлик билан ривожланиши эътиборни ўзига жалб қилади. Феодализм бу ерларда фақат XII—XIII асрлардан эътиборан узил-кесил таркиб топди Шу билан бирга феодализмдан бурунги социал элементларнинг кўп томонлари. эркин деҳқонларнинг кўп сонли табақаси, ер, ўрмон, сувга ижтимоий, коллектив эгалик қилишнинг кенг (турли хил формаларда) тарқалганлиги, то кейинги ўрта асрлар давригача айрим округларда халқ йиғинларининг ишлаб келганлиги, Европанинг бошқа мамлакатларидагига нисбатан бу ерларда христианликнинг сўнгроқ ейилганлиги ва ейилганда ҳам унчалик чуқур илдиз отмаганлиги каби томонлар сақланиб қолган эди. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси номи тилга олинган ҳар учала мамлакат тарихига маълум даражада из қолдирмай иложи йўқ эди Скандинавия мамлакатларининг ўрта асрлар давридаги яна бир характерли хусусияти шундан иборат эдики, улар бир-бировларидан ажралиб, алоҳида-алоҳида яшардилар, уларнинг қуруқликдаги мамлакатлар билан сиёсий алоқаси нисбатан заиф эди

Скандинавия мутлақо танҳо бўлиб яшамаган. албатта Юқорида айтиб ўтилганидек, скандинавияликларнинг бир неча асрлар мобайнида қилган ҳужумлари Ғарбий Европани безовта қилган эди Шимолий Германия, Нидерландия ва Англиянинг тарихи кўпинча у ёки бу Скандинавия мамлакатининг, хусусан, Данияниинг тарихи билан ҳам пайвандлашиб кетар эди. Лекин, умуман олганда, Скандинавия мамлакатлари Европанинг алоҳида бир бурчаги бўлиб, улар қуруқликдаги асосий мамлакатлар ҳаети билан нисбатан кам боғланган эдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

А. ДАНИЯ

Данияда феодализмнинг ривожланиши. Скандинавиянинг учта номи айтиб ўтилган мамлакатлари орасида Данияда феодал муносабатлар анча-мунча ривожланган эди. Канут[1] давлати емирилгандан кейин Данияда ҳукмронлик қилган Эстридсонлар династияси ўзига хос феодал династияси эди. Эстридсонлар христиан черковига ҳомийлик қилдилар. Черков ер эгалигининг ривожланиши, черков десятинасининг жорий этилиши, Данияда анча кўп миқдорда епископларнинг вужудга келтирилиши—мана буларнинг ҳаммаси XI—XII асрларда мамлакатни феодаллаштириш элементларини ташкил қилар эди. Феодаллаштиришнинг иккинчи томони дуневий катта ер эгалигининг ўсиши бўлди. Ҳарбий хизмат ўтовчи йирик зодагонлар ва кўп сонли рицарлар ер эгаларига айланиб, деҳқонлар оммаси ана шуларнинг крепостной қарамлиги остида яшарди. Дастлабки пайтларда крепостнойлар сифатида, асосан, ерга кўчирилган қуллар эксплуатация қилинарди. Европанинг турли мамлакатларига данияликларнинг қилган ҳужумлари муносабати билан Данияда ўз даврида қуллар жуда кўп буларди. Аммо XII—XIII асрга келиб эркин кишилар ҳам крепостной қарамликка тушиб қолдилар. Дания короллари олдинроқ, яъни XI—XII асрлардаёқ, королликдаги аҳоли эгалламаган, ишланмасдан, «бўш етган» ерларнинг ҳаммасини королликнинг мулки, деб эълон қилган эдилар. Королга солиқлар тўлаши лозим бўлган ва оз-моз (бир йилдан бир неча кун) баршчина мажбуриятлари ўтайдиган эркин деҳқонлар, мамлакатда ҳарбий-феодал системаси таркиб топа бориши билан, короллар томонидан хусусий ер эгаларига бериб юборилди. Илгари эркин бўлган деҳқонлар хусусий қарамликка тушиб қолганларидан кейин, аста-секин қуллар орасидан чиққан крепостнойлар билан қўшилиб кетдилар. Аммо, шунга қарамай, Данияда қуллик асоратига тушмаган эркин деҳқонларнинг салмоғи ҳатто XV асрда ҳам анча юқори эди. XV аср бошларида эркин деҳқонларга Данияда барча хусусий ерларнинг ҳеч бўлмаганда 15% қарор эди[2].

Данияда деҳқонларнинг қуллик асоратига туширилиши одатда феодаллар томонидан шафқатсиз бостирилган деҳқонларнинг қаттиқ қаршилик кўрсатишига сабаб бўлди. Шимолий Ютландияда 1441—1443 йилларда бўлиб ўтган қўзғолон айниқса йирик қўзголон эди. Бу қўзғолон бостирилгандан кейин Ютландия деҳқонларига қурол-яроғ тақиб юриш узоқ вақтгача ман этилди.

Вальдемар IV Аттердаг даврида король ҳокимиятининг кучайиши. Европанинг бошқа мамлакатларидаги сингари, феодалла-

---

[1] Канут давлати тўғрисида VI бобга қаранг.

[2] Данияда сақланиб қолган эркин деҳқонларнинг бу проценти, тахминан қўшни Англиядаги фригольдерларнинг худди шундай процентига тўғри келади.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

шиш жараёни тараққиётининг маълум босқичида Данияни ҳам феодал тарқоқлигига олиб келди. Ирлик дунёвий ва черков феодаллари король ҳокимиятини чеклаб қўядилар. 1282 йили Дания зодагонлари аломида Нюборг ертик хартияси олдилар, бу хартияга мувофиқ король ҳар йили халқ мажлиси (Danehof) чақириш мажбуриятини зиммасига олди. Бу олий кенгашда шаҳарликларнинг ҳам, деҳқонларнинг ҳам бир қанча вакиллари бўлса-да, лекин амалда мамлакатни бошқаришда феодаллар асосий роль ўйнадилар, король ҳокимиятини мунтазам суратда назорат қилган давлат кенгаши (Rigsraad) шу феодаллар қўлида эди. XIV асрнинг биринчи ярмида Эстридсонлар династияси ўз обрўсини тамомила йўқотди. XIV асрнинг 30-йилларида, яъни 8 йил давом этган ҳокимиятсизлик даврида, Дания ўзига қарашли мулкларининг бир қисмини қўлдан бой берди, бу мулкларни швед ва Шимолий герман феодаллари босиб олган эдилар. Король Вальдемар IV Аттердаг (1340—1375) король ҳокимиятини бир оз вақт мустаҳкамлашга муяссар бўлди. Королнинг асосий ҳарбий кучини ташкил этган (рицарлар — отлиқ қўшини, камон билан қуролланган деҳқонлар — пиеда қўшинини ташкил этар эдилар) рицарларга ва эркин деҳқонларнинг қолган-қутган қисмига таянган Вальдемар IV бу вақтга келиб Данияниинг Шимолий ва Болтиқ денгизларида ўсиб борган савдо-сотиқ ишларидан хазина манфаатлари учун ҳам фойдаланди. Бу вақтга келганда Данияда балиқчилик (сельдь балиғи овлаш) катта аҳамият касб этди. Вальдемар қўшни Гольштин графлигига қаттиқ зарба бериб, Зунд бўғози соҳилларида шведлар босиб олган территорияни қайтариб олди. Эндиликда Зунд бўғози тамомила Дания ихтиёрига ўтди. Бироқ Дания королининг Зунд бўғозини монополия қилишини тан олмаган Ганза иттифоқи билан Дания ўртасида кейинчалик чиққан уруш Вальдемар учун муваффақиятсизлик билан тамом бўлди. Ганза ва унинг иттифоқчилари бўлган Шимолий герман князлари данияликларга қаттиқ зарба бердилар. 1370 йилги Штральзунд сулҳига мувофиқ, Вальдемар ганзаликларнинг Зунд бўғози орқали олиб ўтадиган товарларидан ундириладиган савдо божларини анча камайтириши лозим эди.

Кальмар иттифоқи. Вальдемар IV нинг қизи ва тахт вориси королева Маргарита (1375—1412) Скандинавиядаги бошқа мамлакатларнинг, яъни Швеция ва Норвегиянинг сиёсий ва иқтисодий қолоқлигидан фойдаланиб, Дания гегемонлиги остида катта Шимолий федератив давлат тузмоқчи бўлди. Шимолий федератив давлат ҳар ҳолда расмий жиҳатдан анча узоқ вақт (1397—1523) яшади. Норвегия короли Гакон VI нинг хотини бўлган Маргарита 1375 йили Дания тахтига (Вальдемар IV вафот этгандан кейин (уз ўғли Олафни сайлаттиришга муваффақ бўлди. Гакон VI ўлгандан сўнг (1380 й.) Норвегия тахти ҳам Олаф қўлига ўтди. Олаф вафот этган (1387 й.) Маргаританинг ўзи Дания ва Норвегия королевасн деган титулни қабул қилди. 1397

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

йили Маргарита Швецияни ҳам иттифоққа киритишга муваффақ бўлди. Бу вақтда Швецияда турли феодал гуруҳларининг ўзаро қаттиқ кураши борарди. Эрик II (Маргаританинг набираси) расман Дания, Швеция ва Норвегия короли деб эълон қилинган бўлса-да, амалда давлат ишларини бошқаришга раҳбарликни то ўлимига қадар кекса королева ўз қўлида сақлаб келди.

1397 йилги Кальмар иттифоқи (бу иттифоқ Швециянинг Кальмар деган шаҳарида эълон қилинганлиги сабабли ана шундай деб аталади) ҳар ҳолда Скандинавия мамлакатларини ягона, мустаҳкам бир давлатга айлантира олмади. Шимолий мамлакатлар ўртасида чуқур ички зиддиятлар майдонга келди. Феодализм анча-мунча ривожланган Дания ўзининг қолоқ шерикларини эксплуатация қилишга интилди. Бу аввало шу нарсада намоён бўлдики, Дания зодагонлари ўз иттифоқчи мамлакатларида ерлар босиб олиш ва ҳар қанақа солиқлар ундириш йўли билан ўзларининг даромадларини кенгайтиришга ҳаракат қилдилар. Бу табиий, Данияга қарши оппозицион ҳаракатни келтириб чиқарди. Швеция, бу жиҳатдан энг сепаратистик кайфиятдаги мамлакат бўлиб чиқди. 1435 йилдан эътиборан, Дания королининг ҳокимияти Швецияда амалда номигагина ҳокимият бўлиб қолди. Швед феодаллари шаҳарликлар билан деҳқонларнинг қўллаб-қувватлаши туфайли Швецияга автономия беришга эришдилар. Швед зодагонлари орасидан сайланган алоҳида регентлар Швецияни деярли мустақил ҳокимлардек идора қилдилар. 1523 йилда данияликларни швециядан батамом ҳайдаб юбордилар. Швеция мустақил королликка айланиб, унга Ваза хонадонига мансуб бўлган маҳаллий швед династияси бошчилик қилди.

Норвегияга келсак, у бир қанча марта ўринишга қараман, Дания зулмидан узоқ вақтгача халос бўла олмади. Дания-Норвегия иттифоқи фақат 1814 йилда барҳам топиб, Норвегия Данияндан озод бўлди ва лекин шу онинг ўзидаёқ «буюк давлатлар» тазъйиқи остида Швеция билан бирлашди, Швеция иттифоқида Норвегия бутун бир аср (то 1905 йилгача) яшади[1].

Б. ШВЕЦИЯ

Феодализмнинг ривожланиши. Швецияда феодал муносабатларнинг ривожланиши Данияндагига қараганда секинроқ борди. Швецияда уруғчилик муносабатлари узоқ сақланган эди. Аҳолининг нисбатан сийраклиги, деҳқончилик учун яроқли ерларнинг нисбатан камлиги, аксинча, тоғ ва ўрмонли массивларнинг мўллиги — буларнинг ҳаммаси йирик феодал ер эгалигининг

[1] Урта асрлар даврида Норвегия билан бирга тикда Исландия ҳам Данияга қарам эди. Исландия мустақил давлат деб эълон қилинган 1944 йилдагина, бу қарамлик узил-кесил тугатилди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ривожланишини қийинлаштирган эди Аҳолининг асосий оммаси деярли то ўрта асрларнинг охиригача мустақил эркин жамоатчилар ҳолатини сақлади Ўрта аср Швециясида турли хил жамоа ерларининг мўллиги ҳам эътиборни жалб этади Швецияда жамоа ери (альменда) бир неча хил бўлади Энгельс ўзининг «Марка» номли асарида бундай деб езган эди

«Масалан, Швецияда биз жамоа мулкининг бу барча хилма-хил босқичлари бир-бири билан қатор турганлигини учратамиз. Ҳар бир қишлоқда қишлоқ жамоа ерлари бўлган ва шу билан бир қаторда жамоа ери — юзлаб округ ери ер мавжуд ва, ниҳоят умуман бутун халқ вакили бўлган король даъво этган жамоа ерлари бор ва, шу сабабли, бу ўринда у король альмендалари деган ном билан юради Бироқ бу ерларнинг барчаси, шу жумладан, ҳатто королники ҳам, альмендалар, жамоа ерлари деб аталади»[1]

Ўрта асрлар давридаёқ мавжуд бўлган уруғчилик саркитлари,— деб кўрсатган эди шведларнинг о д а л ь ҳ у қ у қ и деб аталган ҳуқуқи, яъни ер эгаси деҳқон томонидан сотиладиган ерни сотиб олишга кўпроқ уруғдошлар ҳақли эдилар Энг катта ер эгалиги Жанубий Швецияда тарқалган бўлиб, бу ерда деҳқончилик қилиш учун энг қулай массивлар бор эди Бу ерда XII—XIII асрларга келиб, асосан швед зодагонлари ва епископларининг ер-мулклари ҳам таркиб топди, шунингдек, бу ерга кисман Данияда, қисман Германиядан келган келгинди феодаллар ҳам бошқалардан кўра кўпроқ ўтиб кирдилар Бу ҳар иккала мамлакатдан келган феодаллар кўпинча хусусий крепостнойларини (кўпроқ қулга айлантирилган асирларни) ҳам ўзлари билан бирга олиб келардилар

Финляндиянинг истило этилиши, Русь билан тўқнашув. Ўз юртларида, яъни Швецияда деҳқончилик учун яроқли ерлар нисбатан кам бўлганлиги ва крепостнойлар сони оз бўлганлигидан, швед феодаллари Шарқда янги ерлар босиб олиш йўли билан бу камчиликнинг ўрнини қопламоқчи бўлдилар XII—XIII асрларда швед феодаллари Болтиқ денгизининг жануби-шарқий соҳилини босиб олишга ҳаракат қилиб, бу ерда ўзга босқинчилар — даниялик ва немис феодаллари билан рақобат олиб бордилар XII асрдан эътиборан шведлар Финляндияга ҳужум бошладилар 1157 йили шведлар Финляндияга салиб юриши ташкил этиб, натижада Финляндиянинг анчагина қисмини забт этдилар, финлар эса христиан динини қабул қилишга мажбур бўлдилар XIII асрда шведлар Финляндияни батамом истило қилдилар Бироқ швед феодаллари бу билангина чекланиб қолмадилар Улар Финляндияга қўшни рус ерларини ҳам босиб олишга ҳаракат этдилар 1240 йилда шведлар Новгородга юриш қилдилар Аммо Новгород князи Александр Невский Нева дареси бўйида уларга қаттиқ зарба берди (1240 й 15 июль), шун-

[1] К Маркс ва Ф Энгельс, Асарлар, 19, т 330-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дан кейин шведлар рус территориясида узоқ вақтгача кўринмай кетдилар

XIV—XV асрларда Швеция. XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ва хусусан XIV—XV асрларда Швецияда феодал муносабатлар узил-кесил расмийлашди, лекин, шундай бўлса ҳам, деҳқонларнинг камида ярми бу пайтларда ҳали давлат деҳқонлари бўлиб қолаверди Жанубий Швецияда қишлоқ хўжалиги бозор оборотига кўзга кўринарли даражада тортила бошлаганди Қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан ташқари, ёғоч-тахта, мўйна, мис, кумуш, темир савдо-сотиқнинг энг муҳим нарсаси ҳисобланарди Швецияда савдо-сотиқ ва қисман саноат шаҳарлари вужудга кела бошлади. Улар орасида Кальмар, Висби, Эльсбар, Упсала ва Або (Финлияндияда) алоҳида ажралиб турарди Швециянинг ташқи, қисман эса ички савдосида ҳам ажнабий савдогарлар — даниялик ва немис (Ганза) савдогарлари узоқ вақтгача асосий роль ўйнаб келдилар Феодаллашиш жараёни муносабати билан XIII асрда жуда заифлашиб қолган Швециянинг король ҳокимияти, XIV аср ўрталарида ўз обрў-эътиборини кучайтиришга ҳаракат қилиб курди Король Магнус Эриксон (1319—1363) майда феодалларга—рицарларга шунингдек, шаҳарликларнинг юқори табақасига ва эркин деҳқонларга таяниб туриб, энг йирик феодаллар (герцоглар)ннинг зўравонлигини чеклаб қўймоқчи бўлди Шу мақсадда 1359 йили Швецияда биринчи марта умум тонфавий йиғин — р и г с д а г чақирилиб, бунга тўрт тонфа вакиллари дуневий феодаллар, руҳоний феодаллар, шаҳарликлар ва эркин деҳқонлар кирган эди Аммо королнинг зодагонларни чеклаб қўйиш йўлидаги уриниши муваффақиятсиз бўлиб чикди Король зодагонлар босиб олган ерларнинг бир қисмини хазинага қайтармоқчи бўлганида, зодагонлар Магнусга қарши уруш бошладилар Ана шу уруш маҳалида король ҳам вафот этди

Магнус Эриксоннинг ўлими билан Фолькунгларнинг маҳаллий швед династияси (бу династия XIII аср ўртасидан бошлаб мамлакатни идора қилган эди) тугаганлиги сабабли, зодагонлар р и г с р а д д а (давлат кенгашида) Шимолий Германиянинг немис шаҳзодаси, Мекленбург герцогининг ўғли Альбрехтни король қилиб сайладилар Зодагонлар, ажнабий король тамомила бизнинг антганимизни қилади, деб умид қилган эдилар Аммо Альбрехт билан биргаликда Швецияга кўпдан-кўп герман феодаллари келиб, улар Швецияга қўлга киритилган ўлжа деб қарадилар Альбрехт ўзи билан бирга келган феодалларга еглиқ давлат мансабларини улашди, шунингдек, у Швециядаги немис савдогарларининг савдо-сотиқ ишларини ҳар тарафлама рағбатлантирди Буларнинг ҳаммаси мамлакатда кенг норозиликка сабаб бўлди Бир қанча жойларда рицарлар, шаҳарликлар ва деҳқонлар қўлларига қурол олиб, король амалдорларига ва ажнабий савдогарларга қарши бош кўтардилар. Аристократиянинг кўпчилиги, шулар қаторида Швециянинг епископлари ҳам, бун-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дай вазиятда Дания билан иттифоқ бўлмоқ керак, деган фикрни билдирдилар. Пироварди, Дания ердамида Альбрехт ўрнидан **ағдариб ташланди.** Бироқ 1397 йили тузилган Кальмар иттифоқи Швецияни яна Данияга қарам қилиб қўйди. XV аср — XVI аср бошларидаги Швецияниинг бундан кейинги снесий тарихи, аввало, унинг «иттифоқчиси Дания» чангалидан халос бўлишини ҳам билдирарди.

Данияликларнинг Швециядаги зўравонлигига карши кураш да иккита гуруҳ — Дания билан битим тузиш ва иттифок бўлишни еқлаган аристократик-черков (дуневи зодагонлар ва епископлар) гуруҳи ва ўрта ҳам майда дворянларга, шаҳарликлар ва деҳқонларга таянив, Дания билан иттифоқни бекор килиш ва миллий мустақилликни қайта тиклаш тарафдори бўлган анча демократик иккинчи гуруҳ майдонга келди.

Деҳқонларни қуллик асоратига тушириш хавфини сезган Дания ҳукмронлигига қарши 1434 йилда тоғли Далекарлияда деҳқонлар қўзголони аланга олди. Майда дворян Энгельбрект деҳконларга бошчилик қилди. Қўзғолон Далекарлиянинг ўзи билангина чекланиб қолмади, балки тез орада у бутун мамлакатга ейилди. Натижада Дания короли Эрик Швецияда тахтдан ағдариб ташланган, деб эълон килинди. Шаҳарликлар ва деҳконлар иштирокида яна умум тонфавий ригсдаг йигилди.

Бироқ деҳқонлар оммасининг активлигидан қўрққан швед зодагонлари Энгельбректдан қутулишга шошилдилар (тез орада у хоинона суратда ўлдирилди) ва Дания феодаллари билан тил бириктирдилар. Эрик яна Швецияниинг короли деб эътироф этилди. Бироқ Швецияга мамлакатни зодагонлар билан биргаликда идора қилувчи алоҳида вице-королга ёки регентга эга бўлиш ҳуқуқи берилди. 1470 йилдан эътиборан Швецияда стуренинг аристократик хонадонига мансуб вакиллар регентлар сифатида мамлакатни бошқардилар, шундай қилиб, маҳаллий династия майдонга келди. Дания королининг ҳокимияти, асосан Швецияда давлат даромадларининг муайян бир қисмини қўлга киритишдан иборат бўлган эди. Швеция XVI асрнинг биринчи ярмидагина Дания ҳукмронлигидан узил-кесил озод бўлди.

В НОРВЕГИЯ

Социал тузумнинг хусусиятлари. Скандинавиядаги учта мамлакат ичида Норвегияда феодал муносабатлар энг кам даражада ривожланди. Соҳилни фиордлар ичкарига анча ўйиб кирган, аҳолисига деҳқончиликдан кўра кўпроқ чорвачилик, балиқчилик ва турли хил ўрмон қасбкорликлари билан шуғулланишга тўғри келган бу тоғли ва ўрмонзор мамлакатда феодал ер эгалиги заиф ривожланган эди. Деҳқончиликка яроқли ерларда феодаллар, асосан, илгари маҳалларда скандинавияликларнинг ҳужумлари вақтида асирлар сифатида бошқа юртлардан ҳайдаб олиб келинган қуллар орасидан чиққан крепостнойларни экс-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

плуатация қилардилар Дуневий ва черков зодагонлари Норвегияда б и г л е р л а р деб аталадиган ўз гуруҳларини барвақт тузган эдилар (биглернинг асл маъноси «эгри хасса» демакдир бу ерда епископларнинг хассасига имо қилинган). Иккинчи, демократик гуруҳ эса б и р к е н б е й н е р л а р (асл маъноси «чипта кавуш киювчилар» демакдир), деган белгили бир ном билан юрарди Деҳқонлардан ташқари, бу гуруҳга майда дворянлар, шунингдек, шаҳарликлар ҳам кирарди

Норвегия Дания феодаллари ҳукмронлиги остида. Дания билан иттифоқ бўлиш Норвегия учун хийла социал оқибатларга сабаб бўлди Феодал жиҳатдан анча ривожланган Дания норвеж феодалларининг маҳаллий, яъни норвеж деҳқонларини қисиш ва уларни ўзларига қарам қилиш йўлидаги уринишларида бу феодалларни бевосита қўллаб-қувватлади. Иккинчи томондан, Дания феодаллари норвеж аҳолисидан солиқлар ва бошқа қонунсиз ҳақлар ундириш йўли билан Норвегиядаги турли ҳарбий, граждалик ва черков мансабларини ўз қўлларига ўтказиб олиш йўли билан феодал жиҳатдан ҳали чала-чулпа ривожланган ва сиёсий жиҳатдан ўзларига бўйсундирилган қўшни бир мамлакатни амалда эксплуатация қилиб келдилар. Шундай қилиб, ўрта аср Норвегиясининг тарихи антиқа бир тарихдир Бунинг антиқалиги шундаки, бир томондан, Норвегия тугалланиб етмаган феодализмнинг тимсоли сифатида ўрта асрларнинг бошидан то охиригача кўп сонли эркин деҳқонларни сақлаб келди ва иккинчи томондан, «бу «феодал бўлмаган деҳқонлар» мамлакати (шуниси энг муҳим) ҳар қалай кучли феодал эксплуатациясига дучор қилинди Бу эксплуатация нисбатан заиф бўлган маҳаллий (норвеж) феодаллари томонидан эмас, балки бирлашган Дания-Норвегия короллигида ҳоким миллат сифатидаги келгинди, ажнабий (даниялик) ер эгалари томонидан амалга оширилди Норвегия халқ оммаси Дания феодаллари ҳукмронлигига қарши ғайрат билан бир неча марта бош кўтарди 1501 йилги қўзғолон энг йирик ва муваффақиятли қўзголон бўлиб, унда норвеж деҳқонлари асосий роль ўйнадилар. Бу қўзғолонга Кнут Альфсен раҳбарлик қилди. Норвеж деҳқонлари Дания қўшинларини яксон қилиб ташладилар Данияниинг Норвегиядаги ҳукмронлиги барҳам топгандек эди Бироқ халқ оммасининг активлигидан хавфсираб қолган биглерлар гуруҳи Дания феодаллари билан битим тузди ва, шундай қилиб, ўз мамлакатининг миллий озодлигига ғов солди.

XXVI БОБ

XI—XV АСРЛАРДА ПОЛЬША

XI—XIII асрларда Польшада феодал муносабатларининг ривожланиши. XI—XIII асрларда Польшада, Чехиядаги сингари, унинг ижтимоий тузумининг феодаллашиш замони эди. Болес-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лав Ботир замонида асосан король саройида яшаган король дружиначилари, яъни войлар эндиликда қишлоқларда ўтроқлашиб, король томонидан инъом қилинган ер-мулкларида йирик ва ўрта даражали ер эгаларига — номешчикларга айландилар Черков ер эгалари — епископлар ва монастирлар королдан кўп миқдорда ер-мулклар олдилар Поляк уруғларининг тарқалиб кетиши натижасида ажралиб чиққан энг нуфузли ва зодагон (лех еки ляш деб аталувчи) оилалар ҳам феодалларга айланди Польшадаги феодализмнинг ўзидан бурунги уруғчилик тузуми билан алоқаси Чехиядагига караганда заифроқ эди Поляк ер эгалари — феодаллари, Чехиядаги сингари, шляхта («лех» еки «лях» сўзидан) деб аталарди Шляхта сўзининг тор маъноси — milites ёки nobiles minores) йирик феодал-панлардан фарқ қилиб (barones еки nobiles majores) майда ва ўрта даражали рицарлар демакдир Рицарь-шляхта билан йирик панлар ўртасида узоқ вақтгача қариндош-уруғлик муносабатлари ҳукм суриб келди XIII—XIV асрлардаеқ кўпгина шляхтачилар ўз ҳомийлари бўлмиш панларни катта акаларимиз деб ҳисоблаб, улар номидаги гербларни кўтариб юрар, ана шу панларнинг дружиналари сифатида уларнинг байроклари остида жанг қилардилар Ҳақиқатда шляхтанинг состави анча кенг эди Шляхта составига королнинг собиқ дружиначилари ва лях уругларининг кичик аъзоларигина кирмай, балки энг бақувват эркин деҳқонлар, яъни кмейтейлар ҳам кирарди Камбағаллашган ва заифлашиб қолган кмейтейлар крепостной деҳқонлар аҳволига тушиб, хўжаликлар ерида истикомат қилувчи куллардан чиққан крепостнойлар (сервлар-хлоплар) билан қўшилишиб кетган бу вақтда, юқори табақа кмейтейлар рицарларга айландилар

XI—XII асрларда поляк қишлоғидаги кмейтейлар қуллик асоратига туширилиши заминида деҳқонларнинг жиддий ғалаенлари бўлганлиги кўрилди Ғалаен қилган деҳқонлар эски мажусийлик эътиқоди либосига ўралиб олиб, янги, христиан динига, яъни биринчи галда феодаллар қабул этган динга қарши бош кўтариб чиққан эдилар Бу қўзғолонларнинг энг йирикларидан бири — 1037—1038 йиллардаги қўзғолон эди Қўзғолон давомида деҳқонлар кўпгина католик руҳонийларини ва зодагон панларни қириб ташладилар Деҳқонларнинг 1148 йилги иккинчи қўзғолони маҳаллий панлар ва келгинди немис-рицарларнинг бирлашган кучлари ердамида бостирилди Кмейтейларни қуллик асоратига тушириш жараени узоқ ўн йилларгача чўзилди. XIII—XIV асрлардаеқ поляк деҳқонларининг анчагина қисми шахсан эркин эди Аммо панлар короллардан олган иммунитет ерликларини асос қилиб туриб, бу шахсан эркин деҳқонларни ҳам ўзлари суд қилиш ҳуқуқига эга эдилар Битта еки бир нечта қишлоқни ўз ичига олган территориал қўшин жамоа (ополье) ҳам шахсан озод, ҳам феодалларга қарам поляк деҳқонининг ижтимоий ташкилоти формасида қолаверди. XII—XIII асрларда феодал ер эгалигининг асосий формаси маҳсулот би-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лан рента тўлаш эди Рента билан бир каторда бож шаклида ишлаб бериш, йиғим-терим, юк ташиш ва бошқа мажбуриятлар рентаси ҳам бор эди Ҳарбий мақсадларни кўзда тутадиган, яъни қўрғон-шаҳарлар қуриш, йўлларни тозалаш ва ҳоказолар сингари қурилиш характеридаги турли-туман мажбуриятларни деҳқонлар давлат учун бажариб берардилар, эркин кметейлар пиеда аскар сифатида ҳарбий хизмат ўтардилар Барча деҳқонлар черков десятинаси тўлардилар Гарчи Краков, Гнезно, Познань, Вроцлав ва баъзи бир бошқа шаҳарлар мавжуд бўлиб, улар ҳунармандлик ва савдо-сотиқ марказлари деб ном чиқарган бўлсалар-да, лекин XII—XIII асрлардаги поляк шаҳарлари хали заиф ривожланган эди, X—XI асрлардаеқ Польшага келиб кетган араб сайеҳлари бу шаҳарларнинг анча-мунча катта шаҳарлар бўлганлигини езганлар

Польшанинг феодал тарқоқлиги. Феодализмнинг ривожланиши ва йирик ҳам майда феодал ер эгаларининг (панлар ва шляхталарнинг) синф бўлиб таркиб топиши шароитида Польша давлати ўнлаб майда феодал князликларга парчаланиб кетди Князь Болеслав III оғзи қийшиқ (Кривоустий) қородликни ўзининг бир нечта ўғиллари ўртасида тақсимлаб берган 1138 йилда бу парчаланиш янада кучайди Князваччаларнинг удел ерлари бундан кейин яна кўпроқ лахтак ерларга бўлиниб кетди. Силезия, Мазовия, Куявия, Великая Польша, Сандомер ери, Краков ери ва бошқалар ҳар бири мустақил давлат бўлиб, уларнинг ўз буюк ва удел князлари бор эди Маҳаллий панлар ўз навбатида ўзларига қарам майда шляхтага таянив, удел князлари орқасидан эргашдилар Князликларда чинакам хокимият эса ирик панлар қўлида бўлиб, улар Пястлар хонадонидан чиққан беқпсоб князваччаларнинг бетўхтов олиб борган ўзаро урушларидан ҳокимиятларини кучайтириш мақсадида фойдаландилар.

Бутун XIII аср ва бундан кейинги XIV аср Польшада йирик ер эгалари бўлган панлар-магнатларнинг танҳо хукмронлик даври бўлди Одатда бу тузум можновладство, яъни магнатлар ҳукмронлиги деб ҳам аталди Бу вактда рицарлар ҳали мустақил снесий аҳамият касб этмаган эдилар.

Айни замонда, XIII асрда Польша халқаро муносабатларда ҳам қийин пантни бошидан кечирастган эди Немислар Польшанинг иқтисодий ва стратегия жиҳатдан жуда муҳим территориясини босиб олдилар 1226 йили Висла дареси бўйига кўчиб ўтган Тевтон ордени шу асрнинг ўрталарига келиб бутун Пруссияни ва бутун Поморьени босиб олди ва, шундан қилиб, Польшанинг Болтиқ денгизига чиқиш йўлини кесиб қўйди Шунингдек, татарларнинг хужуми ҳам Польша учун жуда катта офат бўлди 1241 йили татарлар бутун Кичик ва Буюк Польша орқали ўтиб, поляк шаҳарлари ва қишлоқларини вайрон қилиб ташладилар. Татарларнинг жанубий Кичик Польшага ҳужумлари 1259, 1287 йилларда ва ундан кейинги бошка йилларда ҳам такрорланиб турди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

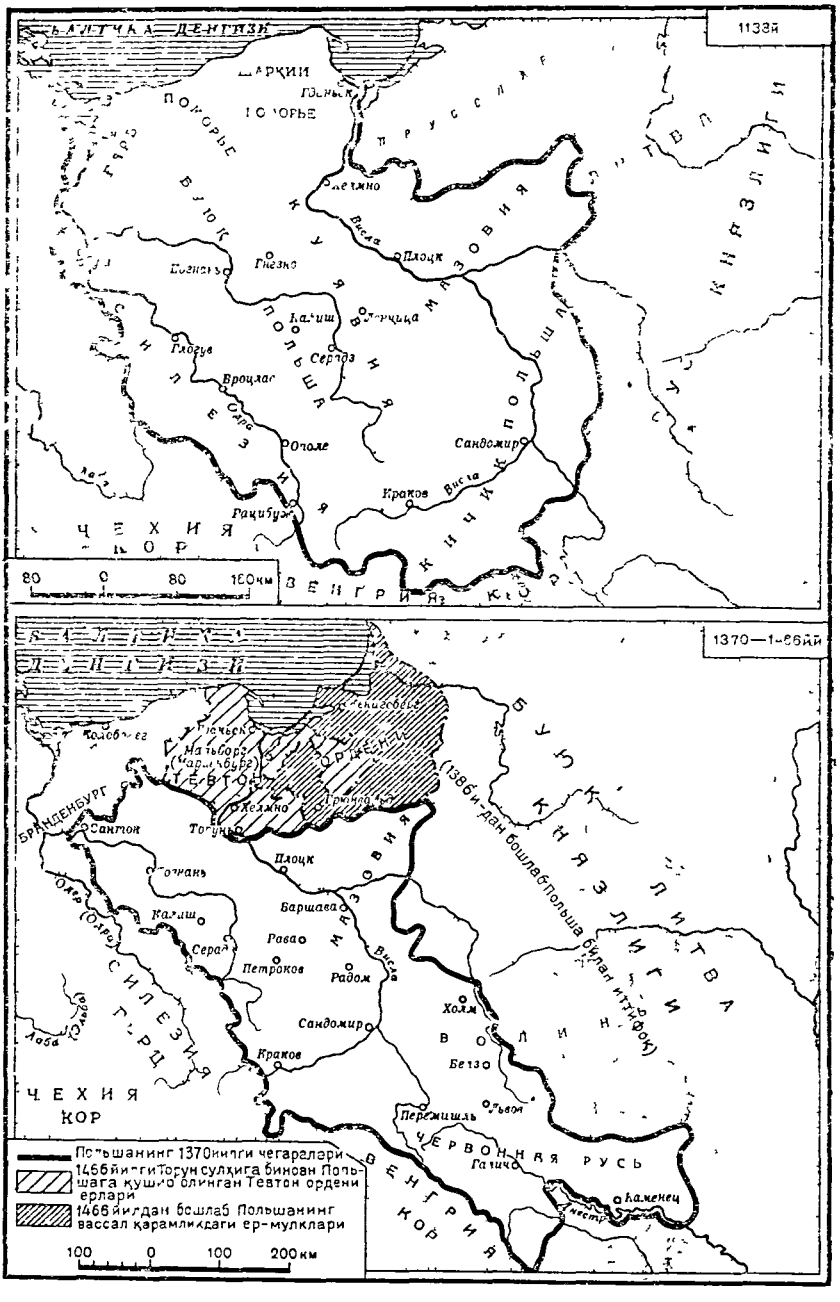

XII—XV асрларда Польша

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Татарларнинг мамлакатни вайрон қилиши натижасида қишлоқ хўжалиги ва ривожлана бошлаган поляк савдо-саноат шаҳарлари инқирозга юз тутди Мамлакатнинг хароб қилиниши немис колонизацияси учун Польшага йўл очиб берди, поляк князлари ва панлари эса бунга ҳомийлик кўрсатдилар Немис колонистлари шаҳар ва қисман қишлоқларга келиб ўрнашиб, Польшада ҳам (Чехияда бўлгани сингари) полякларнинг миллий ва сиёсий тараққиет жараёнини мушкуллаштирдилар Немис колонизацияси поляк шаҳарлари тақдирига айниқса катта зарар келтирди Немис колонизацияси натижасида поляк шаҳари тамомила ет бир немис характерини олди, бу ҳол эса Польша давлатининг бундан кейинги сиёсий марказлашиш жараёнини ва маҳаллий поляк буржуазиясининг ўзининг ўсишини жуда қийинлаштириб қўйди «Немислар,— деб езган эди Маркс,— Польшада поляк буржуазияси мавжуд бўлган поляк шаҳарларининг вужудга келишига халақит бердилар Ўзларининг алоҳида тиллари билан, поляк аҳолисига ўзларининг ет бўлишлари билан, узларининг минг хил имтиёзлари ва шаҳар низомномалари билан улар (немислар Тарж) марказлашишнинг, ҳар қандай мамлакатнинг жадал ривожланиши учун бу энг қудратли сиёсий воситанинг амалга оширилишини қийинлаштирдилар»[1]

Польшанинг бирлаша бошлаши. XIV асрнинг биринчи ярмида Польшада сиёсий жиҳатдан парчаланиб кетган ерлар бирлаша бошлади Аввало, Польшанинг иқтисодий тараққиет соҳасида эришган ютуқлари бу бирлашишнинг шарт-шароитлари бўлди XIV аср бошларига келганда Польшанинг ички ва ташқи савдоси жонланди Бутун Польша бўйлаб ўтадиган катта савдо йўллари вужудга келди, Львов—Краков—Данциг (Гданьск) ва Киев—Вильно—Кенигсберг булар орасида энг асосий савдо йўллари ҳисобланарди. Польшада қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилишнинг ўсиб бориши муносабати билан Висла дареси тобора катта аҳамиятга эга бўлди XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг биринчи ярми мобайнида деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг ривожланиши бу савдонинг жонланиши учун етарли даражада база яратиб берди Польша давлатининг бирлашиш жараёнини тезлаштирган иккинчи шарт—поляклар территориясини янгидан босиб олиш хавфини солган Немис орденига қарши Польшанинг кураш олиб бориши бўлди Куявиялик князь Владислав I Локетек (1306—1333) Польшани биринчи марта бирлаштириб, у 1320 йилдан бошлаб короллик титулини қайтадан тиклади Польша феодал жиҳатдан парчаланиб кетган даврда бу титул бутунлай йўқолиб кетган эди Владиславнинг ўғли Казимир III Буюк (1333—1370) даврида Польшадаги король ҳокимияти энг қудратли ҳокимиятга айланди

---

[1] К Маркс ва Ф Энгельс, Асарлар, т 5, 338- бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Қазимир III даврида идора ишларини марказлаштириш йўлидаги уринишлар. Қазимир Буюк ва Кичик Польшани, Краков ва Куявияни ўз қўлида бирлаштириб, сўнг Галицияни ва Волиниянинг бир қисмини ҳам кўшиб олди Поляк панлари ва поляк католик черкови бу рус областларида йирик ер-мулклар олдилар, шу тариқа Шарқда поляк колонизацияси полосасини очиб бердилар Қазимир III даврида поляк ерларини қайтадан қўшиб олиш тугалланмасдан қолган эди Поморьени Немис ордени эгаллаб олган эди, Силезия эса Герман империяси составига кирган герцогликка айланган эди Шарқий поляк ерларидан Мазовия бирлаштирилмай қолиб келарди[1]

Қазимир ички ҳаетда марказлаштириш снесатини ўтказишга ҳаракат қилди. У марказий идора аппаратини қайтадан ташкил қилиб, унга ўрта шляхта вакилларини тортди, шунингдек, областларга алоҳида губернаторлар — оқсоқоллар тайинлаш йўли билан уларда янги идора усулини белгилади

Қазимир даврида Польшада биринчи марта Буюк Польша ва Кичик Польша учун алоҳида-алоҳида суд қонунлари тўплами нашр этилди Бунгача поляк-немис шаҳарлари апеллация учун герман шаҳар судларига (Магдебургга ва бошқаларга) мурожаат этардилар, Қазимир даврида бу ҳуқуқ ўз кучини йўқотди Немис ҳуқуқининг Краков олий суди шаҳарлик немисларнинг ишларини қарайдиган олий суд деб тан олинди

Қазимир савдога ҳомийлик қилди, йўллар қурдирди, танга зарб қилиш ишларини тартибга солди Унинг даврида кўпгина қишлоқлар шаҳарларга айланди, эски шаҳарлар қайтадан қурилди ва кенгайтирилди Польша короллигининг пойтахти бўлмиш Краковда 1364 йилда Қазимир университет таъсис этди, бу университетнинг вазифаларидан бири короллик идораси ва суди учун юристлар тайерлаш эди

Қазимирнинг бутун ҳукмронлик килган даври йирик панлар билан узлуксиз шиддатли курашда ўтди 1352 йилда король панларнинг қуролли иттифоқини (конфедерациясини) янчиб ташлади Уларнинг саркори пан Беркович король томонидан авахтага солинди ва у ерда очдан ўлдирилди Қазимир қуллик асоратига туширилмаган кмейтейларни сақлаб қолишга интилиб, алоҳида фармонларда уларнинг молу мулки даҳлсиздир, деб эълон қилди. Қочоқ крепостнойларни тутиб келиш муҳлати бир йил қилиб чекланди Қазимирни емон кўрадиган, аламзада йирик зодагонлар уни мужиклар короли, «малайлар короли» деб масхара қиладиган бўлдилар Аслида Қазимирни шляхта короли деб атасалар тўғрироқ бўларди Король биринчи навбатда феодалларнинг ана шу ўрта ва майда табақасига таяниб иш кўришга уринган эди

---

[1] Мазовия фақат 1526 йилга келиб поляк тож-тахтига қўшиб олинган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Пястлар династиясининг тугаши. Панлар ва шляхта имтиёзларининг ўсиши. Казимир III даврида король ҳокимиятининг кучайиши омонат бўлди. Энг муҳими шу эдики, поляк королларини шаҳар учинчи тонфаси қўллаб-қувватламай қўйди. Панлар ва шляхта тобора кенг тонфавий ва сиесий имтиёзларга эга бўлдилар. Эски поляк Пястлар династиясининг тугаши ҳам феодалларнинг кучайишига ердам берди. Фарзандсиз Казимир III вафот этгандан кейин поляк тож-тахти унинг қариндошлари қўлига, яъни Венгрия короли Людовикка ўтди. Людовик поляк тахтига король қилиб сайлангани учун панларга Кошицкий имтиёзлари деб аталган ерлиқлар улашди (1374 й.). Бу имтиёз ерлиқларига мувофиқ панлар ва шляхта «гроша» деб аталган кичик солиқдан ва королликнинг ичида қисқа муддатли ҳарбий хизмат ўташдан ташқари, королнинг деярли барча мажбуриятларидан озод этилган эдилар. Людовик Венгерский ўлгандан кейин (1382 й.) Польшада бир неча йил сурункасига ҳеч қанақа король бўлмади.

1386 йилда королликка сайланган Литва князи Ягайло (полякча Ягелло) Людовик Венгерскийнинг қизи Ядвигага уйланди ва Владислав II номи остида деярли эллик йил (1386—1434) давомида поляк короли бўлиб турди. Польшанинг Литва билан 1386 йилда[1] тузган (унияси) иттифоқи Польша учун жуда катта сиесий аҳамиятга эга бўлди. Иттифоқ тузилиши туфайли Польша билан Литванинг бирлашган кучлари Тевтон (Прусс) орденига қарши биргаликда ҳарбий ҳаракатлар бошлаб, уни яксон қилиб ташладилар. Иккинчи томондан, Литва-Польша иттифоқи поляк панларининг Шарқда рус ерларини мустамлака қилиб босиб олиш йўли билан ўз мулкларини кенгайтириш бобидаги уринишларига олиб келди. Поляк панларининг Шарқдаги агрессив сиесати уларнинг феодаллик куч-қудратини янада мустаҳкамлашга ва кенгайтиришга ердам берди ва, пировардида, король ҳокимиятини яна кўпроқ заифлаштирди. Ҳаммадан кўра кўпроқ ўзининг династиясини мустаҳкамлашдан манфаатдор бўлган Ягайлонинг ўзи панларга янгидан-янги имтиёзлар бериб, ҳудди шу руҳда яна бир қанча янги «имтиёзлар» босиб чиқарди. 1422 йилдаги Червин имтиёзи (1422 й.) феодалларнинг ер-мулклари даҳлсиз эканлигини гарантиялаб берди (поместьеларни король фақат суд йўли билангина мусодара қилиши мумкин эди). Ягайло Едлин-Краков имтиёзида (1430—1433) суд қилмай туриб ва қонундан ташқари зодагонлардан ҳеч кимни камоққа олмасликка ваъда берди.

Прусс орденининг тор-мор этилиши ва Пруссиянинг тобе қилиниши. XIV аср ўрталаридан орқага кета бошлаган немис-прусс ордени, XIV аср охири ва XV аср бошларида ҳам Польша чегараларига ҳужум қилишларини ҳамон тўхтатмаган эди.

[1] Креве унияси деб аталган уния Креве шаҳари номидан олинган бўлиб, у 1385 йилдаёқ имзоланган эди. Уния 1386 йилдан кучга кирган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Аммо, юқорида курсатиб ўтилганидек[1], 1410 йилда Грюнвальд ёнидаги жангда немис рицарлари тамомила мағлубиятга учрадилар Ягайло ва унинг амакиваччаси Витовт (Литва-рус князлигини бошқарган одам) бошчилигидаги поляк, литва ва рус полклари, таборийларнинг бўлажак раҳбари Ян Жижка иштирокида бу жангда немисларга шу даражада қаттиқ зарба етказдиларки, орден эндиликда ўзининг қаддини ростлаи олмади Дуруст, 1410 йилдан кейин орден дарҳол ўз мустақиллигини йўқотгани йўқ Бранденбургнинг аралашуви туфайли орден ҳали давлатлик ҳолатини саклаб қолган бўлса-да, лекин Польшага баъзи бир территория жиҳатдан ен беришга ва унга анча миқдорда товон тўлашга мажбур бўлди Аммо XV асрнинг 50-йилларида уруш яна қайтадан бошланиб кетгач, орденнинг ўз мулкларини мудофаа қилишга қурби етмаслиги маълум бўлиб қолди Уруш 13 йил, яъни 1453 йилдан то 1466 йилгача давом қилди ва орденнинг тамомила таслим бўлиши билан тугади 1466 йилги Торун сулҳига кўра, Польша Шарқий Поморье билан Хелмни ерини ҳамда Ғарбий Пруссияни қўлга киритди. Шундан қилиб, Польша яна Болтиқ денгизига чиқди Бироқ орден бу сафар ҳам мулкларининг бир қисмини сақлаб қола билди Пойтахти Кенигсберг бўлган Шарқий Пруссия орден гроссмейстри идораси остида қолдирилди, лекин у Польша королига вассал қарам булиш шарти билан қолдирилди.

Нешава статутлари. Сейм вакиллигининг бошланиши. Владислав (Ягайло)нинг ўғли Казимир IV (1447—1492)[2] даврида орден тор-мор этилди Орден билан урушнинг боришида Казимир IV шляхтага анча катта ен беришга мажбур бўлди Шляхтанинг бу сафарги чиқишига панларнинг ҳаддан ташкари зўравонлик қилишидан рицарларнинг норозилиги сабаб бўлди 1454 йил кузида агар король шляхтанинг азалги эркинликларини тасдиқлаб, унга яна янги эркинликлар бермаса, шляхта лашкарлари урушни давом килдирмаймиз, дедилар Шляхта қўзғолони натижасида Казимир IV Нешава статутларини чиқарди Нешава статутлари можновладствони анча чеклаб қўйди Бу статутлар давлатга қарашли ерларни панлар томонидан босиб олинишини ман қилди, панлар бу вақтгача король доменини бемухлат ижарага олиб келардилар Панлар айни замонда бир неча мансабни ўз қўлларида тўплай олмасдилар Шляхта маҳаллий суд-маъмурий аппаратга кириб олиш имконига эга бўлди Аммо статутларнинг энг муҳим моддаси шундан иборат эдики, бундан кейин королликда янги қонунлар «умум земский сеймида» шляхта томонидан ифода этилган тарзда, шу шляхтанинг розилиги олингандан сўнггина чиқарилади Шляхта ўзи учун ен бериш-

[1] «XIII—XV асрларда Германия» деган XXI бобга қаралсин

[2] Унгача 1434—1444 йилларда ҳукмронлик қилган Ягайлонинг катта ўғли — Владислав III туркларга қарши юборилган салиб юриши вақтида Варна шаҳари ёнида ҳалок бўлган эди Шундан кейин уч йил давомида Польшада ҳокимиятсизлик даври ҳукм сурди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларга эришган бўлса-да, бироқ қолган бошқа аҳолига қандайдир ҳуқуқлар берилишидан у тамомила манфаатдор эмас эди Шаҳар вакилларининг сеймларда қатнашиши масаласи ҳатто кўтарилгани ҳам йўқ Нешава статутлари қочоқ деҳқонларни аввалги эгаларига қайтаришни буюриб, крепостной деҳқонларнинг аҳволини баттар емонлаштирди Нешава статутлари дворянларнинг тор сиесий тузумига асос солиб берди Дворянларга хос бу тор сиесий тузум келажакда ривож топиб, у ўзига хос шляхта дворянлари республикаси шаклини олди ва унга номигагина сайланадиган король бошчилик қиладиган бўлди.

XV асрнинг иккинчи ярми мобайнида Польшада шу мамлакатнинг ўзига хос бўлган тор тоифавий вакиллик, яъни феодалларнинг бир ўзидангина иборат бўлган вакиллик узил-кесил шаклланади Айрим областларда — «ерларда» шляхтанинг маҳаллий съездлари (сеймчилари) тўпланиб, улар маҳаллий масалалардан ташқари, янги солиқлар солиш масаласини ҳам ҳал қиладилар XV аср охирига келиб Польшада бутун мамлакат учун умумий бўлган сейм, яъни э р к и н сейм деб аталган сейм вужудга келди Эркин сейм ўз навбатида икки палатадан. олий — «тож-тахт радаси» (еки сенат) ва қуйи — «элчихона» деган палаталардан ташкил топган эди Олий палатада можновладцлар, яъни энг йирик панлар ва прелатлардан[1] иборат катта амалдорлар (вельможалар) мажлис қиладилар, қуйи палатада шляхта вакиллари бўлиб, улар ўзларининг маҳаллий сеймлари номидан элчилар сифатида чиқиб гапирардилар Шаҳарликлар сеймда қатнашиш ҳуқуқига эга эмас эдилар

Крепостной ҳуқуқнинг кучайиши XV аср охирида шляхта сиесий ен беришларга эришиш билан бир вақтда, бир қанча муҳим ижтимоий-иқтисодий имтиезларни қўлга киритди. 1496 йилдаги Петроков статутига кўра, шляхта қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чет элларга божсиз чиқариш ҳуқуқини олди. Шляхтага спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш ва сотишни монополия қилиб олиш ҳуқуқи бернлди Петроков статутига кўра, деҳқонлар аҳволи, аксинча, яна баттарроқ емонлашди. Қочоқ крепостнойларни қидириб топиш энди ҳеч қанақа муҳлат билан чекланмади Деҳқонларга помешчиклар устидан шикоят қилиш ман этилди Ғалла, чорва моллари, еғ, тери ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилиш ўсиб борганлиги муносабати билан бутун Польшада баршчина хўжалиги авж ола борди Бундай шароитда Польшада крепостной ҳуқуқ ўрта асрлар охирига келиб йўқолиш у еқда турсин, балки янада кучайди Бу билан поляк деҳқонлари ва бошқа миллатларнинг деҳқонлари поляк помешчикларига қарам бўлиб, белорус, украин

---

[1] Прелатлар — католик черковидаги олий руҳоний шахслар ромн бу ном епископлардан ташқари, яна собор капиталлари аъзоларини (епископнинг анархияни бошқарадиган маслаҳатчилари) ва энг нирик монастирларнинг аббатларини билдирарди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ва литва деҳқонларининг турмуш шароити жуда оғир бўлиб қолди

XIV—XV асрларда Польша маданияти. Поляк ерларининг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бирлашиши, поляк шаҳарларининг ўсиши, поляк халқининг таркиб топиши окибатида поляк маданияти юксалди Университет ва олимлар тили, шунингдек, черков тили бўлиб келган латин тили билан бир қаторда, поляк тили ҳам ривожланди XIV—XV асрларда бир қанча асарлар энди ана шу тилда езилди Краков университетининг профессори ва ректори Якуб Паркош «Поляк орфографияси» тўғрисида деган махсус трактат езди Бу вақтга келиб, поляк тили муайян грамматик қоидаларни ишлаб чиққан адабий тил эканлигини кўрсатган эди

XIV асрнинг иккинчи ярмида таъсис этилган Краков университети XV асрда турли фанларнинг вакиллари бўлмиш бир қанча ажойиб олимларни етказиб берди Краков университети узининг юридик факультети билан шуҳрат қозонган эди Ян Остророг (1436—1501) XV асрнинг атоқли юристи бўлиб, у гуманистларнинг таъсирини ўзида мужассамлаштирган йирик давлат арбоби эди Остророг «Речь Посполитаянинг қурилиши ҳақида мемориал» деган латин тилидаги асосий асарини 1477 йилдаги сеймга тақдим этган эди Бу асарида Остророг Польшада король ҳокимиятини кучантириш зарурлиги ҳақидаги, черков имтиёзларини чеклаш ҳақидаги, мустақиллик, жумладан, королнинг пападан мустақил бўлиши кераклиги ҳақидаги ғояларни ривожлантиради, қудратли дуневий феодаллар (панлар) ҳам оддий фуқаро билан баб-баравар, королга бўйсунишлари лозим, дейди.

Лекин Краков университети XV асрда математикага ҳам, шунингдек, астрономияга ҳам катта эътибор берди Машҳур Николай Коперник ана шу университет даргоҳидан етишиб чиққан, бироқ унинг илмий фаолияти асосан XVI асрга оиддир

Бу даврдаги энг йирик поляк тарихчиси Ян Длугош (1415—1480) ҳам ана ўша Краков университети талабаси бўлиб, у ўз умрининг кўпчилик қисмини Краков шаҳарида ўтказган. Унинг «Польша тарихи (Historia Polonіae) номли уч томлик (12 китоб) асари кўп миқдордаги қадимий йилнома ва хроникаларни ўрганишга асосланган катта бир асардир Длугош энг қадимги замонлардан бошлаб юз берган воқеаларни баён этади, асарнинг бир қисми афсонавий материалии, қадимий ривоят ва достонларни қайта ҳикоя қилади Воқеа то 1480 йилгача, яъни тарихчининг вафот этган йилигача етказилади Шуниси диққатга сазовордирки, Длугош рус йилномалари билан таниш бўлган, бу йилномаларни ўқиш учун у рус тилини ўрганган Длугош жонли ва қизиқарли тилда езган Унинг асари чуқур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган Длугош энг йирик жангларни, жумладан, Грюнвальд енидаги буюк жангни айниқса жонли тилда қизиқарли қилиб тасвирлаган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XXVII БОБ

XI—XV АСРЛАРДА ВЕНГРИЯ

Венгрия давлатининг ташкил топиши Венгрия давлати IX аср охирида Жанубий-Шарқий Европада ташкил топди. Венгрлар ёки можорлар, фин-угор тил гуруҳига мансуб халқ бўлиб, улар Шарқдан, Азов денгизи бўйи — Дон даштларидан Дунай дареси бўйига келганлар (илгари улар ундан ҳам нарироқда, Жанубий Урал тоғ этакларида яшаганлар). Ўша вақтда венгрлар ҳали кўчманчи-чорвадорлар бўлиб, уруғ-қабилачилик ҳаётининг хусусиятларини жуда равшан сақлаб қолганлар. Венгрлар етти қабилага (ёки ўрдага) бўлинганлар, қабилалари эса уруғларга тақсимланган (жами бўлиб 108 уруғ мавжуд бўлган). Венгрларнинг ҳаёт образи кўпроқ осиелик кўчманчиларнинг ҳаётини эслатиб турарди. Гўшт билан сут уларнинг асосий овқати бўлган. Эркаклар кўпчилик вақтини чавандозликда ўтказган. Турли қабилаларнинг бошлиқлари орасида Альмош ва Арпад айниқса ажралиб турганлар. улар раҳбарлигида венгрлар Ўрта Дунай территориясини, яъни қадимий Паннония билан Тисса дареси районини истило қилганлар[1]. Венгрлар турли қабилалардан ташкил топган маҳаллий аҳолини сиқиб чиқарганлар ёки ўзларига қарам қилиб олганлар, бу аҳоли эса германлашган кельтлар, романлашган даклар, турли славян қабилалари ва бошқалардан иборат бўлган.

Венгрлар X аср мобайнида гарчи деҳқончилик қилишга кўчган бўлсалар-да, лекин чорвачилик билан ҳам кенг миқесда шуғулланганлар. Уларнинг ҳарбий тузуми ҳамон ривожланиб борган. Венгр отлиқлари ўзларининг ҳужумлари билан Ғарбий Европада барчага даҳшат солганлар. Венгрлар Шимолий Италияни, Провансни, Шарқий Францияни, Жанубий ва Ғарбий Германияни паноҳ қилганлар ва талаганлар. Саксония династиясига мансуб немис короллари — Генрих I Қушвоз ва Оттон I гина венгрларни янчишга муяссар бўлганлар (бу жанглар 933 ва 955 йилларда Мерзебург шаҳри ёнида ва Лех дареси бўйида бўлган). Шундан сўнг венгрлар Ғарбга ҳужумлар қилишни тўхтатиб, ўтроқликка ўтганлар ва улар орасига христианлик кира бошлаган. Венгрлар маҳаллий славянлардан деҳқончилик техникасини, уй ҳайвонлари урчитишни, деҳқон қўралари қуришни ва донли экинлар экишни ўрганиб олиб, зур бериб деҳқончилик қиладиган бўлганлар. Славянларнинг уй ҳаётига, деҳқончиликка, боғдорчиликка, полизчиликка, ҳунармандчиликка, оилавий ҳаётга ва жамоат тартибларига онд кўпгина сўзлари венгр тилига ўтиб кирган. XI—XII асрларда венгрларда феодал муносабатлар ривожланган, қисман бунга сабаб венгрлар

[1] Венгрларнинг Дунай пасттекислигини истило қилиши ўнтаб йил (тахминан 889—898 йиллар) давом этган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

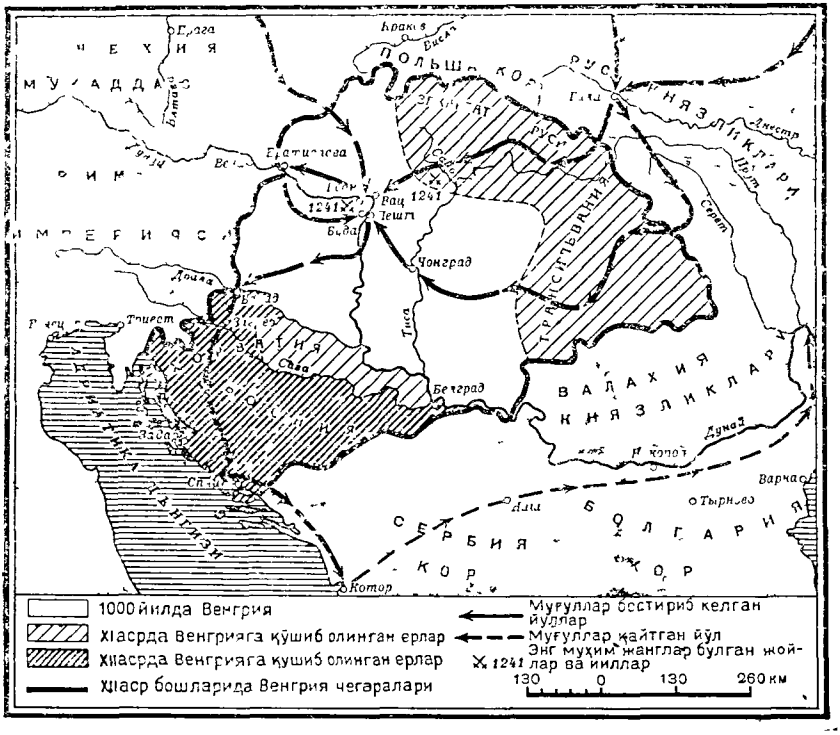

XI—XIII асрларда Венгрия

билан аста-секин қўшилишиб кетган маҳаллий славянлар ижтимоий тузумининг бевосита таъсири бўлса, иккинчи томондан, Ғарбий Европа феодализмининг, хусусан герман феодаллари-нинг ҳам қисман таъсир кўрсатганлигидир

Венгрларнинг Арпадлар уруғидан чиққан бош князи Стефан I (венгрча Иштван 997—1038) қарийб 1000-йилда пападан короллик титулини олди Стефан даврида христианлик узил-кесил давлат дини деб эълон қилинди Мамлакат маъмурий округларга (комитетларга, яъни графликларга) бўлиниб, бу округлар тепасида ишпанлар (славянча «жупан» сўзининг ўзгаргани) турардилар Ишпан лашкар чақирар, короллик фойдасига солиқлар тўплар ва суд ишларини бажарарди Бутун Венгрия бўйлаб кўпдан-кўп қасрлар қурилди, одатда энг йирик касрлар ишпанининг резиденцияси бўлиб ҳам хизмат киларди Бундан қасрларнинг бир қисми тез орада шаҳарларга айланди.

XII—XIII асрларда Венгрияда феодаллашиш жараёни. XII—XIII асрларда Венгрия батамом феодал давлатга айланди. Шунинг характерлики, фақат қуйи халқ оммасигина эмас, балки эски патриархал-уруғчилик анъаналаридан ҳали кутулиб ет-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ман, улар билан дарҳол алоқасини узмаган венгр аристократиясининг бир қисми ҳам феодализмга нисбатан узоқ вақтгача кескин оппозицияда бўлди. Феодализмга қарши бўлган норозилик бир қанча қўзғолонлар ва ўзаро урушларда яққол ифодаланди, XI аср мобаинида венгрияда янги, христиан динига қарши эски, мажусийлик динини қувватлаш учун кураш байроғи остида ана шу юқоридаги қўзғолон ва ўзаро урушлар бўлиб ўтган эди Фақат XI аср охирига келиб католик черкови, Ғарбий Европага нисбатан чекка ўлка ҳисобланган ва этник состави жиҳатидан унга ет бўлган бу королликда ниҳоят, ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди

Европа феодалларининг сиесий кўмагига муҳтож бўлган венгр короллари фақат немис руҳонийларинигина эмас, балки немис рицарларини ҳам хизматга тортиб, уларнинг ҳар иккаласига катта-катта ерлар инъом килди XII—XIII асрларда Дунай ва Тисса дареларининг энг унумдор текисликларида венгр зодагонлари, яъни венгр баронлари ва епископларининг кўпдан-кўп йирик поместьелари, шунингдек, майда рицарларнинг жуда кўп мулклари вужудга келтирилди Франкларда бир вақтлар граф мансаби бўлганидек, венгрларда ишпан мансаби ҳам феодаллаша борди Бу мансаб ворисдан-ворисга ўтадиган бўлди Бу мансаб билан алоқадор ерлар феодал-магнатларнинг мерос ерларига анланди Венгрларнинг кўп сонли урушлари маҳалида, бошқа юртлардан ҳайдаб олиб келинган деярли кулдардан ташкил топган крепостной деҳқонлар сафи, эндиликда, хонавайрон бўлган эркин венгр жамоатчи деҳқонлар ҳисобидан тобора кўпроқ тўлдирила борди Феодаллар ўзларига қарашли унумдор ерлардан мумкин қадар қулайроқ фойдаланишга интилишлари муносабати билан Венгрия крепостной ҳуқуқ инсонни айниқса шафқатсизлик билан эксплуатация қиладиган бир мамлакатга анланди. Европадаги жуда кўп салиб юришларида қатнашган, Шарққа Венгрия орқали ўтган салибчилар ўз томонларидан Венгриянинг иқтисодий жиҳатдан жонланишига ердам қилдилар Венгрияда шаҳарлар ва ҳунармандлик ривожланди. Венгр буғдойи, чорваси, гўшти ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўплаб ва фондали нархларда сотиладиган бўлди Буларнинг ҳаммаси крепостной зулмини кучайтиришга ва крепостнойлар сонини кўпайтиришга олиб келди

Бу давр ичида Венгрия ўз мулкларини анча кенгайтирди. Венгриянинг ўзига қарашли асосий мулклар енига шарқда — Трансильвания ва Закарпатия Руси, жанубда — Хорватия ва Далмация, сўнгра Босния ҳам қўшиб олинди Венгрия Адриатика денгизига чиқиш имкониятига эга бўлди Венгрия короллари Болқон ярим ороли ишларига аралашадиган бўлиб қолдилар. Венеция ва Византия билан олиб борилган давомли урушлар Венгриянинг деярли бутун ана шу даврдаги ташқи сиесатини характерлаб беради XIII асрда Венгрия Шарққа қилинган салиб юришларида (бешинчи салиб юришида) актив қатнашди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Айни замонда венгр короллари қўшни Галич-Волинь князлигини эгаллашга ҳаракат қилдилар (венгр йилномаларида — Лодомерия дейилади, бу рус шаҳари Владимир Волинский деган номдан келиб чиққан)

1222 йилги Олтин булла. Венгр королларининг ҳарбий соҳада эришган ютуқларига қарамай (шу билан бирга, бир қанча катта-катта муваффақиятсизликлар ҳам бўлган эди), феодал тузум мустаҳкамлана бориши ва йирик ер эгалиги тантана қилиши билан уларнинг мамлакат ичкарисидаги ҳокимияти жуда заифлашиб қолган эди. Король Андрей II (Андраш)нинг Шарққа қилган муваффақиятсиз юриши (бешинчи салиб юриши пайтида) ва Галич-Волинь князлиги билан бўлган курашда енгилиши рицарларнинг ва йирик феодал-баронларнинг катта бир қисмининг королга қарши қўзголон кўтаришига олиб келди. Қўзголон кўтарган феодалларга таслим бўлишга мажбур булган Андрей II (бу вақтда мамлакатнинг бир канча жойларида деҳкон ҳам бош кўтариб чиққан эдилар) 1222 йили муҳим бир снёсий ҳужжатга имзо чекди. Бу снесий ҳужжат — Олтин булла[1] номи билан машҳур бўлган ҳужжат эди.

Англияда Буюк эркинликлар хартияси чиқарилгандан кейин, орадан озгинагина вақт ўтгач, пайдо бўлган Олтин булла умуман феодалларнинг ўша аввалги тенденциясини акс эттирди, яъни унда феодалларнинг тонфавий ҳуқуқ ва имтиёзларини юридик томондан мустаҳкамлаш, король ҳокимияти устидан доимий назоратни таъминлаш, агар король берган ваъдаларига риоя қилмагундай бўлса, унга қарши феодал уруши бошлашгача бўлган ҳуқуқ кўрсатилган эди. 1215 йилги инглиз баронларига ва 1454 йилги поляк панларига ўхшаш, венгр магнатлари баъзи бир бандларда рицарларга анча-мунча ен берган эдилар. Рицарлар маҳаллий ўзини-ўзи идора қилиш бошқармасида («комитат жамоаси»да) анча таъсирга эга бўлдилар, рицарларнинг бевосита бошлиқлари бўлмиш ишпанларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди, рицарлар солиқлардан озод қилиндилар, уларнинг ерлари эса мерос ерлар деб тан олинадиган бўлди. Ҳар йили йиғилиши лозим бўлган Венгрия сеймида рицарлар ҳам қатнашадиган бўлдилар, қатнашганда ҳам чекланмаган миқдорда вакиллар юбора олардилар.

Бироқ зодагонлар манда феодалларга бунчалик ен берсаларда, лекин улар королликнинг снесий ишларида ўзларининг асосий раҳбарлик таъсирларини асло қўлдан чиқариб юбормадилар. Бу вақтга келиб комитатларда ҳарбий хизмат ўтовчи Венгриянинг қолган-қутган эркин деҳқонлари ҳаракати Олтин буллада бир кадар ўз ифодасини топган эди. Булар аҳолининг бу

---

[1] Олтин булла — урта асрлар даврида бошқа мамлакатларда ҳам учрайдиган ҳужжатларнинг номи, ҳужжат эътиборли булсин деб унга олтин муҳр босилгани учун шундай деб аталади. Германияда 1356 йили қабул қилинган Олтин булла билан уни тақкосланг.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

категориясига шахсий эркинликни сақлаб қолишга ва ишпанлар зулмидан уларни ҳимоя қилишга ваъда берган эди. Аммо мамлакат асосий аҳоли оммасининг, яъни крепостной деҳқонларнинг аҳволи масаласида буллада лом-мим дейилмаган эди. Шу билан бир вақтда Олтин булла худди шу вақтда ҳали заиф ривожланган ва аҳолисининг кўпроғи ажнабийлардан—немислардан, қисман итальянлардан иборат аҳолиси бўлган шаҳарларга ҳеч қанақа ер бермаган эди. Унинг бу масаладаги тор дворянлик характери поляклар нинг Нешава статутлари мазмунига бутунлай тўғри келади. Польшада бўлгани сингари, Венгрия сейми деҳқонлар ҳам, шунингдек, шаҳарликлар ҳам қатнашмайдиган феодалларнинг тор доирадаги тоифавий бир йиғини бўлиб қолаверди.

Муғул-татарлар ҳужуми ва унинг оқибатлари. 1240—1241 йилларда Венгрия катта офатни бошидан кечирди. Киевни истило этгандан кейин Боту 1240 йил охирида жуда катта лашкар билан Венгрияга босиб кирди. Сайо дареси бўйида (унинг Тиссага қуйиладиган жойида) Боту венгрларнинг анча катта қўшинини тор-мор қилди. Шундан кейин ўша маҳалда Венгриянинг энг йирик шаҳарлари ҳисобланган Пешт билан Гран мўғуллар томонидан таланди ва шаҳарларга ўт қўйиб юборилди. Король Бела IV сарой аъенлари ва қолган-қутган қўшини билан Далмацияда яширинди. Аммо Боту Венгрияда узоқ вақт қололмади. Русларнинг татарлар ҳукмронлигига қаршилик кўрсатиши уни кучларни бўлиб ташламай, балки уларни рус ерларига қарши факат Шарқий Европада бир жойга йиғишга мажбур этди.

Муғул-татарлар ҳужуми, қисқа вақт давом этган бўлишига қарамай, Венгрияга катта зиён-захмат етказди. Татарлар кетгандан кейин мамлакатнинг катта қисми батамом чўлу биёбонга айланди. «Саноқ отда икки ҳафта йўл юрса ҳам, бирор-бир қишлоқдан жонни учрата олмасди»,—деб езган эди ўша замондаги воқеанавислардан бири. Венгрияда мўғул-татарлар ҳужумининг ижтимоий оқибатлари, бир томондан, венгр деҳқонларининг яна кўпроқ хонавайрон бўлиши ва қуллик асоратига туширилиши бўлса, иккинчи томондан, немис колонизациясининг кучайиши бўлди (бу ҳол бунгача давом қилган бўлсада, лекин энди илгарига у янада илдиз отади). Кўпроқ Бавариядан, қисман Саксониядан кўчиб келган немис муҳожирлари Венгрияда бўш етган катта-катта ерларни эгаллайдилар. Немис колонистларининг кўплари Трансильвания тоғ этакларига кўчиб келиб ўрнашиб, у ерда турли хил рудалар (айниқса кумуш) қазиб чиқариш ишларига ердам бердилар. Биз Чехияда ва Польшада кўрганимиздек, Венгриядаги немис колонизацияси ҳам ўзи билан бирга худди ўшандай хатарли оқибатларга олиб келди. Венгрия еш немис еки ярим немис аҳолиси истиқомат қиладиган шаҳарга эга бўлди. Венгрия аҳолиси этник жиҳатдан анча қуроқлашди, хусусан, Трансильванияда тўпланган немис колонистлари кончилик, ҳунармандлик ва савдо-сотиқ ишларини

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ўз қўлларига киритиб олдилар. Бу хол Венгрияда учинчи (шаҳар) тонфасининг шаклланиш жараенини яна кўпроқ тўхтатиб қўйди, венгр феодалларининг снесни зўравонлигини абадийлаштирди.

XIV—XV асрларда Венгрия. Венгрияда Арпадларнинг маҳаллий династияси 1301 йили тугаши билан бу ерда бир оз вақт подшоснзлик даври ҳукм сурди. Фақат 1308 йилга келиб Италия-Анжуй династиясига мансуб Карл Роберт Венгрия тахтига король қилиб санланди. Карл Робертнинг тахт вориси Людовик Анжуйский (венгрча Лайош) даврида (1342—1382) янги династия айниқса қудратли бўлиб кетди. Людовик бир қанча вақт Польша тахтини (1370 йилдан) ҳам эгаллаб турди. Анжуй династияси замонида Венгрия хўжалик соҳасида бир қанча ютуқларга эришди. Қимматбаҳо металлар — кумуш ва олтин қазиб чиқариш кўпайди, аввалги шаҳарлар ўсди ва кўпгина янги шаҳарлар бунедга келтирилди, бу шаҳарларнинг бир қисми кейинчалик анча катта саноат ва савдо марказларига айланди. Дунай даресининг ҳар иккала қирғоғидаги икки йирик шаҳар — Пешт ва Буда—ўзининг катталиги ва аҳолисининг гавжумлиги билан ўша маҳаллардаёқ бу ерга келган сайеҳларни ҳайратда қолдирган эди. Трансильвания шаҳарлари (Семиградье) кон саноатининг муҳим марказлари эди. Мамлакатни Марказий, Шарқий ва Жанубий Европа билан боғлайдиган кенг транзит савдоси Венгрия орқали ўтар эди. Қимматбаҳо металлар қазиб чиқариш, шаҳарларнинг ўсиши ва шу муносабат билан давлат молия ишларининг мустаҳкамланиши Анжуй династияси королларига ўз хокимиятларини кучайтириш имкониятини берди. Короллар сеймларни чақирмай кўйдилар ва ўз амалдорларининг хокимиятини кучайтирдилар. Бироқ 1351 йили Людовик Олтин булланинг дворянларининг сеймларини чақириш хақидаги моддасини тасдиқлаши лозим бўлди. Венгриядаги ерларнинг эгалари биргина дворянларнинг ўзлари бўлишлари мумкин, деган декрет чиқарди. Дворянларнинг ерлари давлат қарамоғига олинмасин, деб эълон қилинди. Деҳконларга ер эгаларининг рухсатисиз бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиш ман этилди.

Анжуй династияси даврида Венгрия қўшни мамлакатларга уз таъсирини кучайтирди. Людовик замонида Венгрия билан династик унияда бўлган Польшага таъсир қилишдан ташқари, Венгрия XIV асрда Сербиянинг бир қисмини (Дунай бўйини ени Қуйи Сербияни) ўзига қарам килиб олди, шунингдек, Молдавия ва Валахияни протекторат ҳуқуқларида эгаллади (кейинчалик, яъни XIX асрда, бу икки князликдан ҳозирги Руминия ташкил топди)[1].

Людовик Италия мулкларини ҳам Венгрияга қўшиб олишни мақсад қилар эди, Италия мулкларини ўша Анжуй династияси вакиллари идора қилардилар. Шу мақсадда у Италияга икки

[1] XIV асрда ҳамда XV асрда Словакия ҳам Венгрияга узил-кесил қўшиб олинган эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

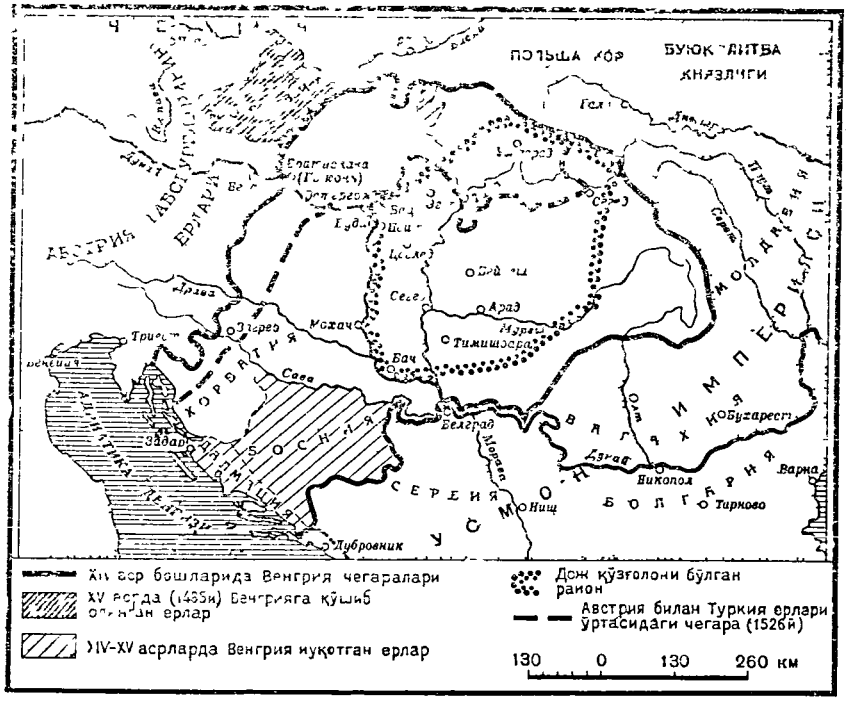

XIV—XVI асрларда Венгрия

марта юриш қилди, лекин ҳар иккала юриш ҳам муваффақиятсиз бўлди «Улуғ Венгрия» ҳақидаги хаел амалга ошмасдан қолди Аксинча, Людовик вафот этгандан кейин унинг мулклари тез тарқалиб кета бошлади Венгрларнинг ўзлари озчилик бўлган турли қабила халқларидан ташкил топган, шаҳар савдоси ва саноати баъзи бир ютуқларга эришган бўлишига қарамай, умуман, типик деҳқончилик мамлакати ҳолатида қолиб келган (саноат умуман заиф ривожланган эди), лекин ҳокимиятни феодаллар монополия қилиб олган Венгрия узоқ вақтгача катта ва снесий жиҳатдан кучли давлат бўлиб қола олмади. Унинг юксалиши муваққат характерга эга эди

Халқаро вазият емонлашиши билан (Польшанинг Венгриядан ажралиб чиқиши, туркларнинг Болқон ярим оролидаги муваффақиятлари, бутун Адриатика денгизи соҳилини эгаллашга ва, жумладан, Далмацчя шаҳарларини босиб олишга ҳаракат қилган Венеция республикаси билан муносабатларнинг кескинлашиши) Венгрия аҳволини шу қадар хавф-хатарга солиб қўйдики, у асл венгр ерларини ажнабийлар ҳужумидан мудофаа қилиши лозим эди Венгрияга турклар даҳшатли хавф-хатар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қолиб турардилар, шировардида венгрлар бу хавф-хатарни бартараф қила олмадилар Венгр феодаллари туркlар билан тўқнашиш муқаррарлигига кўзлари етиб, улар 1382 йили Карл IV нинг кенжа ўғли Сигизмундни Венгрия короли деб тан олдилар (Сигизмунд Людовикнинг қизи Марияга уйланган эди) Кейинчалик Германия императори қилиб сайланган, шунингдек, Чехия тож-тахтига кўз олайтирган Сигизмунд ўз қўлида жуда кўп моддий ресурсларни бирлаштирди У туркларга зарба бера олаётгандан бўлиб кўринди Бироқ 1396 йилда туркларга қарши юриш муваффақиятсиз бўлиб чиқди Бирлашган немис, венгр, чех ва француз қўшинлари Никополь ёнида тор-мор этилди Сигизмуднинг ўзи аранг қутулди, у Италия орқали айланма йўллар билан уйига қайтди

XV аср ўрталарида венгр зодагонлари династияни бир неча марта алмаштирдилар Тож-тахт гоҳ немис Габсбургларига, гоҳ поляк Ягеллоларига ўтди Масалан, 1443 йилда венгр тахтига поляк короли Владислав III таклиф этилди, у бирлашган поляк-венгр қўшини билан 1444 йилда туркларга қарши юриш қилди XV асрнинг иккинчи ярмида Янош Хуниадининг ўғли маҳаллий феодал Матвей (Матьяш) Корвин (1458—1490) король қилиб сайланди Янош Хуниада эса туркlар устидан қилган ғалабалари билан шуҳрат қозонган эди Матвей Корвин бир оз вақт король ҳокимиятининг обрў-эътиборини кучайтирди Урта ва майда рицарларга таянган ва шаҳарларни қўллаб-қувватлаган (унинг даврида шаҳарларнинг вакиллари сейм составига киритилган эди) Матвей зодагонларнинг беҳуда харакатларини бир қадар чеклаб қўйган эди У немис Габсбурглари билан муваффақиятли урушлар олиб борди ва жанубий чегараларни туркlардан пухта мудофаа қилди Матвей Корвин даврида венгрларда гусарлардан иборат енгил қуролланган махсус отлиқ қўшин ташкил этилди, гусарлар королдан мунтазам равишда маош олиб турардилар Гусарлар жангда чаққон ҳаракатлари ва мардона ҳужум қилишлари билан бошқалардан фарқ киларди лар Аммо король ҳокимияти вақтинча мустаҳкамланган эди. Ягеллолар династиясига мансуб бўлган бундан кейинги королlар, яъни Владислав ва Людовик II замонларида зодагонлар ҳокимиятни яна уз қўлларига киритиб олдилар ва улар Венгрия давлати учун тамомила ҳалокатли сиёсат олиб бордилар ҳамда бу сиёсат тезда Венгрия мустақиллигини йўкотишга олиб келди

Куруцлар қўзғолони (1514 й.). XV аср охири — XVI аср бошларида венгр дворянлари жуда кўп ер-сувга, кўпдан-кўп қаср ва ҳатто шаҳарларга эга эдилар 46 та комитатда 469 шахсий қаср, 16056 поместьелар бор эди Баъзи бир магнатларнинг ҳар бири юзлаб поместьега хўжайинлик қиларди Масалан, Паноllар хонадонининг 25 та округ-комитатда поместьеси бор эди Бу хонадонга 12308 деҳқон ховлиси қарарди Иккинчи бир феодалнинг 28 та қасри, 57 та шаҳари ва 1000 та поместьеси бўларди (буларнинг бир қисми Закарпатьеда эди). Крепостной деҳқон-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар ғоят раҳмсизлик билан эксплуатация қилинардилар Крепостной деҳқонлар 3—4 кунлик баршчинадан ташқари, иккн десятина — бири черков фойдасига, иккинчиси ер эгаси феодал фондасига тўлашлари лозим эди Бундан ташқари, деҳқонлар давлат солиқлари тўлардилар Венг деҳқонларининг ўз хўжайинларига ғоят нафрат билан қарашлари бежиз эмас, албатта. Деҳқонларнинг мамлакат чекқаларига қочиб кетиши атмосферани бир оз юмшатди Аммо туркларнинг сиқиб келиши деҳқонларни бу имкониятдан ҳам маҳрум қилди 1514 йилда Венгрияда деҳқонлар уруши бошланиб кетди, бу уруш Венгрияда социал зиддиятлар нақадар кескинлашиб кетганлигини ҳамма томонлама намоен қилди

1514 йилнинг баҳорида папа Лев X туркларга қарши навбатдаги салиб юришини эълон қилди. Папа легати салибчиларни тўплашга киришди Венгриядаги магнатлар бу юришга қарши бўлдилар, аммо бошда папа булласига қарши чиқа олмадилар Чунки Рим курияснинг фикрича, юриш умум характерга эга бўлиб, салибчилар лашкарига деҳқонларни ҳам жалб қила бошладилар Бу юришда қатнашчоқ учун 40 мингга яқин деҳқон тўпланди (баъзи бир тарихий маълумотларда — 60 мингга яқин эди, денилади) Деҳқонларга секлер[1] Георг (Дьердь) Дожа бошчилик қилди.

Салибчи деҳқонлар (куруцлар) қуролланган бўлиб улар ўз ҳарбий ташкилотларига эга эдилар Крепостнойлар туркларга қарши юришга жўнар эканлар, улар ўзларининг шахсан озод бўлишларига каттиқ умид боғлаган эдилар. Феодаллар эса бунга норози бўлдилар Феодаллар ишчи қўли етишмаслигини пайқаганларидан кейин, улар тез орада король Владиславнинг крепостнойларнинг юришда қатнашишини ман этиш ва ҳарбий отрядларга кирган крепостнойларни поместьеларга қайтариш ҳақида фармон чиқаришига эришдилар Бунга жавобан куруцлар магнатларнинг поместьеларини яксон қила бошладилар. Шунингдек, Буда ва Пештдаги шаҳар бойларининг қўралари ҳам вайрон қилиб ташланди Қўзғолон 1514 йил 14 майда бошланди Тез орада бу қўзғолон феодалларга карши мунтазам деҳқонлар урушларига айланди. Дожа турли еқларга алоҳида командирлар бошчилигида деҳқонларнинг бешта колоннасини юборди Дожанинг ўзи бошда Будапештга яқин Ракоша майдонида лагерь қуриб жойлашди, кейин Венгриянинг жанубидаги Сегедин қалъасига жунаб кетди Аммо Сегедин қалъаси жуда мустаҳкамланган сабабли, у бу қалъани ололмади Бунинг ўрнига Дожа Чанду (Чан) шаҳарини босиб олишга муваффақ

[1] Секлер — Шарқий ва Жанубий Венгрияда чегарачи солдат номи бўлиб, у ер участкасига эгалик қиларди ва бунинг учун умрбод ҳарбий хизмат ўтарди Секлерлар қолган бошқа венгрлардан этник жиҳатдан ҳам бир қадар фарқ қилиб, улар можорлашган шарқий қабилаларнинг бири ҳисобланарди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлди. Бу ерда Дожа Венгрияни республика деб эълон қилди, дворянлар тонфаси бекор қилинганлигини ва ялпи тенглик барпо этилганини эълон этди. Бироқ Дожа бошқа бир қалъани, яъни феодаллар армиясининг бош қўмондони Стефан Батори (Ливония урушида Иван Грозний билан урушган, бўлғуси поляк королн Стефан Баторининг отаси) турган Темешварни қамал қилишга киришган пайтида қўзғолончилар яна муваффакиятсизликка учрадилар. Қўзғолончилар деярли икки ойгача қалъани қамал қилиб турсалар-да, лекин уни қўлга ололмадилар. Деҳқонлар армиясининг бу ҳарбий-техникавий нуқсонидан, табиий, феодаллар ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Темешварга ердамга етиб келган Янош Заполья номли иккинчи бир воевода 15 июлда деҳқонларга ҳужум қилиб, уларни тор-мор этди ва тарқатиб юборди. Дожа асир қилиб олиниб, қаттиқ азобланиб ўлдирилди. У қизитилган тахтда тириклайин жизғинак қилинди. Капалари учун феодаллар халқ раҳбаридан ана шу тариқа ўч олдилар. Шундан кейин қонли террор бутун мамлакатни қамраб олди. Минглаб деҳқонлар раҳимсизлик билан жазоландилар ва ўлдирилдилар. Замондошлар, қўзғолон маҳалида ҳалок бўлган деҳқонлар сони 60 мингга етди, дейдилар.

1514 йилнинг октябрида тупланган дворянларнинг «еввойи» сеймн деҳқонлар масаласида энг реакцион қарорлар кабул қилди. Сейм чекланмаган баршчина жорий қилди, деҳқонларни тамомила помешчиклар суди ихтиёрига топширди, дворянлар (шу жумладан, руҳонийлар ҳам) мамлакатда бирдан-бир «сиесий», яъни ҳукмрон тинч қилувчи тонфа, деб эълон қилинди. Деҳқонлар ўлим жазоси билан қўрқитилиб, уларга қурол-яроғ тақиш ман этилди.

Венгрия давлатининг қулаши. 1514 йилги воқеалардан кейин ошкора эълон қилинган феодаллар диктатураси Венгрия давлатининг ҳалокатини тезлаштирди. Венгр феодаллари эндиликда туркларбилан янги уруш қилиш учун ўз деҳқонларини қуроллантиришдан кўркиб қолдилар. Тўғри, эзилган деҳқонларда ўз мамлакатларини ташқи душмандан ҳимоя қилиш учун куч ҳам, хоҳиш ҳам йўқ эди. Аммо туркларнинг тажовузкорлиги давом қилаверди. XVI асрнинг 20-йилларида туркларўз қўшинлари учун айниқса даҳшатли куч эди. 1526 йилда туркларВенгрияга асосий ҳужумни бошлаб, венгр рицарларини Мохач шаҳри ёнида тор-мор қилиб ташладилар. Шундан кейин Венгрия давлати мустақиллигини узоқ вақтгача йўқотди. Венгриянинг катта бир қисми, яъни Ўрта ва Жанубий қисмлар бевосита Туркияга қўшиб олинди. Шарқий Венгрия (Трансильвания) ўзининг алоҳида князлигини сақлаб қолган бўлса-да, лекин Туркияга қарам бўлиб қолган эди. Королликнинг учинчи, нисбатан кичик қисми, яъни Ғарбий Венгрия (Будапештнинг ғарб ва шимол томондаги қисми) турклартомонидан истило қилинмасдан қолди. Аммо Венгрия королигининг бу қолган бир парча жойи шу қадар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кичик эдики, венгр феодаллари тез орада Австрия Габсбургларига итоат этишга мажбур бўлдилар Феодалларнинг ўз халқини бу қадар аевсиз жазолаши оқибатида Венгрия ўз мустақиллигини йўқотди.

XXVIII БОБ

XII—XV АСРЛАРДА БОЛГАРИЯ ВА СЕРБИЯ. БОЛҚОН ЯРИМ ОРОЛИДА ТУРКИЯ ИСТИЛОЛАРИ

Тўртинчи салиб юриши вақтида Византиянинг салибчилар томонидан тор-мор этилиши ва Константинополда Латин империясининг узоқ фурсат ҳукмронлик қилиши натижасида Византиянинг қулаши билан Болқон ярим оролида Болгария ва Сербия синғари славян давлатлари биринчи ўринни эгалладилар

Иккинчи Болгария подшолиги. 1185 йилда Византиянинг бир юз эллик йилдан (1018 йилдан) ортиқроқ давом этган зулмига қарши Тирновода болгарларнинг қўзғолони бўлди Шимолий болгар боярлари орасидан чиққан ака-ука Асень билан Петр бу қўзғолонга бошчилик қилдилар Асень тез орада Иккинчи Болгария подшолигининг биринчи подшоҳи бўлди, 1187 йилда Византия бу подшоликни расмий равишда мустақил деб тан олди 1205 йилда Асень I нинг тахт вориси (унинг укаси) Иван Калоян Константинополдаги латин империяси феодалларини қаттиқ маглубиятга учратди Латин императори Балдуинниинг узи болгарлар томонидан асир олиниб, шу ерда у тез орада жароҳатдан вафот этди Асеннинг ўғли Асень II даврида (1218—1241) Иккинчи Болгария подшолиги зўр қудратга эришди Унинг даврида болгарлар Фракия ва Македонияни, Эпир ва Фессалиянинг бир қисмини эгалладилар Латин империяси Никей грек империясига қарши Асенни ўз иттифоқчиси қилиб олишга уринниб, унинг айтганидан чиқмади Чунки Никей грек империяси Кичик Осиедан чиққан салибчиларга хавф-хатар солиб турарди Бироқ Асень II нинг ўзи Константинополни босиб олиш ва латинларни Болқон ярим оролидан батамом ҳайдаб юборишга ҳаракат қиларди Сиесий вазифаларининг мураккаблиги ва Асенга ишонмаган Никея грек империясининг розилик бермаслиги Асенга ўзининг улкан сиесни планларини амалга ошириш имкониятини бермади Ҳолбуки, Болгария подшолиги унинг даврида Болқон ярим оролида энг катта давлатга айланган эди Асень II даврида Болгарияда биринчи марта олтин пул зарб қилина бошлаган эди

Асень II нинг тахт ворислари замонида Болгарияда марказий ҳокимият заифлаша бошлади Болгария давлатининг территорияси қисқарди Константинополни (1261 йил) ўзига қайтариб олган Византия, кенин Фракиянинг катта бир қисмини, Македонияни ва баъзи бир бошқа областларни қайтариб олишга муваффақ бўлди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XIII—XIV асрларда Болгариянинг иқтисодий тараққиёти. XIII—XIV асрларда Болгарияда кўпдан-кўп шаҳарлар мавжуд бўлиб, уларда турли хил ҳунармандлик—жун, сурп ва ипак газламалар, темир ва мис буюмлар ишлаб чиқариш, тери пишириш ва кулоччилик, виночилик ва ёг ишлаш ривожланган эди Болгария Дунай дареси бўйида ва Қора денгиз соҳилларида зур бериб савдо-сотиқ олиб борарди Болгария савдогарлари Венгрия, Польша, Византия, Дубровник билан, қўшни Дунай бўйи князликлари Валахия ва Молдавия билан, Галич Руси билан савдо-сотиқ қилардилар Болгариядан фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари галла, гўшт, жун, тери, асал, мум ва бошқаларгина эмас, балки турли ҳунармандчилик буюмлари ҳам олиб кетиларди Болгар савдогарлари қуруқликда катта карвонлар ташкил қилиб, бу карвонлар Ғарбий Европага жўнарди ва улар хатто Франциягача бориб етардилар Францияда болгар савдогарлари Фландрия ва Шампань ярмаркаларида қатнашардилар Юқори сифатли болгар терилари ва оёқ кийимлари Ғарбда айниқса қадрланарди XIII—XIV асрларда айрим болгар шаҳарлари анча катта саноат ва савдо марказларига айланди

Бу жиҳатдан Дунай бўйи шаҳарлари Видин, Силистра, Доростол, Никополь, Қора денгиз бўйидаги Варна порти, ниҳоят, иккинчи Болгария подшолигининг пойтахти — Тирново алоҳида ажралиб турарди Лекин, шунга қарамай, умуман Болгария ҳар ҳолда бу даврда ҳам купроқ қишлоқ хўжалиги мамлакати ҳисобланарди Мамлакатнинг айрим районлари гоят нотекис ривожланган эди Тоғлардаги ва водийлардаги аҳоли ҳали тарқоқ яшарди, бу ерларда натурал хўжалик тамомила ҳукмрон эди Деҳқонларнинг бир қисми, аниқса тоғли районлардаги деҳқонлар асосан чорвачилик билан шуғулланарди Мамлакатдаги шаҳар элементлари, умуман олганда, заиф эди ва Ғарбий Европа мамлакатларидагига ўхшаш мустаҳкам шаҳар тонфаси бўлиб таркиб топмаган эди Шаҳарларнинг сиесий таъсири етарлича кучли эмасди Мамлакатда ҳоким синф феодал-боярлар булиб, («барча болгарларнинг шоҳи ва мутлақ ҳокими» деган титулга эга бўлишига қарамай) биринчи галда уларнинг манфаатлари билан ҳисоблашиши лозим эди

Боярлар черков билан биргаликда деҳқончилик қилинадиган ерларнинг катта қисмига эгалик қилардилар Крепостной деҳқонларнинг энг кўпчилиги шу боярларга қарашли эди Крепостнойлар — париклар (черков ерларида улар, шунингдек, клерикллар деб аталарди) кўп сонли мажбуриятлари ўтар ва солиқлар тўлардилар, яъни ўз феодаллари фойдасига баршчина ўтар ва турли хил солиқлар — ер солиги, уй солиги, десятина ва феодал давлат фойдасига бошқа солиқлар тўлардилар Болгар «эркин деҳқонлари»нинг баъзи бир қисми ҳали XIII—XIV асрларда ҳам мавжуд бўлса ҳам, аммо улар кўп сонли солиқлар тўлаш ва давлат баршчинаси ўташ (йўл, кўприк қуриш, бинокорликда ишлаш) билан ҳам жуда огир мажбуриятларни бажарардилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

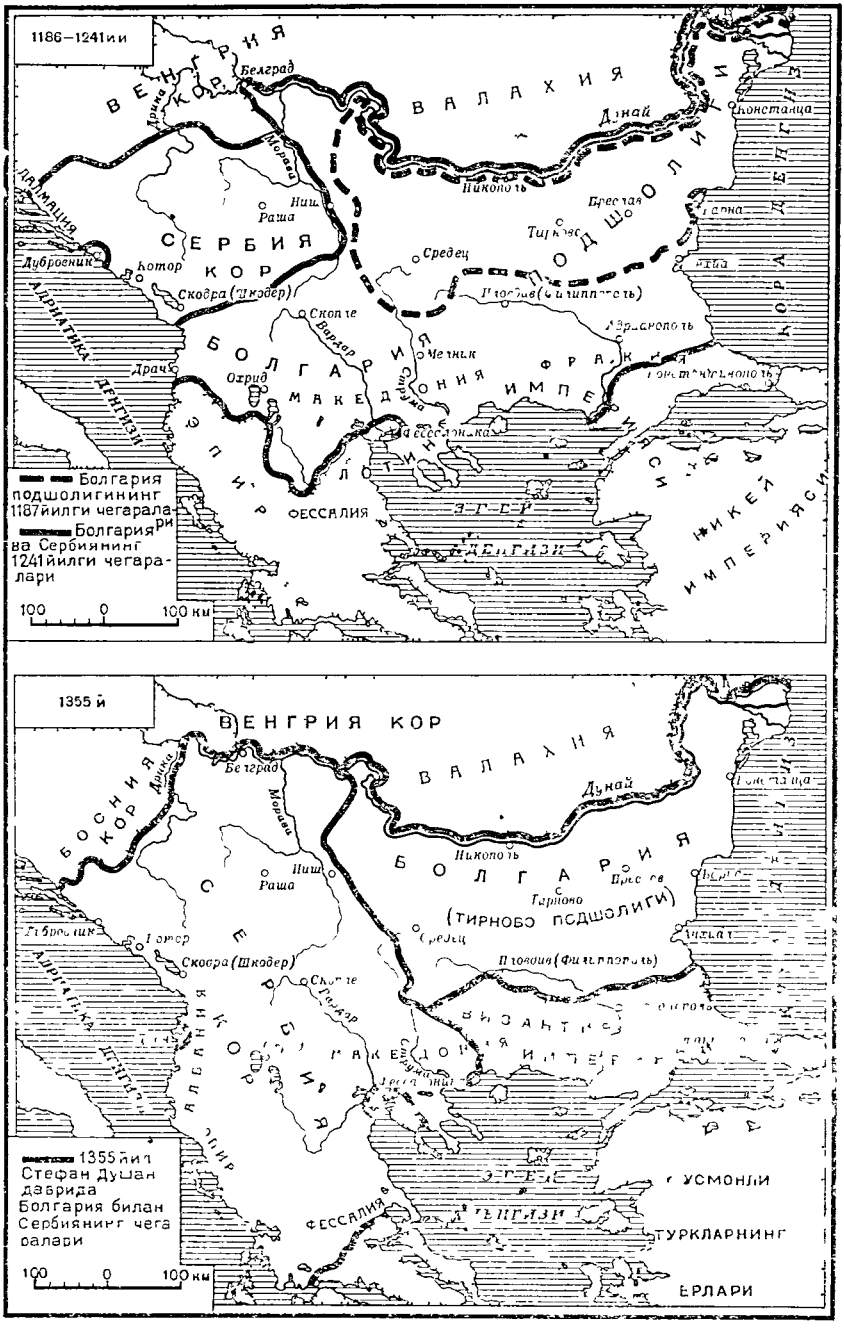

XII—XIV асрларда Болгария ва Сербия

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Боярлар ўртасидаги низо-жанжаллар, айрим катта ер эгаларининг деҳқонлардан ноўрин олиқ солиқлар йиғиб олиши ва феодал давлат фондасига кўп сонли солиқлар ундиришни деҳқонларни тамомила хонавайрон қилишгача олиб келди. Буниг устига яна кўп сонли урушлар даврида мамлакатга доимий суратда ташқаридан тўхтовсиз бостириб киришлари, яъни татарлар, половецлар, венгрлар, византияликлар ва бошқаларнинг хужумлари оқибатида аҳоли бошига тушган кулфат ва фалокатларни ҳам қўшмоқ керак. Иккинчи Болгария подшолиги зиммасига ана шу бетухтов давом этган ажнабийлар хужумларини даф этиш вазифаси тушди.

1277—1280 йиллардаги деҳқонлар уруши. Ташқаридан қилинган хужумлар орасида XIII асрнинг иккинчи ярмидаги татар босқинлари халқ оммаси учун айниқса оғир бўлди. Византия хукумати Нўғай хоннинг татар ўрдалари билан иттифоқ тузиб, уларни Болгарияга бостириб киришга гиж-гижлади. Ҳукумат қўшинларининг қаршилигига учрамаган татар босқинлари болгар деҳқонларининг татарларга қарши партизан ҳаракатини кенгтириб чиқаришга сабаб бўлди. Татарларга қарши курашган ана шундай отрядларнинг бири чупон Иванло отряди эди. Иванло татарларга қаттиқ зарба беришга муваффақ бўлди. Бу ғалаба Ивайлонинг аҳволини мустаҳкамлаб, унинг нуфузини бутун Болгарияга кенг ейди. Деҳқонларнинг бошқа отрядлари Ивайло ҳузурига оқиб келавердилар. Ташқи душманни даф этиш мақсадини ўз олдига қўйган партизан ҳаракати, тез орада, крепостнон боярларга ва подшо хукуматининг ўзига қарши қаратилган антифеодал ички харакатга айланди. Қўзголончилар бир қанча қалъаларни босиб олиб, подшо қўшинларини тўксон қилиб ташладилар, подшо Константинни ўзини асир қилиб олдилар, у тез орада ўлдирилди. Шундан кейин Ивайло Тирново шаҳарига қараб юрди, шаҳар унга таслим бўлди. Малика Мария тахтни ўз ўғли учун сақлаб колишга уринib, Ивайлога ўзини хотинликка олишни таклиф этди. Ивайло бу таклифни қабул қилди ва Тирновода подшо деб эълон килинди. Бироқ янги подшонинг аҳволи жуда оғир бўлди. Татарлар ҳам, византияликлар ҳам унга қарши курашдилар. Мамлакат ичкарисида боярлар унга қарши фитна уюштирдилар, улар Иванлонинг ўрнига ўз ораларидан бошқа одамнинг номзодини подшоликка кутардилар. Ҳолбуки, эришган ютуқлардан кейин деҳқонлар оммасининг кўпчилиги ўз-уларига тарқалишиб кетган эди. Ҳаракат бирор-бир программага эга бўлмаганлиги сабабли, бу ерда ҳам заиф ташкил қилинган бўлиб чиқди. Ивайло византияликлар билан курашда бундан кейин ҳам ютуқларни қўлга киритишига қарамай, у ҳар ҳолда, Болгариядан қочиб кетишга мажбур бўлди. Ивайло татарлар ҳузурига қочиб бориб, уларни Византияга қарши иттифоқ бўлишга ундади, лекин Ивайло нўғайлар томонидан асир килиб олинди ва Нўғай хон қароргоҳининг ўзида ўлдирилди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1277—1280 йиллардаги ҳаракат енгилишига ва ҳали ҳам узўзидан келиб чиққан бир ҳаракат бўлишига қарамай, у ўрта аср Болгарияси тарихида энг муҳим воқеа булди Бу болгар деҳқонларининг қуролли антифеодал қўзголони булиб, Ўрта аср Европасидаги энг илк деҳқонлар урушларининг бири эди

XIV асрдаги Болгария. Иккинчи Болгария подшолигининг охири. XIV асрда Болгария айрим мустақил князликларга парчаланиб кетди, тахминан 1365 йилда у учта мустақил давлатга — Тирново, Видин ва Добруджа давлатларига узил-кесил тақсимланди Бу давлатларнинг ҳар бири ўз навбатида, куплаб майда феодал мулкларга бўлинди, бу мулклар тепасида ўз подшолари билан кам богланган ва хар қанақа қулай бир пайт келганда ана шу подшоларга хиенат қилишга тайер турган боярлар турар эди Иккинчи Болгария подшолигининг феодалликларга парчаланиб кетишидан Болгариянинг янги душмани — Болқон ярим оролига кириб олган ва фақат Византиягагина эмас, балки Болгарияга ҳам ҳужум қилаетган турклар фойдаландилар Усмон туркларининг зарбалари остида 1363 йилдан 1393 йилгача Болгариянинг энг йирик шаҳарлари Пловдив (Филипполь), София, Варна, ниҳоят, Болгариянинг пойтахти — Тирнов (1393 й) бирин-кетин қуладилар 1396 йилда турклар Дунай дареси бўйидаги Никополь шаҳарини истило қилдилар ва худди шу йили енесий жихатдан мустақил феодал Болгариясининг сўнгги таянчи бўлган Видин шаҳари қулади 200 йилдан сал ортиқроқ (1187—1396) яшаган Иккинчи Болгария подшолиги 1396 йилга келиб тамом бўлди Болгарияда узоққа чўзилган Туркий ҳукмронлиги бошланди Болгарияда турк тутқунлиги бир неча асрларгача, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмигача давом этди, 1877—1878 йиллардаги рус-турк уруши натижасида рус қуроли ердамида Болгария турклар зулмидан озод қилинди

XII—XIII асрларда Сербия. XII асрда Сербия[1] анча йирик давлатга айланиб, унга кўп сонли шарқий серб ва қисман ғарбий серб қабилалари кирган эди Бирлашган серб қабилалари тепасида Неманялар династияси турарди Бу династиянинг асосчиси Стефан Немания (1165—1195) бошда Шарқий Сербиядан чиққан «буюк жупан» булиб, Византияга қарам эди XII асрнинг 80-йиллари бошида у Византиядан Ниш шаҳарини ва Средц (София)нинг шарқидаги ерларни урушиб олиб, сўнг Византияга итоат этишдан бош тортди 1190 йилдаги шартномага кўра Византия императори Сербия давлатининг мустақиллигини тан олиши лозим эди Стефан Неман, Шарқий Сербиядан ташқари, Дунай бўйи Сербиясини, шунингдек, Далмация, Герцеговина, Черногорияни ўз ҳокимияти остида бирлаштирган эди Унинг даврида серблар шарқи грек урф-одати бўйича христианликни қабул қилдилар

[1] Сербия давлатининг ташкил топишидаги дастлабки босқич ҳақида юқоридаги X бобга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Стефан Неманянинг ўғли Стефан Первовенчанний даврида (1195—1224) Сербия королликка айланди Янги давлат Италия шаҳарлари билан қизғин савдо-сотиқ муносабатлари қилишга киришди Сербиянинг Италия билан олиб борган савдо-сотиқ ишларида Адриатика денгизи бўйидаги эркин Дубровник шаҳари («Славянлар Венецияси») воситачилик қилди Сербия Дубровник шаҳари орқали қишлоқ хўжалик ва чорвачилик маҳсулотлари, шунингдек, Сербия тоғларидан қазиб чиқарилган рудаларни Италияга чиқарадиган бўлди

Стефан Душан ва XIV асрда Сербиянинг кенгайиши. Король Стефан Душан подшолиги даврида (1331—1355) Сербия энг қудратли давлат бўлди Стефан Душан Сербияни вақтинча энг йирик Болқон давлатига айлантирди Стефан Душан болгарлар ва византияликлар билан олиб борган бир қанча урушлари натижасида Македония, Албания, Эпир ва Фессалияни босиб олди Болгария бир оз вақт унга вассал қарам бўлиб турди 1346 йилда Стефан Душан Скопл шаҳарида подшолик тожини кийиб, ўзини «серблар ва ромейлар (яъни византияликлар) подшоси» деб эълон қилди У бир неча марта Константинополга келди ва уни олишга уринib курди Аммо флотнинг йўқлиги илгариги Симеон Болгарскин давридагидек Стефаннинг бу кўзлаган ниятини амалга оширишга халақит берди Душан Византияга навбатдаги юриш тайёргарлигини кўраётган пайтида вафот этди

«Стефан Душаннинг қонунномаси». XIV аср ўрталаридаги Сербиядан йирик ҳужжатли едгорлик, яъни «Стефан Душан қонунномаси» номи билан машҳур бўлган қонунлар тўплами қолди Қонунnома 1349 йилда зодагонларнинг Скопл шаҳарида бўлиб утган «собори»да тасдиқланган эди, кейинроқ, 1354 йилдаги «собор»да бу қонунномага бир қанча қўшимчалар киритилди Душан қонунномаси уша даврдаги серблариниг социал тузуми ҳақида очиқ тушунча беради Унда тарқиб топган феодал муносабатларнинг яққол манзараси берилади Йирик ер эгалари, яъни черков ва дунёвий катта ер эгалари тўғрисида қонунномада куп гапирилади Кенингилар катта ҳукмдорларга (ёки катта боярларга) ва кичик ҳукмдорларга (кичик боярларга ёки хизмат кўрсатган кишиларга) бўлинади Катта ҳукмдорлар мерос ҳуқуқи асосида вотчина (баштина) ерларига эгалик қилардилар. Кичик ҳукмдорларнинг ҳарбий бенефиция (прония) ҳуқуқи асосида муваққат поместьелари бўларди

Серб деҳқонларининг бир қисми—с е р б л а р эркин деҳқонлар бўлиб, улар жамоа мулкига (задругага) эгалик қилардилар ва подшо хазинасига солиқлар тўлардилар Деҳқонларнинг иккинчи бир қисми м е р о п х а л а р деб аталарди, уларнинг аҳволи илк Ғарбий Европадаги вилланларнинг аҳволига бир қадар ухшаб кетарди Меропхалар хўжайинлар учун ҳафтада икки кун барщинада ишлаб берардилар Меропхаларнинг бир поместьедан иккинчи поместьега ўтиб ишлаши анча чеклаб қўйилган эди Ниҳоят, қуллар орасидан чиққан деҳқон-о т р о к л а р мавжуд бўл-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

либ, улар ерга бириктириб қўйилган эди ва узлари ҳукмдорларга тамомила шахсий крепостной қарамликда яшардилар XIV асрда эркин деҳқонларнинг аҳволи нақадар емонлашганлигини қонунноманинг айрим моддаларидан кўриш мумкин Сербларнинг инъом (мажлис) тарга боришини конуннома ман қилган эди Катта ва кичик ҳукмдорлар бирор жиноят қилиб қўйган махалида уларга бериладиган жазоларга караганда, жиноят килган сербларни жуда каттиқ гоят раҳмсизлик билан жазолардилар

Меропхаларнинг бир хўжалигидан иккинчи бир хўжалигига ўтиб ишлаши масаласида қонуннома янги чеклашлар белгилаб қўйган эди

Стефан Душандан кейин Сербиянинг парчаланиб кетиши. Душан ўлгандан кейин Сербия подшолиги бир қанча уделларга бўлиниб кетди Душаннинг ўғли ва тахт вориси Стефан V Урош ҳокимияти остида Сербиянинг озгина ички қисми қолган эди, холос Уз князликларида маҳаллий династиялар вужудга келтирган катта ҳукмдорлар бир-бировлари билан ўзаро урушлар олиб борардилар Бу ҳол Сербияни заифлаштириб, уни мамлакатни мудофаа кила олмайдиган килиб куйди Ҳолбуки, Болқон ярим оролида усмон турклари тобора илгари силжиб, бир область кетидан иккинчи областни босиб олмоқда эдилар Душан вафотидан кейин орадан 15 йил ўтгач (70- йилларнинг бошларида) усмон турклари Сербиянинг бутун жанубий қисмини босиб олдилар

Усмон давлатининг ташкил топиши ва Кичик Осиёда ҳамда Болқон ярим оролида турк истилолари. Салиб юришлари даврида Кичик Осиеда Рум султонлиги номи остида яшаган салжуқ турклари давлати XIII аср бошларига келиб 10 та амирликка бўлиниб кетди Ўғуз турклари галаларининг Ўрта Осиедан Кичик Осиёга кўчиб келиши ва уларнинг бундан кейин салжуқ турклари (XIII аср ўрталаридаёқ) билан аралашиб кетиши натижасида Кичик Осиеда XIII аср охири XVI аср бошларида янги давлат ташкил бўлди Сони жихатидан ҳам, ўзининг ҳарбий ташкилоти жиҳатидан ҳам анча-мунча устунлик бўлган кўчманчи-ўғуз турклари янги ҳукуматда етакчи роль ўйнадилар Дастлабки вақтларда Эртўғрул ўғуз туркларининг раҳбари бўлиб, у Византия империяси билан қушни Сакарье дареси бўйида кичик бир феодал мулкка эгалик қиларди Эртуғрулнинг ўғли ва тахт вориси Усмон (1282—1326) Византияга қарши уруш бошлаб, унинг Кичик Осиедаги мулкларининг кўпчилигини, шу жумладан, Брусу (ёки Бурсу) шаҳарини ҳам босиб олди Брусу шаҳарини Усмон ўзининг пойтахти қилиб олди Вафотидан бир оз бурунроқ Усмон Кичик Осиедаги бошқа амирликларни узига итоат қилдирди Янги турк халқи таркиб топган Кичик Осиедаги барча турклар умуман унинг номи билан аталадиган бўлди (Усмон турклари, аслида турли қабилалар федерациясидангина иборат бўлган салжуқ туркларидан фарқ қиларди)

Византиянинг заифлашиб қолганлигидан ва Болқон ярим

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

оролидаги бошқа давлатларнинг парчаланиб кетганлигидан фойдаланган усмон туркlари XIV асрда дастлаб Кичик Осиеда, кейин эса Болкон ярим оролида хам кенг истилочилик ҳаракатларини бошладилар

XIV асрдаги деярли бетўхтов олиб борилган урушлари шароитида туркларда профессионал қўшин[1] таркиб топа бошлади Усмоннинг тахт вориси Урхон даврида (1326—1359 й) турк қўшини орасида халқ лашкари типидаги мунтазам қўшинлардан ташқари, яничарлардан иборат профессионал пиеда аскарларнинг доимий отрядлари хам бор эди Яничарлар сафига асир қилиб олинган ва зўрлаб ислом динига киритилган ешлардан терib олинарди, шунингдек, сипоҳийлардан иборат ўзига хос отлиқ аскарлар ҳам буларди Сипоҳийларга курсатган ҳарбий хизматлари бадалига ер инъом қилинарди, яъни узига хос ҳарбий бенефиция улашиларди Туркlар византияликларнинг тажрибасидан ўрганиб, жанг найтларида қамал қилиш ишига катта эътибор берардилар (девор тешадиган қурол, қамал миноралари ва бошқаларни ишлатардилар) XIV аср охирида ва XV асрда туркlар уқ отадиган қурол ишлата бошладилар, жумладан, кўп миқдорда замбарак отишни қўлладилар Ёш Туркия давлатида феодаллаша борувчи уруғ-кабила зодагонлари асосий раҳбарлик ролини уйнаб, улар оддий кўчманчи-жангчилар отрядларига бошчилик қилардилар Сақланиб келган патриархал-қабилачилик муносабатлари усмон қушинини маълум даражада бирлаштирди ва барқарор бир қўшинга айлантирди Бошқа кўчманчиларнинг қўшинлари сингари, усмонлар қушини ҳам шиддатлилиги ва чаққонлиги билан ажралиб турарди, бу қўшин ўтроқ аҳолини, айниқса шаҳарларни талашдан манфаатдор эди

Византиянинг истило қилинган территорияларини ўзларига мулк қилиб олган кўчманчи зодагонлар бора-бора феодал типидаги ўтроқ ер эгаларига айланиб, тобе этилган грек-византияликларни ва славян аҳолисини эксплуатация қилдилар Оддий туркларга ҳам ер улашиб берилди, бошда кўпроқ ўтлоқлар, улар ўтроқ ҳолга кўчиб деҳқончилик қила бошлаганларидан сўнг эса ҳандаб экин экиладиган ерлар ҳам берилаdиган бўлди Ҳарбий соҳада эришилган ютуқлар ва анча территориянинг қўшиб олиниши турк феодалларини янгидан янги истилоларга ундади, хусусан қушни давлатлар, яъни Византия ва Болқон ярим оролидаги бошқа давлатлар парчаланган ҳолатда қолиб келавердилар, уларнинг ўзаро муносабатлари эса авваlгича душманлик муносабатида қолаверди, шунинг натижасида уларнинг босқинчиларга зарба беришга қурбилари етмас эди Урхон 1331 йили Никея шаҳарини, кейин эса Византиянинг Кичик Осиедаги бошқа барча мулкларини истило қилгандан сўнг, Европада истилолар қилишга киришди 1354 йили у Дарданелл бўғозининг Европа

[1] Яъни аскарликни ўзига касб қилиб олган одамlар қўшини *Тарж*

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

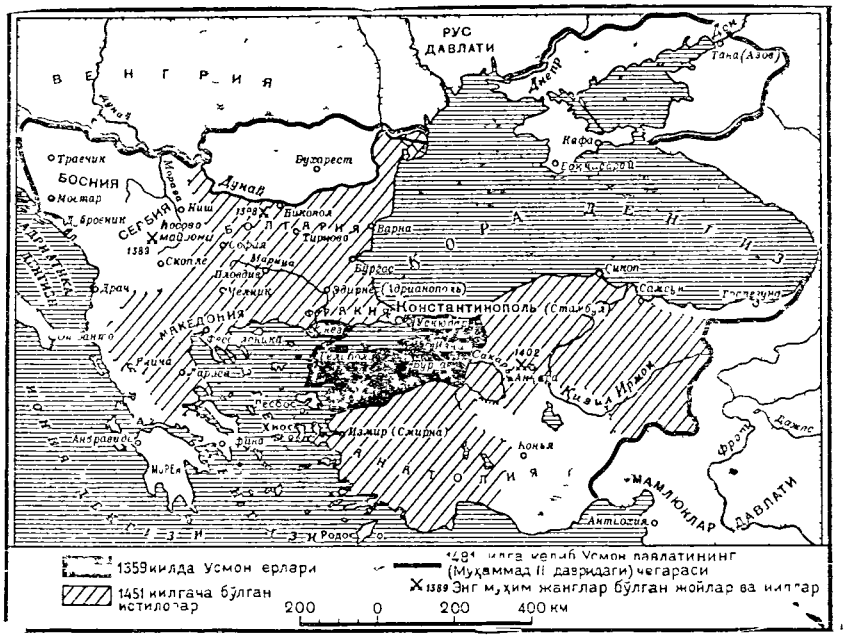

XIV—XV асрларда усмонийларнинг истилолари

қирғоғидаги Галлиполь шаҳарини босиб олди Сўнгра турклар Фракияга бостириб кирдилар Энди Урхон у томонга ҳаракат юриш қилди Бу вилоятлар бундан кейинги султон, яъни Мурод I даврида (1359—1389) истило этилди Мурод I 1361 йили Фракиянинг асосий шаҳари — Адрианополни босиб олди, у Брусу ўрнига Туркиянинг янги пойтахти бўлиб қолди

Турк жангчилари Болқон ярим оролида ғоят шафқатсизлик билан иш кўрдилар Улар тинч аҳолини талашдилар ва ўлдирдилар Аҳолининг кўпчилиги қулларга айлантирилиб, Шарқдаги қул бозорларида сотилди Қадимги унумдор Фракиянинг босиб олиниши султонга ҳарбий-феодал ер эгалигини яна кенгайтириш имконини берди Туркларнинг узлари ҳам, шунингдек, турли хил турклашган халқлар еки ислом динини қабул қилган ғайри турк вакиллари ҳам феодалларга—катта ер эгаларига айланаборди-лар Бу одамларнинг кўпи Болқон ярим оролининг ўзидаги турли мамлакатларга мансуб булиб, улар фотиҳлар томонига ўтган хоин феодаллар эди

Турк деҳқонларининг катта бир қисми ҳам Қичик Осиедан бу ерга кўчириб келтирилди, Болқон ярим оролидаги тобе этилган маҳаллий аҳолидан тортиб олинган ер майдонлари ана шу кўчириб келинган деҳқонларга улашиб берилди

Асосий оғирлик Болқон ярим оролига кўчирилиши билан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

туркларнинг снесини ҳаетида утроқ деҳқон зодагонлар етакчи роль ўйнай бошладилар

Бу янги ўтроқ феодал зодагонлар Кичик Осиедаги кучманчи ярим феодал, ярим уруғчилик ҳает кечирувчи зодагонларни иккинчи ўринга сиқиб чиқардилар Бу вақтга келиб олий табақа туркларҳаетининг ўзида ҳам ўзгариш рўй берди Адрианополдаги султон ва унинг сарой аъенлари зеби-зийнатли ҳает кечирадиган бўлдилар Кичик Осиё даври учун характерли бўлган эски, маълум даражада ҳали сақланиб келган патриархал муносабатлар тезда нўқ булиб, уларнинг урнини батамом таркиб топган феодал тузумнинг янги, очиқ-ондин ифодаланган аломатлари эгаллади Адрианополнинг ва бутун Адрианополь областининг (еки туркларатаганларидек Румелиянинг[1]) босиб олиниши ярим оролда бундан кейинги истилоларга нул очиб берди Стратегик жиҳатдан Румелия гоят муҳим аҳамиятга эга эди Туркlар бу районни босиб олиб, Болқон ярим ороли массивига пона қоққандек бўлдилар Константинополнинг ўзи Болқон ярим оролининг қолган бошқа қисмидан энди тамомила кесилиб қолган эди 1371 йили серблар, болгарлар, валахлар ва венгрлар коалицияси Муродга қаршилик кўрсатмоқчи бўлди Аммо иттифоқчилар Марица дареси бўйидаги жангда енгилдилар Шундан кейин Жанубий Сербия султон қўл остига утди Византия императори унинг вассали бўлиб қолди

Косово майдонидаги жанг. Сербия короллигининг тамом бўлиши. 1389 йил 15 июнда Косово майдонида (Жанубий Сербияда янги катта жанг бўлди Бундан олдин туркларустидан кисман галаба қозонган Сербия короли Лазарь 80 000 минг кишилик катта қўшин тўплади, бу қўшинда серблардан ташқари, боснияликлар ва венгрлар ҳам бор эди Султон Мурод бошчилигидаги туркларЛазарнинг кучларидан уч мартадан ортиқроқ куч билан Сербия устига юриш қилдилар Бир еш ватанпарвар серб жонидан кечиб султон етган чодирнинг ичига кириб, уни ўлдирди Аммо бу вазиятни ўзгартирмади Муроднинг ўғли шаҳзода Боязид янги султон деб эълон қилинди ва у улкан турк армиясига қўмондонлик қилишни ўз зиммасига олди Турклартомонида аскарий кучлар устун бўлганлиги натижасида серблар ва уларнинг иттифоқчилари зўр матонат кўрсатишларига қарамасдан, тор-мор этилдилар Король Лазарь асир қилиб олинди ва султон Муроднинг ўлими учун у қатл этилди Шундан кейин Сербия территориясининг катта бир қисми Туркияга қўшиб олинди Шимолий Дунай буйи Сербияси (у Подунавия деб аталади) нинг қолган кичик қисмини серб князлари султоннинг вассаллари ҳуқуқида бир оз вақт идора қилдилар Аммо 1459 йилга келиб бу сўнгги серб территорияси ҳам турклартомонидан истило қилинди ва турк мулкларига киритилди

[1] Ҳатто Византия даврида ва ундан кейинги ўрта асрлар даврида атаганидек, «Ромея» сўзидан келиб чиққан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Косово майдонидаги жанг серб халқ достонида яққол акс эттирилган. Бу мавзуга бағишланган кўпдан-кўп қўшиқларда жангларда қатнашган қаҳрамонларнинг фидокорона кўрсатган жасурлиги кўкларга кўтариб мақталади ва узоқ вақтгача турклар асоратига тушиб қолган Сербиянинг тақдири ҳақида аза тугилади. Косово майдонидаги енгилишнинг сабаблари достонда ғалати қилиб тушунтирилади, яъни серб воеводалари орасида етарли даражада бирлик бўлмади ва ҳатто хиёнат ҳам юз берди (Вук Бранкович) дейилади.

XXIX БОБ

XIII—XV АСРЛАРДА ВИЗАНТИЯ. КОНСТАНТИНОПОЛНИНГ ҚУЛАШИ

1261 йилдан кейин Византиянинг социал иқтисодий ва сиёсий тараққиети. 1261 йилда грек Византия империясининг қайтадан тикланиши буюк давлат бўлган Византиянинг ўтмишдаги куч-қудратини қайта тиклаш деган сўз эмас эди. Михаил VIII Палеологнинг мулклари фақат Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбий бурчагидан, Болқон ярим оролидаги Фракия ва Македониядан, Мореянинг бир қисмидан ва Эгей денгизининг шимолий қисмидаги баъзи бир ороллардан иборат эди. Константинополь таланган ва қисман вайрон қилинган эди. Унинг савдо соҳасидаги аҳамияти йўқолди. Венецияликлар ва генуяликлар Эгей денгизида ҳам, Босфорнинг ўзида ҳам, шунингдек, Қора денгизда ҳам савдо-сотиқ ишларини ўз қўлларига киритиб олган эдилар. Латинларнинг ҳукмронлиги Византиянинг бурунги савдо алоқаларини емириб ташлади. Аммо у, айни замонда, Византия давлати идорасининг эски механизмини ҳам вайрон қилди. Қайта тикланган Византия иқтисодий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам бир-бирови билан боғланмаган ҳамда марказга унча итоат қилмаган, ўзига мустақил округларга тобора кўпроқ бўлиниб борган вилоятлар йиғиндисигина эди. Кичик Осиё феодаллари Шарқда «мустақил сиёсат» юргизиб, турк амирлари билан ўзларича шартнома ва битимлар тузар эдилар. Болқон ярим оролида Дуклар, Ангеллар, Кантакузенларнинг аристократик хонадонлари Палеологлар билан рақиблашиб юрардилар. XIV асрда Кантакузенлар Палеологларни тахтдан анча вақтларгача четлатиб, императорлик ҳокимиятини босиб олишга муяссар бўлдилар. Византия тарихининг сўнгги даврини характерлаб берувчи ўзаро феодал урушлари унинг сиёсий ҳаётини издан чиқарди, бу эса Византиянинг ички иқтисодий алоқалари заифлашганлигини билвосита кўрсатиб берди. Византиянинг кейинроқ даврида натурал хўжаликка ва ишлаб бериш (отработка) рентасига қайтишдек очиқдан-очиқ орқага кетиш (регресс) пайдо бўлди. Қашшоқлашган аҳолининг давлат талаб этган оғир солиқларни тўлашга қурби етмай қол-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ди, қолбуки, давлат узининг территорияси камайган бўлишига карамай, номуносиб катта бюрократик аппаратни сақлаб қолган эди Фақат крепостной деҳқонлар (париклар)гина эмас, балки шаҳар плебей элементлари ҳам ғоят ночор аҳволда яшардилар Саноат, савдо-сотиқ, денгизчиликнинг орқага кетиши шаҳар камбагаллари учун ва ҳатто шаҳарликларнинг ўрта табақаси учун ҳам келгусида ишсизлик, очлик ва батамом қашшокланиш хавфи туғилган эди Социал муносабатлар тобора кескинлашди XIV асрнинг 40-йилларида империя бўйлаб шаҳарликларнинг кутилмаган ғоят зўр ҳаракатлари авж олди Бу ҳаракатлар Адрианополь, Солунь (Фессалоника), Гераклея ва бошқа шаҳарларда юз берди Солундаги етти йил (1342—1349) давом этган харакат айниқса кучли харакат бўлди Зилотлар[1] қўзғолони номи билан машҳур бўлган бу харакат натижасида қўзғолончилар маҳаллий патриций зодагонларнинг вакилларини қатл этдилар, бу зодагонларнинг молу мулкини мусодара қилдилар, Италия шаҳар республикалари типидаги Солунь (Фессалоника) шаҳарини мустақил республика деб эълон қилдилар

Туркларнинг Марица дареси бўйидаги (1371 й) ва Косово майдонидаги (1389 и), шунингдек, Никополь ёнидаги (1396 и), галабалари Константинополнинг қулашини муқаррар қилиб қўйди Боязид тезда Византияни забт қилиш ҳақидаги планларини ҳеч кимдан яширмади Византия императори Мануил II 1399—1402 йилларда Ғарбий Европага кетиб, у ерда Италиянинг турли ҳукуматларидан, шунингдек, Англия ва Франция королларидан ердам олишга уриниши бехуда бўлиб чиқди Мануил Парижда турган пайтида, унга мўғуллар Боязидни тор-мор қилиб ташлади, деган хабар етди Император даҳшатли душмандан батамом қутулибман деган умидда Константинополга қайтиб келди «Ангор фалокати» туфайли Византиянинг ҳалокати ҳақиқатан яна эллик йил орқага сурилди Империя ҳатто Солунь шаҳарини бир оз вақт ўзига қайтариб олди

XV аср бошларида Туркия давлатининг кризиси. Мўғуллар билан тўқнашиш. Туркия давлатининг кенгайиши Темур ҳужуми муносабати билан вақтинча тўхтаб қолди Ўрта Осиеда улкан империя тузган Темур (Темурланг)[2] Яқин Шарқини ҳам ўзига бўйсундирган эди 1402 йил ёзида Темур ғоят катта қўшин билан Кичик Осиега кирди Боязиднинг ҳам катта ҳарбий кучлари (120 мингга яқин киши) бор эди, лекин кичик осиёлик турк амирлари султонга хиёнат қилиб, Темур томонига ўтдилар 1402 йил 28 июлда Ангер (ҳозирги Анкара) ёнида катъий жанг бўлиб, туркlar батамом енгилдилар Боязид қочиб бораётган маҳалида қўлга олиниб, темир қафасга солинди ва тез орада асирликда вафот этди

---

[1] «Зилот» сўзи — «ўта кетган» деган маънони билдиради

[2] Тимур давлати тўғрисида сўнгроқ, XXXIII бобда муфассалроқ гапирилади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Темурланг Туркия давлатини йўқ қилиб юбормади Унинг флоти бўлмаганлиги учун Европага борман, Ўрта Осиега қайтпб келди. 1405 йилда Темур вафот қилди, шундан кейин унинг империяси тезда тарқалиб кета бошлади

Анғор мағлубияти натижасида турк феодаллари лагерида узоққа чўзилган ўзаро урушлар бошланди Узоқ вақтгача султоннинг ягона ҳокимияти бўлмади Боязиднипг ўғиллари ўртасида султонлик тахти учун қуролли кураш бўлди 1415—1418 йилларда Кичик Осиеда (Анатолияда) турк деҳқонларининг қўзғолонлари юз берди Буларнинг ҳаммаси турклар эътиборини Византиядан четга тортди Аммо Туркия давлатининг сиесий кризиси муваққат кризис эди Туркларда бирор-бир жиддий янги ташқи душман йўқ эди Византия аввалгидек кучсиз давлат бўлиб қолаверди XV асрнинг 20- йилларида турклар яна қаддиларини ростлаб олдилар Улардаги ички низолар барҳам топди Кичик осиелик деҳқонлар ҳаракати бостирилди Туркия ҳарбий ташкилоти яна анча кучайтирилди, жумладан, турклар бу вақтда ўзларининг ҳарбий системаларига артиллерия жорий этган эдилар Ўз рақибларини енган султон Мурод II (1421—1451) 20- йилларнинг бошларида истилоларни яна қайтадан бошлади 1422 йилда у Константинополни уч марта қамал қилса-да, лекин уни қўлга ололмади 1430 йилда Солунь олиниб, унинг барча аҳолиси қулларга айлантирилди

Флоренция (унияси) иттифоқи. Византия мулклари фақат Константинополь шаҳари ва унга туташган кичик округ билан чегараланган эди Туркия мулклари ҳалок бўлиб бораетган империяни зич ҳалқа билан ўраб олган эди Византия ҳукумати туркларга қарши зўр бериб католиклар Европасидан ердам ахтарди Императорлар грек черковини папа ҳокимиятига бўйсундиришга тайер эдилар Папалар бу таклифга қаттиқ епишиб олдилар 1439 йилда Флоренция соборида папа ҳокимияти остида шарқий ва ғарбий черковлар иттифоқи эълон қилинди Аммо грекларнинг ўзлари иттифоққа кескин қаршилик курсатди Грек флотининг бошлиғи Лука Нотара, Константинополда папа бош кийимидан кўра, турк салласини кўришни аълороқ кўраман, деб ошкора айтган эди Шу сабабли унинг фикрига юқори табақа синфлар орасида ҳам, қуйи грек аҳоли оммаси ичида ҳам кўплар қўшилган эди Қуйи грек аҳоли оммаси салиб юришлари ва Латин империяси замонларидан бошлабоқ Ғарбий Европа феодалларига нафрат кўзи билан қарарди

1444 йилда туркларга қарши янги салиб юриши уюштирилиб, унда *поляклар, чехлар, венгрлар, немислар,* қисман французлар ва бошқа Ғарбий европалик рицарлар қатнашган эди Аммо салибчиларнинг бу сафарги юриши ҳам муваффақиятсиз бўлиб чиқди Варна ёнидаги жангда (1444 й 10 ноябрь) рицарлар яксон қилинди Шунинг ўзи билан Константинополнинг ҳалокати олдиндан ҳал қилиб қўйилди

Константинополнинг қулаши. Константинополь 1453 йил

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

29 манда қулади Сўнгги Византия императори Константин XI (1448—1453) эди Султон Мурод II нинг тахт вориси — султон Муҳаммад (Меҳмед II) (1451—1481) Константинополни забт этди Константин XI нхтиерида арзимаган миқдорда ҳарбий кучлар 10 мингдан камроқ киши бўлиб, бу кучлар ҳам елланган аскарлардан, кўпрок генуялик солдатлардан ташкил топган эди Муҳаммаднинг 200 минг аскари бўлиб, унинг 15 мингини танланган яничорлар ташкил қиларди Константинополь қамали икки ойча давом этди Қамалда қолганлар денгиз орқали бир оз вақт мадад кушинлари, қурол-яроғ ва озиқ-овқат олиб турдилар Константинополни қуруқликдан ҳам, денгиздан ҳам ўраб олиш учун Муҳаммад II егланган махсус егоч тушамалар ердамида турк кемаларини Олтин Шоҳга судраб олиб ўтишни буюрди, чунки гавангга кириш йўли улкан занжирлар билан тўсиб қўйилганлиги сабабли, унга бошқача йўл билан утиб киришнинг иложи йуқ эди Император Константин улдирилди, шаҳар ҳимоячиларининг кўпчилиги қириб ташланди Истилочилар Византия пойтахтини беармон таладилар Аммо Константинополни Туркия империясининг пойтахти қилишга қарор берилгани учун, султон шаҳар биноларига зиен-захмат етказилмасин, деб буйруқ берди Юстиниан замонидан қолган машҳур едгорлик, яъни ае София собори сақлаб қолдирилди, лекин кенин у «Ае София» номи остида султончнинг асосий масжидига айлантирилди Константинополь янги ном — Стамбул[1] номини олди

Шу тариқа эски Рим қулагандан кейин, орадан минг йил ўтгач, иккинчи (Янги Рим), яъни Константинополь ҳам қулади Жанубий-Шарқий Европада узоқ вақтгача ошкора мустабид ҳарбий феодал зулми ва энг огир миллий зулм режими ўрнатилди

Константинополни истило қилишнинг иқтисодий ва сиёсий оқибатлари. Византияни турклар томонидан истило қилиниши Европа халқлари учун ғоят катта оқибатларга сабаб бўлди Константинополнинг қулаши билан Левантиядаги савдо-сотиқ ишлари орқага кетди Турклар босиб олган мамлакатлар билан савдо-сотиқ қилиш шароитлари кескин ёмонлашди Турклар осиелик ва европалик савдогарлардан жуда катта ҳақ ундириб оладиган бўлдилар Савдо йўллари хавфли бўлиб қолди Туркларнинг бетўхтов олиб борган урушлари Ўрта денгиз бўйида мунтазам савдо-сотиқ ишларшни олиб бориш имкониятидан маҳрум этди Бундан шу ҳолни кўрамизки, турк истилоси европалик савдогарларни ва денгизчиларни Туркия мулкларини четлаб ўтиб Шарққа, Хиндистонга борадиган янги денгиз йўлларини ахтариб топиш ҳаракатини кучайтирди

---

[1] «Стамбул» деган ном «Ис тин полич», яъни «шаҳар енида» ёки «шаҳарларда» (Константинополда) деган грекча иборанинг турклар томонидан бузиб айтилгани Турклар аввалги Византия пойтахти Истинполинни — Истамбул — Стамбул деб қабул қилганлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Туркларнинг Константинополни истило қилиши Марказий ва Шарқий Европа учун, шу жумладан, славян мамлакатлари учун ҳам айниқса катта снесии аҳамиятга эга бўлди

XVI асрда Туркия Польша, Чехия, Венгрия, Австрия, Украинага қарши агрессия қилди Турклар 1526 йилда Мохач енидаги жангда Ғарбий Европа салибчилари устидан янги ғалаба қозонганларидан кейин, Туркия Венгриянинг катта бир қисмини эгаллади ва Ғабсбургларнинг мулкларига бевосита хавф-хатар солди Туркия солган хавф-хатар, пировардида, Габсбурглар бошчилигида Ўрта Дунай бўйида яшаган халқлардан иборат кўп миллатли Австрия давлатининг вужудга келишига имкон берди Аммо турклар Ғарбий Европага ҳам маълум даражада хавф солмоқда эдилар

XVI аср бошларида Европа ва Осне туташган жойда ўзининг составига Мисрдан тортиб то Испаниягача барча шимолий Африка соҳилини ҳам киритган ғоят катта гажовузкор давлатнинг ташкил топиши бутун Европани туркларнинг бостириб кириш ва пайҳон қилиб ташлашдек жиддий хавф-хатар остида қолдирди.

Лекин Европа Туркия масаласида бир фикрга келолмади Европа давлатларининг бир қисми турклар томонига ўтди Баъзи бир Ғарбий Европа ҳукуматлари, Европадаги ўз рақиблари бўлган бошқа давлатларга қарши курашда Туркия империясига янги иттифоқчи мандонга келди, деб қарадилар Европада аввало Франция Туркия масаласида ана шундай дўстона мавқени эгаллади, чунки Франция Ғабсбургларга қарши курашда Туркиядек бир иттифоқчига муҳтож эди XVI асрнинг иккинчи ярмида Яқин Шарқ бозорларини босиб олишга интилаетган Англия ҳам Туркия билан яқинлашмоқчи бўлди

XXX БОБ

ҒАРБИЙ ЕВРОПАНИНГ ЎРТА АСР МАДАНИЯТИ

Ўрта аср маданияти ва черкови. Ўрта аср маданияти черковдиний идеология билан чамбарчас боғланган эди Черков таъсири ўрта аср маданиятининг жуда турли-туман соҳаларида фанда, мактабда, адабиетда, санъатда акс этди

Ўрта аср жамиятида черковнинг аҳамияти жуда катта эди Черков Европа мамлакатларининг ҳар биттасида энг йирик ер эгаси эди Турли королликлардаги ерларнинг деярли учдан бири черков корпорацияларига қарарди Черков катта сиесий куч эди Рухонийлар ўз ораларидан король амалдорлари, канцлерлар, давлат секретарлари, марказий муассасаларнинг амалдорлари ва бошқаларни етиштириб чиқардилар Ўрта асрдаги тонфавий йиғинларда (Генерал штатлар, парламент, кортеслар ва ҳ. к. ларда) рухонийларнинг вакиллари кўплаб қатнашарди Лекин идеология масаласида черков айниқса катта роль ўйнар эди Черков ўз обрў-эътибори билан ўрта аср феодал тузумини му-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

каддаслаштирган бўлиб, феодал жамиятининг диний раҳбари ҳисобланар эди

Диний-аскетик дунекарашнинг ҳукмронлик қилиши. Халқ оммаси тарбияланган ўрта аср дунеқарашининг характерли хусусиятларидан бири—диний аскетизм эди Аскетизм таълимотига кўра, ер юзидаги ҳает инсоннинг ўзи ва унинг гавдаси гуноҳ ва евузликнинг мужассамлашгани эмиш Динга ишонувчи инсоннинг бурчи—нариги дунедаги, яъни охиратдаги энг аъло ҳаетга ўтиш тапергарлиги куриш учун ердаги азоб-уқубатлардан ўз жонини аста-секин халос этишдан, инсонни «ҳаваслар» билан тўхтовсиз курашишдан иборат эмиш Бунинг учун черков одамларга руза тутиш, ибодат қилиш, чилла ўтириш ва ҳ к ларни тавсия этди Тарки дуне қилиб ибодатхонага (монастирга) кетиш энг олий даражадаги жасурлик деб ҳисобланди

Амалда эса аскетизм унча изчиллик билан олиб борилмади Қутурган ва беадаб феодаллар, албатта, аскет бўлишни ҳатто ўйларига ҳам келтирмадилар Руҳонийларнинг ўзлари, хусусан, уларнинг олий мартабали вакиллари, аслида дуневий феодалларнинг турмуш тарзига эргашиб ҳатто ўзларининг аскетик қоидаларини ҳам қўпол равишда бузардилар Шаҳарликлар ва деҳкон халқ оммаси ҳаетининг бутун алам ва кулфатига бардош бериб «осоништа» меҳнат қилиб кун кечираверган Ўрта аср жамияти епнасига монастирлардан иборат бўлиб, унда одамлар фақат чилла ўтирардилар ва тоат-ибодат билангина машғул бўлардилар, дейилса, албатта ҳато булур эди Аммо, шунга қарамасдан, аскетизм расмни таълимот бўлиб, у черков кафедраларидан туриб пропаганда қилинарди, мактабда ешларга ўрта аср даври адабиетининг купгина хилларига зарурий элемент бўлиб кирган аскетизм таълимоти ўқитиларди Турли синфларга мансуб бўлган кишиларнинг анчагинаси озми-кўпми аскетизмчи еқлаб, унинг қоидаларини баъзан жиддий равишда бажарарди Ўрта асрлар даврида аскетизм диний ҳукмронликнинг энг яққол ифодаси эди Бу вақтларда аниқ фанлар эндигина куртак отиб келаетган эди, инсоннинг табиат кучлари устидан ҳокимлиги ҳали унча такомиллашмаган эди, ижтимоий муносабатлар эса кескин антагонистик ва крепостниклик асосига қурилган бўлиб, халқ оммаси доимо азоб-уқубат чекар, лом-мим деб овоз чиқармас, қуркув вахимада кун кечирар ва охиратдаги жаннат-арш аъло ҳақида хаел сурар эди

Бироқ ўрта аср дунеқарашига черковнинг таъсири ҳамиша бирдек кучли эмас эди Илк ўрта аср даврида—тахминан XI асрнинг иккинчи ярмигача ўрта аср жамиятига идеологик раҳбарлик энг кўп черков монополиясида бўлди Сўнгра, XII—XIII асрларда черков идеологик раҳбарликни расман ўз қўлида тутиб турган ва ҳатто уни айрим формаларда кучантирган бўлса-да (университетларнинг равнақ топиши, тугал фалсафий-теологик системасининг — схоластиканинг вужудга келиши ва ҳ к), аммо айни замонда, бу даврда Европадаги черковдан ташқари ва ҳат-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

то қисман унга қарши ҳам маданият ривожланди Шаҳар бюргерлари адабиетининг, унинг антифеодал ва реалистик тенденцияларининг таркиб топиши ва руҳонийларга кескин ҳужумлар қилиш жамиятни черковнинг идеологик васийлигидан озод қилиш бобида бошланиб кетган жараённи яққол кўрсатди

XIV—XVI асрларда Европада Уйгониш даврининг янги маданияти ёки гуманизм олий даражага эришди Бу маданият очиқ ифодаланган дунёвий маданият эди Гуманистларнинг кўпчилиги черков-диний масалаларга бутунлай бепарволик билан қарарди Гуманистларнинг майдонга келиши кейинги ўрта аср даврида Европа жамиятидаги энг прогрессив пешқадам табақаларга черковнинг таъсири йўқолганлигидан дарак берарди

Ўрта аср мактаби. Университетлар. Ўрта аср даврида уч хил мактаб бор эди Черков ва монастирлар ҳузурида ташкил этилган қуйи мактаблар элементар саводли диндор шаҳслар — клириклар тайёрлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди Бу мактабларда латин тилини[1] (католикларнинг тоат-ибодат қилиши шу типда олиб борилган) урганишга, ибодат килиш ва дуолар ўқиш тартибларини ўрганишга асосий эътибор берилар эди Куйроқ епископлик кафедралари ҳузурида вужудга келган ўрта мактабда етти «эркин санъат»ни (грамматика, риторика, диалектика ёки логика, арифметика, геометрия, география, астрономия ва музыка ҳам шунга кирарди) ўрганиш тажриба қилинарди Биринчи уч фан т р и в и у м, сунгги тўрттаси — к в а д р и в и у м деб аталган Кейинроқ «эркин санъат»ни олий мактабда ўрганила бошлаган, унда бу фанлар кичик (артистик) факультетдаги ўқитишнинг мазмунини ташкил этган Олий мактаб дастлабки вақтда (Studia generalia) «умумий фанлар» деб аталган, кейин, бу номни башқаси — университетлар[2] деган ном суриб чиқарган

Биринчи университетлар XII асрда бир қисми теология ва фалсафа соҳасида энг йирик профессорлари бўлган епископ мактабларидан, бир қисми хусусий муаллимларнинг — фалсафа, ҳуқуқ (Рим ҳуқуқи) ва медицина мутахассисларининг бирлашмаларидан келиб чиққан Европада энг қадимий университет Париж университети бўлиб, у XII асрнинг биринчи ярмидаёқ «эркин мактаб» сифатида машғулот олиб борган Париж университети XII асрнинг иккинчи ярмида ва XIII аср бошларида узил-кесил расмийлашган (Филипп II Август 1200 йилда Сорбонна ҳуқуқлари тўғрисидаги ерлиғи билан таъсис этган) Аммо Италиянинг олий мактаблари — Рим ҳуқуқига ихтисослашган Болонь юридик мактаби ва Салер медицина мактаби анча илгари, XI асрдеқ университетларнинг марказлари ролини ўйнан бошлаганлар Европадаги бошқа университетлар асос қилиб олган

---

[1] Чунки католикларда худога топиниш фақат латин тилида олиб борилларди

[2] Латинча Universitas — «жамоа», «корпорация», «йиғинди» (профессор-ўқитувчилар ва студентлар) сўзидан келиб чиққан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Париж университети устави тўртта факультетдан артистик, медицина, юридик ва теология (диний руҳда фалсафа ўқитиш ҳам бунга киради) факультетларидан иборат бўлган

Англиядаги XIII асрда таъсис этилган Оксфорд ва Кембриж университетлари, Испаниядаги Саламанк ва Италиядаги Неаполь университетлари Европадаги энг қадимий университетлар эди XIV асрда Марказни Европада — Прага, Краков, Гейдельберг, Эрфурт ва Кельн шаҳарларидаги университетлар барпо этилди XV асрда университетлар сони тез кўпайди 1500 йилда бутун Европада 65 та университет бор эди

Ўрта аср университетларида дарс латин тилида олиб борилади Университетда дарс беришнинг асосий методи профессорлар лекцияси эди Илмий алоқа қилишнинг тарқалган формаси илмий тортишув ёки очиқ мунозаралар бўлиб, бундай илмий тортишув ва очиқ мунозаралар вақт-вақти билан теология-фалсафий темаларда буларди Илмий тортишувларда асосан университетларнинг профессорлари қатнашардилар Лекин схолалар (студентлар) учун ҳам шундай илмий тортишувлар ўтказиб турилларди (схолалар — студентлар schola латинча сўз бўлиб, мактаб демакдир)

Схоластика. Ўрта аср университети фани схоластика (schola сўзидан) деб аталарди Схоластика ўрта асрнинг асосий фани ҳисобланган теологияда ўзининг энг ерқин ифодасини топган эди Схоластиканинг асосий хусусияти бирор-бир янги нарсани кашф этиш эмас, балки христиан динининг мазмунини тушунтириш ва уни бир системага солишдангина иборат эди Христиан таълимотининг асосий манбалари булган муқаддас езув ва муқаддас ривоятга таянган схоластлар қадимий файласуфлардан, асосан Аристотелдан тегишли ўринларни далил қилиб келтириб, ўз фикрларини исботлашга ҳаракат қилардилар Ўрта аср таълимоти Аристотелдан турли хил мураккаб мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқариш тарзида мантиқий баен қилиш формасини қабул қилиб олди Урта аср олимлари теология-фалсафий масалалар билан шуғулланган пайтларидагина эмас, балки табиатни ўрганган пайтларида ҳам шахсий обрў-эътибор ғоят катта роль ўйнаган, лекин амалий тажриба кичик миқес касб этган эди Масалан, ўрта аср замонларида география соҳасида Аристотелнинг **ва бошқа қадимий авторларнинг орбў-эътибори** бегумон бўлиб, унинг тўғрилигига ҳеч ким шак-шубҳа қилолмасди Медицинада бир қанча бидъат-хурофотлар мавжуд бўлиб, бу бидъат хурофотлар асрлар бўйича мустаҳкам сақланиб келди, чунки урта асрлар даврида Сивисекция сингари зарурий эксперимент деярли ўтказилмасди ва мурдалар анатомияси бўйича мунтазам иш олиб борилмасди Анатомияга доир баъзи бир билимлар кўпроқ араб медицина китобларидан олинган эди Ўрта асрлар даврига ча етиб келган врачлик ишларига доир бир неча қадимий трактатлар сингари, арабларнинг бу китоблари ҳам Европада шак-шубҳасиз обрў-эътибор қозонган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Европанинг кўп мамлакатларига ёйилган илмий ҳаракат, яъни илк даврдаги схоластика ўз тараққиётида муайян ижобий натижага эга бўлди Аввало схоластлар узоқда чўзилган тафаффусдан кейин антик меросни ўрганишни (антик маданиятнинг баъзи вакиллари чунончи, Аристотель каби машҳур кишилар) янгидан бошлаб юбордилар Сўнгра, схоластлар XII—XIII асрларда билишнинг баъзи бир энг муҳим проблемаларини ишлаб чиқдилар XI—XII асрларда Европада универсаллар, яъни умумий тушунчалар табиат тўғрисида қизғин баҳс давом қилди Схоластларнинг баъзилари, яъни номиналистлар, умумий тушунчалар деган гап буткул йўқ, балки сўзлар, ном демакдир, деб фараз қилардилар (латинча nomen — ном ҳам ана шундан келиб чиққан) Бошқалари, уларнинг рақиблари бўлмиш реалистлар, аксинча, умумий тушунчалар ҳақиқатда мавжуд бўлиб, улар хусусий предметлардан қатъи назар, идеалистик қарашларини очиқдан-очиқ ривожлантирадилар Номиналистларнинг реалистлар билан олиб борган мунозараси идеалистларнинг (Платон ва унинг мактаби) қадимий фалсафадаги материалистлар Демокрит, Эпикур, Лукреций ва ҳ к) билан эски мунозараларини қайтадан тиклади ва янги замонда эса материалистларнинг идеалистлари билан олиб борган бундан кейинги курашини танерлади Ниҳоят, схоластларнинг кўплари универсал олимлар бўлиб, улар ўша маҳалда барчага мос келадиган фанлар билан, шу жумладан, ҳали ибтидоий ҳолатда бўлган табиият фани билан ҳам шугулланган эдилар

Париж профессорлари Париж университетини таъсис этишда катта роль уйнаган ва ўзининг «эркин фикри» билан олий мартабали черков руҳонийларининг кескин таънасига дучор бўлган Пьер Абеляр (1079—1142), Аристотелнинг ва унинг мантиқий методининг самимий мухлиси, қисман теология, қисман табиий-илмий характердаги бир қанча асарлар автори Альберт Буюк (1193—1280) ҳамда табиат ва жамиятни билишнинг ҳамма масалаларини черков-диний руҳда ёритган ўрта аср дунёқарашининг гўё энциклопедияси бўлган «Теология суммаси» («Summa theologioe») номли машҳур асар автори Фома Аквинский, (1225—1274) ўрта аср замонларининг энг йирик схоластлари ҳисобланардилар Фома Аквинский черков-христиан догматик таълимотини системалаштиришдан ташқари, ўша замоннинг энг муҳим иқтисодий масалаларига тўхталди, феодал доираларнинг манфаатлари билан шаҳарликларнинг манфаатларини (процент ҳақида «адолатли баҳо» ва ҳ к лар тўғрисида фикр юритиш) келиштиришга ҳаракат қилди Ҳолбуки, XIII асрнинг иккинчи ярмида шаҳарликларнинг салмоғи энди анча катта эди Табиият масалаларига энг катта эътибор берган схоластлардан бири — инглиз олими монах Роджер Бэкон (1214—1292) бўлиб, у табиатни тажрибавий йўсинда ўрганиш зарурлигини биринчи марта кўтариб чиққан эди Халқаро миқёсда машҳур бўлган сўнгги энг йирик олим-схоласт

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Дунс Скотт (1260—1309) бўлиб, у Оксфорд ва Париж университетларида дарс берарди Дунс Скотт эътиқод билан билим ўртасидаги, яъни дин билан фан ўртасидаги фарқ масаласини бошқа схоластларга қараганда кескинроқ қилиб қўйди У узининг баъзи бир трактатларида, материя фикр қилиш қобилиятига эга бўлса ажаб эмас, деган фикр билдирди Дунс математика билан табиатни ўрганишга катта эътибор қилди

XIV асрдан, хусусан XV—XVI асрлардан эътиборан схоластика орқага кетади Табиат билан антик адабиетни янада ўрганиш схоластлардан ташқари борди Схоластика теологиянинг маддохлик-догматик масалаларида узил-кесил нхтисослашиб, илмни тараққиетнинг янада олга қадам кўйишига монелик қилди ва тугилиб келаетган янги буржуазия вакиллари бўлмиш гуманистлар билан қаттиқ курашди

Мистика. Ўрта асрлар замонида схоластикадан ташқари, яна бир оқим, яъни схоластлар билан қизғин кураш олиб борган оқим ҳам мавжуд эди Бу оқим — мистика эди Масалан, Абеляр нинг замондоши, иккинчи салиб юришининг собиқ ташкилотчиси Бернард Клервосский (1091—1153) Абеляр билан қаттиқ курашди XIV—XV асрларда немис мистиклари Иоганн Таулер (1300—1361) билан Фома Кемпийский (1379—1471) энг кўп ном қозонган эдилар Таулер билан Кемпийский асарлари бошқа мамлакатларга ҳам тарқалиб, бир неча бор нашр қилинган Мистиклар Аристотель таълимотини ўрганиш ва дин асосларини мантиқ жиҳатдан исбот этиш зарурлигини рад этдилар Улар, диний қондалар фақат «мушоҳада қилиш», яъни бирор-бир «мажусий фан» ердамисиз ибодат қилиш ва художўйлик йўли билангина ўзлаштирилади, дердилар Мистиклар ана шу тахлитда майдонга чиқиб очиқдан-очиқ реакцион мавқени эгалладилар Аммо мистиклар схоластларга қараганда оз сонли ташкил қилганликлари сабабли мистиклар теология ва фалсафий обрў-эътибори билан боғланган эдилар, мистиклар орасида баъзан демократик кайфиятдаги мутафаккирлар пайдо бўлиб, улар ўз «мушоҳадалари»да ва «мулоҳазалари»да феодал тартибнинг ўзининг асл моҳиятига танқидий назар билан қараб, бу тартибнинг «абадийлиги» ва «адолатлилиги»ни рад қилардилар ҳамда «янги замонлар» келишини, «буюк тўнтариш» яқин қолганлигини, «ер юзида тангри ҳукмронлиги» қарор топажагини олдиндан каромат қилардилар Масалан, XVI асрда бўлгуси черков реформациясининг энг кўзга кўринган радикал раҳбарларига таъсир кўрсатган мистик италиялик Иоахим Калабрийский (еки Флорский) (1145—1202) бўлиб, у тез орада ер юзида хусусий мулк бўлмаган, эксплуатация ҳам бўлмаган мукаммал «минг йиллик ҳукмронлик» даври қарор топажагини олдиндан айтган эди

Ўрта аср ереслари ва уларнинг ижтимоий характери. XI асрдан эътиборан Ғарбий Европада ереслар, яъни ҳукмрон феодал-католик черковига қарши булган ва, оқибат-натижада, кўп еки

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

оз сонли динга ишонувчиларни черковдан ажратиб олган диний оқимлар тарқала бошлади Ўрта аср ересларининг равнақ топиши шаҳарларнинг ўсиши билан алоҳида учинчи тоифа бўлган шаҳарликлар синфининг кучайиши билан, шаҳарликлар билан феодаллар ўртасидаги ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашиши билан чамбарчас боғланган эди Ереслар ҳаракатида қатнашган шаҳарликларнинг феодал тузумга қилган ҳужумлари ўзига хос янги диний-идеологик шаклга эга булди Одатда ереслар Ғарбий Европанинг шаҳар ҳаети энг куп ривожланган мамлакатларида ҳам вужудга келарди Жанубий Франция, Жанубий Германия, Шимолий Италия, Нидерландия, Англия, Чехияда еретиклик харакати ўчоқлари жуда кўп эди

XI асрнинг иккинчи ярмида вужудга келиб, энг кўп тарқалган ересь— катарлар ереси бўлиб у Шимолий Италияда (Ломбардияда) ва айниқса Жанубий Францияда кенг ейилган эди Катарлар ҳаракатининг асосий марказларидан бири бўлган Франциянинг Альби шаҳари номига нисбат берилиб, бу ҳаракатга эргашувчилар ҳам альбигойчилар деб аталган Катарлар ҳаракатининг келиб чиқиши салиб юришлари билан алоқадордир Европаликлар Шарқда бу ҳаракат билан танишиб, сўнг уни Ғарбий Европага олиб келдилар Катарлар — альбигойчилар таълимотининг энг яқин манбаи болгарлар художунлиги булиб, у ўз навбатида Византия павликанлигига ва Эрон манихейлигига ғоявий жиҳатдан асосланган эди

Художўйлар синфари, катарлар ҳам жиддий дуализмга асосланган эдилар Дунеда яхшилик билан ёмонлик, худо билан шайтон бир-бировларига рақиб бўлиб, доимо курашадилар, ташқи дунё инсонга нисбатан евузлик, инсон танаси, яъни жонни кишанлаб турувчи материя ҳам евузликдир Инсоннинг муддаоси дунеининг ана шу евузлигидан халос булишдир Катарлар ташқи дунени (аслида, ҳукмронлик қилувчи феодал тартибни) қоралаб, феодал католик черковининг, феодал давлатнинг зарурлигини рад этиб, урушларга, судларга ва бошқа феодал муассасаларига қарши бош кутарардилар Катарлар узларини «покизалар» ва «мукаммаллар» деб атардилар Бироқ, тўлиқ аскетизмни амалга оширишда ифодаланган «мукаммал» хает идеали катарларда оз сонли одамларга — уларнинг устозлари ва диний рахбарларига нисбатангина қўлланиларди Оддий, «авом» катарлар эса одатда мавжуд вазиятга мослашиб, онлали булардилар ва рўзғор ишлари билан шуғулланардилар ва ҳ к Оддий, «авом» катарлар улим олдида махсус «тасбин бериш» урф-одатидан ўтказилгач, «мукаммаллар» сафига ўтардилар ва, шундай қилиб, ташқи дуне билан батамом алоқани узардилар

Катарлар ўзларининг алоҳида руҳонийларига, алоҳида махфий мажлисларига, алоҳида таълимот ва ҳаётга эга бўлиш билан католик черковини вайрон қилиб, унинг таъсиридан қутулдилар Фақат шаҳарликларгина эмас, балки дуневий феодалларнинг бир қисми ҳам ересга ихлосманд бўлиб, хусусан католик

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

черковига қарашли ер-мулкларни секуляризация килиш ўмидида ереслик олдида тиз чукдилар Чунки еретиклар таълимотидан ана шу нарсалар мантиқан келиб чикар эди Иннокентий III XIII аср бошларида Францияниинг жанубидаги еретикларга қарши салиб юриши уюштириб, унда кўп сонли шимолий француз феодаллари қатнашганлиги ва натижада бутун Лангедок ҳароб қилиниб, сунг у француз короли мулкларига қўшиб олинганлиги юқорида курсатиб ўтилган эди[1]

Шаҳарда вужудга келиб, аммо кенин қишлоққа ҳам тарқалган иккинчи бир ересь — в а л ь д е н с л а р ереси эди У лионлик савдогар Петр Вальда номидан олинган булиб, Петр ўз молу мулкини гадойларга улашиб берди, ўзи бўлса тавба-тазарру қилишни тарғиб қилди ва қашшоқликка даъват этди (XII асрнинг 70- йиллари) Бойликка, ижтимоий тенгсизликка ва адолатсизликка қарши норозиликни ўзида акс эттирган вальденслар таълимоти айниқса шаҳар плебей элементлари орасида ешилди Замондошлар вальденслар ересини купинча «Лион қашшоклари ереси» деб ҳам атардилар Аммо вальденслар ереси Жанубий Франция ва Жанубий Германия деҳқонлари орасида ҳам тарқалди Вальденслар ереси Швецарияга ейилди, бу ерда маҳаллий феодаллар томонидан қуллик асоратига тушириламоқчи булган деҳқонлар ана шу вальденслар диний байроғи остида маҳаллий феодалларга қарши бош кўтардилар XIII—XIV асрларда кун вальденслар Чехияда эди

XIV—XV асрларда еретиклик ҳаракати айниқса кенг қанот ейиб, у икки асосий оқимга 1) папаликка қарши чиққан ва руҳонийларнинг алоҳида тонфасини тугатишни ва ўзининг «анча арзон» бюргерлик черковини тузишни мақсад қилиб қўйган мўътадил бюргерлар ересига ва 2) жамиятни радикал — демократик антифеодал руҳда ижтимоий ислоҳ қилиш программасини ўртага ташлаган деҳқон-плебейлар ересига кескин суратда ажралади. Чунончи, Англияда виклефизмдан ажралиб чиққан лоллардизм у билан бир қаторда ривожланди, лоллардизм вакиллари (Жон Болл ва бошқалар) 1381 йилдаги қўзголонда актив қатнашдилар XV аср бошларида Чехиядаги таборитлар чех деҳқонлари ҳаракатига бошчилик қилиб, урушнинг боришида Ян Гуснинг издошлари булган чашниклар билан алоқани уздилар

Католик черковининг ереслар билан кураши. Католик черкови еретиклик ҳаракатига қаттиқ жазо чоралари қўллаш билан жавоб берди Еретикларга қарши салиб юришлари уюштириш папаликнинг ересликка қарши олиб борган курашининг кундакўп методларидан бири эди И н к в и з и ц и я еретиклар билан курашда гоят катта аҳамият касб этди Еретикларни илдизи билан йўқ қилиш учун тузилган махсус суд инквизиция (латинча--- «текшириш» сўзидан) деб аталарди Инквизиция суди чақимчиларнинг (қисман исми номаълум одамларнинг) берган маълу-

[1] XI—XV асрларда Франция деган XVIII бобга қаранг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мотларига асосланиб иш кўрувчи махфий ташкилот бўлиб, у айбланувчиларни жуда қаттиқ қийноқ-азобга дучор қиларди ва иш аксар айбланувчиларни қатл қилиш (оловда еқиш) билан тамом буларди, уларнинг мол-мулклари эса мусодара қилинарди Еретикларни оловда еқиб юбориш оммавий тус олган эди Еретикларни қатл қилиш узига хос ошкора диний «байрам» (Испаниядаги аутодафе ва бошқалар)га айланар эди Дунёвий феодал ҳокимияти, жумладан, ҳукм қилинган еретиклар молу мулкининг улкан улушини олиш ниятида одатда инквизицияга тула-тўкис ердам кўрсатарди.

Иннокентий III давридаеқ инквизиция янги монахлик ордени бўлмиш доминиканлар, еки «ваъзхон-бирадарлар» қўлига батамом топшириб қўйилган эди Доминиканларнинг бу янги монахлик ордени еретиклар билан махсус кураш олиб бормоқ учун испаниялик дворян Гусман Доминик томонидан (1207—1208 йилларда) таъсис этилган эди Яна шу Иннокентий III даврида пайдо бўлган иккинчи бир монахлик ордени, яъни францисканлар ордени тахминан худди шу вақтларда (1209—1210 йилларда) итальян Франциско Ассизский томонидан тузилган эди Бу «гадойлар ордени» нинг муддаоси шаҳар камбағалларини ереслик хавф-хатаридан четга тортиш эди Францисканлар садақа тилаб тирикчилик қилиб, хусусий мулкка эга бўлмасликлари керак эди Улар дағал матодан кийим кийиб, ҳар донм яланг оеқ юришлари, белларига арқон боғлаб олишлари лозим эди ва ҳ к Кейинчалик, орадан сал вақт ўтмай, францисканлар ордени ҳам анчагина молу мулкка эга булиб олди

Шу тариқа черков орденнинг «фақирлиги»ни рўкач қилса-да, лекин бу нарса муваққат ва нисбий бир ҳол эди, аслида эса папаликнинг меҳнаткашлар оммаси масаласида очиқдан-очиқ, қўпол демогогия билангина шуғулланганлиги маълум бўлиб қолди

Урта аср архитектураси. Ўрта асрлар ўзидан кейин архитектура санъатининг кўп улкан едгорликларини қолдирди Ўрта асрларнинг дастлабки юз йилликларида (тахминан, Карл Буюк замонигача) бинокорлик техникасидаги заифлик ўрнини бундан кейинги асрларда бинокорлик санъатидаги катта юксалиш эгаллади

IX—XIII асрлар замонида Европада иккита асосий архитектура услуби роман ва готик услуби ўрин алмашинишди Замон идеологиясига мувофиқ Европанинг турли мамлакатларидаги собор черковлари — ибодатхоналари роман ва готик архитектурасига мансуб бўлган энг кўп едгорликлардир Каролинглар замонида ривожлана бошлаган биринчи услуб (яъни роман услуби)нинг номи қадимги Римдаги биноларга тақлид қилишдан келиб чиққан Ҳақиқатда, роман архитектура услуби антик, яъни рим услубига қараганда хийла дағалроқ такомиллашмаган ва ғализроқ эди Роман услубидаги соборларнинг деворлари қалин, гумбазлари нисбатан паст, устунлари йўғон ва пакана, ромлари камбар ва кичик бўлиб, улар ўша давр (IX—

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XII асрлар) даги бинокорлик техникасининг ҳали заиф эканлигини ва сиесии вазиятнинг узини ҳам оппа-очиқ акс эттирардилар, бунга сабаб шуки, бу даврда феодал урушлари ва узаро низожанжаллар ҳар доим давом қилиб, душман ҳужумлар килган пайтларда бу черковлар маҳаллии аҳолининг қочиб кириб жон сакландиган калъаларига осонгина айлантирилар эди

XII—XIII асрларда ривожланган ва кейинги асрларда дастлаб Францияда, кенин эса Европанинг бошқа мамлакатларида равнақ топган готик архитектураси техника жиҳатдан ғоят антиқа ва мукаммалроқ эди[1]

Готик архитектурасининг характерли хусусияти шунда эдики, архитектор бинони мумкин қадар балапдроқ қилиб қуришга интилади Ярим доирали қубба пештоқ урнига учи найза пештоқ килинадигап бўлди Готик услубидаги соборларнинг ички қисмида баланд ва кўркам килиб ишланган устунлар кўп Соборларнинг деразалари катта-катта бўлиб, уларнинг ойналарига ранг-баранг бўеқлар берилган эди Бўрттириб ишланган зийнатларнинг мўллиги, яъни ҳайкаллар барельефлар, осма пештоқлар, ажойиб қилиб ўпиб ишланган тошлар бинонинг ҳам ташки, ҳам ички томонини безатиб турар эди Битта еки бир нечта баланд миноралар ва улугвор эшиклар готик услубида қурилган бинони алохида шоҳона килиб кўрсатарди Готик собори ўрта аср шаҳарининг ўзига хос артитектура маркази хисобланарди

Роман архитектураси едгорликларидан энг машхурлари Францияда Пуатье ва Арль соборлари, Германиядаги Шпенер, Вормс, Майинц, Аахен соборларидир Готик санъатининг энг яхши едгорликлари Париждаги Бибимарьям (ибодатхонаси) собори, шунингдек, Францияда Руан, Реймс ва Шартр соборлари, Англиядаги Лондон Вестминистрлик аббатлиги ва Линкольн шаҳаридаги собор, Италиядаги Милан собори, Чехиядаги Прага собори, Польшадаги Краков собори ва бошқалар ҳисобланади

Готик архитектурасининг граждан бинолари орасида Брюсселдаги шахар ратушаси, XV асрдаги машҳур француз молиячиси Жак Кернинг Буржадаги уйи, Амбуаздаги (Францияда) король қасри ва бошкалар бор

Роман ва готик услубларидан ташқари, ўрта аср архитектураси яна иккита услубдан Италиядаги византия услубидан (Венецияда — авлие Марк собори, кисман дожлар саройи ва б) хамда Испаниядаги араб (мавр)лар услубидан (энг машхур ёдгорликлар Гранадада арабларнинг Альгамбра номли собиқ сарои-масжиди, хозирги Севилье собори ва Севильядаги Алькасар қасри[2]) кенг фойдаланди

---

[1] Готик архитектурасининг ватани Шимолий Франциядир «Готик» номи гуманистлар таъсири остида кейинроқ пайдо бўлган, чунки улар ўрта аср давридаги барча нарсалар «готик» (яъни готларники) ва «варварларники» деб хисоблардилар

[2] Урта аср архитектураси ва тасвирий санъати туғрисида В Ф Семенов ва А А Кириллов ларнинг «Альбом по истории средних веков» деган китобида (М, Учпедгиз, 1960) батафсил материал берилади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Рицарлар маданияти. Феодал жамиятининг ҳар бир синфи черковнинг диний раҳбарлигини тан олар экан, айни вақтда, у ўз кайфиятлари ва идеалларини акс эттириб, ўзининг алоҳида маданиятини ҳам ривожлантирди Дуневий феодалларнинг ҳоким синфи, яъни кенг маънодаги рицарлар XIII асрда урф-одатлар, услуб, дворянлик назокати, турли хил дуневий, сарой ва ҳарбий-рицарлик кунгил очишларнинг мураккаб тартибини яратди Урта асрларнинг сўнгги асрларида айниқса р и ц а р л и к т у р н и р л а р и, яъни қурол-яроғ ишлата билишдек феодалнинг ҳарбий касбини акс эттирадиган рицарлик мусобақалари деган қисми кенг тарқалди

Рицарлар орасида рицарларнинг жасоратини осмонларга кутариб мақтаган ҳарбий қўшиқлар вужудга келди Кейинчалик ҳарбий қўшиқлар иккиндиси бутун-бутун достонларга анланди. Улар орасида XI асрда Шимолий Францияда вужудга келган ва XII асрда батамом ишланган «Роланд ҳақидаги қўшиқ» аниқса машҳурдир Карл Буюкнинг Испанияга қилган юришларининг идеаллаштирилган шакли бу қўшиқнинг мазмуни бўлди XII асрда Испанияда майдонга келиб, халқ қаҳрамони бўлмиш «Менинг Сидим ҳақидаги қушиқ» номли достон ҳам ана шундай қаҳрамонлик достонларидан биридир Бу достонда испан халқларининг арабларга қарши олиб борган кўп асрлик кураши ўз аксини топган XIII аср бошларида Германияда вужудга келган «Нибелунглар ҳақида қўшиқ» номли достон учинчи энг йирик достон ҳисобланади Бу достонда афсонавий элементлар илк ўрта аср замонларидаги халқ ривоятлари билан (Брунгильд, Аттила ва бошқалар тўғрисидаги ривоятлар) ҳамда кейинроқ замондаги рицарлик ҳаети (XII—XIII асрлар) билан чатишиб кетган

XII асрда рицарлик романлари пайдо бўлиб, улар тез орада кенг тарқалади Европанинг турли мамлакатларидаги рицарлар Шарққа қилинган салиб юришлари жараенида бир-бирлари билан таниша борган ва узоқ-узоқ мамлакатлар ҳақидаги таассуротлари билан боинганларидан кейин, бу мамлакатлар тўғрисида турли рицарлик саргузаштлари проза шаклида баен қилинди Қадимги Британия короли Артур ҳақида езилган романлар цикли айниқса катта шуҳрат қозониб, у Англияда ва Францияда севилиб уқиладиган бўлди ва Амадис Галльский тўғрисидаги романлар Испанияда, Франция ва Италияда кенг тарқалди

Шаҳар маданияти. Ўрта асрлар замонида муҳим снесий роль уйнаган ўрта аср шаҳари маданиятни равнақ топтириш учун ҳам кўп иш қилди Ўзининг антифеодал хусусиятлари олдинроқ намоен бўлган дуневий адабиёт, аввало, шаҳарда тез муваффақиятларга эришди XII—XIII асрлардаек шаҳарларда ф а б л и о (французларда), ека ш в а н к л а р (немисларда) деб аталган формада сатирик асарлар майдонга кела бошлади, бу сатирик асарлар феодалларни масхара қилиб, улар устидан заҳарханда-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лик билан куларди Италиянинг шаҳар повестларида (новеллаларида) хам феодалларга карши сатирик моментлар кўп учрайди.

XIII асрда Францияда узил-кесил тарқиб топган «Тулки ҳақида роман» номли сатирик асар умумевропада ном чиқарган эди Бу сатирик асарда доим догули Тулки томонидан алданадиган оч ва тамагир бўри образида феодаллар тасвирланган эди XIII асрда икки француз авторлари рицарь Гильом де Лорис (1-қисм) ва шаҳарлик Жан де Мен (2-қисм) томонидан бадиий тилда езилган «Гул ҳақида роман» номли ажойиб катта бир асар Европанинг деярли барча мамлакатларида зўр шуҳрат козонди Шеърий тилда ва мифология-мажозий тарзда езилган бу «Гул ҳақида роман»да, аниқса унинг иккинчи қисмида реалистик хусусиятлар бор Романда руҳонийларга ва Рим папасининг узига, король деспотизмига қарши ўзининг зодагонлиги билан мақтанадиган феодалларга қарши ҳужум қилинади Де Мен, инсоннинг чинакам олижаноблиги унинг зодагон авлод-аждодга мансублигида эмас, балки унинг шахсий ақл-идрокида ва ахлоқий гўзаллигидадир, деган фикрни олга суради ва кейинроқ бу фикрни гуманистлар давом эттирадилар

Шаҳарда ўрта аср театри хам яратилди, аввало у м и с т е р и й шаклида булиб, яъни тавротнинг турли мазмундаги драматик саҳналари кўринишида иш олиб борди Кейин бу драматик асарларга аста-секин дунёвий, ҳаётий материаллар киритилди, бу материаллар кўпинча форс формасидаги кулги-сатирик характерда булар эди

Рицарлар синфи, шаҳарликларнинг ҳам ўзлари қизиққан оммавий кўнгил очишлари бўларди, аммо булар рицарларникидан бошқача турда бўлади Бу кунгил очишларнинг бири карнавал бўлиб, карнавал қиш охирида, рождество билан баҳорги катта рўза ўртасида қилиниб, шаҳарликлар музика чалиб ва юзига ниқоб кийиб кучаларда юрганлар Италия шаҳарларида XIII аср охири ва XIV аср бошларидаёқ уйғониш даврининг янги маданияти вужудга келади

Халқ ижоди. Ўрта асрлардаги деҳқонлар маданияти асосан фольклор, исми номаълум оғзаки ижод тарзида бўлиб, унинг бир қисми латин ва миллий тилларда турлича текстларда езилган ва бизгача етиб келган, бошқа қисми езилмай қолган бўлса-да, лекин адабий асарларга узвий бир парча бўлиб кирган ҳамда ундан халқ оҳангларининг манбаи сифатида фойдаланилган Халқ ўйинлари—христиан дини жорий этилмасдан бурунги мажусийлик замонларидаги қадимий хороводларнинг рақслари, турли лирик қўшиқлар — севги қўшиқлари, зиефатларда айтиладиган қўшиқлар ва туй лапарлари, кумиш маросимида айтиладиган марсиялар, турли хил ва кўп сонли чўпчаклари, қаҳрамонлик афсоналари, мақоллар, маталлар, топишмоқлар ва бошқалар халқ фольклорининг хилма-хил формалари ана шулар эди Халқ поэзиясининг формалари яратилиб, куз қорачиғидай сақланиб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

келди ва авлоддан-авлодга ўтиб борди, бу формалар тобора мураккаблашиб, равнақ топиб ва такомиллашиб, умуман, халқ ҳаетини, унинг кайфият ва орзу-умидларини гоят даражада равшан акс эттирди Шаҳар шоирлари фольклорнинг анчагина қисмидан фондаландилар Жумладан, асосан қишлоқда пайдо бўлган афсонавий эпос, юқорида антиб ўтилганидек, шаҳарнинг ҳикоявий сатирасида кенг фондаланиладиган бўлади Урта асрларнинг энг ирирк поэмалари юқорида айтиб ўтилганидек аввало, халқ оғзаки ижодидан манба сифатида фойдаландилар «Нибелунглар ҳақида қўшиқ» туғрисида худди шундай демоқ керак

Қўпчилик қисми, шунингдек, халқ оммаси орасидан етишиб чиққан, исми номаълум авторларга мансуб бўлган ва қишлоқ билан чамбарчас боғланган халқ ижодининг ўзига хос тури — халқ балладаларидир Бундай балладалар ўрта аср Англиясида ва Шотландияда айниқса куп сақланган Халқ балладаларида ўрта аср қишлоғининг ҳаети, деҳқонлар оммасининг феодалларга муносабатлари, ўрта асрларда турли кўринишда намоен бўлган халқ ҳаракатлари, халқ онгида у еки бу кўринишда юз берган энг муҳим тарихий воқеалар акс этган.

Деҳқонларга яқин турган шаҳарнинг қуйи табақа аҳолиси ҳам ўрта асрлар давомида ўз маданиятини ривожлантирдики, у шаҳарнинг ўзига хос плебси халқ поэзиясида ўз аксини топди Бу поэзиянинг ифодачилари ва халқ санъатининг бу билан боғланган формалари—шаҳар жонглерлари (цирк артистлари) ва шпильманлари (дарбозлари) бўлиб, улар одатда шаҳар ярмаркаларида ва бозорларда ўз ҳунарларини намойиш қилардилар Умуман қадимги Русьдаги скоморохлар (найрангбозлар) га ўхшаб кетадиган жонглерлар ва шпильманлар қисман халқ қўшикларини, қисман ўзлари езган янги қўшиқларни ижро этувчи ҳофиз ва музикантлар эдилар Улар қисқа саҳна асарларини қўйиб, бу асарларда кўпинча сатирик тарзда турли тоифаларнинг афт-башараларини очиб ташлардилар Жонглерлар ва шпильманлар анни замонда ҳам акробат, ҳам масхарабоз, ҳам қизиқчи эдилар Кўп сонли маҳаллий аҳоли ва шаҳарга келган деҳқонлар уларнинг томошабинлари эдилар

Халқ санъати бу оддий туриниг ижтимоий аҳамияти анчагина катта эди Томошабинларнинг кўплаб келиши шуни кўрсатарди Вақт ўтиши билан, яъни ўрта аср жамиятида ижтимоий зиддиятлар кескинлаша бориши билан, жонглерлар билан шпильманларнинг саҳна асарлари тобора ўткирлаша ва кўпчиликни қизиқтира бошлайди Бу саҳна асарлари, бир томондан, меҳнатқашлар ўртасида ҳамкорлик ҳиссини уйғотса, иккинчи томондан, золим феодалларга ва шаҳар бойларига нисбатан нафрат ҳиссини алангалантиради Буларнинг ҳаммаси ҳоким синфларнинг жонглерларни ва шпильманларни қувғин остига олишига сабаб бўлди Католик черкови уларга айниқса емон кўз билан қарарди Черков соборлари жонглерлар билан шпильман-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларнинг фаолиятини тақиқловчи қарорлар чиқарардилар Уларни ибодатхоналарга киргизмасдилар Баъзи жойларда ўлган жонглерлар ва шпильманларни христиан диний йўли билан дафн қилишдан бош тортиларди ва уларни ҳатто оддий жамоат мозорларига олиб бориб кўмиш ҳам тақиқлаб қўйилган эди

XXXI БОБ

XIV—XV АСРЛАРДА ИТАЛИЯДА ИЛК УЙҒОНИШ ВА ГУМАНИЗМ

Италияда Уйғониш тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари. XIV—XV асрларда Италияда шу вақтдаги Европанинг бошқа мамлакатларига нисбатан шаҳарлар анча гуриллаб ўсди Италия шаҳарларида саноат жуда ривожланган бўлиб, унинг бир қисми мануфактура формасида ташкил этилган эди, бу шаҳарлар Европанинг қолган мамлакатлари ва хусусан Яқин Шарқ билан савдо қилувчи йирик савдо марказлари эди, бу шаҳарларда энг йирик банклар мавжуд бўлиб, уларнинг ишлари (операциялари) кенг халқаро характерга эга эди Бу шаҳарларнинг саноат, савдо ва судхур буржуазияси жуда катта маблағ ишлаб, маблағларининг бир қисмини маданиятни ривожлантиришга сарфлай оларди Буржуазия аниқ фанларни, табиият ва математикани ривожлантиришга муҳтож эди Буржуазиянинг хўжалик фаолияти тобора мураккаблаша бориши муносабати билан бу фанларни равнақ топтириш унинг учун зарур эди Мануфактура техникасининг ривожланиши, навигация иши, мураккаб коммерция ва банк ҳисоб-китоби — буларнинг ҳаммаси табиий фанларни ва математикани ўрганишни талаб қилди Айни замонда буржуазия ва Италия шаҳарларида истиқомат қилиб, шаҳар таъсирига тушиб қолган дуневий ва руҳоний феодаллар ҳашаматли, ҳузур-ҳаловатли ҳает қуришга интилар ва шу боисдан санъат асарларига талаблари катта эди

Таркиб топаетган гоятда бой итальян буржуазия синфи билан бир қаторда Италия шаҳарларида ақлий меҳнат вакилларининг ҳамда адабиет ва санъат билан шуғулланган кишиларнинг кўпдан-кўп группаси кўпдан-кун адабиетчилар, шоирлар, публицистлар, врачлар, ўқитувчилар, инженерлар, «эркин касб усталари», яъни рассомлар, ҳайкалтарошлар, архитекторлар ва бошқалар ўсиб бормоқда эди

Янгидан туғилиб келаетган ижтимоий табақанинг — интеллигенциянинг бу барча вакиллари Уйғониш маданияти ёки гуманизм деб ном олган янги маданиятнинг бевосита арбобларига айландилар.

Италия халқ оммаси янги прогрессив, илғор маданиятнинг равнақига жуда катта таъсир кўрсатди Халқ оммасининг кундалик қаттиқ меҳнати, ҳали ўз аҳамиятини йўқотмаган юксак даражадаги ҳунармандлик, шу халқ оммасининг ҳоким (плуто-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳратия) боларга қарши жуда қаттиқ баъзан жон-жаҳди билан олиб борган кураши, умумий ҳаетий оптимизм ва бардамлик Уйғониш маданиятининг энг яхши вакилларини руҳлантириб юборди, гуманистлар ижодига шундан чуқур халқ-демократик хусусиятларни киритдики, бу хусусиятлар пировардида уларнинг асарларини жуда ҳам жозибадор қилиб юборди

Илк итальян Уйғониши. Уйғониш термини (французча «Ренессанс») янги маданиятнинг антик маданият билан алоқадорлигини кўрсатади Шарқ билан, хусусан Византия билан танишиш, салиб юришлари даврида ва ундан кейинги даврда Левант билан мунтазам алоқа қилиш натижасида итальянлар қадимги грек қўл езмалари, антик тасвирий санъати ва архитектурасининг турли хил едгорликлари билан танишадилар Бу барча қадимий едгорликларни қисман Италияга олиб кела бошладилар, бу ерда улар коллекция қилинди ва ўрганилди Аммо Италиянинг ўзида ҳам анча-мунча антик Рим едгорликлари бўлиб, Италия шаҳар интеллигенциясининг вакиллари уларни ҳам синчковлик билан ўргана бошладилар Италия жамиятида қадимий классик тилларга қадимий фалсафа, тарих ва адабиетга чуқур қизиқиш пайдо бўлди Флоренция шаҳри бу ҳаракатда айниқса катта роль ўйнади Флоренция шаҳридан янги маданиятнинг бир қанча атоқли арбоблари етишиб чиқди

Қачонлардир иқтисодий жиҳатдан энг гавжум ва ўзининг сиёсий тузуми жиҳатидан энг демократик бўлган қадимий шаҳарларда вужудга келган антик идеологиядан фойдаланиб, туғилиб келаетган янги буржуазия қадимий маданиятни оддий пассивлик билан ўзлаштирман, балки уни ўзича қайтадан ишлаб чиқди, феодализмнинг бунгача ҳукм сурган дунеқарашига қарама-қарши ўлароқ янги дунеқарашни шакллантирди Янги итальян маданиятининг иккинчи номи, яъни г у м а н и з м ҳам худди шундан далолат беради Урта аср идеологияси диққат марказига илоҳийни, охиратни қўйган булса, гуманизм маданияти инсоннинг ўзини ўз дунёқарашининг диққат марказига қўйди Гуманистик дунеқарашда аскетизмга энди урин қолмади Инсон танаси, унинг завқ-шавқи ва эҳтиежи гуманистлар томонидан бостириш еки азоблаш керак бўлган қандайдир гуноҳ бир нарса деб эмас, балки ҳаетдаги энг асосий муддаодир, деб қаралди Ер юзидаги ҳает бирдан-бир реал ҳодисадир, деб тан олинди Табиат билан инсонни эътироф этиш фаннинг моҳиятидир, деб эълон қилинди Ўрта аср схоластлари ва мистикларининг дунеқарашида ҳукм сурган пессимистик оҳангларга зид ўлароқ, Уйғониш даври кишиларининг дунеқараши ва кайфиятида оптимистик оҳанглар устунлик қиларди, бу кишилар учун инсонга, инсониятнинг еруғ келажагига, инсон ақл -заковати ва маърифатнинг келгусида тантана қилишига ишониш характерли бир ҳол эди

Бу янги буюк ақлий ҳаракатда атоқли шоирлар ва ёзувчилар, олимлар ва ҳар хил санъат арбоблари гуруҳи қатнашди Ўрта аср билан янги замон чегарасида турган энг йирик сиймо

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

(«Ўрта асрнинг сўнгги шоири ва шу билан бирга янги замоннинг биринчи шоири»[1]) флоренциялик Данте Алигьери (1265—1321) эди Данте замонидаги бошқа ҳеч қандай асар унинг «Илоҳий комедияси» дагидек ўрта асрларнинг бутун идеологиясини акс эттирмаганди «Дўзах», «Машҳар» ва «Жаннат» унинг поэмасининг уч қисмини ташкил этади Оламнинг тузилиши ҳақидаги урта аср тушунчаси Данте асарида равшан қилиб ва поэтик тарзда ифодаланган Аммо шу билан бир вақтда Данте поэзиясида янги, чуқур реалистик оҳанглар сезилиб туради Унинг қаҳрамонлари якка ҳолда бўлиб, улар чуқур ва кучли завқ-шавққа эгадирлар Данте тугилиб ўсган Флоренция шаҳридаги синфий курашнинг ўзи поэмада худди ойнадагидек тиниқ қилиб акс эттирилган Конкрет тарихий шароитлар ўқувчи кўзи олдидан кўплаб утиб туради Поэма саҳифаларида снесий эҳтирос ниҳоят даражада жўш уриб туради, ўрта аср Италияси коммуналари тўлқинли тарихининг энг йирик снесий воқеалари абадийлаштирилади Шунисн характерлики, «Илоҳий комедия» латин тилида эмас, балки Италия миллий адабий тилининг негизи бўлган тоскана тилида езилган

Флоренциялик бошқа иккита езувчи Франческо Петрарка (1304—1374) ва Жованни Боккаччо (1313—1375) Уйгониш даври адабиетининг атоклн вакиллари эдилар Биринчиси — ўз маҳбуби Лаурага багишланган ишқий сонеталари билан, иккинчиси — кўпрок Флоренциянинг шаҳар ҳаетини мавзу қилиб олган 100 новеллалик тўплами, яъни ўзининг машҳур «Декамерони» билан гуманистик адабиетга асос солдилар ва бу адабиетни фақат Италиянинггина эмас, балки бошқа мамлакатларнинг мутолаачи халқлари орасида ҳам жуда кенг ейишга ердам қилдилар Бу асарларнинг қилинган кўплаб таржималари Ғарбий Европанинг барча мамлакатларида пайдо бўлди

Данте билан бирга ликда Петрарка ва Боккаччо Италия адабий тилининг чинакам асосчилари бўлиб, улар ўзларининг классик асарлари билан дуне адабиетида бу тилга мустаҳкам урин ҳозирлаб бердилар

XIV—XV асрларда Флоренциядаги гуманизмнинг бошқа арбобларидан гуманистик руҳдаги янги педагогик системани яратган Леонардо Бруннни (1369—1444) кўрсатиш керак Бруни «руҳнигина эмас, балки танани ҳам, тарбиялашни талаб килди, у аеллар маорифини ташкил қилишни биринчилардан бўлиб талаб этди Бруни ўзининг 12 китобдан иборат «Флоренция тарихи» помли асарида XIII ва айниқса XIV асрларда бу шаҳарда юз берган ижтимоий ҳаракатларга катта эътибор берди

Йирик танқидчи, файласуф, тарихчи ва филолог, Эпикурнинг муҳлиси Лоренцо Валла (1407—1457) Флоренция гуманистлари билан боғланган эди Лоренцо Валла папа курияси-

[1] К Маркс ва Ф Энгельс, Асарлар, т 22, 382-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг бир қанча ҳужжатлари (шу жумладан, машҳур «Константин армуғони») сохта эканлигини исбот қилди, бир вақтлар у папа курияси га қаттиқ нафрат билан қарарди, ҳатто бутун папа давлатини секуляризация қилиш лойиҳасини ҳам ишлаб чиққан эди Валла таврот текстини илмий жиҳатдан танқид қилишни ҳам бошлаб берди

XIV—XV асрлардаги бошқа тарихчи гуманистлардан Флавио Бионд о (1388—1463) энг кўп ном қозонган бўлиб, у «Рим империясининг қулашидан бошланадиган тарих» (410 йилдан 1410 йилгача бўлган давр) номли умумлаштирувчи характерда катта асар езди Бу асарнинг энг қимматли томони шундаки, Биондо асл маънодаги ўрта аср даврини энг кейинги даврдан (XV аср ва ундан кейинги) очиқ-ойдин фарқ қилиб, энг кейинги ўрта асрни янги тарихнинг алоҳида даври деб қаради

Илк Уйғониш даври санъати. Илк Уйғониш даври санъати аввало янги рассомликда намоен бўлди Асосан черков-диний мавзуда деворга солинган расмларни, яъни турли ибодатхоналарнинг ички деворларига нақш қилиб солинган, лекин бу расмларга реалистик хусусиятларни берган флоренциялик рассомлар Жотто (1266—1337) ва Мазаччо (1401—1428) янги рассомликнинг энг йирик усталари эди Уйғониш даври рассомлари томонидан истиқбол қонунларининг кашф этилиши ўрта аср рассомлари техникасига нисбатан олға қараб қўйилган катта қадам бўлиб, у тасвирланадиган шаклни ясси қилиб эмас, балки қабариқ қилиб бериш имкониятини яратиб берди Донателло (1386—1466) илк Уйғониш даврининг энг йирик ҳайкалтароши бўлиб, у, айни замонда, йирик портретчи — рассом ҳам эди Донателло ўзи ясайдиган ҳайкалларга реал одамларнинг хусусиятларини беришга интилди Шу билан бир вақтда у, ҳайкалтарошликнинг классик антик намуналарини зўр бериб ўрганди, бу намуналарни тенги йўқ намуналар, деб ҳисоблади

Италиядаги илк Уйғониш санъати архитектура соҳасида ҳам катта ютуқларга эришди

Уйғониш даврининг янги архитектураси, унинг улкан бинолари баланд гумбаз ва ғоят катта қатор-қатор устунлари пухта математик ҳисоблашларни талаб қиларди Бинокорлик техникаси такомиллаштирилиши туфайли катта биноlар, соборлар ва сароилар қурилиши бундан аввалги замондагига нисбатан анча қисқа муддатларда (баъзан бир неча йилда) қуриладиган бўлди Бундан аввалги даврда готик соборларини қуриш учун ўн йиллаб, баъзан эса юз йиллаб вақт талаб этилар эди Уйғониш даври архитектурасини яратган энг йирик архитекторлар ҳам флоренциялик Филиппо Брунеллески (1377—1446) ва Леон Баттиста Альберти (1404—1472) эди Янги архитекторлар орасида Брунеллески биринчи бўлиб катта гумбазли бино қуриш проблемасини ҳал қилди У Флоренциядаги кўпгина черков ва саройларнинг қурувчиси булиб, бу бинолар узининг чиркамлиги билан замондошларни ҳайратда қолдирарди ва

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

уларнинг турли қисмлари асосан бир-бирови билан тўғри мослаштирилган бўларди

Альберти «Архитектура тўғрисида ўн китоб» номли асар ёзиб, буларда антик едгорликларни ўрганиш асосида ўзи яратган янги архитектуранинг илмий назариясини баён қилиб берди «Рассомлик тўғрисида» деган иккинчи бир асарида ҳам антик рассомларнинг меросига таянib туриб, рассомлик санъати назариясини таърифлаб берди

Европада гуманизмнинг ёйилиши XV асрнинг иккинчи ярмига келганда Европанинг барча мамлакатларида гуманизм кенг тарқалди Қадимий авторлар, яъни Цицерон, Сенека, Тацит ва бошқаларнинг услубида «қайтадан тикланган» интернационал латин тилидан фойдаланган гуманист езувчилар, рассомлар ва олимлар Европада ўзига хос биродарлик ташкил этдилар, бу биродарлик турли мамлакатларнинг олимлари ўртасида қизғин езишмалар олиб борди ва алоқалар боғлади Феодал-крепостнойлик муносабатларининг кескинлашиши гуманизмнинг антифеодал йўлга тушиб олишига сабабчи булган, уни, жумладан, феодализмнинг идеологик таянчи булмиш католик черковига қарши қатъиироқ курашга мажбур этган қушни Германияда гуманистлар айниқса кўп пандо бўлдилар

Италиянинг узида, XV асрда, Флоренциядан ташқари яна Римда, Неаполда, Миланда ва Венецияда Уйғонишнинг бошқа марказлари бор эди Уйғониш санъати, шунингдек, гуманистик фалсафа, адабиет снесий фикр бундан кейинги, XVI асрда, сўнгги Италия еки Юксак Ренессанс даври деб аталган даври зўр ривож топди

XVI асрда гуманизм узил-кесил умумевропа маданий ҳаракатига айланиб, ўрта аср схоластикасига жуда қаттиқ зарба етказди

Китоб босишнинг бошланиши. Китоб босишнинг ихтиро қилиниши янги, буржуа маданиятининг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди XV аср бошлариданоқ Ғарбий Европа диний-оммавий адабиетни (ибодат ва дуолар тўплами ҳамда бошқаларни) тарқатиш учун алоҳида ксилографик усулдан фойдаланилди Тахтага расм ва езувларни ўйиб езиб, кейин уларни қоғозга босардилар (XIV асрдан эътиборан Европада езув қоғози қўлланиладиган бўлди) Ксилографик усул билан китоб босиш китоблар тарқатиш масаласини ҳал қилмади Иш секинлик билан борди, тахтадан ўйиб езилган дунг ҳарфлар, китоб текстн қоғозга босиб бўлингандан кейин кераксиз бўлиб қоларди Майнцда туғилиб, кейин Страсбургга кўчиб келган Иоганн Гутенберг (1400—1468) нинг китоб босиш ишини ихтиро қилишда кўрсатган хизмати шундаки, у, ҳаракатланадиган ҳарфлар ихтиро қилиб, улар бошда егочдан ясалди. кейин эса бу ҳарфлар металл ҳарфлар билан алмаштирилди Бундан ташқари, Гутенберг қоғознинг иккала томонига текст босиш имкониятини берадиган алоҳида пресс-дастгоҳ ихтиро этди Бу ихтиро,

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тахминан, 1445 йилда қилинган бўлиб, дастлабки пайтда у қаттиқ сир тутилди Аммо, орадан 15 йил утгач, бу ихтиро ошкора бўлиб, у Германиядан бошқа мамлакатларга ёйилди

1490 йилда ўз босмахонасини қурган венециялик нашриетчи гуманист Альд Мануции, (1448—1515) XV аср охирида Европада жуда катта шуҳрат қозонди, бу босмахонада у кўпгина антик авторларнинг асарларини, шунингдек, италиялик энг йирик гуманист езувчиларнинг — Данте, Петрарка, Боккаччонинг асарларини босди

XV аср охирида Францияда Этьенларга қарашли Париждаги нашриет фирмаси халқаро шуҳрат қозонди Бу фирмага асос солган Анри Этьен (1460—1520) фалсафа, математика ва астрономияга доир 120 асар нашр этди, бу асарлар асосан латин тилида, қисман француз тилида босиб чиқарилди

Китоб босишнинг ихтиро қилиниши жуда катта аҳамият касб этди Китоб босиш китоб таиерлашни кўп марта тезлаштирди ва айни замонда уларнинг нархини арзонлаштирди Шунинг ўзи билан, янги замондаги буржуа маорифини равнақ топтириш учун на кадимги дунеда, на урта аср даврида сира кўрилмаган жуда қулай техника шарт-шароитлари вужудга келтирилди

XXXII БОБ

XIII АСРДА МЎҒУЛ ДАВЛАТИ ВА УНИНГ ИСТИЛОЛАРИ

Мўғул қабилаларининг хаёти ва ижтимоий тузуми. XII асрда хозирги Монголия, Манжурия территориясида ва Шарқий Сибирнинг Жанубий қисмида муғулларнинг кўп сонли қабилалари истиқомат қилар эди Муғулларнинг кўпчилик қисми дашти биебонда яшаб, чорвачилик, йилқи, қорамол ва қўй-эчки боқиш билан шуғулланар эди Мўғулларнинг бир қисми ўрмонларда яшаб, мўйнали ҳанвонлар овлар ва балиқчилик қиларди Дашт мўғуллари кўпроқ сонни ташкил қилиб, анча ривожланган эди Улар ўрмонларда яшовчи мўғуллар устидан ҳукмронлик қилиб улардан мажбурий суратда мўйна солиғи олардилар

XII асрдаги муғулларнинг ижтимоий тузумида уруғчилик тузумининг хусусиятлари ҳали жуда кучли эди Кўчманчи мўғуллар уруғ-уруғ бўлиб яшардилар Кўчманчи мўғулларнинг манзиллари курень (қўшхона) дан, яъни уруғ бошлиги—оқсоқол ўтови теварагида гуруҳ-гуруҳ булиб жойлашган бир неча ўнлаб еки ҳатто юзлаб ўтовлар йиғиндисидан иборат бўларди Уруғчилик қасоси мўғуллар ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга эди Уларнинг динида авлод-аждодлар руҳига сигиниш катта урин тутарди Ҳар бир уруғнинг иззат-ҳурмат қиладиган ўз худолари — энг шуҳрат қозонган уруғдошлари орасидан чиққан аждодлари бўларди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Бироқ XII асрнинг иккинчи ярмида —XIII аср бошларида мўғулларнинг ижтимоий тузумида уруғчилик муносабатлари сезиларли даражада емирила бошланганлиги кўринади. Кучманчиларнинг уруғчилик курени ўрнига якка-якка хўжалик — аиллар тобора кўпайди, одатда аил ўзининг кўй-эчки подаси ва ишлқисига эга бўлган катта патриархал оиладан иборат буларди. Уруғчилик емирила бориши натижасида бошлар, яъни н о й о н л а р ва б а ғ а т у р л а р н и н г доимдор оилалари ажралиб чиқади. Нойонларда маълум миқдорда қул (харачу)лари бўларди. Нойонлар тевараги да дружиначилари — н а в к а р л а р и бўларди. Нойонлар билан багатурлар ўртага (уруглар иттифоқига) бошчилик қилардилар. Ўртадар уз навбатида анча ирик қабила иттифокларига уюшган эдилар. Бу ирик қабила иттифоқлари тепасида х о н л а р турардилар. Хонлар ва уларнинг тевараги да ҳарбий — қабила зодагонлари бўйсундирилган қабилалардан хирож олардилар. Мўғулларда давлатнинг варварлик формаси ана шу тариқа вужудга келди. Бу давлат бошда «ҳарбий демократия» хусусиятларига эга бўлиб, бу ўзига хос мўғул феодализми («кўчманчи феодализм») янада ривожлана бориши билан ҳарбий демократия астасекин бузилади ва аҳамиятини йўқотади. Иттифоқчи қабилаларнинг зодагонлари вақт-вақти билан алоҳида съездларга, яъни қурултойларга йигилардилар. Қурултойларда хонларни сайлардилар, душман қабилалар ва халқлар билан уруш ва яраш масаласини ҳал қилардилар, баъзан гуноҳкор деб топилган айрим нойонлар ва ҳатто хонларнинг ўзларини суд қилардилар.

Чингизхоннинг татар-мўғул қабилаларни бирлаштириши ва унинг истилолари. XIII аср бошларида Амур дарёсининг юқори қисмлари билан Хитойнинг шимолий чегараси ўртасидаги территорияда яшаган мўғул қабиласининг хонларидан бири бўлган Тимучин (1155—1227)[1] мўғулларнинг турли қабилаларини ва кўп сонли татарларни бирлаштиришга муваффақ бўлди. 1206 йилда Онон дарёси водийсида тупланган қурултойда Тимучин улуғ хон деб эълон қилинди ва у Чингизхон деб атала бошлади.

Мўғуллар катта ҳарбий иттифоқининг вужудга келтирилиши энг ирик истилоларни келтириб чиқарди. Бунинг учун кўпгина шарт-шароитлар мавжуд эди. Тимучин кучли мўғул ҳарбий-қабила зодагонларига бошчилик қилди, бу ҳарбий-қабила зодагонлари бунгача ҳарбий ўлжани қўмсаган ўз дружиначиларидан иборат тажрибали ҳарбий кучга эга эдилар. Мўғул қабилалари оддий жангчиларнинг катта резервларига эга эдилар. Мўғулларнинг кўчманчи чорвадорлик ҳаётини кечириши уларда аъло даражадаги отлиқ аскарларни ўстиришга сабабчи бўлди, деҳқончилик билан шуғулланувчи халқлар бу отлиқ аскарлар билан тўқнашишга ожизлик қилардилар. Мўғуллар Хитой билан қўшничиликда яшаб ва у билан кўпинча урушлар қилиш билан

[1] Бошқа маълумотларга кўра, Тимучин 1162 йили туғилган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

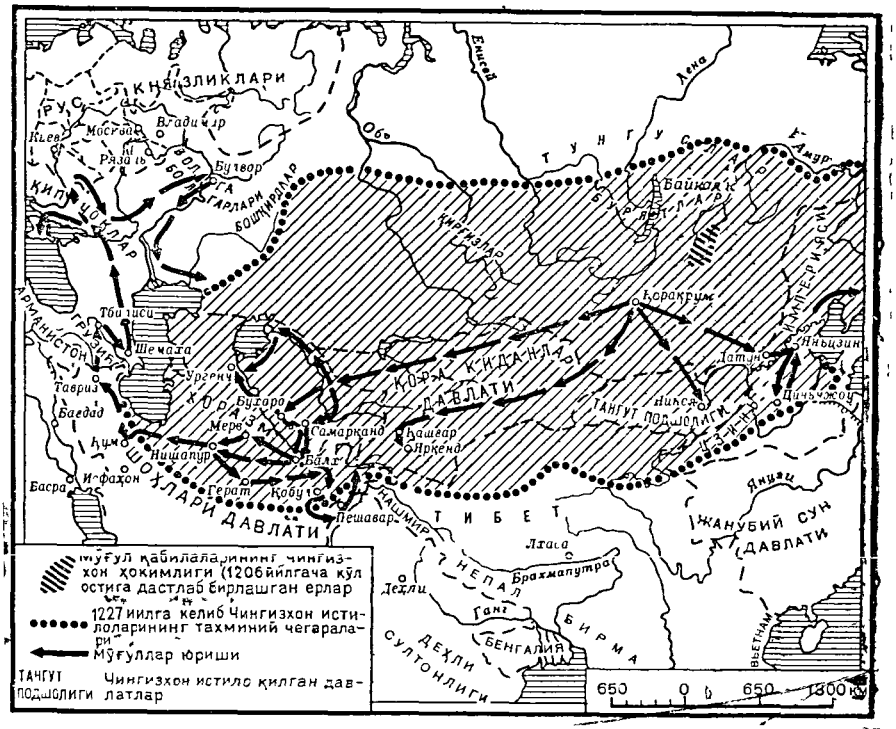

Чингизхон истилолари (1206—1227)

бир вақтда, ҳарбий-техникада купгина нарсаларни шу хитойлардан қабул қилиб олган эдилар Жумладан, мўғуллар алоҳида девор тешадиган ва ўт сочадиган қуроллар ердамида шаҳарлар олиш санъатини батамом эгаллаган эдилар

Энг яқин йиллар ичида Чингизхон Жанубий Сибирда яшаган кўпгина халқларни ўзига бўйсундирди Улар орасида бурятлар, еқутлар, қирғизлар ва бошқа халқлар бор эди 1211 йилда Чингизхон Шимолий Хитойни истило қилишни бошлаб, уни умрининг сўнгги йилларидагина тамом қилди Аммо Хитойни узил-кесил истило қилишдан аввал, Чингизхон Урта Осиеда кенг истилочилик ишларини бошлаб юборди 1218—1223 йиллар даврида кенг Хоразм давлатини истило қилди, унга Хоразмдан ташқари Шарқий Эрон, Бухоро, Афғонистон давлатлари ҳам кирар эди Чингизхон истило қилган мамлакатларни ва улардаги шаҳарларни ғоят шафқатсизлик билан вайрон қилиб ташлади Чингизхонга каршилик кўрсатмоқчи бўлган Бухоро, Самарқанд, Урганч (Хоразм пойтахти) Марв ва бошқа шаҳарларидаги аҳоли (моҳир ҳунармандлардан ташқари)нинг кўпчилик қисми қириб ташланди Моҳир ҳунармандларни эса мўғуллар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қулларга айлантирдилар Енгилганларнинг барча молу мулки мўғул ўрдаларининг улжаси бўлиб қолди Мўғуллар Ўрта Осиёдаги ирригация системасини яксон қилдилар (жумладан, улар Марв яқинидаги машҳур Мурғоб тўғонини бузиб ташладилар)

Чингизхоннинг энг яқин нойонлар бошчилигидаги мўғул қўшинларининг бир қисми Каспий денгизининг жанубий соҳили бўйлаб Закавказьега ўтиб кириб, сўнг Кавказ (Дарбант дараси) орқали Донга, кипчоқ чўлига чиқди Бу ерда, Калка дареси бўйида, мўғуллар 1223 йилда биринчи марта руслар билан тўқнашдилар, руслар кипчоқ (половец)ларининг иттифоқчиси сифатида уларга ердам бермоқчи бўлган эдилар Русь князлари билан қипчоқ князларининг бир-бирлари билан келишмасдан ҳаракат қилишлари оқибатида иттифоқчилар мағлубиятга учрадилар.

Чингизхон давлатининг идора қилиниши ва ижтимоий характери. Чингизхон вафот этган фурсатга келиб, 1227 йилда мўғул давлати жуда улкан территорияни, яъни шарқда ҳозирги Охота денгизи соҳилларидан тортиб ғарбда Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилиб кетган территорияни эгаллар эди Мўғулистоннинг ўзидан ташқари, унга Шимолий Хитой, Ўрта Осиенинг катта бир қисми, Жанубий Сибирь, Кавказнинг бир қисми кирар эди 1235 йилдан бошлаб мўғулларнинг расмий пойтахти Орхон дареси бўйидаги Қорақурум шаҳари бўлиб, у том маънодаги шаҳардан кўра, тезроқ ҳарбий манзилни эслатарди Янги давлат очиқдан-очиқ ҳарбий характердаги давлат эди Кўплаб қўшин ташкил этилиши, тобе этилган аҳолидан хирож йиғиш, бўйсундирилган халқларни бостириш — Чингизхон ва унинг энг яқин ердамчилари купроқ ана шу нарсалар билан банд бўлдилар Қўшинлар танлаб олиш тажрибасига асосланиб, мўғул ҳукумати истило қилинган мамлакатларни ҳарбий белгига кўра маъмурий жиҳатдан бўлиш усулини жорий қилди Мамлакатлар туманларга бўлинди, бу тегишли территориядан хирож йиғадиган қўшинининг айнан «10 минг кишилик отряди», «минг кишилик отряди» ва «юз минг кишилик отряди» деган маънони билдирарди Маъмурий округлар ва районларнинг бошлиқлари ҳам туманлар, мингбошилар, юзбошилар ва бошқалар деб аталарди

Истило қилинган мамлакатларни идора қилишда бошқа варварлик хусусияти ҳам кўринди Чингизхон ўзининг оила аъзоларига удел (улус) лар ажратиб берди Мўғул давлатининг барча бепоён мулклари Чингизхон оиласининг «вотчинаси», мерос мулки деб жўнгина қараладиган бўлди

Тез фурсатда, Чингизхон ҳали ҳаётлик пайтида, хусусан, унинг вафотидан кейин эса туманлар, мингбошилар ва бошқа ҳарбий граждан бошлиқлар тобе этилган деҳқон аҳолисини эксплуатация қилган йирик заминдорларга айлана бошладилар Истилолардан бурунги даврда мўғулларда таркиб топган ва зодагонлар томонидан яловлар ҳам энг кўп сонли подалар бо-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

сиб олишни ўзига таянч қилиб олган «кўчманчи феодализм» эски деҳқончилик маданияти мавжуд бўлган мамлакатларда одатдаги деҳқончилик типидаги феодализмга айланди Мўғуллар истило қилган турк халқларидаги феодализмнинг бундан бурунги ривожи ғолибларнинг маҳаллий, анча ривожланган феодал муносабатларнинг янги формаларига ўтишини енгиллаштирди Хоразм феодаллари ва бошқа феодалларнинг анчагина қисми мўғулларга ихтиёрий равишда бўйсуниб, тезда мўғул зодагонлари билан қўшилишиб кетишди

Мўғулларнинг Чингизхон вафотидан кейинги истилолари. 1227 йилда Чингизхон Мўғул давлатини ўзининг тўртта угли ўртасида тақсимлади Улуғ хон унвонини, асл Мўғулистонни ва Шимолий Хитойни Чингизхоннинг учинчи угли Угадай олди Чиғатой номли иккинчи ўғли Амударёнинг шарқидаги Урта Осиё ерларини олди Ўрта Осиёнинг ғарбий қисми, шу жумладан, Шарқий Эрон ва Шимолий Ҳиндистон Чингизхоннинг тўртинчи ўғли Тўлуйга тегди Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи мамлакатлар тақсимоти вақтида қазо қилган эди Жўжининг ўғли Ботухонга Иртиш дарёсидан тортиб Урал тоғларигача чўзилиб кетган Ғарбий Сибирь ва сунгра Шимолдан Каспий ва Орол денгизларига туташган территория, шу жумладан, Жанубий Урал тоғи этаклари берилди

Чингизхоннинг ворислари унинг истилоларини давом эттирдилар 1235—1242 йилларда Ботухон Шарқий Европада жуда катта истилолар қилди У Русьни, Волга билан Дон дарёлари этакларидаги Кама болгарларини, қипчоқлар ва бошқа халқларни ўзига буйсундирди Мўғуллар Венгрия, Чехия (Моравия) ва Польшага ўтиб кирдилар Уларнинг қўшинлари қисман Сербия ва Болгария территорияси орқали ўтдилар Ўрта Осиени истило қилган вақтдаги сингари, татар-мўғуллар Европада ҳам ўзларидан кенин ҳамма жойни даҳшатли вайронга ва харобазорга айлантирдилар Юз минглаб кишилар ҳалок бўлди, гуллаб-яшнаб турган шаҳарлар вайронага айланди Аҳоли ўрмонларга қочиб жон сақлади Аҳолининг қолган қисмига оғир хирож солинди

Русларнинг қаҳрамонона қаршилик кўрсатиши мўғулларни ҳолдан тондирди ва Ғарбий Европани вайронликдан қутқариб қолди Шарқий Европадаги бошқа халқлардан чехлар билан поляклар татар-мўғулларга қарши курашда жуда активлик курсатдилар 1241 йил апрелида Силезияга бостириб кирган мўғуллар Лигниц шаҳарига яқин жойда бирлашган поляк ва немис рицарь отрядларини янчиб ташлади Мўғуллар Моравия территориясига кирдилар Бироқ чех-моравия рицарлари Оломоуц шаҳари яқинида (1241 й июнь) Ботухон қўшинларининг бир қисмини енгди Ана шундан тахлика остида қолган пайтда герман императори Фридрих II Штауфен жуда пассивлик курсатди Агар герман императори мўғуллар ҳужумига қарши курашда Венгрия королига ердам бергудай бўлса, у (венгр короли)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

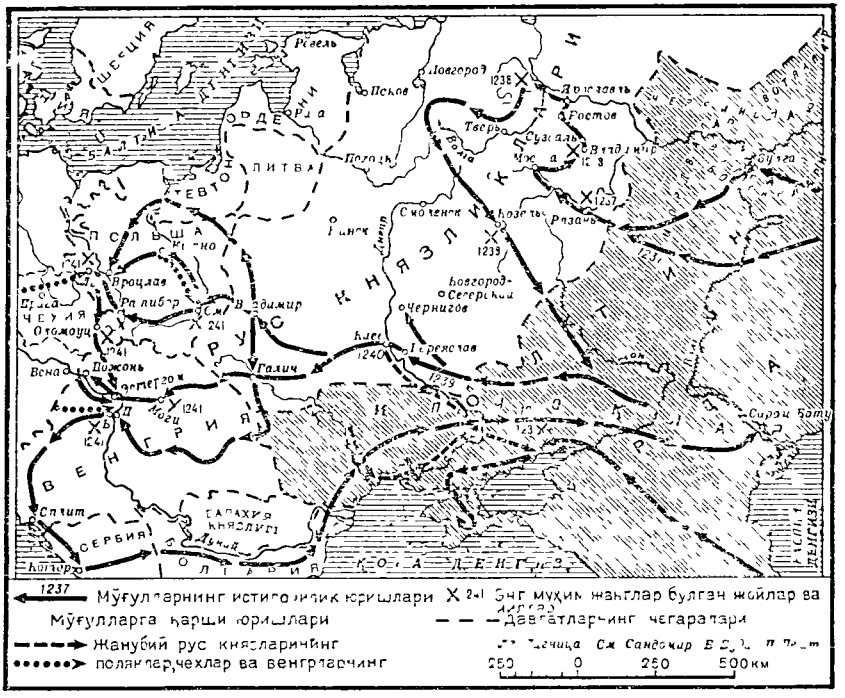

XIII асрда мўғулларнинг Европага босиб кетиши

Германия империясига ҳатто (ленник) вассал бўлишга ҳам розиман дейишига қараман, Фридрих II Штауфен венгрларга ҳам, поляклларга ҳам ҳеч қанақа ердам курсатмади Император Европага кўрқув солган мўғул ҳавф-ҳатарига қарши ёрдам кўрсатишнинг бирор-бир амалини тадбирларини кўриш ўрнига Европанинг христиан королларига ва герман князларига биргина «циркулярлар езиш»[1] билангина чектанди

30 ва 40-йилларда муғуллар бутун Закавказьени — Грузия, Армения ва Озарбайжонни истило қилдилар

Ўрта Осиеда мўғулларнинг истилоларини Чингизхоннинг бошқа невараси — Тўлуйнинг ўғли Хулагу давом қилди Хулагу 50 ва 60-йилларда Эронни, Месопотамияни ва Сурияни босиб олди 1258 нил бошларида Хулагу Багдодни олди Бу вактга келиб Багдоднинг снесий аҳамияти кўпдан тушиб кетган эди Аммо бу шаҳар энг катта савдо-саноат ва маданият маркази бўлиб қолаверди Багдодда кўпдан-кўп мўҳташам бинолар бор эди Араб ва бошқа шарқ адабиетининг қимматбаҳо

[1] К Маркс Хронологик кўчирмалар, «Маркс ва Энгельс архиви», V т 226- бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тўпламлари сақланадиган катта-катта кутубхоналар, шунингдек, бадиий ҳунармандчилик асарларининг энг бой коллекциялари Бағдод шаҳрига ҳақиқий шуҳрат бағишлаган эди Халифалар пойтахти бир ҳамла билан олинди Мўғуллар уч ҳафтадан кўпроқ шаҳарни ваҳшиона тарзда таладилар Бағдод шаҳрига ўт қўйилиб, шаҳар ва ундаги барча қимматбаҳо бадиий бойликлар батамом йўқ қилиб ташланди Аббосийлар авлодидан бўлиб, бу вақтда мусулмонлар оламига диний жиҳатдангина ҳокимият юргизиб келаетган халифа Мустасим асирга олинди ва Хулагунинг буйруғига биноан, бўғиб ўлдирилди

Шу вақтда мўғуллар Хитойнинг жанубий вилоятларини эгаллаш учун Хитойга қарши курашмоқда эдилар Угадаи ворисларининг ўрнини олган Хубилайхон (Хулагунинг укаси) 1279 йилда бутун Хитойга император бўлди (Пекин шаҳрини ўзига пойтахт қилди) Хубилайхон асос солган мўғул-хитой династияси Юань династияси деб аталди

Мўғул истилоларининг Европа ва Осиё учун аҳамияти. Мўғулларнинг XIII асрдаги истилолари Европа ва Осиё тарихида жуда катта аҳамиятга эга булди Бу истилолар Европа тарихида аввало Россиянинг аҳволига таъсир қилди Татар-мўғуллар ҳужуми натижасида Россиянинг тараққиети тўхталиб қолди, аммо унинг сон-саноқсиз қурбонлари эвазига Ғарбий Европа мамлакатларининг осонгина ривожланиши таъминланди Бироқ мўғуллар истилоси натижасида Русь элининг иқтисодий ва маданий ҳаетида юз берган тушкунлик оқибатда йўқотилади, руслар мўғуллар истибдодини ағдардилар Татар-мўғулларга қарши курашда рус миллий ҳаетининг мустаҳкам маркази — Москва вужудга келди Аммо кураш халқ оммасидан жуда кўп курбонлар талаб қилди Мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда Русьнинг қадимги маданий марказлардан — Византиядан ва жанубий славянлардан алоқаси узилиб қолди Холбуки, Русь кўп асрлар давомида Византия ва жанубий славянлар билан алоқа қилиб келар эди Шу билан бир вақтда, мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда Русь Ғарбий Европа мамлакатлари билан ҳам нормал иқтисодий ва бошқа хил муносабатларни ривожлантира олмади, ўрта асрларнинг сўнгги асрларида Ғарбий Европа мамлакатлари ўз ишлаб чиқарувчи кучларини бирмунча тез ривожлантирмоқда эди

Татар-мўғуллар ҳужуми Венгрия ва Польшанинг ривожланишига ҳам емон таъсир қилди Бу мамлакатлар мўғулларнинг ҳужумидан Русьга қараганда беқиес даражада кам зарар кўрган бўлсалар-да, лекин улар ҳам заифлашган эди Бунинг натижасида Венгрия билап Польша герман феодалларига жуда карам бўлиб колди герман феодаллари Венгрия билан Польшанинг миллий давлат булиб яшашига жиддий хавф солдилар.

Мўғуллар истилоси Осиё мамлакатлари бошига ҳам ҳаддан ташқари оғир мусибатлар солди Қадимги иқтисодий ва маданий марказлар вайрон қилинди, ирригация системаси-бузилиб,

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

яроқсиз ҳолга келтирилди, жуда катта мўғуллар давлати вужудга келтирилган бўлса ҳам қадимий савдо йўллари ҳувиллаб қолди, ҳолбуки, бундан, давлатнинг пайдо бўлиши Осиедаги «бирташган» мамлакатлар орасида савдо-сотиқ ишларининг янада қизиб кетишини таъминлаши лозим эди Бундай бўлиши мумкин эмас эди, чунки, бир томондан, мўғул истилочилари маҳаллий аҳоли ҳаётининг туб негизи — ирригацияга батамом путур етказган бўлса, иккинчи томондан, мўғуллар «империяси» нинг ўзи ҳам тез вақт ичида парчаланиб кетди

Чингизхон ворислари бир династияга мансуб бўлса ҳам, улар бир бирларига қарши шиддатли урушлар олиб борди Чингизхоннинг ўғли Угадан авлодларини Хулагулар батамом кириб битирди Феодал муносабатлар тобора авж олиши муносабати билан Урта Осиенинг ўзида тамомила феодал тарқоқлик вужудга келди Бошда Чингизхоннинг ўғиллари ва неваралари бошчилик қилган улус-давлатлар XIII асрнинг иккинчи ярмида бир неча улаб улусларга (бекликларга) бўлиниб кетди бу улусларнинг тепасида қисман Чигатой ва Хулагу династияларидан бўлган, қисман бошқа жойлардан кучиб келган мўғул феодаллари ҳамда маҳаллий турк зодагонларининг уруғ ва авлодларидан бўлган бек ва амирлар турар эди

XXXIII БОБ

ЎРТА ОСИЁДА ТЕМУР ДАВЛАТИ

XIV аср ўрталарида Ўрта Осиёдаги феодал давлатлари. Чингизхон барпо қилган Мўғулистон империяси XIII аср охирларида бир-бири билан мутлақо боғланмаган бир неча мустақил давлатга бўлиниб кетди Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатой ворислари ҳукмронлик қилган Ўрта Осие XIV асрда ўз навбатида бир неча қисмга бўлинди Еттисув ва Шарқий Туркистон алоҳида давлат — Мўғулистонни ташкил қилди, икки даре — Амударе билан Сирдаре оралиғида марказий Самарқанд шаҳри бўлган Мовароуннаҳр давлати яна ажралиб чиқди Амударенинг қуйи оқимида бир оз кейинроқ, XIV асрнинг 60-йилларида марказий Урганч шаҳрида бўлган мустақил Хоразм давлати вужудга келди Мўғулистон ҳонлари билан Мовароуннаҳр ҳонлари ўртасида ҳокимият учун ва ниҳоли территориялар учун деярли тўхтовсиз уруш давом этарди Мўғул ва турк кабилалари аста-секин чорвачиликдан деҳқончиликка ўта бошладилар Айни вақтда мўғуллар ва туркларнинг маҳаллий аҳоли билан этник қўшилишидан иборат мураккаб жараён рўй бериб, натижада янги замонавий халклар — тожиклар, ўзбеклар ва бошқалар шакллана бошлади Мўғулистоннинг бостириб келган мўғул оқсуяклари

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Мовароуннаҳрни ғоят хонаваирон қилдилар Мовароуннаҳр шаҳарларининг таланиши, ирриғация иншоотларининг ваирон қилиниши, маҳаллий аҳолидан ҳа деб солиқ талаб қиличавериши меҳнаткашлар аҳволига оғир таъсир қилди Айни вақтда бу даврда ҳали сақланиб қолган маҳаллий ва келгинди-турк ва мўғул озод деҳқон аҳолиси хон иқтидорларига — шаклланаетган феодаллар синфига тобора карам бўлиб қолаетган эдилар XIV асрда Ўрта Осиеда феодал ер эгалигининг асосий формаси суюрғол ҳисобланарди Беклар ва бошқа суюрғол эгалари ҳарбий ҳисобланиб, хонларнинг чақириғига биноан, ўз мулкларининг катта-кичиклигига мувофиқ тарзда жангчиларни йиғиб, юришларда иштирок этиш учун етиб борардилар Бу мулклар одатда анча катта бўлиб, деҳқончилик воҳаларининггина эмас, баъзан бутун-бутун шаҳарларни ҳамда кўчманчи аҳоли яшайдиган яйлов ерларни ҳам ўз ичига оларди Ерларнинг катта қисми хонлар ва уларнинг якин қариндошлари қўлида қолган эди

Икки томонлама солиқлар меҳнаткаш аҳоли зиммасига оғир юк бўлиб тушган эди Бир томондан, деҳқонлар ва шаҳарликлар ўзларининг бевосита хўжайинлари бўлган айрим феодалларнинг харажатларини қоплашлари керак бўлса, иккинчи томондан, хоннинг жуда кўп солиқ йиғувчилари тўплаб оладиган хилмахил жуда оғир давлат солиқларини тўлашга мажбур эдилар Деҳқонлар ва шаҳарликлар хон чопарлари йўлидаги бекатларнинг харажатларини қоплашдан тортиб, тўғон, канал, йўл ва шу сингарилар қуриш ва ремонт килишгача бўлган натурал мажбуриятларни бажарар эдилар Кўпдан-кўп мусулмон рухонийлари ҳам аҳолидан анчагина даромад оларди Солиқларни хонга олдиндан тўлаб, кейин аҳолидан бир неча баравар кўп солиқ йиғиб олиш эвазига жуда бойиб кетган савдогарлар, шаҳар ва қишлоқлардаги кўплаб сўдхўрлар айниқса ўзларининг охирги маблағларини беришга мажбур бўлган ҳунармандлар ва деҳқонлар нафратига дучор бўлдилар Қулчилик укладининг сақланиб қолганлигини XIV асрда Ўрта Осиеда ривожланаетган феодал жамиятининг характерли белгиси сифатида кўрсатиб ўтиш керак. Шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам қуллар кўп эди, катта қул бозорларида ғолиб феодаллар асир олинган кишилардан юзлаб ва минглабини кул килиб сотардилар

Феодализм шаклланаетган вазиятда, кабилачилик ҳали тугамаган ва ҳарбий феодал-қабила оқсуяклари мавжуд бўлган шароитда, мўғул ва турк хонлари, амирлари ва беклари ўртасида неча ўн йиллар давом этган ўзаро шиддатли жанглар натижасида XIV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиеда янги жуда катта ҳарбий давлат — Темурнинг турк-мўғул империяси вужудга келди

Темур ва унинг Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга олиши. Темур (1336—1405) Мовароуннаҳрда яшовчи мўғулларнинг барлос қабиласидан келиб чиққан Бу қабила XIV асрнинг бошларида ўтроқ ҳаетга ўта бошлаб мўғул қабилалари сингари турк-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар билан аралашиб кетди ва ўз тили хамда урф-одатларини аста-секин йўқотиб борди Шу тарзда, Темур турклашган мўғул эди 1361 йилда ўз қабиласи ва бошка қабилаларнинг йигитларидан тузилган катта ҳарбий тўданинг бошлиғи бўлиб олган Темур Мўғулистон хони — Тўқлик хизматига кирди Бу пайтда Тўқлиқ Самарқандни босиб олган эди Тўқлик мадади билан Темур Кеш шаҳрининг ҳокими бўлди, аммо кўп ўтмай, ўз ҳомийсига хиёнат қилиб, Тўқликнинг душмани бўлган Балх амири — Ҳусайн хизматига ўтди Ҳусайн билан Темур биргалашиб Тўқликка қарши қўзголон кўтардилар, аммо муваффақиятсизликка учрадилар Шундан кейин Темур турли харбий авантюраларда қатнашади, турли хон ва амирларга хизмат килади Жанглардан бирида у оёғидан яраланиб, оқсоқ бўлиб қолади. Шунинг натижасида у «Тумурланг», яъни «Оқсоқ Темур» лақабини олади, бу сўз кейинчалик Европа тилларида «Темурланг» сўзига айланиб кетади 1364 йилда Ҳусайн билан Темур Мовароуннаҳрни эгаллашга муваффақ бўладилар, аммо 1365 йилда улар Арис дарёси соҳилида мўғуллардан яна мағлубиятга учрадилар Иттифоқчилар Самарқандни ўз ҳолига ташлаб, Амударенинг нариги соҳилига, Балх шаҳрига қочдилар Ҳар иккала рақиб томонидан муайян вақт давомида ўз ҳолига ташлаб қўйилган Самарқандда (Мўғулистон хони Самарқандни эгаллашга бир оз вақт давомида шошилмай турган эди) сарбадорларнинг[1] демократик ҳукумати тузилди Уларга мадраса талабаси Мавлонзода, калавачилар халфаси Абубакир ва ўқчи Хурдак Бухорий башчилик қилди, Мўғулистон хонининг Самаркандни дафъатан босиб олиш йўлидаги уриниши чиппакка чиқди Мўғуллар катта талафот бериб, чекинишга мажбур бўлдилар Сарбадорлар ҳокимияти Мовароуннаҳрнинг анчагина қисмига ёйилди Бироқ Ҳусайн билан Темур бир йил ўтгач, 1366 йилда ўз отрядлари билан Самарқандга қайтишди Улар сарбадорларни алдаб шаҳарга кириб олишди, сўнгра эса хиёнаткорона тарзда уларнинг раҳбарларини қириб ташлаб, Мовароуннаҳр пойтахтини эгаллаб олдилар Бир оз вақт давомида иккала амир мамлакатни биргаликда бошқаришди, сўнгра улар ўртасида низо чиқди Бу тўқнашувда Темур ғолиб чиқди У жанглардан бирида Ҳусайнни тор-мор келтирди, уни асир олиб, қатл этди (1370 йил). Шу тарзда Амир Темур Мовароуннаҳр ҳукмрони бўлиб қолди

Темурнинг кейинги истилолари. Темур Мовароуннаҳрни эгаллагач, Ўрта Осиеда кенг кўламдаги истилоларни бошлаб юборди. Унинг кўпдан-кўп босқинчилик ва талончилик урушлари Мовароуннаҳр ҳамда қўшни турк-мўғул вилоятлардаги анча кенг доирадаги феодалларнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда олиб боришларди Бу урушлар муайян вақт давомида ўтроқ ва кўчман-

[1] Сарбадорлар — бошини дорга тутиб берувчилар XIV асрнинг 30-йилларида мўғуллар зулмига карши курашчилар Хуросонда шундай деб аталарди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

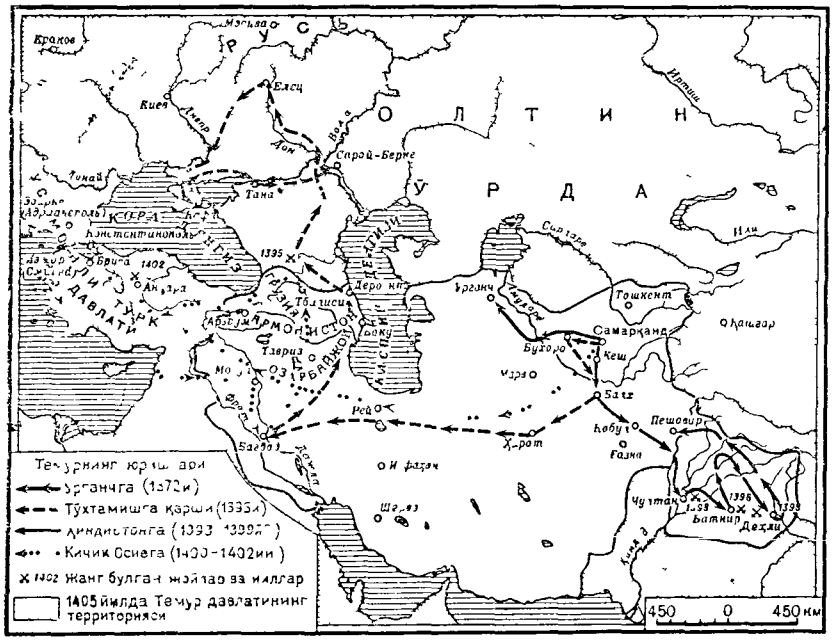

Темур истилолари

чи феодалларни бир бутун қилиб жипслаштирар ва улар ўртасидаги ўзаро низоларнинг олдини оларди, бу нарса ўтроқ феодалларга айниқса фойдали эди, чунки кўчманчи феодаллар одатда биринчи бўлиб деҳқончилик районларига ҳужум қилиб, бу ерларни шафқатсизлик билан талардилар Урушлардан феодаллар бойиб кетдилар Ҳар хил мулклар, қимматбаҳо ашелар, қуллар (уларни крепостнойларга айлантириш еки қул бозорларида сотиш мумкин эди)дан ташқари феодаллар урушлар натижасида бутун Ўрта Осиеда жуда катта ерларни қўлга киритардилар Иккинчи томондан, Темур олиб борган урушлар у энг муҳим карвон савдо йўлларини ва савдо марказларини босиб олишга интилганини кўрсатади Шу тарзда савдо божлари шаклида ундирилган даромадлар Темур ва унинг аъенлари харажатларини қоплаш учун сарфланади

Аввалига Темур Сирдарёнинг қуйи оқимини қўлга киритиб, бутун икки даре оралиғига ўз ҳокимиятини ейишга шошилди 1372 йилда у Хоразмга биринчи юриш қилди, бироқ Хоразм шиддат билан қаршилик кўрсатди Бешта юришдан кейингина бу ўлка ниҳоят қўлга олинди Охирги юриш вақтида ўша пайтда Шарқий Европа билан Урта Осиени боғловчи энг йирик савдо маркази бўлган Урганч шаҳри тамомила талаиib, ер билан яксон қилинди Шахар аҳолиси зўрлик билан Самарқандга кўчи-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рилди Темур Урганч территориясининг бир қисмида қўш ҳайдаб, арпа экилсин деб буюрди

Шундан кейинги 15 йил мобайнида Темур, асосан, Тўхтамишга қарши кураш билан банд бўлди Аввал Ок Ўрда, сўнгра эса (1382 йилдан) Олтин Ўрда хони бўлмиш Тўхтамишга илгари ҳомий бўлган Темур кейинчалик у ўзининг хавфли душмани эканлигини сезиб қолди 1389, 1391 ва 1395 йиллардаги учта катта юриш натижасидагина Темур қўшинлари оқибат-натижада Олтин Ўрдани тор-мор келтирдилар Ана шу урушлар жараёнида Темур Грузия ва Арманистонни даҳшатли тарзда талади, Олтин Ўрданинг катта шаҳарлари — Сарой Берке ва Астраханни ендириб, вайрон қилди, 1395 йил ез фаслида Темур Русь давлатининг жанубий қисмига бостириб кирди, Елец шаҳригача бориб етди ва Москвага юриш қилиш учун таҳдид сола бошлади, аммо Ўрта Осиедаги нотинчлик ҳақидаги хабарни олгач, чекинди.

80- йилларнинг бошида Темур аввал Шарқий Эрон (Хуросон)да, сўнгра эса Ғарбий Эронда истилочилик урушлари олиб бориб, 1393 йилда Эронни узил-кесил босиб олди 90- йилларда Грузия, Арманистон, Озарбайжон, Афғонистон босиб олинди 1398—1399 йилларда Ҳиндистонга юриш Темурнинг энг катта юриши бўлиб, бу вақтда Ҳиндистоннинг машҳур пойтахти Деҳли айниқса даҳшатли тарзда таланди XIV асрнинг бошларида икки даре оралиғи — Фрот ва Дажла дарелари оралиги, собиқ Бағдод халифалигининг маркази, сўнгра Сурия ва Кичик Осиенинг бир қисми бўйсундирилди

1402 йилда Темур турк султони Баязид қўшинларини Ангор шаҳри яқинида тамомила яксон қилиб, уни асир олди[1], Темур 1405 йилда Хитойга юришга тайерланаетган вақтда вафот этди У Хитойни ҳам забт этмоқчи эди

Темур истилолари вақтида қилинган ваҳшийликлар Чингизхон, Боту, Хулагу ва XIII асрдаги бошқа мўғул босқинчиларининг зулмидан ҳам ошиб кетди Темур муттасил оммавий қирғин килганлигини қуйидаги фактлардан кўриш мумкин 1387 йилда Эронга қилган юриши вақтида унинг фармойишига биноан, Исфаҳон шаҳрида тинч аҳолидан 70 минг киши қиличдан ўтказилиб, уларнинг калласидан катта минора ясалган эди Ҳиндистонда 1398 йилда Темур 100 минг асирни ўлдиришни буюрди, чунки уларни узоқ Ўрта Осиёга олиб келиш оғир туюлган эди Бағдодда ҳам тинч аҳоли қирғин қилиниб, 1401 йилда бир кунда 90 минг киши ўлдирилди Бўйсундирилган аҳолининг қаршилик кўрсатиш йўлидаги ҳар қандай урунишига Темур одамларни тириклайин кўмиб юбориш ҳақидаги буйруқ билан жавоб берарди. Масалан, 1389 йилда у Сабзавор (Хуросонда) аҳолисидан ана шундай ўч олди У ўз аскарларига хандақларга тириклайин ташланган одамларни ғишт парчалари ва оҳак билан қўшиб кўмиб

[1] «XIII—XV асрларда Византия Константинополининг қулаши» деган юқоридаги XXIX бобга қаранг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

юбориш ҳақида буйруқ берди ва шу тарзда одамларнинг жасадларидан деворлар қурдирди

Темур давлатининг бошқарилиши. Темур давлати ўнларча айрим ўлкалар, халқлар ва қабилалардан иборат бўлиб, шошашиша бирлаштирилган жуда катта ҳарбий-феодал давлат эди Забт этилган мамлакатлардаги ерлар Темур хонадонининг аъзолари ҳамда унинг аъенлари ва руҳонийлар (мусулмон дин пешволари Темур истилоларини бутун чоралар билан қўллаб-қувватларди) ўртасида бўлиб олинарди Ер суюрғол асосида бўлинарди Меросга қолдириладиган суюрғол йирик ер эгалигининг энг кўп тарқалган формаси бўлиб қолди Ер эгалигининг бу формаси суд, солиқ ва маъмурий соҳаларда катта ҳуқуқларга эга эди

Табиийки, Темур ҳарбий ишни ташкил этишга кўп эътибор берарди Ўтрок ва кўчманчи қабилалардан йиғилган доимий кўп сонли армия қатъий интизомга бўйсунарди, аммо бу армияга бўйсундириладиган мамлакатлар аҳолисини таъминлаш эркинлиги берилиб қўйилган эди Темур армиясида отлиқ қўшинлар асосий роль ўйнарди Артиллерияга ҳам эътибор беришарди, аммо тўплар анча жўн бўлиб, унча самара бермасди Аммо Темур армияси шаҳарларни олиш учун ишлатиладиган ҳар хил камал қуроллари—тош бўрон қилувчи, нефть отувчи, девор тешувчи ва бошқа «машиналар» билан мўл-кўл таъминланган эди

Темур ўзидан илгари ўтган золимлар — қадимги дуне ва ўрта аср истилочилари сингари жуда катта муҳташам иншоотлар билан ўз номини абадийлаштиришга ҳаракат қилди У Самарқандни ва бошқа шаҳарларни безаш учун энг машҳур меъморлар, малакали ғишт терувчилар, керамикачилар, тош йўнувчилар, моҳир дурадгорлар ва шу сингариларни жалб қилди Самарқандда унинг учун ажойиб сарой —«Оқ сарой», жуда катта жоме мачити, мақбара ва бошқа бинолар қурилди Мовароуннаҳрда Темур даврида ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ишлари анча жонланди, ҳайдаб келтирилган асирларнинг текин кучидан фойдаланиш туфайли суғориш системаси анча кенгайтирилди Бироқ умуман Мовароуннаҳр Темур истилоларидан жуда кам нарса ютди Меҳнаткашлар оммаси—ҳунармандлар ва деҳқонлар оғир, ҳуқуқсиз аҳволда эдилар, улар катта солиқлар тўлашга, ўз фарзандларини аскарликка беришга мажбур эдилар Армияга олинган йигитларнинг кўплари қайтиб келмас эди Темур истилолари Мовароуннаҳрнинг ўзи учун қандай оқибатларга эга эканлиги шубҳали ва проблематик бўлса, Темур урушлари забт этилган мамлакатларга нималар келтиргани ҳақидаги саволга тамомила салбий жавоб беришга тўғри келади. Бу мамлакатлар учун Темур истилолари ҳамда систематик қирғин, талашлар ва зулм қилиниши жуда катта офат бўлиб тушди. Аҳоли сон-саноқсиз азоб-уқубат чекар, юз минглаб, ҳатто миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қурир эди Бу эса хўжаликни вайрон қилар, халқни қўпол миллий зулм ва асоратга маҳкум этарди.

Темур империясининг емирилиши. Турли миллий элементлар-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дан тузилган, кўпол ҳарбий куч билан бирлаштирилган, муайян ягона иқтисодий базага эга бўлмаган Темур империяси ўткинчи ва қисқа муддатли империя бўлди. 1405 йилда жаҳонгир вафот этгач, тезда унинг ерлари бўлиниб кетди Темурнинг ўғли ва вориси султон Шоҳруҳ (1405—1447)[1] Ўрта Осиё, Афғонистон ва Эроннинг ўз назорати остида қолдирди Шоҳруҳ ўз пойтахтини Ҳирот шаҳрига (Хуросонга) кўчириб, Мовароуннаҳрни ўз ўғли Улуғбекка ажратиб берди Улугбек 1409—1449 йилларда ҳукмронлик қилди, Улуғбек Темурнинг охирги мўътабар авлоди эди Самарқанд шаҳрида катта расадхона қурилиши унинг номи билан боғланган Султон Шоҳруҳ вафотидан кейинги икки йил мобайнида Улуғбек бутун темурийлар давлатининг султони бўлди Аммо 1449 йилда у норози мусулмон руҳонийлари иштирокида ўз ўғли томонидан тахтдан туширилди

1469 йилда Мовароуннаҳр билан Хуросон бир-биридан бутунлай ажралди Шундан кейин икки катта давлатнинг ҳар бири кўпгина қисмларга бўлиниб кетди Феодал тарқоқлиги авж олиб кетди Амир ва беклар бошчилигидаги ўнларча майда князликлар бир-бири билан узлуксиз уруш олиб борувчи «мустақил» давлатлардан иборат эди

XIV—XV асрларда Ўрта Осиё халқларининг маданияти. Ўрта Осиё ишлаб чиқариш кучлари XIV—XV асрларда анча ривожланган шароитда деҳқончиликка ва ўтроқ ҳаетга ўтилиши, суғориш системасининг кенгайиши, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, савдо алоқаларининг кенгайиши, шунингдек, ўша даврда Ўрта Осиеда яшаган турли халқлар хўжалик ва маданият соҳасидаги ютукларининг айирбошланиши натижасида Ўрта Осиёда маданият анчагина ютуқларга эришди Темур даврида Самарқандда катта қурилиш ишлари олиб борилганлиги, Мовароуннаҳрда ҳунармандчилик ривожланиб, ҳинд ҳарбий асирларидан иборат ҳунармандларнинг кўплаб келтирилиши натижасида ҳунармандчилик техникаси анча ривожланганн ҳақида гапириб ўтган эдик Аммо Урта Осиёда XIV—XV асрларда фан ҳам ғоят ривож топди Ўрта Осиёнинг шу даврда яшаган кўпгина атоқли олимлари маълум

Юқорида номи тилга олинган темурийлардан бири султон Улуғбек математика ва астрономияни ривожлантириш учун жуда кўп иш қилган машҳур олимлардан бўлиб, у кўп йиллар давомида Самарқанддаги ўз астрономик обсерваториясида ишлаган ва ўз даври учун ғоят аниқ астрономик жадваллар тузган эди. Бу жадваллар Шарқ мамлакатларидагина эмас, балки Ғарбда ҳам машҳур бўлган

Машҳур Мир Алишер Навоий (1441—1501) XV асрда яшаган буюк шоир, ўзбек адабиётининг асосчиси бўлди Бутун

---

[1] Темурнинг ўзи амирлик рутбаси билан кифояланиб, Чингизхон авлодидан бўлган қўғирчоқ султонларни сақлаб қолишни мақсадга мувофиқроқ деб ҳисобламаган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

умрини фикр эркинлиги учун курашга бағишлаган инсонпарвар, ватанпарвар Навоий ўз шеърларида инсоннинг олижаноб фазилатларини, самимий севги гўзаллигини, билимга меҳрни тараннум қилди «Фарҳод ва Ширин», «Сабъан сайера» ва шу сингарилар унинг энг яхши асарларидир Навоий Ҳиротда яшади ва бу ерда темурий султонларидан бирининг вазири бўлди

Яна бир буюк шоир Абдураҳмон Жомий (1414—1492) ҳам Ҳиротда ва қисман Самарқандда яшади Унинг энг яхши бадиий асарлари —«Баҳористон» ва «Хафт авранг» («Етти тахт») асарларидир Жомий тожик адабиетининг асосчиси ҳисобланади[1] Уни Мовароуннаҳрда, Эрон ва Ҳиндистонда ғоят қадрлашарди Жомий табиат, математика, астрономия фанларини, грек ва шарқ фалсафасини ўрганиб, ўз даврининг чинакам донишманди, энциклопедисти бўлган эди

XXXIV БОБ

XIII—XVI АСРЛАРДА ҲИНДИСТОН

Деҳли султонлиги. 1206 йилда Ғазна султонларидан мустақил бўлиб олган Деҳли султонлиги XIII ва XIV аср давомида анча катта давлат сифатида яшади

Деҳли султонлиги айниқса XIII аср охири ва XIV аср бошларида кенгайди, бу вақтда унинг составига Шимолий Ҳиндистондан ташқари, Марказий Ҳиндистон вилоятлари ва Декан ясси тоғлигидаги кўпчилик давлатлар кирарди. Декан 1306—1310 йилларда султон Оловиддин Хилжий томонидан босиб олинди Навбатдаги султонлардан бири — Муҳаммад Туғлақ (1325—1351) деярли бутун Ҳиндистонни бўйсундириб, ҳатто Эрон билан Хитойни ҳам забт этишни орзу қилган эди. Аммо султонликнинг кенгайиши мустаҳкам характерга эга эмас эди XIV аср ўрталарида Декан ажралиб чиқди, кўп ўтмай Деҳлидан шимолдаги кўпгина вилоятлар, шу жумладан, Бенгалия ажралиб кетди Деҳли султонлиги составига кирган кўпчилик вилоятлар XIV асрнинг иккинчи ярмида мустақил давлатга айланиб олди Султон Деҳлининг ўзида унча мустаҳкам ҳокимиятга эга эмасди, чунки у ерда феодалларнинг турли гуруҳлари ўртасида ҳокимият учун узлуксиз кураш борарди.

Деҳли султонлиги даврида феодал тузумининг ўзига хос хусусиятлари. XIII—XVI асрларда Ҳиндистонда феодал тузуми ўзига хос тарзда ривожланди Бир томондан, Ҳиндистонда мусулмон ер эгалиги системаси қарор топиб, шу туфайли бутун ерлар

---

[1] Тожиклар XIV асрдаёқ ўзининг алоҳида тилига эга бўлган халқ сифатида шаклланган эди Бу тил асосан шарқий эрон тил группасига оид бўлиб, унда анчагина турк элементлари мавжуд Асосан турк тилида гаплашадиган ўзбек халқи узил-кесил XV—XVI асрларда шаклланган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

давлат бошлиғи—султоннинг мулки деб қараларди Келгинди мусулмон феодаллари султоннинг ҳарбий хизматчиси бўлиб, ундан иқта — вақтинча ва умрбод фойдаланиш учун ер олардилар Улар аҳолидан (деҳқонлардан) рента ундириб олиш ҳуқуқига эга эдилар Иккинчи томондан, мамлакатда маҳаллий феодаллар — князлар (рожалар) сақланиб қолган эди Улар ўз вилоятларини амалда мустақил равишда бошқариб, султонга муайян миқдорда бож тўлардилар Ўрта ва майда ҳинд феодаллари — рожапутлар ва бошқалар—қисман мерос бўлиб қолган феодал мулкчилиги ҳуқуқи асосида, қисман ҳарбий хизматни ўтаб турган пайтда вақтинча бериладиган инъом тариқасида ерга эгалик қилардилар Вақт ўтиши билан келгинди иқтадорлар ҳам ернинг мероскўр эгаларига айланиб бордилар, аммо бу жараен XIV асрнинг охиригача ҳам тугалланмади Ерларнинг катта қисми ҳар иккала дин — маҳаллий, ҳинд дини (эски ибодатхона ер эгалиги) ҳамда янги, мусулмон (вақф ерлари) динидаги руҳонийларнинг қўлида эди

Бу даврда Ҳиндистондаги феодал тузумининг яна бир хусусияти — жамоачи деҳқон хўжаликларининг илгаригидек устун бўлиб қолганлигидир Маҳаллий ҳинд ва келгинди турк-мусулмон феодалларининг ўзлари одатда хўжалик билан шуғулланмас, балки қарам деҳқонлардан озиқ-овқат рентаси, қисман пул рентасини ундириб олардилар Баршчина ишлари мавжуд бўлган жойларда асосан қуллар ва паст табақа деҳқонлар меҳнатидан фойдаланиларди

XIII—XIV асрларда Ҳиндистон феодал тузумининг характерли хусусияти—шаҳар ҳаетининг анча интенсив ривожланишидир. Қадимги тарих давридаеқ мавжуд бўлган шаҳарлар қаторига султонлар ва уларнинг набиралари — феодалларнинг резиденцияси сифатида вужудга келган кўпгина янги шаҳарлар қўшилди Деҳли шаҳрининг ўзи ана шундай феодал-пойтахт шаҳри учун мисол бўла олади. Бу ерда жуда кўплаб сарой аҳли ва хизматчилари, аскарлар, амалдорлар ва шу сингарилардан ташқари, кўпгина ҳунармандлар ва савдогарлар яшаб, улар султон саройи ҳамда пойтахтдаги бошқа феодалларнинг иқтисодий эҳтиежларини қондирардилар

Ана шу шаҳар-резиденциялар ёки «шаҳар-қароргохлар»дан ташқари, Ҳиндистонда XIII—XIV асрларда Бенгалия қўлтиғи билан Араб денгизи соҳилида жойлашган ҳамда халқаро савдосотиқ билан боғланган кўпгина денгизбўйи шаҳарлари муваффақиятли ривожланди. Булар орасида, хусусан, Малабар соҳилида Гоа ва Қаликут, Камбай қўлтиғи соҳилида Камбай ажралиб турарди. Шимолий Ҳиндистонда карвон савдоси билан боғлиқ бир қанча шаҳарлар бор эди Булар орасида Агра, Панипа, Лахор, Мультан энг муҳимларидир Ҳинд ҳунармандларининг маҳсулоти бўлган жуда кўплаб буюмлар (аввало юқори сифатли ҳинд газламалари), шунингдек, турли зираворлар Европага ва Шимолий Африкага мунтазам юбориб турилларди Ҳиндистонга

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

жилқи, қалайи, мис, олтин, кумуш пуллар ва шу сингарилар ташиб келтириларди.

Темур ҳужуми. XIV асрда Ҳиндистон тамомила тарқоқ феодал мамлакат эди. Жуда кўп мусулмон ва ҳинд феодал давлатлари бир-бирлари билан узлуксиз кураш олиб борардилар. 50 ва 60-йиллар давомида султоннинг вассал рожалар билан олиб борган урушлари натижасида Бенгалия, Синд, Орисса ва Гужарат ғоят хонавайрон бўлган эди. 1366 йилда Гужаратдаги қўзғолон бостирилган, султон Феруз қўзғолонининг асосий ўчоқларида ҳиндларни батамом қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди. Шафқатсиз феодал эксплуатацияси ва тўхтовсиз ички феодал урушлари Деҳли султонлиги таназзулининг асосий сабаблари бўлди. 70—80-йилларда Деҳли султони ўз қўлида қолган озгина ерларни ҳам ҳимоя қилишга қодир эмасди. Марказий ҳокимиятнинг бу заифлиги емон оқибатларга олиб келди, Ҳиндистонни янги чет эл ҳужумларига қарши қаршилик кўрсата олмайдиган қилиб қўйди. XIII аср охири ва XIV аср бошларидаёқ айрим мўғул отрядлари Шимолий Ҳиндистон ерларига бостириб кирди ва ҳатто Лоҳур ва Деҳли каби катта шаҳарларнинг дарвозаларигача кела бошлади. Кўчманчиларнинг ҳужумлари, қийинчилик билан бўлса-да, қайтариларди. Аммо шимолий ўлкаларнинг вайрон қилиниши, аҳолининг таланиши ва бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги, саноат ва савдонинг тушкунликка юз тутиб кетиши Ҳиндистоннинг иқтисодий аҳволига тобора емон таъсир қилди. XIV аср охирларида Ҳиндистон Темурнинг босқинчи галалари томонидан яна ҳам даҳшатлироқ хароб ва хонавайрон қилинди.

Темур 1398 йилнинг кузида 120 минг аскари билан Ҳиндистонга бостириб кирди. Деҳли султони шу қадар катта армиянинг ҳужумини тўхтата олмади. Темур Ҳинд даресидан ўтиб, Панжобдаги шаҳарларни бирин-кетин ишғол қилди, ҳамма ёқни талади ва куйдирди. Темурнинг ўзи мусулмон эди. Шундай бўлса ҳам, аҳолининг қандай динга мансублигидан қатъи назар, «мўъмин-мусулмонми» е «кофир»ми, барибир еппасига қириб ташлайверди. Пойтахт ўлжа тарзида солдатлар ихтиёрига топширилди. Пойтахтнинг ўн минглаб аҳолиси қириб ташланди, шаҳарликларнинг бир қисми қочиб кетди, кўплари асир олинди. Деҳлидаги жуда кўп ҳунармандларни — тош-тараш усталар ва бошқа бинокорларни Темур кейин ғалаба шарафига Самарқандда катта жоме қуришга мажбур этиш учун, асир қилиб олишни буюрди. Темур «жуда кўп асир ва ўлжа олиб», 1399 йилнинг баҳорида Самарқандга қайтиб келди.

Темурдан кейин Ҳиндистоннинг аҳволи. Темур Ҳиндистонни тамомила хонавайрон қилди. Усиз ҳам заиф бўлган Деҳли султонлигига Темур қақшатқич зарба берди. Аммо Темур Ҳиндистонни бирлаштириш ва ҳатто уни Ўрта Осиёдаги ўз ерлари билан бирор даражада мустаҳкам боғлаш мақсадини қўймаган эди. Бошқа юришлар билан (булар орасида айниқса катта аҳамиятга

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

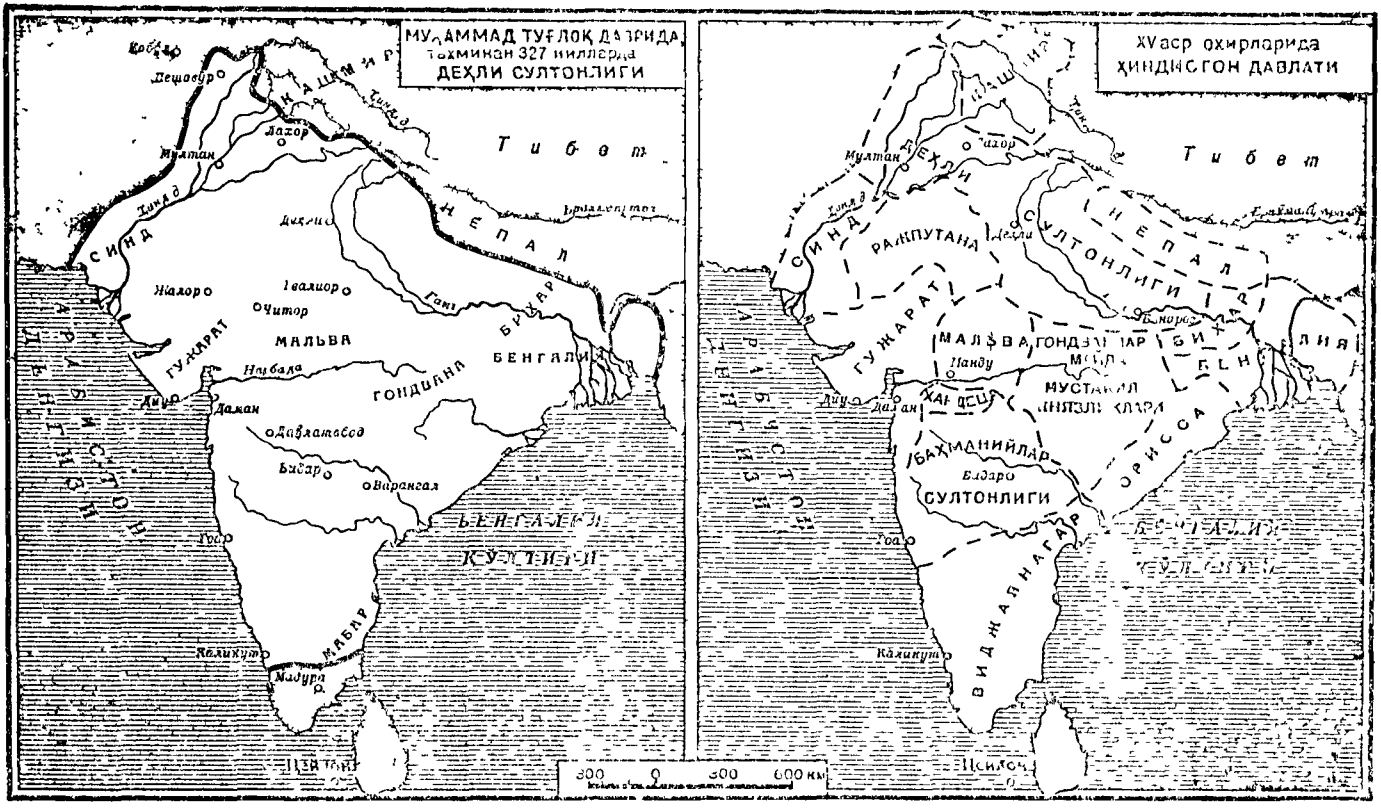

Деҳли султонлиги ва унинг парчаланиб кетиши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

эга бўлган Кичик Осиедаги Усмон туркларига қарши юриш билан) банд бўлган Темур Ҳиндистонни ўз холига ташлаб қўя қолди Темур вафотидан кейин Ҳиндистон чет эл зулмидан қутулиб, ўзининг бакувват, мустақил давлатини тузиши мумкиндек туюларди Аммо XV асрда Ҳиндистонни бирлаштириш яна ҳам қийинлашди Доимо бирлаштириш маркази бўлиб колган Шимолий Ҳиндистон Темур ҳужуми туфайли неча ўн йиллар давомида қаттиқ иқтисодий кризисни бошидан кечирди Аммо Темур ҳужумининг бошқа бир оқибати ҳам бўлди Темур ҳужумидан кейин мусулмон феодаллари билан ҳинд феодаллари ўртасидаги ўзаро кураш яна ҳам кучайди. Илгари вақтларда катта таъсирга эга бўлган шимолий мусулмон князлари энди заифлашиб, аввалги гегемонликларини қўлда сақлай олмай қолдилар Жанубдаги ҳинд рожалари, гарчи бир қадар кучайган бўлсаларда, ўз кучлари билан бирлаштириш даражасида етарли қудратга эга эмасдилар. Икки гуруҳ ҳинд феодалларининг кураши Ҳиндистоннинг шимоли билан жанубидаги миллий ва социал-иқтисодий фарқни акс эттириб, бир-бирига қаттиқ душман бўлган икки хил диний (ислом ва хинду) идеология кураши формасига айланди ҳамда самарасиз тарзда жуда чўзилиб кетиб, мамлакатни яна чет эл интервенцияси хавфи остида колдирди

Жанубий Ҳиндистон давлати — Бахмани ва Вижаянагар. XIV—XV асрларда Ҳиндистоннинг жанубида анча йирик давлатлар мавжуд эди Улардан бири Бахмани давлати Ғарбий Декан территориясида жойлашган бўлиб, унинг пойтахти йирик шаҳар Бидар эди. Бу давлат 1347 йилда Деҳлидан ажралиб, ташкил топди У 1482 йилгача яшади ва шундан кейин бир неча князликка бўлиниб кетди Рус савдогари, сайеҳ Афанасий Никитин худди шу давлатда 1469—1472 йилларда (у энг гуллаган пайтда) бўлиб, Ҳиндистоннинг бу қисмидаги феодаллар ва оддий халқ турмушини ёркин, ажойиб тарзда баён қилди.

Бахманидан жанубда жойлашган яна бир давлат — Вижаянагар давлати эди. Бу давлатга тахминан 1336 йилда асос солиниб, 1486 йилгача яшади Унинг тарихи қўшни Бахмани билан деярли тўхтовсиз уруш олиб бориш билан ўтди Бу урушлар ҳар иккала давлатни заифлаштириб, уларнинг янада майдароқ князликларга бўлиниб кетишини тезлаштирди Вижаянагарга қарайдиган Малабар соҳили Ғарбий Европа мустамлакачилари кириб келган дастлабки территория бўлди. Бахмани билан Вижаянагар ўртасидаги ўзаро урушлар, шунингдек, XV аср охирларида кучайган феодаллар ўртасидаги ўзаро низолар Ғарбий Европа мустамлакачиларига Малабар соҳилидаги бир қанча таянч пунктларини деярли тўсиқсиз ишғол қилиш имконини берди Бу пунктлар европаликларнинг шундан кейин Жанубий ва Шарқий Осиёда мустамлакаларни босиб олишларида жуда катта роль ўйнади.

Ҳиндистонда европаликларнинг пайдо бўлиши. 1498 йилда Васко да Гама эскадраси Малабар қирғоғида пайдо бўлиб, Кали-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кут шаҳрига тушди Португаллар XVI аср бошларидаек Ҳиндистоннинг ғарбий ва жанубий қирғоқларида бир қанча жойларни эгалладилар Португаллар Ҳинд океани, Форс кўлтиғи ва Қизил денгизда ҳукмрон бўлиб олдилар Улар кенг суратда денгиз қароқчилиги билан шуғулланардилар, ҳинд кемаларига ҳужум қилиб, уларни талардилар Улар босиб олган территория умуман Гоа шаҳри, Цейлон ороли ва яна бошқа бир неча жойдангина иборат бўлса-да, талончилик экспедициялари мамлакатнинг анча ичкарисига кириб борар эди Португаллар европаликлар ичида Ҳиндистонни мустамлакачилик эксплуатациясига биринчи бўлиб дучор қилдилар Кейинчалик, XVI аср охири ва XVII аср бошларида уларга голландлар ва инглизлар келиб қўшилди

Деҳли султонлигининг тушкунликка учраши. XV аср мобайнида Деҳли султонлиги буюк давлат бўлмай қолган эди Деҳли шаҳри ва унинг атрофидаги ерлар ҳукмрони Деҳлининг буюк султони деган дабдабали унвонга эга бўлса ҳам, у Шимолий Ҳиндистондаги оддий давлат-князликлардан бири эди Энг йирик давлат — кўшни Бенгалия князлиги эди, бироқ у ҳам доимо Шимолий Ҳиндистон учун гегемонлик ролини ўз зиммасига ололмас эди Феодал тарқоқлиги,қўшни князликларнинг рақобати ва ўзаро урушлари, айрим хусусий феодаллар ҳам, кўпдан-кўп майда ҳукуматлар ҳам ундириб оладиган солиқларнинг ўсиши шароитида мамлакат меҳнаткаш аҳолисини эксплуатация қилиш янада кучанди Деҳқонлар солик ва рента тўлашдан бош тортишар, ўрмонларга қочиб, давлат солиқларини йиғувчилардан ва ўз феодалларининг зўравонлигидан яширинишар эди Баъзан қаҳатчилик ва очарчилик натижасида деҳқонларнинг стихияли ғалаенлари бўлиб турарди

Тарқоқ, синфий кураш кескинлашган, мусулмон ва ҳинд феодалларидан иборат бир-бирига душман икки гуруҳга бўлинган Ҳиндистон мўғул-туркларнинг янги ҳамласи олдида тамомила ҳимоясиз бўлиб қолган эди

Шимолий Ҳиндистоннинг Бобир томонидан босиб олиниши 1526 йилда Темурнинг эвараси — амир Бобир афғон тоғ йўллари орқали Ҳиндистонга кириб борди Аввал Бобир Самарқанд шаҳрида ҳукмрон эди, аммо у ердан маҳаллий феодал зодагонлари томонидан хайдалди Мовароуннаҳрдан ҳайдалган Бобир Афғонистоннн ва қисман Шарқий Эрон (Хуросон)нн босиб олди Қобул ва Ғазна шаҳарлари унинг қўлига ўтди Бу ердан Бобир асосан ўрта Осиё туркларн, хуросонликлар ва афғонлардан иборат 20 минг кишилик қўшин билан Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилди Ҳиндистон учун қатъий жанг Панипат текислигида (Деҳлидан шимол томонда) 1526 йил 21 апрелда бўлди Деҳлининг Лоди династиясидан бўлган Деҳлининг сўнгги султони Иброҳим бу жангда ўлдирилди Шундан кейин Бобир Деҳлини босиб олиб, ўзини Ҳиндистон императори (тўғрироғи — шоҳ) деб эълон қилди Келгуси 1527 йилда мусулмон ва ҳинд князлари коалициясн сон жихатидан Бобир қўшинидан бир неча марта

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кўп келадиган, 100 минг кишилик жуда катта кўшин тўплади Лекин Бобир Агра шаҳри яқинидаги Канвар ени да бўлган жангда коалицияни тор-мор қилишга муваффақ бўлди Шундан кейинги йилларда Бобир Бихар билан Бенгалия вилоятларини истило қилди Шимолий Ҳиндистон ва Афғонистон ерларидан иборат бўлган катта бир давлат вужудга келиб, бу давлат Буюк Мўғуллар империяси[1] деган ном олди Бобир ворислари даврида Буюк Мўғуллар ҳокимияти ўрта ва Жанубий Ҳиндистонга тарқалди

XXXV БОБ

XIII—XVI АСРЛАРДА ХИТОЙ

Хитой мўғуллар династияси ҳукмронлиги остида. Дастлаб Хубилай замонида (1259—1294) Хитойнинг шимолида ташкил топган мўғуллар монархияси Марказий Хитойга, сўнгра эса, Жанубий Хитойга ҳам ейилди 1278 йилда илгариги Сун династиясининг пойтахти бўлган Ханьчжоу шаҳри олинди 1279 йилда Жанубий Хитой тамомила истило қилинди Янги династия 1264 йилдаёқ Юань династияси деган ном олди.

Мўғуллар истилоси Осиё ва Европанинг бошқа мамлакатлари учун қандай даҳшатли бўлган бўлса, Хитой учун ҳам шундай даҳшатли бўлди Бир неча ўн йилга чўзилган (агар Чингизхоннинг юришидан бошлаб ҳисоб қилинса) мўғуллар истилоси вақтида Хитой беҳисоб қурбонлар берди, кўпдан-кўп мол-мулкдан маҳрум бўлди Мўғуллар хитойларнинг экин ерларини тақир чўлга ва бир қисмини ўз подаларини боқиш учун яйловларга айлантирдилар Шаҳар ва қишлоқларни раҳмсиз таладилар Хитой халқига оғир-оғир солиқлар солдилар Хусусан, мўғуллар олиб борадиган урушлар муносабати билан уларнинг талабига мувофиқ ҳар хил юкларни ташиб бериш тарзидаги йилқи солиғи хитой деҳқонлари зиммасига оғир юк бўлиб тушарди Мўғуллар, шунингдек ўз қўшинлари учун аҳолидан доимо йилқиларни тортиб олардилар, бу эса умуман қишлоқ хўжалигига жуда катта зарар етказарди

Юань династияси даврида асосий ҳарбий куч мўғулларнинг ўзидан иборат бўлса ҳам, армияга маҳаллий хитой аҳолиси кенг кўламда, асосан, хизмат кўрсатувчи ишларга юк ташувчи, ер қазувчи, шаҳарларни қамал қилиш вақтида ишчи ва шу сингари ишларга жалб қилинарди Қонун бўйича бундай ишларга ўн кишидан бир кишини олиш лозим бўлса ҳам, амалда анча кўп одам олинарди

[1] Аслида Ҳиндистон 1526 йилда турклар ҳамда афғон ва Шарқий Эрон кабилалари томонидан босиб олинган эди Аммо Бобир ўзини Чингизхон авлодига мансуб деб даъво қилди Мўғуллар империяси деган нотўғри ном шундан келиб чиққан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Мўғуллар истилоси натижасида Хитой шаҳар аҳолиси ҳам Хитой деҳқонлари сингари қашшоқ аҳволга тушиб қолдилар. Шаҳарлардаги кўплаб ҳунармандлар мўғуллар томонидан қулга айлантирилди ва уларнинг бир қисми мўғул қўшинларининг бошқа мамлакатларга кўпдан-кўп юришлари вақтида уларга хизмат кўрсатиш учун Хитойдан олиб кетилди. Хусусан катта деворларни тешувчи ва тош отувчи қуроллар ишлаб чиқариш бўйича хитой ҳунарманд-мутахассисларининг тақдири шундай бўлди. Бу қуроллар мўғул истилочиларига шаҳар ва қалъаларни қамал қилиш вақтида зарур эди.

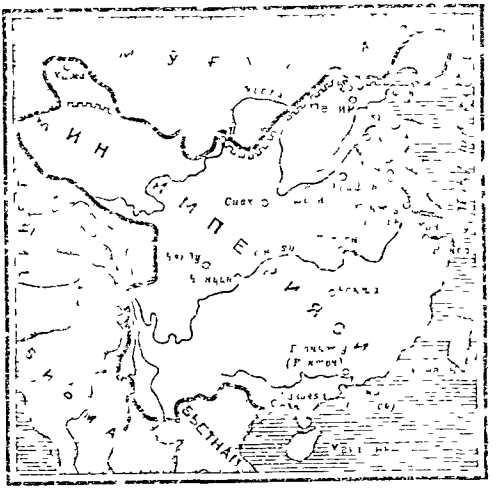

XIV—XV асрларда Хитой

XI—XII асрлардаёқ, Сун династияси ҳукмронлик қилган даврда, Хитойда хусусий катта ер эгалиги анча кенгайди, кўпдан-кўп хусусий мулклар ташкил этилиб, уларда қарам ижарачи деҳқонлар меҳнатидан фойдаланилди. Бу деҳқонлар аслида крепостнойларга айлантирилган эди. Мўғуллар даврида бу процесс давом этди. Мўғул зодагонлари кўпгина ерларни ўз қўлларига ўтказиб олишлари натижасида хусусий мулклар сони кўпайди. Мўғуллар даврида будда монастирларига қарашли ерлар анча кенгайди. Мулкка айлантирилган ерлардаги деҳқонлар аҳволи кескин оғирлашди, улар тамомила крепостнойларга айланди. Деҳқонлар сотилар ва сотиб олинарди, қарам деҳқонларнинг мажбуриятлари, рента ва бошқа солиқлар тобора ошиб борди, уларнинг хаҳми энди тамомила феодаллар ўзбошимчалигига боғлиқ бўлиб қолди.

Мўғулларнинг шиддатли зулмини шаҳарликлар ҳам сеза бошладилар. Шаҳар цехлари ва гильдиялари хазинага солиқ тариқасида жуда катта пул тўлашга мажбур эдилар. Солиқ миқдорини айрим ҳунармандлар ва савдогарлар учун мўғулларнинг ўзлари белгилардилар. Ҳунармандчилик маҳсулотларининг катта қисми мўғул давлатига бепул, узига хос реквизиция тарикасида топширилади.

XIII аср охири — XIV аср бошларидаёқ мўғуллар хитойларнинг кучли таъсири остига тушиб қолдилар. Улар хитой тилида гапирадиган бўлдилар, хитой езувини ўзлаштирдилар ва хитойларнинг илгариги идора усулини қабул қилдилар. Иккинчи томондан, Хитойнинг мўғул давлатлари системасига киритилиши туфайли эндиликда Хитой илгариги Тан ва Сун «миллий» ди-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

настиялари замонидагидан ҳам кўра кўпроқ даражада савдосотиқ ишларида иштирок қила оладиган бўлди Хитойда Эрон, араб, Ўрта Осиё ва ҳинд савдогарлари пайдо бўлди. Хубалай замонида Хитойга борган венециялик сайёҳ Марко Полонинг айтишига қараганда, хитой ипаги, чинниси, темири ва миси «дунеининг ҳамма бурчагига» чиқазилган Бироқ, Хитойдан турли мамлакатларга мол чиқаришдан келадиган иқтисодий ва сиесий самарадан даставвал мўғул зодагонлари ва янги династия жалб қилган турк, эрон феодаллари ва савдогарлари фойдаланган Эски хитой бюрократияси ва Хитой савдогарлари ўзларини камситилган деб ҳисоб қилардилар Қенг хитой меҳнаткашлар оммасининг аҳволи яхшиланиш у еқда турсин, балки ўн йиллар давомида бюрократик-фискал зулм ва феодаллар эксплуатацияси остида эзила бориб, баттар емонлашиб кетди XIV асрда мўғул императорига қарши саройда бир неча марта фитна уюштирилди Аҳолининг кенгроқ доиралари ўртасида ўз олдига мамлакатни чет элдан келган ҳукмронлардан озод қилишни мақсад қилиб қўйган миллий-революцион ташкилотлар тузилди 1351 йилда Хэнань ва Шаньдунь вилоятларида «Оқ нилуфар» деган иттифоқ томонидан тайерланган «қизил пешанабоғлилар» қўзғолони бўлди 1356 йилда «қизил пешанабоғлилар» мўғул династиясининг пойтахти бўлган Яньцзин (Пекин) шаҳрини таҳдид остида қолдирдилар XIV асрнинг 60-йилларида Хитой вилоятларининг кўпчилигида мўғулларга қарши қўзғолонлар бўлди Миллий ҳаракатни ишга солувчи асосий куч деҳқонлар бўлди Қўзғолончи деҳқон армиясининг раҳбарларидан Чжу Юаньчжан император деб эълон қилинди (1369 йил) У таъсис қилган янги династия Мин династияси деб аталадиган бўлди. Бу династия 1368 йилдан то 1644 йилгача Хитойни идора қилди Бу династия дастлаб Нанкин шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олди, лекин кўп ўтмай (мўғуллар давридаги каби) марказ яна Яньцзин шаҳрига кўчирилади, бу шаҳар энди Пекин деган янги расмий ном олди.

Мин династиясининг идора қилиши. Феодализмнинг янада ривожланиши. Халқ ичидан чиққан янги династия аввалига меҳнаткашларнинг аҳволини бир қадар енгиллаштирадиган снесат олиб борди. Масалан, солиқларни тенгроқ тақсим қилиш мақсадида солиқ рўйхатлари қайтадан кўриб чиқилди Мўғул зодагонларининг ерлари мусодара қилиниши натижасида давлат деҳқонларининг сони хийла кўпайди Боқимандаларни кечиш тўғрисида Чжу Юань-чжан бир неча марта фармон чиқарди XIV аср охирлари ва XV асрнинг биринчи ярмида ирригация соҳасида қизғин ишлар олиб борилди Ҳукумат мамлакатда ҳунармандчиликнинг ривожланишига ердам қилди. Шаҳарлардаги ҳунармандлар тўлайдиган солиқлар ҳам дастлабки пайтларда бир қадар камайтирилиб, солиқ зулми сусайтирилди

Лекин шу билан бирга «деҳқонлар императори» бирон-бир социал революция қилишни ўйламасди Катта ер эгалари аввал

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бошқа гарчи сал чеклаб қўйилган бўлса-да, умуман сақланиб қолди. Бу нарса аслида ўсишда ва мустаҳкамланишда давом этди. Чжу Юань-чжанга ҳокимиятни қўлга олишда ердамлашган лашкарбошилар ва янги династиянинг актив тарафдорлари кўпгина ер мулкларини олдилар. Династия удел ерлар сифатида экинзор ва яйлов ерларнинг жуда катта майдонини ўз қўлига киритди, бу ерлардан олинган даромад император саройи ва шаҳзодаларнинг сарайларидаги харажатларни қопларди. Чжу Юань-чжаннинг 20 дан ортиқ ўғли бўлиб, уларнинг ҳаммаси юқори маъмурий лавозимни эгаллар ва айни вақтда энг йирик ер эгалари эди. Аммо император хонадонига тааллукли бўлмаган олий маъмурий шахслар ҳам кўплаб ер-мулкларнинг эгаси — феодал бўлиб олишарди. Император харамидаги маҳрамларга кўплаб ерлар бўлиб бериларди, улар янги династия даврида идора килиш ишларида гоят катта роль ўйнардилар.

Шаҳарларнинг ривожланиши. Мануфактура куртаклари. XIV—XVI асрларда Хитойда саноатнинг ривожланишида анчагина ютуқларга эришилди. Шойи ва ип газламаларга пардоз бериш, қоғоз, шиша, чинни, лак тайерлаш, турли хилдаги кон саноати (олтин, кумуш, мис, темир рудаси, туз қазиб чиқариш) сингари ишлаб чиқариш тармоқлари энг кўп тарқалди. Қурилиш саноати кенг тус олди. Пекин, Нанкин ва бошқа шаҳарларда кўплаб саройлар, ибодатхоналар, безакли миноралар, кўприклар, арклар, турли калъа иншоотлари курилди. Минлар даврида ҳам саноат, асосан ҳунармандчиликдан иборат бўлиб қолди. Бироқ саноатнинг айрим тармоклари, асосан қанта ишлаш саноатида мануфактура типидаги йирик устахоналар бор эди. Қуллар ва крепостной деҳқонлар меҳнатидан фойдаланиладиган кўпгина давлат мануфактуралари (хусусан, чинни ишлаб чиқарувчи мануфактуралар) мавжуд эди. Кон-руда казиб чиқариш саноатида мажбурий меҳнат тамомила ҳукмрон эди.

Минларнинг ташқи сиёсати. Ўз ички аҳволини мустаҳкамлаб олган династия янги ерлар босиб олиш ҳамда Хитойнинг ташқи бозорларини кенгайтириш максадида истилочилик юришни уюштирди. Чжу Юань-чжан замонидаёқ Корея билан Тибет Хитой императори ҳукмронлиги остида эди. Унинг ворислари Аннамни истило қилдилар ва Индонезияга, Ҳинди-Хитойга, Малаккага ҳарбий экспедициялар юбордилар. Бу мамлакатлардаги кичикроқ хокимларнинг бир қисми Хитой императорининг олий ҳокимиятини тан олди. Хитойлар Индонезия билан Ҳинди-Хитойга кўплаб кўчиб бора бошладилар.

Мин ҳукумати Ҳинди-Хитой, Индонезия, Ҳиндистон ва хатто Шарқий Африка қирғоқларига систематик тарзда йирик ҳарбий денгиз экспедицияларини юбориб турди. Адмирал Чжэн-Хэ бошчилигида 1403—1433 йиллар мобайнида юборилган еттита экспедиция денгиз юришлари айниқса катта бўлган эди.

XVI асрда Мин империясига бировларга хужум килиш эмас, балки бундан кейин ўз мамлакатининг чегараларини мудофаа

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Чжэ-Хэ юрган сув йўли

қилишга тўғри келди. Ғарб томондан унга мўғуллар хавф солиб турарди 1550 йилда Чингизхон авлодидан бири катта қўшин билан Пекинга бостириб келиб, шаҳар чеккаларига ўт қўйиб кетди XVI асрнинг иккинчи ярмида, айниқса 60-йилларда, Хитой японлар агрессиясига қарши оғир кураш олиб боришга мажбур бўлди Шундай бўлса-да, Мин династияси самурайлар ҳужумини қайтаришга куч топди ва шу асрнинг энг охирида улар қитъадан суриб чиқарилди

Хитойда европаликларнинг пайдо бўлиши. XVI аср бошларида Хитойга европаликлар кириб кела бошлади 1516 йилда бу ерга (Кантон портига) биринчи бўлиб португалларнинг кемалари келди XVI асрнинг 40-йилларида португаллар Хитой қирғоқларида бир неча колония барпо қилдилар Лекин мустамлакачиларнинг тамагирликларидан ғазабга келган маҳаллий аҳоли 50-йилларнинг бошларига келиб уларнинг ҳаммасини яксон қилди 1557 йилда босиб олинган Макаодагина (Кантондан жануб томонда) португаллар концессия олиб, анча мустаҳкамланиб олишга муваффақ бўлдилар XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида Хитойда испанлар, голландлар, инглизлар ва французлар пайдо бўлди Аммо Мин ҳукумати чет элликларнинг бир оз бўлса ҳам Хитойнинг ичкарисига суқилиб киришларига йўл қўймади XVI асрда Европа савдогарларининг Хиндистон ва Индонезия билан олиб борган савдо-сотиқларига қараганда, Хитой билан бўлган савдо оборотлари жуда озгина эди Хитой руслар билан биринчи марта XVI асрнинг иккинчи ярмида алоқа қила бошлади

XV—XVI асрларда Хитойда синфий зиддиятларнинг кескинлашуви. XV—XVI асрларда Хитойда синфий зиддиятлар ғоят кескинлашиб кетди Қишлоқда феодал зулмининг кучайиши, судхўрликнинг ейилиши, солиқларнинг ошиб бориши халқ оммасининг норозилигини келтириб чиқарди Минлар ҳукмронлик қилган даврдаги энг ирик деҳқон қўзғолонлари орасида ижарачи Дэн Мао-ци бошчилигида 1448—1449 йилларда Фуцзянь вилоятида бўлган қўзғолон машҳурдир. Унинг тевараги ўзи сингари неча ўн минглаб майда ижарачи деҳқонлар тўпланди Бу

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

деҳқонлар аслида феодал ер эгаларига крепостной қарам бўлиб қолган эдилар Қўзголончилар «эски», одатдаги рентани талаб қилиб, оширилган ижара ҳақини тўлашдан бош тортдилар XVI асрнинг бошларида деҳқон қўзғолонлари, қисман шаҳар қўзғолонлари жанубий вилоятлар — Гуандун, Гуанси, Хунань ва Хубэйни, жануби-шарқда — Цзянсини, ғарбда — Сичуанни, шимолда — Шэньсини қамраб олди

Айни вақтда XV—XVI асрларда Хитойда ҳукмрон синфнинг ўзида турли гуруҳлар кураши давом этаетган эди

Мин императорларшнинг идора қилишига, юқорида антиб ўтилганидек, маҳрамлар катта таъсир кўрсатардилар Улар жуда катта бойлик орттирган бўлиб, императорга яқин туришлари туфайли юқори ва энг даромадли лавозимларни ўз қўлларига киритиб олган эдилар Том маъноси билан текинхўр бўлган бу тор сарой аҳлининг хўжайинлик қилиши феодалларнинг кенгроқ доираси, хусусан «шэньши» деб аталувчи олимлар табакасининг қаршилигини келтириб чиқарди

1506 йилда маҳрамлар марказий бошқарувни тамомила қўлга киритиб олдилар ва уни 15 йил давомида (1521 йилгача) ўз қўлларида тутиб турдилар Оппозициянинг катта куч-ғайрат сарфлаши натижасидагина бу тўда ҳокимиятдан четлаштирилди, маҳрамларнинг айримлари қатл этилиб, мол-мулки мусодара қилинди Бироқ бир асрдан кейин — XVII асрнинг 20-йилларида маҳрамлар яна ҳокимиятни қўлга олиб, шэньшиларнинг кўпгина вакилларини таъқиб қилдилар ва қатл этдилар

XXXVI БОБ

XI—XVI АСРЛАРДА ЯПОНИЯ. КОРЕЙС ХАЛҚИНИНГ ЯПОНЛАР БОСҚИНИГА ҚАРШИ КУРАШИ

Япон феодализмининг вужудга келиши ва ривожланиши. Японияда феодал муносабатлари XI—XII асрларга келиб, катъий қарор топди Япон феодал поместьелари — с е э н л а р ўша вақтларда вужудга келди Сеэнлар отадан болага мерос бўлиб ўтарди ва улар ҳеч қандай солиқ тўламасди Будда монастирлари жуда кўп ерларга эгалик қилардилар (буддизм Японияга VII асрдаёқ келиб кирган эди) Дунёвий ва руҳоний феодалларнинг ерларида ишловчи крепостной аҳоли, қисман, бир замонлар хийла кўп сонли ташкил этган ва кейин ер олиб, қарам деҳқонларга айлантирилган собиқ қуллардан, қисман эса, турли япон уруғларининг оддий аъзолари авлодидан чиққан, кейинчалик эркинликдан маҳрум қилинган собиқ эркин жамоачи деҳқонлардан иборат бўлган Қишлоқ аҳолисидан анчаси давлат деҳқонлари си-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

фатида қолдирилиб, улар бевосита императорга ва унинг саройи-га карашли бўлиб, император амалдорларига солиқ тўлаганлар.

Япон феодаллари бир неча даражага бўлинарди. Энг катта феодаллар — х о н к э л а р, сўнгра уларнинг вассалари майда поместьели феодаллар — р е к а л а р бўлган Хонкэ ва рекаларнинг яна самурайлардан дружиналари бўлган Замон ўтиши билан ўрта аср Европасидаги рицарларга ўхшаш, с а м у р а й л а р н и н г ҳам бир қисми майда поместьели дворянларга айланганлар Самурайларнинг бир қисми ҳамон профессионал-дружиначи бўлиб қолаверган Самурайларда ер бўлмаган, фақат урушларда топган ўлжа ва ўз синьорларидан олган маоши билан кун кечирган

Ўрта аср Японияснидаги снесий тузум ўзига хос кўп хусусиятларга эга бўлган Бир томондан, Японияда XII асрдаёқ марказий император ҳокимияти — м и к а д о ўрнатилган Микадо бутун ернинг олий мулкдори деб эълон қилинган Уруғ зодагонлари микадо амалдорларига айлантирилган, улар губернатор ва шаҳар ҳокими сифатида айрим районлар ва областларни идора қилган Ерга, ҳунармандликка ва савдога Хитойдаги сингари мураккаб интенсив солиқ солинган Аммо, иккинчи томондан, бу ҳол феодалларнинг мустаҳкамланишига ва номигагина олий ҳокимият бўлган император ҳокимияти ва унинг ҳукумати қўл остида феодаллар тамомила мустақил идора қилган мамлакатнинг аслда парчаланиб кетишига халақит бермаган

Император ҳокимиятининг ўзи эса, кўп ўтмай реал аҳамиятини йўқотган Энг катта феодаллар ўртасидаги ўзаро низолар натижасида дин бошлиғи ҳам бўлган император қўлида диний ҳокимиятгина қолган, холос Дуневий олий ҳокимият эса энг кучли феодал — с е г у н қўлига, олий ҳоким қўлига ўтган

Сегунлик даставвал 1192 йилда, шимолий феодаллардан (Канто областидан) бири Минамото ўз рақиблари бўлган бошқа феодалларни самуранлардан тузилган қўшин ердами билан тормор келтириб, мамлакатнинг пойтахти Киотони олганидан кейин вужудга келади Минамото императорни ўз саройи билан Киотода қолдириб, ўзи эса Камакурадаги қасрида яшайди ва у ердан туриб император номидан давлатни идора қилади Шундай қилиб, Японияда икки параллел династия — император династияси ва сегун династияси ўрнатилади XIII асрда сегун вазифаси ҳам анча вақтгача номинал бўлиб қолади Минамото ворислари жуда еш бўлганлигидан, давлатни сиккэнлар (ҳокимлар) деган бошқа феодал хонадонларидан бўлган регентлар идора қилади.

Деҳконлар аҳволи. XII—XIII асрлардаёқ япон деҳқонларининг аҳволи жуда оғир эди Феодаллар ер эгалари сифатида қўлларидаги шахсий ва ҳарбий ҳокимиятдан ҳам, шунингдек, давлат ташкилоти ва унинг бутун молиявий-маъмурий системасидан ҳам кенг суратда фойдаланиб, деҳқонларга жуда кўп ҳар хил тўлов ва солиқлар солардилар Бир неча саройни — микадо,

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

сегун, сиккэн саройларини — таъминлаш мамлакатга жуда қиммат-га тушарди. Шу билан бирга катта ва майда феодалларнинг тинмай давом этган ўзаро урушлари мамлакатни хонавайрон қилар, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига тўсқинлик қиларди. Япон деҳқонлари кўп жиҳатдан шаҳар судхўрларига ҳам қарам эдилар, чунки солиқ йиғиш иши одатда судхўрларга топширилади. Деҳқонлар кўпинча келгуси йил ҳосилини гаровга қўйиб, судхўрлардан қарзга уруғлик олардилар. Ҳамиша очарчилик ва бунинг натижасида доим бўлиб турадиган юқумли касалликлар эпидемияси XIV ва XV асрларда япон қишлоқларида кенг тарқалган ҳодиса эди. Қишлоқдаги социал зиддиятлар жуда кескинлашиб кетганлигидан Японияда деҳқонлар қўзғолони кўп бўлиб турарди. XV асрда бундай қўзғолонлар айниқса кўп бўлди. 1428 йилда Киото шаҳри яқинида кўтарилган қўзғолон деҳқонларнинг биринчи катта қўзғолони эди. Бу ҳаракат тезда Ўрта Япониянинг бошқа қўшни вилоятларига ҳам тарқалди. Бунда қўзғолончи деҳқонлар «Йўқолсин самурайлар!» деган шиор остида курашдилар. Қўзғолончилар маҳаллий феодаллар юборган қўшинни тор-мор келтирди, фақат 20-йилларнинг охирига келибгина ҳаракат бостирилди.

Феодалларнинг дружиналаридан чиқиб кетиб, шу сабабли тирикчилиги учун ҳеч нарсаси қолмаган самурайларнинг бир қисми ҳам, 1441 йилдаги деҳқонлар қўзғолонида қатнашди. Улар р о н и н л а р деб аталган қочоқ феодал-самурайлар — кувилганлар эди. Бундан кейинги қўзғолонлар тўлқини XV асрнинг 50 ва 60-йилларида бўлди. 1461 йил аҳоли учун ниҳоятда оғир бўлди. Ўша йили ёлғиз Киотонинг ўзида очликдан 80 минг киши ўлди.

1532 йилда Киотонинг ўзида ва унинг атрофида катта қўзғолон кўтарилди. Қўзғолон ўзининг ғоят мураккаб составн билан мароқли эди. Унда ронинлар, деҳқонлар, шунингдек, Киото шаҳрида яшовчи ҳунармандлар, майда савдогарлар, ҳаммоллар, юк ташувчилар ва бошқа камбағаллар қатнашди.

Шаҳарларнинг ривожланиши. Шу билан бирга Японияда шаҳарлар, ҳунармандчилик ва савдо анча жадаллик билан ривожланиб борди. Японлар бундан анча илгари хитойлардан ипакчилик, металлургия, лак ишлаш ва бошқа ҳунарларни ўргандилар. Японияннинг ўзида темир, мис, олтин ва кумуш анча эрта ва кўп миқдорда қазиб чиқарила бошланганди. Японлар ажойиб қуроллар ясайдилар. Японлар ясаган қиличлар ўзларининг пишиқлиги билан анча машҳур бўлган. Уларни ҳар йили чет элларга ўн минглаб чиқариб турилган (масалан, 1483 йилда 67 минг қилич чиқарилган). Шунингдек, япон бадиий ҳунармандчилигининг буюмлари чинни, елпигич, лакланган буюмлар, суяк ва тошдан ясалган буюмлар ва ҳоказолар, шунингдек, ип ва шойи газламаларнинг баъзи навлари ҳам кўплаб четга чиқарилар эди. Япония, Корея, Хитой билан Тайвань, Филиппин ороллари, Вьетнам ва Сиам (ҳозирги Таиланд) билан қизғин савдо олиб борарди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Мамлакатда катта-катта портлар ьўп бўлиб, Сакаи, Хиого, Хаката, Нагасаки портларида бир неча ўн минглаб аҳоли яшаган.

Ягона давлатнинг ташкил топиши. Бир томондан, шаҳарларнинг ўсиши, саноат ва савдонинг ривожланиши ва, иккинчи томондан, мамлакатнинг аслда тарқоқ бўлиши ва мамлакат ичида феодал урушларнинг узлуксиз давом этиб туриши бир-бири билан мутлақо келиша олмайдиган ҳодиса эди Шу билан бирга деҳқонларнинг қудратли қўзғолонлари ҳам бутун феодал режимини ағдариб юбориш хавфини туғдирмоқда эди Мамлакатни бирлаштириб, марказлаштирилган давлат тузиш феодал синфининг кечиктириб бўлмайдиган вазифаси бўлиб қолди Кучлироқ, феодаллар ўзларининг самурай қўшинларига таяниб ҳамда маълум даражада ўсган ва мустаҳкамланган шаҳарларнинг ердами ва хайрихоҳлигига суяниб, бу вазифани ҳал этишга киришдилар.

Японияни дастлаб бирлаштирган, бир неча мустақил князь-феодалларни тор-мор қилган, бу даврга келиб ўзиеқ ҳақиқий ҳокимиятни қўлидан бериб қўйган сегунни 1568 йилда ағдариб ташлаган киши О д а Н о б у н а г а бўлди У Ўрта Япониянинг ўз мулкига кўра ўртачароқ феодал князларидан бўлса-да бироқ самурайлар (отлиқ аскарлар) ва қисман деҳқонлар (пиёдалар) дан тузилган кучли ҳарбий дружинасига эга эди. Нобунага Японияга европаликлар олиб келган милтиқни дастлаб ишлата бошлаган япон лашкарбошларидандир. Нобунага Японияни 14 йил (1568—1582) мобайнида диктатор сифатида идора қилиб турган бўлса-да, ўзига микадо унвонини ҳам, сёгун унвонини ҳам олмади У тор савдо монополияси компанияларини тугатиш, ички бож солиқларини бекор қилиш ва бошқа шу сингари йўллар билан савдо-сотиқ ишларида эркинроқ имкониятлар бериб, унга ҳомийлик қилди, кўпгина янги йўллар қурдирди Солиқ тўплаш ишларини қайтадан ташкил этди ва тартибга солди Нобунага мамлакатни бирлаштириш ишини тугаллашга улгура олмади. У Япониядаги 66 вилоятдан фақат 30 тасини ўз назорати остига олди У ўлгандан кейин ҳокимият тепасига унинг ҳамкори Т а й е т о м и Х и д э е с и чиқиб олди (1582—1598), Хидэеси деҳқондан чиққан бўлиб, у ўз мавқеини дружиначиликдан бошлайди

Нобунага бошлаган бирлаштириш процессини Хидэеси тугаллади. У Сикоку ва Кюсю оролларининг мустақиллигини битирди ва энг муҳими Хонсю оролининг ҳали бир неча мустақил феодалликлар сақланиб қолган шимолига муваффақиятли ҳарбий юриш қилди У Осака шаҳрини қурди, кейинчалик бу шаҳар Японияниинг энг катта портига айланди Мамлакатни бирлаштириб, Хидэеси феодалларининг ва Япониядаги катта савдогарларнинг манфаатини кўзлаб, Кореяни истило қилишга киришди ва бу иш Японияни Хитойга қарши урушга олиб келди

Хидэесининг плани Кореяни босиб олишдангина иборат бўлиб қолмайди У Кореянигина эмас, балки Манжурияни, Филиппин оролларини ва Тайванни ҳам, кейин эса Хитойнинг ўзини

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳам бўйсундиришни хаёл қилади, у ҳатто ўз пойтахтини Хитойга кўчиришни ҳам олдиндан мўлжаллаб қўяди Хидэеси бу уруш учун бир неча йил давомида катта флот тайерлади 1592 йил бахорида у 300 минг кишилик катта қўшинни Кореяга туширади.

Корейс халқининг японлар босқинига қарши кураши. Корея ҳукумати японларнинг бостириб киришидан ғафлатда колди ва бунга бирор даражада жиддий тайергарлик кўра олмади Корейс мунтазам армияси ва бу ерга келган хитойларнинг кичик отряди Сеул яқинида японлар томонидан тор-мор келтирилди Шундан кейин король, сарой аҳли ва олий табақадаги зодагонлар пойтахтдан қочиб кетишди Улар, асосан, хитой императоридан ердам олишдан умидвор эдилар[1]

Сеул босқинчилар қўлида эди Япон қўшинлари шимолга силжиб, мамлакатни вайрон қилдилар Японлар Шимолий Кореяда ишғол килган шаҳарлар орасида Кореянинг энг қадимги шаҳарларидан бири бўлган Пхеньян шаҳри ҳам бор эди

Корейс халқи ана шу шароитда ўз ватанини ҳимоя килиши керак эди. Турли вилоятларда партизан отрядлари вужудга кела бошлади Улар маҳаллий провинциал отрядлар билан биргалашиб, япон армиясининг ҳаракатига тўсқинлик қилардилар Чолладо вилояти мудофаа плацдарми сифатида айниқса катта роль ўйнади Кейинчалик Корея флотининг бош қўмондони Ли Сун Син японларга қарши курашнинг асосий ташкилотчиси **бўлиб чиқди.** У ниҳоятда меҳнатсеварлиги, ватанпарварлиги, катта ҳарбий ташкилотчилик қобилиятлари билан ажралиб турарди Унинг ташаббуси билан четига темир қопланган кенг бортли алоҳида («тошбақа» деб аталадиган) кемалар қура бошладилар, бу эса корейс флотини японларнинг ўт отувчи қуролидан омон сақлаб қолди 1592 йил ез фаслида Ли Сун Син япон флотини мағлубиятга учратди (1592 йил июль) Бу эса Кореядаги оккупантларнинг қуруқликдаги қўшинларини танг аҳволда қолдирди Хитойдан етиб келган ҳарбий кучлар ва қайта тикланган мунтазам корейс армияси ҳужумга ўта олди 1593 йил бошларида Пхеньян шаҳари озод қилинди, 1593 йил апрелида корейс-хитой қўшинлари Сеулга кирди Энди самурайларни барча мамлакатдан тамомила ҳайдаб чиқариш мумкин эди Аммо халқ оммасининг активлашганидан ташвишга тушган корейс-хитой қўмондонлиги Хидэеси билан музокарага киришди Ли Сун Сингa қарши фитналар бошланди ва у лавозимидан четлаштирилди. Хидэеси душман лагеридаги бу нифоқдан фойдаланиб, музокараларни

[1] Узоқ Шарқда мўғуллар ҳукмронлик қилган вақтда Корея Юань мўғул-хитой династиясига бўйсунарди Хитойда мўғул истилочиларининг ҳокимияти қулагач, 1368 йилда Корея короли ҳам мўғулларга бўйсунишдан бош тортди ва ўзини мустақил давлат деб эълон қилди Хитойларнинг янги Мин династияси бундан буён ҳам Корея устидан ўз протекторатини давом эттирмоқчи эди. Аммо, аслида Корея бу даврда, айниқса, XV ва XVI асрларда мустақил давлат эди Кореянинг Хитой билан вассаллик муносабатлари амалда бўйсунишга қараганда кўпроқ сиёсий иттифоқ характерига эга эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

чўзиб юборди ва армиясини қайта ташкил қилиб, урушни яна бошлаб юборди Аммо 1597—1598 йилларда уруш японлар учун янада катта ҳалокат билан тамомланди Улар дастлабки ютуқлардан кейин бирин-кетин муваффақиятсизликка учрай бердилар Халқнинг талаби билан король Ли Сун Синни яна флотнинг бош қўмондони қилиб тайинлади 1597 йил сентябридаеқ Ли Сун Син япон флоти қисмларига янги жиддий талофат етказди

Мамлакатда кенг партизанлар ҳаракати яна авж олиб кетди. Хитойдаги Минлар ҳукумати бу гал Кореянинг японлар томонидан истило қилинишш ўзлари учун нақадар хавфли эканлигини янада равшанроқ ҳис қилди Шунинг натижасида Хитойдан катта ҳарбий ва ҳарбий-денгиз кучлари юборилди Иккита ҳал қилувчи жанг — бири қуруқликда 1597 йил октябрида Сеул яқинида ва яна бири денгизда Норянчжин яқинида 1598 йилда[1]— япон босқинчилигига барҳам берди Хидэеси Кореяга янада кўп сонли янги қўшин юбориш ниятида эди Аммо бунга қизғин тайёрлик бораётган вақтда у ўлиб қолди У ўлганидан кейин уруш давом этди Аммо японлар қўлдан кетган территорияларни қайтариб олишга муяссар бўла олмадилар Хидэесидан кейин ҳокимият тепасига чиқиб олган ҳукмдор 1614 йилда Корея территориясига бўлган ҳар қандай даъводан воз кечди

«Осиеда буюк япон империяси» тузишни ҳаёл қилган япон самурайларининг биринчи плани ана шу тариқа тамомила барбод бўлди

[1] Ғалабанинг ташкилотчиси Ли Сун Син денгиз жангида оғир ярадор бўлди ва кўп ўтмай вафот этди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

3
ҚИСМ

XVI-XVII
АСРЛАРДА

ҒАРБИЙ ЕВРОПА ВА ОСИЁ

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XXXVII БОБ

ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА КАПИТАЛИЗМНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Феодализмнинг емирилиши ва капитализм куртакларининг пайдо бўлиши. XVI ва XVII асрлар феодализм формациясидан капиталистик формацияга ўтиш давридир. Феодал ишлаб чиқариш усули ҳали ҳукмрон бўлиб турган эди. Аммо бу усул бузилиб-чириб, ўзининг энг муҳим хусусиятларини (масалан, биқиқ натурал хўжалик, шахсий крепостной ҳуқуқ, саноат ишлаб чиқаришида цехлар монополияси) йўқотади ва ўз ўрнини янги иқтисодий формаларга (қишлоқда аренда муносабатлари, цехдан ташқари саноатнинг ривожланиши ва унинг олиб сотарларга бўйсундирилиши, цехларнинг ўз ичидаги дифференциация) бўшатиб беради Бу формалар эса янги, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг куртакларидан далолат беради. Ишлаб чиқариш усулидаги ўзгаришларни XIII—XV асрлардаёқ ўрта аср жамиятидаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг умумий ўсиши тақозо қилган эди. Юқорида, Европадаги турли мамлакатларнинг конкрет тарихи баён қилинганда ҳамда ўша асрларда ўрта аср шаҳарининг ривожланиши ҳақидаги умумий бобда ҳунармандчилик техникасининг муваффақиятлари, ижтимоий меҳнат тақсимотининг ўсиши, қишлоқ хўжалигида ҳосилдорликнинг ошиши ва деҳқончиликнинг бир ўзи билангина чекланмаган ихтисослаштиришнинг бошланганлиги, товар хўжалигининг умумий ўсиши ҳамда бутун Европада ички ва ташқи савдо алоқаларининг кенгайганлиги ҳақида конкрет материал келтирилган эди

XVI асрда ва шундан кейинги асрларда ишлаб чиқариш усулида аста-секин, аммо вақт ўтиши билан тобора жадаллашиб борган ўзгаришлар кескин иқтисодий тўнтаришга олиб келдики, бу нарса биринчи навбатда Ғарбий Европадаги иқтисодий жиҳатдан энг кўп ривожланган мамлакатларда намоён бўлди.

XVI—XVIII асрларда Ғарбий Европада рўй берган ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулига ўтиш учун бевосита шарт-шароит яратилган даврни ҳамда бу билан бевосита боғлиқ бўлган, ҳукмрон синфларнинг халқ оммасини ошкора талаши билан боғлиқ бўлган даврни К. Маркс *дастлабки капитал жамғарилиши* даври деб атаган эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Айни вақтда худди шу XVI—XVIII асрлар капиталистик мануфактурининг ривожланиши даври бўлдики, уни капиталистик саноат ишлаб чиқариши тарихида дастлабки босқич ва капиталистик фабрика вужудга келишининг бевосита арафаси деб аташ мумкин

Дастлабки капитал жамғарилиши деб аталадиган жамғарилиш К Маркс дастлабки жамғарилиш деган тушунчага қандай конкрет мазмун бағишлаган эди? Маркс капиталистик ишлаб чиқаришнинг иқтисодий моҳиятини очиб бериб, бундай деб езган эди «Худди тирикчилик воситалари ва ишлаб чиқариш воситалари сингари, пул ва товарлар ҳам ўз-ўзича асло капитал эмасдир Улар капиталга айлантирилиши керак Бироқ маълум ҳоллардагина уларнинг капиталга айланиши мумкин, бу ҳоллар қуйидагилардан иборат икки нав жуда ҳам хилма-хил товар эгалари — бир томондан, ўзлаштириб олган қиймат суммасини янада ошириш учун иш кучи сотиб олиши лозим бўлган пул эгаси, ишлаб чиқариш ва тирикчилик воситаларининг эгаси, иккинчи томондан, ўзларининг иш кучларини сотадиган, демак, меҳнатларини сотадиган эркин ишчилар бир-бирлари билан учрашиб, бир-бирлари билан алоқада бўлишлари керак»[1]

Маркс «ишчилар эркинлиги» деган тушунчани икки хил маънода идрок этишини айтган эди Капиталистик саноат ишчилари шахсан эркин кишилардир. Улар ҳуқуқ жиҳатидан қул ва крепостной эмаслар, аммо улар айни вақтда ишлаб чиқариш воситаларидан эркиндирлар, яъни бу воситалардан маҳрумдирлар Фабрикалар, заводлар, руда конлари ишчиларга тегишли эмас Бунинг натижасида «эркин» ишчи капиталистик фабрикантга елланиб, унга ўзининг ишчи кучини сотишга мажбурдир. Шу тарзда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларидан аввал майда мустақил ишлаб чиқарувчининг ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум бўлиш жараени рўй бериши керак Ўрта асрларда юмушчилар эга бўлган ишлаб чиқариш воситалари улардан муайян вақтда тортиб олинди ва капиталга айлантирилди. Меҳнаткашларнинг ўзлари ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум бўлиб пролетариатга, елланма ишчилар синфига айландилар «Капиталистик жамиятнинг иқтисодий структураси феодал жамиятнинг иқтисодий структурасидан ўсиб чиқди Феодал жамиятнинг бузилиши капиталистик жамиятнинг элементларини озод қилди»[2]

Меҳнаткашларни ишлаб чиқариш воситаларидан ажратиш, яъни уларни пролетарлаштириш жараёни Ғарбий Европадаги турли мамлакатларда бир хил тезликда ва бир хил оқибатлар билан рўй бермади. Бу процесс Англияда айниқса оммавий тус олди, бу ерда XV асрнинг охирларида ва айниқса XVI асрдаёқ деҳқонлар оммаси кўп даражада экспроприция қилинган ҳам-

[1] К Маркс Капитал, 1-том, Ўздавнашр, 1955, 790-бет
[2] Ўша китоб, 791-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

да инглиз саноатчилари мулк билан ҳар қандай алоқадан маҳрум этилган пролетарийларнинг бутун бир армиясини ўз ихтиерига олган эди. Маркс ифодаси билан айтганда, Англияда деҳқонларнинг ердан маҳрум қилиниши «классик формада»[1] амалга оширилди.

Майда мустақил ишлаб чиқарувчининг экспроприация қилиниши дастлабки жамғарилишдан иборат бутун процессининг асосини ташкил қилади. Аммо бу нарса унинг бутун мазмунини ифодалаб бера олмайди. Дастлабки жамғарилиш процессининг иккинчи жиҳати пул маблағлари — капиталларнинг айрим шахслар қўлида тўпланишидан иборатдир, корчалон капиталист жуда катта пул маблағларига эга бўлган тақдирдагина зарур ишлаб чиқариш воситалари — асбоб-ускуна, хом аше ва шу сингарларни олишга ҳамда меҳнат бозорида ҳаддан ташқари купайиб кетган ишчи кучини сотиб олишга қодир бўлади. Тарихда пул капиталларини жамғариш усуллари шиҳоятда хилма-хил бўлган. Бундан илгариги XIII—XV асрлардаёқ Ғарбий Европада савдогарлар ва судхўрлар капитали пул шаклида анчагина тўпланиб қолган эди. Яқин Шарққа қилинган сафар юришлари ҳамда Шарқ мамлакатларининг шиҳоятда шафқатсиз талон-торож қилиниши бу жиҳатдан жуда муҳим роль ўйнади. XVI—XVIII асрларда капитал жамғарилишида Европада жорий қилинган солиқ системаси ҳамда солиқ тўплашнинг савдогарлар ва судхўрлар орасидан чиққан айрим кишилар томонидан сотиб олиниши гоят катта аҳамиятга эга бўлди, айрим мамлакатларнинг ҳукуматлари давлат қарзлари системасини жорий қилиб, хусусий шахслар ёки банклардан қарз олади, кредиторларга жуда катта процентлар тўлади, бу процентларнинг ўрни оқибат натижада оммавий солиқ тўловчилар зиммасига тушади. Протекционизм системаси, яъни саноатчиларга давлат қарзлари ва гоят имтиёзли кредитларнинг берилишига асосланадиган маҳаллий саноатга ҳомийлик соҳибкорларини яна шу меҳнаткашлар — деҳқонлар, ҳунармандлар ва шу сингарилар ҳисобига бойитар эди.

Аммо пул капиталларининг жамғарилиш тарихида мустамлакаларнинг талаиниши айниқса катта аҳамиятга эга бўлди. Американинг кашф қилиниши, Ҳиндистонга ва Индонезияга европаликларнинг кириб бориши, уларнинг Африкадаги Ғарбий ва Шарқий соҳилларни босиб олишлари ана шу қитъалардаги мамлакатларнинг европаликлар томонидан шафқатсиз таланишига ҳамда Европага олтин ва кумушнинг жуда кўплаб оқиб келишига, бу ерда эса унинг капиталга айланишига сабаб бўлди. Маркс дастлабки жамғарилиш деб аталадиган жамғарилишнинг ҳар иккала формаси — Европанинг ўзида меҳнаткашларни экспроприация қилиш ёки Европадан бошқа қитъалардаги аҳолини та-

---

[1] Ўша китоб, 792-бет. Англияда деҳқонни ердан маҳрум қилиш ҳақидаги материал кенгроқ, XIV бобда «Англия XVI аср ва XVII асрнинг бошларида» деган бобда конкрет ва батафсилроқ баён қилинади.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лаш формаларининг зўравонликка ва қон тўкишга асосланганлигини айтиб, ғазаб ва нафрат билан қоралаган эди «Уларнинг экспроприация қилиниш тарихи инсоният солномасига қонли қилич ва алангали ўт тили билан езилган»[1] «Бевосита ишлаб чиқарувчиларнинг экспроприация қилиниши жуда ҳам шафқатсиз ваҳшийлик билан ва жуда ҳам қабиҳ, жуда ҳам ифлос жуда ҳам пасткаш ва жуда ҳам ҳаддидан ошган эҳтиросларнинг тазйқи остида амалга оширилди[2]» «Европадан ташқарида бевосита босқинчилик, маҳаллий аҳолини қул қилиш, ўлдириш йўли билан қўлга киритилган хазиналар метрополияга оқиб келиб турар ва ундан капиталга айланар эди[3]» « Янги туғилган капиталнинг бошидан то товонигача ҳамма тешикларидан қон ва зардоб оқиб туради[4]»

Капиталистик мануфактура. Капиталистик ишлаб чиқариш учун шароит туғила борган сари майда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ўз ўрнини йирик саноатга бўшатиб бера бошлади. Капиталистик ишлаб чиқаришнинг дастлабки формаси м а н у ф а к т у р а эди Мануфактура асосан қўл меҳнатига, ҳунармандчилик техникасидан фойдаланувчи касбкорликка асосланса ҳам ундан фарқли ўлароқ, мануфактура анча йирик ишлаб чиқариш бўлиб ундаги ишлаб чиқариш процессида меҳнат тақсимоти жуда ҳам майда қисмларга бўлиниб кетган эди Бу эса меҳнат унумдорлигининг кескин ўсишига олиб келди, мануфактураниинг прогрессив аҳамияти ҳам аввало шундан иборат эди Мануфактурага капиталист-соҳибкор бошчилик қиларди, ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум бўлган ишчилар эса ўша капиталист учун ишлардилар Бундай мануфактура концентрация қилинган ёки марказлаштирилган мануфактура деб аталарди, у ўша пайтдаёқ кўп белгилари билан капиталистик фабрикани эслатарди

Аммо мануфактура тараққий қилган XVI—XVIII асрларда марказлаштирилган мануфактурадан бошқа хил мануфактуралар ҳам бўлган Миқдор жиҳатдан олганда мануфактураниинг марказлаштирилган тури унинг бошқа — «тарқоқ» ёки марказлаштирилмаган турига қараганда камроқ тарқалган эди Кўпроқ Ғарбий Европада (кейинчалик Россияда ҳам) мануфактура қишлоқдаги хонаки саноат билан қўшилиб кетган эди Ҳунарманд — ҳам ерли ёки бутунлай ерсиз деҳқон — мануфактурага қарам бўлади ва «уйда ишланадиган ишчига» айланади. Мануфактурачи уни хом аше билан таъминлаб туради ва унга тўланадиган иш ҳақини ўзи белгилайди Тарқоқ мануфактурада ҳам муайян даражада меҳнат тақсимоти бўлган У ёки бу буюмнинг ҳар бир қисмини уйда ишлайдиган ишчиларнинг ҳар қайсиси ўз ихтисоси бўйича қилиб берар эдилар Бироқ буюм ясашнинг энг

---

[1] У ш а а с а р, 791- бет
[2] У ш а а с а р, 841—842- бетлар
[3] У ш а а с а р, 832- бет
[4] У ш а а с а р, 840- бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

сўнгги жараёни («пардозлаш») шаҳардаги ёки шаҳар атрофидаги марказлашган типдаги мануфактураларда амалга оширилади. « Капиталистик усулда уйда ишлаш саноатда капитализм ривожининг ҳамма босқичларида учрайди,— деб езган эди В. И Ленин,— лекин у айниқса мануфактура учун характерлидир. Майда деҳқон косибчилиги ҳам, машиналашган йирик индустрия ҳам уйга иш бермасдан ишлариш осонлик билан уддалай оладилар Ишловчининг ерга боғлиқлигининг сақланиши, катта корхоналар атрофида майда корхоналарнинг кўп бўлиши каби хусусиятларга эга бўлган капитализм ривожининг мануфактура даври эса уйга иш бериш билан боғланган ва бусиз уни тасаввур қилиш қийин ва мумкин эмас»[1]

Мануфактура даврининг техникаси. Шу тарзда мануфактура даврида ишлаб чиқариш ҳали асосан қўл меҳнати, ҳунармандчилик характерини сақлаб қолган бўлади Бироқ мануфактурада меҳнатнинг техника жиҳатидан тақсимланиши кенг тус олган эди Унинг илгариги цех ҳунармандчилигига нисбатан энг асосий техника афзалликларидан бири ҳам шундан иборат эди

К. Маркс «Капитал»да бундай деб таъкидлаган эди «Меҳнат тақсимотига асосланган кооперация мануфактурада ўзининг классик формасини вужудга келтиради[2] Мануфактурада меҳнат тақсимоти меҳнат унумдорлигидан бир неча баравар ортиқ эди «Мануфактура меҳнат тақсимоти ҳунармандчилик фаолиятини қисмларга ажратиш, меҳнат қуролларини ихтисослаш, қисмий ишчиларни вужудга келтириш, уларни группалаш ва битта бир бутун механизм қилиб бирлаштириш йўли билан ижтимоий ишлаб чиқариш процессларини сифат жиҳатдан қисмларга ажратади ва сон жиҳатдан пропорционал қилади, яъни муайян ижтимоий меҳнат ташкилотини барпо қилади ва шу билан бирга меҳнатнинг янги, ижтимоий унумдорлик кучини ривожлантиради»[3]. Бироқ мануфактура даврининг техникаси уни мураккаблаштирган ҳамда машина ишлаб чиқаришига яқинлаштирган бир қанча айрим техника такомиллаштиришларини ҳам ўз ичига олади. Айрим жуда оддий машиналар мануфактура даврида ҳам бўлиб, фабрика даврининг келгусидаги ривожланган машина техникаси учун элементларни тайерлай бошлаган эди

Тўқимачилик саноатида, металлургия ва кон ишидаги такомиллаштиришлар. Ипни пишитиш ва калавалашни битта процессга бирлаштирувчи йигириш дастгоҳининг ихтиро қилиниши мануфактура даврининг илк давридаёқ тўқимачилик саноатидаги жуда муҳим кашфиет бўлди Ўзи йигирувчи бу дастгоҳ хали XV асрнинг 80-йилларидаёқ ихтиро қилинган эди. Бу дастгоҳ Англия, Нидерландия, Италия ва Германияда деярли бир вақтда

---

[1] В И Ленин, Асарлар, 3-том, 469-бет
[2] К Маркс, «Капитал», I том, 374-бет
[3] Ўша асар, 405-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

пайдо бўлди ҳамда бошқа мамлакатларга шу ердан тарқала бошлади

Чархпалак (сув ғилдираги)нинг ихтиро қилиниши кон ишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди Алоҳида қувурлар ва новлар орқали сув ғилдиракка ва унинг парракларига келиб тушар ҳамда уни айланишга мажбур қиларди Бундай система анча чуқурликдаги маъданларни уларнинг сувга қанча яқин-узоқлигидан қатъи назар қазиб чиқариш имконини берарди Янги чархпалак XIV асрнинг охири — XV асрнинг бошларида Италия, Жанубий Франция ва Жанубий Германияда бир вақтда пайдо бўлди

Металлургияда домна печининг ихтиро қилиниши билан металл эритиш жараёни жадаллашди Ҳалиги чархпалакнинг татбиқ қилиниши, унинг мешлар билан қўшилиши туфайли эритув печида ҳароратни анча ошириш ва суюқ чўян олишга эришилди Домна ишлаб чиқариши асосан XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб аввал Франция, Шимолий Италия ва Ғарбий Германияда тарқала бошлади[1]

Қишлоқ хўжалигида капитализмнинг ривожланиши. Майда ишлаб чиқарувчи деҳқонларнинг ҳалок бўлиши натижасида қишлоқ хўжалигида ҳам йирик ишлаб чиқариш вужудга келади. Деҳқонларни экспроприация қилган Лендлорднинг[2] ўзи хўжаликни капиталистик асосда олиб бориб, собиқ деҳқонларни батраклар — елланма ишчилар сифатида эксплуатация қиларди Бироқ катта ер эгаси кўпинча ўз ерини помешчикка катта ер рентаси тўлашга қурби етадиган ва капиталга эга бўлган бирорта каттароқ ижарачи фермерга ижарага беришни афзал кўрарди Елланма ишчини эксплуатация қилиш ҳам бундай рентанинг манбаи ҳисобланади Янги капиталистик рента деҳқонлардан олинадиган феодал рентасидан фарқи шуки, капиталистик рента — қишлоқ хўжалиги ишчиларининг меҳнатини эксплуатация қилишдан фермер оладиган қўшимча қийматнинг бир қисмидир Саноатда мануфактурачи қандай роль ўйнаса, қишлоқ хўжалигида фермер ҳам оқибат натижада шундай роль ўйнайди «Ер эгаси билан ерни ишловчи ҳақиқий деҳқон ўртасига капиталистик ижарадор аралашуви биланоқ қишлоқда аввалги ишлаб чиқариш усулидан келиб чиқадиган ҳамма муносабатлар бузилади Ижарадор ўша деҳқончиликдаги ишчиларнинг ҳақиқий бошқарувчиси ва уларнинг устама меҳнатининг ҳақиқий эксплуататори бўлиб олади, аммо ер эгаси фақат шу капиталистик ижарадор билангина бевосита муносабатда, тўппа-тўғри ва шартнома орқалигина муносабатда бўлиб қолади»[3]

---

[1] XVI—XVII асрларда техниканинг кейинги ривожланиши ва унинг табиият фанининг муваффақиятлари билан алоқаси ҳақидаги материал LV *бобда берилади*

[2] Лендлорд — Англиядаги йирик ер эгасининг номи

[3] К. Маркс, «Капитал», III том, К Маркс ва Ф Энгельс, соч, т 25, ч II, стр 363—364

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Йирик фермер хўжалиги такомиллаштирилган техникани қўллана олар эди Англияда ва Нидерландияда XVI—XVII асрларда уч далали экиш билан бир каторда фермерлар тез-тез кўп далали системадан ҳамда янги очилган ерга ўт экишдан фойдаланар эдилар Қаторлаб экувчи сеялкалардан, от қўшиб ишлатиладиган молотилка ва веялкалардан кенг фойдаланиларди. Айни вақтда катта дренаж ишлари ўтказилди, тупроқ гўнг билангина эмас, балки минерал моддалар билан ҳам озиқлантирилди, уруғликлар навларга пухта ажратилди ва ҳоказо

Шу билан бир вақтда фермерлар қўшга қўшиладиган молларининг ҳамда соғин сигирларнинг яхшиланган зотларини купайтира бошладилар, шунингдек оммавий қўйчилик билан шугулланиб, бозорга жуда кўп миқдорда жун, тери, гўшт, ёғ, пишлоқ ва бошқа чорвачилик маҳсулотлари етказиб бердилар

Бироқ майда ҳунармандчилардан устун бўлсалар ҳам, уларни тамомила қисиб чиқара олмаган марказлашган мануфактуралар синғари фермер хўжаликлари ҳам шу даврда, одатда манда деҳқон хўжаликлари билан енма-ен яшардилар Бу нарса айниқса Европа қитъасидаги мамлакатларга тааллуқлидир Қишлоқ хўжалигининг асосий товар маҳсулоти кўплаб миқдорда ана шу тарқоқ деҳқон хўжаликларидан етказиб берилади Бу деҳқон хўжаликлари эса бозор билан боғланган бўлсалар ҳам, у ерда ортиқча маҳсулотларини эмас, балки феодал давлатига солиқ ва ер эгаси — феодалга пул рентаси тўлаш учун маҳсулотининг зарур қисмини сотишга мажбур бўларди

Буржуазиянинг ривожланиши. Феодал давлатининг янги формаси. Ишлаб чиқариш усули ўзгариб бораетган, феодализмдан капитализмга ўтилаетган шароитда нуфузли ижтимоий синфга анланиб борган буржуазия қарор топди Айрим шаҳарларда яшаган ва ҳар хил сиёсий имтиёзларга эга бўлган шаҳарликлар ўрнига умумий синфий манфаатларга ва бир хилдаги сиёсий ҳуқуқларга эга бўлган бутун миллий кўламдаги шаҳар буржуазия синфи вужудга келди

Европадаги турли мамлакатларда XVI—XVII асрларда буржуа миллатларининг шаклланиш процессида буржуазия етакчи роль ўйнаб, ишлаб чиқариш ва айирбошлашни марказлаштирди, ўз мамлакатида иқтисодий алоқаларни кенгайтирди ва мустаҳкамлади ҳамда тобора каттароқ маданий ва сиёсий роль ўйнай бошлади Умуман XVI—XVII асрларда Европадаги кўпчилик мамлакатларда феодаллар ҳукмрон эдилар Давлат формаси дворянлар монархиясидан иборат бўлиб, бунда король ўз давлатининг «биринчи дворяни» бўлиб, имтиёзли дворянлар сословиясига бошчилик қилар ва унинг сословие манфаатларини ҳимоя қиларди Бу даврда буржуазиянинг феодал давлатига муносабати ўзига хос характерга эгадир

Одатда бу синф мустаҳкамланиб олган король ҳокимияти билан боғланган бўларди Буржуазиянинг король ҳокимияти билан иттифоқи тарих жараёнида, ўрта асрнинг бир неча юз йиллари

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мобайнида тайёрланиб келдики, бу даврда король ҳокимияти билан шаҳар буржуазияси олдида битта умумий душман — ирик феодаллар турарди Буржуазиянинг бойиши, унинг капиталистлар синфига айланиши туфайли король ҳокимияти унга янада кўпроқ эътибор билан қарайдиган бўлиши керак эди Марказлашган феодал давлатининг буржуазия синфи билан алоқасининг бир қанча янги формалари — давлат заемлари, солиқнинг откуп системаси, протекция снесати ва шу сингарилар вужудга келди Феодал ишлаб чиқариш усулининг емирилиши ҳамда, бир томондан, бозор муносабатларининг ривожланишидан дворянларнинг (еки лоақал уларнинг кўпчилик қисмининг) манфаатдор эканлиги, иккинчи томондан, буржуазиянинг янги, нуфузли синф сифатида ташкил топиши феодал давлати сўнгги формасининг — а б с о л ю т и з м н и н г ўрнатилишига олиб келди Абсолютизм — чекланмаган король ҳокимияти бўлиб, ўз синфий моҳияти жиҳатидан дворянлар ҳокимияти эди, аммо у вужудга келаетган капитализм шароитида ривожланди ва ўсиб келаетган буржуазия билан ҳисоблашишга мажбур бўлди Мануфактура давридаги буржуазия ҳокимиятни ҳали бевосита ўз қўлига олиш даражасига етиб камол топмагани сабабли абсолютизмга, яъни феодал дворянларнинг снесий ҳокимиятига чидаб туришга ва уни қўллаб-қувватлашга мажбур эди Абсолютизм ўз томонидан буржуазияга дастлабки жамғарилиш даврида бир қанча қимматли хизматлар кўрсатиб, капиталнинг жамғарилишига кўмаклашди ҳамда унинг мануфактурани ташкил этишида ва савдони кенгайтиришида буржуазияга ердам берди

Бироқ XVI асрдаеқ Ғарбий Европадаги баъзи мамлакатларда буржуазия феодал-абсолют ҳокимияти билан тўқнашиб қолади. Илк буржуазия революциясининг баъзи хусусиятлари герман Реформациясида ва XVI аср бошларидаги Буюк деҳқонлар урушидаёқ намоён бўла бошлади XVI асрнинг иккинчи ярмида Нидерландия вилоятларида бўлган қўзғолон оқибат натижада испан абсолютизмига қарши ғолибона буржуа миллий революциясига айланиб кетган кенг кўламдаги миллий ҳаракат бўлди. Бу революция натижасида Европадаги дастлабки буржуа давлати — Голландия республикаси барпо этилди XVI асрда ва XVII асрнинг биринчи ярмида Англияда буржуазия революциясининг шарт-шароитлари таркиб топа бошлади 1640—1650 йиллардаги инглиз буржуа революцияси — энг йирик революция, К. Маркс таърифи билан айтганда Европа миқёсидаги революция бўлди. Бу революция билан янги замон тарихининг даври очилиб, бу даврда капиталистик ишлаб чиқариш усули ҳамда буржуа ижтимоий тузуми Европада, Америкада ва жаҳоннинг бошқа қисмларида ҳукмрон бўлиб қолди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XXXVIII БОБ

БУЮК ГЕОГРАФИК КАШФИЁТЛАР ВА МУСТАМЛАКАЛАРНИНГ БОСИБ ОЛИНА БОШЛАШИ

Географик кашфиётларнинг сабаблари. Салиб юришлари вақтида ривожланган левант савдоси ўрта аср охирига келиб доимий савдо алоқалари тусини олади Шарқдан келадиган ҳар хил моллар — зираворлар (мурч, долчин, қалампирмунчоқ, мускат ёнғоғи ва шу сингарилар), қанд, заргарлик, атторлик моллари, Шарқнинг ҳар хил матолари ва бошқа моллар Ғарбий Европадаги юқори ва ўрта синфларнинг истеъмолига тобора кўпроқ кира боради Жанубий Италия, Жанубий Франция Шарқий Испания (Каталония) шаҳарларидаги савдогарлар Шарқ билан савдо қилиши натижасида жуда катта бойлик тўплайдилар Бироқ XV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта денгиз орқали бўладиган савдо қаттиқ инқирозга учрайди Бир қанча сабаблар илгари ҳам левант савдосининг ривожланишига тўсқинлик қилиб келган эди Шарқ моллари араблар, византияликлар, итальянлар ва бошқа халқларнинг қўлидан ўтганлиги туфайли уларнинг нархи бенихоя ошиб кетарди Ғарбий ва ғарби-шимолий Европа мамлакатларидаги савдогарлар жуда узоқдаги Шарқ бозорларига боришлари амримаҳол эди Яқин Шарқнинг туркlар томонидан истило қилиниши левант савдосининг аҳволини янада мушкуллаштирди Туркларнинг талончилиги, денгиз қароқчилиги, савдо кемаларидан, карвонлар ва бозорлардан жуда кўп хилма-хил солиқлар олиниши туфайли Ўрта денгизнинг шарқий қисми билан савдо қилиш хавфли, кам фойда келтирадиган бўлиб қолди ва бу савдо аҳён-аҳёндагина бўлиб турди Ҳиндистонга олиб борадиган, ҳали турклар босиб олмаган бирдан-бир йўл — Миср орқали ва Қизил денгиз орқали борадиган йўл қолган эди, холос Аммо бу йўлни араблар ўзларига тамомила монополия қилиб олган эдилар. Ҳатто венецияликлар ҳам Шарққа борганда фақат Александриягача борар ва у ерда уларни араб савдогарлари ўз зираворлари билан кутиб олардилар. Ғарбий Европадаги турли мамлакатларнинг савдогарлари ва денгизчилари араблар билан туркларга дуч келмасдан Ҳиндистонга борадиган бошқа йўл топиш устида тобора кўпроқ бош қотира бошладилар.

Афсонавий Ҳиндистонни қидириб топишга европаликларни яна бошқа бир сабаб ҳам қизиқтирган эди Европада товар хўжалигининг ривожланиши қимматбаҳо металларни кўпроқ талаб қила бошлайди Олтин билан кумуш Европа феодаллари ва ўсиб бораётган буржуазиянинг хўжалик мақсадларига тобора кўпроқ зарур бўла бошлайди. Аммо Ғарбий Европада қимматбаҳо металлар қазиб олиш ишлари жуда суст ривожланмоқда эди. Шарқ билан бўладиган савдо олтин ва кумуш масаласида қўшимча қийинчилик туғдирмоқда эди. Левант савдосининг савдо

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

баланси Европа учун фойдасиз бўлиб қолди Европа Шарқининг қимматли ғаройиб моллари эвазига ўзининг қишлоқ хўжалик ва ўрмон хўжалиги маҳсулотларини, мис, қалай, қисман мовут ва бошка айрим саноат молларини бера оларди Европанинг бу моллари ҳар ҳолда Шарқ молларига нисбатан умуман анча арзон юрар ва шунинг учун Шарқдан сотиб олинадиган молларнинг қийматини қоплай олмас эди Шундай қилиб, европаликлар ҳар йили Шарққа етмай қолган суммаларнинг муайян миқдорини қимматбаҳо металлар билан тўлашга мажбур бўлардилар, натижада олтин ва кумуш Европага кирмас, балки ундан Шарқ мамлакатларига чиқиб кетар эди

Шу тарзда «олтин проблемаси» жуда тез ҳал этишни талаб қиладиган кескин иқтисодий проблемага айланди Ҳиндистонга борадиган янги денгиз йўлини қидириш билан бирга европаликлар зўр бериб олтин қидириш пайига ҳам тушдилар «Португалияликлар *олтинни* Африка қирғоқларидан, Ҳиндистон дан ва бутун Узоқ Шарқдан қидирардилар, *олтин* шундан бир тилсимли сўз эдики, у испанларни Атлантика океани орқали Америкага боришга ундаган эди, *олтин* — оқ танлининг ўзи кашф қилган янги қирғоқда қадам қўйиши биланоқ энг аввало талаб қиладиган нарсаси бўлиб қолди »[1]

Ўрта денгизда монопол вазиятга эга бўлганлиги туфайли левант савдосидан ҳар ҳолда катта фойда олаетган итальян савдогарлари эмас, балки Ғарбий Европанинг Атлантика океанига яқин турган бошқа мамлакатларидаги савдогарлар ва улар билан боғлиқ бўлган феодаллар Ҳиндистонга борадиган йўлни қидириб топишдан кўпроқ манфаатдор бўлиб чиқдилар Португалия билан Испания биринчи навбатда ана шундай мамлакатлар эди

Португалияликларнинг Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини очишлари XV аср давомида португалияликлар маврлар билан бўлган уруш жараенида ва улар билан олиб борган савдо-сотиқ натижасида Африканинг шимоли-ғарбий қирғоқларига кириб бордилар. 1415 йилда Сеутанинг истило қилиниши португалияликларга Африканинг ғарбий қирғоқ соҳили бўйлаб жанубга томон силжиб бориш учун муҳим база яратиб берди

Португалияда денгиз саеҳатларига ҳукуматнинг ўзи ҳомийлик қиларди Инфант (Шаҳзода) Генрих-Денгиз саеҳати (1460 йилда вафот этган) Ғарбий Африка қирғоқ бўйларини текшириш учун катта флот қурди 1445 йилда шаҳзода Генрих ҳали ҳает эканлигида португалияликлар Яшил Бурунни очдилар 1471 йилда улар Гвинеяга бориб етдилар ва у ерда Олтин қирғоқ[2] деб аталган жойда кучли ҳарбий фактория қурдилар Португалия-

[1] Ф Энгельс О разложении феодализма и возникновении национальных государств (феодализмнинг емирилиши ва миллий давлатларнинг вужудга келиши тўғрисида) К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 21-том, 408-бет

[2] Ҳозирги Гана республикаси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ликлар жануб томонга силжишни давом эттириб, 1486 йилда Африканинг жанубидаги Бартоломео Диас (1450—1500) томонидан кашф этилган Яхши Умид бурунига бориб етдилар Шундан кейин қидирилаетган Ҳиндистонни топиш ҳам қисман бўлмаи қолди Васко да Гама (1469—1524) бошчилигида тўртта кемадан иборат кичик бир флотилия 1497 йил езида Лиссабондан чиқиб, 1498 йил баҳорида Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоқларига бориб етди ва Каликута шаҳрига тушди 1499 йилнинг августида сайёҳлар кемаларга олтин ва ҳинд зираворларини ортиб қайтиб келдилар Икки йил давом этган машаққатли денгиз саеҳати вақтида командаиинг 168 аъзосидан фақат 55 киши тирик қолди

Васко да Гаманинг кашфиёти Португалияда ғоят катта таъсир қолдирди. Бу кашфиет муносабати билан Португалия қироли Моноэлга (1495—1521) «Бахтиер» лақаби берилди ва «Ҳиндистон ҳокими» деган унвон олди

Кейинчалик Португалиянинг энг атоқли шоирларидан Луис Камоенс Васко да Гаманинг саеҳатига атаб «Лузиана» деган катта бир достон езади (1572) Классик достонлар «Илиада», «Одиссея» ва «Энеида»га таклид қилиб, Камоенс ўз достонини бундай деб бошлайди «Мен Португалия қиргоқларидан чиқиб, номаълум денгизлар орқали ернинг нариги томонига кетган машҳур қаҳрамонлар ҳақида .мисленз ботирлик кўрсатган, дунёи кўкларга етувчи янги империяга негиз солган енгилмас жангчилар ҳақида куйламоқчиман».

Ҳиндистоннинг ғарбий ва қисман шарқий қирғоқ бўйларини, шунингдек, Малаккани португалиялик бошқа адмираллар — Альмейда (Португалия королининг Ҳиндистондаги биринчи нойби, 1505—1508) ва Альбукерк (1509—1515) батамом босиб оладилар Гоа шаҳри (Каликутанинг шимолида) Португалия короли нойбларининг пойтахти бўлиб қолади Қизил денгизнинг Ҳинд океанига туташадиган жойида қурилган Адан шаҳри ва Форс қўлтиғидаги Ормуза шаҳрининг босиб олиниши Португалиянинг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлди, бу шаҳарлар савдо ва стратегия жиҳатидан муҳим пунктлардир. Бу билан португалияликлар Ҳиндистондан Қизил денгиз орқали Александрияга ўтадиган ва Ҳиндистондан Месопотамия орқали Сурияга ўтадиган эски савдо йўлларини тамомила бекитиб қўйган эдилар XVI асрнинг 20- йилларидаеқ португлияликлар Зонд архипелагининг анчагина қисмини босиб олган эдилар Ана шу тариқа қисқа бир муддат ичида Португалиянинг катта бир мустамлака империяси вужудга келди Португалияликлар зираворлар савдосини ўз қўлларига олиб, итальянларнинг савдо монополиясига зарба бердилар Александрия ва қисман Венеция ўрнини Португалиянинг пойтахти Лиссабон шаҳри эгаллади

Ҳиндистонда, қисман Ҳинди-Хитойдаги (Малакка) ва Индонезия оролларидаги асосий мустамлакаларидан ташқари, португа-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лияликлар XVI аср бошларида яна Американинг Бразилиясини ҳам босиб олган эдилар, Бразилия узоқ вақт давомида Ҳиндистонга борадиган икки йўл ўртасидаги бекат бўлиб хизмат қилиб келган эди

Колумбнинг Американи кашф қилиши. Португалияликлар Ҳиндистонга Африканинг ғарбий қирғоқлари бўйлаб силжиб бораетган бир пайтда, қўшни Испанияда худди ўша Ҳиндистонга бориш йўлининг бошқа бир варианти чиқиб қолди Генуялик Христофор Колумб (1451—1506) 1492 йилда Испаниянинг Фердинанд ва Изабелла ҳукуматига Ҳиндистонга ғарб томондан борадиган саёҳат лойиҳасини таклиф қилди Колумб Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги таълимотга асосланиб иш кўрди. XV аср охирларида Европа фан аҳллари бу таълимотнинг тўғрилигига яна бир иқрор бўлдилар. Колумб бундан илгари ҳам ўзининг шундай лойиҳаси билан Португалия ҳукуматига мурожаат қилган эди, аммо рад жавоби олган эди Португалияликларнинг денгиздан Африка бўйлаб Хиндистонга борадиган ўз планлари бор эди, Диасниинг кашфиетидан кейин бу планнинг узил-кесил амалга оширилиши яқинлашиб қолган эди Худди шу вақтга келиб, Гранада короллигини истило қилиш ишини тамомлаган испан ҳукумати Колумб лойиҳасига, аксинча, хайрихоҳлик билан қарайди Саеҳатни уюштириш учун зарур бўлган маблағнинг бир қисмини Колумбнинг ўзи, кўп қисмини ҳукумат берди Колумб янги очилган мамлакатларда ўзига ва ворисларига король нойби ва адмирал лавозимларини эгаллаш ҳуқуқи берилишини шарт қилиб қўйди Уч кемадан иборат кичкина бир эскадра 1492 йилнинг 3 августида Палос гаванидан Атлантика океанига жўнаб кетади

1492 йил 12 октябрда Колумб Кариб денгизида Марказий Америкага яқин жойдаги Багама оролларидан бирини топди Тезда у катта қўшни ороллар — Гаити ва Куба оролларини кашф этди Шундан кейинги саеҳатларидан бирида Колумб Жанубий Америка (Ориноко дарёсининг куяр жойи яқинидаги) қирғоқларини топди[1]. Колумб ҳаёт эканлигидаеқ испанлар Американи колонизация қила бошлайдилар Эспаньола деб бошқача ном берилган Гаити оролида биринчи колония тузилади Янги дунёни Колумб кашф этган бўлса-да, бу дунёга унинг номи берилмайди Колумб Ҳиндистон, Хитой ва Японияни кашф қилдим деб қаттиқ туриб олади Америкадаги Колумб кашф қилган ерлар кўп ўтмай Испаниянинг ҳафсаласини пир қилади Чунки Колумбнинг янги «Ғарбий Ҳиндистони» ҳақиқий «Шарқий Ҳиндистон»дан кўра камбағалроқ бўлиб чиқади, шаҳарлари ва цивилизацияси бўлмайди Маҳаллий халқда олтин ва кумуш учраса-да, лекин кутилган даражадагидан анча кам бўлади

Тез орада Колумб саройнинг ғазабига йўлиқди У 1506 йилда

[1] 1498—1499 йиллардаги учинчи саёҳатида, бундан бир йил олдин, 1497 йилда венециялик Жон Кабот инглиз кемаларида қилган саёҳатида Шимолий Америка қирғоқларини — Лабрадор ярим оролини кашф қилган эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қашшоқликда ва ҳамманинг назаридан қолиб четда ўлиб кетди. Висоят шаҳарларидан бири Вальядолидда вафот этган Колумбнинг ўлимидан замондошлари мутлақо бехабар қолдилар.

Колумб очган қитъага Америка деган ном бошқа бир италъян, флоренциялик Америго Веспуччи (1452—1512) номидан олиб берилди. Америго «Янги ерга» бир неча марта саёҳат қилиб, Жанубий Американинг шимоли-шарқий қирғокларини батафсил текшириб чиқди. Америгонинг денгиз саёҳатлари тўғрисидаги 1507 йилда нашр этилган ҳикоялар тўпламн жуда машҳур бўлиб кетди. Картографлар Колумб кашф қилган ерларни 1507 йилдаёқ ўз карталарида «Америго ерлари» деган умумий ном билан курсата бошладилар. Кейинчалик «Америго» деган номни эски қитъалар — Осиё, Европа, Африка номларига монандлаштириб «Америка» деб ўзгартирдилар.

Колумб кашфиети Португалия билан Испания ўртасида янги ерлар учун рақобат чиқишига сабаб бўлди. Низонинг олдини олиш учун ҳар икки давлат 1494 йилда Тордессильяс шаҳрида ўзаро шартнома тузди. Бу шартномага мувофиқ Яшил Бурун оролларидан ғарбга томон 2053 километр нарида Қутбдан-Қутбга қараб чегара чизиғи тортилди. Бу чизиқнинг ғарб томонида янги очилган ҳамма ерлар испанларга, шарқ томонидаги ерлар португалияликларга қарайдиган бўлди. Аммо бу чегара чизиғи бутун ер шарини кесиб ўтмаганлиги, балки фақат Ғарбни ярим-шарданигина ўтганлиги туфайли испанлар билан португалияликлар Молукка оролларида дуч келиб қолдилар ва ўртада низо чиқди. Шундан кейин 1529 йилда Сарагосда янги шартнома тузилиб, бу шартномага мувофиқ Шарқий ярим шарда Молукка оролларидан шарқ томонда 17° да янги чегара чизиғи тортилди. Мустамлака дунесини биринчи марта тақсимлаш ана шу тарзда рўй берган эди.

Магелланнинг дунё саёҳати. Фернандо Магелланнинг (1470—1521) саёҳати географик кашфиетлар тарихида катта аҳамиятга эга бўлди. 1519 йил 20 сентябрда Магелланнинг бешта кемаси Сан-Лукардан чиқиб, ўша пайтда «Зиравор оролларн» деб аталган Молукка оролларини қидириб топиш мақсадида жануби-ғарбга томон йўл олди. Магеллан саёҳати 1519—1522 йилларда бўлиб ўтди ва у тарихда биринчи марта дуне саёҳати бўлди. Магеллан саёҳати натижасида жуда кўп ерлар. Жанубий Америкада Магеллан бўғози ва Оловли Ер, Улуғ океанда жуда кўп ороллар, хусусан Филиппин ороллари, Зонд архипелаги ва ҳоказолар очилди. Шу билан бирга Магелланнинг бу саёҳати испанлар билан португаллар саёҳатларининг ўзига хос синтези тариқасида муҳимдир. Магеллан асли португалиялик бўлиб, испан кемаларида саёҳат қилди. Саёҳат маршрути ҳам испанларники (ғарб, тўғрироғи, жануби-ғарб томонда саёҳат) бўлди. Аммо Магеллан ҳам (бошқа португалиялик сайёҳлар каби) Ҳинд океанига ва унинг ўз зираворлари билан донг чиқарган оролларига етиб бориш мақсадини кўзда тутганди. Магел-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лашнинг ўзи саёҳат вақтида Филиппин оролларидаги маҳаллий аҳоли билан бўлган тўқнашиш вақтида ҳалок бўлди Экипажнинг омон қолган қисми бир кемада Испанияга қайтиб келди. Сафарга чиққан 265 кишидан атиги 18 киши эсон-омон қайтди.

Магеллан саёҳати Ернинг шарсимон эканлигини тажрибада исбот қилиб берди Бунинг натижасида европаликлар Улуғ ёки Тинч океан тўғрисида ҳам аниқ маълумотга эга бўлдилар, аммо бунгача уларда аллақандай сирли бир «жанубий денгиз»[1] ҳақидагина ноаниқ тасаввур бор эди, холос

Америкада испанлар колонизацияси Магеллан ўзининг биринчи дунё саёҳатини қилганидан кейин, испанлар Американи истило қилишга киришдилар Испан истилочилари (конкистадорлари) бениҳоя шафқатсизлик билан, зўрлик, айёрлик ва алдамчиликнинг ҳамма воситаларини ишга солиб, Янги Дунёнинг энг бой ва аҳолиси энг кўп бўлган ерларини босиб олдилар

Фернандо Кортес 1519—1521 йилларда жуда катта Мексика мамлакатини истило қилади, бу мамлакатда бошқа ҳинд қабилаларидан кўра маданий савияси анча юксак булган жуда кўп ацтеклар қабиласи яшанди Бу қабиланинг короли «император» Монтесума асир олиниб, ўз хазинасидаги 19 миллион сўмлик олтинни испанларга беришга мажбур бўлади

Яна бошқа бир испан конкистадори Франсиско Писсаро 1532—1535 йилларда Жанубий Американинг ғарбидаги инклар қабиласи ҳукмрон бўлган Биру ёки Перу мамлакатини истило қилди Бунда ҳам инкларнинг короли «император» Атахуальпа олтин ва кумушдан иборат (олтин билан 150 миллион сўмликка яқин) хазинасини истилочиларга беришга мажбур бўлади.

Испанлар 1536 йилда Чилини, 1538 йилда янги Гренадани (кейин Колумбия деб аталган) истило қиладилар 1549 йилда испанлар Аргентинани босиб ола бошладилар

1545 йилда Потози (Боливия)да жуда бой кумуш кони топилди Ўша вақтдан эътиборан Америкада кўплаб кумуш ҳамда олтин қазиб чиқариш бошланди Аввал Колумб кашфиетидан пайдо бўлган умидсизлик кайфияти йўқолиб, ажнотаж бошланди ва топилган хазиналарни мумкин қадар тезроқ қўлга киритиб олишга уриниш кучайди

Маҳаллий аҳолининг бир қисми крепостнойларга ва бир қисми қулларга айлантирилди. Уларни конларда ишлашга мажбур этдилар Колумбининг хатоси тезда маълум бўлиб қолса-да, Американинг туб халқини индеецлар деб атай бердилар Ана шу индеецлар ўрганмаган оғир меҳнатга бардош беролмай, кўплаб қирилиб кетдилар Шундан кейин испан мустамлакачилари Америкага Африкадан негр-қуллар келтириб, уларни конларда ва плантацияларда ишлашга мажбур этдилар

---

[1] Навбатдаги, иккинчи дунё саёҳатини инглиз денгизчиси Фрэнсис Дрэйк XVI асрнинг иккинчи ярмида — 1577—1580 йилларда амалга оширди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ Америкада негрлар кўп эди. Ўша асрнинг иккинчи ярмида уларнинг сони айниқса тез ошиб борди.

Индеецлар эса, аксинча, европалик мустамлакачиларнинг ҳаддан ташқари зулмига чидолмай, еппасига қирила бошлади Кариб денгизидаги энг катта ороллардан Ямайка, Эспаньола ва Куба оролларидаги маҳаллий халқ XVI асрнинг иккинчи ярмига келиб батамом деярли қирилиб кетди.

Португалиянинг мустамлакачилик сиёсати. Португалиянинг мустамлакачилик сиёсати ҳам шафқатсизлик ва қирғинчилик жиҳатидан испанлар сиёсатидан қолишмасди Португалялчкларнинг кемалари Ҳинд океанида қароқчилик билан шуғулланарди, улар «ўз зоналарига» кирган араблар ва маҳаллий индеецларнинг ёки европаликларнинг бирон бир кемасига сира омон бермай, талардилар Португалия мустамлакачилари одатда катта-катта территорияларни босиб олмасди Лекин улар Ҳиндистон қирғоқ бўйларида ва Молукка оролларида жуда кўп мустаҳкам факториялар қурар ва ўша ердан чиқиб келиб маҳаллий қабилаларга ҳужум қилар, ҳамда уларни ҳирож тўлашга мажбур этардилар Португалияликлар ҳирожни зираворлар ва бошқа қимматбаҳо тропик маҳсулотлари билан тўлатардилар. Португалияликлар маҳаллий аҳоли билан «савдо-сотиқ» ҳам қилардилар Лекин бу савдо гирт алдоқчиликдан иборат бўларди. Португалиялик савдогарлар маҳаллий аҳолига майда-чуйда безак буюмлари ва бошқа арзимаган нарсалар бериб, эвазига улардан ҳақиқий қимматбаҳо нарсаларни олар ва бу «операциялардан» неча юз процентлаб фойда кўрардилар Европадаги «маданий» мустамлакачиларнинг биринчи мустамлакаларни сира тортинмасдан сурбетлик билан талаганликларини Маркс ўзининг «Капитал»ида фош қилиб, бундай деб езган эди «Америкада олтин ва кумуш конлари очилди Маҳаллий аҳоли қириб ташланди, қулликка туширилди ва тириклайин конларга кумилди, Ост-Индияни забт қилиш ва талаш йўлида биринчи қадамлар ташланди, Африка кора танлиларни овлаш учун махсус майдонга айлантирилди — капиталистик ишлаб чиқариш даврининг тонги ана шундай бўлган эди Бу идиллиялик процесслар дастлабки жамғарилишнинг асосий моментларидир»[1]

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмидаги географик кашфиётлар. XVI ва XVII асрларда географик кашфиетлар давом эттирилди XVI асрнинг иккинчи ярмида испанлар номаълум жанубий қитъани қидириб топиш мақсадида Тинч океанга бир неча марта экспедиция юбордилар. Бу экспедициялар натижасида Жанубий Полинезиянинг бир қисми бўлган Соломон оролларн (1567 йил), Маркиз оролларн (1595 йил) ҳамда Австралияни Янги Гвинеядан ажратиб турувчи Торрес қўлтиғи (1606 йил) кашф қилинди. Шундан кейин Тинч океанининг жану-

[1] К Маркс «Капитал», I том, 829- бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бий қисмига голландиялар катта-катта саеҳатчилар группасини юбориб турди

1616 йилда голланд Гнаутен де Горн Американинг энг жанубий қисмини — унинг номи билан аталган Горн бурнини — кашф қилди XVII асрнинг биринчи ярмида голланд денгиз сайёҳларининг ўзлари дастлаб Янги Голландия деб аталган Австралия қирғоқларини кашф қилдилар Австралия қирғоқларини текширишда ва Австралияни алоҳида қитъа сифатида белгилашда голланд Абель Тасман (1642—1644) саеҳатлари катта аҳамиятга эга бўлди Бу кишининг номи билан Тасмания ороли деб аталадиган бўлди Инглиз сайёҳлари Австралияга анча кейин — фақат XVIII асрнинг иккинчи ярмида етиб бордилар (капитан Кукнинг 1769—1777 йиллардаги саеҳатлари)

XVI—XVII асрларда шимолий ярим шарда ҳам йирик географик кашфиётлар қилинди Инглиз денгиз сайёҳи Мартин Фробишер ва Жон Дэвис Хитойга борадиган шимолий-ғарбий йўлни қидириб, XVI асрнинг 70- ва 80- йилларида Шимолий Америка қирғоқларига бир неча марта экспедицияга бордилар Бу экспедициялар Гренландия билан Америка қитъаси оралигидаги қўлтиқни ҳамда Муз океанида Американинг шимол томонидаги оролларининг катта архипелагини топди.

XVII асрнинг бошларида учинчи бир инглиз денгиз сайёҳи Генри Гудсон (1550—1610) Шимолий Америкада тадқиқот ишларини давом эттирди Гудсон дареси ва Гудсон қўлтиғи шу кишининг номи билан аталган

Шимоли-шарқий томонда голланд денгизчилари XVI асрнинг охирларида йирик кашфиётлар қилдилар Голланд денгиз сайёҳи Вильгельм Баренц (1550—1597) унинг номига қўйилган Баренц денгизини текширди 1594—1597 йиллар давомида Баренц Янги Ернинг ғарбий соҳилларида уч марта қишлаб қолди Бу ерларга у Хитой ва Хиндистонга (шимоли-шарқий томондан) олиб борадиган Шимолий денгиз йўлини қидириб келиб колган эди. Охирги қишлов вақтида у ўз ҳамроҳлари билан совуққа қотиб ҳалок бўлди[1].

Шимолий Муз океанини ҳамда Тинч океаннинг шимолий қисмини тадқиқ қилишга онд русларнинг географик кашфиетлари жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Руслар биринчи бўлиб (голландлардан анча илгарнеқ) Янги Ерга ҳамда Шпицберган оролига (Скандинавия ярим оролининг шимолига) бориб етган эдилар. Улар Обь ва Енисей ларёларининг қуйиладиган жойларини текширдилар, Таймир ярим оролини айланиб ўтдилар. XVI асрнинг охирларидаёқ янги ерларни қидирувчи рус сайёҳлари Тинч океаннинг соҳилларига етиб боришган, деб тахмин қилиш мумкин XVII асрнинг 30-йилларида Иван Москвитин бошчилигидаги красноярсклик казакларнинг бир гуруҳи

[1] Баренц қишлаган жойнинг қолдиқларини 1871 йилда рус денгизчилари топдилар.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Лена дареснинг сўл ирмоғи — Алдан дареси бўйлаб юриб бордилар, тоғлардан ошиб ўтиб Охота денгизига чиқдилар 40-йилларда Янги ерлар қидирувчи сайёҳлардан Поярков билан Хабаров Қуйи Амурни текшириб, биринчи марта ана шу дареннинг картасини туздилар

1648 йилда сибирлик казак Семён Дежнев томонидан (1605—1672) Узоқ Шарқнинг энг чеккасидаги (унинг номига қўйилган) бурунининг ҳамда Осиё қитъасини Америкадан ажратиб турувчи Беринг қўлтиғининг кашф қилиниши Узоқ Шарқдаги энг йирик географик кашфиёт бўлди Россия ҳарбий хизматининг капитани Беринг бу қўлтиқни янгитдан текшириб чиқишидан 80 йил илгари Дежнев кашф қилган эди.

Буюк географик кашфиётларнинг иқтисодий оқибатлари. Географик кашфиётлар Европанинг иқтисодий ҳаетига гоят катта таъсир кўрсатди. Маркс айтганидек, бу кашфиётлар даставвал Европа савдосида революция қилди Бу кашфиётлар натижасида «жаҳон бозорининг бирданига кенгайиши, муомаладаги товарларнинг кўпайиши, Осиё маҳсулотларини ва Америка хазиналарини кўлга киритишга интилган европалик миллатлар ўртасида рақобат пандо бўлиши, мустамлакачилик системаси »[1] юз берди.

Савдо йўллари ва марказлари бутунлай ўзгариб кетди Илгари Европа савдосида асосий роль ўйнаган Урта денгиз, географик кашфиетлардан кейин, ўз аҳамиятини анча йўқотди Асосий савдо йўллари Атлантика океанига ва Шимолий (Немис) денгизига кўчирилди Илгари Европадаги савдо-сотиқ ишлари энг тарққий қилган Италия ўрнини бошқа мамлакатлар — Португалия, Нидерландия ва Англия эгаллади XVI асрда Нидерландия айниқса катта роль ўйнай бошлади. Антверпен шаҳри жаҳон савдосининг маркази бўлиб қолди, жумладан, зираворлар савдоси деярли бутунлай бу шаҳарда тўпланди

Португалияликлар ҳинд зираворларини одатда фақат Лиссабонга олиб келардилар Бу ерга келтирилган юклар кейин Антверпенга борарди ва ундан бутун Европага тарқаларди Антверпен биржасида кредит ва улгуржи савдога оид хилма-хил ва жуда катта операциялар олиб бориларди Антверпенда Европа ва қисман Осиёдаги ҳар хил мамлакатларнинг савдогарларига қарашли мингтача савдо конторалари бўлиб, улар бу шаҳарнинг бозорига жуда катта халқаро бозор туснни берди.

Бироқ XVI асрнинг иккинчи ярмида Антверпеннинг ҳам рақиблари пайдо бўлиб қолди. Шимолий Нидерландияда (Голландияда)ги Амстердам шаҳри бу рақиблардан бири бўлиб қолди

Антверпен билан рақобат қилувчи иккинчи порт — Лондон шаҳри бўлиб, у асосан XVII—XVIII асрларда гоят равнақ топди

Нарх-наво революцияси. Географик кашфиётларнинг катта оқибатларидан бири нарх-наво революцияси деб аталган воқеа

[1] К Маркс «Капитал», т III К. Маркс и Ф Энгельс Соч, т 25, ч I. стр 365.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлди Европага асосан Америкадан (қисман Ҳиндистондан ҳам) XIV аср давомида жуда кўп олтин ва кумуш келтирилди Европада юз йил мобайнида кумушнинг миқдори уч баравардан знедроқ (206%), олтиннинг миқдори икки баравардан знедрок (117%) ошди Лекин гап Европа бозорида қимматбаҳо металлар миқдорининг кўпайиб кетишдагина эмас эди

Маркс айтганидек, олтин билан кумуш мустамлакаларда қўлликка, асоратга солинган маҳаллий аҳолининг мажбурий ва текин меҳнати билан топилганлигидан, ўз-ўзидан анча қадрсизланиб қолди Олтин ва кумуш пулларнинг арзонлашиб кетиши натижасида товарларнинг нархи шунга қараб ошиб кетди. Нарх-навода сакраш (революция) юз берди, бу эса, замондошларнинг қимматчилик ҳақида беҳисоб шикоятларига сабаб бўлди Европа мамлакатларида нарх-наво бир текис ошиб бормади. Нарх-наво ҳаммадан аввал ва кескин суратда Испанияда ошди. Испанияда XVI аср ўрталарига келиб, нарх-наво икки баравар ошди. Ўша аср охирига келганда нархлар XVI асрнинг бошларига нисбатан тўрт-беш баравар ошиб кетди

Европанинг бошқа мамлакатларида — Англия, Франция, Нидерландия, Германия, Италияда нарх-наво анча секин ва асосан XVI асрнинг иккинчи ярмида кўтарила бошлади Шундай бўлса хам XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида бу мамлакатларда нархлар ўрта ҳисобда XVI асрнинг бошларидагига нисбатан 2,5—3 баравар ошди

Нарх-наво революцияси Европада катта ижтимоий окибатларга олиб келди Бу революциядан янги савдо-саноат синфлари, шунингдек, катта ер эгалари ва бозор билан алоқадор бўлган давлатманд деҳқонлар ютиб чиқдилар

Озиқ-овқат маҳсулотларининг нархлари жуда ошиб кетганлигидан, ишчиларнинг реал иш ҳақи камайиб, аксинча, катта зарар кўрдилар Ижарадорлардан еки феодал ерида ишлаб турган деҳқонлардан (пул билан) олинадиган рентага яшаетган феодал ер эгаларининг реал даромади анча камайди

Умуман олганда нарх-наво революцияси бошланғич жамғарилишнинг янги омили бўлди Бу революция буржуазиянинг хамда дворян ва деҳқонлар орасидаги янги капиталистик ишлаб чиқариш усулига бирон формада алоқадор бўлган элементларнинг иқтисодий қудратини оширди Бу революция қишлоқдаги камбағал деҳқонларни ва шаҳарлардаги плебей элементларни янада кўпроқ хонавайрон қилиб, уларнинг аҳволини яна қийинлаштирди, уларни вужудга келаётган капиталга кўпроқ қарам қилиб қўйди

Мустамлака системасининг бошланиши ва Европа давлатлари ўртасида мустамлака учун кураш. Мустамлака системасининг еки мустамлакачиликнинг бошланиши географик кашфиетларнинг бевосита натижаси бўлди Дастлаб испанлар ва португалияликлар, кейинча голландлар, инглизлар, французлар дуненинг ҳамма қисмларида ўзлари учун мустамлака ер-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларини босиб олдилар. Европадаги бошқа мамлакатларга нисбатан илгарироқ капиталистик тараққиет йўлига кирган ҳамда ўз иқтисодий устунлигидан фойдаланган бир қовуч давлатлар Америка, Осиё, Африкадаги юз миллионларча халқларни асоратга солди, талади ва узоқ вақт муттасил эксплуатация қилиб келди Мустамлака мамлакатларининг табиий бойликлари мустамлакачилар томонидан шафқатсиз талон-тарож қилинди Европа «цивилизаторлари»нинг талончилиги ва зўравонлиги натижасида мустамлакаларнинг аҳолиси оммавий тарзда қирилиб кетди Бошқа китъаларда жойлашган мамлакатлар мустамлакачилик зулмига дучор бўлган, ўз тараққиетида орқада қолган, янада орқада қолиб кетишга маҳкум этилган бир пайтда Европада жуда кўплаб капитал тўпланди ва йирик саноат барпо этилди

Бироқ мустамлака системаси Европанинг ўзидаги давлатларнинг ўзаро муносабатларида кескинликка олиб келди Улар ўртасида мустамлакалар учун шиддатли курашлар бошланди Мустамлакалар ўрта асрнинг охирида ва янги замоннинг бошларида Европадаги жуда катта урушларга сабаб бўлди Бу жиҳатдан XVI асрнинг иккинчи ярмида ва XVII асрдаги инглиз-испан ва испан-голланд урушлари, XVIII аср ва XIX асрнинг бошларидаги инглиз-француз урушлари айниқса характерли бўлди

XXXIX БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ИТАЛИЯ

Италияда иқтисодий тушкунликнинг бошланиши. XVI асрда Италияда иқтисодий тушкунлик бошланди XV аср охирларидаёқ итальян саноатининг тушкунликка учраганлиги сезила бошлади. Ҳатто Италияда Флоренция мовути ўрнини инглиз мовути қисман эгаллаи бошлади Европанинг ўз саноати ривожланиб борганлигидан итальян мовути у ерда камроқ сотиладиган бўлиб қолди Англиядан ташқари, Франция билан Германияда ҳам саноат юксалиб борди Нидерландия бутун XVI аср давомида савдо ва кема қатнови соҳасидагина эмас, саноат соҳасида ҳам тез тараққий қилди

Буюк географик кашфиетлар Италиянинг Шарқ билан олиб бораетган савдосига қаттиқ зарба берди Тўғри, Италиянинг савдо оборотн бирданига камайиб кетмади Венеция XVI асрдагина эмас, ҳатто XVII асрда ҳам жуда бой савдогарлар республикаси бўлиб қола берди Бироқ, унинг жаҳон савдосидаги салмоги анча пасайди У энди фақат Яқин Шарқ мамлакатлари билангина савдо-сотиқ ишлари олиб борадиган бўлиб қолди Ривожланиб бораетган океан мустамлака савдосидан Венеция бутунлай четда қолди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Савдо ва саноат соҳасидан сиқиб чиқарилаётган итальян буржуазияси банк-судхўрлик операцияларига тобора кўпроқ мурожаат қила бошлади. Капитал қўйишнинг иккинчи формаси — ер сотиб олиш бўлди. Буржуазия ер сотиб олиб, дворянларга айланди. Саноат тушкунлиги мануфактура ишчиларига ҳам таъсир қилди Кўп ишчилар шаҳарлардан яна қишлоққа кўчиб кетиб, унда кўпинча ижарага олинган бир парча ерда деҳқончилик қилдилар, боғдорчилик, узумчилик билан шуғулландилар Италия буржуазияси катта ер эгаларига айланган бўлса ҳам, ишлаб чиқаришни революционлаштириш мақсадини кўзламади Дворянлар сингари буржуазия ҳам ерларнинг тенг шериклик шарти билан майда деҳқонларга ижарага берди Мамлакатда саноат ва савдо тушкунлиги шароитида феодал реакцияси тусига кириб бораетган феодал муносабатлар узоқ вақтларгача мустаҳкамланиб қолди

Италиянинг сиесий тарқоқлиги. Италия XVI асрда сиесий жиҳатдан илгаригидек тарқоқ мамлакат бўлиб қола берди. Давлатлардан каттароқлари шимолда — Венеция, Генуя, Милан ҳамда Савойя ва Пьемонт герцогликлари, ўрта Италияда — (1531 йилда Таскания герцоглигига аилантирилган) Флоренция ва папа давлати; жанубида — Сицилияни ҳам ўз ичига олган Неаполь короллиги бўлган. Бундан ташқари, ўнлаб майда «мустақил» ерлар бўлган

Республика тузуми деярли ҳамма ерда монархия тузуми билан алмаштирилди Миланда кондотьер Сфорц онласи герцог унвонини олди. Флоренцияда медичилар авлоди Тоскания герцоглари унвонига эга бўлди Папа областида папалар мутлақ монархга айланиб, улар ўз чегараларини кенгайтириш учун мумкин бўлган ҳамма воситаларни ишга солдилар. Александр VI Боржиа (1492—1503), Юлий II (1503—1513) ва Лев X Медичи (1513—1521) деган папалар ўзларининг дабдабали ҳаётлари, ҳарбий ва дипломатия соҳасида юргизган мураккаб сиесатлари, итальян династиялари билан шахсий ва насабий алоқаларига қараганда епископлардан кўра кўпроқ дуневий хоким эдилар.

Майда бўлакларга ажралиб кетган тарқоқ Италия муттасил фитналар, яширин дипломатик макрлар, ўзаро майда адоват, жанжал ва урушлар майдонидан иборат эди Буларнинг ҳаммаси бошқа йирик чет мамлакатларнинг Италия ишларига аралашувига сабаб бўларди. 1494 йилдан Италияга француз феодаллари бостириб кира бошлади. Италия билан Франция ўртасидаги уруш тўхтаб-тўхтаб 60 йилдан ортиқроқ давом этди ва фақат 1559 йилда тўхтади Французлардан ташқари XVI асрда габсбурглар династиясининг вакили бўлган император Карл V ҳукмронлиги остида қолган испан ва герман феодаллари ҳам Италияга босиб кирдилар. Француз, испан ва герман қўшинлари Италияни таладилар ва хонавайрон қилдилар XVI асрнинг биринчи ярмида ҳали ҳам қудратли бўлган Туркия империясига қарши курашда Венецияга катта куч сарфлашга тўғри келди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVI—XVII асрларда Италия

Ноқулай халқаро вазият ва чет давлатларнинг тўғридан-тўғри интервенцияси Италияни янада кучлироқ иқтисодий ва сиесий тушкунликка олиб келди

Савонароланинг чиқиши. Италияда француз урушлари бошланғани муносабати билан Флоренцияда давлат тўнтариши юз берди. Французлар бостириб келади, деган овозалар тарқалиши билан, халқ оммаси Медичиларнинг зулмига қарши қўзғолон кўтарди. Флоренцияда бирмунча вақтгача (1494 й.) республика қайтадан тикланиб турди. Доминиканлик монах Савонарола (1452—1498) республика ишларига ғоят катта таъсир кўрсатди. Флоренциядаги ўрта ва хонавайрон бўлган майда ҳунармандлар кайфиятини акс эттириб, Савонарола ўз ваъзларида бойларнинг дабдабали ва турмуш бекорчилигидан келиб чиқаетган бемаъни-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

гарчиликларни қаттиқ қоралади ва бир қанча мўътадил социал ислоҳотлар — даромад солигининг прогрессив формасини жорий қилиш, камбағалларнинг қарзларини бекор қилиш, судхўрларни ҳайдаб юбориш, шаҳарларда қарз берувчи кассалар ташкил этиш ва ҳоказоларни талаб қилди Савонарола Рим папасини ҳам қаттиқ қоралаб, папа саройига, ундаги дабдаба ва бойликка лаънат ўқиди Савонарола французларни «гуноҳга ботган Италияга» қарши «худо ёғдирган қаҳр-газаб» оқибати деб ҳисобланди

Француз босқинчилари ўзларининг талончилиги ва жабр-зулмлари билан тезда итальян жамиятининг ҳамма синфларини ўзларига карши қўзгатдилар. Флоренциядан ташқари яна Неаполни ҳам босиб олган француз короли Карл VIII нинг дастлабки муваффақиятлари итальян давлатларининг унга қарши бирлашувига олиб келди Французлар шошилинч равишда Италиядан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар Французларнинг чиқиб кетиши билан Савонароланинг мавқеи ҳам бўшашди. У 1498 йилда папанинг амри билан қамоққа олинди ва суд қилиниб, гулханда куйдирилди Қочиб кетган Медичилар 1512 йилда испанлар ердами билан қайтадан ҳокимият тепасига чиқиб олдилар

1527 йилда Римнинг таланиши. XVI аср бошида Италия урушқоқ король Франциск I Валуа бошчилигидаги француз феодаллари билан номи тилга олинган император Карл V Габсбург раҳбарлигидаги испан-герман феодаллари ўртасида шиддатли уруш майдонига айланди 1525 йилда Павия шаҳри енида бу икки душман ўртасида қаттиқ жанг бўлди Бу жангда Франциск I батамом енгилиб, Карл V уни асир олди Папа Климент VII Габсбургларнинг жуда кучайиб кетишидан қўрқиб, императорга қарши Франция билан Англия иштирокида Италия давлатларининг коалициясини уюштиришга ҳаракат қилди Карл V буни билиб қолиб, 1527 йилда ўз қўшинларини Римга юборди Папа асир олинди, Рим эса янада шафқатсиз тарзда таланди Ун мингларча Рим аҳолиси ва шу жумладан, жуда кўп хотин-қизлар ва болалар ўлдирилди Ландскнехтлар папа саройи — Ватиканга кириб, уни ҳам таладилар ва кўп жойларни вайрон қилдилар 1527 йил 6 майдаги «талон-торож куни» итальянлар хотирасида узоқ вақтларгача даҳшат ва бенихоя катта миллий бахтсизлик куни бўлиб қолди

Кейинги уйғониш. Мамлакатда иқтисодий тушкунлик бошланганига ва сиесий вазиятнинг оғир бўлишига қарамасдан, Италия XVI асрнинг биринчи ярмида ҳали буюк гуманистик маданият маркази бўлиб қола берди Ўтмишда тўпланган моддий бойликлар ҳамда XVI ва XV асрларда етишиб чиққан олимлар, езувчилар, рассомлар, ҳайкалтарошлар, архитекторлар ва Уйғониш маданиятининг бошқа намояндалари худди мана шу вақтда энг етук самараларини берди Флоренциянинг энг машҳур сиесий арбоби Никколо Макиавелли (1469—1527) улкан мута-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

факкир, тарихчи, ҳуқуқшунос ва файласуф бўлган Макиавелли «Флоренция тарихи»нинг автори ҳамда қадимги Рим тарихчиси Тит Ливий ва антик даврдаги бошқа авторлар ёзган асарларининг шарҳловчисидир. Аммо у айниқса ўзининг «Подшоҳ» деган (тахминан 1512 йилда езган) китоби билан шуҳрат қозенган Макиавелли бу китобида Италиянинг ўша даврдаги илгор синфларининг миллий бирлик йўлидаги интилишларини яққол ифодалаб берган. Макиавелли ўз замонасидаги итальян шаҳар республикалари сиесий тузумининг кризисини акс эттирса ҳам, республикачилик қарашлардан воз кечади У бутун умидини монархияга боғлайди ва монархия Италиянинг тарқоқлигига барҳам бериб, уни Испания ва Францияга ўхшаш марказлашган ягона давлатга айлантириши керак, деб умид қилади Макиавелли «Подшоҳ» асарида катта тарихий тажрибани умумлаштирди Макиавелли XV—XVI асрлардаги ғарбий европа қироллари ва ҳукмронларининг (айниқса Франциядаги Людовик XI ва Италиядаги Цезарь Боржианинг) амалий ишларини ўрганиб, европа олимлари орасида биринчи ўлароқ ўз китобида абсолютизм назариясини беради, у абсолютизмни шундай бир давлат деб қарайдики, унда ҳуқуқнинг негизи зўрликдир, унда монархлар ҳеч қандай принципларга еки ахлоқ қоидаларига амал қилмайдилар, балки фақат ўз манфаатлари нуқтаи назаридангина иш қиладилар Кейинчалик Макиавеллининг «Подшоҳ» асари Европадаги ва ҳатто Шарқдаги кўпгина монархлар учун узоқ вақтгача дастуриламал бўлиб қолди, монархлар ўз абсолют ва мустабид сиесатида Макиавеллининг маслаҳатларини амалда кўлланиб келдилар.

Кенинги итальян Уйғониш даврида табиият ва математика фанлари соҳасида катта муваффақиятларга эришилди Машҳур Леонардо да Винчи (1452—1519) энг ажойиб олим — инженер, физик, анатом, математик, астроном ва геолог бўлиш билан бирга ғоят улуғ рассом ҳам бўлган

Леонардо да Винчи яратган «Пинҳоний танаввул», «Мадонна Литта», «Жоконда» сингари картиналар Уйғониш давридаги итальян санъати равнақининг буюк намуналари сифатида бутун дунега машҳурдир Леонардо да Винчидан бошқа яна Микеланжело Буонаротти (1475—1564), Рафаэль Санти (1483—1520) ва Вечельо Тициан (1477—1576) каби гениал рассомлар ва ҳайкалтарошлар Уйғониш даврининг буюк санъаткорлари бўлишган.

Микеланжело буюк ҳайкалтарош ва рассом бўлиб, таврот ва антик сюжетларда жуда кўп асарлар яратган, у ўзининг асарларида завқ, куч ва ғайрат барқ уриб турган азамат фигураларини тасвир этади Рафаэль оналик гўзаллигини ғоят ёркин тасвир этган кўплаб мадонналари билан машҳурдир. У яратган «Сикстин мадоннаси» (Дрезден галлереясида сақланади) айниқса машҳурдир Бу асар расмнинг алоҳида нафислиги ва нозиклиги билан ажралиб туради

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Тицнан портретлар санъаткоридир Франциск I ва Карл V нинг ҳам кўпгина портретларини Тицнан чизган, бу асарлар ғоят чуқур реалистик услубда ишланган

Римдаги авлие Петр собори кейинги Уйғониш давридаги Италия архитектура санъатининг ғоят буюк едгорлигидир Бу собор бутун аср давомида қурилгандир (1506 йилда бошланиб, 1590 йилда қурилиб бўлган) Унинг баландлиги 132 метр бўлиб, 15 минг кв метр майдонни эгаллайди (ае София эса 6800 кв. метр майдонни эгаллайди) Собор Уйғониш даврининг архитектура услубида бошланиб, шундан анча кейинги барокко услуби[1] элементлари билан чатишиб кетган

XVI асрнинг иккинчи ярмида итальян маданияти. XVI асрнинг иккинчи ярмида ҳам Италиянинг иқтисодий тушкунлиги давом этди Италия янги жаҳон савдо марказларидан тобора четлаша борди Габсбургларнинг Валуа билан битим тузиши натижасида Италия 1559 йилги Като-Камбрезия сулҳига мувофиқ узил-кесил Испания ҳукмронлиги остига ўтади (Неаполь, Милан ва бошқалар) Хорижийларнинг оғир миллий зулми ҳукмронлик қилган узоқ давр бошланади Мамлакатнинг ички савдо ва саноати яна пасаяди. Априм шаҳарнинг аҳолиси бир неча баравар камайиб кетади Феодал дворянлар ва клерикал элементларнинг аҳамияти кучаяди Ўз помешчикларига тўлайдиган солиқлар дастидан эзилган деҳқоплар яна бунинг устига жуда кўп ва оғир давлат солиқлари ҳам тўлашга мажбур бўладилар, бу солиқлардан келадиган даромад Италиядаги манда ва жуда майда давлатларнинг харажатига, қисман чет эл феодаллари фойдасига сарф қилинади Мамлакатда бандитизм авж олиб, кундалик ҳодисага айланиб қолган эди Бу шароитда итальян маданияти пастлаб кетади Машҳур итальян шоири Торквато Тассо (1544—1595) салиб юришлари сюжетини ўз ижодининг темаси қилиб олади («Озод қилинган Иерусалим» достони) ва рицарликни ҳамда диний жўш-хуружни кўкларга кўтариб мақтайди Илмий текширишлар энди Италияда қувғин остига олинади Коперник таълимотини тарғиб қилган итальян олими астроном Галилео Галилей (1564—1642) инквизиция турмасига ташланади ва Коперник қарашларига қўшилганлигидан ҳамманинг олдида воз кечишга мажбур бўлади Инквизиция Галилейни умрбод қамоққа ҳукм қилиб, бу ҳукмни қишлоққа сургун қилиш билан алмаштиради Галилей умрбод инквизиция таъқиби остида бўлиб, қишлоқда вафот этади Яна бир олим — астроном, шоир ва файласуф Жордано Бруно (1550—1600) ҳам папа инквизиясининг ҳукмига мувофиқ гулханга ташланиб куйдирилди.

---

[1] Барокко — Европада XVI асрнинг иккинчи ярми, XVII аср ва қисман XVIII асрда тарқалган архитектура услуби, минора шакли, шунингдек, кошинкорлик безакларидан кенг фойдаланганлиги билан характерланади, бароккода готик архитектура элементлари Реннессанс архитектураси белгилари билан чатишади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVI асрнинг охирлари ва XVII асрнинг бошларида яшаган доминиканлик монах Томазо Кампанелло (1568—1639) Италиянинг атоқли мутафаккирларидан бири эди. Кампанелла 1600 йилда испан Габсбургларининг зулмига қарши Калабрияда кўтарилган қўзғолонда қатнашди. Кампанелла қўзғолон вақтида қамоққа олиниб, салкам 25 йил умрини ҳар хил турмаларда ўтказди. У турмада эканида утопик характердаги «Қуеш шаҳри» («Civitas Solis») деган асарини ёзди. Кампанелла бу асарида фан негизида ва меҳнатни планли ташкил этиш асосига қурилган идеал коммунистик жамият тузумини тасвирлайди, у тасвирлаган жамиятда хусусий мулк, текинхўрлар бўлмайди, ортиқча меҳнат билан банд бўлмаган киши ўз жисмоний ва маънавий кучларини гармоник тарзда камол топдиради. Кампанелланинг «Қуеш шаҳри» асари Морнинг «Утопия»си билан биргаликда Европада социалистик фикрнинг илк ривожланишини акс эттирган энг ажойиб асар бўлган эди.

Неаполда Мазаньелло қўзғолони. Испанияга қарам бўлган Неаполь короллиги Италиянинг бошқа мамлакатлари ичида энг оғир аҳволда қолган мамлакат эди. Бу мамлакат иқтисодий жиҳатдан ниҳоятда заиф эди. Шаҳарлари ва саноати таназзулга учраб, қишлоқ тобора қашшоқлашиб борди. Испан ҳукумати эса солиқларни ҳа деб ошира берди. 1558 йилда 1 миллион 770 минг дукат баробарида солиқлар солинган бўлса, 1620 йилда солиқларнинг миқдори 5 миллион дукатга етди. 1647 йилда кенг истеъмол молларига (камбағалларнинг асосий овқати бўлган

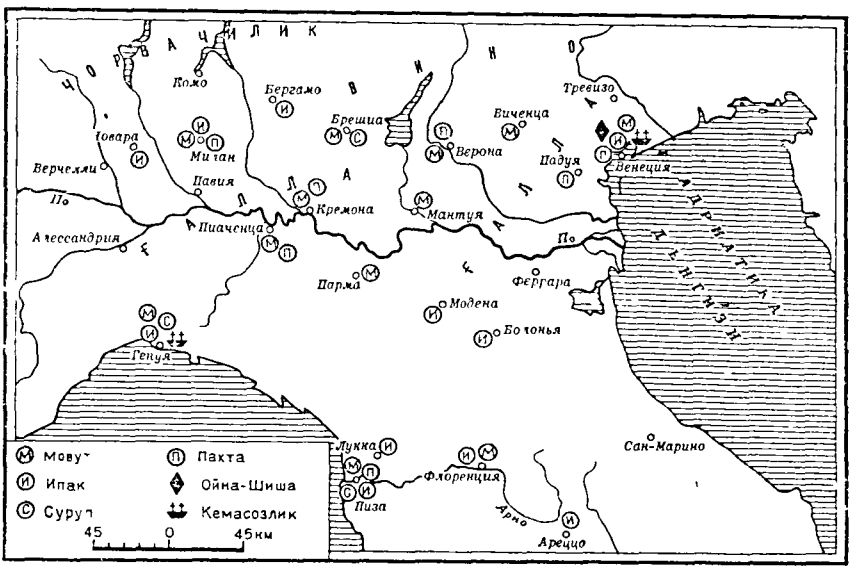

XVI асрдаги Шимолий Италиянинг иқтисодий картаси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мева ва сабзавотга) янги солиқ жорий қилинишига жавобан, Неаполда қўзғолон кўтарилди Бу қўзғолонда ҳунармандлар, майда савдогарлар ва ишчилар қатнашди 1647 йил 7 июлдаги қўзғолон натижасида Неаполь халқ оммаси қўлига ўтди Мазаньелло лақаби билан машҳур бўлган Томазо Аньелло бошчилигида демократик ҳукумат тузилди Шаҳар расмий жиҳатдан испан королига содиқ бўлиб қолди Фақат унинг амалдорларига қарши ҳужум қилинди, холос Неаполни ўзининг қароргоҳи қилиб ўтирган король ноиби қўзғолончиларга бирмунча ён беришга мажбур бўлди. Жумладан, халқнинг айниқса ғазабини қўзғатувчи солиқлар бекор қилинди Мазаньелло шаҳар лашкар бошлиғи, генерал-капитан сифатида танилди Аммо, орадан кўп ўтмай, испан ҳокимлари томонидан елланган кишилар халқ йўлбошчиси Мазаньеллони ўлдирдилар.

Бироқ Мазаньеллонинг ўлимидан кейин ҳам ҳаракат тўхтамади. Бутун вилоят Неаполга қўшилди. Неаполь республика деб эълон қилинди. Милтиқ ишлаб чиқарувчи мануфактура эгаси Женнаро Аннезе деган киши демократик ҳукуматга бош бўлди Неаполь дворянлари испанлар томонида эди Ҳаракат раҳбарлари бу вақтда Испания билан уруш ҳолатида бўлган Францияга таяниб иш кўрмоқчи бўлдилар Улар Лотарингия герцоги Генрих Гизни королликка таклиф қилдилар ва у Неаполга келди. Лекин Франциянинг кардинал Мазарини ҳукумати Неаполдаги ишлар учун етарли даражада ҳарбий куч ажрата олмади 1648 йил баҳорида испан маъмурлари қўшин билан Неаполга қайтиб келдилар ва ҳаракатнинг демократик қатнашчиларини шафқатсиз жазоладилар Аннезе осиб ўлдирилди Герцог Гизни эса турмага қамадилар, аммо орадан кўп вақт ўтмай, француз ҳукуматининг талабига мувофиқ у турмадан озод қилинди. Янги туз солиғи жорий қилиниши муносабати билан 1647 йилда Сицилияда ҳам ҳукуматга қарши худди шундай ҳаракат бошланди. Испанлар Сицилиядаги ҳаракатни Неаполдаги ҳаракатдан олдин бостирдилар. Аммо бу ҳаракатларнинг ҳар иккаласи ҳам Италия халқ оммасининг чет эл зулмига қарши нафратини ифода қилганлиги жиҳатидан жуда муҳимдир. Бу ҳаракатнинг ҳар иккаласи кейинчалик — XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида бутун Италияни қамраб олган кенг миллий ҳаракатнинг узоқ ўтмишдаги куртаги ҳисобланади

XL БОБ

РЕФОРМАЦИЯ ВА ДЕҲҚОНЛАР УРУШИ ДАВРИДА ГЕРМАНИЯ

ГЕРМАНИЯ РЕФОРМАЦИЯ АРАФАСИДА

XV аср охири — XVI аср бошида Германиянинг иқтисодий аҳволи. XIV ва XV асрларда немис саноати бир қанча муваффақиятларга эришди Кон саноати (айниқса кумуш қазиб чиқа-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

риш) ва металлургия кўп даражада ривожланди Тироль, Гарц, Саксония ва Вестфалия кон саноатининг марказлари эди. Металлургия ишлаб чиқариш (хусусан қурол-яроғ ишлаб чиқариш) эса кўпроқ Рейн области ва Юқори Дунай шаҳарларида ривож топди Тўқимачилик саноатининг турли соҳалари мовут тўқиш, зиғир тола, шойи тўқиш ва ип-газлама саноати ҳам ўша областларда кенг тараққий қилди. Ғарбда Кёльн, Вормс, Аахен шаҳарлари, жанубда Аугсбург, Нюрнберг, Ульм шаҳарлари энг йирик саноат марказлари эди. Саноатда ҳали асосан цех системаси устунлик қиларди Аммо кон саноатида анча чуқур шахталар ишга солиниши муносабати билан мануфактура усули тобора кенгроқ ейилиб борди Тўқимачилик саноатида шаҳар атрофидаги ва қишлоқ жойлардаги цехлар билан бир қаторда корчалон капиталистга ишлайдиган хонаки «тарқоқ» мануфактура системаси ривожланиб борди. Баъзи жойларда (масалан, Кёльнда) қисман тўқимачилик саноатида, қисман металлни ишлаш саноатида марказлашган мануфактура учраб турарди. XV асрда ва XVI аср бошларида Германия халқаро савдо-сотиқ ишларида катта роль ўйнади Унинг Италия, Франция, Нидерландия, Англия, Скандинавия мамлакатлари, Польша ва Россия билан олиб борган савдоси муҳим аҳамиятга эга эди. Германия умумевропа савдосида боғловчи звено бўлиб, Европанинг жанубини шимол билан жанубий-ғарбий мамлакатларни шимоли-шарқий мамлакатлар билан боғларди. Шимолий Германиянинг Ганзейга қарашли Любек, Гамбург, Бремен ва бошқа шаҳарлари XV аср охирларида, гарчи энди монополликни қўлдан берган бўлсалар ҳам, шимолий савдода ҳар ҳолда асосий ўрин тутардилар Рейн областидаги шаҳарлар қўшни Нидерландиянинг иқтисодий тараққиети билан маҳкам боғланган эдилар; Швабия (Юқори Дунай) шаҳарлари Италия билан олиб бориладиган савдодан ҳатто буюк географик кашфиётлардан кейин узоқ вақтларгача катта фойда олиб турдилар.

XVI аср бошларида Германияда жуда катта банк-судхўрлик фирмалари бор эди, бу фирмаларнинг бир қисм маблағлари ишлаб чиқаришда (кўпроқ кон саноатида) банд бўлса, бир қисмини улар императорга ва катта князларга қарзга берардилар Бу фирмалар орасида энг каттаси Фуггерлар хонадони бўлиб, уларнинг капитали бир неча миллион гульден ҳисобланарди Бироқ Германия иқтисодий жиҳатдан жуда нотекис тараққий қилмоқда эди. Жуда яхши тараққий қилган областлар ва округлар билан бир қаторда мамлакатнинг марказида майда товар цех тузуми ҳукм сурган, жуда тор доирада савдо олиб борадиган, чет эл савдосида иштирок этиш у еқда турсин, хатто Германиянинг бошқа районлари билан мол айирбошлашдан мутлақо четда турган қолоқ областлар ҳам бор эди

Ф Энгельс «Германияда деҳқонлар уруши» китобида (бу китоб биринчи марта 1850 йилда босилиб чиққан) Германиянинг реформадан илгариги иқтисодий ривожланиш даражасини қу-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XV аср ва XVI аср бошларида Марказий Европанинг иқтисодий картаси

йидагича характерлаган эди· «.. Германия миллий ишлаб чиқаришининг ривожи бошқа мамлакатларнинг ишлаб чиқариш тараққиётидан ҳали орқада қолиб келмоқда эди. Немис деҳқончилиги инглиз ва Нидерландия деҳқончилигидан анча кейинда турар, немис саноати итальян, фламанд ва инглиз саноатидан жуда паст турар, денгиз савдосида эса инглизлар ва айниқса голландлар немисларни борган сари кўпроқ сиқиб чиқара бош-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лаган эдилар»[1]. Мамлакатнинг аҳолиси ҳали ҳам жуда сийрак эди Германиянинг савдо-саноат марказлари ўзига хос тарзда жойлашган эди. Улар мамлакатнинг чеккаларида бўлиб, иқтисодий жиҳатдан ички бозорлардан кўра кўпроқ (ва асосан) ташқи бозорлар билан боғланган эдилар «Жанубнинг савдо алоқалари ва мол сотиш бозорлари шимолникига қарағанда бутунлай бошқача эди, шарқ ва гарб бир-бирлари билан деярли мутлақо мол айирбош қилмас эдилар. Англия учун Лондон мамлакатнинг саноат ва савдо маркази бўлиб қолган бир пайтда, бу ерда ҳеч бир шаҳар саноат ва савдо маркази бўла олмади»[2]

Аммо кейинчалик Ф Энгельс 1470—1530 йиллардаги давр учун Германия экономикасида анча муваффақиятлар бўлганлигини тан олган, кон ишининг муваффақиятларини ҳамда шу даврда Германиянинг халқаро савдосининг роли ошганлигини айниқса таъкидлаб кўрсатган эди[3]

XVI асрнинг бошларида немис қишлоқларида деҳқонлар оммаси учун ниҳоятда зиддиятли ва оғир вазият вужудга келди. Умуман олганда қишлоқ хўжалигида ҳали ишлаб чиқаришнинг феодал усули ҳукмронлик қилар эди. У еки бу формада крепостнойлик зулмини чекаётган деҳқонлар асосий ишлаб чиқарувчи ҳисобланардилар Рейн соҳилидаги вилоятларнинг айрим районларини ҳисобга олмаганда (Вестфалияда, қисман Франконияда) йирик капиталистик, Мейер арендаси деб аталадиган аренда ривожлана бошлади. Германиянинг қолган қисмида майда деҳқон хўжалиги ҳукмронлик қиларди. Товар-пул муносабатлари қишлоққа кириб кела бошлади. Деҳқонларнинг кўп сонли маҳаллий шаҳарлар билан савдо алоқаси эндиликда анча доимий ва мунтазам характерга эга бўлиб қолган эди Аммо қишлоққа пул муносабатларининг ана шу тариқа кириб келиши натижасида крепостной ва ярим крепостной деҳқонлар ўртасидаги — бир томондан, майда товар ишлаб чиқарувчилар, иккинчи томондан феодал, бутун феодал крепостнойлик системаси ўртасидаги зиддиятлар кучлироқ намоен бўла бошлади

Реформация арафасида Германиянинг синфий структураси. XVI аср бошидаги Германияда синфий муносабатлар жуда мураккаб эди Бу муносабатлар энди соф феодал муносабатлар бўлмай қолган эди Капиталистик элементларнинг ўсаетганлиги аен бўлиб қолди. Феодал синфларнинг ўзлари табақаларга ажралмоқда ва айнимоқда эди. Герман жамиятининг деярли ҳамма синфлари халқ оммасининг мавжуд тузумдан норозилиги, деҳқонларнинг ва ҳатто ўрта синфларнинг ҳам ҳукмрон юқори

---

[1] Ф Энгельс Германияда деҳқонлар уруши К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 7- том, 347- бет

[2] Ўша жойда

[3] Қаранг Ф. Энгельс Германия ҳақида мулоҳазалар К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 18- том, шунингдек унинг 1889 йил 15 сентябрда К Каутскийга ёзган хати Асарлар, 37- том, 229- бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

феодал табақаларга қарши нафрат билан қараганлиги яққол кўриниб турарди.

Феодаллар орасидаги ҳукмрон табақа империя князлари (улар ўртасидаги жуда кўп диний князлар — архиепископлар, епископлар ва энг катта аббатлар) эди. Император ҳокимияти тушкунликка юз тутиши билан империя князлари жиноий ишлар судини бошқариш, солиқлар тўплаш, пул зарб қилиш ва шу сингари ҳуқуқларга эга бўлган мустақил ҳукмронларга айланиб бормоқда эдилар.

Энг йирик феодал-князларнинг куч-қудрати ортиб борган сари, бунинг аксича, майда дворянларнинг — рицарларнинг ҳоли тобора танг бўлиб бормоқда эди. Ўқсочар милтиқнинг кашф этилиши ва пиёда аскарларнинг роли ортиб бориши билан, отлиқ аскарликни касб қилиб олган рицарларнинг аҳамияти тобора йўқолмоқда эди. Айни замонда улар иқтисодий томондан ҳам хонавайрон бўлиш даражасига етиб қолган эдилар. Ўз ерларидан ва қарам деҳқонларидан келадиган даромадлари товар-пул муносабатларининг ривожланиши туфайли ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондирмас эди. Рицарлар князларга ва айниқса Германиядаги энг кўп ва катта-катта поместьеларга эгалик қилиб бориб кетган олий руҳонийларга ҳасад билан қарардилар. Рицарлар катта йўлларда йўл тўсарлик билан шуғулланиб, савдогарларнинг карвонларига ҳужум қилар ва қўшни шаҳарлардан ёки ҳатто айрим гражданлардан товон олиш учун ҳар қандай баҳона қидирар эдилар.

Шаҳар аҳолисига даставвал шаҳар аристократияси, яъни патрицийлар кирар эди, улар ҳали ҳам бир қанча шаҳарларда ҳокимиятни ўз қўлларида сақлар ва ташқи савдода, банк-судхўрлик муомалаларида ва қисман ички савдо ишларида катта роль ўйнардилар. Шаҳар аҳолисининг ўрта табақаси, яъни бюргерлар шаҳарликларнинг энг кўп сонли синфини ташкил этарди. Бу синф ҳунармандлардан, савдогарлардан ва қисман пайдо бўлиб келаётган мануфактура эгаларидан иборат эди. Улар князларнинг ҳукмронлигидан, олий руҳонийларнинг бойлигидан, ҳар хил черков солиқларидан тўпланган катта-катта пулларнинг ҳар йили Италияга юборилишидан, рицарларнинг талончилиги ва зўравонлигидан ғазабланардилар. Империянинг сиёсий тарқоқлиги савдо ва саноатнинг ривожланишига тўсқинлик қилиб турган асосий ғов эди. Шаклланаётган буржуазия сифатидаги бюргерларнинг манфаатлари нуқтаи назаридан мамлакатни марказлаштириш мутлақо зарур эди. Аммо немис бюргерлари буржуа синфи бўлиб ҳали сира таркиб топган эмас эди. Улар тарқоқ бўлиб, тор маҳаллий манфаатлар доирасидан четга чиқмай яшар эдилар. Жамиятда уларнинг сиёсий аҳамияти ҳали етарли даражада юксак эмасди.

Герман шаҳарларида кўпгина плебей, яримпролетар элементлар ҳам бор эди. Қашшоқлашиб қолган, цехдан ташқаридаги шаҳар ҳунармандлари ҳам, халфалар ҳам, крепостниклар зул-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мига чидолмай, шаҳарга кўчиб ёки қочиб келган ва бу ерда люмпен пролетариатга айланган деҳқонлар ҳам плебейлар составига кирардилар Бу бесаранжом элемент патриций ва бюргерларни ҳам, киборлардан, руҳонийлардан бўлган феодал-помешчикларни ҳам емон кўрарди Шаҳар плебейлари деҳқонлар ҳаракатига қўшилиб, бу ҳаракатга ғоят катта ёрдам кўрсатардилар.

Энг кўп сонли ва асосан эксплуатация қилинувчи асосий синф деҳқонлар эди Юқорида айтиб ўтилганидек, деҳқонлар крепостнойлик зулмини бошдан кечирардилар Тўғри, крепостникларга шахсан қарам бўлган деҳқонлар озчилик эди Немис деҳқонларининг кўпчилигини қарам деҳқонлар деб аталган, яъни маълум миқдорда пул оброки (чинши) ва ҳар хил маҳсулот мажбуриятлари тўлаш шарти билан ота-бобосидан мерос қолган ер бўлакларига эгалик қилувчи деҳқонлар ташкил этарди Аммо XV асрнинг сўнгги ўн йилларида XVI аср бошларида ерга эгалик қилиш шартлари тобора оғирлаша борди

Феодаллар ўз даромадларини оширишга интилиб, деҳқонлар берадиган тўловларни ҳар қандай йўллар билан оширар, деҳқонлардан янги баршчиналар талаб қилар, уларнинг чек ерларини қирқар, альмендларни, яъни жамоаларга қарашли ўтлоқлар, бўш ерлар, ўрмон, кўл ва шу кабиларни ўз ихтиерларига ўтказиб олардилар.

Деҳқонлар феодалларга берадиган ҳар хил тўловлардан ташқари, маҳаллий князларга кўпдан-кўп давлат солиқлари тўлар, черковга ҳар хил тўловлардан бошқа яна ушур ҳам берар эдилар Бутун Германияда католик черкови учун дон билан «катта ушур» тўпланарди Аммо бунинг устига кўп жойда яна (сабзавот билан тўланадиган) «кичик ушур» ва (чорва моллари билан тўланадиган) «қон ушури» ҳам олинарди

XV аср охири — XVI аср бошларида деҳқонлар ҳаракати. Деҳқонларнинг аҳволи ёмонлашганлиги XV аср охири ва XVI аср бошларида деҳқонларнинг кўп ғалаёнларига сабаб бўлди Шарқий Франкониядаги епископ Вюрцбургский мулкидан 1476 йили кўтарилган деҳқонлар қўзғолонини замондошлар биринчи деҳқон фитнаси деб атаганлар Бу қўзғолонга Никласгаузен қишлоғидан чиққан Ганс Бегайм деган подачи бошчилик қилган Ганс Бегайм деҳқонларга «илоҳий қонун»га кўра ҳамма оброклар, баршчиналар, солиқлар ва помешчикларга («хўжайинларга») тўланадиган бошқа тўловлар бекор қилиниши керак, ҳамма ишламоғи ва ҳеч ким бошқалардан ортиқ нарсага эга бўлмаслиги керак, деб тушунтирган Ганс номининг ўзи (богемиялик, яъни чех бўлганлиги) ва у олиб борган пропаганданинг мазмун жиҳатидан гусчиларнинг крепостнойликка қарши чиқишига ўхшашлиги гусчилик идеяларининг XV асрда ҳатто Ғарбий Германияга ҳам ейилганлигини аниқ кўрсатиб турибди Ганс Бегаймнинг ваъзини эшитгани минглаб деҳқонлар тўпланишган. Епископ Вюрцбургский ўз хизматчиларига подачи воизни ушлаб қамашни буюрган Шундан кейин деҳқонлар ўртасидаги ҳаракат тўхтаб қолган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Деҳқонларнинг «Бошмоқ иттифоқи»[1] деб ном олган бошқа бир ҳаракати анча кучли бўлиб, кенг ейилган эди «Бошмоқ иттифоқи» деҳқонларнинг фитначи ташкилоти бўлиб, орадаги узилишлар билан 25 йилдан кўпроқ вақт иш олиб борган «Бошмоқ» номи биринчи марта жануби-ғарбий Германияда XV асрнинг 30- ва 40-йилларидаёқ учрайди, хусусан, инглиз-француз Юз йиллик уруши даврида Германия территориясига бостириб кирган француз феодалларининг айрим тўдалари — Арманьяклар ва бошқаларга қарши немис деҳқонларининг чиқишлари ана шу шиор остида ўтган эди Тузукроқ шаклланган яширин ташкилот сифатида «Бошмоқ» 1493 йилда Эльзасда пайдо бўлган У бостирилгандан кейин ҳаракат Рейннинг ўнг қирғоғига — Баден ва Швабияга ўтган. 1502 йилда «Бошмоқ»нинг янги қўзғолони тўғрисидаги плани маълум бўлиб қолган Бунга Иосс Фрид деган деҳқон раҳбарлик қилган. «Бошмоқ»нинг хуружлари 1513 ва 1517 йиллардаги фитналар бўлди Бу фитналар ҳам очилиб қолгандан кейин, унинг ташкилотчилари Швейцарияга қочиб кетдилар. Улардан баъзилари 1525 йилгача яшаб, ватанларига қайтиб кетдилар ва Улуғ деҳқонлар урушида иштирок этдилар «Бошмоқ» тарафдорлари тарқатган варақаларда дворянларни деҳқонлар устидан ҳукмронлик қилишдан маҳрум этиш, жамоа ихтиридаги ерлардан бемалол фойдаланиш учун деҳқонларга эркинлик бериш, судхўрлар оладиган процентларни бекор қилиш ҳамда черков мулкини секуляризация қилиб, бу ерларни халққа бериш ва ҳоказолар тўғрисида талаблар бўлган.

Ниҳоят, XVI асрнинг бошида, тахминан 1503 йилда Вюртембергда деҳқонларнинг «Қашшоқ Конрад» деган ном билан яна бир революцион ташкилоти пайдо бўлди. 1514 йилда «Қашшоқ Конрад»нинг фитнаси Вюртемберг герцогига қарши очиқдан-очиқ қўзғолонга айланиб кетди Бу ҳаракатда шаҳарликлар ҳам қатнашди Деҳқонлар қўйган талаблар орасида маҳаллий ландтагга деҳқонларнинг вакилларини ҳам киритиш ҳақида модда бор эди Аввалига герцог бирмунча ен берди, аммо кейинчалик бу ен беришлардан воз кечиб, Вюртембергнинг қўзғолон кўтарган қишлоқларини тор-мор қилди «Қашшоқ Конрад» раҳбарларидан бир қисми қўлга олинди, бир қисми эса Швейцарияга қочиб кетди

Германиянинг сиёсий тарқоқлиги ва император ҳокимияти. XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида Германия ҳали сиёсий жиҳатдан тарқоқ мамлакатлигича қолган эди Бу вақтга келиб марказлашган Англия ва Францияга қарама-қарши ўлароқ, Германия ҳали ҳам аслида айрим феодал князликлари ва эркин шаҳар федерациясидан иборат эди Феодал князликлари ва эркин шаҳарлар эса фақат ўзларининг маҳаллий партикуляр манфаатларинигина кўзлар эдилар

[1] Дворянлар, рицарлар пойабзали — этикка қарама-қарши ўлароқ, деҳқонлар бошмоғи (одатда ёғоч пошнали бўларди) назарда тутилган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

«*Соф феодал* » империяси емирилиб борган сари империя ерлари ўртасидаги алоқалар ҳам емирилиб борди, йирик империя ленларининг эгалари деярли мустақил давлатларга айлана бошладилар, бир томондан, империя шаҳарлари, иккинчи томондан эса империя рицарлари гоҳ бир-бирларига қарши, гоҳ князларга ёки императорга қарши иттифоқлар туза бошладилар»[1]

Фридрих III ҳукмронлигидан кейин император ҳокимиятининг аҳволи бирмунча ўзгарди[2] Император Максимилиан I (1493—1519) Габсбургларнинг мерос ерларини анча кенгайтирди Энди Габсбурглар Австрия, Шкирия, Каринтия ва Крайнадан ташқари яна Тиролни, Швабиядаги анча ерларни ҳамда Максимилиан Мария Бургундскаяга уйланганда «сеп» тариқасида олган Нидерландияга ҳам эга бўлди. Рицарлик ва шаҳарлардан тузилган Швабия иттифоқи (1488 йил) Франкония ва Рейн вилоятларини ҳам ўз таъсирига олди, бу иттифоқ бевосита императорнинг ҳомийлигида бўлди. Максимилиан бутун Германия устидан марказий ҳокимиятни кучайтирмоқчи бўлди. У Германияда ҳам марказий муассасалар тузиб, ҳамма сословиеларни, шу жумладан, йирик феодалларни ҳам бу муассасалар ҳокимияти остига олишга уринди. Бироқ императорнинг доимий солиқ («империя пули») жорий қилиш ва доимий империя армиясини тузиш йўлидаги уринишлари натижа бермади 1495 йилда рейхстаг умуминмперия судини тузишни лозим топди, суд составида князлар кўпчиликни ташкил қилиши керак эди. Князлар ҳарбий ишлар соҳасидаги реформани ҳам шундай қилиб ўтказмоқчи бўлдиларки, мўлжалланган доимий умумимперия қўшини реформа натижасида князларга тобе бўлиб қолиши керак эди Пул етишмаганлигидан Максимилиан Италияда ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юбора олмади, шу туфайли французларнинг XV аср 90-йилларининг охиридаги ҳарбий юришлари муваффақиятли бўлиб чиқди.

Янги император, Максимилиан I нинг набираси Карл V (1519—1555) империяда ўзига хос алоҳида бир ўрин тутди. Айни вақтда (она томондан Фердинанд ва Изабелланинг набираси сифатида) Испаниянинг ҳам короли бўлган Карл V Европадаги энг қудратли императорлардан бири бўлиб қолди Лекин бир йўла бир неча мамлакат (Испания, Германия, Италия, Нидерландия ва бошқаларнинг) короли бўлганлиги туфайли Германияда марказлашган сиёсий ҳокимият ўрнатиши қийин эди Карл V кўпроқ жаҳон давлати тузиш плани ҳамда Франция короли Франциск I га қарши курашиш масаласи билан банд бўлганлиги туфайли Германиянинг ички ишларига кўп эътибор беролмас эди, шунинг учун у империя ҳокимиятининг обрўсини мустаҳкамлай олмади, аксинча, ўзи императорлигининг сўнгги йилларида унинг обрўсини анча пасайтириб қўйди.

---

[1] К Маркс и Ф Энгельс Соч, Т 7, стр 348

[2] «Германия XII—XV асрларда» деган XXI бобга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Германияда католик Черкови. Ўрта аср охирларига келиб католик черкови ўрта аср Европасидаги бошқа мамлакатларга қараганда Германияда жуда ҳам катта имтиёзларга эга бўлиб олган эди XVI аср бошларида йигирмадан ортиқ герман прелати (архиепископлар, епископлар, қисман катта монастирларнинг аббатлари) айни пайтда территориал империя князи ҳам эди. Рим папаси Германиядан жуда катта пул оларди, бу маблағ ушурдан ажратилган пуллардан, руҳонийлик вазифасига тайинланганлардан олинадиган пулдан, индульгенция (гуноҳларни кечиш ерлиғи) сотишдан, кўпдан-кўп немис пилигрим (зиёратчи)ларнинг Римга атаб берадиган назр-ниезларидан тўпланар эди Агар Франция, Англия ва Испанияда кучли король ҳокимияти мавжуд бўлганлигидан папа курияснга бериладиган тўловлар озми-кўпми (баъзан анча) чекланган бўлса, Германияда император ҳокимиятининг тушкунликка учраганлиги папанинг бу мамлакатни истаганича бемалол эксплуатация қилишига имконият берди Герман жамиятидаги хилма-хил синфлар Рим билан ташкилий боғланиб, мустақил иш кўрувчи бой руҳонийларга душман кўзи билан қарардилар Дуневий князлар ва рицарлар черков мулкларини мусодара қилиб, давлат ихтиёрига олишни орзу қилар эдилар «Жўн черков» тузишдан манфаатдор бўлган шаҳарликлар Римга бериладиган оғир тўловларга хотима бериш, сословиечилик асосида яшаб келаетган руҳонийларни тугатиш ва черков жамоаларининг ишларига бевосита раҳбарликни бюргерларга топшириш учун курашардилар Деҳқонлар руҳонийларнинг юқори табақасини, аввало, рента пули, ушур ва бошқа хар қандай тўловлар йиғиб оладиган ўз «хўжайинлари»— феодаллари деб билардилар (қишлоқлардаги куйи табақа руҳонийлар эса деҳқонлардан жуда кам фарқ киладиган шароитда яшар эдилар). Рицарлар билан бир қаторда черков феодаллари (айниқса монастирлар) ҳам кўпинча деҳқонларни энг раҳмсиз равишда эксплуатация қилар эдилар, улар баршчинани кучайтиришга, чинишини кўпайтиришга ва жамоа ерларини деҳқонлар қўлидан тортиб олишга ҳаракат қилардилар Шундай қилиб, Германияда черков масаласи умумхалқ миллий масаласи тусини олган эди Шунинг учун немис бюргерлари оппозициясининг намояндалари ўз найзаларини биринчи навбатда католик черковига қарши қаратганликлари ажабланарли эмас эди

Германияда гуманистик ҳаракат. XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида Германияда гуманизм ўзининг кўплаб езувчилари ва олимларига эга эди. Улар катта ижтимоий кучга айланган эдилар Уларнинг асарлари одатда латин тилида ёзилган бўлса ҳам, ҳар ҳолда уларни энг маълумотли шаҳарликлар, шунингдек, рицарларнинг маълумотлироқ қисми ўқир эди. Деярли ҳамма университетларда гуманистлар кўпроқ еки камроқ миқдорда ўз тарафдорларига эга эдилар, улар орасида «янги фан»нинг чинакам ташаббускорлиги учраб турарди XVI асрнинг бошларида Эрфурт университети ҳузурида вужудга келган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тўгарак гуманизмнинг айниқса кучли маркази бўлиб қолди Бу тўгаракнинг раҳбари кўп вақтлар Италияда яшаган ва у ерда неоплатонизм фалсафаси билан танишган Муциан Руф (1471—1526) эди. Муциан Руф схоластиканинг ашаддий душмани бўлиб майдонга чиқди. Схоластларнинг бош маркази Кёльн университети бўлиб, улар Муцианнинг шогирдлари («Муциан отряди»— гуманист адабиетчилар ва файласуфларни) жуда ёмон кўрардилар Ульрих фон Гуттен ҳам (1488—1523) Муциан Руф мактабидан чиққан эди. У асли рицарлардан бўлиб, публицистикани касб килиб олган ва кейинчалик Лютер реформациясига қўшилган эди Аммо немис гуманистлари ичида энг машхурлари, Гуттен таъбирича, «Германиянинг икки кўзи», икки филолог олим — Эразм Роттердамский (1467—1536) билан Иоганн Рейхлин (1455—1522) эди

Эразм Роттердамский Эразм Роттердамский Голландиянинг Роттердам шаҳрида туғилган эди. У XV асрнинг 90-йиллари ва XVI асрнинг биринчи ўн йилида турли мамлакатларда — Франция, Англия, Германия ва Италияда яшади 1513 йилдан бошлаб, у Базелда муқим туриб қолди. Грек ва латин тилини жуда яхши билган Эразм гуманист олимлар орасида даставвал ўзининг филология бобидаги асарлари билан жуда машҳур эди Эразм ўзининг адабий асари бўлган «Бетамизлик мадҳияси» (1509 йил) деган сатираси билан айниқса катта шуҳрат қозонди Минбарда туриб ваъз ўқиётган хотин сифатида берилган «Бетамиз» ўз хислатларини мақтайди ва ўз нутқида барча одамлар аслида унинг маслаҳатларига амал қилишларини исботлайди Китобхон кўзи олдидан папалар, кардиналлар, епископлар, монахлар, схоласт-руҳоний олимлар бирин-кетин ўтади ва уларнинг ҳаммаси Бетамизнинг мухлисларидир. Улар нодон, хурофий, хасис, шаллақи ва бузуқлардир. Эразм дуневий феодалларни бекорчиликлари, овга берилиб кетганликлари, шуҳрат кетидан қувиб жирезлик урушлари олиб боришлари ва ҳоказолар учун қаттиқ танқид қилади Эразм папани ва католик черковини ағдариб ташлашга даъват қилмайди. У асосий зарбасини схоластларга, бекорчи, нодон монахларга қаратади Эразмнинг энг юксак орзуси — бидъатлардан «пок», «рационаллаштирилган», «маърифатли» черков эди Аммо объектив жиҳатдан у бутун католик черковининг негизига болта урди Кейинчалик реформация, маҳорат билан ёзилган бу сатирадан папа черковига қарши олиб борган курашида қурол сифатида фойдаланди

Эразм бошқа бир асари —«Жаҳон шикояти» китобида ҳам адабиётнинг ўша монолог формасидан фойдаланиб, ўз замонасидаги халқаро аҳвол хусусида ўз фикрларини баен қилади Тез-тез чиқиб турган урушларнинг гувоҳи бўлган Эразм бу урушларнинг тўхтатилишини ва Европада тинч даврнинг бошланишини орзу қилади Урушларни монархлар ўз бойликларини ошириш мақсадида олиб борадилар, бунда епископлар, руҳонийлар ва монахлар эса монархларни урушдан тийиб туриш ўрнига, бу

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ишга йўл бериб қўядилар деб ҳисоблаган Эразм урушдан фойда эмас, балки фақат жафо кўраетган оддий кишиларга мурожаат қилади «Барча кишилар урушга қарши бирлашсинлар! Барча кишилар урушга қарши чиқсинлар!— деб даъват этади Тинчлик — Зодагонлар зулмига қарши турувчи кўпчиликнинг ҳамжиҳатлиги нақадар катта кучга эга эканлигини англаб олингиз! »

Рейхлин ва Рейхлин низоси. Рейхлин ҳам жуда катта филолог эди У бир неча университетда грек ва қадимий яҳудий тилидан дарс берарди. Қадимий яҳудий адабиетининг билимдони бўлган Рейхлин яҳудий тилидаги китобларнинг куйдирилишига қарши 1509—1510 йилларда норозилик билдириб чиққан эди, яҳудий тилидаги китобларнинг куйдирилишини эса Кельндаги теология профессорлари талаб қилган эдилар. Гуманистлар, жумладан, Эрфурт тўгарагининг аъзолари Рейхлинни қўллаб-қувватладилар Обскурантлар, схоластлар, биринчи навбатда Кельн университетининг профессорлари орасидаги схоластлар Рейхлинга қарши кўтарилдилар Кўп ўтмай бу низо яҳудий тилидаги китоблар тақдири масаласи доирасидан чиқиб кетди Кейин бу низо фикр эркинлиги учун, илмий текшириш методлари учун, янги илмий-адабий оқим бўлган гуманизмнинг яшаш ҳуқуқи учун курашга айланди «Жоҳилларнинг мактублари»[1] деган асар обскурант-схоластларга қарши «рейхлинчилар» олиб борган курашнинг ғоят катта едгорлигидир Бу икки томлик «Мактублар» 1515 ва 1517 йилларда нашр қилинди Биринчи томнинг автори Крот Рубиан (Муциан Руфнинг шогирдларидан бири ва Эрфурт тўгарагининг аъзоси), иккинчи томнинг автори Ульрих фон Гуттен «Мактублар» уйдирма ва атайин шарж тариқасида езилган бўлса-да, реал одамга — Кёльн теологи Ортуин Грацинга қаратилган эди Бу эса «Мактублар»ни жуда ерқин қилиб қўйди ва уларга ҳақиқий ҳужжат тусини берди «Мактублар»да схоластларнинг сохта олимлиги, улар ишлатадиган ўрта аср латин тилининг бузуқлиги, уларнинг бекорчилиги, схоластлар мунозарасининг бемаънилиги ва ҳоказолар фош қилинган «Мактублар»нинг иккинчи томи умуман бутун католик черковига қарши қаратилган ғазабли сатирага айлантирилган Папа черковига қарши қаратилган ва уни фош қилувчи сатрларда пайдо бўлаетган реформациянинг руҳи яққол сезилиб туради.

Ульрих фон Гуттен. Гуманистлар еш авлодининг вакили бўлган Ульрих Фон Гуттен католицизмни танқид қилишда Эразм билан Рейхлиндан ўтиб кетди. Гуттен 1512 йилда Италияда бўлган вақтидаеқ папа черковидан ниҳоятда нафратланган ва Германия бошига тушган ҳамма балоларнинг асосий сабабчиси ўша черков деб ҳисоблай бошлаган эди.

Лютер майдонга чиққанида гуманистлар орасида биринчи бўлиб Гуттен унинг томонини олди Гуттен ҳам худди гусчилар сингари зўрлик ишлатмай туриб, реформацияни амалга ошириб

[1] «Жоҳиллар» — обскурантлар демакдир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўлмайди деган фикрда эди. У Германиядан католик руҳонийларини ва, биринчи навбатда, ҳамма монахларни дарҳол ҳайдаб юборишни қаттиқ талаб қиларди. Аммо Гуттен яна бошқа бир ижтимоий ҳаракатда ҳам қатнашди. У 1522 йилда Франконияда рицарлар қўзғолонини кўтарган катта рицарь Франц Фон Зикингеннинг энг яқин ёрдамчиси ва сафдоши бўлиб майдонга чиқди.

Рицарлар орасидан чиққан Гуттен рицарлар табақасини идеаллаштирарди. У Германиядаги синфлар орасида ўзгариш ясашга ва янги спесиф тузум ташкил этишга энг қобил синф рицарлар деб ўйлар эди. Гуттен ўз панфлетларида рицарларни шаҳарликларга ҳам, деҳқонларга ҳам дўст бўлиши мумкин, деб исботлашга уринарди ҳамда шаҳарликлар билан деҳқонларни рицарларнинг князларга ва епископларга қарши олиб борадиган курашларига ердам беришга чақирарди.

Биз қуйида шуни кўрамизки, рицарлар қўзғолони аслида Рейн рицарлари бир қисмининг тор сословиячилик чиқишигина бўлиб, муваффақият қозона олмади. Князлар бу қўзғолонни осонгина бостирдилар.

Шундан кейин Гуттен Швейцарияга қочиб кетишга мажбур бўлди ва орадан кўп ўтмай Цюрих кўли оролларидан бирида вафот этди.

РЕФОРМАЦИЯ ВА ДЕҲҚОНЛАР УРУШИ

Реформациянинг бошланиши. Германияда XVI аср бошида ниҳоят даражада кескинлашиб кетган синфий зиддиятлар оқибат натижада кенг революцион ҳаракатга айланди. Реформация, яъни папа католик черковига қарши ҳаракат бу революцион ҳаракатнинг биринчи даври эди. «Ҳар бир мамлакатда дунёвий феодаллар билан алоҳида-алоҳида кураш бошлашдан аввал унинг бу муқаддас марказий ташкилотини йўқ қилиш лозим эди»[1] Герман реформациясининг бошланиши Мартин Лютер номи билан боғлангандир.

Мартин Лютер (1483—1546) бадавлат бюргер оиласидан чиққандир. У Саксониядаги Эйслебен шаҳрида туғилган. У 1501 йилда Эрфурт университетини битириб чиққандан кейин монах ва руҳоний бўлди. 1509 йилда Саксонияда энгигина очилган Виттенберг университетида фалсафа ва теология профессори бўлиб ишлади. Бир томондан, ўрта аср мистикларининг (Тоулер ва бошқалар) асарлари билан танишиши, иккинчи томондан, машҳур чех реформатори Ян Гус асарларини ўрганиши орқасида Лютер католик черкови қабул қилган догмага бутунлай қарама-қарши бўлган хулосага келди. Католицизмнинг инсонни «хайрли ишлар орқали гуноҳлардан пок қилиш» (профессионал руҳоний-

[1] К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар, II том, Уздавнашр, 1959 йил, 106- бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар томонидан амалга ошириладиган маросимларни бажариш ҳам шу ишлар жумласига киради) ҳақидаги таълимотига қарши чиқиб, Лютер «инсонни эътиқод билан пок қилиш» таълимотини ривожлантирди ва бунда у ҳар бир айрим динга ишонувчи кишининг шахсий диний кечинмаларини, кайфиятини кўзда тутди У қадимги пайғамбарлардан бирининг китобидан ўқиб олган «тақводор кишига эътиқодли бўлишнинг ўзи кифоя» деган иборани севиб ишлатарди. Лютернинг янгича қарашларида аввало ўзига хос диний индивидуализм намоен бўлган эди Дин, Лютернинг фикрича, алоҳида киши — индивиднинг худога муносабати бўлиб, худо ҳеч қандай руҳоний, «илоҳий» кишиларнинг воситачи бўлишига муҳтож эмас. Лютер таълимотида профессионал руҳонийларнинг оддий фуқаролар устидан доимий восийлиги ва назоратига карши норозилик бор эди,— бу эса клерикализмга, яъни руҳонийларнинг худди шу ҳукмронлиги принципига асосланувчи бутун ўрта аср черков ташкилотини рад этишга олиб борарди

Лютер таълимотида яна бир муҳим жиҳат бор эди Лютер мукаддас китобни, яъни тавротни муқаддас ривоятдан афзал деб биларди Муқаддас ривоят эса католик черкови назарида қисман кейинроқ вужудга келган черков адабиетидан («черков авлиёлари»нинг ижодлари), қисман ҳар хил қонунлардан, яъни ҳар хил черков оборотида қабул қилинган еки турли вақтларда ҳар хил папалар томонидан қарорлар («декретлар») тариқасида чиқарилган қонун актларидан иборатдир. Бу билан Лютер мураккаб иерархиядан, дабдабали маросимлардан, феодал черков ер эгалигидан ва ҳоказолардан холи бўлган соддароқ ва демократроқ илк христианликни энг кейинги христианликка, феодаллаштирилган, бюрократлаштирилган ўрта аср католик христианлигига қарама-карши қилиб қўйди

Аслида эса, Лютер ўзининг бу қарашларида, ўрта аср бюргерларининг «жўн черков» ўрнатиш керак деган азалги талабини ривожлантирган эди

« Бюргер бидъати илк христиан черковининг оддий тузуми тикланишини ва руҳонийларнинг алоҳида сословиесини тугатишни талаб қилди Бу жўн тузум монахларни, прелатларни[1], рим куриясини, хуллас черков учун қимматли бўлган ҳамма нарсани бекор қилар эди»[2].

Вормс рейхстагигача Лютер фаолиятининг асосий босқичлари. Лютернинг индульгенция савдосига қарши 95 тезис билан чиқиши унинг реформация руҳида биринчи чиқиши эди 1517 йилда Виттенберг атрофида индульгенция савдоси айниқса қизиб кетган эди Индульгенция савдоси шундан иборат эдики, папанинг махсус ёрлиқлари сотиларди, бу ерлиқни маълум миқдорда

---

[1] Прелат — католик руҳонийларининг юқори табақаси — *тарж*

[2] К Маркс ва Ф Энгельс Дин тўғрисида, Ўздавнашр, 1956 йил, 81—82- бетлар.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

пул тўлаб сотиб олган кишининг ҳамма гуноҳлари кечилган деб ҳисобланар эди

Германиядаги индульгенция савдоси папага айниқса катта даромад келтирарди Аммо шу билан бирга индульгенция диний ҳиссиётларни олди-сотдига айлантириб юборган католик динининг аниганлигини якқол кўрсатиб турарди

Лютер ўзининг «имон келтириш билан гуноҳдан пок бўлиш» тўғрисидаги ўз таълимотига асосланиб езган ва Виттенберг университети черковининг эшикларига ечиштирган тезисларида (1517 й 31 октябрь) «муқаддас китоб»нинг турли жойларидан далиллар келтириб, индульгенция савдосига карши норозилик билдирган эди

Лютер ўз тезисларини езар экан, папа черкови билан алоқани узишни мутлақо ўйламаган эди Медичилар хонадонидан бўлган папа Лев X нинг ўзи ҳам даставвал Лютернинг бу чикишига унча эътибор бермади Папа Лютернинг бу чиқишига бир-бирлари билан рақобат қилаетган монах орденлари ўртасидаги оддий мунозара деб қаради Бироқ Лютер билан турли теология профессорлари ўртасидаги мунозаралар давом этавериб, тобора ўткир тус олиб кетди Бу мунозаралар давомида Лютернинг ўзи ҳам ортодоксал католик позициядан борган сари узоклашди 1519 йилда Лейпцигдаги мунозарада Лютер, черков папасиз ҳам яшаи олади, деган фикрни билдирди У руҳонийларнинг алоҳида бир уюшмалигини рад қилди ва худо қошида ҳар бир христиан маълум даражада ўзи руҳонийдир, деди У Ян Гус билан ҳамфикр эканлигини умум олдида эътон қилди ҳамда улуг чех реформаторини гулханда куйдирганларини қоралади Папа 1520 йилнинг иккинчи ярмида Лютерни муртад сифатида черковдан хайдаб юбориш тўғрисида булла чиқарганида, Лютер бунга ҳеч қандай эътибор бермади Студентлар папанинг бу буллasини Виттенберг университетининг ховлисида тантанали суратда куйдириб ташладилар Кўп ўтмай Лютер папа буллasини ҳақорат қилиб, «Дажжолнинг буллasига қарши» деган памфлет ёзди. Лютер энди папанинг ўзини дажжол деб атади Лютер бу памфлетида янги император Карл V га мурожаат қилиб, Римни папа қўлидан тортиб олишни ва Герман империясидаги черков ерларининг ҳаммасини мусодара қилишни таклиф этди

Герман жамиятидаги турли-туман элементлар, яъни папа ҳокимияти ва католик черковига қарши чиқувчи энг мўтадил элементлар билан бирга энг сўл элементлар маълум вақтгача Лютер атрофига бирлашдилар «Лютер отган яшин нишонга бориб тегди Бутун немис халқи ҳаракатга келди Бир томондан, деҳқонлар ва плебейлар Лютернинг попларга қарши хитобномаларини, унинг христиан эркинлиги тўғрисидаги тарғиботини қўзголонга даъват деб билдилар, иккинчи томондан, энг мўътадил бюргерлар ва қуйи дворянларнинг анча қисми унга қўшилди, умумий оқим хатто князларни ҳам ўзига жалб қилди Уларнинг баъзи бирлари ўз золимларининг ҳаммасидан ўч олиш вақти

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

келади деб ўйлар, бошқалари фақат попларнинг қудратига ва Римга бўлган қарамликка чек қўйишни, католик иерархиясини тугатишни ва черков мол-мулкини мусодара қилиш йўли билан бойлик орттиришни истар эдилар»[1] Кўпгина гуманистлар Лютер томонини олдилар Улар орасида Ульрих фон Гуттен ва яна бир машҳур гуманист-филолог Филипп Меланхтон (1497—1560) ҳам бор эди Кекса авлод гуманистлари — Роттердамский ва Рейхлин реформацияга қўшилмадилар

Вормс рейхстаги ҳамда католик черковига қарши бирлашган фронтнинг бузилиб кетиши. 1521 йил 28 январда Вормс шаҳрида яқиндагина сайланган император Карл V иштирокида рейхстаг очилди Император «бидъат»га мутлақо қарши эди. У кўп мулоҳазаларга кўра папани қувватларди Католицизм императорга исёнчи князларга қарши курашиш учун суянчиқ куч сифатида зарур эди Папа эса императорга Францияга қарши Италия олиб борадиган урушда иттифоқчи сифатида ҳам зарур эди.

Сеймга чақириб келтирилган Лютерга ўз қарашларидан воз кечиш таклиф этилди Лютер ўз позициясида маҳкам туриб олди ва унинг қарашлари нотўғрилиги «муқаддас китоб»га асосланиб исбот этилган тақдирдагина ўз фикрларидан қайтишини айтди Рейхстаг Лютер иши юзасидан ҳеч қандай карор чиқармади ва реформатор эркинликда қола берди Фақат 1521 йил май ойида, рейхстаг аъзоларининг кўпчилиги тарқалиб кетгандан кейингина, Карл V Лютерни қамоққа олиш тўғрисида эдикт (фармон) чиқарди Аммо Саксония курфюрсти Лютерни ўзининг Вартбургдаги қасрига яширди, бу ерда Лютер тамомила бехатар яшади

Лютер Вартбургда 1522 йил мартигача, ўз ҳони Виттенбергга бемалол қайтиб бориш мумкин бўлганга кадар турди Император француз королига қарши уруш билан банд эди Кўпчилик князларнинг ўзлари реформациядан манфаатдор бўлиб қолган эдилар Лютерни қамоққа олиш хақидаги 1521 йил эдикти ижро қилинмай қола берди

Лютер Вартбургда турганида, тавротни латин тилидан немисчага таржима қилиш билан машғул бўлди Таржима 12 йилдан кейингина тугади Аммо таврот таржимасининг баъзи қисмлари 20-йиллардаёқ халойиқ орасига тарқалиб, Германиядаги деҳқон-плебей оммасига катта таъсир кўрсатди. Улар тавротнинг айрим жойларидан ўзларининг социал талабларини асослаш учун фойдаландилар

1517—1520 йилларда папага қарши кўтарилган мураккаб составли оппозиция бу вақтга келиб (1521—1522 йилларда) бўлиниб кетган эди Лютер борган сари ўз реформасини «тинч» йўл билан, «легал» тарзда, дунёвий князь ҳокимияти ердами билан амалга оширишга ҳаракат киладиган бўлиб колди. У бюргер-

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Дин тўғрисида, Ўздавнашр, 1956 йил, 85- бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

князларнинг мўътадил реформацияси лагерига бошчилик қилди Бу реформациядан мақсад герман черковини пападан ажратиб олиш, черков мол-мулкини мусодара қилиш ҳамда черковни князь ва бюргерлик фойдасига хизмат қиладиган тарзда ташкилий жиҳатдан қайта қуриш эди. Лютер ҳам, унинг тарафдорлари ҳам бироита социал реформа ўтказиш тўғрисида ўйламаган эдилар Мўътадил Лютерчилар реформация лагерига қарама-қарши бўлган яна бошқа икки лагерь тузилди бунинг бири реформацион феодал-католиклар лагери бўлиб, унинг бошида император ҳамда князларнинг бир қисми турар, шаҳарлардаги патрицийларнинг юқори табақаси ҳам шу лагерга мансуб эди, иккинчиси революцион, плебей-деҳқонлар реформацияси лагери бўлиб, бунинг йўлбошчиси радикал-демократ воиз Томас Мюнцер эди

Халқ реформацияси. Анабаптистлар. Лютернинг мўътадил реформасига норозилик дастлаб Саксониянинг саноат корхоналари кўп бўлган Цвиккау шаҳрида (мовут тўқиш саноати тараққий қилган марказлардан бири) билдирилди, бу ерда 1520 йилда анабаптистлар (ёки қайта чўқинтирилганлар) мазҳаби ташкил топди Бу мазҳабнинг бошида тўқувчи халфа Николай Шторх турарди Анабаптистлар икона ва маросимларнинг тугатилишини талаб қилдилар, улар катта бўлгандан кейингина чўқинтиришни тан олдилар (болалик чоғида чўқинтирилганларни қайтадан чўқинтирдилар), «ички ваҳий» (внутреннее откровение)га ишонардилар ва «пайғамбарлик» даври келди, деб хисобладилар Анабаптистлар ер юзида янги, «илоҳий салтанат» нинг йиллиги, яъни ҳозирги синфий тузумга қарама-қарши бўлган қандайдир тартиб ўрнатилишини унча аниқ бўлмаган тарзда тасаввур қилардилар Томас Мюнцер Цвиккауга кўчиб келиб, у ердаги черковлардан бирига руҳоний бўлиб олгандан кейин Цвиккау анабаптистларининг социал қарашлари анча аниқроқ шаклланди

Томас Мюнцер (тахминан 1490—1525 йиллар) аввал бошда Лютернинг папа черковига қарши чиқишларини қизғин табриклади Аммо сал ўтмай Лютер реформасининг мўътадил характеридан ҳафсаласи пир бўлди ва ўз диний ҳамда социал-сиёсий қарашларида Лютер реформасидан кўра анча радикал бўлиб чиқди Мюнцер ўз ваъзларида католик руҳонийларига қаршигина эмас, балки дуневий феодалларга ва бойларга ҳам қарши ҳужум қилиб чиқди Мюнцер Лютернинг аксича, эътикоднинг асосий манбаи таврот эмас, балки «жонли ваҳий» деб биларди, аслида у «жонли ваҳий» деб инсон идрокини назарда тутарди У Исони оддий бир киши деб, устоз ва пайғамбар деб ҳисобларди Мюнцер ҳам (анабаптистлар сингари) ер юзида «илоҳий салтанат» бўлади деб таълим берарди Аммо у «плоҳий салтанат»ни аниқроқ таърифлар ва унинг таърифида бу замон ўзига хос социал революция характерига эга эди «Мюнцер плоҳий салтанат деб, синфий тафовутлар ҳам, хусусий мулк ҳам, жамият аъзоларига қарама-қарши ва ёт бўлган ҳамда ажралиб

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

турган давлат ҳокимияти ҳам бўлмайдиган ижтимоий тузумни назарда тутгандир»[1]. Мюнцер феодал тузумига ҳамда унинг социал иерархияси ва синфий зулмига қарама-қарши қилиб «. социал тенг республиканинг минг йил салтанат қилиши тўғрисидаги ўзининг хаелий тасвирини»[2] қўйган эди Бундай «илоҳий салтанат» келишини Мюнцер революцион иш деб билар эди

«Бутун дуне жуда қаттиқ ларзаларга бардош бериши керак, шундай ҳодиса рўй берадики, худосизлар ағдариб ташланади, хор бўлганлар эса улуғланади»[3]

«Худосизлар» деб Мюнцер князлар, рицарлар, шаҳар патрицийлари ва бошқа ҳамма эксплуататорларни назарда тутган Мюнцер умумий христиан иттифоқи тузишга чақирган, бу иттифоқ эса барча «худосиз золимларга» хотима бериши лозим бўлган

Мюнцер анабаптистларнинг раҳбарлари билан биргаликда Цвиккаудан ҳайдалгандан кейин турли жойларда бўлди Чехияда яшади (бу ерда гусчилар ҳаракати тарафдорларидан сақланиб қолган кишилар билан алоқа боғлади), Тюренгияда (бу ерда у бир қанча вақт Альтштедтда яшади) ва Швабияда бўлди, ниҳоят, 1525 йилда, деҳқонлар уруши вақтида Мюнцер Мюльгаузен шаҳридаги (бу ҳам Тюрингияда) революцион ҳаракатга бошчилик қилди

Рицарлар қўзғолони. «Лютернинг черковга қарши исёнга чақириши иккита снесий қўзғолонга сабаб булди аввал 1523 йилда Франц фон Зиккенген бошчилигида паст даражали дворянлар қўзғолони кўтарилди, сўнгра — 1525 йилда Улуғ деҳқонлар уруши бошланди»[4]

Рицарлар қўзғолони Рейн областида бўлди Бу областдаги ва қисман унга қўшни бўлган Франкония ва Швабиядаги рицарлар 1522 йил августида Ландау шаҳрида съездга тўпландилар ва олти йил муддатга иттифоқ туздилар Бир неча қаср эгаси Франц фон Зиккенген (1481—1523) бу иттифоққа бош бўлди 1522 йил сентябрда Зиккенген 6—7 минг кишилик рицарлар отряди билан Трир архиепископи Рихардга қарши отланди Зиккенген архиепископнинг пойтахти Трирни жуда тез эгаллаб олишга умид боғлаган эди Аммо рицарлар шаҳарни ололмадилар Қўшин князлар — Пфальц курфюрсти билан Гессен ландграфининг қўшинлари архиепископга ердамга келишди Уларнинг қўшини 30 минг кишига яқин эди Зиккенген ва унга қўшилган Гуттен рицарларга шаҳарликлар ердам беради деб ишонган эдилар, лекин уларнинг бу умидлари бутунлай пучга чиқди Шаҳарликлар рицарларга савдони ривожланишига

---

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Дин тўғрисида Ўздавнашр, 1956 йил, 91—92- бетлар

[2] Шу жойда

[3] Шу жойда, 93- бет

[4] К Маркс ва Ф Энгельс Танланган асарлар Ўздавнашр, II том, 1959 йил, 107- бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

халақит берган ва мамлакатда доимо анархия вужудга келтирган босқинчилар ва таловчилар деб қарашда давом этардилар Деҳқонлар ҳам рицарларга ишонмадилар, уларни хўжайинлар ва эзувчилар деб ҳисоблардилар

Князлар рицарларни Тирдан улоқтириб ташлаб, ўзлари Зиккенген ер мулкига қараб юрдилар Князлар унинг бош қасри бўлган Ландштулни ишгол қилганларида Зиккенген оғир ярадор бўлиб, қасрга кириб келаетган ғолиблар кўз олдида ўлди Рицарлар қўзголони мағлубиятга учради Шу вақтдан бошлаб немис рицарлари ҳар қандай сиёсий мустақилликдан маҳрум бўлдилар Улар тамомила князларга тобе бўлиб қолдилар, чунки эксплуататорлик манфаатларининг бир хил бўлиши уларни князлар билан боғлар эди

1525 йилги деҳқонлар урушн. Деҳқонлар урушн деб ном олган деҳқонлар қўзголони тамомила бошқа характерда эди 1522—1523 йиллардаги рицарлар ҳаракати тор сословиечилик тусида бўлган бўлса, 1524—1525 йиллардаги деҳқонлар урушн бунга қарама-қарши равишда кенг, оммавий халқ ҳаракати тусини олди ва Германия территориясининг катта қисмига ейилди ҳамда эски феодал социал снесий тузумининг бутун негизини қўпориб ташлаш хавфини тугдирди Деҳқонлар урушн уч асосни районга 1) Швабия, 2) Франкония ва 3) Тюрингия — Саксонияга ейилди Қўзғолоннинг бу учта асосий районидан ташқари, бошқа районлар ҳам ҳаракатга тортилди ғарбда — Эльзас, шарқда — Тиролдаги Юқори Австрия, Штирия, Каринтия ва Крайнадаги Альп тоғи районларида ҳаракат бошланди Шарқий районларда ҳаракат 1526 йилда ҳам, яъни ғарбда ҳаракат бостирилгандан кейин ҳам давом эта берди)

Швабиядаги қўзғолон Швабиядаги деҳқонлар қўзғолони Швейцария чегараси яқинидаги Шварцвальд округида 1524 йилнинг ёзидаёқ бошланган эди Штюллинген ландграфлигида қўзголон кўтарган деҳқонлар (1524 йил 24 июнда) ўз помешчик-графларига баршчина мажбуриятини тўлашдан бош тортдилар. Кўп ўтмай, қўшни монастирь (авлиё Власий монастири) деҳқонлари ҳам граф деҳқонларига қўшилдилар 1524 йил ез фаслининг охирига келиб, қўзголончиларнинг сони салкам 3500 кишига етди Улар қуролли отряд туздилар, бу отрядга илгари французларга қарши урушда қатнашган ва шу сабабли ҳарбий ишни яхши билган Ганс Мюллер деган деҳқон бошчилик қилди.

Мюнцер издошларидан бири бўлган Балтазар Гурмайер деган воиз Мюллернинг ердамчиси эди Вальдсгут шаҳарчаси қўзголончиларнинг маркази бўлди Бу вақт император ҳамда жанубий Германиянинг кўпгина феодаллари Францияга қарши уруш билан банд бўлганликлари туфайли Швабияда қолган феодаллар жуда қийин аҳволга тушиб қолган эдилар Дуруст, Швабияда князлар, рицарлар ва шаҳарларнинг Швабия иттифоқи деб аталган иттифоқига қарашли «елланма отряд тусидаги мунтазам қўшинининг ўзига хос бир тури бор эди, аммо

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

унинг кучлари катта эмас, сон жиҳатдан қўзғолонни деҳқонларга нисбатан деярли икки баравар кам эди Жанубий Швабия феодаллари ўзларининг етарли даражада кучли эмасликларини сезиб, бир неча ойлар мобайнида деҳқонлар билан «тинч музокаралар» олиб бориб, лоақал қўзғолоннинг кенгайиб кетишига йўл қўймасликка ҳаракат қилиб турдилар Аммо 1525 йилнинг январида деҳқонлар «жаноблар»нинг турли ваъдалар бериб уларни алдаётганларини пайқадилар Музокаралар тўхтатилди Ҳаракат тезда бутун Швабияга ейилиб кетди. 1525 йилнинг дастлабки уч ойи ичида Швабияда яна бир неча қуролли отряд ташкил топди Энди бундай отрядларнинг сони олтитага етди[1], қуролланган кишиларнинг сони эса 30—40 мингга бориб қолди. Гейнининг юқори томонидан тортиб, Юқори Дунайдан шарққача то (шарқи-шимолдаги) Ульм шаҳрига қадар ва шарқи-жанубдаги Боден кўлигача бўлган бутун ўлкани оммавий деҳқонлар қўзғолони қамраб олди. 1525 йил 6—7 мартда Меммингеи шаҳрида Швабия деҳқонлари олтита отряди раҳбарларининг съезди бўлди Съездда «Ўн икки модда» номи билан деҳқонлар талабларининг программаси қабул қилинди

Деҳқонлар бу программаларида шахсий крепостной ҳуқуқининг бекор қилинишини (3-модда), деҳқонлардан тортиб олинган жамоа ерларининг уларга қайтариб берилишини (4, 5 ва 10-моддалар), баршчина, штраф ва оброкларнинг чеклаб қўйилишини (6, 7, 8, 9 ва 11-моддалар) талаб қилган эдилар Деҳқонлар ҳар қандай ушрининг бекор қилинишини (2-модда) ва ўз қишлоқ пасторларини сайлаб қўйиш ҳуқуқи берилишини (1-модда) ҳам талаб қилган эдилар «Ўн икки модда» феодализмга қарши муҳим ҳужжатдир Лекин у жуда мўътадил характерда езилгандир Деҳқонлар помешчикларнинг ерларини мусодара қилишни талаб қилмаганлар, баъзи мажбуриятларнинг сақланиб қолишига розн бўлганлар, помешчиклар босиб олган жамоа ерларини башарти бошқа бирон кишига сотиб қўйган бўлса, қайтариб олинган бу ерлар учун ҳатто пул тўлашга ҳам розн бўлганлар Бу жиҳатдан «Ўн икки модда» Томас Мюнцер томонидан ёки унинг издошларидан бири томонидан у Швабияда турган чоғида тузилган «Мактуб — тезисларнинг» (немисча — Artikelbrief бутунлай тескариси эди Бу муҳим ҳужжатда деҳқон-плебейлар ҳаракатининг аниқ тактик программаси акс эттирилган эди Томас Мюнцер феодаллар билан ҳеч қандай битишувга розн бўлмасликни талаб этган эди. Князлар, рицарлар, руҳонийлар қўлидаги ерларнинг ҳаммаси жамоалар қўлига ўтиши керак эди «Мактуб — тезислар»да баршчина ёки оброк тўғрисида ҳеч қандай гап йўқ эди. Деҳқонларнинг «Христианлар иттифоқи»га бўйсунишдан бош тортган феодалларга халқ душманлари деб қаралиши ва улар қаттиқ жазога тортилиши (ҳамманинг олдида муртад қилиниши) лозим эди.

---

[1] Шварцвальд — Гегау, Балтрингеи, кўл бўйи (Боден), Юқори Аллыгау, Қуйи Аллыгау ва Лейпгем отрядлари

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Аммо Швабия деҳқонларининг помешчик ва феодалларга келишувчилик қилишларидан ташқари тактика соҳасида бошқа катта камчиликлари ҳам намоён бўлиб қолди. Деҳқонларнинг кучлари етарли даражада бирлашмаган эди. Уларнинг отрядлари тарқоқ ҳолда ҳаракат қиларди. Ҳар қайси отряд феодаллар билан ўзича алоҳида яраш битими тузар, бунинг бошқа отрядларга қандай таъсир этиши билан иши йўқ эди. Швабия иттифоқи қўшинларининг қўмондони Георг Трухзес ана шуларнинг ҳаммасидан фойдаланди.

Трухзес ўз талабларини ишлаб чиқиб, март бошларида деҳқонларга яна сулҳ музокаралари бошлашни таклиф қилди. Помешчик ва деҳқонларнинг 2 апрелга тайинланган қўшма кенгашлари «Ўн икки модда» ни муҳокама қилишлари лозим эди. Лекин шу куни Трухзес қўзғолони деҳқон отрядларидан бирига Ландкнехтлар (Лейптем отрядига) хоинларча ҳужум қилди ва уни янчиб ташлади. Ландкнехтлар бошқа бир қўшин отряд — Балтрингеи отрядига ҳам қисман талафот етказдилар. Шундан кейин учинчи бир кўл бўйи отрядига (Боден еки Констанц кўли қирғоқларида) ҳужум бошлаб, Трухзес жиддий қаршиликка учради. Аммо шунга қарамасдан Трухзес бу отрядининг ва юқорида тилга олинган Балтрингеи отрядининг йўлбошчиларини ўзи билан сулҳ шартномаси (1525 йил 17 апрелдаги Вейнгартен шартномаси) тузишга мажбур этди.

Шундан кейин Трухзес ўз кучларини бу вақтда қўзғолон авж олиб кетган Франконияга кўчириш имкониятига эга бўлди.

Франкониядаги қўзғолон. Франкониядаги қўзғолон 1525 йил март охирларида бошланиб, 1525 йил апрель бошларида айниқса кучайиб кетди. Бунда ҳам деҳқонларнинг биринчи қуролли отряди тузилди. Франкониядаги отрядларнинг состави Швабиядаги отрядларникидан кўра анча мураккаб эди. Деҳқонлар билан бирликда кўпгина рицарлар ҳам ҳаракатга қўшилди. Рицарлар деҳқонларнинг отрядларида кўпроқ командирлик вазифаларида эдилар. Бир қанча шаҳарлар, чунончи, Роттенбург, Гейльбронн, Вюрцбург ва бошқалар ҳам Франкониядаги қўзғолончиларга қўшилди.

Франкониядаги энг катта отрядлар 1) Роттенбург шаҳри районида тузилган ҳамда Стефан фон Менцингеи ва Флориан Гейер деган рицарлар бош бўлган Гаубертаь лашкари (Гейер отряди «Қора отряд» деган алоҳида ном олган эди), 2) маркази Гейльбронн шаҳрида бўлиб, Георг Мецлер деган деҳқон ва Вендель Гиплер деган дворян бошчилик қилган Оденвальд лашкари, 3) Яков Рорбах деган деҳқон бошчилигидаги (Неккар дареси водийсида тузилган) неккар лашкари ва 4) Вюртембергда бюргер Фейербахер бошчилигидаги «Порлоқ деҳқон отряди» эди. Оденвальд ва Неккар лашкарлари 1525 йил апрель ойи ўрталарида «Порлоқ отряд» номли умумий бир қўшин бўлиб бирлашдилар. Қўшинларга Гец фон Берлихенген деган рицарь бошчилик қилди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Франкониядаги қўзғолончилар юзлаб қаср ва монастирларни босиб олдилар ва вайрон қилдилар. «Порлоқ отряд» босиб олган энг катта қасрлардан бири граф Гельфенштейнга қарашли Вейсберг қасри эди. Деҳқонларга нисбатан шафқатсизлиги билан ном чиқарган граф Гельфенштейнни қўзғолончилар ушлаб олиб ўлдирдилар. Бошқа маҳаллий феодалларни тезда тўлашга мажбур этдилар. Франкониядаги қўзғолончилар ҳам ўзларининг программ талабларини ишлаб чиқдилар. Бу программ талаблар «Гейльбронн программаси» деган ном билан машҳурдир. Бу программани асосан Вендель Гиплер таҳрир қилган эди

«Гейльбронн программаси» 1525 йил май ойининг 9—12 кунларида тузилган эди [1] Франкониядаги ҳаракатга қатнашган қўзғолончиларнинг турли-туманлиги бу программанинг мазмунидан ҳам аниқ кўриниб турибди «Гейльбронн программаси» нинг бир неча моддаси (у ҳаммаси бўлиб 14 моддадан иборат) рицарларнинг манфаатларини кўзда тутиб тузилган Рицарлар давлат мулкига айлантирилган черков мулки фондидан ер билан таъмин этилиши лозим бўлган Империя судида улар анча ўрин тутиши керак бўлган Программа бюргерларга ички таможня чегараларини йўқ қилишни, ягона пул, ўзўнлик ва вазн ўлчови жорий қилишни, эски патриций корпорациялари қўлидаги савдо монополиясини бекор қилишни ва шунингдек империя судига қатнаштиришни ваъда қилган эди Империянинг марказий ҳокимиятини мустаҳкамлаш масаласи (князликларга бўлиниб кетишга қарама-қарши ўлароқ) программада яққол кўриниб турар эди Деҳқонлар масаласида эса «Гейльбронн программаси» деҳқонларни крепостной қарамликдан тўлов бериш бараварига озод килиб, эркин ер эгаларига айлантиришни талаб қилган эди Тўлов шартлари эса жуда оғир эди. Деҳқонларга бир йиллик тўловларига (оброк, баршчина ҳақи ва ҳоказоларга) йигирма баравар келадиган тўловни бир йўла бериш таклиф этилган эдики, бундай тўловни ўзига тўқ, бадавлат хонадонгина бера олар эди. Деҳконлардан тортиб олинган жамоа ерларини яна ўзларига қайтариб бериш ҳақида Швабиянинг «Ун икки моддасида» кўрсатилган талаблар «Гейльбронн программасида» («Ўн икки моддага изоҳ» деб аталган қисмда) рад қилинган эди.

«Гейльбронн программаси»нинг буржуа характерда бўлганлиги жуда равшандир Ўз даврида ҳали ҳар қандай расмий ижтимоий алоқалардан ташқарида турган пролетариат куртаклари бўлган синфнинг вакили сифатида Мюнцер коммунизмни қандай ҳис қилолган бўлса, миллат ичидаги барча прогрессив элементларнинг тенг таъсир этувчи кучларининг вакили бўлган Вендель Гиплер ҳам *ҳозирги замон буржуа жамиятини* олдиндан

[1] XV асрнинг 90-йилларидаёқ пайдо булган ва «Император Сигизмунд реформацияси» намунаси асосида тузилган «Император Фридрих III реформацияси» деб аталувчи памфлет Гейльбронн программасига асос қилиб олинган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳис қила билди»[1]. Гиплер программаси кенг деҳқонлар оммасини қаноатлантира олмас эди. «Ўн икки модда» да қўйилган демократик талабларнинг бюргерлар томонидан ревизия қилиниши деҳқонларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлди Аммо «Гейльбронн программаси» амалга ошмай қолди

Гейльбронида худди программа муҳокама қилинаётган вақтда, Трухзес Вейнгартен сулҳидан кейин Швабияда тинч фурсат бошлангандан фойдаланиб Франкониядаги кўзголонни бостирмоқда эди 12 майда Трухзэс (Беблингеи ёнидаги жангда) Фейербахернинг Вюртенберг отрядини тор-мор қилди Асир олинган Яков Рорбах Трухзес буйруғига мувофиқ сақлаи ёниб турган ўтда куйдирилди

Франконияликларнинг 20 минг кишидан иборат асосий кучлари бу вақтда Вюрцбургга яқин жойда Фрауэнберг қалъасини қамал қилаетган эдилар. Гец фон Берлихенген бошчилигидаги «Порлоқ отряд» Гиплер маслаҳатига мувофиқ Трухзес томонга қараб кетди Лекин қўзғолончи қўшинлар тарқалиб кета бошлаган эди Қўзғолончиларнинг кўпи ўз қишлоқларига маҳаллий князларнинг жазо отрядлари юборганликларини эшитиб, қўшинларини ташлаб кета бошлади Гец фон Берлихингеннинг ўзи эса Трухзес билан музокара бошлаб, қатъий жанг арафасида ўз армиясини ташлаб кетиб, хоинлик қилди Ҳарбий бошлиқсиз қолган франконияллик қўзголончилар Трухзес ландскнехтларининг тазйиқига бардош бера олмадилар Улар 2 июнда Кёнигсгофен ёнида Таубер дареси бўйида тамомила тор-мор қилинди Шундан икки кун кейин, 4 июнда Трухзес Зульцдорф ёнида Флориан Гейер бошчилигидаги «Қора отряд»нинг қолган-қутганларини хам янчиб ташлади 7 июнда Трухзес Вюрцбургни ҳам қуршаб олди. У Вюрцбург патрицийларининг хоинлиги туфайли шаҳарни ишғол қилишга муваффақ бўлди ва франконияликларнинг ҳали 5 мингга яқин кишиси қолган сўнгги отрядини куролсизлантирди.

Швабиядаги қўзғолоннинг бостирилиши. Трухзес бу ердаги қўзғолончиларни тамомила тинчитишни маҳаллий князларга қолдириб кўйиб, ўзи Швабияга қайтиб келди ва у ердаги деҳқонларнинг куролли отрядларидан қолган-қутганларини тугатди Собиқ Кўл бўйи отряди билан иттифоқ бўлиб олиб (улардан қарийб 5 минг киши ўзларининг аввалги иттифоқчиларига қарши Трухзес билан бирликда ҳаракат қилишга розилик берган эди), Трухзес гарби-жанубий Швабия деҳқонларининг отрядларини икки марта (16 ва 25 июлда) бўлган тўқнашувда (аввал Шварцвальд, сўнгра Альгеу отрядларини) тор-мор қилди «Юқори Рейндаги қўзголоннинг сўнгги таянчи[2] бўлган Вальдсгут шаҳри 1525 йил 6 декабрда ишғол қилинди.

---

[1] К Маркс ва Ф. Энгельс Асарлар, 7- том, 413- бет.
[2] К Маркс и Ф Энгельс Соч, т 7 стр 420

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Тюрингия ва Саксониядаги қўзғолон. Тюрингия билан Саксонияда ҳам деҳқонларнинг помешчикларга қарши жуда кўп ғалаенлари бўлиб ўтди Саноат ривож топган бу ўлкада қисман шаҳарликлар ва қисман майда деҳқонлар типидаги плебейлар жуда кўп эди Маҳаллий шаҳарларнинг мовут саноатидаги халфалар ва (шунингдек кўпчилиги ярим деҳқонлардан иборат) кон ишчилари 1525 йилнинг биринчи ярмида ғоят қаттиқ ҳаяжонда эдилар 1525 йил февралида Томас Мюнцер шу ерга келган эди У ўз фаолият маркази қилиб империя шаҳри Мюльгаузенни танлади. 17 мартда бу ерда ўзгариш юз берди Патрийцияларнинг шаҳар кенгаши ўрнига янги, демократик кенгаш, «Абадий кенгаш» деган ўзига хос ном олган бошқарма тузилди Бу кенгаш Мюнцер ва унинг дўстлари таъсири остида бўлиб, улар орасида Мюнцернинг эски шогирди Генрих Пфейфер айниқса актив иш олиб борарди

Ташкил топган эркин Мюльгаузен коммунаси ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш жиҳатидан бирон муҳим тадбирни амалга оширолмади, албатта Мюнцерга биринчи навбатда демократик вазифаларни ҳал этишга — феодалларга қарши курашишга тўғри келди У Тюрингия деҳқонларини ва қўшни Мансфельд округидаги кон ишчиларини зўр бериб умумий қўзғолон кўтаришга чақирди Мюнцер хитобномаларидан бирида «Ёвузлар (яъни феодаллар) тирик экан, сиз инсоният бошига тушган даҳшатдан халос бўлолмайсиз, бу сизларнинг урушингиз эмас, худо урушидир» деб ёзган эди. Мюнцер билан Пфейфер кўп ўтмай асосан деҳқонлардан иборат қарийб 8 минг кишилик қуролли отряд ташкил этдилар. Аммо отряд яхши машқ кўрмаган эди Мюнцернинг ўзи ҳарбий ишда тажрибасиз эди. Қўшни конларининг эгалари бўлган Мансфельд князлари кон ишчиларига бир оз ён бериб, шу билан уларни ўзларига қарши ҳаракатга қўшилишидан тўхтатиб қолдилар Кучларини бирлаштирган князлар — ландграф Филипп Гессенский билан Саксония герцоги Георг 1525 йил 16 майда Франкенгаузен шаҳрига яқин жойда Мюнцер лашкарини тор-мор қилдилар. 8 минг қўзғолончидан 5 мингги жангда ўлдирилди Асир олинган Мюнцерни аввал қаттиқ қийнадилар, сўнгра унинг бошини кесдилар. 25 манда Мюльгаузен ишғол қилинди Қўлга туширилган Пфейфер ва «Абадий кенгаш» нинг бошқа аъзолари ҳам қийноққа солиниб, кейин қатл қилинди Мюльгаузен шаҳри эса «исенда» иштирок қилгани учун империя шаҳари ҳуқуқларидан маҳрум этилди.

Шарқий Альп округларида деҳқонлар ҳаракати. 1525 йилги деҳқонлар қўзғолони империянинг жанубий-шарқидаги Зальцбург архиепископлигига ҳамда Габсбургларнинг мерос ерларидаги Тироль, Штирия, Каринтия ва Крайнага ейилди Қўзғолон кўтарган деҳқонлар орасида немис деҳқонларигина эмас, балки кўп ҳолларда бу территориядаги маҳаллий аҳолининг аксариятини ташкил қилувчи кўпгина славянлар ҳам бор эди. Ҳаракат Тиролда айниқса муваффақиятли ривожланди Бу ерда Мюнцер-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг издошларидан бири, ҳарбий ишни яхши эгаллаган Михаэль Гейсмайер кўзғолончи деҳқонларнинг йўлбошчиси бўлган эди. Унинг раҳбарлигида деҳқонлар Тиролдаги кўпгина қалъаларни эгалладилар ва кўп миқдордаги монастирларни вайрон қилдилар. Гейсмайерга айни вақтда Швабия, Бавария ва Австрия феодалларига, шунингдек Зальцбург архиепископи қўшинларига қарши кураш олиб боришга тўғри келди.

Бир қатор шиддатли жангларда Гейсмайер бу қўшинларнинг бирлашувига имкон бермай, уларни тор-мор қилди.

1526 йилдагина феодалларнинг куч жиҳатдан устун қўшинлари қуршовида қолган Гейсмайер чекинишга мажбур бўлди. Аммо у қуршовдан чиқиб, ўз отрядларини Австрия Альплари оркали Венеция территориясига эсон-омон олиб чиқиб кетишга муваффақ бўлди. 1527 йилда ёлланган қотил 1525 йилги деҳқонлар урушининг ғайратли ва талантли йўлбошчиларидан бири бўлган Гесмейернинг умрини завол қилди.

Деҳқонлар урушининг енгилиш сабаблари ва бу урушнинг тарихий аҳамияти. 1525 йилги деҳқонлар уруши мағлубиятга учради. Бу мағлубиятнинг сабаблари жуда равшандир. Деҳқонларнинг тарқоқлиги, уларнинг партикуляризми, феодалларга ишонувчанлиги, деҳқонлар ўртасидаги бадавлат элементларнинг «хўжайинлар» билан келишувга мойил бўлганлиги муқаррар мағлубиятга олиб келмай иложи йўқ эди. Бунда деҳқонларнинг иттифоқчилари ҳам анчагина анбдордир. Рицарлар майда феодал-крепостниклардан иборат бўлганликлари сабабли қўзғолон кўтарган деҳконларга хақиқий раҳбар бўлолмас эдилар. Феодал тузумини йўқотишда рицарлардан кура кўпроқ манфаатдор бўлган бюргерлар ҳам аслида деҳқонларга доим бевафолик қилдилар, уларнинг манфаатига хиёнат қилдилар. Бюргерлар реформациясининг идеологи ва йўлбошчиси бўлган Лютернинг ўзи ҳам деҳқонлар урушини коралаш учун ишлатмаган сўзи қолмади. Деҳқонлар уруши айни қизғин пайтда, бундан ғазабга келган Лютер «Қутурган итни қандай ўлдирсалар, уларни (яъни деҳқонларни) ҳам ошкорами, яширинчами уриб, бўғиб, найза суқиб ўлдириш керак», деб езган эди.

Капитализм вужудга келаетган даврда буржуа-демократик революцияга раҳбарлик қилиш вазифаси тарихий жиҳатдан буржуазия зиммасига тушар эди. Аммо XVI асрда немис буржуазияси ҳали етилмаган, миллий буржуазия синф бўлиб таркиб топмаган, ўрта аср бюргерлиги доирасидан чиқакам чиқиб кетмаган эди. Германиянинг феодал тарқоқлиги туфайли ҳамма синфларнинг, шу жумладан, буржуазиянинг ҳам ҳаракатида маҳаллийлик ва чекланганлик таъсири ҳали кучли эди. Улуғ деҳқон урушини мағлубиятга олиб келган асосий сабаблардан бири немис бюргерларининг қўрқоқлиги ва кўп вақт хонлик қилганлигидир.

Шаҳарлардаги плебей элементлар деҳқонлар қўзғолонига жиддий ердам кўрсатди. Лекин улар ҳам заиф эди ва ўзлари

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳам етарли даражада уюшмаганликлари сабабли деҳқонлар ҳаракатига бошчилик қилолмадилар Тамомила таркиб топиб, яхши уюшган пролетариатгина деҳқонлар ҳаракатига бош бўла олар, ғолибона демократик революциянинг гегемони бўла олар эди Аммо XVI асрда Германияда капитализмнинг биринчи куртаклари эндигина пайдо бўла бошлаган эди Ҳали у вақтда ишчилар синфига айланган пролетариатнинг ўзи йўқ эди

Лекин, ҳар ҳолда, 1525 йилги деҳқонлар уруши енгилганига қарамай, ўзининг партикуляризмига, XVI асрнинг биринчи чорагида Германияда ижтимоий муносабатларнинг етук бўлмаганлигига қарамай, ғоят катта тарихий аҳамиятга эга бўлди Бу уруш Германия тарихининг қаҳрамонона даври эди Энгельс бундай деб ёзган эди «Немис халқининг ҳам революцион традицияси бор Бир вақтлар Германия шундай шахсларни майдонга чиқарган эдики, уларни бошқа мамлакатларнинг энг яхши революцион арбоблари билан бир қаторга қўйиш мумкин, бир вақтлар немис халқи шу қадар зўр ғайрат, сабот ва матонат кўрсатган эдики, бу хислатлар билан марказлашган миллат ажониб натижаларга эришуви мумкин эди, немис деҳқонлари ва илебейлари ажойиб идея ва планларни илгари сурган эдиларки, бундан ҳоя ва планлар уларнинг авлод-аждодларини кўп вақт титратиб, даҳшатга солар эди»[1]

Мазлум меҳнаткаш синфларнинг янги даврдаги тарихий курашлари учун деҳқонлар урушидан олинган энг муҳим сабоқ— пролетариат билан деҳқонлар иттифоқининг зарурлиги ҳақидаги сабоқдир К Маркс 1856 йил 16 апрелда Ф Энгельсга езган хатида бундай деган эди «Германиядаги бутун иш деҳқонлар урушининг қандайдир йўл билан иккинчи марта такрорланиб, пролетар революциясини қувватлашига боғлиқ Шунда хамма иш жойида бўлади»[2] Пролетариат билан деҳқонлар иттифоқи ҳақидаги таълимот марксизм-ленинизм назариясида энг мухим моментлардан бири қилиб олинди

ДЕҲҚОНЛАР УРУШИ МАҒЛУБИЯТИДАН КЕЙИН РЕФОРМАЦИЯНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Императорнинг протестант князларга қарши уруши. Аугсбург диний сулҳи. Деҳқонлар урушининг мағлубиятга учраши Лютер реформациясининг ўзини хавф остида қолдирди Феодал католиклар лагери 1525 йилдан кейин Германияда католик черковининг ҳукмронлигини тула тиклашга ҳаракат қилди Аммо бу вақтгача черковдан секуляризация қилинган жуда катта мулкни эгаллаб олишга улгурган империя князларининг кўп қисми бундай реставрацияга қарши эди Император ва унга тарафдор бўлган католик князлари билан лютеран дини ёки ўша вақтда

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 7-том, 345-бет
[2] К Маркс ва Ф Энгельс Икки томли танланган асарлар, II том, Уздавнашр, 1959 йил, 497-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

протестантлик дини деб аталган мазҳабдаги кўпчилик князлар ўртасида уруш бошланди

Протестант князларининг императорга қарши қаратилган иттифоқи 30-йилларининг бошидаёқ (Шмалькальден иттифоқи) тузилган эди Лекин у вақтдаги ташқи снесат (Франция ва Туркия билан олиб борилган уруш) Карл V нинг эътиборини куп вақтгача четга қаратиб турди Князлар эса бундан фойдаланиб, уз ерларини черков ҳисобига кенгантиришда давом этдилар Фақат 1546 йилда Франциск I билан сулҳ тузилгандан кейингина Карл V Италиядан ўзи билан бирга 40 минг кишилик энг сара испан пиеда аскарларини олиб келиб, князларга қарши уруш (Шмалькальден уруши) бошлади Князлар жуда тез таслим бўлдилар Эльбадаги Мюльберг ёнида бўлган жангда (1547 йил 24 апрель) император зур зафарга эришди ва унга қарши князларнинг бош раҳбари булган Саксония курфюрсти Иоганн Фридрихни асир олди Карл V католицизмни тамомила тиклашга танергарлик куриб, анни замонда империя князларининг территория соҳасидаги ҳуқуқларини камайтирди Лекин бу ҳол узоқ давом этмади

Император кудратининг ошиб бориши протестант князларининг ҳам, католик князларининг ҳам унга қарши кенг коалицияси майдонга келишига сабаб булди Папанинг ўзи ҳам Карл V га қарши тузилган князлар блокини зимдан қувватлади Князлар қуққисдан императорга ҳужум қилиб (1552 йилда) уша пайтда Инсбрукда яшаб турган Карл V ни қўшини Каринтияга қочишга мажбур қилдилар Каринтияни унинг укаси Ферденанд бошқарарди

Узоқ вақт давом этган сулҳ музокараларидан кейин, 1555 йилда Карл V билан князлар ўртасида Аугсбург сулҳи деб ном олган сулҳ тузилди Бу шартномага мувофиқ аҳолининг қайси динга эътиқод қилишини белгилаш ҳуқуқи маҳаллий князларга берилди «Мамлакат кимники бўлса, дин ҳам ўшаники» («Cujus regio, ejus religio») деган принцип эълон қилинди

Карл V ўз планларининг тамомила барбод бўлганига тан бериб, шу куннек тахтдан воз кечди Империя тахти унинг укаси Ферденандга топширилди Шундан бир неча ойдан кейин (1556 йилда) Испания, Нидерландия ва Италиядаги ерлар Карл V нинг вориси булган ўғли Филипп II нинг қўлига ўтди[1]

Карл V снесатининг барбод бўлиши Германия учун марказий ҳокимиятнинг янада заифлашувини ҳамда мамлакатда феодал тарқоқлигининг янада кучаювини билдирар эди

1525 йилдан кейин анабаптистлар. Мюнстер коммунаси. Деҳқонлар уруши давом этган йилларда анабаптистларнинг сони кўпайган эди Уларнинг сони Тюрингия ва Саксониядан ташқари яна Рейн шаҳарлари — Вормс, Страсбург ва бошқа шаҳарларда, шунингдек Германиянинг жанубида — Аугсбург ва Ульм

[1] Карл V 1558 йилда Испанияда вафот этди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ма шаҳарларида анчиқса тез ошиб кетган эди Анабаптистлар Нидерландияда (Голландия шаҳарларида) жуда кўп эди Улуғ деҳқонлар уруши бостирилгандан кейин анабаптистлар қаттиқ жазоларга дучор қилина бошлади Реакция шароитида баъзи анабаптистлар ҳар қандай курашдан ва зўрлик ишлатишдан воз кечиб, жуда тез итоаткор сектантларга айланиб кетдилар. Уларнинг таълимотича, Исо яна қайтиб ерга тушармиш-у, фаришталар ердами билан «минг йиллик дориламон» қурармиш. Чунончи, Страсбургда Мельхиор Гофман деган бир мўйнадўз шундан таълим бериб, Исо гуё 1533 йилда қайтиб келади, деб каромат қилган Бироқ анабаптизмда бошқа бир традиция — революцион-демократик традиция ҳам сақланган Бу традициянинг тарафдорлари «минг йиллик дориламон» «авлие одамларнинг» ўзлари томонидан барпо қилинади деб фараз этганлар «Имонсиз золим»ларни «тақводорлар»нинг ўзлари йиқитмоғи керак Бундай анабаптистларга 30-йилларда Мюнстер шаҳрида (Ғарбий Германияда—Вестфалияда) бош кўтариб чиқиш учун қулай фурсат топилиб қолди Бу ерда маҳаллий демократик элементлар ўзларининг феодал епископига қарши бир неча йил давомида қаттиқ кураш олиб борган эдилар Ниҳоят, 1534 йилда шаҳар епископни ҳайдаб юборган ва ўзини «инжилчилар», яъни протестантлар шаҳри деб эълон қилган эди

Озод қилинган бу шаҳарда анабаптистлар катта таъсир кўрсата бошладилар Мюнстерга Нидерландиядан анчагина анабаптистлар келишди Улар орасида Хаарлем шаҳридан келган новвой Ян Матис билан Лейден шаҳридан келган машиначи Ян Лейденский айниқса ғайратли эди

Улар ҳар иккаласи Мюнстер кенгашида катта роль ўйнади. Епископ Мюнстерда яна уз ҳукмронлигини тиклаш мақсадида қўшин феодаллар билан бирга шаҳарни қамал қилган вақтда шаҳар мудофаасига Матис ва у ўлгандан кейин эса Ян Ленденский бошчилик қилдилар 16 ой (1534—1535) давом этган қамал шароитида анабаптистларнинг шаҳар кенгаши тенгчилик характеридаги баъзи бир тадбирларни амалга оширди Судхурлик ва спекуляция тақиқланди Аҳоли қўлида бўлган олтин ва кумуш жамоат эҳтиежларига сарф қилиш учун мусодара қилинадиган бўлди Маҳаллий монастирларнинг ва князь-епископнинг омборларидан мусодара қилинган озиқ-овқат жамоат ихтиёрига сарфланди (қисман умумий ошхоналарга берилди, қисман оилалар ўртасида тақсимланди) Анабаптистлар қадимги Тавротга тақлид қилиб, Мюнстер шаҳрининг номини Янги Қуддус деб ўзгартирдилар Ян Лейденский «Янги Исроил подшоси» деб эълон қилинди У халойиқ ўртасида қадимий Исроил подшолари либосини эслатадиган махсус кийимда ҳозир бўлар эди Қадимий Исроилдаги 12 қабила сонига мувофиқ 12 бош маслаҳатчи уни қуршаб юрарди Юқорида келтирилган фактлардан кўринадики, Мюнстер коммунаси ишлаб чиқариш усулини ўзгартирмади У тенгчилик характеридаги тадбирларни

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

уруш шароитининг тақозоси билан амалга оширган эди Биноварин, Мюнстер коммунаси тузумида коммунистик тузум элементларини қидириш мутлақо нотўғридир Мюнстер коммунаси тарихидаги энг муҳим нарса бошқадир ҳужум бошлаган феодал реакцияга Мюнстердаги халқ оммаси 1534—1535 йилларда бир неча ой давомида, ғоят қийин шароитда гайрат билан қаршилик кўрсатиб турди Мюнстердаги қўзғолон 1525 йилги деҳқонлар урушининг сунгги ўзига хос акси садоси бўлди

Ниҳоят, 1535 йил 25 июнда ландскнехтлар оломони шаҳарга бостириб кирди, аммо ўшанда ҳам бозор майдонида шиддатли жанг бўлди Қутурган душман аскарлари шаҳар мудофаачиларини битта қуйман ҳаммасини қириб ташлади Асир олинган Ян Лейденскийга феодаллар алоҳида ўлим жазоси кашф этдилар Жаллод унинг то жони чиққунча, қиздирилган омбур билан баданини бурда-бурда қилиб узиб ташлайверди

XVI асрнинг биринчи ярмида немис маданиятининг юксалиши. Реформация ва деҳқонлар уруши даврида немис маданияти ғоят юксалган эди XVI асрнинг биринчи ярмида Германияда адабиет ва тасвирий санъат айниқса муваффакиятли ривож топди Бу даврнинг энг атоқли шоири Ганс Сакс (1494—1576) бўлган эди У Жанубий Германиядаги Нюренберг шаҳрида яшовчи машиначининг ўғли эди Сакс реформаторларга барвақт қўшилиб, уни ўз асарларида ҳимоя қилди Сакс ижоди чуқур халқчил характерга эга эди Унинг кўпдан-кўп қўшиқлари, шванклари ва драматик асарлари кенг китобхонлар доирасига — шаҳарликлар, қисман деҳқонларга мўлжалланган эди Сакс бойларнинг очкўзлигини ва «катта жаноблар» зўравонлигини фош қилиб, «камбағаллар» манфаатини ҳимоя килган эди У мейстерзингерлар (қўшиқ усталари) Нюренберг мактабининг асосчиси бўлиб, бу мактаб учун мейстерзингер қўшиқларининг махсус циклини езиб берди

Рассом, гравер, тасвирий санъат ҳақидаги кўнгина рисолаларнинг автори Альбрехт Дюрер (1471—1528) XVI асрнинг бошларида Германияда атоқли санъат арбоби бўлган эди. Дюрер ҳам Нюренбергдаги заргарнинг ўғли бўлиб, Нюренберг гуманистлари билан яқин алоқа боғлаган эди Дюрер Таврот сюжетларига оид кўплаб картиналар яратиб, уларга миллий халқ мазмунини сингдириб юборди У дунёвий темаларда ҳам расмлар яратди У чизган портретлар катта реалистик кучга эга бўлиб, мазмундор пейзаж манзаралари ва ерқин натюрмортлари унга катта шуҳрат келтирди Дюрер гравер сифатида янада кўпроқ шуҳрат қозонди У еғоч ва мис ўймакорлигида юксак маҳоратга эришиб, гравюра ишида катта ўзгариш ясади Дюрер мисга ўйиб ишлаган катта гравюраларнинг ўзидан 100 дан ортиғи сақланиб қолган

XVI асрнинг биринчи ярмида Германияда немис тасвирий санъатининг бошқа йирик усталари орасида Катта Лукас Кранах (1472—1553) ҳамда Кичик Ганс Гольбейн

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

(1497—1543) ажралиб туради. Катта Кранах айни вақтда атоқли рассом ва гравер бўлган эди. У Франконияда туғилган бўлиб, реформациянинг қизғин тарафдори эканлиги у яратган картиналарда намоён бўлди. Реформация арбоблари — Лютер, Меланхтон ва бошқаларнинг портретлари унинг мўй қаламига мансубдир. Кранах бир қанча бадиий асарларида папани ва католик руҳонийларини қаттиқ танқид қилган. Кичик Голдьбейн (Аугсбургда туғилган) ўз картиналарида Улуг деҳқонлар урушининг бир қанча манзараларини акс эттирган. У шунингдек Эразм Роттердамскийнинг «Бетамизлик мадҳияси» китобига расмлар чизган. Аммо Кичик Голдьбейн портретчи сифатида айниқса шуҳрат қозонгандир. У чизган Эразм Роттердамский, Томас Мор, инглиз короллари Генрих VIII ва Эдуард VI герцог Норфольк ҳамда заргар Томас Моретт портретлари чуқур психологизми, расмнинг нафислиги ва юмшоқлиги, тасвирланаётган шахсларнинг ҳаққонии ва тула реал бўлиб чиққанлиги билан ажралиб туради.

XLI БОБ

ШВЕЙЦАРИЯДА ВА ЕВРОПАНИНГ БОШҚА МАМЛАКАТЛАРИДА РЕФОРМАЦИЯ. КАТОЛИК КОНТРРЕФОРМАЦИЯСИ

Реформациянинг Европага тарқалиши. Реформация фақат Германия билангина чекланиб қолмади. XVI асрнинг 20- ва айниқса 30- йилларида лютеранлик Скандинавия мамлакатлари — Швеция, Норвегия, Данияга ўтиб кирди. Балтикабўйи мамлакатларида Прус ордени (1525 йилдан бошлаб) секулярлашди ва дунёвий герцогликка айланди. Лютеранлик қисман Англияда, Францияда, Польшада, Венгрияда ўзига тарафдорлар топди. Реформация жанубий Германияга қўшни бўлган Швейцарияда айниқса қулай шароитга эга бўлди. Буржуа реформацияси худди ана шу мамлакатлар (Германиядан кейин) идеологик жиҳатдан ҳам, ташкилий жиҳатдан ҳам олға қараб қадам ташлади. Бу ерда протестантизмнинг янги системалари ишлаб чиқилди ва янги реформацион черков ташкилотлари вужудга келтирилди.

XVI асрда Швейцария. Шаҳар ва қишлоқ кантонларининг Швейцария иттифоқи XIII асрнинг охиридаёқ пайдо бўлган эди. 1291 йилда — Ури, Швиц ва Унтервальден деган учта «эски» кантон қўзғолони булди. XVI асрнинг ўрталарида унга яна бир неча кантон — Цуг, Гларус, Люцерн, Цюрих ва Берн кантонлари қўшилди. XV аср давомида Швейцария иттифоқи немис Габсбургларига қарши, шунингдек, бошқа шимолий итальян ва гарбий француз феодалларига қарши курашда ўз озодлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилган мустақил федератив давлат сифатида узил-кесил ташкил топди. Бирмунча вақт ўтгач, 1511 йилда

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

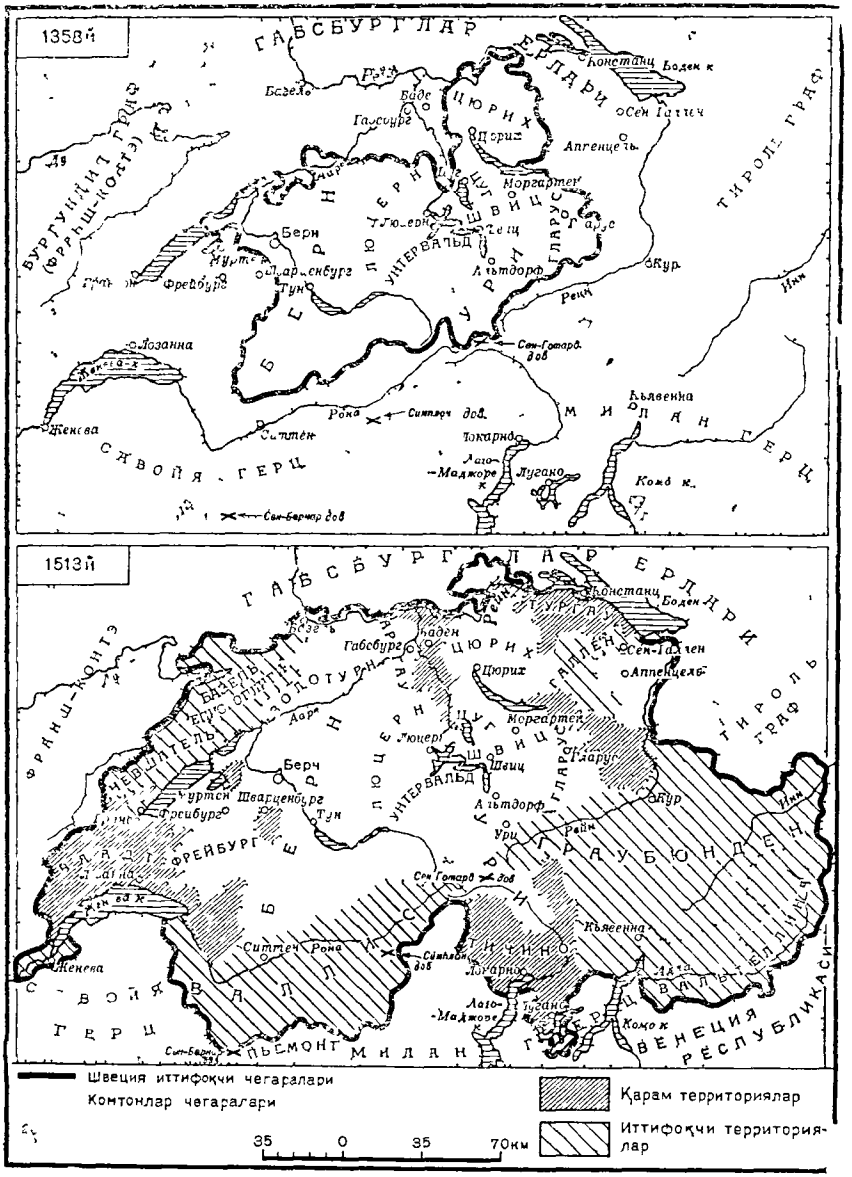

Швейцария иттифоқининг ташкил топиши

тузилган расмий шартномада Швейцария федерацияси империядан мустақил бўлишга эришди. Бу вақтга келиб иттифоқ территория жиҳатидан жуда кенгайиб кетган эди. 1513 йилда унинг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

составида 13 кантон, 10 та иттифоқдош ва бир нечтагина қарам (фогтлик деб аталувчи) ерлар бор эди

Сиёсий жиҳатдан Швейцария XVI асрда жуда хилма-хил эди. Баъзи кантонларга, яъни шаҳар кантонларига ривожланган саноат марказлари (Берн, Цюрих ва бошқалар) бошчилик қиларди, бошқалари, яъни қишлоқ («ўрмон») кантонлари эса иқтисодий жиҳатдан орқада қолган округлар эди Айрим шаҳарларда ҳокимият тепасида танҳо патрициат турарди (масалан, Бернда), бошқа шаҳарларда (Цюрихга ўхшаш шаҳарларда) шаҳар кенгашининг составн бирмунча демократик эди Швейцариянинг анчагина катта шаҳри йирик савдо ва саноат маркази булган Женева 1530 йилдагина Савоия герцоги ҳукумронлигидан озод бўлиб, Швейцария иттифоқига иттифоқдош ер сифатида кирган эди Аммо унинг федерация составига кантон сифатида батамом киритилишига ҳали анча вақт бор эди

Швейцария федерациясининг таги бўш ва мужмалигидан фойдаланиб, йирик қўшни давлатлар Швейцарияни ўз сиесатларининг қуролига айлантирдилар Француз короли, герман императори, Рим папаси Швецария деҳқонларидан елланма солдатлар сифатида фойдаландилар Деҳқонларни елланма солдат қилиб сотиш Швейцария бошига битган бало бўлди Иттифоқ ҳукумати ўз фуқароларининг қони билан очиқдан-очиқ савдо қиларди Шаҳар кантонлари чет эл ҳукуматлари билан қишлоқ кантонлари ўртасида олиб борилган музокараларда одатда воситачилик вазифасини ўтар эдилар Аммо Швейцария иттифоқидаги аҳолининг энг илғор табақалари деҳқонларни елланма солдат қилиб сотиш мамлакатга нақадар катта зиен етказишини тушуна бошладилар Улар кантонларни анча марказлашган ягона Швейцария давлатига жипслаштиришни орзу қилардилар. Янги протестант динини улар Швейцарияни сиёсий жиҳатдан уйғотиш қуроли деб, шунингдек маҳаллий руҳоний ва дуневий феодалларга қатъий зарба бериш учун кураш формаси деб қабул қилдилар Бу вақтда маҳаллий феодаллар орқада қолиб келаетган кантонларида сиёсий йўлбошчи сифатидаги уз аҳамиятларини ҳали йўқотмаган эдилар

Ульрих Цвингли. Швейцария реформациясига Ульрих Цвингли (1484—1531) йўлбошчилик килди Цвингли бадавлат швейцар деҳқонининг ўғли эди, бундан ташқари унинг анча обрўли ва таъсири зўр руҳонилардан қариндошлари ҳам булиб, унинг жуда яхши илм олишига ердам бердилар Цвингли Вена университетини тамомлаб, латин ва грек тилларини яхши ўрганиб олди Бир қанча вақтгача у гуманист, Эразм Роттердамскийга дўст бўлиб келди 1518 йилда Цвингли Цюрих соборининг попи бўлди Цвингли «динни покизалаш» тўгрисидаги ваъзи билан, унинг ўз гапига қараганда, Лютердан олдин, 1516 йилдаеқ майдонга чиққан Аммо папалик билан муносабатини кейинроқ, 1519 йилда, Цюрих маъмурлари ўз кантонларида индульгенция билан савдо қилишни унинг таклифига мувофиқ

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тақиқ этган вақтда узган 1522 йилда Цвингли «67 модда» сарлавҳали китобини чиқариб, унда у ўз реформациясининг принципларини баён қилиб берди Цвингли муқаддас китобни Лютерга қараганда анча рационал тарзда талқин қилади У Исонинг жамолига мушарраф булиш расм одатини Исога сигинишдан бошқа бир нарса эмас, деб қаранди ва черковда ейилган бир бурда нон билан ичилган муқаддас вино Исонинг тани ва қонига айланиши тўғрисидаги таълимотни рад қилади[1]

Цвингли черкови ташкилий жиҳатдан ҳам анча демократик негизга қурилган эди Маҳалла жамоасининг раҳбари булган пасторни жамоанинг ўзи сайлаб қўярди Черков жамоалари вакилларининг съезди утказиб турилларди Черков ташкилотлари устидан бош назоратчи кантон ҳукумати эди

Цвингли реформациясини бошқа шаҳарларнинг (Берн, Базель, Сен-Галлен ва ҳоказо) кантонлари ҳам қабул қилди Аммо эски қишлоқ, «ўрмон» кантонлари (Швиц, Ури, Унтервальден, Люцерн ва Цуг)нинг патриархал деҳқон аҳолиси ёлланмачилик туфайли папа билан ёки католик француз короллиги ва герман императорлик ҳукумати билан боғлиқ бўлганликлари туфанли янги динни қабул қилишдан қатъий бош тортдилар Протестантлик шаҳар кантонлари дин байроги остида ўрмон кантонлари билан уруш бошлаб юбордилар, уларни ўзларига батамом бўйсундириб олишга уриндилар Бу юришларда Цвинглининг ўзи ҳам актив қатнашди Цюрихликлар ва иттифоқчиларининг 1529 йилда олиб борган биринчи уруши муваффақиятли бўлди «Ўрмон» кантонлари мағлубиятга учраганларидан кейин, уруш харажатларини тўлашга рози булдилар ва чет давлатлар билан шартномалар тузиш ҳуқуқларидан воз кечдилар Аммо 1531 йилда бўлган иккинчи уруш Цюрихнинг мағлубияти билан тугади, Цвинглининг ўзи Каппель енидаги жангда ўлдирилди Бу гал энди шаҳар кантонлари товон тўлашга ҳамда «ўрмон» кантонларининг «хорижий сиесатига» аралашмаслик тўғрисида мажбурият олишга мажбур бўлдилар

Жан Кальвин. Швейцариянинг бошқа бир чеккасида — Женевада чиққан бошқа бир швейцар реформатори Жан Кальвин (1509—1564) бўлди Кальвин аслида Пикардиядан чиққан француз бўлиб, вилоят амалдорининг ўғли эди Отаси уни юрист қилмоқчи бўлган Шу мақсадда Кальвин даставвал Бурж, сўнгра Париж университетида ҳуқуқшунослигини ўрганган эди Шу билан бир пайтда у жуда чуқур классик маълумотга эга бўлиб, кадимги тилларни пухта ўрганган, тарихни яхши билар, католик ва протестант (лютеранлик) коидаларини ўрганган эди Кальвин

---

[1] Лютер ҳам транссубстанциация ҳақидаги католик таълимотини тан олмаган, аммо «нон ва вино билан» худога яқинлашиш ҳақида аслида католиклар тушунчасига яқин бўлган муросасизлик руҳидаги формулани таклиф қилган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

30-йилларнинг бошларида эътиқодли протестант бўлди. Диний таъқиблар туфайли Франциядан кетишга мажбур бўлган Кальвин вақтинча Ғарбий Германияда, Страсбург шаҳрида яшади, сўнгра эса Базелда турди, пировардида у Женевага таклиф этилди. 1536 йилда Базелда у «Христиан динидан қўлланма» деган китобини нашр қилди, бу китоб протестантлар орасида катта муваффақият қозонди. Китоб даставвал латин тилида езилган ва нашр қилинган эди. Аммо кўп ўтмай, у француз тилига ва Европадаги бир қанча миллатлар тилига таржима қилинди. Бу китобда Кальвин протестантизм асосларини бирмунча систематик равишда баен қилиб бера олган эди. Бир қанча қоидаларда Кальвин Лютерга қараганда католизмдан хийла узоққа кета билган эди.

Лютер сингари Кальвин ҳам одамзодни «имон халос қилади» деган ақидага асосланди ва қисмат азалдан белгилаб қўйилган бўлади, деган таълимотни илова қилди. Одамзоднинг халос бўлиши батамом худонинг иродасига боғлиқ эмиш. Худо олдинданоқ («аввалдан») бир хил одамларни халос қилган, бошқа бировларни ҳалокатга махкум этиб қўйган эмиш. Жаҳондаги барча одамлар икки категорияга — «сара» одамлар ва «паст» одамлар категориясига бўлинган эмиш. Кальвиннинг таърифида худо даҳшатли зотга, дуне ва анрим одамларнинг қисматини сўзсиз ҳал қиладиган қандайдир бир тақдирга айлантирилган. Тақдири азал ҳақидаги таълимот янгилик эмас эди. Кальвинга қадар ҳам бу таълимотни турли динлар бир неча марта майдонга ташлашган, айниқса энг оғир пайтларда шундай қилишган эди. Хусусан бу таълимот илк христианлик даврида, христианлик эски мажусийлар идеологиясига қарши Рим жамиятида ўз ўрнини эгаллаш учун кураш олиб боришга тўғри келган даврда кенг тарқалган эди. Ислом дини «кофирлар»га қарши «ғазот урушлари» даврида тақдири азал ҳақидаги догматга гоят катта эътибор берган эди. Бу пайтда мусулмон дини Яқин ва Ўрта Шарқда бир мамлакат кетидан иккинчисини ўз таъсирига бўйсундираетган эди. Аммо XVI аср шароитида бу догмат Европа протестантларида ўзига хос тарзда талқин қилинди ҳамда жиддийроқ идеологик оқибатларга олиб келди.

Кальвиннинг тақдир азалдан белгилаб қўйилгандир, деган таълимоти дастлабки жамғарилиш пайтини ерқин акс эттирарди. Кальвин XVI асрда бўлиб ўтган социал-иқтисодий ўзгаришларга худо томонидан олдиндан белгилаб берилган қонуний ҳолдир деб қараган эди. Ўрта асрдаги аскетик қарашларга қарама-қарши ўлароқ, у бойлик туплашни гуноҳ иш, одамнинг «гуноҳдан халос бўлишига» халақит берадиган нарса деб эмас, балки одамзод эришган муваффақиятнинг бир кўриниши, унга худонинг марҳамати, деб қараган эди. Энгельс Кальвиннинг тақдири азал ҳақидаги таълимотини унинг даври билан боғлаб, XV—XVI асрларда пул муносабатлари ривожланганини ва бу нарса янги диний идеологияда ўз аксини топганлигини кўрсат-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ган эди «Унинг (Кальвиннинг — *ред*) догмаси ўша вақтдаги буржуазиянинг энг жасур қисмининг талабларига мос келар эди Унинг тақдири азал тўғрисидаги таълимоти — савдо ва конкуренция дунёсида омад келиш еки синиш айрим кишиларнинг ҳаракатига ва маҳоратига боғлиқ бўлмай, уларнинг ихтиёридан ташқари холларга боғлиқ эканлигини диний шаклда ифода қилишдан иборат эди Буни бирон кишининг хоҳиши еки ҳаракати белгиламайди, балки қудратли, лекин кўринмайдиган иқтисодий кучларнинг мархамати белгиланди Бунинг тўғрилиги иқтисодий ўзгариш вақтида, барча эски савдо йўллари ва савдо марказларининг ўрнини янгилари олаётган, Америка ва Ҳиндистон очилган, ҳатто азалдан иқтисодий эътиқод символи бўлиб ҳурматланиб келган нарсанинг, яъни олтин ва кумушнинг қиймати тушиб кетган бир вақтда айниқса яққол кўринди[1]»

Кейинчалик Кальвиннинг шогирдлари, айниқса унинг инглиз издошлари — пуританлар орасида тақдирнинг азалдан белгилаб қўйилганлиги ҳақидаги таълимот «дунёвий вазифа» деб аталмиш таълимотга айланиб кетди, бу таълимотга кўра, одамнинг бутун амалий фаолияти унинг «бурчи», «вазифаси», «худонинг амри» ни амалга оширишдан иборатдир

Пуританлар эса дастлабки жамғарилиш даврига мос келадиган янги диний-буржуа ахлоқини ҳам батафсил ишлаб чиқдилар Тежамкорлик, хасислик, меҳнатсеварлик ва мол жамғариш — бу ахлоқнинг энг асосий фазилатлари эди

Иккинчи томондан, гуманистик маърифат ривожланган шароитда Кальвин таърифлаб берган тақдири азал ҳақидаги таълимот рационалроқ рухда ҳам талқин қилиниши мумкин эди Худо, Кальвиннинг таъкидлашича, дарҳол («дунени яратиш пайтидаёқ») бу дунё қонунларини, дуне қонуниятларини олдиндан белгилаб қўйган — бу билан дунё ишларига ва инсоният тарихи жараёнига худонинг «мўъжизакор» аралашуви мантиқан ортиқча қилиб қўйилган эди Бу жиҳатдан Кальвин XVII—XVIII асрлардаги сўнгги фалсафий деизмнинг узоқ ўтмишдоши бўлган эди

Кальвин ўзининг янги черков ташкилотига катта аҳамият берган эди Кальвин черковни «руҳ кишиларидан» иборат «саралар жамоаси» деб билди Унда интизом жуда қаттиқ бўлган Реформа қилинган черковни князь-феодаллар назоратига бўйсундирган лютеранликка нисбатан Кальвин черковининг тузилиши анча демократик эди Ундаги барча мансабдор руҳонийлар сайланиб қўйилган Жамоанинг руҳоний раҳбарлари бўлган пасторлардан ташқари Кальвиннинг черков жамоасида шу жамоа қавми ичидан сайланиб қўйилган оқсоқоллар (пресвитерлар) катта роль ўйнаган Айрим жамоалар иттифоққа бирлашиб, миллий черков ташкил қилганлар, бу черковларга

[1] К Маркс, Ф Энгельс Икки томлик танланган асарлар, II том, Уздавнашр, 1959 йил, 107—108- бетлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

вақти-вақти билан чақирилиб турадиган синод (съезд)лар бошчилик қилган

Кальвин Женевада маҳаллий протестант партиясига бошчилик қилди У салкам иигирма беш йил (1540—1564) Женева черковининг тепасида туриб, маҳаллий шаҳар кенгашига катта таъсир кўрсатди Кальвин бу ерда протестант руҳонийлар академиясини ташкил этди Бу ердан кальвинчи миссионерлар Европанинг барча мамлакатларига юбориларди Кальвин турли мамлакатларда яшовчи ўз издошлари билан тез-тез хат езишиб турди У яшаган даврда Женевани «Протестантлар Рими» деб атаганлари бежиз эмас эди

Кальвин дин соҳасидаги муносабати жиҳатидан ҳам Рим папасига ўхшарди Папалар еретикларни шафқатсиз таъқиб қилганлари сингари, Кальвин ҳам бошқача фикрдаги кишиларнинг ҳаммасига ғоят чуқур нафрат билан қарарди Кальвиннинг таклифига кўра, Женева кенгаши худосизликда ва ахлоқсизликда айбланган турли шахслардан 58 тасини қатл қилдирди ва 76 тасини сургунга юборди Булар орасида машҳур испан олими Мигель Сервет ҳам бор эди, у илоҳий троица тўғрисидаги таълимотни рад қилгани учун 1553 йилда гулханда куйдирилди

Кальвинчилар Европанинг кўпгина мамлакатларида турли номлар билан черков намояндалари сифатидагина эмас, балки сиесий арбоблар сифатида ҳам ҳаракат қилардилар «Кальвинизм Голландияда республика вужудга келтирди, Англияда ва хусусан Шотландияда кучли республикачи партиялар вужудга келтирди»[1]

XVI асрнинг иккинчи ярмида кальвинизм муносабати билан Кальвиннинг ватани Франциядa кенг ижтимоий диний-сиесий ҳаракат пайдо бўлди, бу ҳаракатни давом эттирувчиларга у ерда гугенотлар деб ном бердилар

Католиклар контрреформацияси. Реформация тўлқини бутун Европага ейилиб кетадигандай бўлиб курииган эди XVI асрнинг 30-йилларида (король Генрих VIII Тюдор замонида) инглиз черкови пападан ажралди, 40- ва 50-йилларда реформация кальвинизм ва бошқа хил протестантлик таълимотлари формасида Нидерландия мамлакатларида жуда кенг тарқалди Францияда, айниқса унинг жанубида протестант-кальвинистларнинг сони тобора кўпайиб борди Германияда лютеранлик, шунингдек қисман бу ерга кириб келаетган кальвинизм ҳамда цвингликанчилик католицизмни сиқиб бориб, уни орқага суриб қўйган эдилар Протестантлик Скандинавия мамлакатларига ёйилди XVI асрнинг ўрталарида ҳатто Польша билан Венгрияда ҳам Рим черкови учун хавф туғилди

Бироқ XVI асрнинг ўрталарида ва аниқса иккинчи ярмида католик черкови протестантларга қарши ўзи ҳужум бошлади

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Танланган асарлар, II том, 108-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

У ҳали тамомила умидсиз ҳолга тушган эмас эди Европанинг ижтимоий тузуми асосан ҳали ҳам феодал тузумидан иборат эди Капиталистик муносабатлар фақат феодал формация ичидагина туғилиб келаетган эди Деярли ҳамма давлатлар тепасида XVI асрнинг биринчи ярмидаги Буюк деҳқонлар урушидан ҳамда у билан боғлиқ бўлган бошқа халқ ҳаракатларидан қурқиб қолган феодал синфлар турарди

Европанинг энг ирик мамлакатларида — Франция, Испания, Австрияда тантана қилган абсолютизмнинг ўзи католицизмга муҳтож эди, унга католицизм идеологик ва сиёсий куч сифатида зарур эди, абсолютизм халқ оммасини, даставвал, деҳқонлар оммасини шу католицизм ердами билан итоатда тутишга умид боғлаган эди

Католицизмнинг афзал томони — унинг протестантлар черкови сингари тарқоқ ҳолда эмас, балки марказлашган ҳолда эканлигида эди Католик епископлиги, қавм руҳонийлари, турли монахларнинг орденлари бир марказдан — Римдан бошқарилар ва йул-йўриқ олардилар Бироқ католик черкови ўзининг ҳукмронлик мавқеини бир даража бўлса ҳам тиклаш мақсадида ҳоким синфларга бир қанча ен беришга мажбур бўлган эди

Бир қанча мамлакатларда черков қисман секулярлашди, яъни черков ерлари ва бошқа мулкларининг озми-кўпми қисми дуневий одамлар қўлига ўтишини тан олишга мажбур бўлди Абсолют ҳокимлик ҳукм сурган давлатларда короллар маҳаллий черковлар устидан илгаригига қараганда яна ҳам кўпроқ ҳокимлик қила бошладилар Хусусан, бу нарса маҳаллий епископларнинг короллар томонидан белгиланишида ва маҳаллий черков даромадлари улушининг папага ажратилиши устидан у ёки бу маҳаллий ҳукуматнинг назорати ўрнатилганида намоен бўлди

Католик черкови ўз ичида катта реформалар ўтказиши лозим эди Протестантизмга қарши олиб борилаетган курашнинг янги шароитлари католиклардан ўз кучларини кўпроқ марказлаштиришни ва папанинг обрўсини янада кўпроқ кўтаришни талаб қиларди

1545—1547, 1551—1552 ва 1562—1563 йилларда Тридентда (Германия чегарасидаги Тридентда) мажлис қурган Тридент собори протестантлар билан ҳар қандай муросага келишни рад қилди, протестантларнинг ҳаммасини «еретиклар» деб эълон қилди Собор папани дин ишларида энг мўътабар шахс деб эълон қилди, илгариги барча ақида ҳамда одатлар, руҳонийларнинг целибати монахлик, бутга чўқиниш, қудратга сажда қилиш, худога латин тилида сиғиниш ва шу сингарилар сақлаб қолинди Руҳонийларнинг саводини ошириш мақсадида свящченниклар тайёрлаш учун махсус диний семинариялар барпо қилинди Айни вақтда католицизм черковнинг «обрўси» га бирор даражада путур етказадиган ҳамда унинг догматлари ва ташкилотига зид келадиган барча янги ғоя ва йўналишларга қарши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

систематик кураш олиб борди Папалар католик езувчилар нашр қиладиган адабиетлар устидан қаттиқ цензура ўрнатдилар Диндор католиклар учун Римда мунтазам суратда «тақиқланган китоблар рўйхати» тузиб бериладиган бўлди Бу руихатларга папага душман бўлган протестант езувчиларнинг асарларигина эмас, ҳатто энг янги илмий китоблар ҳам, жумладан, оламнинг тузилишини Тавротдан бошқача тушунтириб берувчи янги астрономия асарлари ва ҳоказолар ҳам киритилди

Иезуитлар ордени. Янгидан барпо қилинган иезуитлар ордени («Исо жамияти» Societas Iesu») католик реакциясида ғоят катта роль ўйнади Орденга испан дворяни Игнатий Лонола (1491—1556), асос солган эди Орденнинг уставини папа 1540 йилда тасдиқлади Тридент соборидаеқ иезуитлар актив иш бошлаб юбордилар, улар ашаддий папа партиясига (ультрамонтан партиясига) бошчилик қилдилар Иезуитлар католицизм тантанасини таъминлаш учун ҳеч қандай воситадан ҳам қайтмасликлари билан фарқ қилар эди Орден ўз ишида «мақсадга эришиш учун ҳар қандай восита ҳам ярайверади» деган шиорни байроқ қилиб олган эди Иезуитлар бошқа монах орденлари сингари дунени тарк этмадилар, ўз ҳужраларига бекиниб олмадилар, балки оламни ўз чангалларига кўпроқ чирмаштириб олиш учун шу олам ичида яшадилар Орден аъзоларни пухта саралаб танлаш асосида тузилди ва унинг интизоми жуда қаттиқ эди Орден генерали Римда яшарди, у ғоят катта ҳуқуқларга эга эди, аммо уни ордепнинг юқори табақалари сайлаб қўярди ва аслида уларнинг доимий контроли остида иш қилар эди

Орденнинг оддий аъзоларига ўз бошлиқларининг айтганини ҳеч сўзсиз бажарадиган қурол деб қараларди «Тобе бўлган одам ўзидан каттага хоҳлаган еққа аилантириб қўйса бўладиган ўлик жасаддек, ҳар еққа эгса эгилаверадиган новдадек, ҳар қандай шаклга солса, солиб бўладиган, истаган еққа чўзса чузила берадиган мумдек буйсунмоғи лозим» (Лойола ваъзидан)

Орден ўз фаолиятини ҳар бир жиҳатдан кенгайтириб юборди Иезуитлар аҳолисининг бир қисми католик бўлиб, бошқа бир қисми протестантлардан иборат бўлган районларда пропаганда ишларини ўз қулларига олдилар ва шу районларда (Жанубий ва Жануби-Шарқий Германия, Польша, Венгрия ва бошқаларда) католицизмнинг ҳукмронлигини тикладилар. Иезуитлар руҳонийлар тайерлайдиган махсус диний мактабларнигина эмас, балки католик руҳда дуневий маълумот берадиган умумий маълумот мактабларини ҳам ўз қўлларига киритиб олдилар Бу мактаблар — машҳур коллегиумлар эди, уларда XVI, XVII асрларда ва қисман XVIII асрда Ғарбий ва қисман Шарқий Европанинг (Польша) дворян ешлари маълумот олардилар. Иезуитлар сарой руҳонийлари, яъни король ҳамда маликаларнинг руҳонийлари сифатида ҳам катта снесий роль ўйнайдилар. Кўпинча улар абсолютизмнинг маъмурий аппаратларидан юқори лавозимларни эгаллар эдилар Аммо иезуитларнинг ўзлари ка-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

католикларга зид сиёсат юргизувчи қоролларга ва ҳукмдорларга қарши фитна ва исёнлар тугдирардилар (Англия, айрим даврларда Францияда) Кўпгина иезуитлар миссионерлар сифатида мустамлакаларга — Жанубий Америка, Ҳиндистон, Ҳинди-Хитой, Индонезия, шунингдек Хитойга ва бир вақт Японияга ҳам кириб бордилар

Европа қитъасида ижтимоий-сиёсий реакция давом этиб турган пайтда иезуитлар муваффақият қозониб турдилар XVIII асрда Франция буржуа революцияси арафасида буржуа маърифатчилари иезуитларга қарши жуда қаттиқ ҳужум бошладилар Католик черковининг ўзида иезуитларнинг душманлари кўп эди, бу душманлар орденнинг сиёсати черковга фойдадан кура кўпроқ зарар етказди, деб ҳисоблар эдилар 1773 йилда папа Климент XIV орденни епиб қўйди Аммо 1816 йилда реставрация даврида иезуитлар ўз ишларини яна бошлаб юбордилар.

XLII БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ИСПАНИЯ

Карл I даврида Испания ерлари. XVI аср бошларида Фердинанд ва Изабелла бирлаштириш сиёсатини олиб борганликлари натижасида Испания Европадаги энг йирик давлатлардан бири бўлиб колди Испания Пиренея ярим оролининг катта бир қисмини (Португалиядан ташқари) эмас, балки Италиянинг анчагина қисмини (Сицилия ва Сардиния оролларини, Неаполь короллигини) ҳам ўзига қўшиб олди Фердинанд билан Изабелланинг невараси, уларнинг қизи Хуананинг ўғли Карл (Испанча Карлос) Габсбург[1] Фердинанд ўлгандан кейин 1516 йилда ана шу ерларнинг хаммасини мерос қилиб олди ва уларга «Бургундия мероси» деб аталмиш ерларни, яъни Нидерландияни, Люксембург герцоглигини ва Франш-Конте областларини қушиб олди Кейинчалик Карл, француз короли Франциск билан олиб борилган уруш давомида Миланни ҳамда Шимолий Италиянинг бошқа бир қанча ерларини ҳам қушиб олди 1535 йилда у Тунисни босиб олди 20- ва 30- йилларда испанлар Америкада Мексика, Перу, Чили, Колумбияни истило қилдилар XVI асрнинг иккинчи ярмида Испания Филиппин оролларини қўлга киритди Испания Ер шарининг иккала томонига жойлашган жаҳон давлатига айланди Испан королининг ерларида «Қуеш сира ботмасди» Габсбургларнинг вужудга келган кўп миллатли жуда катта империясида Испания муҳим ўрин тутарди Бу империя

[1] Испания короли сифатида Карл I, 1519 йилдан Германия императори сифатида Карл V Юқоридаги XL бобга — «Реформация ва деҳқонлар уруши даврида Германия» деган бобга қаранг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

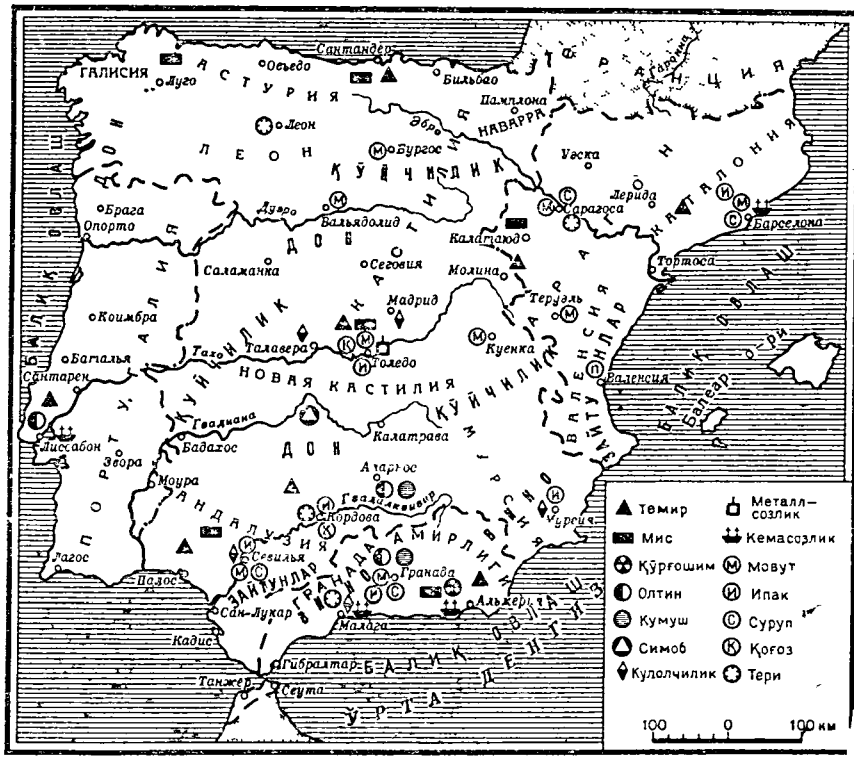

XVI асрдаги Испания ва Португалиянинг иқтисодий картаси

ҳатто ўз миқеси жиҳатидан Буюк Карл империясининг ерларидан ҳам анча кенгайиб кетган эди Карл V Испанияни ўз ерлари орасида энг яхшиси деб ҳисобларди Испания грандлари императорнинг тўхтовсиз олиб борган урушларидан кўплаб фойда кўрдилар Аммо габсбургларнинг агрессив «жаҳон» сиесати Испаниянинг миллий манфаатларини назарда тутмас эди Испан халқига герман феодаллари билан тузилган иттифоқдан реал фойда олиш ўрнига Карл V нинг буюк давлатчилик сиёсати учун қилинган харажатларини қоплашга тўғри келган эди

Коммунерос қўзғолони. Карл V Испанияда короллик қила бошлаган дастлабки пайтида коммунерос қўзғолони номи билан машҳур бўлган катта қўзғолон бўлиб ўтди Мамлакат Фердинанд билан Изабелла даврида бирлашган бўлса-да, XVI аср бошида ҳам Испаниянинг суд ишлари ва маъмурий ишларида жуда ҳам хилма-хиллик сақланиб қолаверган эди Мамлакатда феодаллар ҳали ҳам бемалол яшамоқда эдилар уларнинг сословие ҳуқуқлари ва дворянлик имтиёзлари, айниқса дворянларнинг юқори табақаси бўлган грандларнинг имтиезлари тўла

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

сақланмоқда эди, эркин коммуна шаҳарлар (айниқса Кастилияда) жуда куп эди Сословиеларнинг кортеслари илгаригидек катта аҳамиятга эга эдилар Бирлашган Испанияда бундай кортеслар тўртта булиб, улар Кастилияда, Арагонда, Валенсияда, Каталонияда ташкил топган эди Кортеслар солиқларни тасдиқлаш ҳуқуқига эга эдилар Король ҳар қайси (тўртта) кортес олдида қасамед қилиши лозим эди 1519 йилда Кастилия кортеслари Карл V га «Сиз, улуғ жаноб, король фақат миллатнинг моянали хизматкори эканини билишингиз лозим», дегап эдилар Карл V нинг кўпчилиги фламандлардан иборат сарой аҳлининг хўжаинлик қилиши (Карл Германияга кетган вақтда Испанияни унинг нонби кардинал Адриан, архиепископ Утрехтский идора қиларди) Испаниядаги дворянларнинг ҳам, шаҳарликларнинг ҳам қаттиқ норозилигини туғдирарди Бу норозилик Кастилия кортесларининг 1520 йил баҳорида Карлга юборган қуйидаги учта талабидан иборат эди 1) Кастилиядан чиқмаслик, 2) олтинни мамлакатдан четга чиқармаслик, 3) олии давлат лавозимларидан чет элликларни олиб ташлаш Карл бу талабларни рад этди ва 1520 йил майида давлатни идора қилишни яна кардинал Адрианга топшириб, Испаниядан чиқиб кетди Аммо «фламанд камарильяси» ҳатто испан аристократлари орасида ҳам ўз обрўсини тамомила йўқотиб қўйган эди

Кастилия шаҳарлари «ажнабий ҳукумат» га айниқса чуқур нафрат билан қарарди 1520 йил июнь ойида Сеговия савдо шаҳрида қўзғолон кўтарилди Қузғолонни Кастилиянинг бошқа шаҳарлари қўллаб-қувватлади 1520 йил 29 июлда Кастилиянинг ўн бир шаҳри «Муқаддас хунта» номи билан ҳарбий-революцион иттифоқ тузди Хунтанинг маркази Авила шаҳри эди Шаҳарларга дворянларнинг бир қисми, ҳатто руҳонийларнинг ҳам айрим қисми қўшилди Қўзғолонга Толедо шаҳри билан боғлиқ бўлган дворян Хуан де Бадилья, шоир (бу ҳам шаҳарлик дворян) Педро Лесо ҳамда епископ Хуан де Акунья раҳбарлик қилдилар

Аммо қўзғолоннинг асосий кучи Кастилиянинг коммуна шаҳарлари эди, қўзғолоннинг номи ҳам шундан келиб чиққан булиб, коммунерос қўзголони, яъни ўз традицион эркинлиги учун курашган коммуналар қўзғолони демакдир Аввалига ҳукумат қўзғолонни тезда бостиришни мўлжаллаб, унинг кўламига етарли баҳо бермаган эди Куп ўтмай у ўз хатосини тушунди

Андриан Сеговия шаҳрини зўрлик билан босиб олмоқчи бўлган эди, аммо муваффақиятсизликка учради Қўзғолончилар ҳукумат қўшинларининг ҳужумини қайтардилар Бир оз вақтдан кейин король қўшинлари Медина дель Кампо шаҳрини босиб олдилар ва таладилар Бу шаҳар ўша пайтда Кастилиянинг асосии савдо маркази эди Аммо бу ҳол ҳаракатни тўхтатолмади, аксинча ҳаракат 1520 нилнинг ез охирига бориб айниқса кенгайиб кетди, деярли бутун Кастилияни қамраб олди Вальядолиядаги короллик кенгаши ўз ишини тўхтатди Кастилия бир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қанча вақтгача короллик ҳукуматининг таъсиридан чиқди Бироқ ўз социал состави жиҳатидан харакат жуда хилма-хил эди Грандларнинг бир қисми бошда ҳаракатга бир оз хайрихоҳ билдирган бўлса ҳам ундан тез орада четлашди Карл уларнинг икки вакилини Адрианга ердамчи қилиб тайинлагандан кейин ҳаракатдан юз ўгирди Ўрта дворянлар (кабальерос) шаҳарликлар билан бирмунча узоқроқ иттифоқ бўлиб турдилар Аммо 1521 йилда улар ҳам қўзғолоннинг демократик характерга кираетганини пайқаб, ўзларини ҳаракатдан четга торта бошладилар Шаҳар ҳунармандлари, деҳқонлар ва майда дворянлар — идальго қўзғолонга очиқдан-очиқ антиаристократик тус бера бошладилар Қўзғолоннинг дастлабки пайтларида, 1520 йилда «Яшасин король, ярамас министрларга ўлим[1]» деган хитоблар тез-тез эшитилиб турган бўлса, 1521 йилда қўзғолончиларнинг хитобномаларидан бирида «Бугундан эътиборан уруш грандларга, кабальероларга ва королликнинг бошқа душманларига қарши, уларнинг мулки ва саройларига қарши олиб борилади » деб езилган эди

Король ҳукумати аристократларга суяниб, шаҳар милицияси ва кичик деҳқон лашкарларидан иборат қузғолончиларнинг отрядларини тор-мор қилди 1521 йил 23 апрелда Вильялар енида хал қилувчи қатъий жанг булди Қўзғолончилар батамом тормор қилинди Қўзғолоннинг асир олинган йўлбошчилари қатл этилди Аммо айрим шаҳарлар узоқ вақтгача қаршилик курсатиб турдилар Толедо шаҳри бўлса 1521 йил 25 октябргача ўзини мудофаа қилиб турди, бу шаҳарнинг мудофаасида Падильянинг хотини — Мария Пачеко актив қатнашган эди

Коммунерос мағлубиятининг бош сабабларидан бири Кастилия шаҳрининг Испания короллигининг бошқа қисмларидаги шаҳарлар томонидан қўллаб-қувватланмаганлигидир Севилья шаҳри бошчилигидаги Андалузия шаҳарлари Кастилия ҳаракатидан расман четлашиб, ўзининг бетараф эканлигига королни ишонтирди (1521 йил февраль)

Карл 1522 йилнинг езида 4 минг немис ландскнехти билан биргаликда Испанияга келиб, ҳаракатнинг қолдиқларини бостирди ва унинг тирик қолган энг актив қатнашчиларидан 290 кишини ўлим жазосига ҳукм қилди Шундай қилиб, «Энг асосий «фитначилар» нинг бошлари кунда устида кесилди Испаниянинг қадимги эркинликларига эса хотима берилди»[1]

Испан абсолютизмининг хусусиятлари. Коммунероснинг бостирилиши мамлакатнинг сиесий ҳаети учун оғир оқибатларга сабаб бўлди Испаниянинг короллик ҳокимияти, бир вақтлар унинг мамлакатни марказлаштириш учун олиб борган ишларида шаҳарларнинг ердами орқасида муваффақиятларга эришган бўлса, эндиликда ўз қудратининг илдизига ўзи болта урди

---

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 10-том, 430-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Карл V ишни шаҳарлар билан муносабатни узиб, дворянларнинг юқори феодал табақалари билан иттифоқ тузишдан бошлади. Бу билан испан абсолютизми дарҳол тор аристократик, реакцион тус олиб кетди. Коммунерос қўзғолони кортесларнинг аҳволига ҳам жуда ёмон таъсир қилди. Карл императорни йўқ қилиб ташламади, лекин улар Карл замонида жуда оғир ҳолга туширилди. Карл дворянлар билан шаҳарликлар ўртасидаги қарама-қаршиликлардан фойдаланиб, гоҳ шаҳар вакилларининг составини камайтирар, гоҳ бирон янги солиқ жорий қилиш тўғрисида гап борганда — шаҳар вакилларини дворянлардан алоҳида ишғарди. Карл ҳукмронлик қилган даврнинг охирига келиб, Кастилия кортеслари ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолди. Уларнинг мажлислари фақат расмий жиҳатдангина тўпланар эди. Бошқа кортеслар ундан ҳам оғир ҳолга солиб қўйилган эди.

Бироқ, Карл оппозицияни тор-мор қилиб, ўз ҳокимиятини кучайтирган бўлса-да, Испаниядаги мамлакат идорасининг эски усулини ҳам, унинг ўрта аср феодал-сословиячилик тузумини ҳам, унинг эскидан традиция бўлиб қолган тарқоқлиги ва айрим провинцияларнинг бир-биридан ажралиб яшашини ҳам ўзгартирмади. У урушлар билан банд бўлиб, мамлакатнинг ички тузилиши билан шуғулланишга ҳатто вақт ҳам қолмади. У Испанияга жуда кам-кам келар, мамлакатни идора қилиш ишларини тамомила Кастилия короллик кенгашига топшириб қўйган эди, бу кенгаш қисман амалдорлардан — фламандлар ва бургундлардан, қисман эса Кастилия олий зодагонларининг вакилларидан иборат эди. Ҳақиқатда эса Испания Карл V даврида ҳам, ҳатто кейинчалик ҳам ҳали марказлашмаган, тарқоқ мамлакат, «бемаъни идора қилинаётган республикалар йиғиндиси, тепасида номигагина олий ҳоким турган»[1] мамлакат бўлиб қолаверган эди.

Маркс испан абсолютизмини Европанинг бошқа мамлакатларидаги абсолютизм билан таққослаб, Испаниядаги абсолют монархиянинг хусусиятларини қуйидагича характерлаб берди. «XVI аср йирик монархияларнинг ташкил топиш даври бўлди, бир-бирига душман бўлган феодал синфларнинг аристократлар билан шаҳарликларнинг зинфлашуви муносабати билан ҳамма жойда ана шу монархиялар вужудга келди. Аммо Европанинг бошқа йирик давлатларида абсолют монархия тараққийпарвар марказ сифатида, миллий бирликка асос солувчи сифатида иш кўрди. У ерда монархия жамиятнинг турли элементларини бир-бирига қориштирувчи ва қайта ишловчи лаборатория эди-ки, шаҳарлар ўзларининг ўрта асрдаги маҳаллий ўз-ўзини идора қилишни буржуазиянинг умумий ҳокимияти билан ҳамда граждданлар жамиятининг халойиқ ҳокимияти билан алмаштиришга имкон топдилар. Аксинча, Испанияда аристократлар тушкунлик-

[1] Шу жойда.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ка юз тутиб, ўзларининг энг зарарли имтиезларини сақлаб қолдилар, шаҳарлар эса ўзларининг ўрта асрдаги ўз ҳокимиятини йўқотиб, замонавий шаҳарларга хос аҳамиятга эга бўлолмади»[1].

Филипп II даврида Испания. 1556 йилда Карл V дан кейин унинг ўғли Филипп Испания тахтига ўтирди Филипп II ўз отасига ўхшаб «Жойидан қимирламайдиган король» эмас эди У ҳам жуда кўп урушлар олиб борган булса да, аммо бу урушларда одатда унинг генераллари қўмондонлик қиларди Королнинг узи бўлса, уз мамлакатини ҳеч қачон деярли ташлаб чиқмасди

Германияга Карл V нинг укаси Фердинанд I император бўлиб олганлигидан, Филипп II қўл остидаги ерлар энди аввалгидек жуда хам хилма-хил эмасди Филипп мамлакатни марказлаштириш йўлида баъзи тадбирларни кўрди Чунончи, у Испаниянинг янги, доимий пойтахтини барпо қилди, пойтахт учун Мадрид шаҳрини танлади[2] Филипп II Арагонни автономиядан маҳрум этди Сарагосани ва Кастилия гарнизонларига эга бўлган Арагон қалъаларини эгаллаб олди ҳамда Арагон дворянларининг суд соҳасидаги эски имтиезларини битирди, яъни уларнинг суд ишлари ўзларининг махсус олий судьяси бўлган хустисияда кўрилмайдиган бўлди 1580 йилда Филипп II Португалияни ҳам ўз ерларига қўшиб олишга муваффақ бўлди Эндиликда бутун Пиренея ярим ороли ягона давлатга бирлаштирилган эди Инквизиция Филипп II қўлида энг даҳшатли қурол эди, бу инквизиция Филипп II даврида Испаниядаги олий сиёсий судга айланди, бу суддан королнинг ҳеч бир душмани қочиб қутула олмас эди Филипп II давлатни идора қилиш ишлари билан шахсан ўзи жуда кўп шуғулланар эди У жуда кенг кўламда бюрократик езишмалар олиб борарди, марказдаги олий амалдорларни ва жойлардаги губернаторларни (коррихидорларни) шахсан ўзи танлаб қўярди Филипп II даврида давлат солиқларининг миқдори жуда кўпайиб кетди Молия маҳкамаси бутун мамлакатни сон-саноқсиз солиқ тўпловчилар билан ўргимчак уясидай чулғаб олди Карл давридагидай, Филипп II даврида ҳам испан абсолютизми прогрессив эмас эди Филипп II мамлакатни буржуазия негизида ривожлантириш билан кизиқмади ва испан савдоси ҳамда саноатини тараққий эттириш учун ҳеч қандай амалий тадбирлар кўрмади Испаниядаги йирик дуневий ва черков ер эгалиги XVI асрда ҳам ўзининг гоят катта имтиезлари ва биқиқ-каста характерини сақлаб қолган эди Майорат ҳақида, дахлсиз ерлар ҳақида, черков ерларига имтиезлар бериш ва ҳоказолар ҳақидаги қонунлар Испаниядаги ер эгалигини қатъий тасдиқлар, уни абадий дахлсиз қилиб қўяр, демак, шу билан буржуазия орасидаги прогрессивроқ элементларнинг, манда

---

[1] К Маркс и Ф Энгельс. Соч т 10, стр 431—432

[2] Мадрид қалъа сифатида X асрдаёқ маврлардан ҳимоя қилиш учун қурилган эди XIII асрдан бошлаб у вақтинча Кастилия королларининг манзилгоҳи бўлган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Карл V империяси ва унинг парчаланиб кетиши

дворянлар ва деҳқонларнинг ерга эга бўлиш имкониятини бунга қўярди

Филипп II олиб борган урушлар очиқдан-очиқ династик, тор дворянлик тусидаги, ўзининг идеологияси жиҳатидан реакцион-католик характердаги урушлар эди Бу урушлар испан королининг ерларини кўпайтириш ва королни Европанинг халқаро снесатида гегемон қилиш мақсади билан олиб борилар эди Шу билан бир пайтда бу урушлардан испан дворянларини бойитиш мақсади ҳам кўзда тутиларди, чунки бу дворянларнинг зебузийнат ва айш-ишрат ичида кечираетган дабдабали ҳаетлари учун испан деҳқонларидан олинадигап рента ҳақларигина кифоя қилмас эди Баъзи урушларда (масалан, Англия билан бўлган урушда) испан савдоси ва мустамлакаларнинг манфаатла-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ри ҳам кўзда тутилган эди Худди ана шу урушларда Филипп II нинг ҳукумати шармандаларча ютқизди ва шундай қилиб, бу урушлар ҳам испан буржуазиясига ҳеч нарса келтирмади

XVI асрда Испаниянинг иқтисодий тараққиёти. Испания XVI аср бошларида аграр мамлакат бўлиб, саноати билан савдоси кучсиз эди Англия билан Францияга қараганда анчагина орқада қолган эди Нидерландия ва Италияга эса таққослаб ҳам бўлмасди Буюк географик кашфиетлар натижасида Испания Америкада жуда кўп мустамлакаларга эга бўлди Дастлабки пайтларда мустамлакалар испан хужалигининг ривожланишига яхши таъсир қилиб турди Америка Испаниядан чиқариладиган жуда кўп товарлар учун бозор эди Америкадан Испанияга жуда кўплаб олтин ва кумуш ёғила бошлади Бу ҳол эса мамлакатни жонлантириб юборди Кастилия ва Андалузия шаҳарларида мовут, ипак ва металлургия саноати яшнаб кетди 200—300 ишчига эга бўлган мануфактуралар пайдо бўла бошлади XVI асрнинг ўрталарида Толедо шаҳрида уйларида саноат ишлаб чиқариши билан банд булган 50 минг ҳунарманд ва ишчи бор эди Севильяда бу вақтда саноатда ишловчиларнинг сони 130 минг кишига етди Бургос, Вальядолид ва Кастилиянинг бошқа шаҳарларида катта-катта ярмаркалар бўлиб турарди Севилья Америка билан олиб бориладиган ҳамма оборотларни ўз қўлига тўплаган бир вақтда, Барселона Ўрта денгизда Шимолий Африка ва Левант билан олиб бориладиган савдо ишларида жуда катта роль ўйнайверди

Бироқ, Испаниянинг саноати ва савдосидаги бу юксалиш узоқ давом этмади XVI аср ўрталарида ҳам Испания саноати Нидерландия, Англия, Франция саноатидан орқада эди Шу билан бирга унинг бундан кейинги ривожланиши учун шароит ҳам жуда ёмонлашган эди

Бу ерда даставвал нархлар революцияси испан хўжалигини ҳалокатли оқибатларга олиб борганини айтиб ўтиш керак Америкадан олтин ва кумушнинг оқиб келиши Испанияда нарх-навонинг Европадаги бошқа мамлакатлардан илгари ва купроқ даражада ошиб кетишига сабаб бўлди Иқтисодчи-тарихчиларнинг ҳисобига кўра, Испанияда XVI асрнинг ўртасидаеқ нархлар ўрта ҳисобда икки баравар ошган эди, XVI асрнинг охирига бориб яна икки баравар ошиб кетди

Демак, бир аср давомида нарх-наво тўрт баравар ошди, ваҳоланки Англияда XVI аср давомида нархлар ўрта хисобда атиги 2—2,5 баравар ошган эди Бу эса испан саноатида ишлаб чиқаришни — хом аше ва иш кучини дарров қимматлаштириб юборди Бундай шароитда испан корхона эгалари учун саноат буюмларини ўз мамлакатида ишлаб чиқаргандан кўра арзонроқ ва сифатлироқ маҳсулотни чет элдан сотиб олиш фойдалироқ булиб қолди Аммо шу билан Испания апча тараққий этган мамлакатларга иқтисодий жиҳатдан тўғридан-тўғри қарам бўлиб қолди Испан саноати бундан кейин янада тараққий этиш

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ўрнига, XVI асрнинг иккинчи ярмига бориб, жуда тез орқага қараб кетди

Испан саноатининг тушкунликка юз ўгиришида испан қишлоқ хўжалигининг кризисга учраши катта роль ўйнади Помешчиклар, черков ва давлат фойдасига нигиладиган феодал солиқлари билан исканжага олинган испан деҳқонлари ғоят оғир куп кечирмоқда эди Қишлоқлар қашшоқлашиб қолди Қишлоқ хўжалиги испан шаҳарларини етарли миқдорда галла билан таъминлаелмай қолди XVI асрнинг 80 ва 90-йилларидаеқ Испанияга жуда кўп ғаллани чет мамлакатлардан сотиб олишга тўғри келди Қўйчилик деҳқончиликка жуда катта зиен етказарди, чунки Испаниядаги қўйчилик ўзига хос шароитда бўлиб, бу ерда қўйлар дайдиб юрарди Катта ер эгаларига қарашли меринос[1] қўй подалари ез пайтлари шимолда — Кастилия ва Леон ясси тогларидаги яйловда боқиларди, қишга яқин эса жанубга — Андалузия ва Эстремадура яиловларига олиб келинарди Қуиларни бу тарзда икки марта шимолдан жанубга ва жанубдан шимолга ҳайдаш, пировардида испан деҳқончилигига жуда катта путур етказарди Қўйлар далаларни поймол қилар ва куритиб юборарди Зарар яққол кўриниб турарди Аммо қўйчиликдан манфаатдор бўлган амалдорлар — грандлар бор эди ва ҳукумат уларни ҳар қандай қилиб қўллаб-қувтиқларди Қўйчилик билан шугулланувчи дворянлар қудратли иттифоқ бўлиб бирлашдилар, бу иттифоқ М е с т а деб аталарди ва у хукуматдан бир қанча турли имтиезлар оларди Деҳқонларга ҳатто «чорваларни ҳайдаб келишга ҳалақит бермаслик учун» ўз ерларига гов тутиш ҳам ман этилган эди

Испан ҳукумати ривожланиб бораетган ватан саноатига ердам бериш ўрнига, тор дворянлик снесатини юргизди, бу снесат испан саноати манфаатларига илтифотсизлик снесати эди Ҳукумат етилиб келаетган саноатни ўзининг солиқ снесати туфайли бўғиб қўйди Ҳукумат грандлар манфаатини кўзлаб, испан саноатини хом ашедан маҳрум қилиб қўйди, грандлар эса хом ашени бемалол бошқа мамлакатларга чиқариб сотарди Яна уша дворянлар манфаатини деб мамлакатга чет эл товарларининг киритилишига кенг нул очиб беритди Чет эл товарлари эса маҳаллий маҳсулот билан рақобат қиларди Ниҳоят, Габсбургларнинг тўхтовсиз олиб борган ва пировардида ҳеч қандай фойда келтирмаган урушлари мамлакатни батамом ҳолдан тойдириб қўйди ва уни иқтисодий ҳамда снесий жиҳатдан бутунлай ҳалокатга олиб келди «Абсолют монархия барпо этилгандан буен,— деб езган эди Маркс XVI аср Испанияси тўғрисида,— шаҳарлар доим тушкунликка юз тута борди Шаҳарларнинг савдо ва саноат ҳаети тушкунликка юз тута борган сари ички айрибошлаш каманиб борди, турли провинцияларда-

[1] «Меринос» сўзи испанча бўлиб, «дайди» маъносини англатади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ги аҳолининг ўзаро алоқалари кучсизлана борди, алоқа воситалари ташландиқ ҳолга келди, катта йўллар хувиллаб қолди»[1]

Филипп II нинг урушлари. Филипп II олиб борган баъзи урушларгина муваффақиятли тугади 60—70 йилларда Туркияга қарши олиб борилган урушни ва 1580 йилда Португалиянинг босиб олинишини шундан урушлар жумласига киритиш мумкин 1571 йилда Лепанто ёнида (Морея яқинида) бўлган жангда туркlар денгизда анчиқса катта мағлубиятга учратилди Жангда Филипп II нинг укаси Дон — Хуан Австрийский испан-венециан бирлашган эскадрасига қумондонлик қилиб, туркларнинг 264 кемадан иборат каттакон флотилиясини тор-мор қилди, бу флотилияда 80 минг кишилик қўшин бор эди Бу мағлубият туркларнинг бошидан кечирган биринчи катта мағлубияти эди ьа бу Туркия империясининг анча жиддий ички тушкунликка учрай бошлаганидан дарак берарди

1580 йилда Португалия устидан қозонилган ғалаба ҳам Португалиянинг бундан олдин 1578 йилда португал феодалларининг Марокашда мағлубиятга учрагани туфайли бўлган эди ва бу вақтда король Себастьян бутун қўшини билан бирга ҳалок бўлган эди

Аммо Филипп II нинг ўзи ҳам шундай мағлубиятларга учрадики, бу мағлубиятлар Испаниянинг буюк давлат сифатидаги аҳамиятини бутунлай нуқотиб қўйди Бу ерда XVI асрнинг иккинчи ярмидаги Нидерландия революциясини биринчи ўринга қўйиш керак[2], бу революция кейинчалик голланд-испанларнинг савдо ва мустамлакалар учун бўлган катор урушларига анланиб, Ҳиндистон ва Индонезияда испан-португал мустамлакаларининг Голландия қўлига утиши, сўнгра эса Португалиянинг ўзи ҳам Испаниядан ажралиб кетиши билан тугалланди

Филипп II нинг Англияга қарши олиб борган муваффақиятсиз урушида Испания яна катта мағлубиятга учради Инглиз денгиз босқинчилари Дрэйк, Рэли ва бошқалар вест-Индия киргоқларига ҳамда Янги Ердан кумуш ортиб испанияга қайтиб бораетган флотилияга ҳужум қилардилар Филипп II бунга жавобан 1588 йил июлида Англияга қарши юриш бошлади, бу юриш «Енгилмас армада» номи билан машҳурдир Каттакон испан флотилияси расмни равишда ана шундан ном билан аталган бўлиб, флотилия составида 130 дан ортиқ кема бор эди, денгиз экипажи 7500 кишидан ва солдатлари 17 000 кишидан иборат эди

Ҳарбий денгиз ишидан яхши хабардор бўлмаган гранд Мединa Сидония бош қилиб қўйилган бу юриш ниҳоятда ёмон уюштирилган эди Эскириб қолган ва бесўнақай испан кемалари инглизларнинг анча майда булса-да, пухтароқ ясалган ва

---

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 10-том, 432-бет

[2] Бундан кейинги «Нидерландия революцияси» деган XLIII бобга қаранг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

анча яхши тўплар билан таъминланган кемаларига бас кела олмади «Армада»нинг (бу вактда Испания қўл остида бўлган) Нидерландия жанубидаги испан ҳарбий кучлари билан қўшилиш плани бажарилмади Инглиз адмираллари катта жанг қилишни истамадилар ва «Армада»га кичик-кичик эскадралар билан ҳужум қилиш тактикасини ишлатиб, испан флотининг анрим кемаларини ёки анрим туркумларини алоҳида-алоҳида йўқ қилиб бордилар Август бошида Ла-Маншда булиб ўтган бўрон испанларга катта зиён етказди Флотилиянинг қолган қисми об-ҳаво ёмон келгани туфайли, Испанияга илгариги йўлдан қайтиб боролмай, Британия оролларини айланиб ўтишга мажбур бўлди ва мамлакатига соғ қолган озгина кемалари билан жуда хароб ҳолда қайтиб келди

«Армада» нинг мағлубиятга учрағанлиги натижасида Испания Атлантика океанидаги савдо йўлларини назорат қилиб туришдан маҳрум бўлди 1596 йилда инглизларнинг ўзлари Испания қирғокларига ҳужум қилиб, Испаниянинг Кадис портини талаб кетдилар Шу пайтдан бошлаб Испания денгиздаги гегемонлигини бутунлай йуқотиб қўйди

Филипп II нинг 90-йиллар бошида Францияга қарши бошлаган интервенцияси ҳам муваффақиятсизлик билан тугади Филипп II француз католикларининг протестант-гугенотларга қарши олиб борган урушларига аралашди Испан қўшинлари Парижга бостириб кирди ва у ерда Парижни қамал қилиб турган гугенотлар йўлбошчиси король Генрих IV Бурбонга қарши курашда католикларга ердам берди Испаниянинг ердами католикларни сақлаб қола олмади Париж таслим бўлишга мажбур бўлди Париж олинганида таслим бўлган қўшинлар орасида Филипп II нинг ҳам отрядлари бор эди Филипп II интервенцияга жуда кўп маблағ сарф қилган бўлишига қарамай, Францияга уз таъсирини кучантириш у ерда турсин, балки, аксинча, Испанияга энг ашаддий душман орттирди Кейинчалик XVII асрнинг биринчи ярмида Испания билан Франция ўртасида урушлар тўхтовсиз давом этиб турди Бу урушлар Пиренея монархияси учун муваффақиятсизлик билан тугади

Филипп II нинг молиявий синиши. Муваффақиятсизлик билан олиб борилган катта урушлар Филипп II нинг молиявий аҳволини тамомила қақшатиб қўйди У ўзини икки марта —1575 ва 1596 йилларда — синган (банкрот бўлган) деб эълон қилиб, давлат қарзларини тўлашдан бош тортди Габсбургларга қарз бериб турган Фуггерларнинг бир ўзи 3 миллион-гульден пулидан маҳрум бўлди Савдо, саноат, деҳқончиликдан олинадиган солиқлар муттасил ошиб бориб, аҳолини гоят қийнаб қўйди

1594 йилда кортеслардаги шаҳарларнинг депутатлари «1000 дукат капиталдан 300 дукат солиқ олинадиган бўлгандан кейин савдо билан шуғулланиб бўлармиди?» деб нолиган эдилар

Филипп II 1598 йилда ўлди, ундан ўз ворисига давлатнинг умуман 100 миллион гульден қарзи мерос қолди XVI асрнинг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

охирида Испаниянинг бутун халқ хўжалигини чулғаб олган иқтисодий ҳалокат молия ишларининг вайрон бўлишига асосий сабаб бўлди

XVII асрнинг биринчи ярми ва ўрталарида Испания. XVII асрда Филипп II нинг ворислари Филипп III (1598—1621) билан Филипп IV (1621—1665) даврида Испания таназзулга кетаверди. Унинг хўжалик тараққиети Европадаги бошқа мамлакатларнинг хўжалик тараққиетидан орқада қолаверди Молиявий кризис доимий тус олди Мамлакатнинг аҳолиси кўпайиш ўрнига камая борди Мориск ларнинг (XV асрда христианликни қабул қилган маврлар шундай деб аталарди) мамлакатдан бадарға қилиниши Испанияга катта иқтисодий зарар келтирди Улар Валенсиянинг реакцион архиепископи Рибейранинг таклифига кўра, 1609—1610 йилларда бадарға қилинди Бунинг натижасида Испания меҳнатга яроқли ярим миллионга яқин ҳунарманд ва деҳқонлардан маҳрум бўлди Улар жанубий Испанияда яшаб, арабларнинг ҳунар ва кишлоқ хўжалиги соҳасидаги қадимги юқори техникасини сақлаб келмоқда эдилар XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг биринчи ярмида Испаниянинг иқтисодий тушкунлиги халқаро ишларда Испания нуфузининг тушиб кетишига сабаб бўлди

Испаниянинг халқаро аҳволи ҳар ўн йиллик сари тобора ёмонлашаверди 1609 йилдаёқ Филипп III Голландия билан ярашишга мажбур бўлиб қолди ва аслида бу билан илгари Испанияга қарашли ерлардан янги давлат ташкил топганлигини тан олди 1648 йилда эса Голландиянинг мустақиллигини Испания расмий равишда эътироф қилди. Ўттиз йиллик урушда Испаниянинг Францияга қарши Германия томонида туриб урушуви ҳам ғоят муваффақиятсиз бўлиб чиқди 1659 йилдаги Пиренея сулҳига мувофиқ Испания Руссильон, Артуа ва бир неча Фландрия шаҳарларини қўлдан бериб қўйди ва шаҳарлар Францияга ўтиб кетди 50-йиллардаги инглиз-испан уруши натижасида Испания Вест-Индиядаги ерларидан энг йирик Ямайка оролини қўлдан бериб қўйди, бу орол Англия қўлига ўтиб кетди Испания Пиренея ярим оролининг ўзида яксон бўлиб кетиш хавфи остида қолди 1640 йилда Португалия Испаниянинг оғир аҳволга тушиб қолганидан фойдаланиб, ундан ажралиб чиқди Ўша йилнинг ўзида Каталонияда катта қўзғолон бўлиб, бу вилоятнинг ҳам Испаниядан ажралиб кетишига сал қолди

1647 йилда юқорида айтиб ўтганимиздек, Сицилия билан Неаполда Испанияга қарши жиддий ҳаракатлар юз берди[1] Испания XVII асрнинг ўрталарида номигагина буюк давлат бўлиб колган эди

XVI—XVII асрларда испан маданияти. Испан халқи XVI—XVII асрларда жуда катта маданий бойликлар яратди «Дон-Кихот Ламанчский» деган машҳур сатирик романнинг автори гениал езувчи Мигель де Сервантес (1547—1616)

---

[1] «XVI—XVII асрларда Италия» деган XXXIX бобга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ўз асарини XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошида езган эди Романнинг биринчи томи 1605 йилда, иккинчи томи 1615 йилда босилиб чиқди Сервантеснинг романи кейинги гуманизмнинг машҳур реалистик асари бўлиб, тарихий едгорлик сифатида ҳам муҳимдир Айни мана шу асарда феодал Испаниянинг ижтимоий тузуми, ўрта аср рицарларининг айниши, клерикализмнинг зўравонлиги, халқ оммасининг қашшоқлиги еркин акс эттирилгандир

Испаниянинг икки машҳур драматурги — Лопе де Вега (1562—1635) ва Педро Кальдерон (1600—1681) асарлари бутун дунега машҳур бўлиб кетди Лопе де Вега 2 мингга яқин пьеса езган, шундан 500 га яқини бизнинг замонамизгача етиб келган Бу иккала испан драматургининг энг яхши комедиялари ҳалигача жаҳон саҳнасида қўйилмоқда

XVII асрда Испанияда Бартоломео Эстебан Мурильо (1617—1682) ва Диего Родиргес Виласкес (1599—1660) каби бутун жаҳонга машҳур бўлган рассомлар ҳам етишиб чиқди, Мурильо бадиий жиҳатдан Рафаэлнинг мадонналаридан қолишмайдиган бир неча классик мадонналарининг суратини яратгандир Мурильо болаларни тасвирлашда ҳам буюк уста эди

Веласкес дабдабали портрет устаси бўлган У қисман меҳнат темасига, қисман уруш сюжетига эга бўлган катта картиналар ҳам яратган Булар орасида «Вулканнинг темирчилик устахонаси», «Жун йигирувчилар», «Бреда шаҳрининг олиниши» картиналари гоят машҳурдир

XVI асрдаги Испаниянинг архитектура соҳасидаги катта едгорликларидан бири Эскуриал монастирь саройидир Мадрид яқинида Филипп II қурдирган бу сарой унга қароргоҳ бўлиб хизмат қилган XVII асрда Эскуриал миллий музейга айлантирилиб, испан рассомчилик санъатининг энг гўзал асарлари шу музей залларида тўпланган эди

XLIII БОБ

НИДЕРЛАНДИЯ РЕВОЛЮЦИЯСИ

XV аср охири — XVI аср бошларида Нидерландиянинг иқтисодий тараққиёти. Ўрта асрларда Нидерландия тўғрисида гапирилганда Рейн, Маас ва Шельда дареларининг қуйи оқимидаги ва Шимолий денгиз бўйларидаги «этак ерлар» (Нидерландия сўзининг асл таржимаси шундайдир) назарда тутилар эди Бундан илгарироқ бу ерлар (Юқори Лотарингиядан ва унинг Мец, Гнуль, Верден ва шунинг сингари бошқа шаҳарларидан фарқ

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қилиб) Қуйи Лотарингия деб ҳам аталар эди[1] Бу ўлканинг саноат жиҳатидан олдинроқ тараққий қилиши унинг характерли хусусияти эди Фриз мовутлари Карл Буюк замонидаеқ донг чиқарган эди XIII—XIV асрларда Фландрия (Фламанд) мовут саноати билан фақат Флоренция мовут саноати рақобат қилар эди, холос «Фландриянинг эски обод шаҳарлари» бўлмиш Брюгге, Ипр, Гент шаҳарларига инглиз, француз ва немис шаҳарларининг узоқ вақтгача ҳаваси келиб юрди, чунки улар юқори сифатли мовут ишлаб чиқаролмас эди XV асрда Фландрияда Антверпен деган янги саноат ва савдо маркази ўсиб чиқди, бу шаҳар Шельда дарёсининг денгизга қуйиладиган жойидан сал нарироқда эди Буюк географик кашфиетлар натижасида Антверпен Ҳиндистон ва Америкадаги мустамлакалар билан боғланган жаҳон портига айланди Аммо Антверпен саноат маркази сифатида ҳам тараққий қилди, шу билан бирга, Фландриянинг эски шаҳарларидан фарқ қилиб, Антверпенда ишлаб чиқаришнинг цех формаси эмас, балки мануфактура формаси ривожланди, мануфактура формаси эса қишлоқдаги хонаки, капиталистик кустар саноатига асосланган эди Фландрия билан қўшни бўлган Брабантда XV—XVI асрларда Брюссель каттагина саноат маркази ҳисобланар эди, бунда ҳам мовут ишлаб чиқариш саноатининг бир қисми цех саноати характерида, бир қисми мануфактура саноати характерида эди Фландрия билан Брабант Жанубий Нидерландиянинг асосий вилоятлари бўлиб, улар иқтисодий жиҳатдан анча тараққий қилган эди Нидерландиянинг жанубида — Намюр, Льеж, Люксембургда бой темир конлари бўлиб, бу ерда металлургия саноати кенг кўламда ривожланган эди Нидерландиянинг жанубидаги Францияга ендош бўлган жанубий-ғарбий областлар — Геннегау, Артуа аксинча, асосан деҳқончилик областлари эди

Нидерландиянинг шимолида энг тараққий қилган вилоятлар Зеландия, Голландия ва Утрехт эди Бу ерда (Лейден ва Утрехт шаҳарларида) ҳам мовут саноати ривожланаетган эди Бу вилоятларда мовут саноатидан ташқари, зиғир толасидан газлама тўқиш, суруп ва шойи тўқиш саноати анча тараққий қилди Кўпроқ савдо вилояти бўлган Голландия кемасозлик, пароходчилик ва балиқ овлашнинг маркази эди XVI асрда тез ривожланган Амстердам шаҳри океан орқали савдо, кредит операциялари ва биржа битимлари жиҳатидан Антверпеннинг жиддий рақобатчиси бўлиб қолди Нидерландиянинг чекка шимоли-шарқий вилоятлари Гельдерн, Овериссель чекка жануби-ғарбий вилоятлар сингари соф деҳқончилик районлари эди

[1] Нидерландия аҳолиси ғоят хилма-хил тилда гаплашар эди Жанубий вилоятларда француз (валлон лаҳжаси) ва фламанд (Фландрия ва Брабантнинг бир қисми) тиллари устун эди Шимолда аҳоли голланд тилида, қисман (Германия билан чегарадош районларда) немис тилида гаплашарди Люксембургда иккала тил — немис ва француз тилидан фойдаланиларди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

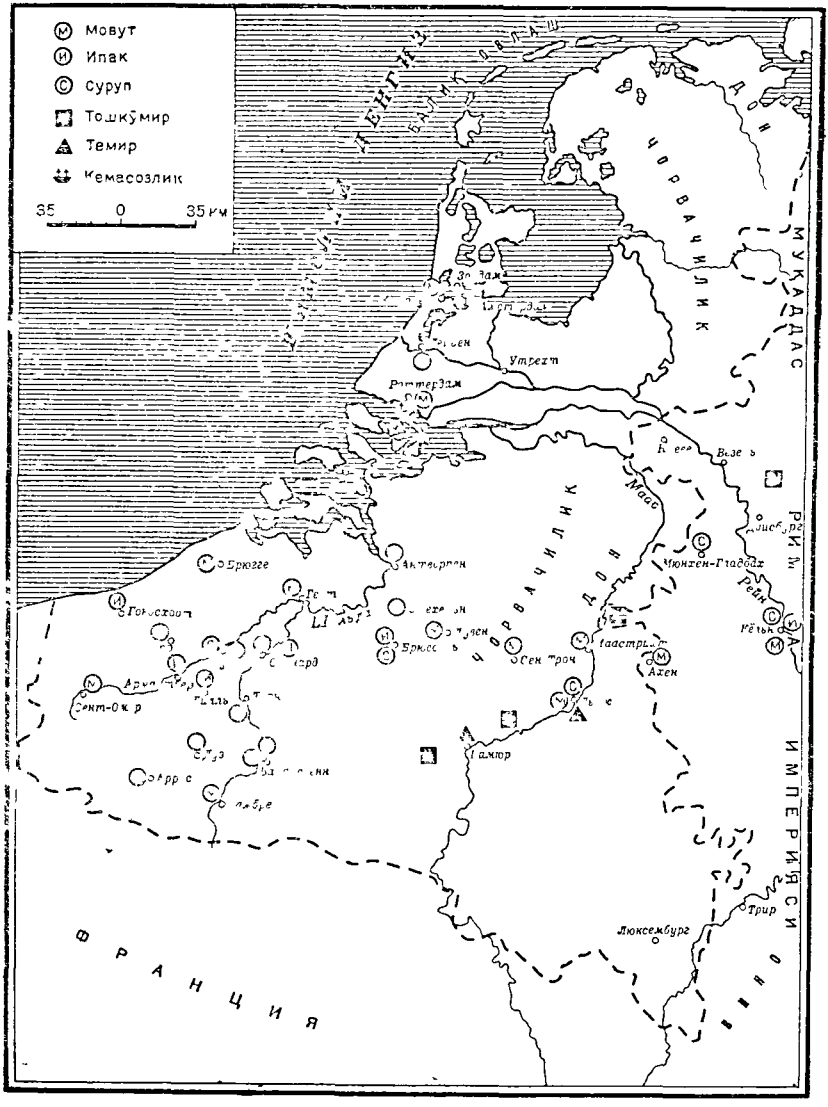

XVI асрдаги Нидерландиянинг иқтисодий картаси

Нидерландияда соцнал муносабатлар. XVI асрдаги Нидерландия жамиятида каттагина буржуазия қатлами бор эди Бунинг бир қисми эски цех буржуазияси, яна бир қисми—янги савдо ва мануфактура буржуазияси бўлиб, кейингиси кўпроқ Антверпен ва Амстердам шаҳарларида яшар эди Буржуазия билан бир қаторда манфаатлари кўп жиҳатдан умумий бўлган дворянлар ривожланиб бормоқда эди Нидерландия дворянлари ерни ижа-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рага олиб, экин экувчи деҳқонлардан (чиншевиклардан) одатда пул рентаси олиб турардилар XVI асрда Нидерландияда шахсий крепостной ҳуқуқ ҳамма жойда йўқотилган эди деса бўлади. (Асосан Шарқий вилоятлар — Гельзерн ва Овериссель бундан мустасноднр) Дворянларнинг буржуалашган қисмининг вакиллари ботқоқ ерларни қуритиш учун анча маблағ сарф килардилар, денгиз бўйидаги ерларни қуритиб қўлга киритиш мақсадида тўғонлар қуришда қатнашардилар, бозорга чиқариб сотиш учун чорванн (қорамол, қўй-эчки ва бошқаларни) кўпайтирардилар ва шундай қилиб, елланма меҳнатдан фойдаланувчи соҳибкорлар типидаги қишлоқ хўжайинларига айланардилар

Фландрия, Брабант, Голландия деҳқонлари орасидан маҳаллий бозор билан боғланган ва камбағал деҳқонлар орасидаги батраклар меҳнатини эксплуатация қилувчи бадавлат элементлар ажралиб чиқарди, кўпинча деҳқонларнинг юқори табақалари жамоа чек ерларининг ва яйловларнинг катта қисмпни ўз қўлларига тўплаб олардилар

Франция билан чегарадош бўлган жануби-ғарбий областлардаги помешчиклар жуда орқада қолган бўлиб, улар фақат феодал рентаси ҳисобидан тушган даромад ҳисобига кун кечирар эдилар Германия билан чегарадош бўлган шимоли-шарқий вилоятлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин

Нидерландия вилоятларининг иқтисодий жиҳатдан кўпроқ ривожланган шаҳарларида плебей элементлар кўп эди Хонавайрон бўлган ҳунармандлар, халфалар, мануфактура ва порт ишчилари ҳар бир йирик шаҳар аҳолисининг ярмини, баъзан эса унинг кўпчилигини ташкил қилар эди Шундай қилиб, XVI асрда Нидерландиянинг ижтимоий структураси феодализмга хос бўлган хусусиятларни анча йўқотди ва майдонга келаетган капиталистик жамиятда буржуазия фақат экономика соҳасидагина эмас, балки ижтимоий-сиесий ҳаетда ҳам етакчилик роль ўйнади

Нидерландиянинг сиёсий тузуми. Урта асрлар даврида Нидерландия бир неча ўнлаб майда феодал давлатлардан — герцогликлар, графликлар, епископликлардан ва бошқа шунинг сингарилардан иборат эди Уларнинг бир қисми француз феодал монархияси системасига кирган эди (Фландрия, Артуа ва бошқа ғарбий областлар), бир қисми (Брабант, Голландия ва бошқа шарқий районлар) Германия империяси составида ҳисобланар эди

XIV—XV асрлар давомида Бургундия герцоглари Нидерландиянинг турли ерларини ўз қўл остларида бирлаштира олдилар. 1477 йилда Бургундия герцоглигининг ўзи француз короли Людовик XI нинг қўлига ўтгандан кейин Нидерландия ерлари Мария Бургундскаянинг (Карл Жасурнинг қизи) эри бўлмиш Максимилиан Габсбургга тегди XVI аср бошларида бошқа бир династиянинг никоҳи натижасида, яъни Максимилианнинг ўғли — Филипп I нинг Хуанага уйланиши натижасида (Хуана — Фердинанд Арагонский билан Изабелла Кастильскаянинг қизи

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

эди. Нидерландия Испанияга ўтди Филипп I билан Хуананинг ўғли Карл I (V) Гент шаҳрида туғилди Фламанд тили унинг она тили эди

Карл V замонида Нидерландиянинг синфий тузуми ўзига хос бир ўткинчи характерда эди Габсбурглар хонадонидан чиққан король-императорининг олий ҳокимияти остидаги Нидерландия ҳали ўз-ўзини идора қилиш элементларини саклаб колган эди Нидерландиядаги ўн етти вилоятнинг ҳар бирида ўз провинциал штатлари, алоҳида судлари, маҳаллий сословечилик имтиёзлари, кисман шаҳарларнинг ўзига хос кўпдан-кўп енгилликлари бор эди 1464 йилдан, яъни Бургундия герцоглари замонидаёқ Бош штатлар мажлис қура бошлаган эди Бош штатлар вилоят штатларининг вакилларидан иборат бўлар эди Бургундия герцоглари даврида бўлгани каби, Габсбурглар даврида ҳам солиқлар жорий қилиш масалаларини Бош штатлар ҳал қиларди Бу вақтга келиб ҳар қандай аҳамиятини йўқотган француз Бош штатларининг аксича, Нидерландиянинг Бош штатлари сословиели вакиллар мажлиси сифатида мунтазам суратда чақирилиб турар эди, лекин шуни айтиш керакки Бош штатларни чақириш энди король ихтиёрида эди Иккинчи томондан, мустабидлик билан иш кўрувчи Карл V айрим вилоят ва шаҳарларнинг имтиёзларини доим бузиб келарди 1539 йилда халққа солиқлар солиш билан уни қўрқитмоқчи бўлганда король туғилиб ўсган Гент шаҳрида қўзғолон чиқди, император бунинг учун жазо тариқасида шаҳарни ҳамма эски хартиялардан маҳрум қилди ва ундан катта штраф тўлаттирди Нидерландияда Карл V ундирган жами солиқлар 2 миллион олтин пулга етди, холбуки, Карл V нинг ўзига қарашли барча ерларидан унинг хазинасига тушадиган даромад 5 миллион олтинга баравар эди

Дуруст, Нидерландияни идора қилишни марказлаштириш масаласида Карл V баъзи бир ишлар қилди У Нидерландиянинг чегарасини кенгайтирди, барча вилоятлар учун умумий бир ҳукумат ва иккита марказий кенгаш — суд ва молия кенгашлари (Брюсселда) ташкил қилди Карлнинг ҳомийлигида йирик буржуазия, аниқса Антверпен шаҳридаги йирик буржуазия Испания ва Германия билан олиб борилган савдо-сотиқдан катта фойда олар эди Аммо Нидерландия ерларининг Габсбурглар монархияси составига кирганлигидан келадиган бу ва шунга ўхшаш баъзи бир бошқа фойдалардан кўра Габсбурглар давлат хазинасини беҳад талаши натижасида келган зарар анча ортиб кетар эди Карл V короллик қилган замонда Нидерландия амалда Испаниянинг бир вилоятига айлана борди ва агар Нидерландия гуллаб-яшнаган экан, бундан фақат Испания баҳраманд бўлар эди Карл V нинг Нидерландиядан ундирган каттакатта солиқлари король томонидан олиб борилган, аммо Нидерландиянинг умумий манфаатларига мутлақо алоқаси бўлмаган урушларга сарф қилинар эди Нидерландия жамиятининг буржуазияси ва бошқа синфлари билан абсолютизм ўртасидаги

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

зиддият тез орада янги формада ҳам намоен бўлди Бой ва стратегик жиҳатдан жуда муҳим бўлган мамлакат устидан ўз контроллигини кучайтиришга ҳаракат қилган Карл шу мақсадни кўзда тутиб, абсолютизмнинг энг муҳим қуролларидан бири бўлган католик черковига мурожаат килди

Аммо иқтисодий жиҳатдан тараққий қилган илғор Нидерландияда аҳоли протестантизмнинг жуда хилма-хил формаларига олдинроқ эътиқод қўйган эди

Йирик дворянлар мўътадил лютеранликни афзал кўрардилар, ўрта ва майда дворянлар ва айниқса шаҳарликлар кальвинизмни афзал кўрардилар, бой деҳқонлар ҳам кальвинизмга мойил эдилар

Шаҳарлардаги плебей элементлар орасида ҳаммадан кўра анабаптизм шуҳрат қозонди Юқорида кўриб ўтганимиздек, XVI асрнинг 30-йилларида голландиялик анабаптистлар ҳатто анабаптизмнинг ватани бўлган Германияда ҳам етакчилик ролини ўйнадилар Нидерландиядаги протестантизмнинг ҳамма оқимларини Карл V ваҳшиена суратда бостирди «Ерес»ларни қидириб топиш ва йўқотиш учун нидерландиялик епископларга инквизиторлик ҳуқуқлари берилди Император «еретиклар»га карши бир қанча махсус фармон (плакат)лар чиқарди 1550 йилги плакат айниқса даҳшатли эди, бу плакатда айтилишича, фақат «еретиклар»гина эмас, балки уларга бирор хил ердам кўрсатган уларнинг етар-турари учун ўз уйидан жой берган еки улар билан дўстларча гаплашган ҳар бир эркакнинг боши қилич билан кесилар, аел киши бўлса, тириклайин ерга кўмилар ва уларнинг мол-мулки мусодара қилинар эди

Филипп II даврида абсолютизмга қарши оппозициянинг ўсиб бориши. Карл V нинг вориси бўлган Филипп II замонида Нидерландия буржуазияси билан (шунингдек унга яқин турган бошқа синфлар билан ҳам) абсолютизм ўртасидаги зиддиятлар кучайди Филипп II ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Брюсселда яшади Филипп II билан бирга Нидерландияда Испанияниинг кўп сонли қўшини ҳам турар эди Испан қўшинлари Нидерландиядан туриб Францияга ҳужум қиларди Испан қўшинлари амалда Нидерландияни оккупация қилиб, унинг бутун жанубий вилоятларига тинч жойлашиб олган эди Испан қўшинларини боқиш бу вилоятлардаги аҳоли зиммасига огир юк бўлиб тушарди Филипп II протестантларга қарши чиқарилган фармонларни Карл V га қараганда раҳмсизлик билан турмушга оширди Унинг даврида Нидерландиядаги католик черкови қўшимча яна бир қанча епископларни олиб келди, илгари вақтларда Нидерландиянинг маҳаллий дворянлари қисман фойдаланиб келган монастирь ерлари эндиликда епископларни боқиш учун ажратиб берилди 1559 йилда Филипп II Испанияга кетиб, ўз синглиси Маргарита Пармскаяни Нидерландиянинг нонби, габсбургчик чиновник (асли эса Франш-Контедан чиққан бургундиялик) кардинал Гранвеллани Маргарита ҳузурида биринчи ми-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нистр қилиб қолдирди Испан қўшинлари фақат 1561 йилда Нидерландиядан олиб кетилди

Филипп II «ересликка касалига мубтало бўлган» бу мамлакатга, унинг сиесий имтиёзларига, Нидерландия шаҳарларидаги плебейларнинг шовқин-суронларига у жуда қаттиқ нафрат кўзи билан қарар эди. Филипп II Нидерландияга солиқлар ундириш мумкин бўлган резервуар деб қарарди ва бу масалада ўз отасидан ҳам ўтиб тушган эди. Карл V ташқи савдо масаласида Нидерландия буржуазиясига ҳар ҳолда бир қадар ердам кўрсатган эди Аммо Филипп II буни ҳам қилмади Германияни у энди идора қилмас эди Испанияда у испан савдогарларига катта йўл очиб бериб, Нидерландия савдогарларининг Севильяга ва Пиренеядаги бошқа портларга киришларини чеклаб қўйди Нидерландияга кўплаб миқдорда олиб чиқиладиган испан жунига 1560 йилда пошлина кескин оширилди Бу эса Нидерландия саноати учун айниқса зарур бўлган апа шу хом ашенинг Нидерландияга импорт қилинишининг анча камайишига олиб келди Филипп II нинг Англия билан муносабатларининг кескинлашуви Нидерландия савдосига ғоят емон таъсир кўрсатди, Англия-Нидерландия савдосининг қисқариши натижасида Нидерландия савдогарлари ва мануфактурачилари кўплаб банкрот бўлдилар, экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи меҳнаткашлар оммаси орасида ишсизлик авж олди Испан абсолютизмидан Нидерландия буржуазиясининггина эмас, балки кенг аҳолининг ҳам норозилиги тобора кескин ва яққол миллий тус ола бошлади

Нидерландия революциясининг бошланиши. Испан ҳукмронлигидан норозиликнинг тобора чуқурлашиб бориши тез кунда испан абсолютизмига қарши оппозицион чиқишларда ўз ифодасини топди Ҳукмдор Маргарита ҳузуридаги давлат кенгашининг аъзолари бўлган ва Нидерландиянинг энг йирик аристократларидан Вильгельм Оранский, граф Эгмонт ва адмирал Гоорн Филипп II ҳукуматига биринчи бўлиб қарши чиқдилар Аристократик оппозициянинг чиқиши батамом лойял характердаги чиқиш эди Испаниядан ажралиб чиқиш ёки Филипп II га қарши бош кўтариш аристократларнинг хаелига ҳам келгани йўқ Шундай бўлса ҳам, 60-йилларнинг бошларида аристократларнинг ҳукмдор Маргаритага қўйган талабларида қисман умум миллий талаблар ҳам йўқ эмас эди Шу сабабли Нидерландия буржуазияси орасида бу талаблар кенг кўламда қўллаб кувватланди Оранский ва унинг дўстлари Нидерландияда епископлар сонининг оширилишига ва уларнинг инквизиторлик ҳокимиятига қарши норозилик билдирдилар Гранвеллани ишдан бўшатишни, «еретиклар»га қарши қаратилган «плакатларни» юмшатишни, Бош штатларнинг чақирилишини талаб қилдилар

Аристократлардан ибрат олиб, дворянларнинг кенг доиралари абсолютизмга қарши ҳаракат бошладилар 1565 йилда «Дворянлар битими» деган ном остида дворянлар иттифоқи ташкил бўлди. Вильгельм Оранский бу иттифоқни ташкил этишда бе

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

восита иштирок қилди Иттифоққа дворянлардан 2 мингга яқин киши аъзо бўлиб кирди, уларнинг бир қисми кальвинистлардан, бир қисми эса кальвинизм билан келишишга мойил бўлган католиклардан иборат эди.

Бирлашган дворянлар делегацияси 1566 йил 5 апрелда ҳукмдор Маргарита Пармскаяга петиция топширди, бу петицияда бир томондан, «Испаниянинг ҳазрати олий королига» бўлган садоқат изҳор қилинган бўлса, иккинчи томондан, инквизицияни бекор қилиш ва дарҳол Бош штатларни чақириш талаб қилинган эди.

Делегациянинг кўпчилик бўлиб келишидан ҳукмдор қўрқиб қолган эди, аммо Маргарита атрофидаги испан ва итальян амалдорлар нидерландиялик олий дворянларга нафрат билан қарадилар Сарой аҳлларидан бири ҳатто уларни «гадойлар» (французча —«гезлар») деб аташдан ҳам тортинмади

Ҳукмдор петиция эгаларининг истакларини королга маълум қилишга ваъда берди Орадан бир неча кун ўтгандан кейин ҳукмдор фармон чиқариб, 1550 йилги плакатни бир қадар енгиллаштирди Аммо Филипп II нинг талабига кўра, ҳукмдор ўзи берган фармонни тезда бекор қилди

Дворянлар иттифоқининг аъзолари ўз музокараларининг натижасидан жуда норози бўлдилар Улар ўз партияларини «гезлар» деган лақаб билан атаи бошладилар Дворянлар 5 апрелдаги муваффақиятсиз чиққан илтимосни эслатиб ва шу билан бирга уларнинг мамлакатини испанлар талаетганлигини кўрсатиш учун улар атайин ўз костюмларига гадойлик тўрвасининг тасвирини тиктириб юрадиган бўлдилар

Шу орада, абсолютизмга қарши ҳаракат тобора кенгайиб борди Дворянлардан ибрат олган кальвинчи буржуазия «Савдогарлар битими» деган ном остида ўз иттифоқини тузди Кальвинизм тез ейила бошлади Амалда эса, ҳукумат кальвинистларни таъқиб қилишга энди ботинолмай қолди Мамлакатда революция бошланди Испан абсолютизмига ва католик черковига қарши ҳаракатга шаҳар ва қишлоқларнинг кенг халқ оммаси қўшилди.

Бутпарастликка қарши ҳаракат. Халқ оммасининг революцион юксалиши шароитида кальвинистларнинг ибодат йиғинлари ўзига хос бир сиесий митингларга айланди Бундай митинглар кўпинча шаҳардан ташқаридаги сайхонларда ўтказилар эди Бу митингларда халфалар, мануфактура ишчилари, ҳар турли камбағаллар оммаси қатнашар эди Кальвинист тарғиботчилар католикларнинг «бутпарастлиги»ни (яъни иконага сажда қилишини) ҳақорат қилар эдилар Улар, тез кунларда ўзгариш бўлиб, бунинг натижасида «эски Бобил» (бу ерда католик черкови ҳам, шу билан бирга испан католик ҳукумати ҳам кўзда тутилар эди) ер юзидан йўқолиши ҳамда унинг ўрнига «танланганлар» ва «авлиелар» ҳукмронлиги қарор топиши лозим, деб каромат қилар эдилар 1566 йил августида қуйи Фландрияда бутпарастликка қарши кенг ҳаракат бошланиб, бу ҳаракат кейин Фландриянинг қолган қисмига ва Брабантга, шунингдек, шимолга—Гол-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

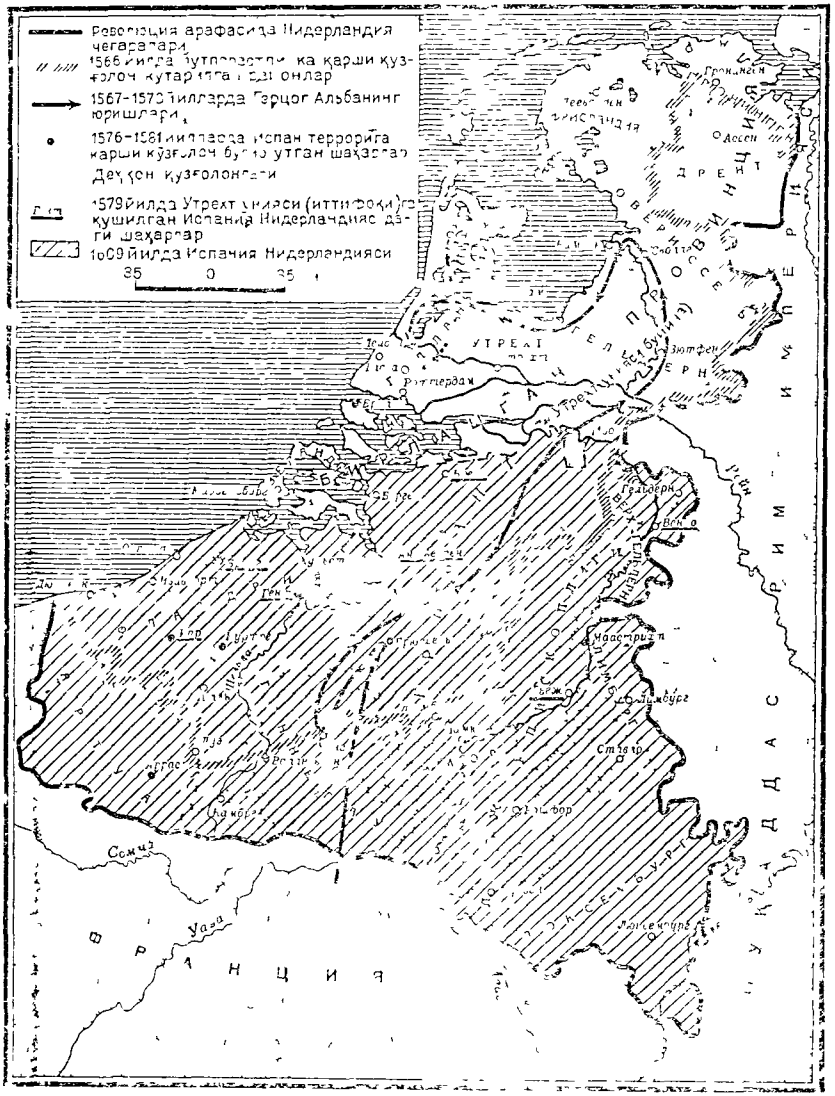

Нидерландия революцияси (1566—1609 йиллар)

ландия, Зеландия ва Фрисландияга тарқалди. Антверпенда католик черковлари айниқса қаттиқ вайрон қилинди Бу ҳаракат 1566 йил октябрининг охиригача бир неча ой давом қилди Юзлаб черковнинг ички жиҳозлари батамом йўқ қилиб ташланди. Таланган черковлар ва монастирларнинг жами бир неча мингга борарди Ҳаракат стихияли характерда бўлиб, ажнабий зулм

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қуроли булиб қолган католицизмга Нидерландия халқ оммасининг душманлигини исбот қилувчи яққол далил эди

Бутпарастликка қарши ҳаракатда шаҳар ҳунармандлари, халфалар ва шаҳар камбағаллари айниқса актив қатнашдилар Аммо черковларни ва черков жиҳозларини талаш ҳаракатига деҳқонлар ҳам қўшилишди Улар шаҳарларга келиб, шаҳарлардаги бой черковларни талашда қатнашдилар ёки қўшни монастирларга ҳужум қилдилар Бундай ҳолларда деҳқонлар ўзларнинг бевосита эксплуататорлари — руҳоний феодал-ер эгаларига қарши чиқдилар

Халқ ҳаракатидан ваҳимага тушиб қолган ҳукумат вақтинча ен беришга мажбур бўлди Инквизиция ва бошқа фавқулодда судлар расмий суратда ўз ишларини тўхтатдилар Кальвинизмга дин сифатида рухсат қилинди Аммо иконларни емирувчиларга қарши жазо отрядлари юборилди Бутпарастликка қарши ҳаракат оппозициянинг ўз қаторларидаги мўътадил элементларнинг норозилигига сабаб бўлди Граф Эгмонт билан адмирал Гоорн бутпарастликка қарши ҳаракатни бостиришда ўзлари шахсан қатнашдилар Нидерландиянинг жанубида католик дворянлар «иссенчи авом халққа» қарши айниқса қутуриб иш кўрдилар

Буларнинг ҳаммаси Мадридга яхши маълум эди Филипп II бир қисм дворянларнинг оммавий ҳаракатдан қўрқиб қолганлигини назарда тутди Шу билан бир вақтда у, мамлакатни ўз қўшинлари билан оккупация қилиш учун 1566 йилги революцион ҳаракатни баҳона қилишга қарор берди Филипп II «еретик» мамлакатнинг адабини бериш ва уни ўзига батамом бўйсундириш тўғрисидаги «режалари»ни амалга ошириш учун мос одам деб, ўзининг эски генерали герцог Альбани танлади. 1567 йил 23 августда Альба жами 10 минг қишилик катта, жуда яхши таълим кўрган испан пиеда армияси, қисман отлиқ армия билан Нидерландия территориясига кирди

Альбанинг террори. Маргарита Пармская ўрнига келган Альба оккупация қилинган мамлакатда қонхўрлик режими ўрнатди. Қўлга қамоққа олиш, қатл қилиш ва мол-мулкини мусодара қилишлар бошланди Ҳатто аристократик оппозициянинг мўътадил раҳбарлари бўлган Эгмонт билан Гоорн ҳам 1568 йил езида қатл қилиндилар Кальвинчи буржуазиянинг раҳбарларидан бири, Антверпен шаҳрининг бургомистри В а н — С т р а л е н н и н г боши кесилди Альбанинг ўзи раислик қилган «Ғалаенларни текширувчи кенгаш» деган фавқулодда трибунал айбланувчиларга фақат биргина жазо берар эди — у ҳам бўлса ўлим жазоси эди Альба идора қилган давр мобайнида фавқулодда трибунал ҳукми билан жами 8 мингдан кўпроқ киши қатл қилинди

Аммо Альба ҳар қандай революцион қаршиликни синдиришнигина эмас, балки ҳар қанақа сиесий оппозицияни йўқ қилиб ташлашни ҳам истарди Ў, Нидерландияни Испаниянинг тамомила итоатгўй провинциясига айлантирмоқчи эди Нидерландия бундан кейин Бош штатларнинг қарори билан эмас, балки ис-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

пан короли хохлаганича солиқлар тўлаши лозим эди Альба молия масаласида радикал «реформа» ўтказиб, дарҳол уч хил янги солиқ, яъни 1) ҳар қандай мол-мулкдан олинадиган бир процентли солиқ, 2) ернинг олди-сотди битимидан олинадиган беш процентли солиқ ва 3) ҳар қандай моллар билан бўладиган савдо-сотиқдан ун процентли солиқ киритишни мўлжаллади Бу уч хил солиқ *алқабала* (испан тилига кирган араб сўзи) деб аталмиш солиқларни ташкил қилар эди Тараққий қилиб, капиталистик товар оборотига яқинлашиб бораётган Нидерландияда ўрта аср Испаниясидаги солиқ тартибининг жорий қилиниши — амалда мамлакатни батамом хонавайрон қилиш деган сўз эди 1569 йилда тўпланган Бош штатлар алқабала ўрнига субсидияларни оширишни Альбага таклиф қилган бўлсалар-да бундан натижа чиқмади Альба штатларнинг розилигини олмасданок, кўрсатилган солиқларни 1571 йилдан эътиборан жорий қилди Шундан кейин Нидерландия савдогарлари ва мануфактурачилари орасида кўпгина одамлар дарҳол синиб, хонавайрон бўла бошлади Испания билан Англия ўртасида уруш чиққанлиги туфайли Альба Нидерландия савдогарларига Англия билан ҳар қандай савдо қилишни таъқиқлагандан сўнг, синиб, хонавайрон бўлиш ҳоллари яна кўпайди Альбанинг юргизаётган сиесати Нидерландия экономикаси учун ҳалокатли оқибатларга олиб келишини айтганларида, у «иблис ва унинг хомийлари бўлган еретиклар учун гуллаётган давлатга эга бўлгандан кўра худо ва король учун фақирлашган ва ҳатто хонавайрон бўлган давлатни сақлаб қолиш яхшироқдир» деб жавоб берган

Гезларнинг чиқиши. Нидерландияда бамисоли қабристондек жим-житлик ҳукм сурар эди Ҳар қандай оппозициянинг овози ўчган эди Испан солдатлари ўзларини худди истило қилинган мамлакатлардагидек ҳис қилардилар Оппозиция раҳбарларининг омон қолганлари бошқа мамлакатларга кочиб кетди Вильгельм Оранскийнинг ўзи Германиядаги ерларига (Германиянинг шимоли-ғарбидаги Нассау князлигига) ўз вактида жўнаб кетишга муваффақ бўлди Кўплаб ҳунармандлар билан ишчилар кўшни мамлакатларга — Англияга, Францияга ва Ғарбий Германияга кўчиб кетди Аҳвол бир неча йилгача шу заилда давом қилди Аммо худди шу йиллар ичида активрок элементлар Альбага карши қўзғолон тайерладилар 1565—1566 йиллардаги ҳаракат катнашчиларининг бир қисми мамлакатни ташлаб чикиб, денгиз партизанларига — Ла-Манш ва бошқа қўшни денгизларда сузиб юриб, испан кемаларига ҳужумлар қилиб турган денгиз гезларига айландилар Бошқалари мамлакат ичида колиб, ўрмонларда бекиндилар (ўрмон гезлари)[1], улар ўша ердан туриб Испаниянинг майда-чуйда гарнизонларига карши партизанлик кураши олиб борар, шунингдек, испан маъмурияти ининг халқ жуда емон кўр-

[1] Ўрмон гёзлари еки ўрмон биродарлари орасида кўпгина деҳконлар бўлиб, улар шу йўл билан испанлар зулмига карши актив кураш олиб борардилар.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ган агентларини ўлдирардилар Халқ гезларни халқнинг қасосчилари деб билар эди Халқ қасосчиларининг сони тобора ўсиб борди

1568 йил ёзида Вильгельм Оранский Германиядан туриб Альбага карши ҳарбий ҳужум ташкил этишга ҳаракат қилди У 30 минг кишилик елланма қўшин билан Нидерландия территориясига бостириб кирди, аммо мағлубиятга учраб, чекинишга мажбур бўлди Шундан кейин шаҳзода Испанияга қарши курашда ердам олиш умидида инглиз королеваси Елизавета ва француз гугенотлари билан музокаралар олиб боришга киришди Шу нарса характерлики, Вильгельм курашга кенг демократик тус беришга интилмади У ўз қўшинларини асосан чет эллардан тўплаб, уларга ўз мерос маблағлари ҳисобидан, қисман Антверпен ва Амстердам буржуазиясидан олинадиган маблағлар ҳисобидан ҳам тўлади Антверпен ва Амстердамда ўзларини оранскийчилар деб атаган унинг кўпгина тарафдорлари бор эди Мўътадил буржуа-дворянлар оппозицияси раҳбарининг бундай тактикаси муваффақиятга олиб келолмади, албатта 1572 йил баҳорида гезлар бошчилигида шимолдаги демократик элементлар қўзғолонигина аҳволни тубдан ўзгартириб, кенг Умумнидерландия революциясини бошлаб берди

Шимолдаги қўзғолон (1572 йил). Майда дворян Люмэ бошчилигидаги денгиз гезлари отряди 1572 йил 1 апрелда Зеландиядаги Бриль деган кичик бир шаҳарни босиб олди Маҳаллий аҳоли — шаҳарликлар, теварак-атрофдаги деҳқонлар, балиқчилар, майда дворянлар гезларга келиб қўшилди Брилдан кейин ҳаракат бутун Зеландияга, Голландияга ва шимолдаги бошқа вилоятларга тезда ёйилди Ҳамма жойда испан гарнизонлари қуролсизлантирилди ва асир қилиб олинди Католикларга қарши ҳаракат яна бошланиб кетди Саноат шаҳри бўлган Утрехт испанларга қарши курашнинг асосий марказларидан бирига айланди, бу ерда ҳаракат ҳатто бирмунча илгарироқ бошланган эди Қўзголончи аҳолп Альба тазйиқларидан кўриниб, Вильгельм Оранскийдан ердам талаб қилди. Вильгельм Нидерландия туприғига, дастлаб Гильдерн вилоятига, сўнгра эса Брабантга кирди Бу ерда у Брюсселга яқинлашиб қолган эди (1572 йил август) Аммо у ўзининг Париждаги иттифоқчилари бўлган гугенотларнинг қирғин қилинганини (Варфоломей кечаси) шу ерда эшитиб қолиб, Альбага қарши операциялар ўтказишга ўз кучлари етарли эмаслигини пайқади ва орқага чекинди Вильгельм Голландияга чекинди, тез орада у дастлаб Голландиянинг, кейин эса бошқа вилоятларнинг — Зеландия, Фрисландия ва Утрехтнинг ноиби (штатгельтери) деб эълон қилинди Шу зайлда Нидерландпянинг шимолида аслида янги давлат ташкил топди, у Филипп II ни фақат номигагина ўзининг короли деб ҳисоблаб келмоқда эди

Қўзғолон кўтарган шимолий вилоятлар томонига ўтган шаҳарларга Альба қаттиқ қаҳр-газаб билан ҳужум қилди Булар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

орасида Монс шаҳрини (Геннегау вилоятининг бош шаҳрини) ва Нидерландиянинг диний пойтахти бўлган Мехельн шаҳарини жуда ҳам ваҳшиена суратда талаттирди Альба бу ердан шимолий вилоятларга жўнади, у ерда Цютфен, Наарден ва Хаарлем шаҳарларини ҳам худди юқоридаги шаҳарларга ўхшаш қўлга киритиб, талаттирди Испан қўшинлари Голландиянинг Алькмаар деган шаҳрини қамал қилди Лекин шаҳар халқи қаттиқ қаршилик кўрсатганлиги туфайли қамал бузилди (1573 йил октябрь) Пировардида Альбанинг тутган снесатидан Мадриддагиларнинг хафсаласи пир бўлди 1573 йил декабрида у Испанияга чақириб олинди Унинг ўрнига анча эпчил дипломатлик билан иш кўрувчи генерал Рекезенс тайинланди ва унга «исёнчиларга» қарши уруш ҳаракатларини тўхтатмай, давом эттирган холда Испанияга қарши кўтарилган ҳаракатни бўлиб юбориш ва иккиланиб турган социал элементларни Испания томонида сақлаб қолиш туғрисида йўл-йўриқ берилган эди

Қўзғолон кўтарган вилоятларнинг ахволи жуда огир эди 1574 йил баҳорида Вильгельм Оранскийнинг укаси — Людовик Нассауский куп сонли, аммо таълим кўрмаган ва интизомсиз елланма қўшинлар билан Рекезенсга карши харакат бошлади 1574 йил 14 апрелда Моок ёнида бўлган жангда Людовик енгилди Шундан кейин испанлар Лейден шаҳрини камал қилишга киришдилар Шаҳар бир неча ой (1574 йил май — октябрь) давомида қамал ичида қолди, аммо даҳшатли очарчиликка ва душман кучларининг кўп бўлишига қарамай, шаҳар қаҳрамонлик билан бардош берди Голландия штатлари охирги чорани қўлланишга, яъни қамалдагиларга ердам бериш учун тўғонни очиб юборишга қарор қилди Бу тадбир муваффақиятли бўлиб чиқди Голландия флотининг кемалари Лейден яқинига кела олдилар Испанлар чекинишга мажбур бўлдилар Қаҳрамон Лейден шаҳри қутқазиб қолинди

Лоақал жанубий вилоятларни король қўл остида сақлаб қолиш учун Рекезенс ен беришга мажбур бўлди Альба жорий қилган ўн процентли солиқ, гарчи расмий суратда бекор қилинмаган бўлса ҳам, лекин аслида, у ҳокимлик килган даврда бу солиқ тўпланмади «Ғалаёнларни текширувчи кенгаш» ўлим жазоси бериш туғрисида ҳукмлар чиқармай қўйди, фақат штрафлар солиш билан чекланди Оранский партиясидан чиқиб кетган кишиларнинг ҳаммасига афв умумий берилди деб эълон қилинди Бироқ оранскичиларнинг ёки «ватанпарварларнинг» «улар ўзларини шундай деб атардилар) сони фақат шимолдагина эмас (улар бу ерда ҳоким партия бўлиб олган эдилар), балки жанубда, Фландрия ва Брабантнинг энг ирик шаҳарларида ҳам тобора кўпайиб борди

1576 йил 4 сентябрь қўзғолони. «Гент яраши». Рекезенснинг Нидерландияга ҳокимлик килиши узоққа бормади 1576 йил баҳорида у тусатдан вафот этди Испан солдатлари тезда ҳар кандай интизомни йўқотдилар ва аҳолини хоҳлаганларича та-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лаб, террор қила бошладилар Бунга жавобан Нидерландиянинг сиесий пойтахти — Брюсселда қўзголон кутарилди Бу ерда 1576 йил 4 сентябрда оранскийчилар бошчилигидаги махаллий шаҳар милицияси Давлат кенгаши аъзоларини камоққа олди, Давлат кенгаши эса Рекезанс вафотидан кейин мамлакатда олий хокимият ҳисобланарди Энди бу хокимият тезда шу Брюсселда тўпланган Бош штатлар қўлига ўтди Аммо Бош штатлар кескин чоралар кўрмади Унинг шимолдаги революцион ҳукумат билан музокаралари чўзилиб кетди Шу пайтда испан армиясида тамомила анархия бошланди Испаниядан пул ўз вақтида келиб турмас эди (Нидерландиянинг ўзидан келадиган даромадлар «исенчиларга» қарши уруш харажатларини аллакачоноқ қоплай олмай қолган эди) Армияда интизом бутунлай бўшашиб кетди Испан солдатлари тинч ахолини талаш ва зўрлаш йўли билангина ўзларига маблағ топадиган бўлиб қолдилар Айрим талон-тарожлар аста-секин бутун-бутун шаҳарларни погром қилишга айланиб кетди Нидерландиянинг иқтисодий пойтахти бўлган Антверпен шаҳрига 1576 йил 4 ноябрда испанлар томонидан ана шу тариқада ўт қўйилиб, бу шаҳар таланган эди Ёнғин ва қирғин вақтида шаҳар халқидан 8 мингга яқин киши ҳалок бўлди Испанлар бехисоб хазиналарни таладилар Энди Антверпен савдо-саноат маркази бўлмай қолди Бундан кейин чет эл конторалари бошқа жойларга — Лондон, Амстердам, Гамбургга кўчирилди

«Испанлар ваҳшати» (Нидерландияда 1576 йил 4 ноябрь воқеаси шундай деб аталган эди) натижасида жанубий вилоятлар Шимолий Нидерландия томонига утдилар Брюссель Бош штатларининг шимолий вилоятлар билан музокаралари Антверпеннинг ҳалок қилиниши билан тезлашиб кетди 1576 йил 8 ноябрда Гент шаҳрида «Гент яраши» аҳдномасига қўл қўйилди Бу аҳдномага мувофиқ, Голландия ва Зеландия штатлари билан жанубий вилоятларнинг Бош штатлари испанларга қарши бирликда кураш олиб бориш тўғрисида келишдилар Аҳднома жанубда католицизмни сақлашни кўзда тутган, аммо шу билан бирга кальвинизмнинг эркинлигини ва шимолда черков мулкларининг давлат ихтиерига олинганлиги фактини (секуляризацияни) тан олган эди Бу аҳднома аслида сулҳ тузиш ҳақидаги шунчаки шартнома эмас, балки бутун мамлакатни испанлар зулмидан озод қилиш учун Нидерландиянинг шимолий ва жанубий вилоятларнинг унияси ёки иттифоқи ҳақидаги шартнома эди

Шимолий ва жанубий вилоятлар ўз кучларини бирлаштирдилар, бу ҳол бир қанча вақт давом этди Испания бутун Нидерландия устидан контроллик юргизолмай қолди Филипп II ўз укаси, Лепанто ёнидаги жангда турклар устидан галаба козониб донг чиқарган Дон-Хуан Австрийскийни 1576 йил охирида Нидерландиянинг янги ҳокими қилиб тайинлади, аммо у Нидерландияда ўзини худди душман мамлакатдагидек ҳис қилар эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Бош штатлар Дон-Хуан «Гент яраши» даги моддаларни кабул қилган тақдирдагина, уни Нидерландиянинг ҳокими деб танишга рози бўлди Дон-Хуан «Гент-яраши»ни елгондан маъқуллаб, гуё бунинг далили учун (1577 йил 12 февралда) «абадий эдикт» деб аталган ҳужжатга қўл қўйди Дон-Хуан Брюсселга кирди, испан қўшинларини Нидерландиядан олиб кетиш тўғрисида буйруқ берди, аммо орадан бир оз вақт утгандан кейин штатлар билан алоқасини узди ва Брюсселни ташлаб чиқиб кетди Нидерландияга қарши яна уруш бошлаш ниятн борлигини деярли яширмади Намюр қалъасини қўлга олгандан кейин Дон-Хуан Бош штатларга қарши ҳужум бошлаш учун янги қўшин тайерлай бошлади 1578 йил январида Бош штатларнинг қўшинларига зарба беришга муваффақ булди Аммо шу йилнинг октябрида Дон-Хуан ўзидан аввалги ҳоким Рекенсенсга ўхшаб тусатдан вафот этди Нидерландияликларнинг испан абсолютизмига қарши кураши энди катта муваффақият билан авж олиб кетиши мумкиндай бўлиб кўринарди

1577—1578 йилларда жанубда синфий курашнинг кескинлашуви. Бироқ жанубий вилоятларнинг шимолий вилоятлар билан олиб борган муносабатида кўпгина зиддиятлар бор эди Артуа ва Геннегау деган жануби-ғарбий вилоятларда католицизмга ихлос қўйган ва испан короли хокимиятини қайта тиклаш тарафдори бўлган кучли феодал дворянлар бор эди Бу дворянлар Брюссель Бош штатларининг шимолдаги «исенчилар» билан битишувидан аввал бошданоқ норози эдилар Бир қанча шаҳарларда юқори табақа патрицийларни (савдогарларни) ҳокимиятдан сикиб чиқарган демократик элементлар Фландрия, Брабант ва Артуанинг ўзида кучайгандан кейин дворянларнинг революцияга душманлиги яна ҳам кучайди 1577 йил кузда Брюсселда ташкил топган демократик «18 лар комитети» Гент, Ипр, Брюгге, Аррас ва бошқа шаҳарларда худди шунга ухшаш комитетларнинг майдонга келиши учун ўрнак бўлди Расмий жиҳатдан бу комитетлар испанларнинг ҳужум қилиш эҳтимолига қарши шаҳар истеҳкомлари қуриш ишлари устидан назорат қилиш учун деб таъсис этилган эди Амалда эса комитетлар шаҳар бошқармаларининг ишларига аралашардилар, камбағалларнинг манфаатларини кўзда тутиб, солиқ снесатини ўзгартиришга мажбур эдилар, контрреволюция ҳомийларини тутиб қамардилар ва ҳоказо

Комитетлар хоин Дон-Хуанга қарши қатъий кураш олиб боришни талаб қилдилар, халқни еппасига қуроллантиришни таклиф этдилар, ҳамда испанлар билан хар қандай келишувга қарши қатъий норозилик билдирдилар Гент шаҳрининг комитети айниқса ғайрат билан харакат қилди Бу ерда 1577 йил 28 октябрда шахар илебей элементларининг махаллий дворян контрреволюционерларга қарши қўзғолони рўй берди

Демократиянинг актив ҳаракатларига жавобан Геннегау, Артуа, шунингдек Фландрия ва Брабант дворянлари 1577 йил

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кузида контрреволюцион ҳаракат бошладилар Бу ҳаракатнинг шиори демократик ташкилотларни тугатиш ва Испания билан тезда сулҳ тузишдан иборат эди Халқ орасида контрреволюционер-дворянлар «норозилар» (malcontents) деган ғалати ном олдилар Контрреволюционерлар жануби-ғарбий вилоятларда— Артуа ва Геннегауда кучлирок эдилар Улар бу ерда демократик ҳаракатни бостира олдилар Фландрия ва Брабантда аксинча контрреволюцион кучлар мағлубиятга учради Шаҳар демократик элементлари бу вилоятларда маҳаллий феодалларга қарши рўй бераетган деҳқонлар ҳаракатига қисман таяна олдилар Фландрия билан Брабант деҳқонлари 1577 йилнинг кузи ва қишида ҳамда 1578 йилда кўп жойларда қўлларига қурол олиб «норозилар»га қарши чиқдилар, уларнинг қўрғонларини ва истеҳкомли уйларини штурм қилдилар, маҳаллий католик монастирларига ҳужум қилиб, уларни вайрон қилдилар Бу вилоятларнинг деҳқонлари аниқ-равшан испан режимига қарши кайфиятда эдилар

Вильгельм Оранский ва Бош штатлар «дипломатик», эҳтиётkорона ва келишувчилик тактикасини ўтказиб, контрреволюцион дворянлар орасидан чиққан «норозилар» билан ҳар қандай қилиб бўлса ҳам битимга келишга интилдилар Иккинчи томондан, Вильгельм илгаригидек испанларга қарши курашда асосан ташқи кучларга умид боғлаб, бу даврда айниқса француз феодаллари ва уларнинг елланма қўшинларига ишонган эди Француз феодаллари ва уларнинг елланма қўшинлари эса Нидерландияга шаҳзода Оранскийнинг иттифоқчилари сифатида келиб, аслида революциянинг испанлар устидан ғалаба қозонишига ердам бериш у еқда турсин, балки Францияга энг яқин турган вилоятлардаги деҳқонларни (қисман шаҳарликларни ҳам) муттасил талаб ва уларга зўравонлик ўтказиб, аҳоли ўртасида революцияни очиқдан-очиқ обрўсизлантирдилар Бу эса оқибат натижада ана шу вилоятларда испанларга мойиллик кайфиятининг кучайишига ердам берди Артуа ва Геннегау деҳконлари «иттифоқчи» француз феодаллари улар учун испанларга нисбатан енгилроқ эмас, балки оғирроқ деган маънода сиесий хулоса чиқардилар Ана шундай мураккаб вазиятда 1579 йил бошларида жануби-гарбдаги дворянлар ўз контрреволюцион тўнтаришларини ясаб, очиқдан-очиқ абсолютистик Испания томонига ўта олдилар

Жанубий вилоятларнинг революциядан юз ўгириши Аррас ва Утрехт иттифоқлари Артуа ва Геннегау вилоятларидаги дворянлар 1579 йил 6 январда Аррас шаҳрида вилоят штатларининг бирлашган съездига тўпланди, бу съездда дворянлар Аррас иттифоқи номи билан алоҳида битим ишлаб чиқдилар Иттифоқда «қонуний ҳукмдор» Филипп II билан келишилсин, дейилган эди Нидерландиянинг янги ҳокими Александр Фарнезе Пармский (Маргарита Пармскаянинг ўғли) бир қанча ен беришларга кўниб, 1579 йил 17 майда иттифоқни тасдиқлади У вилоятлардан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

қўшинларни олиб чиқиб кетишга, аввалги эркинликларни ва вилоятларнинг имтиёзларини яна тиклашга, энг муҳим мансабларга маҳаллий кишилардан тайинлашга ваъда берди Бундай ён беришларни Мадриднинг разиллиги билан қилган Александр Пармский юқори табақа синфларни, шу жумладан, Фландрия билан Брабант буржуазиясини ҳам аста-секин ўз томонига жалб қилишни кўзда тутган эди Бу провинцияларнинг бой синфлари демократик ҳаракатдан жуда қўрқаётганлигини ва комитетларнинг контроллиги уларга ғоят малол келишини билганлигидан, у шу юқори табақа синфларнинг мададига батамом умид боглар эди Иккинчи томондан, Фландрия билан Брабант буржуазиясининг ўз конкурентлари бўлган шимолий шаҳарларга, айниқса Антверпен тор-мор қилингандан кейин жаҳон бозорида унинг ўрнини эгаллаган Амстердамга ҳасад килиши ҳеч кимга сир эмас эди

Шимолий вилоятлар жанубий вилоятларда юз берган силжишларни эътибор билан кузатиб бордилар ва улардан узларша тегишли хулосалар чиқариб олдилар Жанубдаги реакцион дворянларнинг испан ноиби билан тил бириктиришлари тамом бўлишини кутиб ўтирмасдан шимолий вилоятлар 1579 йил 23 январда ўз битимини ишлаб чиқди Бу битим Утрехт унияси деб ном олди (шимолий вилоятлар вакилларининг съезди Утрехт шаҳрида бўлган эди) Утрехт унияси шимолий вилоятларнинг иттифоқи «абадий» бузилмас иттифоқ деб декларация чиқарди У бирлашган вилоятларнинг хаммаси учун умумий танга (монета), узунлик ва вазнлик ўлчовларининг бир хил системасини, умумий ҳарбий ва ташқи сиёсат ўрнатди Утрехт унияси янги федерацияга кирган вилоятлар вакилларидан иборат Бош штатларни олий орган деб белгилади Дастлаб беш вилоятнинг, яъни Голландия, Зеландия, Утрехт, Гильдерн ва Фрисландиянинг вакиллари унияга қўл қўйдилар Бундан кейин Гронненген ва Овериссель келиб қўшилди Фландрия билан Брабантнинг баъзи бир йирик шаҳарлари — Гент, Ипр, Брюгге, Антверпен, Брюссель, Бреда унияга қўшилдилар

Утрехт унияси иккиланиброқ Филипп II Испанскийнинг олий ҳокимиятини расмий равишда сақлаб келди Бироқ иккиланиш узоққа бормади иккиланишга тез орада хотима берилди 1581 йилда Дельфт шаҳрида тўпланган Бош штатларнинг қарори билан Филипп II «ўз фуқароларининг манфаатларини менсимай иш кўрувчи мустабид» сифатида ағдариб ташланди Шимолий Нидерландия, гарчи махсус равишда республика деб эълон қилинмаган бўлса ҳам, аслида у республикага айланган эди

Вильгельм Оранскийнинг ҳалокати. Филипп II 1580 йилдан бошлаб Вильгельм Оранскийни қонундан ташқари деб эълон қилди Оранскийни ўлдириб унинг бошини олиб келган қотилга 25 минг крон мукофот ваъда қилинди Филипп II нинг мақсади 1584 йил 10 июнда амалга ошди. Бургуниялик Бартоломео Жерар деган киши ўзини француз хонадонининг штатларга

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

юборган элчиси қилиб кўрсатиб, шаҳзоданинг саронига суқулиб кирди ва уни ўз кабинетида тўппонча билан отиб ўлдирди Жерарни қинаб сўроқ қилинганда, у испан королининг агентлари томонидан юборилганлигига иқрор бўлган

Шимолий Нидерландиянинг мустақиллик учун уруши. Вильгельм Оранскийнинг ўлими еш, ҳали етарли даражада мустаҳкамланиб етмаган давлатга жиддий зарба бўлиб тушди 80-йилларнинг бошлари Голландия (янги давлатнинг энг етакчи вилоятининг номи билан расмий равишда шундай деб атай бошлаган эдилар) учун жуда оғир бир пайт эди Александр Пармский 1581 йилда ҳужумга ўтди ва Фландрия билан Брабантнинг катта қисмини ўзига бўйсундирди 1584 йилда у Брюгге ва Гент шаҳарларини, 1585 йилда Брюссель ва Антверпенни олди Бош штатлар инглизлардан ҳарбий ердам олиш умидида бир оз вақт мобайнида Англия протекторатини тан олишга мажбур бўлди 1585 йилда Нидерландияга королева Елизаветанинг нонби, унинг фаворити граф Лейстер 7600 кишилик қўшинлар отрядига бошлиқ бўлиб келди Аммо Лейстер ўзини Нидерландияда худди забт қилинган мамлакатдагидай тутди ва тезда ҳамманинг нафратига учради 1586 йилда уз қўшинлари билан биргаликда Нидерландиядан чиқиб кетишга мажбур бўлди Нидерландия эса барча қийинчиликларга қарамай, ўз кучлари билан курашни давом эттираетган эди

Бироқ Испаниянинг муваффақиятлари узоққа чузилмади Филипп II нинг молиявий аҳволи чатоқ бўлганлиги Нидерландиянинг шимолида испанларнинг уруш ҳаракатларини янада кенгантиришга халақит берди Пккинчи томондан, испанлар шимолга томон силжиб борган сари Бош штатлар испанларга тобора қаттиқроқ қаршилик кўрсатдилар Ўлдирилган Вильгельм Оранскийнинг ўғли Мориц Оранский ғайратли ьа талантли саркарда бўлиб чиқди У Нидерландиянинг ҳарбий кучларини қайтадан ташкил қилиб, ўз қўшинларининг машқига ва қайта куролланишига (ўқсочар қуролларни яхшилаш, дала тўпларини ишлатиш, пиеда колонналарни жойлаштириш, маневрлар қилиш ва хоказоларга) катта эътибор берди Тезда унинг ўзи шарқий районларда Александр Пармскинига қарши ҳужумга ўтди «Енгилмас армада»нинг 1588 йилги юришининг муваффақиятсиз бўлиб чиқиши натижасида испанлар Нидерландиядаги уруш ҳаракатларини батамом сусантиришга мажбур бўлдилар 1592 йилда герцог Пармский ўлгандан кейин Мориц Фландрия билан Брабантнинг шимолий қисмларида, шунингдек, шарқий вилоятларнинг бошқа жойларида хам анчагина ерларни қўлга киритди Голландия денгизчилари Ҳиндистон ва Индонезиядаги португал-испан мустамлакаларига кириб кела бошладилар Испаниянинг Голландия билан кураши океанларга кўчирилди.

Қўлга киритилган ҳарбий ютуқларга ва Англия билан Францияниинг (бу ерда Вильгельм Оранскийнинг собик иттифоқчиси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Генрих IV Бурбон король бўлиб олган эди) дипломатик ердамига таяниб, Бош штатлар 1609 йилда Испания билан 12 йил муддатга яраш шартномаси тузди Бу шартномага мувофик Испания Шимолий Нидерландиянинг мустақиллигини амалда тан олиб, факат Жанубий Нидерландияни (ёки испан Нидерландиясини)гина узида қолдирди Шу билан бирга Голландиянинг каттиқ қисташига кўра Шельда дарёсининг денгизга кўшиладиган жойи ташқи савдо кемалари учун ёпиб қуйилди, бу билан Амстердамнинг эски рақиби бўлган Антверпен шаҳрига сўнгги зарба берилди 1621 йилда Испания Голландия билан урушни яна бошлаб юборди Аммо бу уруш XVII аср бошларида юз берган аҳволни узгартмади 1648 йилги Вестфаль конгрессида Испания шимолий Бирлашган вилоятларнинг мустақиллигини батамом эътироф қилди

Нидерландия революциясининг тарихий аҳамияти ва характери. XVI асрдаги Нидерландия революцияси катта тарихий аҳамиятга эга бўлди Бу революция миллий-озодлик кураши байроғи остида нисбатан кичик бир территорияда авж олган бўлса-да, лекин у Европа миқёсида биринчи марта ғалаба қилган буржуа революцияси эди Революция натижасида янги буржуа давлати — Бирлашган вилоятлар республикаси ёки Голландия республикаси ташкил топди, аммо бу республика монархиянинг баъзи бир атрибутларидан холи эмас эди, биз буни ҳали қуйида кўрамиз

Революция жараёнида унда кенг аҳоли оммаси —деҳқонлар ва айниқса шаҳарларнинг плебей элементлари актив қатнашдилар Бироқ абсолютизм ва феодализм билан курашда раҳбарлик роли ҳамма вақт буржуазия қўлида бўлиб келди, буржуазия эса бу курашда буржуалашган дворян вакиллари билан биргаликда ҳаракат қилди Халқ оммасининг — ўзларининг тор синфий манфаатларига путур етказиши мумкин бўлган майда шаҳарликлар ва деҳқонларнинг активлашиб кетишидан қўрққан буржуазия ва дворянлар шу халқ оммасининг революцион ғайратидан етарлича фойдаланмадилар Шу сабабдан буржуа революциясининг натижалари жуда ҳам чекланган бўлиб чиқди Нидерландия революцияси хокимиятни буржуазия кўлига топшириб, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида унинг тўла ҳукмронлик қилишини таъмин этди Нидерландия революцияси Нидерландия буржуа жамиятининг тараққиётини бўғиб турган феодал-абсолют кишанларидан уни озод қилди, католик реакциясига зарба берди, черков мулкларини секуляризация қилди ва мамлакатда диний эркинлик ўрнатди Революция натижасида Нидерландия миллий мустақиллик олди Бироқ Шимолнинг бир ўзигина озод қилинди Жануб эса Испания ҳукмронлиги остида қолди Нидерландиянинг сиёсий тузуми хатто буржуа маънодаги демократлашган мамлакат ҳам бўлмасдан қолди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Голландиянинг Бош ва провинция штатлари ҳам, ва бошқа Бирлашган провинциялар штатлари ҳам бир ҳовуч бойларнинг манфаатларини — савдо, мануфактура буржуазияси, молия-судхўр буржуазиянинг ва у билан боғланган юқори табақа дворянларнинг манфаатларини акс эттирар эди Янги буржуа-дворянлар давлатида меҳнаткаш халқ оммаси идора органларига кириб ишлай олмаганидек, вакиллик муассасаларига ҳам уларнинг кириши учун йўл батамом берк эди Нидерландия революцияси помешчикларнинг сеньорлик ҳуқуқларини бекор қилмади Буржуа-демократик революциясининг асосий вазифасини бажармади, яъни феодализмни охиригача тозаламади.

XLIV БОБ

XVII АСРДА ГОЛЛАНДИЯ

XVII асрда Голландиянинг иқтисодий тараққиёти. Голландия мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига тўсиқ бўлиб турган испан абсолютизми зулмини ағдариб ташлаб, ўз халқ хўжалигининг барча соҳаларида катта ютуқларга эришди Маркс «Капитал»нинг I томида Голландия — XVII асрнинг намунали капиталистик мамлакати эди, деб характерлаган эди Голландиянинг мовут, ипак ва полотно ишлаб чиқарадиган мануфактуралари жуда ҳам тараққий қилган эди Амстердам, Роттердам, Лейден, Утрехт ва Хаарлем бундай саноатнинг асосий марказлари эди Шунингдек, Амстердам бриллиантларга жило бериш, оптика асбоблари, босмахоналар ва бўёқчилик корхоналари билан ҳам донг чиқарган эди Жуда кўп ҳунармандлар ва мануфактура ишчилари протестантлик учун диний таъқибга учрагандан кейин испан Нидерландиясидан, қисман Франциядан Голландияга кўчиб келган эди

Голландия XVII асрда савдо-сотиқ билан шуғулланадиган мамлакат сифатида жуда катта аҳамиятга эга бўлди Порт шаҳри бўлган Амстердам Антверпендан ўтиб кетди XVII аср бошларида Амстердамда 100 мингдан ортиқ аҳоли яшарди Унинг гаванида ҳар куни 2 мингга яқин кема турар эди У ҳинд товарларининг (айниқса зираворларнинг) асосий бозори, дон, балиқ ва ёғоч савдосининг, шунингдек мўйна савдосининг маркази эди У аввалгича кемасозликнинг энг муҳим маркази бўлиб қолаверди Голландиянинг жуда катта савдо флоти (30 мингдан кўпроқ денгиз кемаси) уни жаҳон бозорининг даллоли қилиб қўйди XVII аср ўрталаригача Голландия кемалари жаҳон мустамлакачилик савдосининг катта қисмига хизмат қилиб келди. Ҳатто Англияга қарашли мустамлакалардан олиб келинадиган товарлар ҳам Голландия кемаларида ташилар эди Голландия Европадаги жуда яқин мамлакатлар — Англия, Франция, Германия ва Скандинавия мамлакатлари билан олиб борилган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVII асрда Голландия

савдодан ташқари Ост-Индия ва Вест-Индия билан, Россия ва Балтика мамлакатлари билан, Левант ва Туркия билан мунтазам суратда савдо-сотиқ ишлари олиб борарди Голландия банк ишларининг маркази эди 1609 йилда таъсис этилган Амстердам миллий банки Европанинг капиталистик типдаги биринчи банки бўлиб, унинг таъсири Голландиядан ташқарига ҳам ейилган эди Узоқ вақтгача у Европада бирдан-бир банк бўлиб келди Унинг асосий капитали 1648 йилда 300 миллион олтин гульденни ташкил этарди Фақат 1694 йилга келиб Лондонда Амстердам банкига ўхшаш Англия миллий банки таъсис этилди. XVII асрда Голландия энг йирик мустамлакачи давлат бўлиб олди XVI аср охиридаёқ Голландия Испания билан олиб борган уруш давомида Ҳиндистонга кириб борди Голланд савдогарларининг биринчи йирик савдо экспедицияси 1597 йилда Ҳин-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дистонга сафар қилган эди Инглиз Ост-Индия компанияси (бу компанияга тахминан 1600 йилда асос солинган эди) билан деярли бир вақтда, яъни 1602 йилда Бирлашган Ост-Индия компанияси тузилган эди Голландия Ост-Индия компанияси Ҳинд ва Улуғ (Тинч) океанларда монопол савдо ҳуқуқларидан фойдаланар эди

Зиравор ўсимликларга жуда бой бўлган Зонд ва Молукка оролларини эксплуатация қилишга компания алоҳида эътибор берарди Компаниянинг фойдалари жуда кўпайиб, бир неча юз процентга етди Голландлар тропик Индонезиянинг бойликларини йиртқичларча эксплуатация қилиб, унинг ерли халқини қулларга айлантирар эдилар, ороллардаги «ортиқча аҳолини» шафқатсизлик билан қириб ташлардилар, мустамлакалардан ташиладиган маҳсулотларнинг нархини пастга туширмаслик учун ғоят қимматли бўлган бундай маҳсулотларни куйдириб юборардилар «Голландиянинг мустамлака хўжалиги тарихи хонлик, сотқинлик, қотиллик ва ифлосликларнинг мисли кўрилмаган манзарасини тасвирлаб беради Голландлар,— деб езган эди Маркс Голландиянинг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида,— ўзлари қадам қўйган ҳамма ерни вайрон қилдилар ва ҳамма ерда одам уруғини қуритдилар»[1]

Голландлар Шарқдаги мустамлакалардан ташқари яна Ғарбда ҳам кўпдан-кўп мустамлакалар барпо этдилар 1621 йилда улар Вест-Индия компаниясини барпо қилдилар XVII аср бошларида голландлар Шимолий Американинг шарқий қирғоғидаги ерларни босиб олиб, унга Янги Голландия ва ундаги шаҳарга Янги Амстердам деб ном бердилар (кейинчалик инглизлар Янги Амстердамни Янги Йорк — Нью-Йорк деб ўзгартирдилар)

1648 йилда голландлар Африканинг жанубий қисмидан португалларни сиқиб чиқардилар, бу билан Кап ери деб ном олган янги мустамлакага асос солинди

XVII асрда Голландиянинг сиёсий тузуми Бирлашган вилоятлар еки республика Қўшма штатлари XVII асрда хам федерал давлат бўлиб, бу давлатда гегемонлик иқтисодий жиҳатдан энг тараққий қилган Голландия қўлида эди Бутун давлат харажатларининг 57 процентини Голландия қоплар эди Бирлашган вилоятларнинг ҳар иккала пойтахти — сиесий пойтахти Гаага ва иқтисодий пойтахти Амстердам Голландияда эди Янги давлатнинг идора усули ярим монархистлик, ярим республикачилик характерида эди Бош штатлар давлатнинг олий органи ҳисобланарди Бундан ташқари директива берувчи доимий орган сифатида 1584 йилдан бошлаб Давлат кенгаши ишга тушди, бунга айрим вилоятларнинг вакиллари ҳам кирган эди Аммо бундай республика-федератив муассасалар билан бир қаторда штатгальтер деган мансаб ҳам бор эди, бу мансаб Оранс-

[1] К Маркс Капитал, 1-том, Ўздавнашр, 1955 йил, 813-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кийлар хонадонига мерос бўлиб қолди. Бу мансаб Вильгельм I Оранскийнинг ўғли Мориндан (1625 йилда вафот этгандан кейин) укаси Фридрих Генрихга, сўнгра Генрихнинг ўғли Вильгельм II га ва ҳоказоларга мерос бўлиб ўтди.

Штатгальтер Давлат кенгашида раислик қилар, мамлакатдаги ҳарбий ҳокимият амалда унга қарарди, чунки штатгальтер одатда бош қўмондон бўларди. Давлат кенгаши раисининг ўринбосари б у ю к п е н с и о н а р и й бўлиб, у ўз лавозимида ташқи ишлар, молия ва ички ишлар министрларининг вазифаларини бирлаштирарди. Юксак вазифаларнинг ана шу тарзда бир шахсда тўпланганлиги, шунингдек жуда йирик голланд бур жуазияси билан (пенсионарийлар одатда шулар орасидан келиб чиқарди) бевосита савдо-сотиқ алокалари туфайли бу лавозим айниқса муҳим аҳамият касб этарди. Оқибат натижада штатгальтер ва буюк пенсионарий республикада юқори ҳокимиятни ўзаро бўлишиб олишган, бамисоли мамлакатда ҳукмронлик қилувчи икки синф блокини шахсан акс эттириб туришарди. Бу икки синф бир томондан буржуазия ва иккинчи томондан, энг йирик савдо-саноат ҳамда банк-судхўрлик буржуазияси билан боғланган ерга эгалик қилувчи дворянлардан иборат эди. Аслида давлатда гегемония худди ана шу йирик буржуазия қўлида бўлиб, унинг таъсири республиканинг бош ва етакчи вилояти — Голландия штатида айниқса кучли эди.

Янги буржуазия давлатида халқ оммасининг бошқаришда иштирок этишдан амалда четлаштириб қўйилганлиги аҳоли кўпчилигининг сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилганлиги билан исботланади. XVII асрнинг бошларида Голландия республикасидаги 1200000 кишидан фақат бир неча минг кишигина штатлар ишчилишига депутатлар сайлаш ҳуқуқига эга эди.

XVII асрнинг биринчи ярмида Голландияда социал ва снёсий кураш. Республика XVII асрда иқтисодий жиҳатдан ғоят юксалган бўлса ҳам, Голландия республикаси меҳнаткаш аҳолисининг катта қисми снёсий жиҳатдан ҳуқуқсизгина бўлиб қолмай, балки ғалаба козонган буржуазия синфи томонидан қаттиқ эксплуатация ҳам қилинарди. Катта ва хилма-хил солиқлар (улар орасида кўпдан-кўп билвосита солиқлар — акцизлар айниқса оғир эди), энг зарур маҳсулотлар нархининг қимматлиги ҳамда мануфактура ишчилари реал иш ҳақи даражасининг пастлиги меҳнаткашларнинг кенг табақаларини деярли чидаб бўлмайдиган турмуш шароитига солиб қўйган эди. Маркс «Капитал»да езганидек, «голландиялик халқ оммаси 1648 йилдаёқ Европанинг бутун қолган қисмидаги ҳамма халқ оммасига қараганда камбағалроқ бўлиб, ҳаддан ташқари меҳнатдан кўпроқ азоб чекар ва қаттиқроқ жабр-зулм кўрар эди»[1]

Бу шароитлар оқибат натижада шиддатли синфий курашни келтириб чиқарди.

[1] К. Маркс, «Капитал», 1-том, Уздавнашр, 1955 йил, 883-бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Амстердамда 1618 ва 1638 йилларда мовут саноати ишчиларининг катта чиқишлари бўлди. Мовут саноатида, шунингдек саноатнинг бошқа тармоқларидаги ишчиларнинг ғалаенлари XVII асрнинг қирқинчи йилларида Лейденда ҳам рўй берди. Кўпинча шаҳарларнинг плебей оммалари ҳукмрон синфларнинг вакиллари бир-бирлари билан олиб бораетган снесий курашга тортилиб қолардилар. Оранскийлар хонадонидан чиққан штатгальтерлар билан буюк пенсионарийлар ўртасида доимо тўқнашувлар булиб турарди. Мориц Оранский кучайиб кетган пенсионарий Ольденбарневельдега қарши курашда ўз агентлари орқали аҳолининг демократик қатламларини демагогик йўл билан ўз тарафига оғдириб олишга интилди. Амстердам, Гаага, Лейден ва бошқа шаҳарларнинг камбағалларидан жуда катта қисмини ташкил қилувчи ўз тарафдорларининг намойишига таяниб Мориц шунга эриша олдики, Ольденбарневельде 1619 йилда ўлимга ҳукм қилинди ва қатл этилди. Вильгельм II 1650 инлда демагогик усуллардан фойдаланиб, давлат тўнтариши ясашга уриниб кўрди, бундан мақсад Голландияда тўла монархия ўрнатишдан иборат эди. Вильгельм II голланд штатларининг атоқли депутатларидан 6 кишини қамоққа олди. Аммо давлат тўнтариши муваффақиятсиз чиқди. Йирик буржуазия ҳокимиятга маҳкам епишиб олган эди. Испания билан урушнинг (1648 йилги сулҳдан кейин) тўхтатилганидан фойдаланиб, буржуазия штатгальтернинг ҳарбий ваколатларини қисқартира олди. Кўп ўтмай, Вильгельм II нинг вафот этиши (ўша 1650 йилда) ва унинг вориси Вильгельм III нинг жуда еш эканлиги плутократик олигархияга, оранскийчилар партиясининг ҳар қандай демагогиясига қарамай, давлат ҳокимиятини тўла қўлга олишларига имкон берди, оранскийчилар эса аслида халқ оммаси аҳволини бирор даража жиддий яхшиланишини ҳаелларига ҳам келтирмаган эдилар, албатта.

Голландия маданияти. Феодал-абсолют тузумнинг энг қўпол формаларидан олдинроқ ҳалок бўлган бой савдо-саноат мамлакатида, яъни XVII аср Голландиясида буржуазия маданияти барқ уриб гуллади. Голландия китоб нашр қилиш ишларида йирик марказга айланди. Абсолют идора усули ҳукм сурган мамлакатларга қараганда Голландияда бир қадар эркинликка йўл қўйилганлиги сабабли бу мамлакатга ҳар томондан снесий эмигрантлар кўплаб оқиб келавердилар. Бошқа мамлакатларда босиб чиқариш мумкин бўлмаган илмий-фалсафий ва снёсий адабиетлар шу ерда нашр қилинди. Голландия олий таълимга кўплаб маблағ сарф қила олар эди. Испанларга қарши қаҳрамонона курашгани учун Лейден шаҳрига мукофот тариқасида 1575 йилда очиб берилган университет Европадаги энг яхши университетлардан бирига айланди. Университетнинг жуда бой кутубхонаси бор эди. Лейден университети физика ва математикани тараққий қилдиришда кўп ишлар қилди. Бир қанча йирик

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

голланд езувчилари, файласуфлари, олимлари, шунингдек рассомлари ва санъатнинг бошқа вакиллари XVII асрда Европада гоят машҳур бўлиб кетишди

Голланд олими, файласуфи ва тарихчиси Гуго Гроций (1583—1645) давлат табиий ҳуқуқдан ва ижтимоий шартномадан келиб чиққан деган таълимотни ривожлантирган энг йирик езувчи, халқаро ҳуқуқ фанининг асосчиси ва буржуа давлатининг назариетчиси эди Гроцийнинг энг муҳим илмий-снесий асарлари иккита юридик трактатдан —«Денгизлар эркинлиги тўғрисида» ҳамда «Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида» деган трактатлардан иборат бўлиб, уларда автор, бир томондан, ўз даври учун илғор бўлган ғояни, яъни давлат ҳокимининг халк билан шартнома тузиш йўли билан келиб чиқиши хақидаги ғояни ривожлантирган бўлса, иккинчи томондан, ўша даврда ҳар иккала ярим шарнинг денгизлари ва океанлари бўйлаб ясланиб етган Голландия мустамлака ва савдо экспансияси «ҳуқуқини» очиқдан-очиқ ҳимоя қилган эди Голландияда машҳур файласуф Барух-Бенедикт Спиноза (1632—1677) яшади «Илоҳий-снесий трактат» ҳамда «Геометрик усулда қараб чиқилган этика» деган асарларида Спиноза фалсафани, хали қисман диний форма қобиғида бўлса ҳам, ҳар ҳолда асосан материалистик концепциясини берди Спиноза, шунингдек, таврот текстининг илк танқидчилари — рационалистларидан бири ҳам эди

XVII асрда Голландияда тасвирий санъат таркиб топди ва каттагина муваффақиятларга эришди Бу иш билан кўпгина хилма-хил рассомлар портретчилар, пейзажчилар, жанрчилар ва ҳоказолар шуғулланди Голландия мактаби учун реалистик тенденциялар, бўёкларнинг ифодали бўлиши, кундалик турмушга ва атрофдаги табиатга қизиқиш характерли бўлиб, голланд рассомлари содда ва оддий усулда ўзига хос гўзалликни тараннум эта олдилар Портрет ва жанрли тасвирий санъатда кўплаб ноеб асарлар яратган, «нур ва соя мўъжизакори», атоқли реалист, ўз асарларидан халқ типларини меҳр билан тасвирлаган рассом Рембрандт ван Рейн (1606—1669) жахонга машҳур бўлди Рембрандт асарлари Европадаги барча энг йирик музейларга тарқалгандир Унинг кўпгина картиналари Совет Иттифокининг картина галереяларида ҳам намойиш килинмоқда

1630—1640 йилларга оид илк даврда яратилган «Анатомия дарси», «Саския портрети» (унинг хотини) ҳамда «Тунги дозор», 1650—1660 йилларга оид сўнгги даврда яратилган «Юлий Цивилис фитнаси» (батавлар қўзғолони) хамда «Дарбадар ўғлининг қайтиши» (1668—1669 йиллар) деб аталувчи Рембрандтнинг қаламига мансуб картиналар айниқса машҳурдир Санъаткорнинг мураккаб руҳий фожиаси ниҳоятда яққол акс эттирилган кўплаб автопортретлар Рембрандт психологизми учун характерлидир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVI асрнинг охири — XVII асрнинг биринчи ярмида Испания Нидерландияси Испанлар забт қилган Жанубий Нидерландияга алоҳида ҳоким — эрц-герцог Альберт Габсбург (Филипп II нинг куёви) тайинланган бўлса ҳам у Испаниянинг вилояти ҳолатида қолаверди Альберт 1596—1621 йилларда ҳукмронлик қилди, аммо 1616 йилдаёқ Испания Нидерландиясининг аҳолиси испан короли Филипп III га қасамед қилишга мажбур бўлди ва шу тарзда унинг Испанияга бўйсуниши Альберт вафотидан илгарироқ расмий жиҳатдан ҳам тўла амалга оширилган эди Голландия республикасига зид ўлароқ, Испания Нидерландияси иқтисодий жиҳатдан сустроқ ривожланди Унинг саноат жиҳатдан ривожланишига Испания сиесати тўсиқ бўлиб турган эди Испания сиесати Фландрия ва Брабант саноатчилари ҳамда савдогарлари учун бир қанча таъқиқлар белгилаган эди (Испания мустамлакалари билан, айни вақтда яна Испанияга қарши 1621 йилдан бошлаб уруш ҳолатида бўлган Голландия билан савдо қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эдилар) Эски саноат марказлари бўлган, бир вақтлар бутун Европада донг таратган ва ҳатто Европадан ташқарида ҳам машҳур бўлган Фландрия билан Брабант энди Голландия, Шимолий Франция, Англияга биринчиликни узил-кесил топшириб қўйган эди Саноат цех доирасида ўралашиб қолди Шаҳарлар илгариги сиесий таъсирдан маҳрум бўлди Жамиятда феодал дворянлар ҳамда ўз имтиезлари ва таъсирини сақлаб қолган католик черкови ҳукмронлик мавқеини эгаллади Испания ҳукумати учун стратегик жиҳатдан ғоят муҳим ҳарбий плацдарм бўлган Испания Нидерландияси доимо испан гарнизонлари билан тўлиб-тошиб етарди Голландия билан, шунингдек, Ўттиз йиллик уруш вақтида Франция билан олиб борилган уруш натижасида Жанубий Нидерландия ҳарбий ҳаракатларнинг энг муҳим майдонларидан бирига айланди, бу эса шундоқ ҳам қашшоқ бўлиб қолган мамлакатни янада кўпроқ вайрон қилди

XVII асрда фламанд санъати XVI асрнинг охири ва XVII асрда Испания Нидерландияси бир қанча ноқулай иқтисодий ва сиесий вазиятга тушиб қолганига қарамай, мамлакатда маданият анча ривожланиб, бу нарса аввало фламанд тасвирий санъатида акс этди Испания Нидерландияси шаҳарлар мамлакати бўлиб қолаверди, унинг Испания билан Габсбурглар Австриясига қарашли ерлар билан ва Италия билан савдо алоқалари муайян даражада аҳамиятини сақлаб қолди Айни вақтда дунеий ва руҳоний феодалларнинг ҳукмрон синфи рассомларга уларнинг санъат асарлари учун кўплаб заказлар берарди XVII асрнинг биринчи ярмидаги фламанд бадиий санъати учун икки ном айниқса характерлидир Булар Питер Пауль Рубенс (1577—1640) ва унинг шогирди Антонис Ван-Дейк (1599—1641)дир

Рубенс Антверпен собори учун жуда катта полотнолар — «Крест ўрнатиш» ва «Крестдан олиш» асарларини яратди Бу

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

асарлар жуда зўр қудрати билан одамни ҳайратда қолдиради Рубенс инсон танасини анниқса зўр меҳр билан тасвирлайди Баданнинг айрим қисмлари, мускуллар, умуман инсон қомати — буларнинг ҳаммаси Рубенс картиналарида барқ уриб туради Кейинчалик Рубенс рассомчиликнинг алоҳида жанрини яратдики, бунда тарихий, реал образлар антик услубда қаҳрамонларни мажозий тарзда тараннум этиш билан қўшилиб кетарди. Рубенс портрет ва айни вақтда пейзаж чизишнинг устаси эди, бир қанча картиналарда у деҳқонлар турмушининг ажойиб манзараларини берди (унинг «Қишлоқ байрами», «Деҳконлар рақси» ва шунга ўхшаш асарларини айтиб ўтиш кифоядир)

Ван-Дейк жуда моҳир портретчи эди У чизган портретлар чуқур реализми, композициясининг пухталиги, бўёқларининг равонлиги ва кучи билан ажралиб туради, портретларда акс эттириладиган шахсларнинг характерлари ҳаққоний берилган Ван-Дейк ўз умрининг кўп қисмини Англияда ўтказиб, инглиз буржуа революциясидан сал илгари шу ерда вафот этди

XLV БОБ

XVI АСР ВА XVII АСР БОШЛАРИДА АНГЛИЯ

XVI асрда Англиянинг иқтисодий ривожланиши. XVI асрда Англия территория жиҳатидан кичик бир мамлакат эди Шотландия ҳали Британия короллиги составига кўшилмаган эди Англия ва Ирландиянинг ерлари XVII асрнинг сўнгги ўн йилларига қадар унча кўп эмас эди Ирландиядаги жамоа йўлбошчиларининг кўпчилиги инглиз королининг ҳокимиятини номигагина тан оларди, холос Англия аҳолисининг сони Франция, Германия ёки Испания аҳолисининг сонидан бир неча марта кам эди Францияниг 15 миллион, Германияниг 20 миллион, Испанияниг эса 10 миллион аҳолиси бўлгани ҳолда, Англияниг аҳолиси салкам 3 миллион эди XVII асрнинг бошларида Англия аҳолиси 1603 йилда Англия билан бирлашган Шотландияни ҳисобга олмаганда, 4 миллион кишига етди

XVI асрда Англияни шаҳарлар мамлакати деб бўлмас эди, ундаги аҳолининг кўпчилиги қишлоқларда яшарди, ҳатто XVI асрнинг охирида шаҳарларда аҳолининг кўпи билан бешдан бир қисмигина яшарди (XVI асрнинг бошида эса шаҳар аҳолиси мамлакат бутун аҳолисининг фақат 10 процентини ташкил қиларди Бу жиҳатдан Англия Нидерландиянинг тамомила акси эди, чунки Нидерландия асосан шаҳарлар мамлакати булиб, унда қишлоқ аҳолиси озчиликни ташкил қиларди

Аммо Европанинг бир чеккасидаги оролда жойлашган бу мамлакатда XVI асрда ҳўжалигининг капиталистик формалари

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ғоят жадал ривожланиб бормоқда эди XVI аср Англиясида капитализм айни бир вақтда халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларида — саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, денгиз кемачилигида ҳам катта муваффақиятлар қозонмоқда эди XVI аср Англия учун капиталистик мануфактуранинг гуллаб-яшнаган, аграр ўзгариш бошланган, инглиз савдогарлари океанларни кеза бошлаган, дастлабки инглиз мустамлакаларига асос солинган давр эди Англия халқ хўжалигининг юксалишига ва унинг капиталистик асосда қайта қурилишига умуман олганда иккита тарихий фактор ердам берган эди 1) Буюк географик кашфиетлар, бу кашфиетлар натижасида Англия Эски Дуне билан Янги Дуне ўртасидаги янги жахон йўлларининг маркази бўлиб қолган ҳамда ўзининг денгиз мамлакати сифатидаги афзалликларидан фойдаланиш имконига фақат энди эга була бошлаган эди ва 2) кейинги ўрта аср олдидаги даврда Англияда феодализмнинг жуда бузулиб кетганлиги — крепостнон ҳуқуқининг илк бор тугатилганлиги, мовут саноатининг ривожлана бошлаши, мамлакатнинг енесий жиҳатдан жуда тез марказлашиши ва қуйи феодал табақалари (рицарлар ва жентрийлар) шинг ташкил топаетган буржуазия билан XIII асрдаеқ яқинлаша бошлаганлигидир

Капиталистик мануфактуранинг ривожланиши. Мовут саноати XVI асрга келиб Англиянинг «миллий саноатига» айланди Аҳолининг ярмидан кўпроғи шу саноатда банд эди деса бўлади Мовут тўқиш билан шаҳарлардагина эмас, қишлоқларда ҳам кўп шуғуланардилар Англия короллигининг ҳамма бурчакларида ҳар хил, жумладан, аъло сифатли майин мовут ишлаб чиқарадиган маҳаллий саноат марказлари пайдо бўлди Чунончи, Шарқий Англияда Норич шаҳри, Йоркширда Бостон шаҳри, ғарбда Престон ва Ланкаширдаги Виган, Ўрта Англияда Нью-Берн, ғарби-жанубда Экзетер шаҳри ва бошқалар шундай марказлар эди Бу шаҳарларда XI—XII асрлардаеқ вужудга келган қадимги ҳунармандчилик, гарчи саноат билан цех саноати муваффақиятли рақобат қилаетган бўлса-да, цех ҳунармандчилиги шаклида ривожланишда давом этаверди Мовут маҳсулотининг фақат бир қисмигина, унда ҳам озгина қисми, шаҳар ҳунармандчилик цехлари томонидан ишлаб чиқариларди Мовут саноатининг кўпроқ тарқалган ташкилий формаси эса мануфактура эди XVI асрдаги манбаларда марказлашган йирик мануфактура корхоналарининг характери жуда равшан тасвир қилиб берилган, у вақтда бир корхонада капиталист учун неча юзлаб ишчи ишлаган XVI асрнинг 90-йилларида езилган бир балладада бундай дейилган «Кенг ва узун бир хонада 200 та тўқув дастгоҳи турибди дастгоҳларда қатор бўлиб 200 киши ишламоқда бошқа бир хонада 100 аел жун титмоқда иккинчи хонада бошқа 100 қиз жун йигирмоқда сўнгра 50 қирқувчи мовут қирқмоқда, уларнинг енида 80 бўеқчи ишламоқда »

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

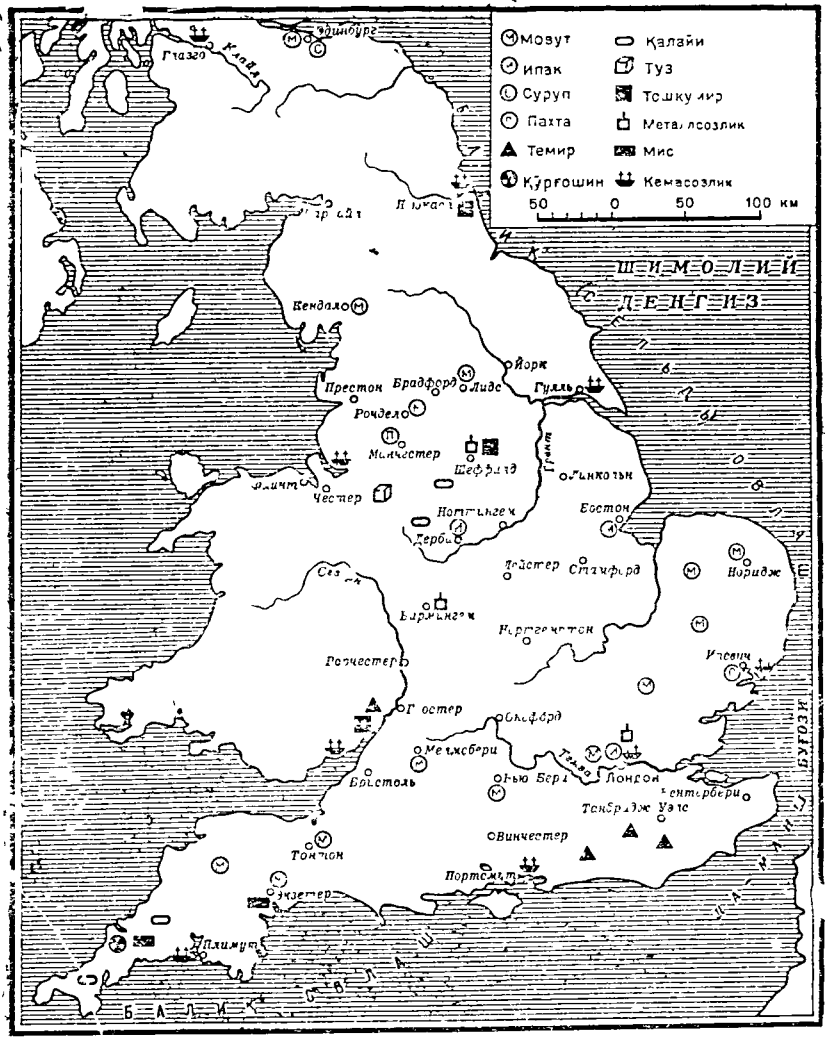

XVI асрда Англия саноати

Аммо XVI асрда Англияда «тарқоқ» мануфактураларнинг сони яна ҳам кўпроқ эди Қишлоқларда ерсиз ва кам ер деҳқонлар ишни унга берувчи мовутчи йирик капиталистларнинг буюртмаларини бажарар, жун йигирар ва мовут тўкир эдилар. Яна ўша XVI аср охиридаги манбалардан бирида жуда эниқ килиб «Мовутчилар минглаб одамларга иш берар ва бу билан ўзлари жуда бойиб кетар эдилар», дейилади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Қишлоқларда тўқилган мовут одатда дағал, охарланмаган ва бўялмаган бўларди. Кейин уларнинг бир қисми Англия шаҳарларига олиб келиниб ишлов берилар, бир қисми эса ярим фабрикат ҳолида Нидерландияга жўнатилиб, Фландрия ва Брабантда тайёр ҳолга келтирилар эди. Чет элларга чиқариладиган олий нав ва дағал мовут XVI асрнинг 60-йилларида бутун инглиз экспортининг 80 процентдан кўпроғини ташкил қиларди.

XVI асрдаги Англияда саноатнинг бошқа тармоқларидан кончилик — темир, қалайи, қўргошин, мис қазиб чиқариш ҳила ривожланган эди. Руда қуйиш ишлари ҳамиша ошиб борганлиги туфайли, ўрмонлар кесила бериб йўқ бўлиб кетаётганлигидан замондошлар нолий бошлаган эдилар. Ўсиб бораётган кемасозлик саноати ҳам жуда кўп ёғоч истеъмол қиларди. Ниҳоят, XVI асрдаги Англияда ишлаб чиқаришнинг ўрта асрларда бўлмаган, асосан, мануфактура типидаги янги турлари: шиша саноати, совун пиширish, порох ясаш, қоғоз ишлаб чиқариш, босмахона иши ва бошқалар тез ривожланиб бормоқда эди. XVI асрда Англияда кўплаб тошкўмир қазиб чиқарила бошлади, бироқ бу кўмирдан уй-жой биноларини иситиш учунгина фойдаланиларди, минерал ёқилғи ердамида руда эритишни ҳали билишмасди.

Ташқи савдонинг ривожланиши. Англия ўз саноатининг гарақкиёти натижасида жуда кўп товарга эга бўлиб, XVI аср давомида ташқи савдо-сотиқ ишларини кенг кўламда ривожлантириб юборди. Европанинг турли бозорларини, шунингдек, мустамлакаларни ҳам мовут билан таъминлашни инглиз савдогарлари ўз қўлларига олдилар (ҳолбуки бу вақтгача қитъа билан бўладиган савдо-сотиқ ишларида немис савдогарлари ва Венеция савдогарлари воситачилик қилар эдилар).

«Денгизнинг нариги егида» инглизлар олиб борган савдо-сотиқ ишларининг кенгайишини ва асосан қанси томонларда ривожланганлигини XVI аср давомида бирпи-кетин пайдо бўлган инглиз савдо компанияларининг тарихи яққол кўрсатиб турибди, авантюрист савдогарларнинг XV асрнинг 70-йилларидаёқ вужудга келган эски компаниясига капиталистик акциячи компаниялар типида ташкил этилган янги компаниялар қўшилди. Булар орасида Москва компанияси катта роль ўйнади, бу компания 1553 йилда Ричард Ченслернинг Москва давлатига қилган саёҳати натижасида ташкил этилган эди[1]. Бу компанияга кирган инглиз савдогарлари Россия билангина эмас, балки Ўрта Осиё мамлакатлари — Бухоро, Эрон ҳамда Закавказье мамлакатлари — Арманистон, Озарбайжон ва бошқалар билан ҳам савдо-сотиқ ишлари олиб борарди. XVI асрнинг 70- ва 80-йилларида Балтика денгизида савдо сотиқ ишларини олиб бориш учун

[1] Москва компанияси юридик жиҳатдан 1554 йилда расмийлаштирилган эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Истландия (еки Остзей) компанияси, Ўрта денгизда савдо-сотиқ ишлари олиб бориш учун Турк (ёки Левант) компанияси ташкил топди. Таъминан шу вақтларда Гвинея компанияси тузилиб, кейинчалик унинг савдо мақсади билан қилган саеҳатлари натижасида машҳур Ост-Индия компанияси вужудга келди, бу компания 1599—1601 йилларда ташкил топди. Марказий (Вест-Индия) ва Шимолий Америка билан савдо-сотиқ ишлари олиб бориш учун бир неча савдо компанияси бор эди. Дастлабки инглиз колонияларн XVI аср охирларида барпо қилингандир. Шимолий Америкада Виргиния колонияси барпо қилинди. Вест-Индиядаги Барбадос оролини ва Ост-Индиядаги Сурат шаҳрини Англия XVII асрнинг бошларида босиб олган эди.

Аграр ўзгаришларнинг бошланиши. Ғов тутишлар. XVI асрга келиб Англияда крепостной ҳуқуқ батамом йўқолди. Бир замонлар крепостной бўлган деҳқонлар «одатдаги ҳуқуқ бўйича» еки ўша пайт Англиядаги ибора билан айтганда, «манор одати бўйича» ворис бўлиб ерга эгалик қилувчи деҳқонларга айландилар. Деҳқонлар о д д и й е р э г а л а р и (customary tenants) еки к о п и г о л ь д е р л а р (copuhalders) деб аталардилар, чунки улар уларга берилган ер учун к о п и я (манориаль канцелярия қароридан нусҳа)ни ўз кўлларида сақлардилар. Копигольдерлар бир вақтлар битимда кўрсатилган ва қатъий бўлиб қолган одатга мувофиқ лордларга муайян миқдорда ер рентаси тўлашлари лозим эди. Қишлоқда товар-пул муносабатлари ўсиб бораетган бир шароитда бундай «аниқ» ва муайян миқдорда рента тўлаш чийла бадавлат деҳқонлар учун жуда фойдали эди. Кўпгина тарихчиларнинг XV асрни Англия тарихида инглиз деҳқонлари учун энг омадли давр, уларнинг ўзига хос бир «олтин давр» деб атаганликлари бежиз эмасдир.

Аммо XV аср охирларидан бошлаб инглиз деҳқонлари учун катта хавф, ўзларига тегишли ҳайдаладиган ерлардан, шунингдек жамоат яйловларидан ажраш хавфи туғила бошлади. Нидерландияга чиқариладиган еки Англиянинг ўзида саноат ишлаб чиқаришига кетадиган юнг нархларининг ошиб бориши катта ер эгаларининг майда бўлакларга бўлиниб кетган ерларни ўз қўлларига киритиб олишларига ва бу ерларни илгаригидек феодал мулки типида эмас, балки буржуа типидаги ўз мулкларига айлантиришларига ундади. Шу мақсадда лордлар даставвал Англия шароитида жамоаларга қарашли кўпгина ерларни, яъни ҳар хил ўрмонлар орасидаги ялангликлар, захкаш ерлар ва ҳоказоларни ўз қўлларига киритиб олдилар, бу ерлар шу пайтгача лордлар билан деҳқонларнинг қарамогида эди. Ер эгалари ўзлари босиб олган бу ерларни қозиқлар қоқиб, хандақлар ковлаб, дарахтлар ўтқазиб ва бошқа ҳар хил ғовлар тутиб тўсиб олардилар. Шунинг учун лордларнинг инглиз деҳқонларини ердан маҳрум этиш процесси «ғов тутиш» деб аталди. Ғов тутиш аслида соцпал-иқтисодий вокеа эди. Ғов тутиш — меҳнаткаш деҳқонлар оммасининг йирик ер эга-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лари — лордлар томонидан экспроприация қилиниши, деҳқонларни уларнинг асосий ишлаб чиқариш қуроли — ердан маҳрум қилиши эди Ғов тутиш, К Маркс айтганидек, дастлабки жамғарилишнинг энг асосий методларидан бири бўлди

Деҳқонларнинг жамоа яйловларидан маҳрум қилиниши уларнинг хўжалигига қаттиқ зарба берган ҳамда деҳқонларнинг деҳқончилиги ва чорвачилиги учун зарур шарт бўлган жамоа яйловларини ўз ичига олувчи бутун қишлоқ жамоа тузумини емирган эди. Аммо лордлар жамоаларга қарашли ерларни босиб олиш билангина кифояланмадилар. Улар деҳқонларнинг экин ерларини ҳам тортиб ола бошладилар Ер эгалари биринчи навбатда қисқа муддат билан ижарага берилган ер участкаларини, яъни помешчикларнинг хўжайинлар доменидан энг манда деҳқонларга — лизгольдерларга ижарага берилган ерларни тортиб олдилар Ниҳоят лордлар деҳконларни уларга мерос қолган чек ерлардан ҳам ҳайдаб чиқара бошладилар Лордлар тортиб олган далаларни одатда қўй боқиш учун яйловларга айлантирардилар ва катта-катта нарх қуниб (деҳқонлардан тортиб олинган жамоа яйловлари билан бирликда), йирик ижарадор-фермерларга ижарага берардилар Баъзан эса хўжалик ишларида омилкор лордларнинг ўзлари йилқичи-соҳибкорларга айланардилар, улар ўз ерларида бир неча ўн минглаб қўйларни боқардилар

Ғов тутишлар натижасида бутун-бутун қишлоқлар тамомила йўқ бўлиб кетарди Бир неча ўн минглаб деҳқон оилалари тирикчилик воситаларидан маҳрум бўлиб, ўз жойларини ташлаб, данди ва гадой бўлиб кетишга мажбур бўлар эдилар

1489 йилдаёқ чиққан парламент статутларидан бирида бундай дейилган эди «Бизнинг короллигимизда деҳқонларнинг уйлари ва бутун-бутун қишлоқларнинг бўм-бўш бўлиб қолиши, вайрон қилиниши ва бутунлай бузиб юборилиши туфайли ниҳоятда зўр қулфат кундан-кунга ортиб бормоқда Азалдан деҳқончилик учун фойдаланиб келинган экинзорлар энди яйловларга айлантирилмоқда Бир вақтлар 200 лаб киши ғалла экиб, деҳқончилик қилиб юрган ерларда энди 2—3 та подачи колган» Томас Мор ўзининг 1516 йилда босилиб чиққан «Утопия» деган асарида истеҳзо билан «Сизнинг одатда жуда ювош бўлган қўйларингиз ҳозир шу қадар еб тўймас ва саркаш бўлиб кетишибтики ҳатто одамларни ҳам еб қўймоқдалар», деган эди

Ғов тутишларга қарши Тюдорлар қонуни. Тюдорлар ҳукумати (1485—1603) ғов тутишлар оқибатидан кўрқиб колди Оммавий фақирлик (пауперизм), қашшоқлик, дайдилик мулкдор синфларнинг хотиржамлигини хавф остида қолдирди Мамлакатда хусусий мулкка қарши жиноятлар кўпайди Деҳқонларнинг лендлордларга қарши ғазаб ва нафрати ошмоқда эди Ғов тутувчиларга қарши турли графикларда тез-тез маҳаллий қўзғолонлар бўла бошлади Ҳукумат ғов тутишларнинг кенг

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ейилиб кетиши давлат хазинасига ва ҳарбий ишларга ҳам катта зарар келтиришидан хавотир бўлиб қолди Хонавайрон бўлган деҳқонлар солиқ тўлай олмас эдилар Деҳқонлар сонининг камайиши мамлакатнинг лашкар тўплаш ишига ҳам путур етказарди Ҳукумат юз эллик йилдан ортиқроқ давр ичида (XV аср охиридан деярли XVII аср ўрталаригача) ғов тутишларга карши жуда кўп статут ва ордонанслар чиқарди Генрих VII томонидан 1489 йилда чиқарилган статутда лоақал 20 акрдан[1] ортиқ ери бўлган деҳқон усадьбаларида ғов тутиш ва усадьбаларни бузиш таъкикланган эди 1516 йилда Генрих VIII чиқарган статутда конверсия, яъни экинзорларни яйловга айлантириш ман қилинган эди Генрих VIII нинг 1533 йилги қонуни эса, бир мулкдорнинг асрайдиган қўйи 2 минг бошдан ортмасин деб чегаралаб қўйган эди 1597 йилда королева Елизавета ҳукумати деҳқонларнинг бузиб юборилган усадьбаларини тиклаш ва барча ғов тутишларни тўхтатиш ҳақидаги талабларни такрорлаган эди Ҳукумат ғов тутишларни текшириш учун бир неча марта 1517, 1548 ва 1607 йилларда ревизия тайинлаган эди Статутларни бузган амбдорларга штрафлар солинди Лекин чиқарилган шу конунларнинг ҳаммаси натижасиз қолди Тюдорларнинг дворянлар монархияси деҳқонларни ердан маҳрум этишларга қарши изчиллик билан кураша олмас эди Ғов тутишларга карши чиқарилган статутларни амалга оширишда ҳам етарли даражада ғайрат билан иш кўрилмас эди Статутларни амалга оширишлари лозим бўлган шерифлар шу ишлар билан шуғулланувчи судьялар ва бошқа ҳамма мансабдорлар деярли ўзлари ер эгалари бўлиб, ғов тутишларни текшириш ишларига ҳар қандай йўллар билан тўсқинлик қилардилар. Йирик лордлар ўз поместьеларида ғов тутиш учун саройдан махсус ижозат олар ва айрим графликлардаги ғов тутишларни текшириш топширилган майдароқ амалдорларни назарларига ҳам илмас эдилар

Роберт Кет қўзғолони. Ғов тутишлар муносабати билан деҳқонлар кўтарган кўзғолонлардан энг каттаси Норфолькдаги Роберт Кет қўзғолони эди Бу қўзғолон Эдуард VI подшолик қилган даврда, яъни 1549 йил ёзида, Англиянинг шарқидаги саноати анча тараққий қилган графликлардан бири бўлган Норфолькда кўтарилган эди Бу қўзғолонда Норфольк деҳқонлари билан бирга шарқий графликлардаги, аниқса қўшни Сеффолък графлигидаги аҳоли ҳам қатнашган эди Майда Сквайр[2] Роберт Кет ўз укаси Вильям билан бирликда бу қўзғолонга бошчилик қилди Қўзғолон июнь ойининг охирида Норфольк жанубида акаука Кетлар яшайдиган Уиндэм деган жойда бошланиб, бу ердан шимолга, то Норич шаҳри (Норфольк графлигининг бош

[1] Акр тахминан 1/3 гектарга тенг

[2] Сквайр — айнан қуролбардор деган сўз, рицарлардан пастроқ турган майда помешчикларни XV—XVI асрларда шундай деб атаганлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVI аср ва XVII аср бошларида Англиядаги деҳқонлар қўзғолони

шаҳри)гача ейилиб кетган эди Кет қўзғолони деҳқонларни Норичга қараб олиб борди, улар 10 июлда бу ерга келиб етдилар Норич шаҳрининг камбағаллари деҳқонларга қўшилдилар Ҳаммаси бўлиб 20 мингтача қуролли деҳқонлардан иборат бўлган қўзғолончилар шаҳар атрофидаги ўрмон билан қопланган тепаликлардан бирида лагерь қурнб олдилар Қўзғолончилар Лондонга король номига юборилган талаблар программасини тайерладилар 29 моддадан иборат бу программанинг бир қанча моддаларида ғов тутишларни тўхтатиш ва деҳқонларга лордлар жамоалардан тортиб олган яйловлардан фойдаланиш учун тўла ҳуқуқ бериш талаб қилинган «Биз сўраймизки манор лордлари жамоа яйловларида пода боқмасалар экан» (11-модда) «Биз сўраймизки Генрих VII короллик қила бошлаган пилдан бери мировой судьялар, шерифлар ва бошқа амалдорлар томонидан (халқдан яшириб келинган (ғов тутишларга қарши) яхши-яхши қонунлар, статутлар, прокламациялар ва бошқа тадбирлар тиклансин ва амалга оширилсин» (27-модда)[1]

Қўзғолонга қатнашган энг камбағал деҳқонлар томонидан тузилган бошқа бир ҳужжатда улар деҳқонларнинг ер эгалиги учун зарур шароит йўқлигидан шикоят қилади «Ерга эгалик қилиш учун бизга берилган мавжуд шароитлар арзимайдиган, қулларга бериладиган шароитлардир, ерга эгалик қилиш тамомила лорднинг хоҳиши ва ўзбошимчалигига боғлиқдир .». Лордлар босиб олган жамоа ерларида улар қурган тўсиқларнинг ҳаммасини деҳқонлар бузиб ташламоқчи эдилар. «Биз ҳамма тўсиқларни ер билан яксон қилиб ташлаймиз, хандақ ва зовурларни кўмиб ташлаймиз ва ҳар бир кишига жамоа яйловларидан фойдаланишга имкон берамиз Биз ҳамма нарсадан эркин, баравар ва тенг фойдаланишни истаймиз»

[1] Шуниси қизиқки, 1549 йил қўзғолони программасининг бир қанча моддалари 1525 йил Германиядаги деҳқонлар урушининг «12 модда»сидаги талабларни айнан деярли такрорлайди Бу ҳужжат Буюк деҳқонлар уруши мағлубиятга учрагандан кейин шу урушнинг Англияга қочиб келган иштирокчилари томонидан бу ерга олиб келинган бўлса керак

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Ҳукумат қўзғолонни бостириш учун кўпчилиги елланган немис ва итальянлардан иборат 15 минг кишилик бутун бир армияни юборди. Мунтазам қисмларга қарши уруш олиб боришни билмаган қўзғолончиларни ширик лорд — граф Уорвик қумондонлиги остидаги ҳукумат қўшинлари тор-мор қилди.

Норич енидаги Дюссендейль водийсида жанг 1549 йилнинг 27 августида бўлган эди. Чет эллик елланма солдатлар қўзғолончиларни кўплаб қириб гашладилар. Ўлдирилган деҳқонларнинг сони 3500 га етарди. Асир олинган Роберт ва Вильям Кет осиб ўлдирилди. Қўзғолон қатнашчиларидан жазолаб ўлдирилганларнинг сони 300 дан ортиқ эди.

Ердан махрум қилинган халқ оммасига қарши чиқарилган қонли қонун. Тюдорлар ҳукумати деҳқонларнинг кўзголонларини шафқатсизлик билан бостириб, ғов тутишлар натижасида жуда кўплаб хонавайрон бўлган деҳқон-пауперларга қарши репрессия бошлади. Англия қишлоқлари ва йўлларини тўлдириб юборган гадой ва дандиларга қарши ҳукумат ғоят мудҳиш қонунлар чиқарди. Фақат меҳнатга ярамай қолганларга ва кексаларгагина садақа сўраш рухсат этилган эди. Тиланчилик қилган «соғлом гадон»ларни қамчи билан савалаш ва қамоқ жазоси кутарди. Пауперларни айрим шахсларга қул қилиб берардилар. Қул қилиб берилгандан кейин хўжайинларидан қочиб кетганларнинг баданига ўтда қиздирилган темир билан тамға босардилар. Иккинчи марта қочиб кетган паупер қатл қилинарди. Ҳукумат дайдиларни туғилиб ўсган жойларига хар қандай йуллар билан қайтаришга ҳаракат қиларди. Шу йўл билан уз юртига қайтарилган паупер «маҳалла кучи»га айлантириларди. У ўзининг яшаш жойини ташлаб кета олмас ва маҳаллани помешчик ёки бирон-бир йирик фермерга ёки корчалон-саноатчига улар таклиф этган ҳар қандай ишга ёлланишга мажбур эди. «Ҳозирги ишчилар синфининг ота-боболари ҳаммадан аввал ўзларининг зўрлик билан дайдиларга ва пауперларга айлантирилганликлари учун жазога тортилган эдилар»[1],— деб езган эди Маркс.

Тюдорлар абсолютизми ва унинг социал негизи. XV асрнинг охиридан XVII аср бошларигача Англияни идора қилган Тюдорлар династияси король ҳокимиятини анча мустаҳкамлашга муваффақ бўлди. Ҳокимият бу династия короллари давр сурган замонларда чинакам абсолютизм хусусиятларига эга бўлди. Династияни бошлаб берган Генрих VII (1485—1509) ва унинг ўғли Генрих VIII (1509—1547) «Қизил гул урушлари»дан кейин ҳали сақланиб қолган феодал зодагонларининг қолдиқларига карши аёвсиз кураш олиб борди. Тюдорлар чекка ўлкаларни Корнуэлл, Уэльс ва Англиянинг шимолий графликларини ҳам марказ таъсири остига оладилар. Тюдорлар даврида

[1] К. Маркс, «Капитал», I том, 1955 йил, 811—812-бетлар.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

фавқулодда сиесии ва маъмурий судлар — Юлдуз палатаси суди, Илтимослар палатаси суди, Канцлер суди ва бошқа судлар тузилиб, улар идора қилишда бюрократик элементларни кучайтирдилар Тюдорлар инглиз саноати, савдоси ва кемалар юришини ҳимоя қилиш ва рағбатлантиришга каратилган меркантил сиесатни изчиллик билан юргизиб, мамлакатнинг иқтисодий ҳаетига доим аралашиб турдилар Тюдорларнинг социал негизини даставвал янги дворянлар ташкил қилар эди, янги дворянлар қисман йўқ бўлиб кетган эски феодал хонадонлари ўрнини босган янги лордлардан, қисман ўрта ва майда дворянлар — жентрилардан иборат эди Жентрилар рицарлар, сквайрлар ва бошқа жентельменлардан таркиб топган эди Тюдорларнинг бошқа бир таянчи — ўсиб бораетган шаҳар буржуазияси, яъни дворянлар билан маҳкам боғланган мануфактура, савдо ва банк-судхўрлар буржуазияси эди Король ҳокимиятининг шу буржуа ва буржуалашган янги синфлар билан иттифоқи Тюдорлар династияси королларининг парламентга нисбатан ўзига хос муносабатларида ўз ифодасини топган эди. Вакиллар муассасаларини жуда емон кўрадиган континент абсолютизмидан (Францияда Бош штатлар фаолиятининг тугатилиши, Испанияда кортеслар фаолиятининг тугатилиши ва ҳоказолардан) фарқ қилиб, Англияда Тюдорлар даврида парламент нўқотилиши у еқда турсин, балки ўз аҳамиятини маълум даражада кучайтирди. Асосан ўрта дворянлар ва қисман савдогарлар билан мануфактурачиларнинг вакилларидан иборат бўлган қуйи палата (умум палатаси) Тюдорлар даврида муқаррар мустаҳкамланди, айни вақтда лордлар палатаси, аксинча, заифлашди Генрих VIII ўзининг энг катта реформасини — инглиз черковини Римдан ажратиш ва черков-монастирларнинг ерларини секуляризация қилиш ишларини парламент ердамида амалга оширди

Шу тарзда Франция ҳамда Европа қитъасидаги бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, инглиз абсолютизми парламент билан ваколатли муассаса сифатида чиқишиб келди, чунки парламент бу ерда ўз социал состави жиҳатидан ривожланаетган абсолютизмнинг муҳим таянчи ва мадади эди Инглиз абсолютизмининг яна бир хусусияти шундан иборат эдики, Англия графликларида бу вақтда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш (ярим сайланадиган шерифлар ва маҳаллий судьялар, маслаҳатчи судьялар, шаҳарларнинг сайланадиган муниципалитетлари ва ҳоказолар) сақланиб қолган эди Бунинг сабаби шу эдики, бу органларга ҳам одатда ўша «иттифоқчи синфлар»— ўрта дворянлар билан буржуазия кириб, улар Тюдорларнинг социал таянчи сифатида умуман жуда катта роль ўинардилар Ниҳоят инглиз абсолютизми қитъадаги абсолютизмга ўхшаш мунтазам армия тузмади, бунга Англиянинг оролда жойлашиш мавқеи кўп жиҳатдан сабаб бўлди Ўрта асрларда ва ҳатто янги даврнинг дастлабки асрларидаги ҳарбий-техника воситалари-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг ҳолатида қуруқчиликдаги кучларнинг Англияга ҳужум қилиши жуда қийин вазифа ҳисобланарди Аммо XVI асрдаги инглиз короллари катта мунтазам армия тузмасалар ҳам, парламент билан биргаликда ҳарбий флотни муттасил мустаҳкамлаб бордилар Буининг оқибатида ҳарбий флот душманнинг денгиздан ҳужум қилишидан мамлакатининг хавфсизлигини тўла таъминлабгина қолмай, инглиз мустамлака ва савдо экспансияси учун қудратли восита ҳам бўлиб хизмат қиларди

Инглиз реформацияси. Инглиз ҳукумати реформацияга аввалига салбий қараган эди Ёшлигида яхшигина махсус диний таълим кўрган[1] Генрих VIII Лютерга қарши мунозарада ҳам шахсан иштирок килган эди У 1521 йил ноябрида езган[2] «Етти сирнинг ҳимоясомаси» деган памфлетни Римга папа номига юборган эди Генрих VIII Екатерина Арагонскаяга уйлангач, Карл V билан династик богланиш туфайли, аввал бошда Францияга карши-уюштирилган коалицияда ҳам катнашган эди

Бироқ инглиз дворянлари черковга қарашли ерларни босиб олишдан жуда манфаатдор бўлганлиги, инглиз буржуазиясининг реформацияга хайрихоҳлик билан қараганлиги ва «оддий», «арзон» черков бўлишини жон деб истаганлиги, 20- йиллар охиридан Англиянинг ташқи сиесатида ўзгариш пайдо бўла бошлаганлиги (Габсбурглар жуда кучайиб кетганлиги туфайли Франция билан яқинлашганлиги) «тақводор король»ни черков масаласида тутган ўз сиесатини ўзгартиришга мажбур этди Генрих VIII нинг хотинини қўйиши бу ўзгаришга расмин баҳона бўлди Генрих VIII Екатерина Арагонскаяни (еши ўзидан катта булганлиги ва ўғил туғмаганлиги учун) қўйиб юбормоқчи бўлиб, Римга мурожаат қилди, чунки католик конунларига мувофиқ ажралишни папа расмийлаштириши керак эди Екатерина Карл V га хола бўлганлиги учун, асосан шу важ билан папа бу ажралишга рухсат беришдан бош тортди Чунки Карл V 1527 йилдан кейин Римга хўжайин булиб қолган, папа эса тамомила унинг ихтиёрида эди Ниҳоят королнинг хотинидан ажралиши Рим папасининг рухсатисиз Англияда расмийлаштирилди (1533 йил) Шундан кейин Генрих VIII аввал королеванинг фрейлинаси бўлган Анна Болейнга уйланди Папа сиесатидан газабга келган Генрих VIII 30- йил ўрталарида Рим билан алоқасини бутунлай узди 1534 йилда тузилган «Супремация тўғрисидаги акт» бу жиҳатдан муҳим қадам эди, бу актга биноан король инглиз черковининг бош раҳбари, деб эълон қилинди Аммо шунисн характерлики, актда ҳамма эски католик ақида ва расм-одатлар даҳлсиздир, дейилган эди Черковни

---

[1] Генрих VIII — Генрих VII нинг иккинчи ўғли бўлиб, аввал диний мансабга атаб тарбияланган эди, акаси Артур ешигидаёқ вафот этгач, Генрих тахт вориси бўлиб қолди

[2] Хақиқатда эса памфлетни Томас Мор ёзган бўлиб, Генрих VIII нинг авторлиги номигагина эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

идора қилишгина ўзгартирилган, шунда ҳам унинг юқори инстанциясидаги идорасигина ўзгартирилган эди Папа урнига король ўтиб, епископат аввалги ҳолича қолаверди Генрих VIII Римни ҳам, Виттенбергни ҳам истамаслигини бир неча марта айтди Шундай қилиб, инглиз черкови (ёки латинча айтганда — англикан черкови) католицизм билан протестантлик ўртасидаги бир вазиятни эгаллаган эди

Генрих VIII реформация масалаларида консерватизлик кўрсатган бўлса-да, иқтисодий соҳада муҳим бир тадбирни кўрди 1536 ва 1539 йилларда у монастирларни (аввало майдаларини, сўнгра катталарини ҳам) бекитди ва монастирларнинг мулки, бинолари, ҳар қандай зийнат буюмлари, олтин ва кумуш бойликларини, энг муҳим монастирларга қарашли жуда катта ерларни мусодара қилди Черков ерларининг мусодара қилиниши ғоят катта социал оқибатларни келтириб чиқарди Мусодара қилинган ерлар король хазинаси ихтиерида узоқ сақланиб қолмади Бу ерлар сотилди ва бир қисми король арзандаларига ҳадя қилиб берилди Ўрта даражадаги ҳарбий ва пулдор дворянлардан ва қисман буржуалардан иборат янги мулкдорлар секулярлаштирилган мулклардан жуда бойиб кетди Генрих VIII замонида утказилган реформация натижасида янги дворянлар синфи ташкил топди ва кейинчалик бу синф XVII аср ўрталарида бўлган инглиз революциясида буржуазиянинг иттифоқчиси бўлди Монастирларнинг ерларини эгаллаб олган янги мулкдорларнинг бу ерларда яшаб келган деҳқонлар билан ҳеч қандай традицион алоқаси йўқ эди Фақат бойиш пайидан бўлган очкўз янги хўжайинлар деҳқонларни сира аяман, чек ерларидан ҳайдаб юборар, ерларга гов тутар, азалдан одат бўлиб қолган рента ўрнига янгисини, ундан кўра қимматроқ турадиган ва уни тўлашга ўртаҳол деҳқонларнинг мутлақо курби етмайдиган бозор рентасини белгилардилар «Реформация туфайли ва бу билан бирга черков имениеларининг ниҳоят даражада талон-торож қилинганлиги туфайли XVI асрда халқ оммасини зурлик онлан экспроприация қилиш янгидан жуда дахшатли тус олди»[1]

Генрих VIII дан кейин реформациянинг тақдири. Генрих VIII ўлгандан кейин унинг еш қолган ўғли Эдуард VI король бўлди (1547—1553) Унинг даврида королликнинг васийси ва регенти (протектори) аввал бошда еш королнинг тоғаси[2] герцог Эдуард Сеймур Сомерсет, сўнгра 1549 йилдаги қўзғолонни бостирган ва Сомерсетни ҳокимият тепасидан олиб ташлаган граф Уорвик васий ва регент булди

Ҳар икки регент ҳам протестантлар партиясига мансуб эди Улар даврида англикан черкови протестантизмнинг қитъадаги

---

[1] К Маркс «Капитал», 1955 йил, 737-бет

[2] Эдуард VI Генрих VIII нинг учинчи хотини Джен Сеймурдан туғилган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

формаларига бир қадар яқинлашиб қолди Англиканизмда, жумладан, кальвинизм таъсири (тақдир ҳақидаги догмат, маросимларнинг камайиши ва ҳоказо) аниқ кўринарди Аммо Эдуард VI ўлгандан кейин унинг ўрнига Генрих VIII нинг Екатерина Арагонскаядан туғулган қизи Мария Тюдор тахтга ўтирди Генрих VIII саройига нисбатан испан католиклари оппозициясн мухитида тарбияланган Мария Тюдор кўпроқ ғарб билан шимолшинг хийли қолоқ округларидаги инглиз дворянларининг баъзи бир қисмидан мадад топган католиклар партиясига бошчилик қилди Бундан ташқари, королева она томон қариндоши, испан короли Филипп II га эрга тегди Юқорида айтиб ўтилганидек, Филипп II—XVI асрнинг иккинчи ярмидаги католик реакциясининг энг фанатик арбобларидан бири эди

Мария испанлар мададига таяниб, Англияда католизмни тиклади ва протестантларни қаттиқ таъқиб остига олди Бир замонлар ўрта аср еретикларини гулханга ташлаб қандай куйдирган бўлсалар, Англияда протестантларни ҳам шундай тириклайин куйдирардилар Протестантлар Марияни шафқатсизлиги учун «қонхўр» деб атадилар 50- йиллар бошида мамлакатда бир неча марта катта-катта фитналар уюштирилди, бундан мақсад Марияни тахтдан ағдариб ташлаш ва чет эл испан таъсирини йўқотиш эди Бу фитналар бостирилди Инглиз парламентининг узи бирор даражада жиддий оппозиция уюштиришга журьат этолмаи, католик ҳукуматига нисбатан ўзини тобе тутарди Аммо Мария Тюдор узоқ вақт короллик қилмади У 1558 нилда ўлди Инглиз задоганлари орасидаги протестантлар устун чиқиб, Генрих VIII нинг Анна Болейндан бўлган қизи Елизавета I ни королева қилиб қўйдилар, у XVI асрнинг бутун иккинчи ярмида подшолик қилди (1558—1603)

Елизавета I мўътадил англикан формасидаги протестантизмни узил-кесил тиклади 1559 йилда парламент тахт эгасининг черков ишларига бошчилик (супрематия) қилиш ҳуқуқини яна тасдиқлади Королевага епископларни тайинлаш ҳукуки берилди -Епископлар эса ислоҳ қилинган черковда ҳам қолиб, ўз епископлик ерларини ҳамда лордлар палатасида мажлис ўтказиш ҳуқуқини сақлаб қолдилар Англикан черковнинг бошқа номи — епископаль черков деган номи шундан келиб чиққандир

1571 йилда англикан дин символи ишлаб чиқилди, у 39 аъзо (боб) дан иборат бўлиб, унда баъзи бир католицизм ақидалари билан бир қаторда протестантизм, кальвинизм таъсири ҳам сезилиб турарди Ибодат қилишда бир хиллик (Conformity) жорий этилди Ибодат ҳукумат томонидан тасдиқланган алоҳида қўлланмага биноан инглиз тилида амалга оширилиши керак эди. Королеванинг черковга бошчилик қилишни тан олишдан бош тортган католик-рекузантларга қарши қаттиқ қонунлар чиқарилди Иезуитларнинг Англияга кириши қатъий ман этилди. Католиклар яна қўшимча катта-катта солиқлар тўлашга маж-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бур эдилар. Протестантизмдан католицизмга ўтиш давлатга хиенат қилиш билан бир қатордаги жиноят ҳисобланарди

XVI асрнинг иккинчи ярмида Англиянинг умумий ички ва ташқи сиёсати. Елизавета I Тюдорнинг узоқ муддат (қирқ беш йил) короллик қилган даври — Англия иқтисодий жиҳатдан айниқса тараққий этган давр эди. Бошқа мамлакатлар билан, жумладан, Ҳиндистон ва Америка билан савдо-сотиқ ишларини олиб бориш учун жуда кўп савдо компаниялари тузилди, денгизнинг нариги томонида инглизлар колонизацияси бошланди, инглиз савдо флоти жуда ўсиб кетди, мовут мануфактурасида муваффақиятларга эришилди, капиталистик фермерлик тобора кенг ейила бошлади, ана шу ҳодисаларнинг ҳаммаси «Елизавета асри» деб аталган даврнинг энг ерқин хусусиятларидир

Елизавета протестантизмни тиклаш билан авваллари монастирларга қарашли ерларга эгалик қилувчи мулкдорларнинг ҳуқуқларини мустаҳкамлаб берди ҳамда янги дворянлар ва буржуазиянинг манфаатларини таъминлади. 1569 йилда графлардан Нортумберлендский ва Вестморлендский бошчилигида шимолдаги лордлар «эски» ва «ҳақиқий» католик динини ҳимоя қилиш байроғи остида марказий ҳокимиятга қарши исен кўтарганларида, бу исен тезда бостирилди. Ҳукумат жанубий ва жануби-шарқий графликларнинг джентрийлари ва фригольдерларидан катта қўшин тўплаб, муайян вақт давомида бутун Шимолни аслида оккупация қилиб турди, бу ўлкани шафқатсиз равишда талади. Ҳукуматнинг террори 1569 йилда ўзларига хос баҳоналарга кўра (Шимолдаги ерларни қўлга киритиб олган, ер рентасини оширган ва бу ерга ҳам гов тутиш снесатини олиб келган «Лондонлик» эски лордларга нафрат юзасидан) ҳаракатида иштирок этган шимолий деҳқонларнинг бир қисмига ҳам ейилди

Генрих VIII вақтида парламент королевага унинг феодал-католик группаларига қарши олиб борган курашида ҳар томонлама ердам берди. Католиклар томонидан инглиз тожу тахтига даъвогар қилиб қўйилган Шотландия королеваси Мария Стюарт (у ҳам онаси томондан Тюдорлар династиясига мансуб эди) Елизавета агентларининг ердами билан Шотландиядан ҳайдаб юборилди. Англияга қочган Мария Стюарт ўз «эгачиси» бўлган инглиз королеваси қўлига асир тушиб қолди. Мария Стюарт турли қалъаларда кўп йиллар қамалиб етиб, бир неча марта муваффақиятсиз қочишга уринib кўрганидан сўнг 1587 йилда қатл қилинди

Мария Стюарт ишида испан короли Филипп II нинг агентлари катта роль ўйнади. Мамлакат ичидаги феодал-католиклар реакцияси ҳам, четдаги испанларнинг аралашуви ҳам Елизавета ҳукуматини бир хилда ташвишга солиб қўйди. Испания япада муҳимроқ бошқа бир сабабга кўра узоқ вақтгача Англиянинг миллий душмани бўлиб қолди. Инглизларнинг денгиз савдоси ривожланиб ва мустаҳкамланиб борган сари, инг-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лиз буржуа доираларининг кўпгина испан-португал мустамлакаларига кириб бориши учун Испания тобора катта тўсиқ бўлиб қолмоқда эди.

Елизавета Испанияни заифлаштириш мақсадида Нидерландия революциясини қўллаб-қувватлади. Инглиз кемалари, ҳеч қандай уруш эълон қилмасдан, испанларнинг Америкадан Испанияга қимматбаҳо юклар ортиб келаетган флотилиясига ҳужум қилар ва уларни талар эдилар. Елизавета эса буларнинг ҳаммасидан хабардор эди ва уларни рағбатлантирарди. Елизаветанинг икки йирик адмирали — Дрейк билан Хоукинс ўзларининг снёсий карьераларини денгиз қароқчилигидан бошлаган эдилар. Инглизларнинг денгиздаги қароқчилигига хотима бериш ва Англияда Мария Қонхўр давридаги сингари, испанларнинг тўла таъсирини тиклаш мақсадида Филипп II 1588 йилда Англияга қарши «Енгилмас армада»сининг ҳарбий юришини бошлади, аммо, юқорида кўрсатилганидек, унинг бу юриши тамомила муваффақиятсизликка учради[1]. Шу вақтдан бошлаб денгизда инглизларнинг қўли баланд бўлиб қолди. XVI асрнинг 90-йиллари ва XVII аср бошларида инглизлар билан французларнинг аҳиллашиб қолганлиги туфайли Голландия республикаси қатъий ғалаба козонди ва шундай қилиб, Испанияга яна қаттиқ зарба берилди.

Ирландиянинг босиб олиниши ва таланиши. XVI асрнинг иккинчи ярмида Англия қўшни Ирландияга ўз тазйиқини кескин кучантирди. Ирландиянинг Дублин шаҳри билан шарқий соҳиллари XII асрнинг иккинчи ярмидаёқ биринчи марта забт қилинган эди. Шундан кейинги асрларда оролнинг бошқа районларига ҳам инглиз ҳукуматининг таъсири кенгайди. Аммо умуман олганда инглизларнинг Ирландияга кириб бориши узоқ вақтгача етарли даражада чуқур бўлмаган эди. Кабилаларнинг маҳаллий йўлбошчилари инглиз қоролларига номигагина бўйсунардилар. Инглизларнинг Ирландияга кўчиб бориши нисбатан унча кўп эмасди. Кўчиб борган инглизларнинг, шу жумладан, бу ерга кўчиб келган инглиз феодалларининг ирландлашуви характерлидир. Кўчиб келган инглизларнинг иккинчи-учинчи бўғинлари ирланд урф-одатлари ва тилини тўла ўзлаштириб олиб, шу тарзда маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетарди. Чегаралари мустаҳкамланган ва кўплаб инглиз гарнизонлари жойлашган тор гина шарқий полосада (Пэль деб аталадиган жойда) инглиз феодаллари ва савдогарлари ўзларини бирмунча мустаҳкам тутиб, маҳаллий ирланд аҳолисидан алоҳида эканликларини саклаб қолдилар ва ҳатто буни таъкидлаб кўрсатардилар. Инглиз саноати ва савдосининг ривожланиши, янги ерларда жун, ғалла ва бошқа маҳсулотларга талабнинг ошиши муносабати билан инглиз феодаллари эҳтиежининг кескинлашуви

---

[1] «XVI—VII асрларда Испания» деган XLII бобга қаранг.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

натижасида Ирландия инглиз ҳукмрон синфларини кўпроқ қизиқтира бошлади Ирландиянинг ажойиб яйловлари [1], унда қимматли қазилмаларнинг мавжудлиги, кўплаб денгиз бухталари, оролнинг қулай стратегик мавқеи — буларнинг ҳаммаси инглиз дворянларини ва уларни қўллаб-қувватловчи буржуазия доираларини Ирландияга нисбатан экспансия ва агрессияни кучайтиришга ундар эди

Дастлабки Тюдорлар, Генрих VII ва Генрих VIII давридаеқ Ирландияда инглиз ҳукуматининг таъсири кучая бошлаган эди. Хусусан Генрих VIII биринчи марта Ирландия короли титулини кабул қилди (бу пайтгача инглиз короллари Ирландия сеньори титули билангина кифояланиб келардилар) Ирландия зодагонлари инглиз королига қасамед қилишлари, ундан титул олишлари ҳамда улар қабилалардан тортиб олган ерларга эгалик қилиш ҳуқуқини олишлари керак эди Ирландияда инглиз ҳукмронлигини янада мустаҳкамлашда реформация катта аҳамиятга эга бўлди Бу ерда реформация айниқса зўравонлик усуллари билан ҳамда Ирландия черков-монастирь ерларини оммавий тарзда секуляризация қилиш билан ўтказилган эди. Ирландиянинг феодал-қабила тарқоқлигидан фойдаланиб, бир қабила йўлбошчисини иккинчисига қарши гиж-гижлаш, оролнинг айрим районларида иғвогарлик мақсадида ғалаёнлар уюштириш ва уларни шафқатсизлик билан бостириш йўли билан инглиз ҳукумати Мария давридаеқ, сўнгра эса Елизавета даврида ҳам Ўрта ва Шимолий Ирландиядаги ерларни систематик тарзда мусодара қила бошлади Одатда, мусодара қилинган ерлар инглиз дворянларига ва қисман Англиядан кўчиб келган деҳқонлар — колонистларга бериларди Елизавета ҳукмронлик қилган даврнинг айниқса иккинчи ярмида ва охирида ерлар жуда кўплаб миқдорда шу тарзда мусодара килинди, Ольстерда Шан О' Нейль (1559—1567), Мэнстерда Десмонд (1579—1583) ҳамда яна Ольстерда графлардан Тирон билан Тирконель (1595—1603) раҳбарлигида рўй берган Ирландия қўзғолонлари бостирилгани натижасида ана шундан ишлар қилинди Елизавета ҳукмронлик қилган даврда инглиз ҳукумати Ирландияда жами 1300000 акр ҳажмдаги жуда катта ер майдони мусодара қилинди Ирландиянинг бўйсундирилиши ва талаиши Англиянинг шундан кейинги тарихи учун ғоят катта социал-иқтисодий оқибатларга эга бўлди Ирландия Англиянинг мустамлакасига айланиб, у ерга инглиз мовути ва бошқа саноат маҳсулотлари олиб борилар ҳамда у ердан Англияга ғалла, чорва моллари, жун ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтирилар эди. Англия лендлордизми ўша пайтда инглиз дворянлари ҳар ҳандан усуллар билан (ғов тутиш, секуляризация ва шу сингари

[1] Ирландиянинг «Яшил орол» ёки «Зумрад орол» деган номи шундан келиб чиққан Қадимги Ирландия сагаларидаёқ Ирландия шундай деб аталарди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

усуллар билан) кенгайтирган ва Англиянинг ўзида тўла мулкига айлантирган ерларга қўшимча тарзда Ирландияни ўзининг иқтисодий базасига айлантирди

XVI аср — XVII асрнинг бошларида Англия-Россия муносабатлари. XVI асрда Англияда Рус давлати билан анчагина жонли иқтисодий муносабатлар ўрнатилган эди 1554 йилда Англия-Москва компаниясининг тузилиши Англия билан Россия ўртасида мунтазам савдо алоқалари ўрнатилишига олиб келди Россиядан инглизлар жуда кўп миқдорда зиғир пояси, каноп лоси, мол ёғи, мум, мис, мўйна, егоч ва шу сингариларни олиб кетар эдилар Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалигининг ана шу маҳсулотлари эвазига инглизлар Россияга мовут, галантерея товарлари, дори-дармон, қурол-яроқ, олтингугурт, селитра, қурғошин олиб келардилар Россиянинг жуда кўплаб арқонлари компаниялар воситачилигида инглиз флотини таъминлаш учун юбориб турилди Инглиз савдогарлари Москвадагина эмас, балки Ярославль, Вологда, Великий Устюг ва бошқа баъзи шаҳарларда ҳам яшардилар Ана шу шаҳарларнинг айримларида улар хом ашени қайта ишлаш ва бу маҳсулотни (арқон, паруснна ва шу сингарилар) Англияга жўнатиш учун саноат корхоналарини ташкил киплишарди Англия негоцнантлари Шарқий Ўрта Осне бозорларига бориш учун Россия давлати оркали Волга буйлаб ва ундан кейин Каспий денгизи бўйлаб узоқ саеҳат қилардилар Бирок инглиз савдогарлари ҳамда уларни қўллаб-қувватловчи Англия ҳукумати Россия давлатини узига хос савдо колонияси ҳисоблашга мойил бўлиб, бу ерда уларга Россиянинг бутун экспорти ва импорти устидан тўла монополия ўрнатишлари таъминланишини хоҳлардилар Компанияларнинг бундай снесати Россия ҳукуматининг кескин қаршилигига дуч келди Россия савдогарлари бу масала хусусида Россия ҳукуматига бир неча марта қаттиқ шикоят билан мурожаат қилишган эди 70-йилларнинг бошларидаёқ Иван Грозний инглизларнинг имтиёзларини анча қирқиб қўйди XVI асрнинг охирларида ва XVII асрнинг бошларида Борис Годунов даврида улар янада кўпроқ чеклаб қўйилди

Москва давлатининг марказлашган характери, рус савдогарларининг иқтисодий жиҳатдан анча ўсганлиги ва уларнинг алоҳида посадское сословиега (Ғарбдаги учинчи сословиенинг ташкил топишини эслатувчи) сословнега уюшуви Россиянинг халқаро савдо ва снесни муносабатларда етарли даражада мустақил миллий снесат ўтказишини таъминлади

Буржуа оппозициясининг бошланиши. Елизавета I нинг ички ва ташқи снесат соҳасида эришган ютуқлари туфайли ўсиб келаетган инглиз буржуа синфи назарида унинг обруси ғоят кўтарилди Парламент Елизавета ҳукуматидан субсидияни сира аямади Аммо Елизавета королнлик қилган даврдаек абсолютизм режимидан буржуазиянинг норози экаилигини кўрсатадиган баъзи аломатлар пайдо бўлиб қолди Хусусан, бу оппозиция

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

парламент аъзоларининг парламентдаги танқидий нутқларида акс этди 70- ва 80- йиллардаёқ парламент хукуматдан феодал-католик реакциясига қарши қатъийроқ курашсин ва Елизавета ўзига протестантлардан ворис белгилаcин, деб талаб қилди Парламент депутатлар учун шахс даҳлсизлиги ва сўз эркинлиги бўлишини, шунингдек, парламент сайловларига ҳукумат тамомила аралашмаслигини талаб қилди 1601 йилда парламент ҳар хил товарлар ишлаб чиқаришни айрим шахслар ёки компанияларнинг монополия қилиб олиши учун королева томонидан жорий этилган патент сотилишига қатъий қарши чиқди Газабга келган парламентни тинчитиш учун Елизаветанинг ўзи аралашиши ва бундан кейин бундай ишни қилмаслиги тўғрисида ваъда бериши лозим бўлиб қолди Парламент королеванинг черков сиёсатидан ҳам норози эди Англиканизмни унинг католицизмга яқинлиги учун танқид қилиб чиқишлар Елизавета I нинг деярли ҳамма парламентларида 60- йиллардан бошлабоқ эшитила бошлаган эди Буржуазия ва янги дворянларнинг бир қисми инглиз черковини кальвинизм руҳида чуқурроқ реформация қилишга мойил эди Аммо Елизавета епископаль англикан тузумидан ажралгиси келмасди, чунки бу тузум шароитида епископлар абсолютизмнинг энг итоатли қуроли бўлиб хизмат қилар эдилар

Пуританлар харакати. Диний-сиесий тус олган оппозицион кайфиятлар тобора кучайиб борди Усиб мустаҳкамланган буржуа синфининг абсолютизм сиесатидан норозолигини акс эттирувчи қулайроқ форма п у р и т а н и з м деб ном олган янги диний-черков оқими эди Даставвал пуританлар деб англикан черковининг тарафдорларини, яъни уларнинг бу черковни католицизм саркитларидан «тозалаш» учун кўпроқ курашиб келган қисмини атардилар (пуританлар сўзининг ўзи латинча «purus», яъни «тоза» деган сўздан келиб чиққан) «Пуритан» номи Англияда дастлаб XVI асрнинг 60- йилларида пайдо булди 70- ва 80- йилларда пуританларнинг сони жуда кўпайиб кетди Пуританларга кальвинизм идеологияси тобора кўпроқ таъсир кўрсата борди Уларнинг кўплари қитъага боришиб, Женева, Германиянинг Рейн соҳили ва Нидерландия кальвинчилари билан алоқада бўлишган эди

Вақт ўтиши билан пуританлар ҳукмрон англикан черковидан тамомила ажралиб чиқиб, бошида сайланиб қўйилган старшина (пресвитер)лари бўлган алоҳида черков жамоаларини туза бошладилар Пуритан черков жамоалари черков ишларида янги мулкдор синфларга тўла мустақиллик бердилар Шундай қилиб, инглиз буржуазияси ва янги инглиз дворянлари дин соҳасида ўзларини озод қилишга киришдилар ва шу билан кейинчалик умуман бутун феодал-абсолют тузумига қарши курашга ўтишни назарда тутдилар XVI асрнинг охирларидаёқ инглиз пуританлари орасида аниқ кўриниб турган икки оқим пайдо бўлди унинг бири — энг ирик буржуазия ва йирик дворянлар вакил-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларини ўз ичига олган анча ўнг йўл тутган пресвитериан оқими, ва иккинчиси — асосан майда буржуазия, жентри ва деҳқонлар орасидан ўзига тарафдорлар топган, анча сўл йўл тутган индепендент оқим эди Елизавета ҳукумати пуританларга ғоят душманлик назари билан қарарди Пуританлар ҳам католиклар сингари таъқиб қилинарди Католиклар сингари уларни ҳам турмаларга қамар, мамлакатдан хайдаб чиқарар ва уларга турли штрафлар солар эдилар Аммо, пуританларнинг сони ортиб бораверди, бу эса буржуа синфларининг абсолютизм билан алокани узишга тобора жиддийроқ тайёрланаётганлигидан далолат берарди

Елизавета I подшолик қилишининг тугаши. Стюартлар династияси ҳукмронлигининг бошланиши. Елизавета I Тюдор қирқ 45 йил подшолик қилиб, 1603 йил 24 мартда вафот этди У Тюдорлар династиясининг охирги вакиласи эди Бу династия даврида инглизларнинг капиталистик тараққиети жуда катта муваффакиятларга эришди

Елизавета вафотидан сал илгари Шотландия қироли Яков VI ни (у қатл этилган Мария Стюартнинг ўғли эди) ўз вориси килиб тайинлади Яков учун бу — кутилмаган воқеа эмасди, Елизаветанинг министрлари аллақачондан бериқ Шотландия қироли билан махфий хат езишиб, унинг инглиз тахтига ҳуқуқини тасдиклашар ҳамда «икки миллатни бирлаштириш»— Англия билан Шотландияни умумий бир корольликка бирлаштиришнинг конкрет шартларини ишлаб чиқишган эди Аммо янги династияга ўз подшолигини мураккаб шароитларда бошлашга тўғри келди Англияда буржуазия революцияси учун шарт-шароит вужудга кела бошлаган эди Мустаҳкамланиб ва синфга айланиб олган инглиз буржуазияси ҳамда унинг иттифоқчиси бўлмиш янги дворянлар ҳокимиятни ўз қўлларига олиб, улар учун ортиқча ва зарарли бўлган монархия формасига барҳам беришга интилаетган эдилар Тюдорлар давридаёқ шакллана бошлаган парламент оппозицияси Стюартлар даврида айниқса зўр ғанрат билан ҳаракат қилди[1].

XVI асрда инглиз маданияти. XVI аср Англия тарихида капитализмнинг тугилиш асри бўлиш билан бирга, айни вақтда инглиз миллати шаклланишининг давом этиши ва инглиз маданиятининг ғоят гуллаган даври ҳам эди XVI асрда инглиз адабиети билан инглиз театри ғоят гуллаб-яшнади Илк инглиз гуманизми адабиетининг энг ерқин намояндаси машҳур Томас Мордир (1478—1535) Мор узининг «Утопия» номли (1516 йил) классик асарида аввало Англиядаги дастлабки жамғарилиш даврининг социал зиддиятларини анализ қилиб берди, бу билан Ғарбий Европа утопик социализми оқимига асос солди ва бу оқим бундан

[1] Стюартлар янги династияси даврида буржуа дворянлар оппозициясининг (1603 йилдан бошлаб) бундан буенги ўсиши одатда «XVII асрда инглиз буржуа революцияси» темасида ўрганилади Янги замон тарихи ана шу тема билан бошланади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

кейинги асрларда ривожлана бориб, илмий социализм элементларини тайерлаб берди Эразм Роттердамскийнинг «Бетамизлик мадҳияси» деган асари каби Морнинг «Утопия»си ҳам гуманистик адабиетнинг энг машҳур ва энг кўп тарқалган едгорликларидандир «Утопия» ҳам асли латин тилида езилган бўлиб кейинчалик Европанинг хамма тилларига таржима қилинган ва дуне адабиетининг ҳамма баҳраманд бўлган асарларидандир

XVI асрнинг иккинчи ярмида, Елизавета даврида королева ва саройдаги бир қанча катта дворянлар ҳомийлик қилган инглиз театри катта ривож топди Шу билан бирга театр Лондондаги кенг халқ оммасининг севикли томошаси эди Халқнинг театрга муносабати драматург ва актерларни ўз бадиий образларини муайян халқ-демократик руҳидаги услубда яратиш учун ҳаракат қилишга мажбур этди Вильям Шекспир (1564—1616) жаҳонда шуҳрат қозонган буюк инглиз драматурги эди Қисман тарихий ва қисман ўз замонасининг маиший темаларида езилган ўнларча драма, трагедия ва комедияларнинг автори бўлган Шекспир ўз асарларида феодализмдан капитализмга ўтиш давридаги Англияни хийла тўла тасвир этиб берди Шекспирнинг пьесаларидаги қаҳрамонлар — Уйғониш даврининг қаҳрамонлик характерига эга бўлган ғоят эҳтиросли кишилардир Шу билан бирга улар жуда реалистик руҳда талқин этилган бўлиб, оддий кишилар тақдирига хайрихоҳлик билдирилади Шоир оддий кишиларнинг донолигини кўпинча саройдаги олифталарнинг енгилтаклигига ва бемаънилигига қарама-қарши қилиб қўяди Шекспирнинг энг яхши пьесалари «Гамлет», «Отелло», «Ромео ва Жульетта», «Король Лир» ва бошқалар бутун дунедаги театрларнинг репертуарида маҳкам ўрин олган Биз уларни совет саҳнасида ҳам тез-тез учратиб турамиз Шекспирнинг адабий меросида тарихий характердаги драмалар («Тарихий хроникалар») алоҳида аҳамиятга эга «Ричард II», «Генрих IV», «Генрих V», «Генрих VI» ва «Ричард III» деб аталувчи бу драмаларнинг сюжети асосан Оқ атир гул ва Қизил атир гул урушлари тарихидан олинган Шекспир бу драмаларда марказий ҳокимиятнинг феодал анархиясига карши шиддатли кураши ҳамда четдан бўладиган ҳужум хавфи шароитида ўтган Англиянинг сиесий бирлашуви процессини акс эттирган

XVI асрдаги яна бир атоқли драматург Кристофер Марло (1564—1593) бўлиб, бир қанча йирик трагедиялар— «Темурланг», «Фауст», «Король Эдуард» ва «Париж қирғини» (яни «Варфоломей кечаси») унинг қаламига мансубдир Марло ҳақли равишда Шекспирнинг энг ажойиб ўтмишдошларидан бири ҳисобланади Марло унга драматик шеърнинг формаси (машҳур «оқ» шеър) биланоқ катта таъсир кўрсатди

Ешроқ авлод шоир-драматурглар орасида Бен Жонсон (1578—1637) алоҳида урин тутади Кўп комедиялар езган Бен Жонсон Шекспирга қарама-қарши ўлароқ ўз ижодиетида XVI

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

аср охири ва XVII аср бошларида ўсиб келаетган буржуа оппозициясининг антифеодал ва антиабсолют кайфиятини анча кескин акс эттирган эди. Унинг бекорчи сарой аҳлларини, хонавайрон бўлиб бораетган маншатпараст дворянларни, қоролликдаги судьялар ва амалдорларнинг порахўрлиги ва узбошимчалигини ёрқин снесий-сатирик характерда тасвирлаб езган асарлари XVII аср ўрталаридаги инглиз буржуа революцияси даврининг публицистикасига тайергарликдан иборат эди.

XVI асрнинг охирги ўн йилликлари ва XVII асрнинг биринчи ярмида машҳур инглиз файласуфи Ф р е н с и с Б э к о н (1561—1626) уз асарларини яратди. У «Янги органон» (1620 йил) деган ажойиб фалсафий асарнинг авторидир. Бэкон бу асарда фанларни янгидан классификация қилиб, огирлик марказини табиият фанларига йўналтирган эди. Бэкон ўрта аср схоластикасининг эътиқодли душмани эди. У таргиб қилган индуктив билиш методи фактларни умумлаштирган ҳолда ўрганишга асосланган бўлиб, Европада шу давргача фан ривожланишининг бевосита натижаси эди ва ўз томонидан табиатнинг янада юксалишига ҳамда янги дунеқарашнинг шаклланишига ердам берди.

Бэкон Томас Морнинг «Утопия»сидан кейинги утопик асар «Янги Атлантида»нинг ҳам авторидир. Бу асар автор умрининг охирида езилган ва унинг вафотидан кейин эълон қилинган. «Атлантида» асарида Бэкон фан билан ишлаб чиқаришнинг алоқаси ҳақида ўзининг эзгу ғоясини намойиш қилди. «Атлантида»нинг юксак саноат техника даражаси Бэкон утопиясининг асосий хусусиятини ташкил қилади.

XLVI БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ФРАНЦИЯ

XVI АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ФРАНЦИЯ

XVI асрда Францияниинг иқтисодий тараққиёти. XVI асрда Франция Ғарбий Европада марказлашган энг йирик давлат эди. У иқтисодий тараққиётида анча катта муваффақиятларга эришди. Франция иқтисодий жиҳатдан Испанияга, ички Германия, Жанубий Италия ва Скандинавия мамлакатларига караганда кўпроқ ривож топган мамлакат эди. Француз саноатининг баъзи тармоқлари энди цех ҳунари рамкасидан чиқиб, марказлаштирилган ҳамда тарқоқ мануфактуралар формасида ривожлана бошлаган эди. Аниқса Пуату вилояти ва Пикардиядаги мовут ишлаб чиқариш, Бретань, Мэн ва Нормандиядаги каламенка ва полотно ишлаб чиқариш, Тур, Лион, Орлеан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ва бошқа жойлардаги шойи тўқиш — мануфактураниинг ана шундай формалари ривожланиб бораетган саноат тармоқлари эди. Ўша вақтлардаеқ Парижнинг атторлик (парфюмерия) ва заргарлик молларининг донғи ҳамма еққа тарқалган эди Италиядан ўрганиб олиб ўзлаштирилган гилам (гобелен) тўқиш, кўзгусозлик, ойнасозлик, чинни ишлаш мануфактуратари каби янги мануфактуралар ҳам муваффакият билан ривожланиб бормокда эди

Француз босмахоналарида (Этьен фирмаси ва бошкаларда) босилган китоблар Франциянинг ўзидагина эмас, балки Европанинг бошқа мамлакатларига ҳам тарқалар эди Француз лар ясаган замбараклар XV асрдаеқ бутун Европадаги энг яхши тўплар деб ҳисобланар эди

Франция илгаригидек Ўрта денгиз орқали қизғин савдо-сотиқ ишлари олиб борарди Марсель мамлакатнинг энг катта порти булиб қолган эди Аммо шу билан бирга Атлантика океани билан боғланган гарбий ва шимолий портларнинг ҳам аҳамияти ошиб бормоқда эди Бордо, Ларошель, Нант, Гавр, Дьепп шаҳарлари ҳам катта портларга айланиб бормоқда эди Лион шаҳрида олиб бориладиган савдо-сотик ишлари халқаро аҳамиятга эга бўлиш билан бирга, бу шаҳар ғоят катта пул бозори ҳам эди. Лион биржаси Антверпен билан рақобат қиларди

Аммо шундай бўлса ҳам, Франция иқтисодини жиҳатдан Англия билан Нидерландияга қараганда секинроқ ривожланмоқда эди Франциянинг мануфактуралари мазкур икки мамлакат мануфактуралари каби кенг (миллий) тус олмаган эди Аҳолининг кўпчилиги қишлоқ хўжалиги билан шуғулланар эди Шу билан бирга француз қишлоқлари ўзининг типик феодал киефасини сақлаб келмоқда эди Францияда XVI асрда ҳам ишлаб чиқаришдаги феодал усулнинг традицион муносабатларида бузилиш ҳали бошланмаган эди деса бўлади, ҳолбуки Англияда бундай муносабатларнинг бузилиб бораетганлигини юқорида кўриб ўтган эдик

XVI асрдаги француз қишлоғининг тузуми. XVI аср Францияда серваж формасидаги шахсий-крепостнонлик муносабатлари камдан-кам учрайдиган бўлиб қолган эди Деҳқонларнинг жуда кўпчилиги чиншевиклардан, яъни мерос ерларга эгалик қилувчилардан иборат эди, улар умуман олганда одат ҳуқуқига мувофиқ, ерга эгалик қилувчи инглиз деҳқонларига (копиго ть-дерларга) ўхшарди Деҳқонлар тўлайдиган ценз, яъни пул рентаси доим бир тарзда, бир меъерда бўлар эди Француз дворянлари инглиз дворянларидан шу билан фарқ қиларлики, уларнинг деҳқонлар қўлидаги ерларни тортиб олишлари учун бирон муҳим баҳона йўқ эди, чунки Францияда йирик-товар қишлоқ хўжалигини ташкил этишни тақозо қилувчи ички ҳам ташқи ҳам сабаблар йўқ эди Шундай қилиб, француз деҳқони ерсиз қолиш хавфи остида эмас эди Бу жиҳатдан француз деҳқонининг аҳволи бироцари инглиз деҳқонининг аҳволидан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

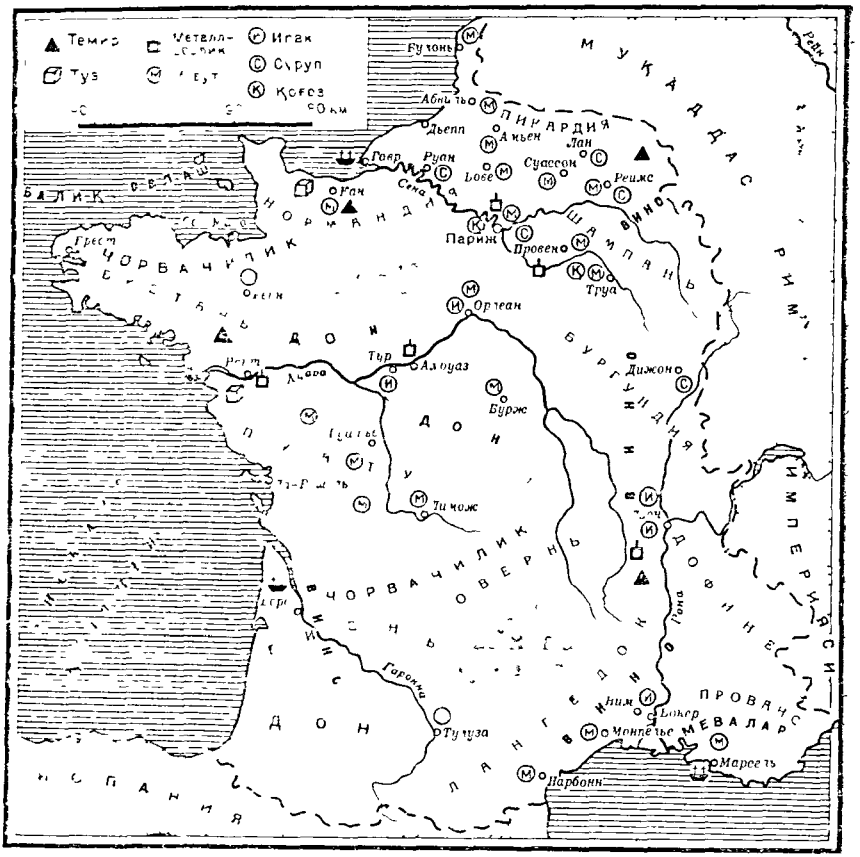

XVI асрдаги Франциянинг иқтисодий картаси

дурустроқ эди Аммо француз деҳқонининг бошқа мушкулликлари бор эди.

Аввало, Францияда қишлоқ хўжалиги техникасининг умумий даражаси жуда паст эди Майда деҳқонлар ерни ишлаш усулларини такомиллаштиришда ҳеч қандай янгилик киргизолмас эдилар Экинларнинг ҳосили аввалгидек жуда паст эди. Аммо феодаллар деҳқонлардан жуда кўп солиқлар оларди. Одатда, Франциядаги чинш (ценз) Англиянинг «одат»даги рентасидан кўп бўларди Француз деҳқони ўз сеньорларига чиншдан ташқари яна қўшимча ҳар хил катта ва кичик тўловлар беришга мажбур эди Сўнгра, француз деҳқони давлатга ҳам катта-катта солиқлар тўларди Деҳқонлардан олинадиган солиқлар марказлашган Франциянинг жуда тез ўсиб кетган давлат идораларини таъминлаб турувчи асосий манба

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

эди Король саройи, бюрократия, армия ва черков ғоят кўп маблағ талаб этарди Давлат олган солиқларининг бир қисми кейинчалик ҳар хил пенсиялар, ҳадьялар ва ҳоказолар тарзида яна ўша дворянларга келиб тушарди Француз деҳқони помешчикларга феодал рентасини аслда икки марта тўларди бир марта чинш тариқасида ва у билан боғлиқ бўлган ҳар хил тўловлар шаклида ўзининг маҳаллий ер эгаси-сеньорига тўлар, иккинчи марта эса давлат солиқлари тариқасида умуман бутун феодаллар синфига (ўзига хос марказлашган феодал рентаси қилиб) тўлар эди Католик черкови фойдасига ушур (десятина) ҳам сақланиб қолган эди Бироқ француз деҳқони булардан бошқа яна бир «ценз» тўлашга мажбур эди Француз деҳқонларининг жуда кўпчилиги судхўрлардан қарздор бўлиб қолган эди Ўрта асрлар Франциясида деҳконлар катта тўлов бериб озод бўлган эдилар, ана шу шарт билан озод бўлиш ўша вақтдаек дехконларни қарзга ботириб қўйган эди Кейинчалик Юз йиллик уруш давридаги хонавайронлик натижасида деҳқонларнинг судхўрларга қарамлиги яна кучайиб кетди Ниҳоят, бу қарамлик давлат солиқларининг тинмай ошиб борганлиги туфайли янада кучайиб, мустаҳкамланиб кетди Бундай шароитда француз деҳқонининг қарздан қутулишига ҳеч қандай имконият йўқ эди Оқибат натижада судхўр ўзига тегишли процентларни деҳқоннинг ери устига қўйиб, уни абадий қарздор қилар эди Шундай қилиб, деҳқон ер учун аслда яна бир рента тўлашга мажбур эди, бу рента эса судхўрга тўланар эди Бу рентанинг ценздан ташқари тўлов еки қонунлаштирилган рента деган махсус номи бор эди

Француз абсолютизми ва унинг социал табиати. Ишлаб чиқаришнинг феодал усули ва имтиезли феодал-дворянлар сословиеси асосан ҳукмронлик қилувчи, аммо шунингдек анча даражада саноат ривожланишига эришилган ва кенг миллий бозор вужудга келтирилаетган, снесий марказлаштириш қадимий ва мустаҳкам традицияга эга бўлган аграр мамлакат — Францияда снесий тузум XVI—XVII асрларда энг ривожланган классик абсолютизм формасини олди Мамлакатда юқори имтиезли сословие бўлган феодал дворянлар синфи француз самодержавиесининг асосий социал базаси эди Илк вақтлардан буен король ҳокимияти билан маҳкам боғланиб турган католик черкови француз королларига катта ердам кўрсатарди Ташкил топаетган буржуазия ҳам, юқорида кўрганимиздек, ўз замонида король ҳокимиятининг ишончли иттифоқчиси бўлиб келган эди Ўрта асрлардаги француз коммуналарининг тарихи бунга яққол далилдир Лекин кейинроқ ҳам буржуазия король ҳокимиятига муҳтож эди Буржуазиянинг марказлашган феодал давлат билан боғланишининг янги муҳим формаси давлатнинг молиявий ишларидан буржуазиянинг манфаатдорлиги эди. Давлат харажатлари (айниқса урушлар муносабати билан) ортиб борган сари давлат буржуазиядан кўп-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

роқ қарз оларди. Буржуазия билан давлат ўжалиги ўртасидаги алоқанинг яна бир формаси — откуп (ижарахўрлик) системаси эди. Деярли ҳамма билвосита солиқларни тўплаш молиячи-капиталистларга топшириларди, улар эса аҳолидан солиқ пулларини ўз агентларининг ердами билан ўзлари ундириб олар ва бунда давлатга ижарахўрларнинг одатда «ортдан» тўлаган пуллари суммасидан анча кўпроқ қилиб ундириб олар эдилар. Францияда откуп системаси дастлабки капитал жамғарилишининг ўзига хос формаси эди. Бунинг устига буржуазия феодаллар давлати аппаратидан яна ўзига хос бир тарзда ҳам фойдаланарди. Ўрта асрлар охиридан бошлаб, Францияда давлат мансабларини пулга сотиш ва сотиб олиш тартиби маҳкам ўрнашиб қолган эди. Буржуазия бунга фойда келтирувчи савдо муомаласининг бир хили деб қарарди. Мансабни сотиб олиш учун сарф қилинган капитал кейинчалик, буржуа амалдорларга юмуши тушиб турадиган халқ оммасидан келадиган даромад хисобига ортиғи билан мансаб эгасига қайтиб келиши шарт эди. Судлардаги хар хил мансаблар айниқса кўп даромад келтирарди.

Ирик француз буржуазиясининг кўпчилиги ўз манфаатлари жиҳатидан абсолютизм билан чамбарчас боғланган эди ва хонавайрон бўлган дворянларнинг мол-мулкларигина эмас, балки уларнинг титуллари ва унвонларини ҳам эгаллаб олиб, секин-аста дворянлашмоқда эди. Майда буржуазияга келганда, унинг ўзи давлатнинг оғир молиявий зулми дастидан азобланмоқда эди. Деҳқонлар билан бирга шаҳар майда буржуазиясининг ҳам давлат солиқлари туфайли тинкаси қуримоқда эди. Молиячи бойлар ва уларнинг бир тўда агентлари бўлган солиқ тўпловчиларга шаҳарлардаги меҳнаткашлар оммаси ҳам, худди кишлоқ меҳнаткашлар оммаси сингари жуда нафрат билан қарарди. Солиқ тўплаш муносабати билан кўтарилиб турган қўзголонлар XVI ва XVII асрлардаги француз шаҳарлари ва француз вилоятлари тарихида энг муҳим ижтимоий-снесий ҳодисалардан биридир.

Франциск I даврида абсолютизмнинг муваффақиятлари. Король Франциск I даврида (1515—1547) король ҳокимияти гоят зур қудратга эга бўлган эди. Франциск I (Франсуа I) даставвал черковни тамомила ўзига бўйсундирди. Папа Лев X билан Болонда тузилган конкордатга кўра, француз короли барча француз епископларини вазифаларга ўзи тайинлайдиган бўлди. Шу билан бирга папа француз черковидан келадиган даромадларнинг кўпчилик қисмини королнинг ўзи олиши учун ҳуқуқ берди.

Сўнгра, Франциск I Бош штатларни мутлақо чақирмай қўйди. Гарчи у узоқ вақт короллик қилган ва унинг даврида доим урушлар бўлиб, одатда бундай вазиятда француз королари штатларни чақиришга мажбур бўлган бўлсалар ҳам, Франциск I даврида Бош штатлар бир марта ҳам чақирилма-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ди. Франциск I қонун чиқарувчи ҳокимият танҳо ўз қўлимда бўлиши лозим, деб билар ва бу ҳокимиятни вакиллар ниғоҳ билан ўртоқлашишни сира истамас эди Унинг юристлари ҳалойиқ олдида очиқдан-очиқ король ҳокимиятини ҳеч ким ва ҳеч нарса чеклаб қўелмайди, деб эълон қилардилар. 1527 йилда Париж парламентининг президенти мажлисда ҳозир бўлган королга мурожаат қилиб «Сиз қонундан юқори турасиз, сизни қонунлар ва ордонанслар ҳеч нарсага мажбур этолмайди ва умуман сизни бирон-бир нарсага мажбур қила оладиган ҳокимиятнинг ўзи йўқ» деган эди.

Дуруст, Бош Париж штатлари бўлмаганлигидан, парламент король эдикт (фармон)ларини рўйхатга олиш ҳуқуқига асосланиб, король ҳокимиятини чекловчи орган бўлиб олишга уриниб кўрган эди Аммо у бунга муяссар бўлолмади Франциск I фақат олий суд палатаси сифатида парламентга тааллукли бўлган суд ишларидан ташқари, давлатнинг бошқа ишларига унинг аралашишини ман қилди.

Король давлат бошқармасининг майда-чуйдаларига ҳам шахсан ўзи аралашарди Бутун марказий бошқарма иши король кенгаши қўлида эди. Бу кенгаш турли номдаги бўлимларга Катта ва Кичик кенгашлар (Кичик кенгаш одатда король иштирокида бўларди), Молия кенгаши, Хат алоқалари кенгаши, Сиесий ёки Давлат кенгаши (бу кенгаш ташқи ишлар билан шугулланарди) ва бошқаларга бўлинган эди Бу бўлимлар умуман марказий органлар бўлиб, кейинчалик пайдо бўлган бош министрликлар. ички ишлар, молия, юстиция,ташқи ишлар ва ҳоказо министрликларга мос келарди

Итальян урушлари. Ўзининг ўтмишдошлари король Карл VIII ва Людовик XII га ўхшаб, Франциск I ҳам итальян урушларини давом эттирди. У Карл V Габсбург билан тўрт марта 1521—1525, 1527—1529, 1536—1538 ва 1542—1544 йилларда уруш қилди. Франциск I урушларда айрим муваффақиятларга эришган ва дипломатия соҳасида катта истеъдод эгаси бўлиб, Габсбургларга қарши курашда ўзига жуда кўп (шу жумладан турк султонини ҳам) иттифоқчи қилиб олган бўлса-да, Италиядаги урушлар француз феодаллари учун муваффақиятсиз тугаган эди. 1525 йилда Павия еннидаги жангда мағлубиятга учраганида Франциск I ҳатто ўзининг қудратли душмани қўлига асир бўлиб ҳам тушиб қолган эди Сўнгги уруш вақтида Карл V Франция территориясига бостириб кириб, Парижга ҳужум бошлади Аммо аҳоли оммаси, хусусан деҳқонлар босқинчиларга жуда қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Герман протестанс князларининг императорга қарши қўзғолон кўтаришига тайерланаетганликларидан хабардор бўлиб қолган Карл V Францияда уруш ҳаракатларини давом эттиришдан воз кечишга мажбур бўлди У Франциск I билан сулҳ тузди, 1544 йилги (Крепи шаҳрида тузилган) шартномага биноан хар иккала томон урушиб олган ерларидан воз кечди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Франциск I ўлгандан кейин унинг вориси Генрих II даврида (1547—1559) итальян урушлари яна бошланиб кетди. Бу урушлар 1559 йилда Като-Камбрези шаҳрида тузилган сулҳ билан тугади. Бу сулҳ битимига мувофиқ Генрих II Италиядан тамомила воз кечди. Аммо Филипп II Испанский ҳам ўз томонидан муҳим бир масалада ён берди. Франция Мец, Туль ва Верден шаҳарлари билан бирликда Лотарингияга (юқори Лотарингия деб аталган ерларга) эга бўлиб колди. Бу билан Франция давлати ўзининг хамма ерларини тамомила бирлаштириб, деярли ҳозирги чегараларигача бўлган ерларга эга бўлди[1].

Франциядаги Уйғониш. Италияга қилинган юришларнинг оқибатларидан бири шу бўлдики, француз жамияти ўша замон Европасида энг гўзал ва нафис маданият бўлган итальян маданиятини ўзлаштириб олди. Италияга бориб келган француз дворянлари итальянларнинг расм-одатлари, одоб-қоидалари ва кийимларини ўзлаштириб олдилар. Францияда жуда кўп кишилар итальян илм-фани, санъати ва адабиётини севиб, унга тақлид қила бошладилар. Король саройи Уйғониш давр янги маданиятининг асосий маркази бўлиб қолди. Королнинг Париждаги ғоят гўзал Лувр саройи итальян архитектураси услубида қурилди, худди шу услубда шаҳар ташқарисида бир қанча қасрлар ҳам солинди. Королнинг синглиси — малика Маргарита Наваррская истеъдодли шоира бўлиб, бир қанча гуманист адиблар, шоирлар ва рассомларни ўз атрофига тўплаган эди. Германиядаги сингари, Францияда ҳам антик авторларнинг ижодларини зўр бериб ўргана бошладилар. Атоқли филолог Гиом Бюде (1460—1540) қадимги грек тилини ғоят яхши билиши билан машҳур эди. Уни машҳур немис гуманист филологига ўхшатиб «французларнинг Рейхлини» деб атардилар. Жак Лефевр д' Этапль (1455—1537) атоқли гуманист, файласуф, географ ва математик бўлиб, унинг номи ҳам французлар реформациясининг бошланиши билан боғлиқдир. Схоластик традицияларга маҳкам епишиб олган эски Париж университети (Сорбонна)га қарама-карши ўлароқ, янги ташкил топган Француз коллежи гуманизмнинг илмий маркази бўлиб қолган эди, бу коллеж ўзига хос гуманистик академия эди. Жаҳонга донғи кетган Франсуа Рабле (1494—1553) француз гуманизмининг энг катта намояндаси эди. Буюк француз сатирги Рабле езган «Гаргантюа ва Пантагрюэль» деган роман феодаллар жамиятининг шармандасини чиқарган, ўткир фикрлар ва аччиқ киноялар тўлиб-тошган ғоят зур ва кучли сатирик асардир. Рабле бу асарида халқ яратган содда романлар формасидан фойдаланиб, феодалларни бесунақай,

[1] Като-Камбрезин шартномасига бу шартнома тузилишидан аввал Франция билан уруш холатида бўлган Англия ҳам иштирок этган эди. Франция 1559 йилги шартномага биноан Кале шаҳрини қайтариб олишга эришди. Бу шаҳар Юз йиллик уруш вақтидан (1347 йилдан бери) инглизлар қўлида эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

еб туймас, ичкиликбоз, жанжалкаш кишилар қилиб, олий ва фаросатли мотивлардан мутлақо маҳрум хайвонлардек ҳаст кечирадиган кишилар қилиб кўрсатади

Шу билан бирга, Рабле ўз романида, гуманистик илм-маърифат ва тарбия учун курашчи, табиат ва кишини ўрганадиган янги фанни жорий қилувчи ташаббускор, схоластиканинг душмани сифатида майдонга чиқди, у схоластикани инсониятдан еруғликни вақтинча тўсиб турувчи «готик ва варварлар тумани» деб атаган эди

Францияда реформация Францияда реформация ҳам гуманистлар доирасида бошланди Лефевр д' Этапль 1512 йилдаёқ «Апостол Павелнинг мактублари» ҳақида деган китоби билан мандонга чиққан эди У ўзининг бу китобида Лютерга ўхшаб, «нажот йўли — диндир» деган ғояни илгари сурган эди Лефевр 20-йилларда таврот (библия)ни француз тилига таржима қила бошлаган эди Аммо Лефевр реформацияни тайёрлаб берган бўлса-да, протестант бўлмаган эди У ҳаётининг охиригача расман католик бўлиб қолаверди Лефеврнинг шогирди ва Мо шаҳарчасининг епископи Брисонэ устозидан анча ўтиб кетиб, Мо шаҳрида Францияда биринчи протестантлар жамоасини тузди, лекин бу жамоа кенг ейила олмади Францияга Лютернинг кўпгина издошлари кўчиб келиши муносабати билан бу мамлакатга Лютер ғояларининг киритилиши протестантизмнинг ейилишига кўпрок таъсир кўрсатди Аввал бошда Кальвиннинг ўзи ҳам Лютернинг издоши эди, у фақат кейин, 30-йилларга келиб, бу таълимотни чуқурлаштирди ва радикаллаштирди Аммо Францияда янги протестантлик динининг социал негизи кенг эмас эди Мамлакатнинг шимолидаги шу жумладан, Парижнинг йирик буржуазияси ҳам католик динига маҳкам епишиб олган эди, чунки король сингари католицизм ҳам Франциядаги миллий бирликнинг символи эди Францияда католик черкови Германиядаги сингари папага тобе эмас эди Бу черков тамомила королга бўйсунарди Францияда деҳқонлар католицизмга жуда берилган эди Бунга сабаб француз аграр муносабатлари консерватив характерда бўлганлиги ва бу вақтларда Франция қишлоқларида ижтимоий зиддиятлар Германия билан Англиядаги сингари жуда кескин тусга кирмаганлигидир Ниҳоят, француз дворянлари ҳам аввал бошда реформация билан у қадар қизиқмаган эдилар Француз дворянларининг энг актив қисми Италиядаги урушлар билан банд эди

Франциск I бир оз вақт мамлакатда реформацион ғояларнинг ейилишига чидаб, индамай келди, чунки у Карл V га қарши олиб бораётган курашида герман протестант князларидан мадад олиб турар эди Аммо 30-йил ўрталарида король ҳукумати «еретиклар»ни жуда қаттиқ таъқиб қила бошлади 1535 йилда лютеранлардан 35 киши ўтда куйдирилди ва 300 киши қамоққа олинди 1540 йилда Францияда инквизиция жорий қилинди Ейилиб бораётган кальвинизм маъмурларни айниқса

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

катта ташвишга солиб қўйди. Генрих II даврида, янги қироличнинг мамлакатни идора қила бошлаган биринчи йилдаёқ кальвинистларни жазолаш учун фавқулоддда трибунал тузилди. Янги суд дабдабали ном билан «Ўтли палата» деб аталди.

1547 йилдан то 1550 йилгача утган уч йил мобайнида «Ўтли палата» 500 тача ҳукм чиқарди, бундан 60 таси ўлим жазоси тўғрисидаги ҳукм эди.

Лекин шунга қарамасдан Францияда реформация ривожлана борди. Гарчи деҳқонлар «ересь»га бепарво муносабатда бўлиб, буржуазиянинг юқори катлами ва саройга яқин дворянлар эски католик черковини бор кучлари билан ҳимоя қилган бўлсалар-да, шаҳарларда кальвинизмга тарафдор бўлганлар анчагина топилар эди. Жанубий ва гарби-жанубий шаҳарлар, собиқ альбигойчилар ҳаракатининг марказлари кальвинизмга айниқса мойил эдилар. Кальвинистлар, яъни — Францияда уларни атаганларича — гугенотлар[1] Франциянинг жанубида 30- ва 40-йилларда айниқса кўпайиб кетишди. Айни замонда жанубий француз дворянлари ҳам зўр бериб кальвинизмга қўшила бошладилар. Буларнинг кўпчилиги Франциянинг жануби ва жанубий-гарбий қисмидаги ўрта ва майда дворянлар эдилар. Маҳаллий шаҳарлар билан боғлиқ бўлган, тор провинциал кайфиятдаги ва қисман ҳали патриархал шароитдан чиқмаган шу дворянлар кальвинизмни ўзларининг «соф дини» деб билар, марказлашган католицизм идеологиясига қарама-қарши ўлароқ, идеологик жихатдан ўзларининг маҳаллий партикуляризмини акс эттирувчи дин деб биларди, чунки улар католик динини король ва Париж дини деб, XVI асрда ҳам жанубликлар учун ёт бўлиб қола берган Шимолий Франция дини деб биларди.

Аммо вақт ўтиши билан снесий мулоҳазаларга кўра, жанубдагина эмас, балки Франциянинг бошқа областларидаги йирик феодал аристократлар ҳам гугенотларга қўшилдилар. Чунки гугенотларнинг черков ташкилоти ҳамда гугенот дворянлар билан шаҳарликлар оммаси король ҳокимиятига қарши курашда протестантлар учун кучли дастак бўлиши мумкин эди.

ГУГЕНОТЛАР УРУШИ

XVI аср ўрталарида француз монархиясининг кризиси. 50—60-йилларда француз монархияси оғир кризисни бошидан кечирмоқда эди. Итальян урушлари муваффақиятсизлик билан тугади. Француз феодалларининг ҳарбий ўлжалар оламиз, Италияда ер ва мансабларга эга бўламиз деб кутган умидлари пучга чиқди. Дворянлар, шу жумладан уларнинг юқори қатлами бўлган аристократия ҳам, бу муваффақиятсизликдан жуда

[1] «Гугенотлар» деган сўз — Женевада реформация тарафдорларини билдирадиган немис сўзи (Eidgenossen ёки Eidgenost)нинг бузиб айтилганидир.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ғазабга келиб, бунинг учун король билан саройни айблади. Урушдан кейин аристократ дворянларнинг иқтисодий аҳволи жуда ёмонлашиб, хонавайронликка яқинлашиб қолди. Аристократиянинг харажати доим кўпая борганлигидан, уларнинг ерidan келадиган даромади бу харажатларни қоплай олмайдиган бўлиб қолди. Бошланиб кетган нархлар революцияси умуман француз дворянлари аҳволига оғир таъсир кўрсатди. Бу дворянлар деҳқонлардан традицион белгиланган шаклда пул тўловлари олардилар. Черков ерларини секуляризация қилиш масаласи эндиликда дворянлар учун актуал масала бўлиб қолди. Дворянлар сиесий соҳада ҳам марказий ҳокимиятнинг ен беришига эришмоқ учун гугенотларнинг ташкилотлари ва гугенотлар ҳаракатидан дарҳол фойдаланиш пайига тушдилар. Генрих II ворисларининг заиф бўлганлиги феодаллар оппозициясининг уларга қарши чиқишини осонлаштирди.

Францияда шу тарзда узоқ давом этган ўзаро уруш бошланиб кетди. Гугенотлар уруши (Франциядаги кальвинистлар номидан (еки граждanлар уруши (Les Gulrres Civiles), деган ном билан машҳур бўлган бу уруш ҳаммаси бўлиб ўттиз нилдан кўпроқ давом этиб, Францияниng шундан кейинги тарихига ғоят катта таъсир кўрсатди.

Кейинги Валуалар. 60- йиллар бошида гугенотлар ва католиклар. Генрих II дан кейин кетма-кет унинг уч ўғли Франциск II (1559—1560), Карл IX (1560—1574) ва Генрих III (1574—1589) короллик қилди. Улар кам қобилиятли ҳукмронлар эди, баъзи ҳолларда эса, ҳатто балоғатга етмасданоқ мамлакатни идора қила бошлаб, саройдаги ҳар хил феодал гуруҳларининг фитна-найранглари учун осонгина қурол бўлиб қолардилар. Франциск II даврида саройда лотарингиялик феодал Гизлар оиласи етакчилик қилди. 10 ешда короллик қила бошлаган Карл IX вақтида эса унинг онаси — келиб чиқиши жиҳатидан итальян бўлган Екатерина Медичи королликда регентлик қилган эди. У ўз фаворитлари билан бирликда ҳокимиятни бошқариб турди. 60-йиллар бошида энг йирик феодаллар иккита диний-сиесий группага айниқса кескин бўлиниб кетдилар. Феодалларнинг бир қисми Гизлар бошчилигидаги католицизм томонида эди. Екатерина Медичи уларнинг ҳаддан ташқари мансабпарастлигидан чўчиса ҳам, уларга қўшилган эди. Бошқа бир оппозицион кальвинчи-гугенотлар партиясига Бурбонлар билан Колиньилар бошчилик қилдилар.

Бурбонлар хонадонининг бошлиғи Антуан Бурбон кичкинагина вассал давлат бўлган француз Наваррасининг короли эди. Бурбонлар айниқса Францияниng жанубида машҳур эдилар. Колиньи адмирал эди ва унинг (Ўрта Франциядаги) аристократик Шатильонлар фамилиясидан қариндошлари жуда кўп эди. Саройда «сиесатчиларнинг» мўътадил партияси ҳам бўлиб, бу партия ҳар икки чеккадаги партияни яраштиришга уринарди. Бу партиянинг намояндаси гугенотларга бир кадар диний ҳу-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

куқлар берилишининг тарафдори бўлган канцлер Лопиталь эди Унинг ташаббуси билан 1560 йилда Орлеанда битишувга келиш мақсадида Бош штатлар чақирилган эди (Бош штатлар 1484 йилдан буен чақирилмай турган эди). Штатда Бурбонларнинг тарафдорлари кўп бўлиб чиқди, улар Францияда секуляризация ўтказишни еқлаб чиқдилар Умуман эса, сословиелар ўртасида якдиллик бўлмади Қисқагина сессиядан сўнг штатлар тарқатиб юборилди Шундан бўлса-да, 1562 йилда ҳукумат эдикт чиқарди (январь эдикти), бу эдиктда кальвинистларга кўпдан-кўп чеклашлар билан ўз культларини адо этишга рухсат берилди Бу эдикт гугенотларни ҳам, католикларни ҳам қаноатлантирмади Жойларда ҳар иккала диний партия тарафдорлари ўртасида қуролли тўқнашувлар бўлиб турди Католиклар ҳам, гугенотлар ҳам зур бериб гражданлар урушига тайёрлана бошладилар

Гугенотлар урушларининг бошланиши. Гугенотларнинг уруши 36 йил давом этди (1562—1598) Бу уруш 1562 йил 1 мартда Васси шаҳридаги ур-йиқитлар билан бошланиб кетди Шаҳар гугенотларининг йиғини ибодат қилаетган вақтда герцог Гиз ўзининг қуролланган одамлари билан уларга ҳужум қилди Гугенотларнинг қуролланган бир қисми ҳужум қилганларга зарба берди. Икки душман гуруҳининг дастлабки қуролли тўқнашуви ана шу тарзда рўй берди Шундан кейин кўп ўтмай, ҳар икки томон феодалларининг қуролли кучлари чинакам уруш ҳаракатларини бошлаб юбордилар Аҳен-аҳенда уруш ҳаракатлари тўхтатилиб, яраш сулҳи тузиларди Дастлабки ўн йил мобайнида уч марта ана шундан уруш бўлди Ҳар икки лагерга раҳбарлик қилувчи ҳонадонларнинг катта намояндалари бу урушлар давомида йўқ бўлиб кетди католикларнинг раҳбари Франсуа Гиз билан гугенотлар раҳбари Антуан Бурбон улдирилди

1572 йилда саройда бир план пайдо бўлди, бу планда ташқи сиесат воситаси орқали католикларни гугенотлар билан яраштириш мулжалланган эди Колиньи Нидерландияга ердам баҳонаси билан Испанияга қарши уруш лойиҳасини ишлаб чиқди, Нидерландияни Испания қўлидан озод қилиш биланоқ француз ерларига қўшиш кўзда тутилган эди Партияларни яраштириш династия никоҳи билан мустаҳкамланиши лозим эди Карл IX нинг синглиси Маргарита Валуа ўлиб кетган Антуан Бурбоннинг ўғли Генрих Наваррскийга эрга тегаетган эди, Генрих Наваррскии эса, бу вақтда гугенотларнинг бош раҳбари бўлиб колган эди Аммо бу битишув Гизлар ҳамда Екатерина Медичи томонидан бузилди Парижга никоҳ тўйига келган гугенотлар 1572 йил 24 августга ўтар кечаси қоронона қириб **ташланди. Бу Варфоломей кечаси** деб аталмиш воқеа фақат Париждагина юз бериб қолмади Ана шу тарзда олдиндан тузилган планга мувофиқ Францияниг бошқа шаҳарларида ҳам гугенотлар қириб ташланди. Парижда 2 мингдан ортиқ

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Гугенот урушлари даврида Франция (1562—1598 йиллар)

гугенот ҳалоқ бўлди Улдирилганлар орасида адмирал Колиньи ҳам бор эди

Гугенотлар урушининг иккинчи даври. Варфоломей кечасидан кейин гугенотлар урушининг иккинчи даври бошланди Бу уруш биринчи даврдаги урушларга караганда анча шафқатсизлик билан олиб борилди Бу вақтда Францияниинг жануби ва ғарби шимолдан бутунлай ажралиб кетган эди У ерда гугенотларнинг мустақил иттифоқ давлати тузилган эди Умумий иттифоққа кирган турли вилоятларни маҳаллий зодагонлар орасидан чиққан губернаторлар идора қиларди, улар ана шундай «автономиядан» кўпроқ фойда кўрган эди

70-йилларда гугенотчиликнинг снесиф идеологияси ҳам аниқ шаклга кирди Уларнинг қаторларида бўлган бир қанча жўшқин ва истеъдодли публицистлар ўз памфлетларида короллик абсо-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

люгизмини қоралар, урта аср Бош штатларини кўкларга кутариб мақтар, давлат ҳокимиятининг «ижтимоий шартнома» нули билан келиб чиқиши ҳақидаги назарияни ривожлантирар эдилар Дастлабки королларни халқ сайлаб қўярди, деб езган эдилар гугенот публицистлари «Халқ уларни, яъни (королларни) саилар экан, улар билан шартнома тузардики, бу шартномага биноан королар халқ манфаатларига риоя қилишлари керак Король унвони — шавкат эмас, балки меҳнат, зўравонлик эмас, балки жамоатчилик учун хизматдир», король ҳокимиятн халқ олдида жавобгар бўлиши керак Ўз ҳокимиятини суиистеъмол қилган королар золимлардир ва халқ уларни ҳайдаб юборишга ҳақлидир

Бироқ, гугенот монархомахларининг[1] назарияларида республикачилик, золимларга карши кураш оҳанглари аристократларга меҳр қўйиш билан чамбарчас чатишиб кетган эди Улар «халқ деб халқнинг энг яхши қисмини, яъни аристократларни кўзда тутардилар «Биз халқ деганда,— деб езди монархомахлардан Юбер Ланге,— биз бутун халқни эмас, балки унинг намояндалари бўлган герцоглар, шаҳзодалар, зодагонларни кўзда тутамиз Авом халқнинг ҳокимлик қилишидан ёки дворянларни йўқ қилишга интилувчи ўта демократлардан сақланингиз» деган эди 1577 йилда «Золимларга қарши даъво»[2] деган дабдабали сарлавҳа остида памфлет езган яна бир республикачи гугенот Дю Плесси Морне (1549—1623) бундай деган эди «Халқ кўп бошли баҳайбат маҳлуқдир, у давлат ишларини ҳал қилишга қодир эмас»

Ўз умрини яшаб бўлган эски тартибларга қайтиш иштиёқидаги гугенотлар аристократияси снесий программасининг реакцион характерини учинчи публицист Франсуа Отман (1524—1589) ўзининг «Франко-Галлия» (1573 йил) памфлетида очиқ-равшан намоён қилди Бу асарида у қуйидагиларни езган эди «Меровинглар ва Каролингларнинг эски тартибларига қайтиш керак, у пайтда бутун аҳоли ўз-ўзини бошқаришда иштирок этар ва королларни сайлар эди» Отманнинг идеали бошқаришнинг тарқоқ формаси бўлиб, унда Францияни ташкил қилувчи область-давлатлар конфедерациясини королликнинг энг яхши ва энг эътиборли кишилари бошқаришлари керак эди. Барвақт ўлиб кетган публицист Этьен Лабоэси (1530—1563) монархомахлар орасида энг радикал-демократик позицияда турарди У 1562—1563 йилларда езилган, аммо кечиироқ — 1574 ва 1576 йилларда босилиб чиққан «Ихтиёрий қуллик ҳақида мулоҳазалар» китобининг автори эди Гугенот езувчи Агриппа д' Обинье (1552—1630) ўз достонлари ва мемуар-

---

[1] Монархомахлар — грекча сўз бўлиб, «монархлар билан курашувчи» ёки «золимлар билан курашувчи» деб таржима қиладилар

[2] Памфлет аноним эди, автор унда уз номи урнига машхур қадимги Рим республикачиси Юний Брут номини кўйган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларида монархомахлик, зулмга қарши кураш мотивлари яққол акс этган. Бу езувчи Варфоломей кечасидаги даҳшатлар учун Екатерина Медичи ва Карл IX дан ўч олишга чақирган эди.

Католик лигасининг ташкил топиши. 70-йилларнинг ўрталаларида католиклар шимолда Католиклар лигаси номи остида ўзларининг снесий иттифоқини ташкил этдилар. Бу лигага ўлиб кетган Франсуа Гизнинг ўғли Генрих Гиз раҳбарлик қилган, у католиклар партиясининг ҳаммага маъқул раҳбари бўлиб олган эди. Бу лига Париждаги король ҳукуматини назорат қилиб турарди. 1576 йилда Блуа шаҳрида тўпланган янги Бош штатларда ҳам лига аъзолари кўп эди. Католиклар лигаси король Генрих III нинг гугенотлар билан яраш битими тузиш ва уларга диний эркинлик бериш тўғрисидаги уринишларига қатъин қаршилик кўрсатди. 1584—1585 йилларда Парижда яна бир снесий ташкилот — Париж лигаси ташкил этилди. Бу лига ўз составн жиҳатидан католиклар лигасига қараганда анча демократик характерда эди. Бу лигага кирган Парижнинг кўп сонли майда буржуазияси королни гугенотларга ен бергани учун, сарой аҳлларини эса, уларнинг зеби-зийнат ичидаги дабдабали ҳаети учун, король амалдорлари ва судьяларини тамаъгирликларн ва лўттибозлиги учун тор-мор қилиб ташлашга тайер эди. Энг жанговар католик орденларининг монахлари раҳбарлик қилаетган бу Париж лигасининг аъзолари фанатик кайфиятда бўлиш билан бирга, айни пайтда энг ашаддий католик реакциясини ҳам қўллаб-қувватлар эдилар.

Уч Генрихнинг уруши. Гугенотларнинг католиклар билан курашлари учинчи даврда — 80-йилларнинг ярмидан бошлаб жуда кескинлашиб кетди. Бу вактда гугенотларнинг саккизинчи уруши (1585—1589) давом этмоқда эди, бу урушда аини бир пайтда Генрих Гиз, Генрих Валуа (король Генрих III) ва Генрих Бурбон (унинг король Наваррский деган номи ҳам бор эди) иштирок этгани туфайли, унга «уч Генрихнинг уруши» деб ном берган эдилар.

Католиклар лагерида Генрих Гиз тобора муҳим ўрин ола бошлади. Унинг тарафдорлари очикдан-очиқ Гизлар тахтга Валуадан кўра кўпроқ ҳақлидирлар, дея бошладилар, чунки улар (Гизлар) бевосита Карл Буюкнинг авлоди эмишлар. Генрих III нинг вориси бўлмагани туфайли лига аъзолари королдан Генрих Гизни расман тахт вориси деб эълон қилишни талаб этдилар. Генрих III аввал бошданоқ Гизларнинг васийлигини малол кўрар эди. 1588 йилда у қўшинларни Парижга томон сура бошлади ва Гизни ҳамда лиганинг бошқа раҳбарларини қамоққа олишга тайерланди. Бундан лига доирасидагилар хабардор бўлиб қолганларидан сўнг, лигачилар пойтахтда ўз агитацияларини кучайтирдилар ва Парижда королга қарши қўзғолон кўтарилди. 1588 йил май ойининг 12- ва 13-кунларида Париж кўчаларида шаҳар тарихида биринчи марта баррикада-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лар[1] пайдо бўлди Хунармандлар, майда савдогарлар, халифалар, ишчилар, мардикорлар фақат баррикадалар қурибгина қолмай, балки король қўшинлари билан жанг бошлашга ҳам тайер эдилар

Генрих III Париждан Шартр шаҳрига қочиб кетди, у ердан пойтахтга қайтиб келиб, ғалаенчилардан ўч олишга умид боғлаган эди Король Гизларга қарши ҳарбий кучлар тўплади Аммо бу кучлар билан Парижга томон киришга журъат қилолмади Генрих III даставвал Гизнинг узидан қутулишга карор берди Шу мақсадда Гиз ярашиш баҳонаси билан король хузурига таклиф этилди Король қабулхонасида соқчи солдатлар лига раҳбарига ханжар санчдилар (1588 йил 22 декабрь) Бунга жавобан Париж Валуага бўйсунишдан бош тортди Хакиқатда шаҳар ўз ҳокимият бошқармаларига эга бўлган мустақил республикага айланди Хокимият бошқармалари орасида демократик «16 лар комитети» катта аҳамиятга эга бўлди, бу «комитет» пойтахт районларидаги саилаб қўйиладиган ташкилотларининг вакилларидан иборат эди Париждан урнак олиб, бошка шаҳарлар ҳам мустақил шаҳар-республикаларга айландилар

Мамлакатнинг жанубигина эмас, шимоли ҳам манда парчаларга бўлиниб кетди Генрих III ўзининг аҳволини яхшилаш учун Генрих Наваррский билан иттифоқ тузмоқчи бўлди ва уни ўзининг вориси деб эълон қилди 1589 йил баҳорида битим тузилиб, ҳар иккала король Парижга томон юриш бошлади Аммо Генрих III Парижга кайтиб келмади 1589 йил 1 августда Доминикан орденининг монахи Жак Клеман короднинг Сен-Клу қароргоҳига пистириб кириб, уни ханжар санчиб ўлдирди, шу тариқа Генрих Гизнинг ўлими учун ундан ўч олди Генрих III нинг ўлиши билан Валуалар династияси тамом бўлди Ўз тарафдорлари томонидан Франция короли қилиб эълон этилган Генрих Бурбон Генрих IV номи билан янги Бурбонлар династиясини бошлаб берди

Гугенотлар урушларининг тугаши. Нант эдикти. Янги королнинг аҳволи даставвал анча мушкул эди Париж «еретик» королни тан олгиси келмади Ўлдирилган Генрих Гизнинг укаси герцог Карл Майенский янги қўшинлар тўплаб, гугенотларга қарши урушни янгидан бошлаб юборди Филипп II Испанский католикларга ердам бериш учун Францияга ўз қўшинларини юборди У Парижга король қилиб ўз одамини ўтқазишни мўлжаллаган эди

Генрих IV лига қўшинларини Арка ва Ивра якинида — 1589 ва 1590 йилларда икки марта тор-мор келтирди Аммо у ҳали катъий галабани қўлга киритмаган эди Турли вилоят-

[1] «Баррикада» номи Barricade — «бочка» сўзидан келиб чиққан, чунки қўзғолончилар кўчаларни винодан бўшаган бочкалар билан тўсиб, бу билан отлиқ аскарларнинг утишини қийинлаштирар эдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларда деҳқонларнинг ҳоким синфларга қарши кенг ҳаракати кўпроқ азоб чеккан ғарбий вилоятларда (Пуату, Сентонж, Лимузен, Марш ва Перигор вилоятларида) авжига кўтарилиб кетди. Қўзғолон кўтарган деҳқонлар кроканлар[1] деб ном олдилар, чунки улар дворянларга, солиқ йиғувчиларга ва солдатларга қарши ҳужум қилганларида ана шундай даъват билан ташланардилар. Перигорда қўзғолон кўтарган деҳқонларнинг сони 40 минг кишига етди.

Генрих IV га деҳқон қўзғолонларини бостириш учун кўп куч сарф этишга тўғри келди. Лекин герцог Майенский ҳам гугенотларга қарши курашишдан кўра, кўпроқ католиклар орасидаги демократик элементларга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлди. Париждаги «16 лар комитети» герцогга қарши каттиқ жанжал кўтарди. Шу туфайли 1591 йилда герцог ва унинг иттифоқчилари комитетни тугатдилар. Герцог хокимиятни ўз қўлида сақлаб қолишдан умидини узиб, Генрих IV билан яширин музокаралар бошлади, у маълум мукофот эвазига Генрихга кўмаклашишга ваъда берди.

Қуйи табақа халқ оммасининг ҳаракати ҳар икки лагердаги феодалларни ўзаро ен беришга ва шошилинч равишда ярашишга мажбур этди. Генрих IV нинг протестантизми бу ярашишга тўсиқ бўлганлиги туфайли, у католик динига ўтишга қарор берди (1593 йил 25 июль). Генрих Наваррский, уни динидан қайтишда айбламаган баъзи маслакдошларга «Париж мессага[2] арзийди» деган эди. Шундан кейин Париж таслим бўлишга мажбур бўлди. Генрих IV 1594 йил мартида пойтахтга кириб келди, бундан бир ой илгари у Шартр шаҳрида Францияннинг шубҳасиз короли сифатида тож кийган эди. Сўнгги ўнинчи уруш (1594—1598) қисман лига аъзоларига, асосан эса Филипп II Испанскийга қарши олиб борилди. У Францияга қарши Нидерландиядан харбий плацдарм сифатида фойдаланган эди. Аммо ҳужум муваффақият козона олмади. 1598 йилда испан қўшинлари Вервье шаҳри яқинида (Испания Нидерландиясида) Генрих IV қўшинлари томонидан мағлубиятга учратилди.

Бир томондан, деҳқонлар ва шаҳар плебейлари ҳаракатининг хавфи, иккинчи томондан, Испания томонида ташқаридан келадиган ердамдан умиднинг узилиши герцог Майенскни бошчилигидаги феодал-католикларни таслим бўлишга мажбур этди.

Гугенотларнинг урушлари 1598 йилда Нант эдикти эълон қилиниши билан тугалланди. Генрих IV бу эдиктда гугенотларни король ҳокимияти билан яраштиришга уринди. Эдикт католицизмни Францияннинг давлат дини деб эълон қилди. Бутун Францияда католик ибодатлар тикланди (бу вақтгача жануб ва ғарбда кўп жойларда у бутунлай тўхтаб қолган

[1] Кроканлар — аниқ таржимаси каламушлардир.
[2] Месса — католиклар ибодатининг номи.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

эди) Католик руҳонийларига ерлари ва бошқа мулклари қайтариб берилди Аммо шу билан бир вақтда гугенотлар ҳам ўз динларига эътиқод қилиш имконини олдилар Гугенотлар ўз черков йиғинлари (синодлар) ва алоҳида сиесий мажлислар тўплаш ҳуқуқига эга бўлдилар Улар король ҳузурида ўзларининг алоҳида вакиллари бўлиши ҳуқуқини олдилар Ҳукумат эдиктдаги моддаларни бажариш гарови сифатида 200 га яқин қалъани гугенотлар ихтиёрида қолдирди Нант эдикти, моҳият эътибори билан одатдаги король фармони эмас эди Бу эдикт уруш қилаетган икки томон ўртасидаги яраш битими эдики, буларнинг ҳеч бири бир-бирига ўз продасини мажбуран кабул қилдириш учун етарли кучга эга бўлмай қолган эди

Нант эдикти Гарбий Европада дин эркинлигини эътироф этишнинг биринчи намунаси эди Генрих IV бундай чора гугенотларни марказий ҳукуматга бўйсундириш учун энг кулай чора бўлар деб ҳисоблаган эди Унинг бу мўлжали бир даража тўғри бўлиб чиқди Энг йирик гугенот дворянлари сиесий оппозициядан тезда қайта бошладилар ва шу билан бирга ўз динларини ўзгартириб, католицизмга қайтдилар Узгарган вазиятда аристократларга протестантизм энди керак бўлмай қолган эди

XVII АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ФРАНЦИЯ

Генрих IV нинг мустабидлик сиёсати. Гугенотларнинг урушлари давридаги феодал анархияси Францияга қимматга тушди. Саноат ва савдо-сотиқ ишлари жуда қийин аҳволда эди Кишлоқ хўжалиги кўпгина вилоятларда тамомила тушкунликка юз тутган эди Давлатнинг молиявий ишлари чатоқлашиб, барбод бўлиб кетган эди Бундан шароитда кучли король ҳокимиятини тиклаш албатта зарур бўлиб қолган эди Ниҳоят, бундан кўпчилик ўрта ва майда дворянлар ҳам, шунингдек, буржуазия ҳам манфаатдор эди Король бузилган «тартиб»ни тиклаши лозим эди Монархомахларнинг королга қарши қўзголон кўтаришга чақириб езган эски памфлетлари ўз аҳамиятини йўқотиб кўйди Аммо Жан Бодэнинг (1530—1596) дастлаб 1576 йилдаеқ нашр этилган, лекин бошда муваффақият қозона олмаган «Давлат» деган китоби жуда машҳур бўлиб қолди Бодэн бу асарида абсолютизм назариясини ривожлантирган эди У монархомахларнинг король билан халқ ўртасида битим тузиш асосида давлат ҳокимияти барпо қилиш ҳақидаги таълимотидан мазах қилиб кулган эди Бодэн фикрича, ҳар қандай ҳокимият ва ҳуқуқнинг манбаи королнинг узидир, у кучга таянib Бош штатларга мурожаат қилиши учун зарурият ҳам қолмас эмиш Генрих Наваррский Бодэнининг трактатидан яхши хабардор эди У ўзининг амалини ишида ана шу китобнинг бир қанча қоидаларидан фойдаланди Генрих IV (1593 йилдан кейин) Бош штатларни чақирмайдиган бўлди ва Париж парламентининг ҳеч сўзсиз ўзига бўйсунишини талаб қилди. Черков ишларида

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳам Генрих IV папанинг аралашувига тоқат қила олмади Гугенотлар еки католиклар оппозициясига мансуб бўлган катта феодалларга король жуда катта пенсиялар тайинлаб, пора бериб сотиб олишни афзал кўрди (лигачилар раҳбари герцог Майенский ҳам шундай пенсионерлардан бири бўлиб қолди) Мабодо бу тадбир кор қилмай қолгудай бўлса, ҳукумат зўрлик ишлатарди 1602 йилда герцог Бироннинг фитнаси фош қилинди Бунинг учун герцогнинг боши кетди

Генрих IV нинг иқтисодий сиесати. Генрих IV ўзига ғайратли ва истеъдодли министрлар танлаб ола билди. Молия министри Сюлли (1560—1651) ана шундай министрлардан бири эди Сюлли анча илғор дворянлар қисмининг намояндаси бўлиб, Францияниинг экономикасини тиклаш ва ривожлантириш мақсадини кўзда тутган эди Сюлли деҳқончиликни мамлакат фаровонлигининг манбаи деб билар эди У «Деҳқончилик—бу Франция бойлигининг ҳақиқий кони, Перу хазинасидир» деган эди Сюлли солиқлар туфайли тинкаси қуриган француз деҳқонларига нафасини ростлаб олишга имкон бериш лозимлигини тушунарди Ҳукумат солиқлар ундириш ишларини тартибга солди, ўтган йиллардан тўпланиб келган бокимандаларни бекор қилди, деҳқонлардан олинадиган солиқларни ҳатто бир қадар камайтирди. Лекин хазинага тушадиган солиқлар суммаси бу тадбирлар билан камайиб кетмади, чунки Сюлли солиқ ундирувчиларнинг ўзини қаттиқ қисиб қўйди, ижарахўр (откупшик)лар оладиган фойдаларни камайтирди Қишлоқ хўжалигини қайтадан тиклаш йўлида Сюлли яна бир қанча бошқа тадбирларни амалга оширди бир вилоятдан иккинчи бир вилоятга ғалла олиб чиқиш учун эркинроқ йўл очиб берди, ботқоқликларни қуритиш ишларини ташкил этди, қишлоқ хўжалигида янги хил экинлар жўхори, лавлаги, хашаки ўтлар ва ҳоказоларни экишни кенгайтирувчиларга енгилликлар берилди

Генрих IV ҳукумати шойи, полотно, тўр, гилам тўқиш мануфактураларини ва бошқа хил мануфактураларни ривожлантиришга ҳам катта эътибор берди Ҳукумат Францияни ўз пилласи билан таъмин этишга ҳаракат қилди, бунинг учун турли районларда тут дарахтлари ўтқазилди Генрих IV француз саноатига нисбатан протекционизм (ҳомийлик) сиесатини қўлланди Чет эл саноат моллариии киритиш хийла чеклаб қўйилди, ватан саноати ишлаб чиқаришини арзонлатишни кўзда тутиб, хом ашени Франциядан четга чиқариш ман қилинди Ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун мануфактурачиларга хазинадан катта-катта субсидиялар берила бошлади

Генрих IV замонида йўлларни яхшилаш ишларига ҳам катта эътибор берилди ва мунтазам почта жорий қилинди, Францияниинг айрим шаҳарлари ўртасида мунтазам қатнаб турадиган омнибуслар ҳам ўша Генрих IV замонида расм бўлди Нидерландия ва Англия компанияларидан намуна олиб, 1604 йилда француз Ост-Индия компанияси тузилди Тахминан ўша вақт-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларда французлар Канадани[1] мустамлака қила бошлашди Шу тариқа Генрих IV нинг иқтисодий сиесати буржуазия манфаатларига қаратилган эди Бошда гугенотлардан чиққан королни танишдан бош тортган Париж буржуаси Генрих IV короллигининг охирига келиб, унга бўлган муносабати дўстона муносабатдан ҳам ўтиб кетган эди

Генрих IV нинг ташқи сиесати. Генрих IV жуда актив ташқи сиесат олиб борди, унинг бу сиесати Валуанинг энг кудратли даврларида олиб борган ташқи сиесатни эслатар эди Генрих IV испан ва немис Габсбургларини Франциянинг энг ашаддий душмани деб биларди XVI асрнинг 90-йилларида Филипп II нинг Францияга бостириб кирганлиги Габсбургларнинг агрессив планларини яна бир марта аниқ кўрсатиб берди Габсбурглар католикларнинг бутун Европадаги учига чиққан реакциясининг таяпчи эди Короллик қилган бутун умрида ўз мамлакати ичида католик фанатизмига қарши кураш олиб боришга мажбур бўлган Генрих IV Габсбургларга карши курашида протестантлик мазҳабидаги мамлакатлар билан иттифоқ бўлиб иш кўрди У Европада протестантларнинг кучли иттифоқини барпо этиш пиятида эди, унинг режасига кўра бу иттифоқда Англия, Франция ва Голландиядан ташқари яна протестантлик мазҳабидаги герман князлари, Скандинавия мамлакатлари ва Швейцария ҳам кириши керак эди Габсбурглар билан уруш бўлиши муқаррар деб билган Генрих IV ва Сюлли бу урушга қунт билан тайерлана бошладилар Катта-катта елланма отрядлар ташкил этилиб, улар ўргатилди Артиллерия омборларига запас қилиб жуда кўп ўқ-дори босиб қўйилди Уруш бўлиб қолгудай бўлса, уруш харажатлари учун деб хазинада катта пул ғамлаб қўйилган эди Француз ҳукумати императорга қарши яна уруш бошлашга шайланиб турган герман князлари билан маҳкам алоқа боглаган эди Бироқ 1610 йилда, Габсбурглар Германиясига қарши урушга тайергарлик ишлари айни қазиб турган бир маҳалда Генрих IV ўлдирилди Уни ўлдирган Франсуа Равальяк ўтакетган урушкоқ католиклар доирасига мансуб эди Бу Генрих IV га қилинган суиқасдларнинг тўққизинчиси бўлиб, суиқасдларни Генрих IV га «еретик» ва «еретиклар дўсти» деб қараб келинган католик феодаллар реакцияси уюштирган эди.

Людовик XIII. 1614 йилдаги Бош штатлар. Генрих IV нинг тахт вориси Людовик XIII Франция короли бўлган пайтда 9 яшар бола эди Унинг онаси Мария Медичи[2] королликнинг регенти бўлди Аристократ феодаллар оппозицияси королнинг ешлигидан ва унинг ҳукумати заифлигидан фойдаланди Сюлли

---

[1] Авлие Лаврентий дарёси бўйидаги Шарқий Канада ерларини француз денгизчиси Жак Картье 1534 йилдаёқ топган эди

[2] Генрих IV нинг иккинчи хотини, у Маргарита Валуа билан 1599 йилда ажралишган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

истеъфо беришга мажбур бўлди Зодагонлар ва сарой аҳли король хазинасини талон-торож қила бошладилар Мария Медичи фаворитларини ҳа деб алмаштира бериб, уларга давлатнинг жуда катта маблағларини сарф қилиб қўйди Пулга муҳтож бўлиб қолган ҳукумат 1614 йилда Бош штатларни чақирди Аммо Бош штатларга тўпланган сословиелар мутлақо муросага келиша олмадилар ва ҳатто бир-бирларига душманлик қила бошладилар Учинчи сословие вакиллари король номига езилган уч сословиени учта оғайнига тенглаштирганларида, имтиезли сословиеларнинг вакиллари ғазабга келиб, ўзларини «этикдўзларнинг фарзандлари»га тенглаштиришдан қаттиқ норози бўлдилар. Дворянлар ўз мактубларида король учинчи сословие томонидан қўйилган арзномаларга эътибор бермаслиги керак, деб очиқдан-очиқ талаб қилдилар Бош штатлар тезда тарқатиб юборилди Шундан кейин то 1789 йилги француз революциясигача у чақирилмади

Ришелье ва унинг абсолютизмни мустаҳкамлаш сиёсати. 1614 йилда чақирилган Бош штатларда истеъдодли ва ғайратли епископ Арман Жан дю Плесси Ришелье (1585—1642) эътибор қозониб, саройнинг ҳам диққатини ўзига жалб қилди ва сўнгра король кенгаши хизматига ўтди (1619 йилда француз королининг тақдим этишига кўра папа Ришельега кардинал унвонини берди) Ришелье 1624 йилда Давлат кенгашига аъзо ва давлатнинг ҳақиқий раҳбари бўлиб олди У шу вазифада 18 йил давомида ишлаб, король абсолютизмини мустаҳкамлаш учун анча хизмат қилди Ришельенинг ўзи руҳоний бўлишига қарамай, давлат манфаатларини черков манфаатларидан устун қўйди, у феодал реакцияси қаердан чиқмасин — пападанми, еки дуневий феодаллардanми, ехуд ҳатто король авлоди аъзоларидаnми — унга қарши изчиллик билан кураш олиб борди Марказлашган қудратли давлат тузишни Ришелье ўз олдига энг буюк мақсад қилиб қўйди, унинг фикрича, бу давлатда королнинг ўзи фуқаролари устидан, ҳатто дворянлар устидан ҳам мутлоқ ҳоким бўлиши керак эди Асл чиқиши дворян бўлган Ришелье дворянларнинг сословие ва мулкий имтиезларини бекор қилишни кўзда тутмаса ҳам, лакин дворянларнинг королга (биринчи навбатда ҳарбий хизматда) садоқат билан хизмат қилишини ва умумдавлат қонунларига бўйсунишини талаб қиларди Ришелье феодаллар оппозициясини ва аристократларнинг саройдаги ҳар қандай фитналарини шафқатсиз таъқиб қилди Королнинг саройда фитналар билан машғул бўлиб келган онаси ва укаси шаҳзода герцог Орлеанский Гастон Ришельенинг талаби билан саройдан четлаштирилди Энг йирик феодал, Лангедок губернатори герцог Монморанси королга қарши «фитна»да қатнашганлиги учун қатл қилинди Зодагонларнинг бошқа раҳбарлари — герцог Вандом билан герцог Гиз (ўлдирилган Генрих Гизнинг ўғли) Франциядан чиқиб кетишлари ва дарбадарликда кун кечиришлари керак эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Ришелье феодалларнинг давлат стратегияси нуқтаи назаридан бирон аҳамиятга эга бўлмаган жуда кўп қасрларини ер билан яксон қилдирди. Кардинал дворянлар орасидаги дуэлларни каттиқ таъқиб қиларди. Дуэлда ўлдирилган дворянларни, дуэлда бирортаси ўлдирилмаган тақдирда ҳам, Франциядан ҳайдаттирарди.

Гугенотлар ҳаракатчанлигининг бостирилиши. «Шафқат эдикти». Ришелье гугенотлар масаласини тубдан ҳал қилишга муваффақ бўлди. Гугенотлар ҳукуматининг заифлигидан фойдаланиб, 20-йиллар охирида марказга қарши яна бош кўтардилар ва жанубда ўзларининг феодал гугенотлар республикасини эълон қилдилар. XVI асрдаги гугенотлар урушлари даврида бўлгани сингари энг катта феодаллар — герцог де Роган ва бошқа «сенсиз гугенотлар» яна гугенотларга бош бўлиб олди. Ғарбнинг катта порти бўлган Ларошель порти қўзғолончиларнинг энг муҳим пункти бўлиб, инглизлар билан алоқа боглаган ва инглиз флотининг ердамига кўз тиккан эди. Ришелье шаҳзода Конде қумондонлиги остида Лангедокка қўшин юборди. Ўзи эса Ларошелни қамал қилишга жўнади. Инглиз флоти қамалда қолган шаҳарга зарур ердам кўрсата олмади. Ришельенинг буйруғи билан узунлиги 1,5 километр келадиган катта дамба курилди, шу дамба воситаси билан шаҳар денгиздан ажратиб қўйилди, айни вақтда чуқур хандақ қазилиб, шаҳар қуруқликдан ҳам ажратилди. Шу тариқа ҳамма томондан ўраб олинган Ларошель шаҳри 1628 йил октябрида таслим бўлди. Шу вақтда гугенотлар жанубда ҳам мағлубиятга учрадилар. Энди Ришелье Нант эдикти билан ҳисоблашмайдиган бўлиб қолди. Аммо у Нант эдиктини бекор қилмади. Гугенотлар 1629 йилги «шафқат эдикти»га мувофиқ, ўзларининг динларида қолдилар, лекин сиесий имтиёзларидан маҳрум этилдилар. Уларнинг қалъалари тортиб олинди, алоҳида гугенот қўшинлари тугатилди, алоҳида гугенот суд палаталари ва шу кабилар енги қўйилди. Гугенотлар масаласи ана шу тахлитда ҳал қилиниши туфайли «Франция миллий бирлашиш жиҳатидан ютиб чиқди»[1].

Идора қилишнинг марказлаштирилиши. Ришелье Францияниинг идора қилиш системасини қайта ташкил этди. Унинг даврида давлат секретарлари марказий аппаратида энг муҳим ўрин олдилар. Булар — министрлар, айрим маҳкамаларнинг тўла ҳуқуқли раҳбарлари эди. Министр-кардиналнинг ўзи давлатни идора қилиш ишларининг ҳаммасини ўз қўлида сақлаган бош министр эди. Король кенгаши эса, аксинча, Ришелье вақтида қуруқ савлат бўлиб қолди, холос. Король кенгаши аристократ-дворянлар билан тўлиб кетди. Аммо асосий ишларни бу кенгаш эмас, балки министрлар — давлат секретарларининг ўзлари ҳал этарди. Абсолютизмнинг янада ривожланишида

[1] К. Маркс. Хронологик кўчирмалар. «Маркс ва Энгельс архиви», VIII т., 269-бет.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

интендантлар ғоят катта аҳамиятга эга бўлди Вилоятларни идора қилиш марказдан юборилган полиция, суд ва молия интендантлари марказий ҳокимиятнинг жойлардаги ғоят кучли қуроли эди[1] Бу мансаблар француз давлатидаги жуда кўп бошқа мансабларга ўхшаб пулга сотилмас, сотиб олинмас ва отадан болага мерос бўлиб ҳам ўтмас эди Париж тайинландиган амалдор интендантларга вилоятлардаги шаҳар муниципалитетлари, вилоятларнинг губернаторлари ва бальяж (балье) бошлиқларини назорат қилиб туриш вазифаси юкланган эди Шундан келиб, жойлардаги ҳокимият аслда король агентлари қўлига ўтиб кетган эди Интендантларнинг «зулми»дан шикоят қилиш XVII ва XVIII асрлар оппозициячи дворянлар публицистикасининг абсолютизмни танқид қилиш мотивларидан бири бўлиб қолган эди

Иқтисодий сиёсат. Иқтисодий сиёсат соҳасида Решелье Генрих IV бошлаган ишни давом эттирди Генрих IV сингари у ҳам ривожланиб бораётган мануфактурани ғайрат билан қўллаб-қувватлади Унинг вақтида француз Канадаси («Янги Франция»)га тинмай одам кўчириб турилди Французлар Антель оролларига ҳам кириб бордилар Ришелье француз савдо флотининг ривожланишига ҳомийлик қилди Аммо француз буржуазиясининг савдо-саноат ва колонизация соҳасидаги ҳаракати нидерланд ва инглиз буржуазиясига қараганда анча суст эди Француз буржуазияси қисман давлат характеридаги, қисман қишлоқда—дворянлар ва деҳқонлар орасидаги судхўрликдан бўсиз ҳам катта фойда оларди Одатда имтиёзли мануфактура корхоналари (король мануфактуралари) ҳам буржуазияга катта фойда келтирарди Аммо шунга қарамасдан, Ришелье вақтида Франция ҳар ҳолда мустамлакачилик сиёсатида иштирок қила бошлаган эди Европадан ташқаридаги мамлакатларни талаш ва босиб олишда Англия билан Голландиянинг янги рақиби юзага келмоқда эди

Деҳқонларнинг қўзғолонлари. Марказлашган давлат аппаратининг кучайиши, король саройи харажатларининг тинмай ошиб бориши ва кенг кўламда олиб борилаётган ташқи сиёсат ғоят катта пул маблағларини талаб қиларди Ришелье замонида доимий қўшиннинг сони 150 минг кишига етган эди Солиқнинг асосий қисми аввалгидек қолоқ ва турли феодал солиқларидан мушкул аҳволга тушиб қолган деҳқонлардан олинар эди Энг кўп тарқалган давлат солиғи — битта тальянинг ўзи Ришелье замонида тўрт баравар ортган эди 1610 йилда бу солиқдан 11,5 миллион ливр даромад олинган бўлса, 1643 йилда бу солиқ миқдори 44 миллион ливрга етди Солиқларнинг кўпайишига жавобан деҳқонлар оммаси тез-тез қўзголон кўтарарди Ри-

[1] Интендант мансаби Францияда Ришельега қадар ҳам мавжуд эди Лекин Ришелье бу идора қилиш усулига мунтазам умумий тус бериб, уни айниқса кенг қўлланар эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

шелье ҳукмронлик қилган замонда королликнинг ҳамма жойида деҳқонларнинг қўзғолонлари бўлган эди 1635—1636 йилларда ғарбда — Гиенада, Ангулемда ва Пуатуда деҳқонларнинг катта қўзғолонлари бўлди 1639 йилда Нормандияда Жан Ялангоёқ бошчилигида катта қўзғолон кўтарилган эди Бу қўзғолон айниқса кенг қулоч ейиб, ўз характери жиҳатидан деҳқонлар уруши типидаги ҳаракатга ўхшар эди Деҳқонлар солиқ тўпловчиларга ҳужумлар қилиб, уларни ўлдирардилар Улар «жафокаш армия» деган характерни номга эга бўлган ўз армиясини туздилар Қўзғолончилар қўзғолонга қўшни районларни ҳам қўшилишга даъват этиб, қўл езма китобномалар тарқатдилар 1639 йилги ҳаракат қатнашчиларининг асосий состави камбағал деҳқонлардан ва шаҳар камбағалларидан иборат эди. Лекин солиқ азобига нисбатан бутун аҳоли ўртасида нафрат шу қадар зўрайган эдики, ҳаракатга шаҳар ва қишлокларнинг бирмунча бадавлат табақалари ҳам бир қанча вақтгача кўшилдилар Қўзғолончи бостириш учун ҳукумат 4 минг кишилик қўшин юборди

XVII асрнинг 30 ва 40-йилларида деҳқонларнинг айрим ҳаракатлари мамлакатнинг бошқа областларида — Пикардия, Шампань, Бургундия, Лангедок, Дофинэда хам бўлиб ўтган эди

Ришелье 1642 йилда, Уттиз йиллик уруш зўрайиб кетган бир вақтда ўлди Франция бу урушда 1635 йилдан қатнашиб келарди Ундан бир йил ўтгач Людовик XIII ҳам ўлди Аммо Францияда абсолютизм шу қадар мустаҳкамланиб олган эдики, Людовик XIII нинг тахт вориси Людовик XIV короллик килган вақтда бу идора усули гоят ривож топди

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмида Франция маданияти XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмидаги Франция тарихининг жўшқин снесни даврига француз маданиятининг анча жонланиши ва тараққий этиши мос бўлиб тушган эди Бу даврдаги Франция маданияти тарихида икки жиҳат 1) француз тилининг бадиий жиҳатдан шаклланиши ҳамда классик француз адабиети деб аталадиган адабиетнинг вужудга келиши ва 2) француз рационалистик фалсафасининг ривожланиши айниқса эътиборни жалб қилади

Француз тили XVI асрнинг биринчи ярми ва ўрталаридаёқ француз шоир-гуманистлари томонидан адабий жиҳатдан пухта ишланган эди. Рабленинг ўзнеқ «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романини нашр этиш орқали француз адабий тилини халқ тилига яқинлаштириш йўли билан бу тилни демократлаштириш учун кўпгина иш қилди 1549 йилда «Француз тилини ҳимоя қилиш ва улуғлаш» адабий памфлетининг нашр этилиши француз адабий тили масалаларини ҳамда уни ривожлантириш ва такомиллаштириш методларини ишлаб чиқишда айниқса катта аҳамиятга эга бўлди Бу асар машҳур шоирлар Пьер Ронсар (1524—1585) ва Жоакен дю Белле (1522—1566) бошчилик килган «Плеяда» адабий группаси томонидан босиб чиқа-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рилган эди «Француз тилини ҳимоя қилиш ва улуғлаш» асарида француз тилининг олижаноб фазилатлари ҳақидаги фикр зўр дабдаба билан баен этилган эди, иккинчи томондан памфлетда классик антик латин тилининг луғат-грамматик материалидан фойдаланиш йўли билан, шунингдек, халқ лаҳжаларидан фойдаланиш, хусусан «ҳар хил ҳунарларнинг лаҳжа тилидан» фойдаланиш йўли билан тилни ривожлантириш ва бойитиш зарурлиги кўрсатиб ўтилди

«Плеяданинг» француз тилини реформа қилиш соҳасидаги ишини XVI асрнинг 90-йилларида ва XVII асрнинг биринчи чорагида адабиётчи Франсуа де Малерб (1555—1628) давом эттирди У ҳам адабиетчилар, филологлар ва шоирларнинг алоҳида группасига бошчилик килар эди Малерб ва унинг дўстлари тилининг луғат асосида, грамматика асосида, шунингдек, шеър тузилиши, радифлар ва шу сингарилар асосида француз тилининг бир хил ва барча езувчилар учун мажбурий бўлган қоидаларини ишлаб чиқишга интилдилар Малерб равшан, «оқилона» услуб учун, Париж тилининг софлиги учун курашиб, адабий услубнинг провинциализм билан ортиқча бўлғанишига қарши чиқди Малербнинг фаолияти шундай бир классик француз адабий тилининг шаклланишига кўп жиҳатдан ердам бердики, кейинчалик француз адабиетининг машҳур классик езувчилари шу тилда ездилар Бу езувчиларнинг ижодий фаолияти қисман XVII асрнинг биринчи ярмидаек бошланди, аммо ўша асрнинг иккинчи ярмида жуда авж олиб кетди Корнель (1606—1684), Мольер (1622—1673), Лафонтен (1621—1695), Расин (1639—1699) ва бошқалар

XVI асрнинг иккинчи ярмида Францияда рационалистик фалсафанинг дастлабки вакили — сўнгги француз гуманисти Мишель Монтэнь (1533—1592) эди Монтэнь узининг асосий асари «Тажрибалар»да (1588 йил) ақл-идрокнинг устунлиги ҳақидаги ғояни асосий фикр сифатида келтиради Бу асар устида Монтэнь 20 йилдан кўпроқ иш олиб борган бўлиб, жуда катта философик энциклопедия характерига эгадир Ақл-идрок, Монтэннинг фикрича, табиий воқеаларни ва ижтимоий ҳает воқеаларини баҳолашга энг юксак мезондир Монтэнь ўз замонасидаги воқеликнинг «ақлга тўғри келмаслигини» зўр ақл ва кулги билан фош қилиб, гражданлар (гугенотлар) урушлари даврида ҳар иккала диний партиялар фанатизмини қоралади, одатда снесий арбоблар амал қиладиган ваҳшийлик, зўравонлик ва бойишга интилишни фош этди Айни вақтда Монтэнь Америкадаги индеецларнинг Европа «ваҳшийлари» томонидан таланишига карши қизғин норозилик билдирган замондошлардан бири эди

Француз рационалистик фалсафасининг XVII асрдаги энг йирик намояндаси Рене Декарт (ёки лотинча — Cartesius) (1596—1650) эди Декарт ўз Ватанида фалсафий фаолияти бўғилаетганини ҳис қилиб, Франциядан жўнаб кетди ва ўз умри-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

нинг сунгги уч йилини (1629 йилдан бошлаб) Голландияда ва Швецияда ўтказди. У Голландияда ўзининг асосий асарлари — «Метод тўғрисида мулоҳазалар» (1637 йил) ва «Фалсафа асослари» (1644 йил) ёзди. Инглиз файласофи Френсис Бэконга қарама-қарши ўлароқ Декарт биринчи ўринга билишнинг индуктив методини эмас, балки дедуктив методини (умумийдан хусусийга, ақл маълумотларидан айрим кузатишларга ўтиш методини) қўйди. Декарт ана шундай метод намунаси деб математикада қўлланиладиган методни ҳисоблар эди. Математика бўйича унинг ўзи чуқур мутахассис эди. Билиш масалаларида Декарт учун характерли бўлган дуализмга ҳамда унинг иккита параллел ва бир-биридан мустақил бўлган субстанцияларни — жисмни (унинг асосий белгиси тортиш кучидир) ҳамда рухни (унинг асосий хусусияти — тафаккурдир) тан олишига қарамай, Декарт таълимоти ўз замонаси учун прогрессив аҳамиятга эга бўлган эди. Декарт ақл-идрокни юқори қўйиб, схоластик фалсафанинг қолдиқларига ва унинг «мустаҳкам» обрўсига зарба берди. Иккинчи томондан, Декарт табиат ҳақидаги ўзининг конкрет таълимотида амалда замонавий табиият фанининг маълумотларига асосланди. Декарт объектив дунеининг реаллигини ва материаллигини тан олди, дуне, Декартнинг фикрича, материянинг жуда майда заррачаларидан иборат. Табиатдаги барча ўзгаришларни, ҳатто кометнинг — Қуёш, юлдузлар, планеталар ва шу сингариларнинг вужудга келишини материянинг ҳаракати билан тушунтирар эди.

Шу тарзда Декарт таълимотида ёрқин материалистик фикр моментлари бўлиб, бу нарса кейинчалик XVII асрнинг иккинчи ярмида ва XVIII асрда Франциядагина эмас, балки Англия, Голландия ва Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам материализмнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди.

XLVII БОБ

1618—1648 ЙИЛЛАРДАГИ ЎТТИЗ ЙИЛЛИК УРУШ

XVI аср охирида Германиянинг иқтисодий тушкунлиги. Буюк географик кашфиетлар ва бу кашфиетлар билан боғлиқ тарзда савдо йўлларининг ўзгариб кетиши Германиянинг иқтисодий тараққиетига ёмон таъсир қилди. XVI асрнинг иккинчи ярмида бунинг оқибати шу бўлдики, немис савдо-сотиғи тушкунликка юз тутди. Венеция билан савдо қилган Дунайнинг юқорисидаги шаҳарлар (Аугсбург, Ульм ва бошқалар) ҳам, нидерланд ва инглиз саноати ва савдосининг рақобатига бардош бера олмаган Рейн шаҳарлари (Кельн, Аахен, Вормс ва бошқалар) ҳам тушкунликни бошидан кечирмоқда эди. Ганза иттифоқи XVII аср бошларига келиб тамомила барбод бўлди. Гамбург, Любек, Бремен бир қадар иқтисодий аҳамиятларини сақлаб қолган

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

эдилар Аммо уларнинг роли шу қадар паст эдики, уларни Амстердамга ҳам, Лондонга ҳам сира таққослаб бўлмас эди. Бутун Германия тобора аграр мамлакатга айланиб борар, унда етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари саноати кўпроқ тараққий қилган мамлакатларга чиқарилар эди Голландия, Швеция, Англия кўпроқ Германиянинг шимоли-шарқий вилоятлари Бранденбург, Пруссия, Померания, Мекленбург, Силезиядан чиқариладиган ғалла, каноп лоси, қорамол, гушт ва шу сингари маҳсулотлар сотиб олар эдилар Германиянинг вилоятларида крепостнойлик қайтадан тикланди, бу галги крепостниклик энг оғир уқубатли формаларда эди Ғарбий Европанинг хийла тараққий топган мамлакатларида — Англия, Франция, Нидерландияда XVI асрга келиб крепостнойлик тамомила йўқотилгани ҳолда Ғарбий ва Жанубий Германияда крепостнойликнинг анчагина қолдиқлари озми-кўпми сакланган, Шарқий Германияда эса XVI—XVII асрларда крепостнойлик ишлаб чикаришнинг ҳукмрон усулига айланиб кетган эди Крепостной ҳуқуқнинг «иккинчи нашри» Германия тараққиетининг характерли хусусияти бўлиб, унинг ижтимоий-иктисодий қолоқлигидан айниқса ерқин далолат берарди

Сиесий тарқоқлик. Германиянинг сиесий тарқоқлиги сақланибгина қолмай, балки XVI аср давомида яна ҳам авж олди. Князлар черков мулкларини мусодара (секуляризация) қилиш ҳисобига ўз ерларини кўпайтирдилар Улар ички ва ташки (экспорт) савдодан ўз даромадларини ошириш йўлида фондаланиб, ўзларининг маҳаллий князлик абсолютизмини ўрнатдилар. Лютеран черковининг маҳаллий ҳокимларга батамом бунсундирилиши муносабати билан маҳаллий князларнинг сиесий ҳокимияти кучайди Мамлакатнинг сиесий тарқоқлиги князларнинг территория чегараларини талашиб, айрим шаҳарлар, савдо йўллари ва шу кабилар устида муттасил низо-жанжалларига сабаб бўлди Реформациядан кейин князларнинг ўзаро курашларига қулай идеологик баҳона ҳам топилди Князларнинг протестантларга ва католикларга ажралганлиги тўқнашишларга «ғоявий» тус бериб, мамлакатнинг территорияси майда бўлакларга бўлиниб кетишини авж олдирди ва расмийлаштирди Диний низолар князларнинг императорга қарши олиб борган курашларини ҳам ниқоблаб тураверди Император аввалгидек мамлакатдаги католиклар партиясига раҳбарлик қилар ва папалик билан маҳкам иттифоқда эди Энг йирик князларнинг кўпчилиги протестант эди, улардан кўпи лютеран, бир қисми (пфальцграф Рейнский ва жануби-ғарбий Германиядаги бошқа князлар) эса кальвинист эди Маҳаллий сиесий партикуляризм учун олиб борилган кураш дабдабали шиор билан, «соф таврот таълимоти эркинлиги учун» кураш шиори билан ниқобланган эди Император князларни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилар ва бунга «ересь»нинг кучайиб кетишига йўл қўймаслик, чеклаб қўйиш истагини важ қилиб кўрсатарди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Габсбургларнинг Австрия кўп миллатли давлати. Князлар кучайиб, натижада аслида князлик абсолютизми жорий қилинганига қарамасдан, император ҳокимиятининг кучи ҳали озмунча эмас эди Тўғри, Габсбурглар ирик ва майда феодал ерларининг герман конфедерациясигина бошчилик киларди. Уларнинг аввалгидек ҳозир ҳам умумимперия бошқарма органлари ва судлари, умумимперия молияси (соликлар ва ҳоказолар), умумимперия қўшини йўқ эди Германияни аслида идора қилувчи улар эмас эди Лекин Габсбургларнинг кучи узларига мерос колган жуда кенг ерларга эгалик қилишда эди, бу ерларда қисман немислар, кўпрок эса славянлар, венгрлар, итальянлар ва бошқа халқлар яшарди Габсбурглар хонадонининг мерос ерлари шарқда — Австрия (Юқори ва Қуйи Австрия), Штирия, Каринтия, Крайна, Чехия, Венгрия (унинг ғарбий қисми ва ғарбда — Тироль, Швабия, Эльзасни ўз ичига оларди Габсбургларнинг мерос ерлари кўлами жиҳатидан ҳар бир ва ҳатто энг ирик князь ериди ҳам кўп марта ортиқ эди

Габсбургларнинг Европадаги агрессив планлари. Аммо Габсбурглар фақат Германиядагина хукмронлик қилиб қолмадилар Габсбургларнинг уруғлари Испанияни ҳам идора қилардилар Испаниядаги Габсбурглар австрия-герман Габсбургларини қуллаб-кувватлар эдилар, албатта Карл V нинг дунега ҳоким бўлиш иштиёқи Филипп II га ҳам мерос бўлиб ўтган эди Филипп III замонида Испания заифлашиб қолди Шу сабабдан у вақтда бошқа мамлакатларга ва ички душманларга карши курашда испан Габсбурглари билан австрия Габсбургларининг кучларини бирлаштириш ғоят муҳим масала бўлиб қолган эди Ниҳоят, император католик черковидан мадад олиб турар эди, католик черкови XVI асрнинг иккинчи ярмида яна кучаниб олган, ўзини қанта қуриб, ҳамма мамлакатларда, айниқса Германияда протестантларга карши ҳужумга ўтган эди Император ўзининг мерос ерларига, Испаниянинг ердамига ва папанинг мададига таяниб туриб, князларни ўзига бўйсундиришни ва шу тариқа гарчи кечикиб бўлса-да, Германияни бирлашган, марказлашган давлатга айлантиришни мўлжаллар эди Аммо бу вазифанинг уддасидан чиқиб бўлмади Мамлакат иқтисодий тушкунликни бошидан кечираетган, шаҳарлар иқтисодий жиҳатдан заифлашиб қолганлиги туфайли уларнинг ижтимоий ва сиесий роли пасайиб кетган, крепостнойликнинг ўсиши туфайли феодалларнинг таъсири кучайган бир шароитда мамлакатни бирлаштириш иши айниқса қийин ва мураккаб вазифа эди Бундан ташқари, Габсбурглар фақат Германияни ўзларига бўйсундириш масаласи билангина машгул эмас эдилар Улар XVI аср охирида ҳам, XVII аср бошида ҳам ўзларига қўшни мамлакатларга нисбатан агрессив сиесатни давом эттирдилар Улар XVII асрда саноат ва савдо-сотиғи тараққий килган бир қанча Европа мамлакатларини, шу жумладан, Голландия, Англия, Франция, Дания, Швецияни ўзларига қарши килиб қўйдилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Немис протестант князларининг ўзлари ҳам императорга қарши курашда Германиядан ташқарида иттифоқчилар қидира бошладилар Ички ижтимоий-сиёсий зиддиятлар ғоят мураккаб бўлган ташқи ҳалқаро муносабатлар билан чирмашиб кетганлиги туфайли Германия вайрон қилувчи Уттиз йиллик уруш майдони бўлиб қолди Бу уруш унинг мавжуд сиёсий тарқоқлигини янада кўпроқ мустаҳкамлади

Католиклар реакцияси ва протестант князларнинг қаршилиги. Германияда католиклар реакцияси Карл V нинг дастлабки тахт ворислари — Фердинанд I (1555—1564) ва Максимилиан II (1564—1576) давридаёқ катта муваффақиятларга эришди Аммо Карл V дан кейин учинчи бўлиб хукмронлик қилган император Рудольф II (1576—1612) вақтида реакция айниқса кучайиб кетди Рудольф II иезуитлар тарбиясини олган ва Филипп II Испанский саройида анча яшаб, унинг таълимини олган эди Рудольф II нинг ердами билан иезуитлар Австриядан Чехияга ўтиб олдилар Католиклар Баварияси да ҳам улар уя қурган эдилар Католиклар протестантларни Рейн областларидан муваффақият билан сиқиб чиқара бошладилар Католиклар реакцияси Ғарбий-Шимолий Германияга кириб борди Католиклар реакциясига қарши зарба уюштириш мақсадида Жанубий ва Ғарбий Германиядаги протестант князлар 1608 йилда Тавротчилар иттифоқига бирлашдилар Пфальцграф Фридрих Рейнский бу иттифоққа бош бўлди Ландграф Гессенский, курфюст Браденбургский ва империянинг бир неча шаҳари (Страсбург, Ульм ва бошқалар) бу иттифоққа қўшилдилар Протестантлар тузган ҳарбий-сиёсий иттифоққа жавобан католик князлар 1609 йилда Католиклар лигаси номи билан ўз иттифоқларини ташкил этдилар Лигага Бавария герцоги Максимилиан бош бўлди Лига император билан, испан Габсбурглари ва папа билан бевосита алоқада эди Лиганинг армиясига қўмондон қилиб тажрибали генерал Тилли тайинланди

Иттифоқ ва лига тузилиши билан бу икки лагернинг бирбирига душманлик муносабати шу қадар кескинлашдики, улар ўртасида 1610 йилдаёқ уруш бошланиши мумкин бўлиб қолди Бирок Генрих IV Францувский ўлими туфайли уруш бу ўртада бошланмай колди, чунки иттифоқ аъзолари ундан ердам олиш умидида эдилар Уруш Рудольф II нинг тахт ворисн император Матвей (1612—1619) даврида бошланди Чехияда юз берган воқеалар урушнинг бошланиб кетишида катта роль ўинади

1526 йилдан кейинги даврда Чехия. Чехия 1526 йилда яна империя составига кирди ва у Габсбурглар хонадонининг мерос ери деб ҳисоблана бошлади Чехия Габсбурглар составига кираетганида чехларга уларнинг автономиясини, чех сеймини, давлат тили сифатида чех тилини ва миллий черков сифатида чехларнинг ислоҳ қилинган черковини сақлаб қолиш ваъда қилинган эди Амалда эса Габсбурглар беҳаелик қилиб, ўз ваъдаларини бажармадилар Вена ҳукумати чехларнинг давлат идо-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

раси ишларига бевосита аралашадиган бўлди Чехияга немис амалдорлари юборилардн Немис дворянлари чехларнинг ерларини сотиб олардилар Чехияга иезуитларнинг суқулиб кириши натижасида бу ерда католицизмнинг тиклачиш масаласи кундаланг бўлиб қолган эди

«Чех биродарлари» жамоаларини айникса қисар ва унинг фаолиятини ҳар қандан йўллар билан чеклардилар Гусчиликнинг энг жиддии таъсири XVI аср Чехиясида ана шу жамоаларда сақланиб қолган эди, шаҳарликларнинг жуда куп вакиллари, қисман деҳқонлар ва майда рицарлар бу жамоаларга кирар эди Чех сейми король Габсбург ижозати билангина нигилар, аслда эса у ўзининг раҳбарлик ахамиятини йўкотган эди

1547 йилда сеимнинг оппозицион тарздаги чиқишидан кейин унинг ҳуқуклари яна ҳам камайтирилган эди Жумладан, шахарлик (мешчан)ларнинг вакиллари сеймга бутунлай деярли киритилмай қўйган эди Чехияда юз берган жиддии аҳвол 1609 йилда қўзғолон кўтарилишига олиб келди Прагада Габсбургларга қарши намонишлар бўлиб ўтди Шаҳарликлар томонидан қўллаб-қувватланган чех дворянлари муваққат ҳукуматтуздилар ва ҳарбий лашкар тупладилар Сейм чех сословиелари номидан, агар Рудольф II чехларнинг снесии ва динии ҳуқукларини эътироф қилмаса, уни ўзларининг короли деб танимасликларини айтган эди Бунга жавобан Рудольф II 1609 йилнинг 9 июлида махсус «ҳазрати олий ерлиғи» (Маестат деб аталган ерлиқ)ни имзолашга мажбур бўлган эди, король ўзининг бу ерлигида чех панлари, рицарлари, мешчанлари ва деҳқонларининг черков ташкилотлари эркинлигини эътироф килган эди Чехларга ўз урф-одатлари бунича бемалол тоатибодат қилиш, протестант черковларини монеъсиз куриш, мактаблар очиш ҳуқуклари ва бошқа шу каби ҳуқуқлар берилган эди. Прага университети протестантлар қўлига ўтди Сословиелар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва Маестатнинг бажарилишини назорат қилиб туриш учун узларининг махсус уттизта дефенсорлари (ҳимоячилари)ни сайлаб қўниш ҳуқуқини олди Лекин Габсбургларнинг бу ен бериши вақтинча эди Королининг бу ерлиғига қарамасдан, Праганинг католик архиепископи, католик панлар ва улка гетманлари билан судьялардан иборат король маъмурлари чехларни ҳам динии, ҳам снесий жиҳатдан қисавердилар Император Матвей реакцияга ҳар томонлама ҳомиилик қилди 1617 йилнинг езида у чех тожини ўзининг тахт вориси шаҳзода Фердинанд Штирийскийга кингизди У ҳам Максимилиан Баварский билан бирга католиклар реакциясининг энг жонбоз раҳбарларидан эди Фердинанд Штирийскийнинг Чехия короли деб эълон килиниши бу ерда Габсбургларга қарши яна катта норозиликлар бошланишига сабаб бўлди

Чехияда 1618 йилги қўзғолон. Уттиз йиллик урушнинг Чехия даври XVII асрнинг йигирманчи йиллари охирига келганда Че-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

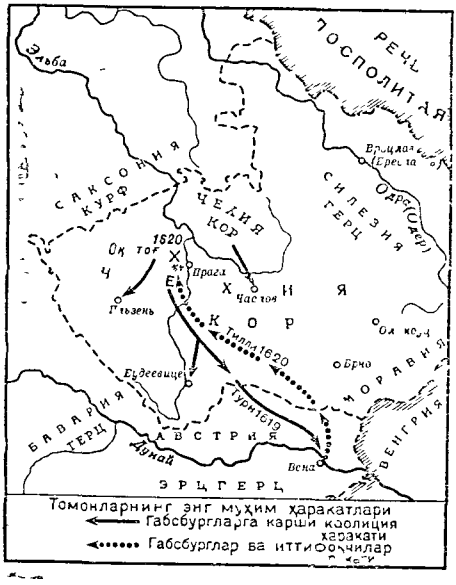

Ўттиз йиллик уруш Чехия даври

хия иқтисодий жиҳатдан жуда оғир аҳволда қолган эди Савдо-сотиқ ва саноат оркага қараб кетмоқда, эди, бу тушкунлик қисман шу вақтларда Марказий ва Шарқий Европа бошидан кечираетган оғир аҳволни акс эттирса, қисман Чехияда Габсбурглар идора қилиш снесатнинг чех миллатига қарши қаратилганлиги оқибати эди Мамлакатда крепостнойлик кучайиб бормоқда эди

Шундай қилиб, Габсбурларнинг снесий ва динни зулми Чехиядаги кризиснинг умумни манзарасини янада ёмонлаштирар эди, холос

Қўзғолон 1618 йилнинг 23 майида «дефенестрация» деб аталган нарсадан бошланиб кетди королнинг учта маслаҳатчиси Прага қасри деразасидан ташқарига улоқтириб ташланди, король йўқлигида Чехияни ўша уч маслаҳатчи идора қиларди Чех дворянлари граф Турн бошчилигида 30 кишидан иборат директория тарзида муваққат хукумат туздилар Армия ташкил қилишга киришилди Иезуитлар ва Чехиядаги католик черковнинг бир канча олий руҳонийлари мамлакатдан ҳайдаб юборилди Чехия Габсбурглар ҳукмронлигидан қутулди 1619 нилда Матвей ўлиб, ўрнига Фердинанд II тахтга ўтирганидан кейин, чех панлари унга қарши Тавротчилар иттифоқининг раҳбари курфюрст Фридрих Пфальцкийни Чехиянинг короли қилиб сайладилар Чехларнинг қузғолони аввал бошда муваффақиятли равишда ривожланиб бораетган эди 1619 йилнинг 6 июнида граф Турн ўз қўшинлари билан Вена остоналарига етиб борган эди Чех дворянлари немис Тавротчилар иттифоқига катта умид боғлаган эдилар, чунки бу иттифоқ чехларнинг Габсбурглар устидан ғалаба қилишидан манфаатдордек бўлиб кўринган эди Аслда эса чехлар қўзғолони маглубиятга учради Бу кўзғолон ҳали кенг миллий ҳаракат тусига кириб етолмаган эди Деҳқонлар ва шаҳарликлар оммаси ҳали бу ҳаракатда етарли даражада иштирок қилаетгани йўқ эди Чех дворянлари гусчилар даврини эслаб, Габсбургларга қарши урушга халқ оммасини тортишга шошилмас эдилар XVI аср охири ва XVII аср бошида Чехия қишлоқларида аҳвол ниҳоятда кескинлашган эди Чехияда крепостнойлик энг шафқатсиз тусга кирган эди Барщина йилига 108 кунга етиб қолган эди Иш жуда қизғин пайт-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларда деҳқонлар панлар учун ҳафтасига 3—4 кунлаб ишлар эдилар Крепостной деҳқонлар барщинадан ташқари натура билан олинадиган ҳар хил солиқлар тўлашлари лозим эди, давлат солиқлари («берна» ва шу кабилар) бу ҳисобга кирмас эди Деҳқонларнинг кайфияти ёмон эди Баъзи жойларда тартибсизликлар бошланган эди, деҳқонлар энг оғир солиқларнинг бекор қилинишини, барщинанинг қисқартирилишини, ер-мулкларни бошқарувчиларнинг алмаштирилишини ва ҳоказоларни талаб қилдилар 1620 йилнинг кузида Жатецк областида деҳқонларнинг катта қўзғолони бўлиб, бу қўзғолонда 7000 деҳқон қатнашди Қўзғолон феодал тартибларига қарши қаратилган эди Бунинг устига чех дворянлари зўр умидлар боғлаган немис Тавротчилар иттифоқи уларга астойдил ердам бермади Немис протестант князлари энди икки курфюрликка бош бўлиб олган курфюрст Пфальцликнинг кучайишини сира истамас эдилар Фридрихнинг ўзида эса ҳусусий (пфальц) кучлари озгина эди У ўзининг қайнотаси, инглиз короли Яков I дан мадад оларман деб ўйлаган эди, аммо унинг бу умиди пучга чиқди Яков I Стюарт немис князларининг императорга қарши қўзғолонини маъқулламади У чехларни ўзининг «қонуний монарҳи»га қарши қўзғолонга «исенчилар» деб ҳисоблар эди

Католиклар лигасининг саркардаси Тилли протестантларнинг уюшқоқсизлигидан, бир-бирларидан шубҳаланишларидан фойдаланиб, чехларга қарши дарҳол ҳужумга ўтди Тилли Чехия территориясига бостириб кирди ва 1620 йил 8 ноябрда Прага яқинидаги Оқ тоғ ёнида чех ва Пфальц қўшинларини тор-мор қилди Фридрих Чехиядан, сўнгра Германия тупроғидан ҳам қочиб кетди Императорга ердам бериб турган испан қўшинлари Пфальцга бостириб кирдилар Чехияда ғоят шафқатсиз реакция бошланди

1621 йил 21 июнда Прагада қўзғолон раҳбарларидан 27 киши, шу жумладан, учта шаҳарлик умум олдида жазолаб ўлдирилди 1627 йилда Прага сеймида Маестат тугатилиши расман эълон қилинди Чехияда католиклар черкови тамомила тикланди Немис тили бирдан-бир давлат тили деб эълон қилинди Ҳамма ерда чех амалдорлари ўрнига немис амалдорлари ўтириб олди Кўплаб чех ерлари мусодара қилинди Чех дворян ер эгаларининг қарийб тўртдан уч қисми ўз ерларидан маҳрум бўлди, бу ерлар мусодара қилинди, немислар қўлига ўтди Минг-минглаб чех оилалари жонажон ўз мамлакатидан кувғин қилинди. Мухожирлик қилишга мажбур бўлган чех зиёлиларининг энг яхши намояндалари, езувчилар, ўқитувчилар, фармацевтлар, юксак малакали ҳунармандлар ва шу кабилар Чехияни ташлаб чиқиб кетдилар Буларнинг ҳаммаси мамлакатни иқтисодий тушкунликка ва ялпи ишсизликка маҳкум этган ҳолда Чехиянинг ишлаб чиқарувчи кучларига жуда катта зарар етказган эди Немис-австрия феодаллари католик руҳонийлари билан иттифоқ бўлиб чех миллий маданиятининг ўзига ҳам жуда катта

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

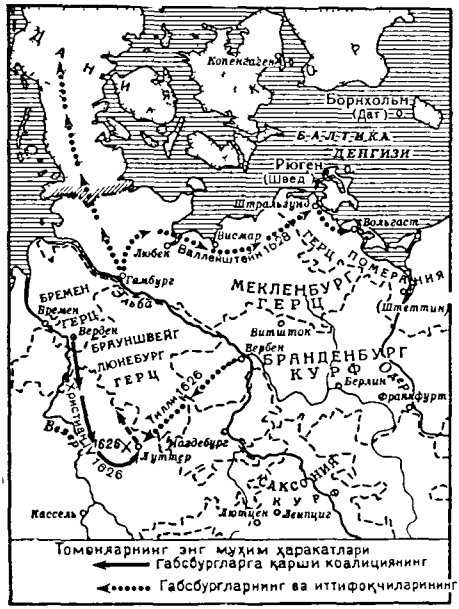

Уттиз йиллик уруш Дания даври

зарар етказди Чех мактаблари незунтлар қўлига топширнб қўйилди. Чех маданнияти таъқиб остига олинди. Немислар гусчилар адабиётини ҳамда Гус ва гусчилар даврига онд барча архив манбаларини системали равишда йўқ қилар эдилар. Чехия яшнаб турган мустақил мамлакатдан узоқ вақтларгача немисларнинг асоратга маҳкум этилган ва хонавайрон қилинган вилоятига айланиб қолди

Данияннинг урушга кириши Дания даври. Австрия Габсбургларининг Чехияни тор-мор қилиши ва испанларнинг Пфальцни босиб олиши Уттиз йиллик урушнинг «чехия-пфальц даври» деб аталган биринчи даврининг оқибатлари эди Император билан лига ғолиб чиқдилар Католикларнинг ғалабаси мусодара қилинган черков ерларидан ташкил топган протестант князлар мулкини хавф остига қўйди Императорнинг ғалабаси 1624 йилдан бери бошида кардинал Ришелье турган Францияни ҳам ташвишга солиб қўйди. Нидерландия яна (1621 йилдан бошлаб) Испания билан урушмоқда эди Яков Английский ҳам ўзининг куёви Фридрих Пфальцский тақдири билан қизиқмоқда эди Шундай қилиб, император билан князлар ўртасидаги, католиклар билан протестантлар ўртасидаги, Габсбурглар билан Чехия ўртасидаги муносабатларга доир ички масала чет элларга ҳам катта таъсир кўрсатди Германиядаги ички уруш тез орада мураккаб халқаро курашга айланиб кетди, бу курашда эса Ғарбий Европа мамлакатларининг ғоят кенг коалицияси Германияга қарши чиқди. Ришельенинг ташаббуси билан 1625 йил декабрь ойида Англия, Голландия ва Дания ўртасида австрия ва испан Габсбургларига қарши Учлар иттифоқи тузилди Дания короли императорга қарши уруш бошлаган тақдирда Англия билан Голландия унга катта субсидия беришни ваъда қилдилар. Дания короли Кристиан IV ўша 1625 йилдаёқ чинакамига уруш бошлаб, ўз қўшинлари билан Германияга бостириб кирди ва унда шимолий герман лютеран князларининг қўшинлари билан қўшилди

Валленштейн. Данияликларга карши ўз қўшинини ташкил этиш учун Фердинанд II нинг етарли маблаги йўқ эди Като

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ликлар лигасининг қўшини озгина бўлиб, уни ҳам тўлдириш керак эди Шундан кейин император қўшин ташкил этиш тўғрисида бой дворян Альбрехт Валленштейн (1583—1634) га мурожаат қилди Валленштейн асли чех бўлса ҳам, батамом немислашиб кетган ва чех дворянларининг ерлари мусодара қилинган вақтда жуда кўп ер, ўрмон, кон ва шу кабиларни сотиб олган эди Валленштейн XVI асрда ва XVII аср бошларида Италияда жуда кўп ва қисман Германияда учрайдиган кондотьерлар, яъни ҳарбий соҳибкорлар қабилидаги киши эди Ғоят истеъдодли ташкилотчи ва саркарда бўлган Валленштейн қисқа бир вақт ичида елланма солдатлардан иборат 30 минг кишилик армия ташкил этди У ўз солдатларига катта пул тўлар, аммо уларни қаттиқ интизомда сақлар ва машқ-таълимга жуда кўп эътибор берарди. Валленштейн қўшин ташкил этишга сарфлаган маблағларини кейинчалик қўлга киритилган ўлжалар ва душманга солинган катта-катта товонлар воситасида ҳатто ортиғи билан ҳам қайтариб олди Валленштейн Инжилчилар иттифоқи қўшинларининг қўмондони граф Мансфельдни, сўнгра эса Тилли билан биргаликда Дания королининг изидан қувиб бориб, уни бутунлай тор-мор қилди ва Ютландия тупроғига бостириб кириб, Копенгагенни хавф остига қўйди Дания короли сулҳ тузишни сўрашга мажбур бўлди ва бу сулҳ билан 1629 йил майида Любекда тузилди. Кристиан IV бундан кейин Германия ишларига аралашмасликка ваъда қилди Валленштейн ўз ғалабаси учун мукофот тариқасида бутун бир князлик — Мекленбург герцоглигини ҳамда «Балтика ва Океания денгизлари генераллисимуси» деган унвон олди Фердинанд II нинг ўзи эса протестантлар устидан қозонилган ғалабани 1629 йилги ресттитуцион эдиктни чиқариш билан нишонлади, бу эдиктга кўра протестант князлар 1552 йилдан (князлар император Карл V ни енган йилдан) кейин ундан тортиб олган ҳамма ерларни католик черковига қайтариб беришга мажбур этилди

Шундай килиб, католик реакцияси жануб билангина кифояланиб қолмади, балки шимолга ҳам кириб борди Император протестант князларнинг иқтисодий қудратига жиддий зарба берди

Бироқ католиклар лагерининг ғалабаси бу лагерь раҳбарлари ўртасидаги низо-жанжаллар туфайли бўшашиб кетди. Лиганинг йўлбошчиси Максимилиан Баварский ва бошқалар Валленштейнни ёмон кўрардилар. Уларнинг талабига мувофиқ император 1630 йилда Валленштейнни истеъфога чиқартишга ва унинг қўшинини тарқатиш тўғрисида буйруқ беришга мажбур бўлди.

Швециянинг урушга кириши. Рус давлатининг позицияси. Габсбургларнинг янги ғалабаси Францияни императорга қарши курашда янги иттифоқчи қидиришга мажбур этди. Шведлар короли Густав Адольф (1611—1632) Францияга ана

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Томонларнинг энг муҳим ҳаракатлари
Габсбургларга қарши коалиция
Габсбурглар ва иттифоқчилари
Х 1632 Энг муҳим жанг бўлган жойлар ва йиллар
100 0 100 200 км
ШИМОЛИЙ ДЕНГИЗИ
БАЛТИКА ДЕНГИЗИ
ШВЕЦИЯ
ДАНИЯ
НОРВЕГИЯ
ПОМЕРАНИЯ ГЕРЦ
РЕЧЬ ПОСПОЛИТАЯ
БРАНДЕНБУРГ
ГЕРЦ
САКСОНИЯ
ЧЕХИЯ
СИЛЕЗИЯ ГЕРЦ
МОРАВИЯ
АВСТРИЯ ЭРЦГЕРЦ
БАВАРИЯ
ВЕНГРИЯ
ВЕНЕЦИЯ РЕСП
ШВЕЙЦАРИЯ ИТТИФОҚ
ФРАНЦИЯ
ИСПАН
НИДЕРЛАНДИЯ
ГОЛЛАНДИЯ
Амстердам
Гаага
Роттердам
Брюгге
Антверпен
Брюссель
Ахен
Кельн
Аррас
Рокруа
Трир
Майнц
Кобленц
Франкфурт
Вормс
Вена
Прага
Дрезден
Лейпциг
Магдебург
Берлин
Вюрцбург
Нюрнберг
Регенсбург
Ульм
Аугсбург
Мюнхен
Страсбург
Базель
Берн
Лион
Венеция
Любек
Гамбург
Висмар
Штеттин
Кольберг
Данциг
Бремен
Вердер
Брауншвейг
Люнебург
Вольгаст
Штральзунд
Рюген
Мекленбург
Виттшток
Оснабрюк
Мюнстер
Люттер
Брейтенфельд
Лютцен
Эрфурт
Кассель
Ганау
Хагенау
Нердлинген
Штутгарт
Мец
Нанси
Мюлуза
Ахен
Кёльн
Кобленц
Трир
Майнц
Вормс
Вюрцбург
Нюрнберг
Регенсбург
Ульм
Аугсбург
Мюнхен
Страсбург
Базель
Берн
Лион
Венеция
Вена
Прага
Дрезден
Лейпциг
Магдебург
Берлин
Франкфурт
Вердер
Любек
Гамбург
Висмар
Штеттин
Кольберг
Данциг

Столбово сулҳига мувофиқ Фин қўлтиғи қирғоқларини, яъни Карелия билан Ингерманландияни эгаллаган эди, 1629 йилдан бошлаб Курляндия (ҳозирги Латвия территорияси)ни ўз контроли остига олган эди Швеция Финляндияни ҳам ўзига қаратиб олганлиги туфайли Балтика денгизи (унинг жанубий қирғоқларидан бошқа) деярли бутунлай «швед кўлига» айланган эди Шу билан бирга Густав Адольф католиклар реакциясига ҳам бефарқ қарай олмас эди XVII асрда Швецияда феодаллар аристократияси ҳали қисман католик динида эди Ўрта ва майда дворянлар ҳамда деҳқонларнинг юқори табақаси, аксинча, католиклар ер эгалигининг тикланишидан хавотирда эдилар, шунинг учун Германиядаги ўз «инжилчи биродарлари»га ердам кўрсатишга тайер эдилар

Швециянинг императорга қарши курашидан Россия ҳам манфаатдор эди Подшо Михаил Федорович ҳукумати бу вақтда (XVII асрнинг биринчи ярмида) поляклар агрессиясига қарши қаттиқ кураш олиб бораетган эди Католиклар Польшаси император ва пападан ҳамиша ердам олиб турар эди. Шунинг учун Габсбургларга қарши иттифоқни кўллаб-кувватлаш Москва давлатининг миллий манфаатларига мос бўлиб тушар эди Швециянинг Габсбургларга қарши уруш бошлаши, даставвал, Польшани Россияга қарши уруш олиб бориш учун Габсбурглардан олиб турадиган ердамидан маҳрум қилар эди Москва ҳукумати расмий суратда Габсбургларга қарши урушга киришмаса ҳам, иқтисодий жиҳатдан ва дипломатия соҳасида (мамлакатлар билан, қисман Туркия ва Қрим татарлари билан олиб борилган музокараларда) швед королига катта ёрдам кўрсатган эди. Россия шведлар учун ғоят қулай шартларда Швецияга жуда кўп ғалла (жавдар) ва порох ясаш учун ишлатиладиган селитра берди[1]

Урушда шведлар даври. Густав Адольф 1630 йилнинг езида Померанияга аскар туширди Бироқ уруш ҳаракатларининг биринчи йили шведлар учун унчалик муваффақиятли бўлмади. Брандербург ва Саксония, гарчи протестант мамлакатлар бўлсалар-да, Данияниинг тор-мор қилинганлигини эслаб, Густав Адольфга қўшилишдан қўрқдилар Тилли бу вазиятдан фойдаланиб, 1631 йилнинг баҳорида стратегия жиҳатидан муҳим бўлган ва шведлар томонига ўтиб кетган Магдебург шаҳрини эгаллади Шаҳар ҳужум қилиб олинди ва аевсиз таланди, вайрон қилинди Лига солдатлари аелларни ҳам, болаларни ҳам аямасдан, шаҳар аҳолисидан 30 минг кишини қириб ташладилар Густав Адольф ҳарбий тазйиқ кўрсатиш йўли билангина Бранденбург курфюрстини коалиция томонига ўтишга мажбур этди Саксония курфюрсти швед короли билан ҳарбий битим

[1] Умуман шведлар учун жуда қулай шароитларда XVII асрда Россиядан Швецияга кўплаб зиғир толаси, каноп лоси ва кема (мачта) ясаш учун ишлатиладиган ёғоч ҳам ташилар эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Вестфалия сулҳи (1648 й.)

тузди Шведлар қўшини сон жиҳатидан у қадар кўп бўлмаса ҳам (қарийб 30 минг киши), урушга яхши тайергарлик кўрган эди Бу қўшиндаги аскарларнинг кўпчилиги эркин швед деҳқонларидан иборат бўлганлигидан миллий состави жиҳатидан Лига қўшинига ва Валленштейн армиясига ўхшаган қурама эмас, балки бир хил эди. Шведлар қўшинида қаттиқ интизом ўрнатилган, урушга «муқаддас ва халоскорлик уруши» характери берилганидан аввал бошда ўзига хос иштиёқ ҳам кучли эди. Ниҳоят, шведлар армиясининг ҳарбий техникаси ҳам жуда яхши эди. Швед солдатлари мушкетлар билан қуролланган эдилар ва бу мушкет (пилта милтиқ)лардан немис солдатлариникидан кўра уч баравар тезроқ отардилар. Шведларда енгил

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дала тўплари ҳам кўп эди. Жилд кийгизилганлиги сабабли «кўп» тўплар деб аталган тўплар бошда душманларда йўқ эди деса бўлади.

Густав Адольф 1631 йил 17 сентябрда Лейпциг яқинидаги Брейтенфельд қишлоғи ёнида Тилли қўшинларига қақшатқич зарба берди. Шундан кейин швед қўшинлари Юқори Дунайда ва Рейнда пайдо бўлдилар. Швед короли 1631—1632 йилги қишини Майнц шаҳрида ўтказди. 1632 йил баҳорида Густав Адольф Лех дареси бўйида империя қўшинларини тор-мор келтирди, католиклар лигасининг саркардаси Тилли шу ердаги жангда ҳалок бўлди. Жуда танг аҳволда қолган Фердинанд II яна Валленштейнга мурожаат қилди. Энди бу сафар Валленштейн сира чекланмаган ваколатлар олди, ҳатто душман билан яраш ва сулҳ тузиш ҳуқуқи ҳам берилди. Валленштейн ландскнехтлардан яна қўшин тўплаб, 1632 йилнинг кузида Люцен шаҳри ёнида Густав Адольф билан тўқнашди. Бу ерда 1632 йилнинг 16 ноябрида иккинчи катта жанг бўлиб, бунда ҳам шведларнинг қўли баланд келди ва улар Валленштейн қўшинларини чекинишга мажбур этдилар. Лекин бу жангда король Густав Адольф ўлдирилди, унинг ўлими шведлар армиясида дарҳол тартибсизлик бошланиб кетишига сабаб бўлди.

Валленштейннинг халок бўлиши. Люцен ёнидаги жангдан кейин Валленштейн Чехияга чекинди, у бундан олдин шу ердан саксонияликларни суриб чиқарган эди. Валленштейн энди саксония курфюрстини сулҳ тузишга мажбур этиб, кейин шведларга қарши ҳужум бошламоқчи эди. Католиклар лигаси Валленштейннинг кўзга кўринарли муваффақиятларга эришаолмаганлигидан фойдаланиб, императорни яна унга қарши қилиб қўйди. 1634 йил бошида Валленштейн қўмондонлик вазифасидан олинди, сўнгра давлатга хиёнат қилишда айбланди ва, ниҳоят, 1634 йилнинг 25 февралида Лиганинг кўрсатмаси билан иш курган бир гуруҳ офицерлар томонидан Эгер қалъасида ўлдирилди («Эгер фалокати»).

Империя армияси шведлар орасида интизом бўшашиб кетаётганлигидан фойдаланиб, уларга 1634 йил 6 сентябрда Нордлинген ёнида қаттиқ зарба берди. Бунинг натижасида шведлар Жанубий Германиядан суриб чиқарилди. 1635 йил баҳорида император саксония курфюрсти билан сулҳ тузишга муваффақ бўлди. Яна Габсбургларнинг омади келгандай бўлиб кўриниди. Аммо Ришелье энди Германияга қарши очиқдан-очиқ урушга киришишга қарор берди. Францияниг урушга киришиши (1635 йил) Габсбурглар коалициясининг аҳволини қийинлаштириб юборди ва бу коалицияни тамомила мағлубиятга учратди.

Урушда француз-шведлар даври. Франция ўз томонида кўпгина иттифоқчиларга эга бўлгани ҳолда Германия билан Испанияга қарши уруш бошлади. Урушни давом эттираётган Швециядан ташқари, Голландия, Савойя, Венеция, Венгрия (Трансильвания) Франция томонида эди. Польша Францияга

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дўстона хайрихоҳ бўлиб, бетарафлик сақлашини билдирди. Уруш ҳаракатлари фақат Германия территориясидагина эмас, балки Испанияда, Испания Нидерландиясида, Италияда ва Рейннинг ҳар икки қирғоғида олиб борилди Шундай бўлса ҳам биринчи даврда иттифоқчилар муваффақият қозона олмадилар Иттифоқнинг ўзи составидан унча мустаҳкам эмас эди. Иттифоқчилар бир-бирлари билан яхши келишиб олиб ҳаракат қилмадилар Фақат 40-йиллар бошида, Ришелье ҳам ўлгандан кейин, Франция билан Швециянинг қўли аниқ баланд бўлиб қолди Француз қўшинлари 1643 йилда ғарбда Рокруа (Шарқий Франция) енидаги жангда испан пиедаларини ғоят катта мағлубиятга учратдилар Шундан кейин француз қўшинлари бутун Эльзасни босиб олишди 1645 йилда шведлар шарқда, Чехиянинг Янковици шаҳри енида империя қўшинларини тор-мор келтирдилар Данияниинг энди бу сафар Габсбурглар томонини олиб, урушга киришиши ҳам императорга ердам беролмади. (1643—1645 йиллардаги Дания-Швеция уруши) Француслар ва шведларнинг бирлашган армияси 1646 йилда Баварияга бостириб кирди Урушнинг ютқазилаетганлиги Вена саройи учун аен бўлиб бормоқда эди Фердинанд II дан кейин 1637 йилда тахтга ўтирган император Фердинанд III ҳукумати сулҳ музокаралари бошлашга мажбур бўлди.

Вестфалия сулҳи. Аслида 1645 йилнинг июнидаеқ бошланган сулҳ музокаралари Вестфалиянинг икки шаҳрида олиб борилмоқда эди О с н а б р ю к д а император элчилари швед ҳукумати элчилари ҳамда герман протестант князлари билан, М ю н с т е р д а император элчилари француз ҳукумати билан музокаралар олиб бормоқда эдилар Музокаралар 1648 йил кузидагина тамом бўлди

Вестфалия сулҳи натижасида ғолиблар анча территорияни ўзларига қўшиб олдилар Швеция Ғарбий Померанияни ва Шарқий Померанияниинг бир қисмини, шу жумладан, Штеттин шаҳри ва Рюген оролини, Висмар шаҳрини ва унинг портини, Бремен архиепископлигини (аммо Бремен шаҳридан ташқари) ва Верден епископлигини ўзига қўшиб олди Шу билан бирга Швецияга 5 миллион талер товон тўланди Франция Эльзасни (Страсбург шаҳридан ташқари) эгаллади ва Юқори Лотарингия (Мец, Туль ва Верден шаҳарлари)га бўлган ҳуқуқи узилкесил тасдиқланди Германиянинг ўз ичида Шарқий Померанияни, Магдебург архиепископлигини ва бошқа бир қанча вилоятларни ўзига қўшиб олган Бранденбург, Лузация (Лужиц ери)ни ўзига қўшиб олган Саксония, шимоли-ғарбда баъзи бир қўшни вилоятларнинг ерлари ҳам қўлига ўтган Брауншвейг ва юқори Пфальцни эгаллаган Бавария ўзларининг ерларини кенгайтирдилар (бунда Бавария герцоги ҳатто курфюристлик унвонини олишга муяссар бўлди, бу — саккизинчи курфюрстлик эди. Вестфалия конгресси империя князларининг бошқа мамлакатлар билан мустақил дипломатик алоқалар ўрнатиш

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳуқуқларини тан олди Шу тариқа Европа дипломатияси Германиянинг сиёсий жиҳатдан бўлиниб кетишини маъқуллади. Вестфалия конгрессининг бу ерда эслатиб ўтиш лозим бўлган муҳим дипломатик актларидан яна бири шуки, Европада аллақачонлардан бери мавжуд бўлган, лекин шу вақтгача расмий равишда танилмаган икки давлатнинг мустақиллиги эътироф этилди Бу давлатлар Швейцария Иттифоқи билан Голландия эди. Франция билан Испания ўртасидаги уруш Вестфалия конгрессидан кейин ҳам давом этди ва у фақат 1659 йилда Пиренея сулҳидан кейингина тамом бўлди

Шу сулҳга асосан Испания узининг бир қанча территориясини ҳам Францияга берди

Германиянинг вайрон бўлиши. Эльба нари ёғининг ялпи асоратга туширилиши. Ўттиз йиллик урушда Франция билан Швеция ғолиб чикди Улар бу урушдан кейин XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида Европа дипломатиясида етакчи роль ўйнади Германия эса, аксинча, уруш натижасида ғоят заифланиб қолган эди Германия анча территориясидан маҳрум бўлиш билан бирга, узоқ давом этган урушда ниҳоят даражада вайрон бўлган эди, чунки уруш асосан Германия территориясида олиб борилган эди Мамлакат ғоят катта моддий зарар кўрди Уруш келтирган вайроналик туфайли Германия бир неча ўн йилларгача ўзини ўнглаб ололмади Баъзи областларда, чунончи, Саксония, Бранденбург, Пфальц, Вюртембергда аҳолининг ярми ва ҳатто бундан ҳам кўпроғи қирилиб кетган эди Чехияда 1618 йилдаги 2,5 миллион аҳолидан 1650 йилга келиб атиги 700 минг киши қолган эди Жуда кўп экин ерлари ҳувиллаб қолди ва ўрмонлар билан қопланди Юзлаб қишлоқлар йўқ бўлиб кетди Шведлар Саксония ва Чехиядаги жуда кўп конларни ишдан чиқардилар, бу конлар кўп йилларгача ишга солинмай келди Герман шаҳарларидаги савдо ва саноат уруш вақтида яна ҳам қаттиқроқ оқсай бошлади

Бошпанасиз қолган ва тирикчилик воситаларидан маҳрум бўлган деҳқонлар ердам сўраб феодалларга мурожаат қилишга мажбур бўлдилар. Бундай шароитда крепостной ҳуқуқ урушдан аввалгидан кўра ҳам тезроқ авж олиб кетди Шарқий Германия асоратга тушган деҳқонлар мамлакатига айланди, улар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан тамомила ўз помешчик-юнкерларига қарам бўлиб қолдилар

«Эндиликда помешчик-дворянлар қишлоқнинг танҳо хўжайини бўлиб қолди Деҳқонларнинг энг сўнгги кучлари ҳам синдирилди Яна чекланмаган мажбуриятлари даври бошланди.. Крепостнойлик ҳолати энди умумий ҳол бўлиб қолди, эндиликда эркин деҳқонлар оқ қарғадек камдан-кам учрайдиган бўлиб қолди»[1]

---

[1] К. Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, XV т, 642—643-бетлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XLVIII БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ШВЕЦИЯ

Швециянинг Дания ҳукмронлигидан озод бўлиши. Швецияда Кальмар униясидан норозилик XVI аср бошларида Дания феодаллари ҳукмронлигига қарши кенг миллий ҳаракат тусини олди. Бу ҳукмронликка қарши душманлик руҳи Швецияда тобора кучаймоқда эди. Шимолий ва Балтика денгизларида данияликларнинг савдо-сотиқ ишлари кенгая борган сари Дания ҳукумати Балтикабўйида янада кўпроқ мустаҳкамланиб олишга ҳаракат қилар ва Швеция территориясини Данияниинг шимоли-шарқдаги таъсирини кучайтириш учун зарур база деб билар эди.

Дания короли Кристиан II (1513—1523) бу масалада анчақса катта планлар тузди, у занфлашиб қолган Ганзанинг ўрнини Дания босади ва Балтика денгизида савдо-сотиқ ишларини тамомила ўз қўлига киритиб олади, деб ҳаёл қилган эди. Дания қўшинлари 1520 йилда Стокгольмни босиб олдилар, Стуре хонадони регентлиги тугатилди, швед дворянлари, руҳонийлари ва шаҳарликларининг кўпгина намояндалари ўлдирилди, Дания ҳокимиятига оппозицион кайфиятда бўлганлардан жами 100 дан кўпроқ киши қириб ташланди. Дания феодалларининг швед миллий оппозициясига нисбатан қилган бу қирғини Швеция тарихида «Стокгольм фожиаси» (1520 йил ноябрь) деб аталади. Аммо данияликларнинг бу террори миллий ҳаракатнинг янада кучайишига сабаб бўлди, холос. Мамлакатнинг турли жойларида деҳқонлар, шаҳарликлар, ўрта ва майда дворянлар Дания ҳукмдорларига қарши бош кўтардилар. Швециянинг тоғли райони бўлган Далекарлияда миллий ҳаракат айниқса кенг ва қатъий тус олди, бу ерда деҳқонлар отрядлар тузди лар ва бу отрядлар данияликларнинг қўшинларини муваффақиятли равишда суриб чиқардилар. Ўрта дворянлардан чиққан Густав Ваза бутун миллий ҳаракатга бошчилик қилиб, мамлакатдаги барча кучларни дворянлар, шаҳарликлар ва деҳқонларни бир қанча вақтгача умумий бир миллий фронт қилиб бирлаштириб туришга муваффақ бўлди. Миллий ҳаракат галаба билан тугади. Шведлар Скандинавиясининг энг жанубий қисмидагина данияликлар бир неча областни ўз қўлларида сақлаб қолдилар. 1523 йилда Густав Ваза Стокгольм шаҳрига тантанали суратда кириб бориб, Кальмар униясини бекор қилди ва Швецияни мустақил деб эълон қилди. Унинг ўзи Швециянинг короли қилиб сайланди (у 1523—1560 йилларда ҳукмронлик қилди), Густав Ваза асос солган «миллий» швед сулоласи бундан кейинги асрларда Швециянигина эмас, балки XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрда қўшни Польшани ҳам идора қилди.

Густав Вазанинг идора қилиши. Шведлар реформацияси ва

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

секуляризацияси Аввал бошда янги швед ҳукуматининг аҳволи жуда оғир эди Мамлакат данияликлар зулми ва узоққа чўзилган озодлик уруши туфайли хонавайрон бўлди Саноат ва савдо-сотиқ ишлари касод бўлди Хазинада пул қолмади Маҳкаманинг 1527 йилда королга езган докладида бундай дейилган эди «Сизнинг қаср ва қалъаларингиз вайрон булиб етибди Королнинг даромадлари тамоман сарф бўлиб кетган Таможнялардан бож тушмай қўйди деса бўлади Мис ва кумуш конлари тушкунликка учраган Шаҳар саноати аянч ҳолга тушиб қолди король хазинасидаги харажатлар унинг даромадидан уч ҳисса ортиқдир»

Реформация ва секуляризация қилиш йўли билан бу мушкул аҳволдан қутулиш чораси топилди Швециядаги католик черкови бошлиқларининг ҳатто дворянлар орасида ҳам аллақачон бурди кетган эди, чунки энг кўзга кўринган епископлар швед миллий доиралари билан эмас, кўпроқ Дания короли билан алоқада эдилар Германияда ўтказилган реформация бу ерда ҳам аллақачонлар ҳавас кўзғатиб қўйган эди Шунинг учун 1527 йилдаёқ Швециянинг Вестеросдаги сеймида Швецияда ҳам реформация қилинган инжилчилар черкови[1] ўрнатиш, черков ерларини секуляризация қилиш масаласи асосан ҳал килинган эди Швецияда узул-кесил ислоҳ 1536—1539 йилларда ўтказилди. Англиядаги каби Швецияда ҳам секуляризация қилиш натижасида король ва аниқса дворянлар бойиб кетишди, чунки секуляризация қилинган мулкларнинг кўп қисми дворянлар қўлига ўтди

Узининг молиявий аҳволини мустаҳкамлаш учун ГуставВаза яна бир қанча бошқа тадбирларни ҳам кўрди У 1542 йилда махсус фармон чиқариб, королликдаги ишланмай бўш етган барча жамоа ерларини ўз мулки деб эълон қилди 1551 йилда чиқарилган фармонда барча ер ости бойликлари, яъни Швецияда жуда кўп бўлган ҳар хил конлар король мулки деб эълон қилинган эди Дворянлар ҳукуматининг ер масаласидаги снесати деҳқонларнинг аҳволини емонлаштириб қўйди Илгари черковга қарашли бўлган ерларни ўз қўлларига киритиб олган янги ер эралари баршчина ва оброкни кўпайтирдилар, ҳамда эркин ва ярим қарам бўлган деҳқонларни мумкин қадар крепостной қилишга ҳаракат қилдилар Бу ҳол, шунингдек деҳқонлар ихтиеридаги ерларнинг тортиб олиниши ҳам деҳқонларда қаттиқ норозилик туғилишига сабаб бўлди. Бир вақтлар данияликларга қарши курашда қарор топган миллий бирлик фронти тарқалиб кетиб, унинг ўрнига маҳаллий (швед) феодалларга қарши ва король ҳукуматига қарши деҳқонлар кураши бошланиб кетди

[1] Бироқ Швеция инжилчилар черкови немис протестант черковидан ўзида епископлик сақланганлиги билан фарқ қилар эди Бу жиҳатдан реформация қилинган швед черкови англикан епископлик черковига ўхшаб кетар эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

30 ва 40-йилларда Швецияда деҳқонларнинг бир неча марта катта қўзғолонлари бўлди. Бу қўзғолонлардан энг машҳурлари Далекарлияда бўлган 1526—1533-йиллардаги қўзғолон, Ост-Голланддаги 1538 йилги қўзғолон ва деҳқонларнинг 1536—1543 йилларда бўлиб ўтган жанубий швед ҳаракатидир. Жанубий, швед ҳаракати вақтида ўрмонларда жуда кўп «ўрмон аҳли» дан отрядлар уюштирилиб, бу отрядларга қўшилган кишиларнинг сони 10 мингга етган эди. Пировард натижада бу қўзғолонларнинг ҳаммаси бостирилди. Королнинг молиявий ишлари яхшиланганидан кейин ҳукумат катта елланма армия сақлаш имкониятига эга бўлди ва бу армиядан деҳқонлар ҳаракатини бостириш учун фойдаланди. Асосан деҳқонлардан ташкил топган король армиясига секин-аста деҳқонларнинг энг актив элементлари қўшила борди ва шундай қилиб, деҳқонлар оппозициясига раҳна солинган эди.

XVI—XVII асрларда Швециянинг иқтисодий тараққиёти. XVI асрда Швеция экономикаси бир қанча муваффақиятларга эришди. Қишлоқ хўжалигининг (асосан жанубий ва жанубий-шарқий районларда) товар маҳсулдорлиги ортиши билан бирга, мамлакат саноати — темир, мис, кумуш, қалайи қазиб чиқариш, қуролсозлик, ёғоч тилиш ва қоғоз саноати, мўйна ишлаш, кемасозлик ҳам тараққий қилмоқда эди. Густав Ваза Германиядан жуда кўп кончилар ва металлсозлар чақириб келтирди. Ёғоч тилиш корхоналари ва шахталарда XVI асрнинг иккинчи ярмидаёқ тоғдаги дарелар, сойлар ва шалолаларнинг қувватидан кенг фойдаланардилар. XVII асрда Швецияда ҳар хил қурол-яроғлар ишлаб чиқариларди. Ишланмаган темир ва ундан тайерланган ҳар хил буюмлар шведларнинг четга чиқарадиган моллари ичида асосий ўрин тутарди. Шунисн характерлики, XVI—XVII асрларда Швецияда мануфактура типидаги саноат корхоналарини кўпинча дворянларнинг ўзлари ташкил қилар эдилар. Бу эса қисман ўша даврда Англиядаги майда дворянларнинг корхона эгалари бўлишини эслатарди. Швеция, Англия, Франция, Нидерландия, Германия, Дания, Польша ва Россия билан қизғин савдо-сотиқ ишлари олиб борарди. Кўпгина шаҳарлар — Стокгольм, Кальмар, Упсала, Або, Гельсингфорс (Хельсинки) ва бошқалар муҳим савдо марказлари бўлиб қолган эди. Океан нари ёғидаги мамлакатлар билан савдо-сотиқ ишларини олиб бориш учун Швецияда 1627 йилда «Жанубий компания» ташкил қилинган эди. 1668 йилда Швецияда давлат банки ташкил қилинди, бу Европада энг илк очилган банклардан бири эди. Лекин Швеция саноати жуда ҳам бир еқлама тараққий этган эди. Асосан қазиб чиқарувчи саноат тараққий топган бўлиб, металлсозлик саноати қисман ривожланган эди.

Швециянинг XVII асрдаги экспорти асосан хом ашёдан ва ярим хом ашёдан иборат эди, яъни чет элларга темир, мис, ҳар хил турдаги ёғоч, ёғ, балиқ, мўйна ва шу каби нарсалар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

чиқарилар эди Газмол (мовут, полотно ва ҳоказо), юқори нав металл буюмлар ва шу кабиларни Швециянинг ўзи чет эллардан сотиб олар эди Иккинчи томондан, Швециянинг қишлоқ хўжалиги тинмай ўсиб бораётган саноат эҳтиежларини қондира олмас эди Швеция XVI асрда жуда кўп ғаллани, XVII асрда ундан ҳам кўпроғини чет эллардан — Россиядан ва Балтикабўйи мамлакатларидан сотиб оларди Маҳаллий саноат хом аше (жун, каноп ва шу кабилар)нинг етишмаганлиги Швеция саноатининг ривожланишига халақит берарди Швециянинг тўқимачилик саноати XVII асрда ҳам энди вужудга келаётган ҳолатда эди

XVI—XVII асрларда Швециянинг ташқи сиесати. Дания ҳукмронлигидан қутулиб олганидан кейин Швециянинг ўзи қўшниларига нисбатан кенг миқесда агрессив сиесат юргиза бошлади Балтика масаласи Швециянинг ташқи сиесатида асосни ўрни тутарди XVI асрда ҳам, XVII асрда ҳам короллик қилган швед королларининг ташқи сиесати Балтика денгизи орқали бўладиган савдо-сотиқ ишларида танҳо ўзлари ҳукмрон бўлиш мақсадида Балтика денгизини бутунлай ўз қўлларига киритишга интилишдан иборат эди Шу мақсадга эришиш учун Швеция бу давр ичида ўз қўшинилари билан жуда кўп урушлар қилди Швеция Ливония урушида иштирок килиб, натижада Эстонияни ва Лифляндиянинг бир қисмини босиб олди XVII аср бошларида Россиянинг заифланиб қолганлигидан фойдаланиб, Швеция 1617 йилги Столбово сулҳига мувофиқ Ингерманландия ва Карелияни босиб олди, шундай қилиб, Москва давлатини Балтика денгизи қирғоқларидан тамомила ажратиб қўйди Ғарбий Европа бозорларига юбориладиган рус молларини Нарвага, Або, Виборг ва Ревелга олиб бориш лозим бўлиб қолди Чет эл савдогарлари рус савдогарлари билан бевосита савдо-сотиқ қилолмаи қолдилар Рус савдогарлари ўзларининг ташқи савдо ишларини Архангельскка кўчиришга мажбур бўлдилар, чунки бу ерга шведлар кириб бора олмас эдилар

1629 йилда Альтмарк сулҳига мувофиқ Швеция Рига шаҳрини, Курляндияни, Шарқий Пруссия билан Литванинг бир қисмини олиб, Лифляндиядаги ерларини кенгантирди Король Густав II Адольфнинг (1611—1632) кенг кўламдаги истилочилик планлари ҳақида юқорида[1] айтиб ўтилган эди, у Балтика денгизининг жанубий (немис) қирғоқларини босиб олишни аниқ ният қилиб, Уттиз йиллик урушда қатнашган эди Дарҳақиқат, Балтика денгизи «шведлар денгизи»га (еки «шведлар кўли»га) айлангандек бўлиб кўринган эди 1648 йилги Вестфалия сулҳига мувофиқ, Швеция Германиянинг шимолидаги ғоят муҳим областларини, яъни Германиянинг энг катта дареларидан учтаси — Эльба, Везер ва Одер дареларининг денгизга қуядиган

[1] «1618—1648 йиллардаги Уттиз йиллик уруш» деган бундан олдинги бобга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

жойларини эгаллаган эди Бундан ташқари, Швеция Данияниинг Готланд оролини (1645 йилда) босиб олган ва Зунд орқали швед кемаларининг бемалол (бож тўламай) ўтиб юриш ҳуқуқига эга бўлган эди XVII аср ўрталарида Швеция данияликларни Жанубий Скандинавиядан бутунлай суриб чиқарган эди (1658 йилда Бликенг, Скония ва Голланд вилоятларининг қўлга киритилиши кўзда тутилади).

XVII асрнинг иккинчи ярмида Швеция уч миллион аҳолиси бўлган мамлакатга айланди Аммо бунда шведларнинг ўзи эса бир миллиондан ортиқ эмас эди Қолган икки миллиони бошқа халқлар финлар, кареллар, руслар, эстонлар, латишлар, поляклар, литваликлар, немислар ва данияликлар эди Бундай ҳолда Швециянинг давлат тузуми мустаҳкам бўлиб қола олмас эди.

Бўйсундирилган ва эзилаётган миллатлар эртами-кеч Швециядан ажралиб чиқиб, этник чиқишлари жиҳатидан яқин бўлган, тили бир хил бўлган, шунингдек, иқтисодий ва маданий манфаатлари яқин бўлган қўшни мамлакатларга қўшилиб кетишга интилмай иложи йўқ эди. Бундан ташқари, Швециянинг юз эллик йилдан ортиқроқ давр мобайнида Ваза сулоласидан бўлган швед короллари амалга ошириб келган агрессивлик, урушқоқлик ва улуғ давлатчилик сиесатига жавобан қўшни мамлакатларнинг шведлар агрессиясига қарши курашини қўзғатарди

Шведлар Балтика денгизига танҳо ўзлари ҳоким бўлишга интилиб, Россия, Польша, Германия, Данияниинг ва Балтикабўйига бирон жиҳатдан алоқадор бўлган бошқа мамлакатларнинг ҳаетий манфаатларига қўпол равишда путур етказардилар. Шведларнинг босқинчилигига халақит бериш мақсадида ҳаракат бошлаган Европа давлатларининг иттифоқи XVII аср ўрталаридаеқ тузилган эди, унда Польша, Дания, Австрия, Бранденбург ва Москва давлати айни бир вақтда Швед короли Карл X га қарши отланган эдилар XVII аср охирларида шведларга қарши (Россия, Польша ва Данияадан иборат) иттифоқ қатъий расмийлашди. 1700—1721 йилларда давом этган Шимолий уруш Швециянинг тамомила маглубияти билан тугади ва натижада у Европанинг иккинчи даражали давлатлари қаторига тушиб қолди.

Социал зиддиятларнинг кескинлашуви. Швециянинг XVI—XVII асрлардаги тараққиетида юз берган зиддиятлар елғиз ташқи зиддиятлардангина иборат бўлиб қолмади. Мамлакат ичида ҳам социал ва сиесий зиддиятлар етилиб қолмоқда ва тобора кескинлашмоқда эди Швеция саноат ва савдони ривожлантириш соҳасида бир қанча муваффақиятларга эришган бўлса-да, аммо шунга қарамай, бу даврда у саноат мамлакатига айлана олмади Швед шаҳарлари тараққий этган бўлишига қарамай, Ғарбий Европанинг энг тараққий этган бошқа мамлакатларининг шаҳарлари каби мамлакатда катта таъсирга эга

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бўла олмадилар Швециянинг социал тузуми учун оқсуяк дворянларнинг гоят катта эътиборга эга бўлганликлари характерлидир, улар ишланадиган ерларнинг кўп қисмини, кўпгина ўрмонлар, конлар, кўллар ва бошқа территорияларни эгаллаб олган эдилар. Ҳарбий, маъмурий ва дипломатия соҳасидаги раҳбарлик ўринларда ҳам оқсуяклар турарди Сенат, XVII асрда Швецариянинг мунтазам ишлаб турадиган олий ҳукумат органига айлантирилган илгариги давлат кенгаши — риксрад ҳам ўша аристократлар қўлида эди.

Аристократларнинг таъсири Густав Адольф давридаёқ усган ва унинг қизи (аввал еш бўлиб, сўнгра улгайгандан кейин ҳам ҳеч кандай мустақиллик кўрсатмаган) королева Христина хукмронлик қилган замонда (1632—1654) эса айниқса кучайган эди Христина вақтида унвонли дворянлар жуда ҳам кўпайиб кетган эди. Қуйида келтирилган рақамлар буни яққол кўрсатади 1632 йилда Швецияда 4 граф, 9 барон, 321 дворян бўлган, 1654 йилда эса графлар 22 тага, баронлар 54 тага, дворянлар 649 тага етган. XVII аср ўрталарида дворянлар корольликка қарашли ерларнинг ҳаммасини деярли талон-торож килишган ва ўзаро бўлишиб олишган эдилар XVII асрнинг ўрталарига келиб Швецияда корольликка қарашли ҳамма қулай ҳайдаладиган-ўтлоқ ерларнинг камида 70 процента дворянлар қўлида эди Дворянлар ўз ерларида яшаетган деҳқонлардан давлат солиқларини ўз фойдаларига тўплаш, маҳаллий киши-лоқ черковларига пасторлар тайинлаш, бир неча ножўя ишлар учун деҳқонларни ўзлари суд қилиш ҳукуқини олдилар. Помешчиклар XVI ва XVII асрларда ҳам иқтисодий ва юридик жиҳатдан ўзларига қарам бўлиб қолган деҳқонларни ҳар кандай йўллар билан крепостнойларга айлантиришга харакат қилар эдилар

Шу тарзда Швецияда XVI—XVII асрларда рўй берган феодал процесслари ўз характери жиҳатидан «иккинчи марта асоратга солиш» деб аталадиган ҳамда Эльбанинг шарқидаги мамлакатларда рўй берган процессларга яқинлашиб қолган эди. Оқибат натижада маҳаллий шароитлар туфайли, аввало мамлакатда етарли даражада қулай ва кенг ҳайдаладиган ерлар йўқлиги туфайли, шунингдек, тарихий, иқтисодий ва сиесий характердаги бошқа сабаблар туфайли Швецияда XVI асрда ҳам, XVII асрда ҳам крепостнойлик системаси қарор топмади. Шунга қарамай асоратга солиш соҳасидаги тенденциялар анча реал бўлиб, бунинг натижасида Швеция деҳқонларининг аҳволи анча ёмонлашган эдп

Буларнинг ҳаммаси ўткир социал зиддиятларни келтириб чиқарди XVII асрнинг ўрталарида Швециянинг турли районларида деҳқонларнинг жиддий ҳаракатлари рўй берди 1653 йилда Ўрта Швециядаги (Нерке вилояти) қўзғолон айниқса кучли бўлди. Бу қўзғолонда деҳқонлар мамлакатдаги барча дворянларни яксон қилиш шиорини ташладилар Тахминан шу

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

пайтларда қарам вилоятларда — Финляндия, Карелияда, Балтикабўйи областларида, шунингдек илгари Данияга тегишли бўлган ва яқинда қайта қўшиб олинган жанубий Швеция вилоятларида деҳқонларнинг ғалаенлари бўлиб ўтди Майда дворянлар ва буржуазия ўз навбатида аристократиянинг зўравонлигидан ғазабланар, ҳамда риксдагда (Швеция сеймининг қуйи палатаси) аристократия томонидан талон-торож қилинган короллик ерларининг хазинага қайтарилишини (бу нарса р е д у к ц и я деб аталади) талаб қилардилар Швецияда XVII асрнинг иккинчи ярмидаги короллар — Карл X ва Карл XI даврида қисман редукция ўтказилди Бироқ аристократия доиралари шундан кейин ҳам ўз снесий таъсирларини йўқотмадилар Швеция XVIII асрнинг бошларида ҳам умуман типик феодал-сословияли аристократик монархиялигича қолаверди

XLIX БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ПОЛЬША

XVI асрда Польшанинг иқтисодий тараққиёти. XVI асрда Польша катта давлат эди Буюк Польша, Мазовия, Кичик Польша, Литва, Галиция, Жанубий-Ғарбий Русь, Ғарбий ва Шарқий Пруссия (бу ўлка қарам, вассал мамлакат сифатида), Ливониянинг бир қисми (Лифландия) Польша давлати составига кирган эди XVI аср бошларида Польшанинг 5 миллионга яқин аҳолиси бор эди (ўша даврдаги Англия ени Нидерландиядагидан анча ортиқ эди) Аммо шу билан бирга XVI асрда Польша типик аграр мамлакат бўлиб қола берди Умуман унинг саноати ва савдоси яхши ривожланмаган эди Туркларнинг Шарқи-Жанубий Европадаги истилолари муносабати билан ва Буюк географик кашфиетлар натижасида Польша халқаро савдосининг асосий йўлларидан четда қолиб кетган эди Шарқий Европадаги бошқа мамлакатлар (Шарқий Германия, Балтикабўйи мамлакатлари) каби Польша ҳам Ғарбий Европадаги саноат соҳасида анча тараққий қилган мамлакатларга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб берадиган аграр мамлакатга айланиб бормоқда эди Висла ва Неман дареларидан Балтика денгизи портларига Польшадан жуда кўп миқдорда жавдар, буғдой, арпа, сули, зиғир, хмель, кўн, ер, мум, смола, ёғоч, қорамол ва шу сингарилар ташиб бориларди Польшанинг ўзига эса четдан турли газмол, металл буюмлар ва панларнинг кўпдан-кўп қаср ва қўрғонлари учун ҳар хил жиҳозлар ва зийнат буюмлари келтириларди

Крепостнойликнинг кучайиши. Четга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари чиқариш ва биринчи навбатда ғалла сотишга асос-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ланган ташқи савдонинг ривожланиб бориши негизида Польшада XV аср охири ва бутун XVI аср давомида крепостной ҳуқуқ кучайиб бормоқда ва тобора умумий тус олиб, деҳқонлар оммасининг аҳволини айниқса оғирлаштирмоқда эди. Сеймда кетма-кет қабул қилинган қонунлар поляк деҳқонларини асоратга солишни юридик жиҳатдан расмийлаштириб берар, деҳқонни панлар ихтиерига тамомила топширарди. 1496 йилда қабул қилинган қонун (статут) тирикчилик учун пул топиш мақсадида бир деҳкон оиласидан фақат бир кишининг четга кетиб ишлаши мумкин деб, деҳқонларнинг қишлоқдан четга чиқиб кетишларини чеклаб қўйган эди. 1520 йилда қабул қилинган қонун илгари баршчина билан сира алоқаси бўлмаган деҳқонларни ҳам ҳафтада бир кун баршчина ишлаб беришга мажбур этар эди. 1543 йилда чиқарилган қонун қочиб кетган крепостной (холоп)нинг барча мол-мулки билан ўз помещчиги ихтиерига қайтарилишини талаб қилар эди. 1573 йилда қабул қилинган қонунда помещчик ерларида яшаган деҳқонлар учун «пан хоҳиш-иродаси билан» чексиз баршчина ўрнатилди. Крепостнойлар тамомила панлар суди ихтиерига берилган эди. Деҳқонларни ҳамма ишлар юзасидан, шу жумладан, жиноий ишлар учун ҳам помещчик суд қилар эди. Пан «ғазаби ошиб» крепостной деҳқонни ўлдириб қўйганида озгина штраф билан қутулар эди. Помещчик деҳқонларнинг ҳамма ерларини тортиб олиб, ўзларини хизматкор, малай қилишга ҳақли эди. Крепостной деҳқонларни ерсиз сотиш ва сотиб олиш жуда авж олган эди.

XVI асрдаги дворян публицистлари ҳам крепостной деҳқонларнинг аҳволи ғоят оғир бўлганлигини эътироф этишга мажбур бўлганлар. Сарой воизи, олим Петр Скарга (XV аср охири ва XVI аср бошлари) «Христианлар оламида деҳқонлар билан бизнинг короллигимиздаги каби бунчалик ёмон муомала қиладиган бошқа корольликни мен кўрган эмасман» деган эди.

Савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланувчи поляк шляхтаси ички савдони монополияни фақат ўз синфи қўлида сақлаб қолишга интилди. Ҳукумат шляхтанинг чет элларга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бож тўламай чиқаришни учун имконият берган ва спирт тайёрлаш монополиясини шляхта қўлига топшириб қўйган эди. Қишлоқдаги карвон саройлар, темирчилик устахоналари ва тегирмонларнинг ҳаммаси помещчиклар монополиясида эди. Помещчиклар манфаатини кўзлаб, ҳукумат чет эллардан киритиладиган саноат молларидан бож олмас ва помещчикларга зарур бўлган саноат молларини Польшадан четга чиқартирмас эди.

XVI—XVII асрларда поляк шаҳарларининг эволюцияси. Польшада XV асрнинг иккинчи ярми — XVI асрнинг биринчи ярмида шаҳар ривожланишда давом этди. Бу даврда кўпгина янги шаҳарлар вужудга келди, булар орасида тез ўсаётган Вар-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVI—XVII асрларда Польша

шава[1] ҳам бор эди Эски шаҳарлардан жанубда Краков, Люблин Сандомир, шимолда Торунь ва Гданьск (еки Данциг) ажралиб турарди Польша савдогарлари ғарбдан жанубий шарққа (Қора денгизнинг шимолий соҳилидан, Москва давлатидан) йўллар Польша орқали ўтганлиги муносабати билан воситачи савдогарлар сифатида катта фойда олардилар Польша Германия, Венгрия, Италия, Скандинавия мамлакатлари ва Россия билан интенсив савдо олиб борарди Польша шаҳарларида бу даврда саноатнинг турли тармоқлари мовут тўқиш, турли газламаларга гул босиш, металлургия, кўнчилик, қоғоз, шиша ва бошқа ишлаб чиқаришлар анча муваффақиятли ривожланди Бой шаҳарликлар орасида маҳаллий поляк элементлари устунликни қўлга ола бошладилар Келгинди немис ҳунармандлари ва савдогарлари секин-аста поляклар билан қўшилиб кетдилар.

[1] Варшава қаср сифатида XII—XIII асрлардаёқ мавжуд эди, шаҳар сифатида фақат XIV—XV асрларда ўса бошлади

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Аммо Польшадаги шаҳар ҳаётининг бу юксалиши унча узоққа чўзилмади Бунга қисман савдо йўлларининг ўзгариши, хусусан Гуркиянинг Болқон ярим оролидаги истилолари муносабати билан Қора денгизнинг жанубий-шарқида ва Дунай соҳилида савдонинг касодга учраши сабаб бўлди Бу ҳол Польша савдо оборотлари ҳажмини анча қисқартирди Аммо Польшада Висла бўйлаб ва сўнгра қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортининг тобора ортиб бориши муносабати билан Балтика денгизи бўйлаб савдо ривожлана бошлади Аммо худди шу савдо шаҳарликларга эмас, балки панларга ва шляхталарга асосий фойдани келтирди Панлар ва шляхталар крепостнойлик хўжалигини ривожлантириб, XV асрнинг охиридан ва айниқса XVI асрдан бошлаб Польша шаҳарларига ҳужум бошладилар ва уларнинг иқтисодий позицияларини бутун чоралар билан камситдилар Панлар ва шляхталар ўз қишлоқ хўжалик маҳсулотларини пошлинасиз олиб чиқиш ҳуқуқини давлатдан олган бир пайтда, поляк саноати ҳар қанча имтиёзли пошлиналарга қарамасдан чет эл конкуренциясидан ҳимоя қилинмасди Панлар ва шляхталарнинг манфаатлари ҳамда шаҳарларининг яққол зарари ҳисобига Польшага саноат маҳсулотларининг бемалол олиб кирилишига рухсат этилган эди Польша ҳукумати шаҳар ҳунармандчилик цехларини сиқиб қўйди ва қисман тугатди Шаҳарликларга ер сотиб олиш тақиқлаб қўйилди Поляк феодаллари крепостной деҳқонларни шаҳар саноати маҳсулотларини сотиб олишдан атайлаб тийиб турардилар ва бу билан ички бозорнинг бирор даражада кенгайишига халақит берардилар Ички бозор ривожланмаса, миллий саноат ҳам ривожлана олмайди Ана шу тадбирлар натижасида XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмида Польша шаҳарларининг хўжалиги орқага қараб кетди Анрим жойларда вужудга кела бошлаган мануфактуралар ҳалоқ бўла бошлади Шаҳар ҳунармандчилиги зўрға яшаб келарди Шу тарзда поляк учинчи сословиесининг шаклланиши узил-кесил барбод бўлди

Польшанинг сиёсий тузуми. Крепостной ҳуқуқ авжига чиққан ҳамда поляк шаҳарлари иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан заиф бўлган шароитда феодаллар (панлар ва шляхталар) мамлакатда бутун ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб турар эдилар Урта асрлар охирида Европанинг кўпчилик мамлакатларида марказлашган давлатнинг сиёсий формаси бўлган абсолютизм ташкил топган ҳолда, Польшада, аслида XVI асрда ҳам феодал тарқоқ монархияси ҳукм сурмоқда эди Король ҳокимияти жуда заиф бўлиб, номигагина мавжуд эди Польша короллиги чин маънодаги монархия эмас эди Дворянлар сейми сайлаб қўядиган ва ҳуқуқлари шу сейм томонидан чеклаб қўйилган король чинакам королдан кўра, ўзига хос поляк дворян-шляхта республикасининг умрбод президентига ўхшарди Ф. Энгельс «Деҳқонлар уруши» деган китобида немис рицарлигини поляк шляхтаси билан таққослаган ҳолда характерлаб, бундай деган эди «Кре-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

постнойлик негизига қурилган дворянлар демократиясининг Польшада мавжуд бўлган тарздаги формаси жамиятнинг энг ибтидоий формаларидан бири эди»[1]

Польша королининг доимий армияси йўқ эди, шунинг учун у тамомила шляхта лашкарига, яъни «посполита қулатувчилари»га қарам эди Королнинг молиявий аҳволи ҳам ниҳоятда танг эди Ҳатто бир замонлар королга қарашли ер-мулкларнинг ҳам кўп қисми XV аср давомида ва XVI аср бошларида магнатлар қулига ўтиб кетган эди Короллар бу ерларни короллик иктиерига қайтариш (редукция қилиш) масаласини кўп марта кўтариб чиққан бўлсалар ҳам, лекин натижасиз қолган эди

Поляклар реформацияси ва контрреформация. XVI асрнинг 20-йилларидан эътиборан Польшада реформация ҳаракатлари кенг тарқала бошлади Поляк реформациясининг хусусияти унинг жуда хилма-хил эканлигида эди Польшага лютеранлик, ҳам кальвинизм, гусчилар черкови («чех биродарлари») ва бошқалар кириб кела бошлади Троица ҳақидаги таълимотни рад этувчи ҳамда христиан догматлари ва урф-одатларини рационалистик рухда талқин қилувчи антитринитаризм деб аталадиган оқим Польша реформациясининг энг демократик оқими эди[2] Антитринитаризм кичик Польша шаҳарларида, айниқса Краковда энг кўп тарқалган эди Аммо унинг таъсири ҳам етарли даражада кенг эмас эди Деҳқонлар оммаси орасида реформация умуман кам тарқалди Поляк деҳқонлари идеологик жиҳатдан тамомила католик черкови таъсири остида қолдилар Поляк бўлмаган деҳқонлар (украинлар ва белоруслар) шарқий православие ақидасига амал қилардилар Реформация асосан дворянларни ва қисман шаҳар доираларини қамраб олди Черковга қарашли жуда кўплаб католик ерларининг секуляризация қилиниши кўпгина панлар ва шляхталар орасида хайрихоҳлик туғдирди Янги реформация қилинган черков жамоаларининг раҳбарлари дворянларга уларнинг сиесий таъсирини янада кўпроқ кучайтиришни ваъда қилди Бироқ, Польша реформацияси муваффақиятли чиқмади Аслида бу нарса турли феодал тўдаларининг ўзаро курашига айланиб кетди, чунки ҳар бир реформацион оқимнинг у ёки бу магнатларидан иборат ҳомийлари бор эди 1570 йилда Сандомирдаги съездда миллий поляк реформациялаштирилган черковини яратиш йўлидаги уруниш муваффақиятсиз чиқди

Католик реакцияси поляк реформациясининг тарқоқлигидан фойдаланди Поляк королларининг ўзлари феодал олигархиясига қарши католик черковининг мададига муҳтож эди 1564 йилда король Сигизмунд II Август Польшага иезуитларнинг

---

[1] К. Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, VIII т, 138-бет

[2] Антитринитаризм Польшага гуманистик ҳаракат муносабати билан Италиядан кириб келди Унинг асосчиси Лелий Социн (1525—1562) бўлган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

киришига рухсат берди XVI асрнинг 80 ва 90-йилларида католик реакцияси тўла тантана қилди Поляк протестант дворянларининг кўпчилиги католицизм қаноти остига қайтди

1569 йилги Люблин унияси. Сигизмунд II Август вақтида (1548—1572) Польша ўз ерларини анча кенгайтирди 1561 йилда Иван Грозниига қарши олиб борилган Ливония уруши давомида Лифляндия Польшага қўшиб олинди Шундан бир неча йил кейин ўша Ливония уруши туфайли Польша Литва билан янги уния (иттифоқ) тузди 1569 йилда поляк ва литва феодалларининг Люблинда бўлиб ўтган қўшма сеймида умумий поляк-литва сеймига эга бўлган ва умумий ташқи сиесат олиб борадиган бирлашган Польша-Литва давлати тузилганлиги эълон қилинди Кенг литва-рус ерларининг қўшиб олиниши поляк панларининг жанубдаги (украин) ғаллакор ерларини босиб олишига ва колонизация қилишига кенг имкон берди Шарқдаги колонизатарлик сиесати католиклар реакциясининг узил-кесил ғалабаси учун шароит туғдириб берди Энди поляк дворянлари Польшанинг ўзида католик черковининг ерларини мусодара қилишдан бемалол воз кечишлари мумкин эди Бунинг устига католик черкови поляклариинг ҳукмрон синфлари учун ниҳоят даражада зарур бўлиб қолган эди Жанубий рус ерларидаги маҳаллий деҳқон аҳолиси орасида босқинчи ва крепостник поляк панларига қарши қаттиқ норозилик ва душманлик бошланган эди Деҳқонларни идеология жиҳатидан поляклар таъсирига бўйсундириш мақсадида панлар православ динидаги рус-украин аҳолисини католик динига киритиш планини тузиб чиқдилар Дафъатан католик динига киритиш аҳолининг қаршилигига учраганлигидан, католик руҳонийлари «черков унияси» деб аталган ўрта бир ўтиш йўлидан фойдаландилар Православ черкови ўз диний расм-одатларини ва ибодат қилишда славян тилини сақлаб қолгани ҳолда Рим папасига бўйсуниши лозим эди Шу черков унияси тўғрисидаги қарор 1596 йилда Брест шаҳридаги черков соборида қабул қилинган эди (Брест унияси)

Ягеллолар сулоласининг тугаши. Король ҳокимиятининг яна заифланиб кетиши. 1572 йилда Ягеллолар сулоласи тугади Бу сулоланинг сўнгги намояндаси бўлган Сигизмунд II Августдан фарзанд қолмади Сайловларда (элексияда) панлар Польшанинг тожи-тахтини француз шаҳзодаси ва кейинчалик Генрих III номи билан Францияниинг короли бўлган Генрих Валуага таклиф қилдилар Генрих атиги бир неча ойгина Польшанинг короли бўлиб турди У акаси Карл IX ўлганлиги тўғрисидаги хабарни эшитиши биланоқ Польшадан жўнаб кетди Аммо унинг номи Польша королларининг ҳуқуқини яна ҳам чеклаб қўйиш билан машҳурдир 1573 йилда Генрих «артикуллар» (моддалар)ни имзолаши керак эди, бу «артикуллар» королга тахт вориси белгилашни ман қилган, сеймлар чиқарган қарорларни тасдиқлаш ёки рад қилиш, сулҳ тузиш ва лашкар тўплаш (пос-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

полит қулаши) ҳуқуқларидан қоролни маҳрум қилар эди Мабодо король «короллик расм-одатлари»ни бузгудай бўлса, фуқаролари (яъни панлар ва шляхталар) унга қарши қўзғолон кўтара олар эди

Навбатдаги король Стефан Баторий (1576—1586) Ливония урушини муваффақият билан тамомлаган (1582 йилда) бўлсада, унинг ҳокимияти ҳам катта эмас эди

Ваза сулоласи королларининг ҳукмронлик қилиши Стефан Баторийнинг ворислари бўлган ва швед короли Ваза хонадонидан чиққан король Сигизмунд III (1587—1632) ҳамда унинг ўғли Владислав IV (1632—1648) замонида король ҳокимиятининг обрўси бирмунча кўтарилди Шу билан бирга янги сулоланинг қўшни халқларга нисбатан тутган агрессив, босқинчилик сиесати оқибат натижада Польша давлатининг мустаҳкамланишига эмас, балки аксинча, унинг очиқдан-очиқ заифлашишига олиб келди Польша XVII асрнинг биринчи ярмида ўзининг ташқи сиесатида бир неча марта жиддий муваффақиятсизликка учради Сигизмунд III швед ерларини ўз ҳукмронлиги остида бирлаштириш учун жуда кўп куч сарф этди Аммо у бунинг уддасидан чиқа олмади Швецияда Ваза сулоласининг бошқа бир протестант насл-насаби (бутоғи) мустаҳкамланиб олган эди Сигизмунд III ва Владислав IV нинг Москва давлатига нисбатан олиб борган агрессив сиесати ҳам муваффақиятсиз бўлиб чиқди XVII аср бошларида Россияда кескинлашиб кетган социал ва сиесий зиддиятлардан фойдаланиб, Сигизмунд дастлаб ўз гумаштаси Лжедмитрий (биринчи «қаллоб») орқали Москвага таъсирини ўтказмоқчи бўлди Бу Лжедмитрий ўлдирилганидан кейин, Сигизмунд иккинчи қаллоб — «тушин ўғриси»ни қўллаб-қўлтиқлади, сўнгра эса Москва давлатига қарши очиқдан-очиқ интервенция йўлига тушди ва шу йўл билан Москвага ўзи подшо бўлиб сайланишга ҳаракат қилди

Минин ва Пожарский бошчилигида кўтарилган рус халқ-ватанпарварлик ҳаракати оқибатида поляклар Москвадан ҳайдалди. Поляк королини Москвага подшо қилиш йўлидаги уриниши тамомила барбод бўлди Москва давлати билан бўлган икки уруш (1609—1618 ва 1632—1634 йиллар) Польшанинг дармонини қуритди Россиянинг вақтинча Смоленскдан маҳрум бўлиши Польшанинг бу урушларда сарфлаган харажати ва кучларининг ўрнини қоплай олмади

Балтика бўйида Польшанинг мавқеи яхши эмас эди Польша ҳукумати Швеция фойдасига бир қанча ен беришлар қилишга мажбур бўлди 1635 йилги Штумдорф яраш сулҳига биноан Ливониянинг катта қисми Швеция қўлида қолди Айни вақтда 1618 йилда Пруссия герцоглигининг Бранденбург билан бирлашуви муносабати билан Балтика денгизида Польшанинг таъсири кескин камайди

Қазақ-деҳқонларнинг Польшага қарши қўзғолони. Польшанинг Москва давлатига қарши олиб борган кураши даврида по-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ляк феодалларининг украин халқига зулми кучайиб кетди Поляк феодаллари украин халқини аниқса XVII асрдан бошлаб социал (крепостниклик) жиҳатдан ҳам, миллий-диний жиҳатдан ҳам қаттиқ қиса бошладилар Панларнинг тобора зўраиб кетаетган зулмига қарши казаклар қўзғолон кўтардилар Запорожье Сечи қўзғолончи казакларнинг маркази эди Казак-деҳқонлар К о с и н с к и й ва Н а л и в а й к о бошчилигида XVI асрнинг 90-йилларида дастлабки катта қўзғолонларни кўтарган эдилар Сўнгра казакларнинг йирик қўзғолонлари XVII асрнинг 30-йилларида бўлиб утди 1630 йилда казаклар Т а р а с Ф е д о р о в и ч раҳбарлигида поляклар нинг катта армиясини талафотга учратди Запорожье казаклари И С у л и м а бошчилигида 1635 йилда Кодак шаҳрини босиб олдилар ва вайрон қилдилар Бу шаҳар Польша ҳукумати томонидан Сечга яқин жойда қурилган эди 1637 йилда гетман П а в е л Б у т (еки П а в л ю к), 1638 йилда Я ц к о О с т р я н и н ва Д м и т р о Г у н и бошчилигидаги казакларнинг қўзголонлари хам унча кенг тус олмади Украинадаги ҳаракат 40-йилларда ҳам давом этди Айни вақтда XVII асрнинг 30 ва 40-йилларда Белоруссиянинг турли жойларида ҳам панларга қарши қўзголонлар кутарилди Лекин украинлар ҳаракати 1648 йилда, бу ҳаракатга жуда катта ҳарбий ташкилотчи ва снесни арбоб Б о г д а н Х м е л ь н и ц к и й бош бўлгандан кейин, аниқса кенг кўламдаги миллий-озодлик ҳаракатига айланиб кетди Золим поляк панларига қарши курашда Богдан Хмельницкий ердам сўраб қардош рус халқига мурожаат қилди 1654 йилда Хмельницкий ташаббуси билан Переяславда Украинанинг Москва давлатига қўшилиши расмийлаштирилди Шундан кейин Россия билан Польша ўртасида узоқ йиллар давом этган (1654—1667) қаттиқ урушдан сўнг тузилган сулҳ натижасида Смоленск, Чернигов, Чапқиргоқ Украина ва Киев шаҳри ҳам Москва давлатига қўшилди Шундай қилиб, панлар Польшаси оқибат натижада Россияга анча ер беришга мажбур бўлди

Костка Наперский қўзғолони. Оғир крепостнойлик зулми ҳамда поляк деҳқонларининг ҳуқуқсизлиги Польшанинг ўзида кўпдан-кўп халқ ҳаракатларини келтириб чиқарди Буюк ва Кичик Польшанинг кўпгина жонларида XVI асрнинг 90-йилларидаеқ деҳқонларнинг қўзғолонлари бўлиб ўтди XVII асрнинг бошларида Краков воеводлигида деҳқонларнинг бир қанча ғалаенлари рўй берди (1615 ва 1630-йиллар) Аммо поляк деҳқонларининг ҳаракати Сигизмунд III нинг иккинчи ўғли—король Ян Казимир (1648—1668) ҳукмроплик қилган даврда 1651 йилда айниқса кенг тус олди Қўзғолон бир йўла бир неча районда 1651 йил баҳорида шляхталар Богдан Хмельницкийга қарши юришга жўнаган пайтида бошланди Қўзғолон марказларидан бири Калиш воеводлиги (Буюк Польша) эди Энг катта ҳаракат 1651 йилда Кичик Польшанинг жанубидаги Подгальеда авж олди Қузғолонга ўзини король полковниги деб танитган шлях-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

тачи Александр Костка Наперский бошчилик қилди. У Хмельницкий билан алоқада эди Костка Хмельницкийнинг даъватини деҳқонлар орасида тарқатди Наперский ҳаракатининг ўзида поляк деҳқонларидан ташқари украин деҳқонлари ҳам қатнашдилар Костка Наперскийнинг шиори крепостнойлик ҳуқуқини тамомила тугатиш ва бутун ерни деҳқонлар қўлига беришдан иборат эди «Бас, панларнинг бизларни қийнаганлари етар » — дер эди Костка деҳқонларга Қўзғолончилар кейинчалик Краковни босиб олишни ва қўзғолонни бутун Польшага ейишни мўлжаллаган эдилар Аммо ҳаракат тўла авж олмади 1651 йил июнининг бошларида Наперский Венгрия билан чегарадош бўлган Чоршчтин қалъасини эгаллашга муваффақ бўлди Бу ерда у мустаҳкамланиб олиб, Венгриядан ердам кутди Қўзғолончилар ҳаракатининг ана шу сусткашлигидан фойдаланган Краков епископи катта қўшин билан Чоршчтин остоналарига келди ва уч кунлик қамалдан кейин уни эгаллади. Костка ва қўзғолоннинг бошқа раҳбарлари қўлга олиниб, Краковга юборилди ва у ерда қатл этилди

Аммо шундан кейин ҳам қўзғолон яна бир оз вақт давом этиб турди Берестеч остоналарида Хмельницкийнинг мағлубиятга учраганлиги ва шляхта посполит ағдарувчиларининг қайтиб келганлиги ҳақидаги хабар деҳқонлар ҳаракатини узил-кесил синдирди Панлар ва шляхталар қўзғолончилардан ўч олиб жуда кўп кишиларни қатл қилдилар, қийнадилар ва бошқа хилдаги экзекцияларга дучор қилдилар

XVII асрнинг иккинчи ярмида Польшадаги феодал анархия. XVII асрнинг биринчи ярми ва ўрталари мобайнида Польшада феодал анархияси тобора кучайиб борди 1652 йилдан Польша сеймида ўрнатилган «liberum veto» («Эркин вето») деб аталадиган тартибга кўра сейм қарорлари бир овоздан қабул қилиниши керак эди Лоақал бир депутат қарорга қарши норозилик билдирса, бу қарор қабул қилинмасди Сейм бундай шароитда қонун чиқариш фаолиятини деярли тўхтатиб қўйди Мамлакатда доимо гоҳ очиқ, гоҳ яширин ўзаро уруш бўлиб турди Бу эса унинг иқтисодий ва маданий ривожланишига жуда катта зарар етказди

XVI асрда Польша маданияти. XVI асрда Польша маданияти ўз тараққиётида анча юксалишга эришиб фан, адабиет, санъат, сиесий тафаккур соҳаларида бир қанча ажойиб вакилларни етказиб берди XV асрнинг иккинчи ярми — XVI асрнинг биринчи ярмида Польша экономикасининг юқорида кўрсатиб ўтилган юксалиши поляк маданиятининг ана шу юксалишига асос бўлди Шаҳарларнинг ўсиши, Польшанинг кенг халқаро иқтисодий ва сиёсий алоқаларга қўшилиши, шляхталарнинг синф сифатида шаклланиши, уларнинг савдо билан боғланиши ва энг илғор вакилларининг шаҳарликлар билан яқинлашуви,— ана шуларнинг ҳаммаси муайян вақт давомида поляк маданиятининг барқ уриб ривожланиши учун шароит яратиб берди Бу маданият ма-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳаллий аҳамиятгагина эмас, балки халқаро аҳамиятга ҳам эга бўлди

Краков университети бутун Европада йирик, машҳур илмий марказ бўлиб қолди Бу университетда астрономия, математика, рим ҳуқуқи, классик антик адабиетни ўрганиш айниқса юксак даражада турарди Краков университети XV асрда, айниқса XVI асрнинг биринчи ярмида янги, гуманистик марифатпарварликнинг ўчоқларидан бири бўлиб қолди Машҳур Николай Коперник (1473—1543) Краков университети билан боғланган эди У яратган янги илмий гелиоцентрик система кейинчалик ҳамманинг эътирофига сазовор бўлди Унинг қирқ йиллик илмий ишига якун ясаган асосий асари — «Самовий сфераларнинг айланиши тўғрисида» деган китоби 1543 йилда унинг вафотидан сал илгари дунега келди

XVI асрнинг биринчи ярмида поляк адабиети муваффақиятли ривожланди Унинг ўзига хос хусусиятлари — мароқли экаплигида ва ташқи бадиий афзалликларидагина эмас (хусусан, поляк адабий тилининг луғати ва грамматикаси шаклланди), балки ғоявий йўналишида ҳам эди XVI асрдаги илғор поляк езувчилари мамлакатдаги социал зиддиятларнинг кескинлашганини, феодал зодагонлар ҳукмронлигини, крепостнойлик зулмини кузатиб, бу ҳодисаларга қарши кескин норозилик билдирдилар, ҳамда ижтимоий тузумни реформа қилиш юзасидан конкрет таклифлар киритдилар «Софдил кишининг ҳаққоний тасвири» китобининг муаллифи Николай Рей (1505—1569) ана шундай езувчилар жумласига киради Бу китобда оддий кишилар — шаҳарликлар ва деҳқонларнинг оғир ҳаети яққол кўрсатилган «Чапақан» сатирик асарининг автори Ян Кохановский (1530—1584) ўз асарида шляхталарнинг бекорчилик ва айш-ишрат билан ўтадиган ҳаетини ва уларнинг деҳқонларга нисбатан шафқатсизлигини айниқса қаттиқ қоралаган Антитринитарийларнинг демократик протестант оқимига мансуб бўлган Андрей Фрич Моджевский (1503—1572) ўзининг асосий асари «Речь Посполитаяни тузатиш тўғрисида» китобида черков ер эгалигини секуляризация қилишни, шляхталарнинг тор сословияли имтиезларини чеклашни, Польша сеймига шаҳарликлардан вакиллар киритишни, мамлакатда тўла диний эркинлик ўрнатилишини таклиф қилди

Польшадаги Уйғониш даври тасвирий санъатда яққол акс этди Умумевропа аҳамиятига эга бўлган атоқли ҳайкалтарош Вит Ствош (1445—1533) ёғочни ўйиб ҳайкал ясашнинг ажойиб устаси эди У ўн икки йил мобайнида Краков соборида ёғочни ўйиб ясаган меҳроб ҳар бири икки метрдан баландроқ бўлган кўпгина одам фигураларининг жуда катта монументал иншоотидир Ствош яратган ҳайкаллар учун форманинг динамиклиги, инсон бадани анатомиясини жуда яхши билишлик, моҳирона композиция, чуқур инсонийлик ва чинакам халқчиллик характерлидир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Бироқ, поляк маданиятининг юксалиши унча узоққа бормади. XVI асрнинг иккинчи ярмида ва айниқса XVII асрда мамлакатнинг иқтисодий таназзулга учраши ва хусусан поляк шаҳарларининг тушкунлиги ва феодал католик реакциясининг тантанаси муносабати билан маърифатпарварлик, инсонпарварлик адабиети орқага кета бошлади Польша мактаби иезуитлар қўлига ўтди Католик контрреформацияси протестантларнинг радикал ва демократик оқимларини тор-мор келтириб, университетда қисман схоластикани қайта тиклади XVI асрнинг охири — XVII асрнинг биринчи ярмидаги поляк адабиети ўзининг жанговар фош қилувчилик хусусиятларидан маҳрум бўлиб, ўз таъсирини торайтирди, унинг китобхонлари асосан пан ва тор шляхта доираларидангина иборат бўлиб қолди

I БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ТУРКИЯ

XV аср охири ва XVI асрда Усмонийлар империясининг ўсиши. Туркия империяси 1453 йилда Константинополь шаҳрини босиб олгандан кейин яна кенгая бошлади Муҳаммад II 50 ва 60-йилларда Болқон ярим оролида Дунай бўйидаги Сербияни, Боснияни, Герцеговинани ва Албанияни[1] истило қилди Болқон ярим ороли билан қушни бўлган Валахия вассал қарам қилиб қўйилди 70-йилларнинг ўрталарида турклар Қримни ва Тану (Азов) шаҳрини босиб олдилар Тахминан шу вақтларда турклар Қичик Осиеда Трапезунд шаҳрини, деярли бутун Анатолияни то Фрот даресигача истило қилди Аммо Муҳаммад II икки марта катта муваффақиятсизликка ҳам учради у Белградни ишғол қила олмади, турклар уни 1456 йилда қамал қилган бўлсалар-да, мақсадларига эриша олмадилар, шунингдек, Родос оролини ҳам ололмадилар (1480 йилги қамал муваффақиятсиз булди)

Муҳаммад II нинг набираси Салим I замонида (1512—1520) туркларнинг истилолари яна бошланди Салим Эронга қарши қилган юлибона урушида Закавказье мамлакатларидан Озарбайжонни, Арманистоннинг ва Грузиянинг бир қисмини, Доғистон ва Курдистонни истило қилди Сўнгра Салим Сурия билан

[1] Туркlар Албанияни икки марта дастлаб 1440 йил бошида, иккинчи марта 1468 йилда истило қилдилар Икки истило ўртасида ўтган даврда албан халқи ўз мустақиллиги учун тинмай қаҳрамонона кураш олиб борди 1443 йилда албанларнинг йўлбошчиси Георг Кастриот (Искандарбек) туркларга қарши кураш байрогини кўтариб чиқди Қўзғолоннинг маркази Круя шаҳри эди Кастроит 25 йилча Албаниянинг мустақиллигини сақлаб турди Унинг вафоти (1468 йил)дан кейин, албанларнинг бошқа йўлбошчилари ўртасида бошланган ўзаро низо-жанжаллар натижасидагина туркlар бу мамлакатни тамомила истило қилдилар (1478—1479 йилларда)

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

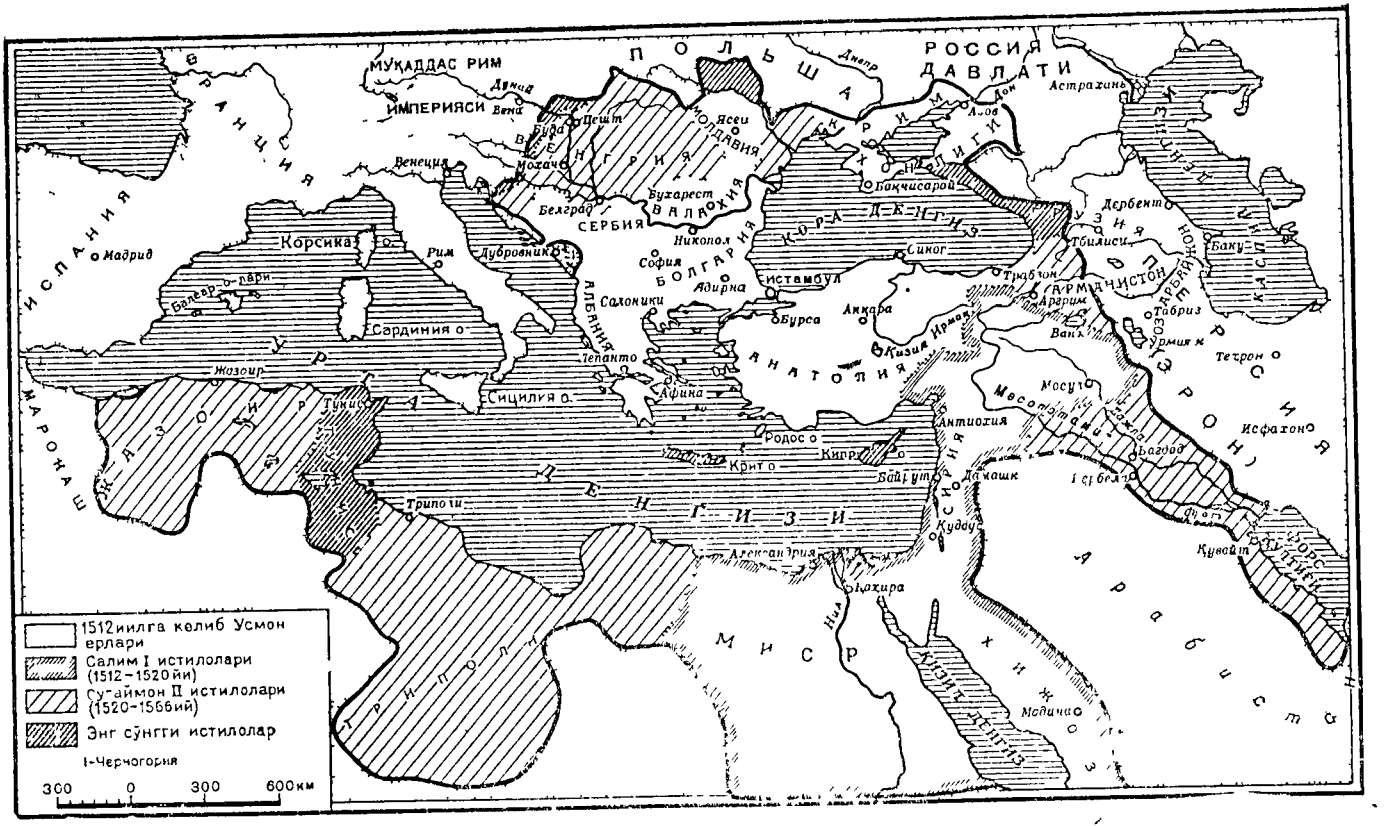

XVI—XVII асрларда усмонийлар империяси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Мисрни (1517 йил) босиб олиб, бутун ислом дунёсининг бошлиғи сифатида ўзига халифа унвонини олди Крит, Кипр ва Ўрта денгиздаги бошқа ерларини ўз қўлида сақлаб қолиш учун Венеция Туркия султонига ҳар йили катта хирож тўлаб туришга мажбур эди

Сулаймон I даврида Туркиянинг қилган урушлари. Султон Сулаймон I Қонуний даврида (1520—1566) Усмонийлар империяси ғоят катта қудратга эришди Сулаймон подшолик қила бошлаши биланоқ Белград ва Родосни босиб олди Шундан кейин у 1526 йилда Мохач енида катта ғалаба қозонди, бу ерда турклар чех ва венгрларнинг бирлашган армиясини тор-мор қилдилар Венгриянинг каттагина қисми Туркия вилояти бўлиб қолди Валахия билан Молдавия Портага[1] хирож тўлайдиган давлатларга, унга ҳар йили кўплаб пул тўлаб турадиган ва мустақил ташқи сиесат юритиш ҳуқуқидан маҳрум этилган вассал князликларга узил-кесил айлантирилган эди

1529 йилда Сулаймон Венани қамал қилди, лекин уни ололмади Эронга қарши яна бошланиб кетган урушда Сулаймон Бағдод билан бирга Месопотамияни истило қилди Шу билан бир вақтда турклар Шимолий Африка бўйлаб ғарбга томон силжиб бордилар Улар Триполи билан Жазоирни ишғол қилдилар Сулаймон замонида турклар бутун Арабистонни истило қилдилар Уч қитъада жойлашган XVI аср Усмонийлар империяси илгари Византия империяси билан Араб халифалигига қарашли бўлган ерларнинг ҳаммасини ўз қўл остида бирлаштирди Ўрта денгизнинг каттагина қисми, Қизил денгиз, Форс қўлтиғи ҳам султон қўлида эди Султон ҳар хил ҳинди рожаларининг португал мустамлакачиларга қарши олиб борган курашларига ҳомийлик қилди

Сулаймон даврида Туркия Европа сиесатида катта роль ўйнади Француз короли Франциск I Габсбургларга қарши Сулаймон билан расмий суратда иттифоқ тузди 1529 йилда Сулаймоннинг Австрияга қилган юриши Габсбургларнинг Валуага қарши олиб борган «катта уруш»нинг бир ҳалқаси эди Сулаймон чет эллик савдогарларга имтиезли савдо ерлиқлари (капитуляциялар) бера бошлаган биринчи султон эди 1535 йилда у француз савдогарларига турк сувларида бемалол қатнаш, Туркиянинг ҳамма портларида, озгина (5%) бож тўлаш шарти билан бемалол савдо қилиш ҳуқуқини берди

Сулаймон I нинг ички сиёсати. Сулаймон ўзининг қонунлар тўпламини («Қонунномаи Сулаймоний»сини) қолдириб кетди Бу қонунномага 1566 йил санаси қўйилган XVI аср-

[1] Порта — XVI асрдаеқ Туркия ҳукумати Европадаги расмии дипломатик ҳужжатларда шундай деб аталарди Бу ном латинча «porta —«дарвоза», «эшик», сўзидан келиб чиққан Бу латинча ном ўз навбатида туркча «капу» сўзининг таржимаси эди Туркия Министрлар совети мажлис қиладиган сарой биноси ана шундай деб аталарди, совет биноси эса султон қабул маросими ўтказадиган тахтли зал эшиги яқинида жойлашган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

да Туркиянинг ички тузилиши қандай бўлгани ҳақида шу тўпламга қараб ҳам фикр юритиш мумкин Турк султонлари истило қилган кўпдан-кўп территорияларнинг маъмурий тузилиши Сулаймон вақтида бир хил формага солинди Бутун империя 21 вилоятга бўлиниб, улар ўз навбатида 250 санжақ (район)га тақсим қилинди Ҳар бир вилоятнинг тепасида вали, яъни губернатор турар, санжақ бошлиғи эса санжақбе, деб аталарди

Янги ташкил топган ҳарбий феодал-империя ҳарбий ишларга катта эътибор берди Сулаймон турк қўшинларининг я н и ч а р л а р деб аталган имтиёзли қисмини тартибга солган махсус регламент тузди Яничарларнинг сони 12 мингдан 20 мингга етказилган эди Улар мунтазам суратда катта маош олиб турар эди Яничарларга урушдан буш вақтларида ҳунар ва савдо билан машғул бўлиш учун ҳар хил имтиёзлар берилган бўлсада, лекин бу нарса амалда уларни ҳарбий ишдан чалғитган, жанговарлик қобилиятларининг пасайишига сабаб бўлган эди Аммо яничарлар турк қўшинининг озгина қисмини ташкил қилган Туркиянинг асосий ҳарбий кучини феодаллар лашкари ташкил этган Ҳар хил ер эгалари, чунончи, султоннинг л е н н и к л а р и, йирикроқ ер эгаларидан — з о и м л а р ва б е й л а р, улардан майдароқ ер эгалари бўлган т и м а р и о т л а р ва с и п о ҳ и й л а р султон чақирган ҳамоно ерларига яраша миқдордаги қуролли деҳқонлари билан биргаликда юришларда қатнашиш учун етиб келишлари лозим бўлган Шу тариқа тўпланадиган лашкарнинг сони 250 минг кишига етган Катта-катта ленларни Сулаймоннинг шахсан ўзи улашган ва ўлиб қолган ленникларининг меросхўрларини ҳам ўзи тасдиқлаган

Сулаймон деҳқонларнинг феодал мажбуриятларини ўзи чиқарган қонунларда белгилаб беришга уринди Турк деҳқонлари давлатга солиқ тўлаш билан бирга уз помешчикларига ҳам ер ва сув ҳақи, иморат, чорва, тегирмон ҳақи ва бошқа шу сингари солиқлар тўлашлари лозим эди Феодал ўз еридан қочиб кетган деҳқонни маълум муддат ичида қидиришга ҳақли эди Меҳнаткаш аҳолидан жуда кўп ҳар хил солиқларни талаб қилган феодаллашиш жараени ва Туркияни марказлаштиришнинг кучайиши муносабати билан XVI асрда турк деҳқонларининг аҳволи анча емонлашди

Бўйсундирилган аҳолининг аҳволи. Турк деҳқонларининг аҳволи қанчалик оғир бўлган бўлса, диний эътиқоди жиҳатидан христианларга мансуб бўлиб, истило қилинган маҳаллий аҳолининг аҳволи ундан ҳам оғир эди Серблар, греклар, болгарлар, валахлар (руминлар) ва бошқа ғиелар (мусулмон бўлмаганларнинг ҳаммаси турк давлат тилида шундай деб аталарди) мусулмонларга қараганда давлатга икки баравар кўпроқ солиқ тўлашга мажбур эдилар Улар мол-мулкининг даҳлсизлиги бутунлай таъмин этилмаган эди, ўзлари ҳам доим турк маъмурлари ва ҳарбийларининг ўзбошимчалигидан ва таҳқирлашидан азоб чекар эдилар Диний расм-одатларнинг ижро қилинишига

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ижозат берилар экан, бунинг учун христиан аҳолисидан яна қўшимча равишда огир солиқлар олинарди Риёлар озгина норозилик билдирганлари тақдирда, улар устига жазо экспедициялари юборилар ва бу экспедициялар тинч аҳолини талар, ўлдирар эди

Болқон ярим оролидаги халқлар турклар истилоси натижасида қандайдир сунъий бир тўсиқ билан бутун Европадан ажратилганидан турклар зулми шароитида жуда секин ривожланиб бордилар Савдо-сотиқ ишлари тор доирада олиб борилди ва фақат маҳаллий характердагина эди Саноат жуда секин ривожланди Болқон ярим ороли халқлари (жуда кўпчилиги славян халқлари) бошига ғоят зўр офат бўлиб тушган турклар истилоси натижасида бу халқларнинг юз йиллар давом этган қисмати шу бўлдики, қишлоқ хўжалиги техникаси пастлигича қолаверди, бир қатор областларда натурал хўжалик ҳукмрон бўлиб келди, крепостнонлик муносабатлари сақланиб қолди, маданият турғунликка учради

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмида Болқон халқларининг турклар зулмига қарши олиб борган озодлик ҳаракати. Турклар томонидан бўйсундирилган Болқон халқлари турклар зулмига индамасдан бўйсунавермадилар XV аср — XVI асрнинг бошларида Болқон ярим оролидаги мамлакатларнинг турклар томонидан забт этилган даврдан бошлаб кейинги асрлар мобайнида Болқон ярим оролидаги мазлум миллатларнинг кураши уларнинг бутун тарихи давомида тухтамасдан давом этиб келди Жуда катта армия, кўпдан-кўп чиновниклар, турк феодал-оккупантларининг бутун бир синфидан иборат ғоят катта мажбур қилиш воситасига таянувчи туркларнинг зулмини ағдариб ташлаш имкониятига эга бўлмаган тобе аҳоли партизанлар урушини олиб бордики, бу уруш аслида XVI—XVII асрлар даврида ҳам, шундан кейинги даврда ҳам мустақил давом этди Партизанлар тоғлик жойлар шароитидан фойдаланиб ва деҳқон жамоалари мададига таяниб ярим оролда турк ҳукмронлигининг асосларига путур етказдилар, забтчи турклар обрўсини туширдилар, ҳамда турк маъмурияти ва турк маҳаллий феодалларининг энг евуз вакилларига қарши халқ қасосчилари бўлиб чиқдилар Партизанлар турли номларга эга эдилар болгарлар ва сербларда — гайдуклар, Грецияда — клефтлар, Далмацияда — ускоклар ва ҳоказо деб аталардилар Партизанларнинг қаҳрамонона кураши Болқондаги барча халқларнинг турклар ҳукмронлиги давридаги халқ қўзғолонларида яққол акс эттирилди Аммо партизанлик ҳар ҳолда Туркия ҳукмронлигига қарши курашнинг етарли методи эмас эди, у тарқоқ ва пароканда эди Туркия маъмурлари партизанларнинг чиқишларига қарши курашнинг ўзларига хос террористик методларини қидириб топдилар Ҳар ҳолда партизанлар Болқон ярим оролидаги турклар ҳокимиятини уз кучлари билан тугата олмадилар

Турклар зулмига қарши мазлум халқлар томонидан олиб бо-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

рилган курашнинг яна бир формаси — айрим жойларда, кўпинча энг йирик шаҳар пунктларида тез-тез фитналар ва қўзғолон кўтаришга бўлган уринишлардан иборат бўлди. Одатда бу фитналар ва қўзғолонлар четдан бўладиган мададга, яъни Европадаги бирор давлатнинг мададига умид боглар эди. Австрия қўшинларининг мададидан умидвор бўлган 1594 йилги Баната сербларининг қўзғолони ана шундай энг дастлабки қўзғолон-фитналардан бири бўлди. 1598 йилда Иккинчи Болқон салтанатининг пойтахти Тирновода туркларга қарши катта қўзғолон бўлиб ўтди. Бу қузголонга Тирново митрополити Дионисий ва бошқа айрим машҳур болгар боярлари бошчилик қилдилар. Қузголон қўшни Трансилвания ва Валахия феодаллари томонидан мадад олишни мўлжалаб кўтарилган эди. Аммо 1594 йилги Баната қўзғолони ҳам, 1598 йилги Тирново қўзғолони ҳам етарли тайёрланмаган бўлиб, муваффақиятсиз тугади.

XVII асрнинг бошларида айрим турк қўшинларига талафот етказган серблар ва черногорияликлар (1603 йилдаги Крис шаҳри районидаги серблар қузғолони, 1604 йилги черногорияликлар ҳаракати) баъзи муваффақиятларни қўлга киритди.

Туркларга қарши кураш жараёнида славян мамлакатларининг ватанпарварлари бир дипдаги ва қариндош бўлган халқ — руслар мададига тобора кўпроқ умид боғлай бошладилар. XVI ва XVII асрларда рус давлати қудратининг ўсиши бу умидни айниқса рагбатлантирарди. Болгарларда ва Болқондаги бошқа халқларда руслар эртами-кечми жафо чекаётган Болқон халқларига мадад кўрсатадилар ва уларни турк зулмидан озод қиладилар, деган қатъий ишонч ошиб борди. Болқондаги мазлум халқлар орасида «дядо Иван» (яъни Иван бобо) хақида афсона вужудга келди. Бу образда улар узларини туркларнинг оғир зулмидан озод қиладиган улуғ рус халқи ва кучли Рус давлатини мужассамлаштирган эдилар.

Туркия империясининг тушкунликка юз тутиши. Миллий зулм, мазлум миллатларни доимо бостириб туриш режими жуда катта Туркия империясининг аслида заиф эканини ва беқарорлигини кўрсатарди. Туркия империясининг сиесий тузуми, идора қилиш системасининг ўзи ҳам унинг зиддиятлар ва ичидан заифлигини XVI асрдаёқ намоён этган эди. Фуқароларининг бутун ҳает-мамотини ўз қўлида тутиб турган султон мустабид ҳокимияти Сулаймон I нинг тахт ворислари вақтида саройдаги ҳар хил феодал партия ва гуруҳларнинг фитначилик қуролига айланди. Янги султон тахтга утирар экан, тожи-тахтга даъво қилувчи рақиблари қолмасин учун ўзининг барча ака-укаларини қириб ташларди. Сарой ҳаётида фитна устига фитна авжига чиқиб кетар ва одатда бу фитналарда яничарлар ҳам иштирок қиларди.

Тинмай давом этган урушлар жуда катта харажатларни талаб этарди. Жуда кўп ҳарамхоналари, маҳрамлари, беҳисоб хизматкорлари, жуда катта соқчи отрядлари ва бошқалари бўл-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ган султон сароиига хам озмунча маблаг сарф бўлмас эди Туркия империясидаги мамлакатларда солиқлар ҳамиша ошиб борар, аммо аҳолининг ишлаб чиқарувчи кучлари эса жуда секин тараққий этар эди Шу нарса характерлидирки, Туркиядаги савдо ва саноат ишлари билан туркларнинг ўзлари эмас, балки султондан имтиезли ерлиқлар олган ғарбий ажнабийлар (асосан француз савдогарлари, XVI аср охирларидан бошлаб инглиз савдогарлари ҳам) машғул булар, еки турклар истилосигача саноати тараққий этган ва халқаро савдо-сотиқ ишларида қатнашган, савдо ишларига моҳир бўлган Яқин Осие халқлари — греклар, арманлар ва сурияликлар машғул бўларди

Кўпроқ урушлар билан, аҳолини сиқиб, ундан солиқ тўлатиш билан банд булган турк ҳукумати савдо ва саноатнинг ривожланишига ҳамда қишлоқ хўжалигининг юксалишига мутлақо ердам бермас эди Маркс ва Энгельс турклар режимини ишлаб чиқаришни ташкил этишни эмас, балки бўйсундирилган аҳолини талашнигина мақсад қилиб қўйган «ҳарбий босқинчилар»[1] режими деб тўла асосли равишда атаган эдилар Туркларнинг ҳукмрон синфи урушни юз берган мушкул аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир йўли деб биларди Бу синф фикрича, янги урушлар янги хирож ва янги солиқлар олинадиган янги территорияларни кўпайтириб бериши лозим эди Аммо Туркиянинг иқтисодий қолоқлиги, унинг социал ва сиесий тузумидаги зиддиятлар замон ўтиши билан урушларни унинг ўзи учун хавфли ва натижасиз бир нарса қилиб қўйди Турклар XV асрда ва XVI асрнинг биринчи ярмида бир қанча ғалабаларга эришгандан кейин, XVI асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XVII асрда ўзлари катта-катта мағлубиятларга учрай бошладилар ва бу мағлубиятлар XVII аср охири — XVIII аср бошларида Туркия империяси территориясининг анчагина торайиб қолишига сабаб бўлди

Лепанто ёнида турк флотининг мағлубияти. Европаликлар билан бўлган урушларда турклар биринчи марта 1571 йилда Лепанто енида катта мағлубиятга учрадилар Бу ерда туркларнинг жуда катта флотини Испания, Венеция ва Рим папасининг бирлашган флоти тор-мор қилган эди (бирлашган флотнинг бошлиғи Филипп II нинг укаси шаҳзода Дон-Хуан Австрийский эди) Дуруст, бундан кейин Туркия венецияликлардан Кипр оролини тортиб олган эди Аммо шундай бўлса ҳам, бу мағлубият мамлакатнинг ички аҳволига қаттиқ таъсир қилди XVI асрнинг 70, 80 ва 90-йилларида Туркия кескин ижтимоий-сиёсий кризисни бошидан кечирди Мамлакатда давлат солиқларининг ортиши ва феодал тўловларининг кўпайтирилиши муносабати билан деҳқонларнинг бир неча қўзғолони бўлиб ўтди 1591 йил айниқса «олағовурли» йил бўлди, бу йили кўпчилик вилоятлар султон Мурод III га (1574—1595) қарши бош кўтар-

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, IX т, 35-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дилар Мухаммад III подшолик қилган даврда (1595—1603) доим халқ қузғолонлари, синохиилар ва яничарларнинг галаенлари бўлиб турди Пировард натижада саройда бўлиб ўтган тунтариш оқибатида султоннинг ўзи хам ўлдирилди

Туркларнинг Шарқдаги талафотлари. XVII аср бошларида Туркия Эронга қарши курашда бир қатор талафотлар кўрди. Эрон шоҳи Аббос I Озарбайжонни, Арманистонни, Шарқий Грузияни, Курдистонни, шунингдек, Мосул ва Багдод шаҳарлари билан Месопотамияни босиб олди 1619 йилда Истамбул сулҳига биноан, Турк султони Закавказье ва Месопотамиядаги деярли ҳамма ерларининг кулдан кетганлигини тан олишга мажбур булди Бу ерларнинг бир қисми 1639 йилда кайтариб олинди Аммо бунга Туркиянинг ўзи кучайганлиги билан эмас, балки кўпроқ Эроннинг заифлашганлиги сабаб булди

Рус-турк муносабатлари. Россия билан Туркия ўртасида биринчи марта туқнашув XVI асрнинг иккинчи ярмидаеқ бўлган эди Султон хукумати Тану (Азов)ни босиб олганидан кейин Астраханни хам босиб олмоқчи эди Султон хукумати бу ердан Каспий денгизи бўйлаб Эронга қарши қўшин тортиб боришни мулжаллаган эди Аммо ҳужум қилиб келган туркларнинг қамалига Астрахань бардош берди (1568 йил) Турклар катта талафотлар бериб чекинишга мажбур бўлдилар

Турклар билан руслар уртасида иккинчи марта жиддий туқнашув XVII асрнинг 30- йиллари охири ва 40- йиллари бошида бўлган эди Бу вақтда Запорожье казаклари Азовни (1637 йил) олиб, уни бир неча йилгача ўз қулларида тутиб турдилар («Азовское сиденье» — «Азовда утириш») Казаклар ердам сўраб Москва подшосига мурожаат қилдилар Бироқ Москва давлати молия кризисини бошидан кечираетгани ва Польша короли билан ҳам кураш давом қилиб турганлигидан, туркларга қарши катта уруш бошлаш планидан воз кечиб туришга мажбур бўлган эди Подшо Михаил Федорович казакларга Азовни бушатишни буюрди (1643 йил) Лекин шундан бўлса-да, казакларнинг Крим ва Туркияга қарши кураши XVII аср охиригача давом этиб турди

XVII асрнинг иккинчи ярмида Туркиянинг Австрияга, Венецияга ва Россияга қарши олиб борган урушларида маглубиятга учраши Усмон империясининг ичидан заифлиги ва харбий жиҳатдан қолоқлигини бутун Европага намоен қилди Европа давлатлари орасидаги рақобат, уларнинг султон билан сепарат битим тузишга интилишлари туфайлигина Туркия ўзининг хақиқий снесии қудратига мутлақо мос келмайдиган кенг территорияда узоқ вақтларгача яшаб турши имкониятига эга бўлди Европанинг «буюк давлатлари» (биринчи навбатда Англия билан Франция) Туркия империясининг чириб кетган режимини тугатиш ва турклар зулми остида эзилиб етган славян халқлари ва Болқон ярим ороли билан Олд Оснедаги бошқа халқларни озод қилиш ўрнига, Туркияни асоратга солишни, ўзларининг ярим

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мустамлакаларига ва сиесатларининг қуролига айлантиришни назарда тутиб, иқтисодий жиҳатдан қолоқ, сиесий жихатдан заиф Туркия империясини сақлаб қолишни афзал кўрдилар.

LI БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ЭРОН

XVI асрнинг бошларида Эрон. XVI аср бошларига келиб Эрон бир қанча мустақил феодал ерларига бўлиниб кетган эди. Эроннинг Шарқий қисми — Хуросон пойтахти Ҳиротда булган Темурийлар ҳокимияти остида эди Шарқий қисмида бир-бири билан душман бўлган турли туркман сулолалари ҳукмронлик қилардилар Марказий, Ғарбий ва Жанубий Эроннинг айрим вилоятлари аслида мустақил давлатлар бўлиб, маҳаллий хонлар томонидан бошқариларди, хонларнинг бир қисми кўчманчи қабилаларининг бошлиқлари эди Эроннинг Ғарбий қисми территориясида ҳукмронлик қилувчи ана шундай хонлар ўн иккитага етган эди Шимоли-Ғарбий Эрон ва Жанубий Озарбайжон савдо-саноат жиҳатидан энг ривожланган вилоятлар ҳисобланарди Табриз, Хамадон ва бу ўлканинг бошқа бир қанча шаҳарлари йирик савдо-ҳунармандчилик марказлари эди Уларда ип-газлама ва жун газлама, гилам, ипаклик ва чарм буюмлар ишлаб чиқариш тўпланган Эроннинг ана шу шимолий қисмидан муҳим карвон йўллари утарди Бу йўллардан Ўрта Осиё ипаги Европага етказиб берилардн Эрон Закавказье билан катта савдо муносабатлари олиб борарди, бу савдо-сотиқ ишларида Эрон савдогарлари ҳам, арман савдогарлари ҳам баб-баравар кенг кўламда иштирок этардилар Ўрта ва жанубий Эроннинг қолган деҳқончилик-боғдорчилик ҳамда тоғлик еки тоғ бағри яйловлари жойлашган районларига нисбатан биз тилга олиб ўтган шимолий вилоятлар ўз иқтисодий ҳаётининг жонланганлиги билан ажралиб турардилар Шу сабабли улар ғоят катта, аммо ўз иқтисодий ва социал даражаси жиҳатидан бир-бирига ўхшамайдиган, хилма-хил бўлган мамлакатни сиесий жиҳатдан янгитдан бирлаштириш учун муайян даражада базис бўла олдилар Эроннинг купроқ ривожланган шимолий қисмида саноат ва деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳоли орасида туркман хонларига нисбатан ғазаб анниқса сезилиб турарди Бу хонлар ўзаро урушлари билан, шунингдек, муттасил талончиликлари билан мамлакатнинг хўжалик ва ижтимоий ҳаёти нормал ривожланишига халақит берардилар XVI асрнинг бошларида ўзининг энг кенг кўламдаги экспансиясини бошдан кечираётган агрессив султонлар туркияси томонидан хавфнинг ортиб бораётганлиги ҳам янгитдан сиесий бирлашишни зарур қилиб қўйган эди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Сафавийларнинг юксалиши ва сафавийлар давлатининг характери. Янги династия ўз номини шайх Сайфиддиндан олди (1254—1334) Бу шайх XVI асрда Озарбайжонда «Сафавийе» номли мусулмонлар жамоасига бошчилик қилган эди Сафавийлар халфалар давридаеқ Эронда кенг тарқалган шиа мазҳабига мансуб эдилар XV асрнинг иккинчи ярмида ардабил шайхлари шу қадар мустаҳкамланиб олдиларки, улар Озарбайжонда маҳаллий туркман хонларига қарши ҳокимият учун кураш бошладилар Сафавийлар ўз атрофларига Эроннинг ўрта ва манда ўтроқ феодалларини жипслаштириб, савдогарлардан мадад олиб, ҳамда деҳқонлар ва ҳунармандларнинг норозилигидан фойдаланиб, айни вақтда айрим турк кўчманчи қабилаларини ўз томонларига огдиришга муваффақ бўлдилар ва улар орасидан ўз отлиқ аскарлари сафига чавандозларни елладилар. 1499 йилда Ардабилнинг ҳамда буйсундирилган қўшни турк қабилаларининг шайхи бўлган Исмоил Сафавид XVI асрнинг бошларидаеқ бутун Жанубий Озарбайжонни эгаллаб, 1502 йилда Табриз шаҳрини ишғол қилди Шу даврдан бошлаб Исмоил узини Эрон шоҳи деб эълон қилди (1502 йилдан 1524 йилгача ҳукмронлик қилди) Табриз сафавийлар Эронининг пойтахти бўлди, Арманистон ва Курдистон, сўнгра эса Багдод ва Месопотамия (ҳозирги Ироқ) бўйсундирилди Исмоил даврида юз йилдан кўпроқ давом этган Эрон-Туркия уруши бошланиб кетди Бу уруш XVII аср 30-йилларининг охиригача давом этди. Турк султони Салим I ўз томонидан Закавказье, Курдистон ва Месопотамияга даъвогар эди Гуркларнинг 1514 йилги юриши аввалига улар учун муваффақиятли бўлди Турк қўшинлари сафавийлар Эронининг пойтахти Табризни қўлга олишга улгурдилар Аммо озиқ-овқатнинг етишмаслиги ҳамда яничарлар орасидаги ғалаен уларни Эрон вилоятларини ташлаб чиқишга мажбур этди Шу нарса характерлики, иккита мусулмон давлати ўртасидаги бу уруш идеологик келишмовчиликлар байроғи остида олиб борилди Эронлар шиа мазҳабига, турклар сунний мазхабига мансуб эдилар Ўз ҳукмронлигининг охирида Исмоил Грузияни, сўнгра бутун Ширвон хонлигини (Шимолий Озарбайжонда) бўйсундирди Шу тарзда озарбайжон ва фақат эрон элементларидан ташқари турли турк, тожик, курд, араб ва бошқа элатларни ўз таркибига бирлаштирган ва маркази Озарбайжонда бўлган катта давлат анча тез барпо этилди

Сафавийлар давлати аҳолисининг учдан бир қисмига яқинини кўчманчилар ташкил қилар эди Озарбайжон, туркман ва форс қабилаларининг жуда кўпчилигида патриархал-феодал муносабатлар хукмронлик қиларди, айрим қабилалар эса қабилачилик тузумидан эндигина илк феодализм муносабатларига ўтаетган эди Сафавийларнинг анча кенг «ямоқ естиқ», яъни ўз этник состави жиҳатидан жуда хилма-хил бўлган давлати юқорида антиб ўтилганидек, Эронга турклар агрессияси таҳдид қилиб турган вазиятда вужудга келди Кейинчалик бу феодал-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

мустабид давлатининг ўзи ниҳоятда агрессив давлатга айланиб, Закавказье ва Ўрта Осиё халқларини ўз ҳокимиятига бўйсундиришга интила бошлади

Тил, дин, турмуш ва тарихий традициялар жиҳатидан Эронга ёт бўлган бир қанча халқлар сафавийларнинг оғир миллий зулмини ўз бошларидан кечирдилар

Аббос I нинг урушлари. Сафавийлар давлати шоҳ Аббос I даврида (1587—1629) энг кўп қудратга тўлди Аббос I подшолик қилиши, бир томондан, марказий шоҳ давлатининг энг йирик мустақил феодалларни тугатиш ҳисобига сўзсиз ўсиши билан характерланади Бу феодаллар бир вақтлар янги сулоланинг юксалишига ердам берган Озарбайжондаги турк (туркман) қабилаларининг бошлиқларидан ташкил топган эди Сафавийлар ҳокимият тепасига келган даврдан то Аббос I подшолик қилаётган пайтгача ўтган саксон йиллик давр мобайнида улар кучманчи қабила зодагонларининг энг йирик вакилларидан қудратли ўтроқ феодал ер эгаларига айланиб, шоҳнинг олий ҳокимияти остида амалда кўп жиҳатдан мустақил бўлган жуда катта территорияларни назорат остида сақлар эдилар Ана шу мустақил хонларга қарши кураш — Аббос ҳукмронлик қилган дастлабки даврнинг катта қисмини ташкил этди Ўндан ортиқ хон давлатлари («мамоликлар») Аббос томонидан тамомила тугатилди, кўпгина хонлар қатл этилди, уларнинг ерлари ва бошқа молмулклари эса мусодара қилинди Бунинг натижасида шоҳнинг обрўси анча ошди ва бу марказий ҳокимият аҳамиятининг ўсишидаги сабаблардан бири бўлиб хизмат қилди Аббос даврига келиб сафавийлар Эроннинг уз феодаллари ва Эрон савдогарлари билан жуда яқинлашиб кетдилар Бу нарса пойтахтнинг шимолдан жанубга — Табриздан Исфаҳон шаҳрига кўчирилишида уз ифодасини топди

Аббос ҳарбий ишга катта эътибор берди Аббос Туркия билан ҳал қилувчи урушга тайергарлик кўриб, 12 минг кишилик пиедалар (уқчилар) корпусидан ва ғуломлар деб аталувчи отлиқларнинг 10 минг кишилик корпусидан иборат мунтазам армия барпо этди Ғуломлар ўз тузилишлари жиҳатдан турк яничарларига ухшардилар[1], чунки улар ҳам христиан аҳолидан, асосан Закавказьенинг грузин ва арман аҳолисидан зўрлик билан тортиб олинган болалардан ташкил топар эди, бу болалар мусулмонга айлантирилар ва Эронда энг фанатик руҳда тарбияланардилар Аббос инглиз инструкторлари воситаси билан ўз армиясида ўқ отувчи қурол ва тўпларни жорий қилди Мунтазам доимий қисмлар ташкил қилиш билан бир вақтда Аббос I феодал лашкарларидан ҳам фойдаланди Бу лашкарлар турли қабилалар ва аниқса кўчманчи қабилалар орасидан тўпланар ҳамда шоҳлар қўшинида энг асосий ролни ўйнар эди Умуман

[1] Фарқ фақат яничарларнинг пиёда, ғуломларнинг отлиқ аскарлигида эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

олганда Аббоснинг 120 минг кишидан иборат жуда катта армияси бўлиб, шоҳ ана шу армияси билан 1602 йилда турк султонига қарши уруш бошлади.

Туркия-Эрон уруши ун йил давом этди 1612 йилги сулҳга биноан, Эрон XVI аср 90-йилларининг бошларида Туркияга беришга мажбур бўлган деярли ҳамма вилоятларини ўзига қайтариб олди Бу ерлар составига Грузия, Арманистон, Ширвон, Жанубий Озарбайжоннинг вилоятлари, Курдистон, Бағдод ва Месопотамия кирар эди Икки йиртқич — султон Туркияси ва шоҳ Эрони ўртасидаги кураш бу гал Эрошнинг ғалабаси билан тугалланди Натижада юқорида санаб ўтилган кўпчилик мамлакатлар аҳолисининг аҳволи яхшиланиши у еқда турсин, балки ҳатто баттар бўлди Хусусан, Аббоснинг алоҳида чегара дашт зоналарини (турклар билан янги уруш эҳтимолига қарши) яратиш соҳасидаги тадбирлари Грузия билан Арманистон аҳолиси учун айниқса огир мушкилот бўлиб тушди, бунинг натижасида жуда кўплаб аҳоли узи туғилиб усган жойларни ташлаб кетишга мажбур бўлди

Туркия билан уруш тамом бўлгандан кейин кўп ўтмасданоқ Аббос унинг даврига келиб яна ажралиб кетган Хуросонни, шунингдек Афғонистоннинг каттагина қисмини ўз ерларига қушиб олди

1622 йилда Аббос қўшинлари Форс қўлтиғидаги Ормуз портидан португалияликларни ҳайдаб чиқарди Эрон қўшинларининг Ормузни қўлга олиш операцияси инглиз флотининг ҳаракатлари билан қушиб олиб борилди Аммо инглизларнинг ердами беғараз эмас эди Аббос Англиянинг Ост-Индия компаниясига ўз давлатида пошлинасиз савдо қилиш ҳуқуқини беришга мажбур бўлди Исфахонда ва бошқа шаҳарларда инглиз конторалари ва савдо уйлари очилди Кейинчалик ҳукумат инглизлар билан рақобат қилувчи Голландия Ост-Индия компаниясига ҳам кўпгина савдо имтиезларини берди

Эроннинг иқтисодий тараққиети. XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошлари Эроннинг иқтисодий жиҳатдан юксалган даври бўлди Сафавийларнинг муайян вақт давомида мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлаганлиги ижобий оқибатларга олиб келди Эрон Европадаги кўпгина мамлакатлар: Португалия, Голландия, Англия, Россия, Хитон, Ҳиндистон, Ҳинди-Хитой билан кенг кўламда ташқи савдо алоқалари ўрнатди Аббос савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида Россия, Голландия, Испанияга, Герман императори ва Рим папаси ҳузурига жуда кўп элчилар юбориб турарди Исфахоннинг узида Европа ва Осиенинг турли мамлакатларидан келган элчилар қабул қилинарди Шоҳнинг узи ташқи савдода фаол қатнашиб, бир қанча энг фойдали товарларни (ипак, совун, гилам, туз ва шу сингариларни) ўз монополияси деб эълон қилди Аббос даврида ички савдони ҳам кенгайтириш юзасидан тадбирлар курилди Шоҳнинг фармонишига биноан, эски карвон йўллари ре-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

монт қилинди ва янгилари очилди, карвон саройлар қурилди, сайёхларни сув билан таъминлаш чоралари кўрилди, йўллар қароқчилар ва кучманчи қабилаларнинг ҳужумларидан қуриқлаб турилди Исфаҳоннинг ўзи Аббос даврида 500 минг аҳоли яшайдиган жуда катта шаҳарга айланди Шоҳ пойтахтини бир қанча муҳташам саройлар, масжидлар, ғишт кўприклар ва бошқа катта иншоотлар безаб турарди Исфаҳон, Табриз ва бошқа шаҳарларнинг минглаб ҳунармандлари ташқи ва ички бозорда сотиладиган юқори сифатли ҳунармандчилик маҳсулотларини куплаб ишлаб чиқарардилар Эрон усталари тайёрлаган ипак, жун ва ип газламалар, гилам, чарм ва керамика буюмлари, шунингдек, металл буюмлар ўша даврда Эрондан ташқарида айниқса машҳур бўлиб кетган эди Ҳунармандлар алоҳида цехларга уюшардилар, уларни сайлаб қўйилган оқсоқоллар бошқарардилар Шоҳга тегишли махсус йирик устахоналар («корхоналар») бўлиб, уларда 150 ва ундан кўпроқ ҳунарманд ишчилар меҳнат қиларди Булар қисман бўш ва қисман банд бўлган меҳнатдан қўшиб фойдаланиладиган мануфактура типидаги ўзига хос йирик корхоналар эди

Сафавийлар давлатидаги ички зиддиятлар. Синфий курашнинг кескинлашуви Территориянинг кенгайишида, шунингдек, савдо-саноат ишларининг ғоят юксалишида намоён бўлган сафавийлар давлатининг муваффақиятлари синфий зулмнинг кучайишига ва синфий курашнинг ғоят кескинлашувига ҳам олиб келди XVI—XVII асрларда Эронда халқ оммаси учун жуда оғир бўлган формадаги феодал тузуми ҳукмронлик қилар эди Мамлакатда ҳар хил феодаллар хонлар, амирлар, беклар, шунингдек, шиа мусулмон руҳонийларининг жуда кўпайиб кетганлиги меҳнаткаш аҳолидан жуда катта маблағ беришни талаб қиларди Марказлаштирилган сафавийлар давлатининг ғоят кўп марказий ва маҳаллий амалдорлари, катта доимий армияси ва шу сингарилар жуда қимматга тушар эди Шохнинг ҳарами, шоҳ гвардияси, саройдаги мингларча хизматкорлар, ҳамда бошқа кўплаб оқсочлар, канизакларга эга бўлган шоҳ сарои жуда катта ва мутлақо унумсиз харажатларни талаб қиларди Шоҳ ва унинг ўғилларига тегишли саройлардаги зебу зийнатга хонлар, амирлар ва беклар тақлид қилар эдилар Эрон савдогарлари ташқи ва ички савдо туфайли катта бойлик орттирган эдилар Аммо ҳунармандлар уз меҳнатлари эвазига арзимаган иш ҳақи олардилар Улар ўз маҳсулотларининг бир қисмини шоҳ агентларига мутлақо текинга еки жуда арзон баҳога топширардилар

Деҳқонлардан еки боғдорлардан жуда катта ер рентаси олинарди Шоҳ хонадонига қарашли ерлар составига кирувчи чек ерда еки чек ери т и у л еки м у л к[1] деб аталадиган ернинг

[1] Т и у л феодалларнинг мерос ерлари эмас эди, м у л к эса мерос ер бўлиб, ернинг сотиладиган ва сотиб олинадиган формаси ҳисобланарди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бир қисми булишидан ёки деҳқон вақф ерларининг бир участкасига эга бўлишидан қатъи назар — ишлаб чиқарувчи деҳқон ерга биркитиб қўйилган булса, хамма жойда уз хосилининг деярли хаммасини ер эгасига топшириши керак эди, ишлаб чиқарувчининг ўзида эса ялпи хосилнинг кўпи билан бештан бир ёки тўрттдан бир қисми қоларди Деҳқон ер учун, сув учун, иш хайвони учун (агар унда етарли миқдорда от-уловлар бўлмаса) хақ тулар эди Чек ерларига эга бўлган жамоа деҳқонлардан ташқари сафавийлар даврида куплаб ерсиз деҳқонлар булиб, улар бир парча ерни корандалик шарти билан ижарага олардилар, бундай холларда ижарага ер олган кишида махсулотнинг яхада камроқ қисми қоларди Эронининг анрим районларида XVI—XVII асрларда ҳам ўз ерига эга булган деҳқонларнинг бир қисми сақланиб қолган эди, аммо уларнинг ерларини феодаллар босиб олиши ёки бошиб кетган савдогарлар ва судхўрлар томонидан сотиб олиниши натижасида тез камайиб борарди Очарчиликлар, юқумли касалликларнинг тарқалиши натижасида бутун-бутун деҳқон қишлоқларининг қирилиб кетиши сафавийлар қишлоғидаги тез-тез булиб турадиган оддий воқеа эди

Шуни айтиш керакки, бу вақтга келиб кўчманчи қабилалар орасидаги табақалашув натижасида ўн мингларча чорва моллариға эга булган, уруш натижасида кўплаб ўлжа олган ва шоҳнинг киммatбаҳо совгаларини олиб турган бой кўчманчи зодагонлар билан бир қаторда чорва моллари тез-тез қирилиб турадиган, очарчилика ва ҳатто очликдан ўлишга маҳкум этилган оддий кўчманчи қўйбоқарлар жуда огир хает кечиришар эди. Буларнинг устига сафавийлар даврида бўйсундирилган вилоятларда ҳукм сурган огир миллий зулмни ва бунинг натижасида мазлум халкларнинг уз мустақилликларини қайта тиклаш йўлидаги доимий интилишларини қўшиш керак Хусусан Грузия ва Арманистоннинг халқ оммаси сафавийлар хукмронлик килган бутун давр мобайнида шоҳ хукуматига қарши тинимсиз партизанлик курашини олиб бордилар[1]

Эронининг узида феодалларнинг ва шоҳнинг зулмига қарши қаратилган ички ҳаракатлар орасида 1629 йилги қўзғолон алохида ажралиб туради Бу қузғолон Эронининг шимоли-шарқидаги Гилонда, Линжон ва Решт шаҳарлари районларида рўй берди Бу районлар ипакчиликнинг йирик марказлари эди Шоҳ амалдорларининг пиллакор деҳқонларга нисбатан зулмлари ва тамагирликлари ана шу қўзғолонга сабаб бўлди Қўзғолонда деҳқонлар, ҳунармандлар, шаҳар камбағаллари қатнашдилар. Кўзголончилар шоҳнинг кўпгина амалдорларини ўлдирдилар, турли зодагонларнинг саройларини ва мол-мулкларини босиб олдилар Марказлаштириш сиесатидан норози бўлган маҳаллий феодалларнинг бир қисми хам ҳаракатга қўшилди Қўзго-

[1] Грузияда Эрон шоҳига қарши энг катта ошкора қўзғолон 1623—1624 йилларда Георгий Саакадзе бошчилигидаги кўзғолон бўлган эди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лончилар Решт шаҳрида камбағаллашиб қолган маҳаллий бек хонадони аждодларидан бири бошчилигида уз ҳукуматларини туздилар Бу киши Одилшоҳ (яъни «адолатли шоҳ») номини олди Шоҳга тегишли ипак омборларини босиб олган қўзголончилар ипак запасларини ўзаро бўлишиб олишди Қўзғолон оммавий тус олган эди Аммо аввалига харакатга қўшилган маҳаллий феодаллар тезда ундан ипроқлашдилар Аббос I нинг вориси янги шоҳ Сафи I Гилонга катта қўшин юборди Одилшох ва қўзғолоннинг бошқа раҳбарлари қўлга олиниб қатл этилди Аҳолига жазо тариқасида жуда катта тўлов солинди.

Сафавийлар давлатининг таназзули Сафавийларнинг жуда кўп қабилаларидан тупланган давлати узининг катта чегараларини узоқ сақлаб қола олмади Чеккалардаги кўпгина ерлар Аббос I даврида фақат ҳарбий куч ердамидагина сақлаб турилларди Феодал Эронда ички социал зиддиятларнинг кескинлашуви шоҳ ҳукуматини чекка улкаларга зўр эътибор беришга мажбур киларди Айни вақтда Ўрта Шарқда Эрон учун халқаро аҳвол мураккаблашиб борди Султонлар Туркияси Закавказье ва Месопотамия ерларини ўз ҳокимияти остига қайтариш мақсадида ўч олишга интиларди Шоҳ Сафи I давридаеқ (1629—1642) Эрон ўз ерларининг каттагина қисмидан маҳрум бўлди Ғарбда туркилар уз хужумларини қайта бошлаб бир қанча вилоятларни босиб олдилар 1639 йилда Эрон ҳукумати бутун Месопотамиянинг Туркияга ўтганлигини расман тан олди Арманистоннинг бир қисми (Туркия еки Ғарбий Арманистон деб аталадиган қисми) ҳам Туркия қулига ўтди Шарқда Эронга карши ўзбек хонлари уруш бошладилар Афгонистон сафавийлар ҳокимиятидан тамомила озод бўлди XVII асрнинг иккинчи ярмида Эроннинг ташқи савдоси сезиларли даражада қисқара бошлади Айни вақтда мамлакатда ҳукмрон феодал зодагонлари ичидаги турли гуруҳлар ўртасида, хусусан шоҳ маҳрамлари бошчилигидаги сарой зодагонлари билан шиа руҳонийларининг бошлиқлари ўртасидаги муносабатлар кескинлашди. Улар бир-бири билан рақобат қилаетган феодал тўдаларининг итоаткор қўгирчоқларига айланиб қолган сўнгги сафавийлар продаси билан деярли сира хисоблашмай, ҳокимият учун бир-бирларига қарши кураш олиб борардилар

LII БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ҲИНДИСТОН

Мўғуллар даврида Ҳиндистоннинг иқтисодий тараққиёти. 1526 йилда ташкил топган Ҳиндистон Мўғул еки Мўғуллар империяси қисман XVI асрда ва аниқса XVII асрда жуда катта давлатга айланди Шимолда унинг чегараси Ҳимолай тогигача етар ва Афгонистоннинг катта қисмини (Кобил ва Пешавор шаҳарла-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ри билан) ўз ичига олар эди Ярим оролнинг ўртасида Мўғуллар империяси Деккан давлатининг катта қисмини назорат қилар, ҳамда жанубий Ҳинд давлатлари — Бидар, Голконду ва Бижапурга бир қадар таъсир кўрсатиб турарди Аммо Мўғуллар империясининг асосини территорияси илгаригидек унинг шимолий вилоятлари — Ҳинд ва Ганг дарёлари оралиғидан иборат бўлиб қолаверди Мўғуллар империясининг аҳолиси динини белги жиҳатидан илгаригига қараганда ҳам янада кўпроқ кескинлик билан икки группага — мусулмонлар (мўғулларнинг ўзлари ҳам шу гуруҳга мансуб эдилар) ҳамда ҳиндлар, яъни маҳаллий ҳинд динининг издошларига бўлинардилар

Аграр муносабатлар илгари Деҳли султонлигида кандай ривожланган бўлса, мўғуллар даврида ҳам худди шу йўналишда ривожланаверди, аммо Ҳиндистоннинг янги ерларни босиб олиши натижасида ерга давлатнинг феодал усулида эгалик қилиши янада кучайди Император[1] ёки Буюк Мўғул ҳамма ерларнинг олий эгаси деб ҳисобланарди Аслида Буюк Мўғул ерларнинг бир қисмигагина эгалик қиларди Аммо бу қисм анча катта ерларни ташкил қиларди Императорга тегишли ерлар мамлакатдаги экин экиладиган ҳамма ерларнинг тахминан саккиздан бир қисмига тенг эди Ана шу ерлардан олинадиган даромад шоҳ саройи ва шоҳ қўшинлари харажатлари учун асосий манба бўлиб хизмат қиларди Колган ерларни Буюк Мўғул асосан феодал зодагонларига, кўпроқ мусулмонларга ж а г и р л а р сифатида бўлиб берар эди Жагирнинг маъноси харбий хизмат ўталаетган муддатга бериладиган ва мерос бўлиб қоладиган ер демакдир Жагир эгаси — ж а г и р д о р расман узига қарашли ерларда яшовчи аҳолидан феодал рентаси йиғиш ҳуқуқинигина оларди Амалда эса жагирдор меҳнаткаш аҳоли устидан муваққат бўлса ҳам чексиз ҳокимиятга эга бўлар, аҳолига ўзи хоҳлаганча турли солиқлар солар ва ҳар хил ишларни бажаришга мажбур қилардилар Жагирларнинг ҳажми хар хил бўларди, уларнинг кўпчилик қисми жуда катта бўлиб, бир йўла ўн мингларча деҳқонлар жагирдорга қарам бўлиб қолардилар

Феодал ер эгалигининг асосий формаси бўлган жагир билан бир қаторда мамлакатда ерга эгалик қилишнинг илгари таркиб топган ва янгидан ривожланаетган бошқа формалари ҳам бор эди Жумладан, Мўғуллар давлатида ҳинд феодаллари босиб олувчиларга бўйсуниш ва уларга мунтазам бож тўлаш шарти билан ерга эгалик қилишни сақлаб қолган эдилар Маҳаллий беклар ва қабилаларнинг раҳбарлари — з а м и н д о р л а р келгинди забтчилар учун аҳолидан солиқ тўплаш ҳуқуқини олган эдилар Заминдорлар вазифаси мерос бўлиб ўтади деб эълон қилинганлиги сабабли, заминдорлар вақт ўтиши билан солиқ

[1] Аслини олганда бу номни Буюк Мўғулларга Европа сайёҳлари беришган Ҳужжатларда Буюк Мўғуллар ўзларини Эронга тақлид қилиб шоҳ ёки шаҳаншоҳ деб атардилар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

йигиладиган ана шу ерларни ҳам ўз ер мулкларининг бир тури деб ҳисоблай бошладилар Ер мулки асосан, мусулмонлар қўлига ўтган бўлса, савдо, судхўрлик операциялари ва айниқса ҳунармандчилик маҳаллий ҳинд аҳолиси қўлида қолди Мусулмон савдогарлари қадимдан бери Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ билан савдо алоқалари қилиб келаётганликлари сабабли қуруқликда ва қисман денгиз орқали ташқи савдодагина хиндлардан устун турардилар

Аҳолининг асосий қисмини деҳқонлар оммаси ташкил қилиб, мўғуллар даврида кучайган феодал зулмнинг бутун оғирлиги шулар зиммасига тушарди Қисман натура тарзида, қисман пул рентаси тарзида солиқ тўлайдиган жамоачи деҳқонларнинг аҳволи асосан илгариги асрлардагидек қолаверган бўлса ҳам, мўғуллар даврида хар ҳолда Ҳиндистонда муҳим иқтисодий ўзгаришлар рўй бериб, бу ўзгаришлар эски жамоа системасининг бузила бошлаганидан далолат берар эди Бунинг асосий сабаби мамлакатда товар-пул муносабатларининг ривожланиши булди Мўғуллар даврида Ҳиндистоннинг айрим вилоятлари бир-бирлари билан мунтазамроқ алоқалар боғладилар Хўкиз қўшилган араваларнинг жуда катта карвонлари кўплаб товарларни жанубдан шимолга ташиб берар эди Товарлар ортилган жуда кўплаб соллар даре орқали ғарбий ва шарқий томонларга юборилардн Мўғулларнинг жуда катта империяси вужудга келиши натижасида мамлакатда қарор топган нисбатан тинч вазият ўз табиати ва хўжалиги жиҳатдан хилма-хил бўлган гоят катта мамлакат ичидаги иқтисодий алоқаларнинг мустаҳкамланишига ижобий таъсир кўрсатди Айни вақтда Ҳиндистонда шаҳарлар ривожланди, саноат ишлаб чиқариши ўсди, ривожланаётган шаҳарлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларига тобора купроқ эҳтиеж сезардилар Буларнинг ҳаммаси майда қишлоқларнинг бирқиқлигини кўп жиҳатдан нўқотган эди Деҳқон жамоалари тобора кўпроқ бозор муносабатларига жалб қилиндилар Шунинг натижасида жамоалар ичида деҳқонларнинг турли гуруҳлари ўртасида тенгсизлик келиб чиқди Жамоа зодагонлари (оқсоқол, мирза, маҳаллий дукончи ва бошқалар) жамоанинг чек ерларга эга бўлган аъзолари билан биргаликда деҳқон камбағалларига қарама-қарши турардилар Камбағалларнинг катта қисми «мохов» касталари деб аталадиган паст табақа вакилларидан иборат эди Бу камбагаллар батраклар сифатида эксплуатация қилинардилар Камбағал деҳқонлар, шунингдек, одатда ип йигириш ва газлама тўқиш билан шуғулланардилар Уларнинг маҳсулоти кенг бозорга одатда олиб сотарлар орқали чиқар эди Патриархал-жамоа тартибларининг емирилиши, товар-пул муносабатларининг ривожланиши ва феодал эксплуатациясининг усиши шароитида ҳинд қишлогининг қашшоқлашуви кейинчалик кўплаб кенг халқ харакатларини келтириб чиқардики, бу ҳаракатлар оқибат натижада Мўғуллар давлатининг путурини кетказди

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

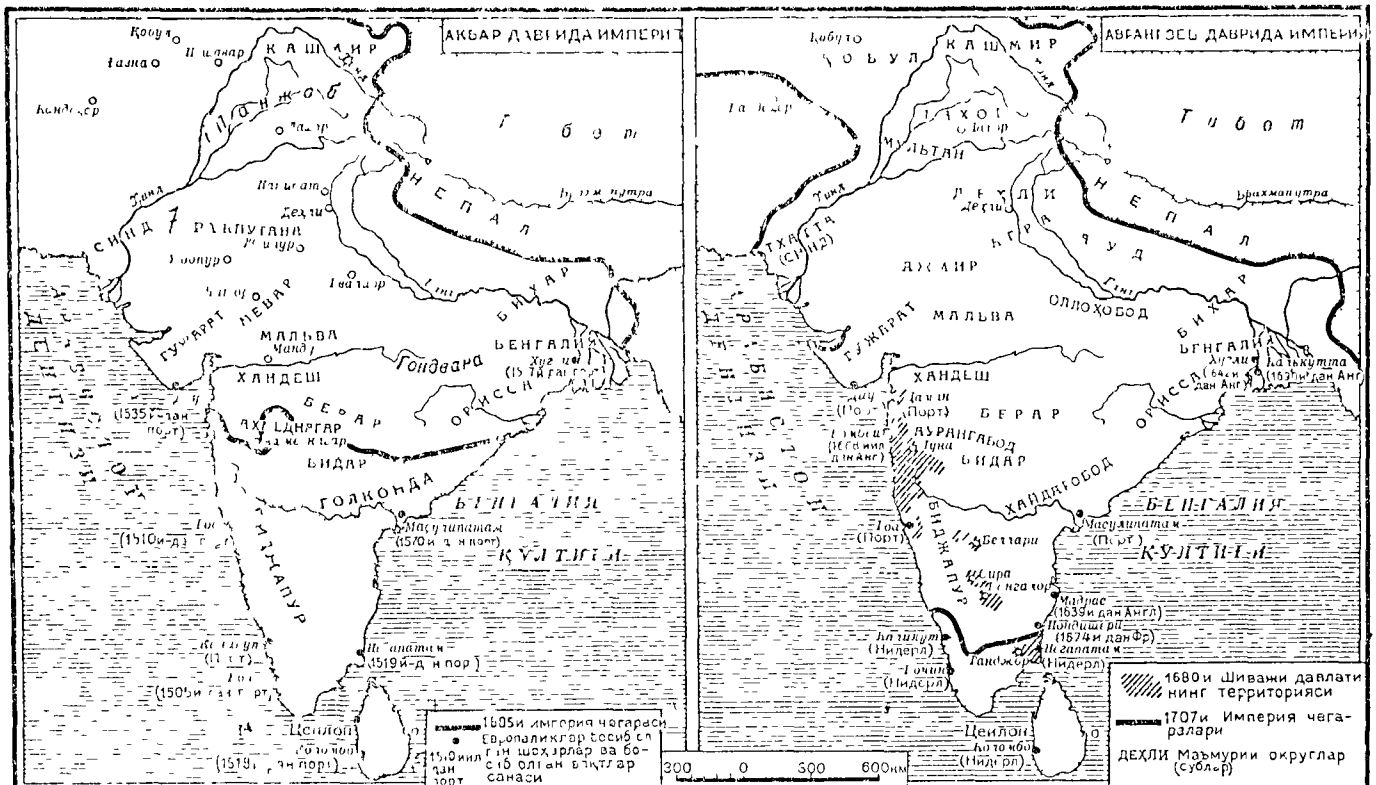

Буюк Мўғуллар империяси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Акбарнинг идора қилиши. Мўғуллар давлати шоҳ Акбар (1556—1605) ҳукмронлик қилган даврда жуда равнақ топган эди Шоҳ Акбар Бобирнинг невараси эди Акбар идора қилган даврда мамлакатнинг шарқ ва жануб томонидаги бир қанча вилоятлар Бенгалия, Орисса, Гужарат ва Кашмир вилоятлари ҳамда Хандеши ва Аҳмаднагар султонликлари қўшиб олиниб, мўғуллар давлатининг чегаралари хийли кенгантирилган эди Шимолда Эронга қарашли муҳим карвон савдоси пункти бўлган Қандаҳор шаҳри босиб олиниб, Ҳиндистонга кушилган эди Акбар ўзидан олдин ўтган шоҳлардан бошқача йўл тутиб, ҳинд феодалларини ўз хизматига тортишга ҳаракат қилган эди Шунингдек, у ҳинд савдогарларига доим ҳомийлик қилиб келган эди Индуизмга эътиқод қилувчиларга нисбатан динни таъқиблар ҳам Акбар даврида тўхтатилди Ҳинд аҳолиси жузъядан, яъни ҳиндларни камситувчи, жон бошига солинадиган оғир солиқдан озод қилинган эди, бундан олдин эса бу солиқдан фақат мусулмонларгина озод эди 1593 йилда (Францияда Нант эдикти қабул қилинишидан беш йил аввал) Акбар дин эркинлиги тўғрисида фармон чиқариб, авваллари мажбурий равишда ислом динига киритилган ҳиндларга ўзларининг илгариги динларига бемалол қайтишга рухсат этган эди

Акбар подшолик қилган даврда солиқ ишлари тартибга солинди Бир қанча вилоятларда солиқ асорати туфайли деҳқонларнинг ғалаенлари тез-тез содир бўла бошлаганлиги туфайли, солиқ олиш усулларидаги жуда ҳам ўтакетган суиистеъмолчиликларни бартараф этишни у ҳукуматдан талаб қилди Акбарнинг буйруғи билан бутун Ҳиндистон учун ягона ер ўлчови жорий қилиниб, сўнгра ҳамма ерларга еппасига таноб тортиб чиқилган эди Солиқ солинганда ерларнинг сифати ва тупроқнинг унумдорлиги эътиборга олинарди Давлат солиги ҳосилнинг учдан бир қисми миқдорида белгиланган бўлиб, кейинги нигирма йил мобайнида ўртача нарх хисобида пулга айлантириб олинар эди Солиқ тўплашда ижарачилик системаси бекор қилиниб, солиқларни махсус молия амалдорлари воситаси билан тўплаш системаси жорий қилинган эди

Акбар подшолиги даврида Мўғулларнинг жуда катта империяси 15 вилоятга бўлиниб, ҳар бир вилоятга шоҳ нонби — губернатор ҳоким қилиб қўйилган эди Акбар кўпгина янги каналлар қазитиб, эскиларини тиклаб, Ҳиндистоннинг ирригация системасини анча кенгантирган эди Акбар даврида Мўғуллар пойтахти бўлган Деҳли шаҳрида катта-катта саройлар ва ҳар хил ҳукумат бинолари қурилиб, унинг замонида бу шаҳар «ўша даврда жаҳондаги барча шаҳарларнинг энг каттаси ва гуллаб яшнаетган»[1] шаҳарига айланган эди Мўғуллар даврида Акбар ва унинг ворисларининг собиқ бош резиденцияси бўлган Агра

[1] К Маркс Хиндистон тарихидан хронологик кўчирмалар 1947 29-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

шаҳри (Деҳлидан кейин) Хиндистоннинг иккинчи пойтахти эди

XVII асрда Мўғуллар империяси Акбар подшолик қилган давр ҳар иккала лагерь — мусулмон ва ҳинд феодаллари муайян даражада жипслашган давр бўлди Айни вақтда Акбарнинг бир қанча социал-иқтисодий тадбирлари очиқдан-очиқ халқ деҳқонлар оммаси норозилигини босиб туриш ҳамда мўғулларга қарши халқ ҳаракатлари вужудга келиши хавфининг олдини олишни кўзда тутар эди Акбарнинг бу йўлдаги сиесатини унинг ворислари — ўғли Жаҳонгир (1605—1627) ва набираси шоҳ Жаҳон (1627—1658) давом эттиришга ҳаракат килишди Шоҳ Жаҳон Ҳиндистон жанубидаги ерларни анча кенгайтиришга муваффақ бўлди 1632 йилда у Аҳмаднагарни босиб олди, 1636 йилда Голконда ва Бижапур Мўғул империясига қарам эканликларини тан олишди Маратҳлар ўлкаси — Маҳараштра муайян давр ичида буюк мўғулларга тегишли ерлар составига тамомила кирган эди Ташқаридан караганда шоҳ Жаҳон даврида Мўғуллар империяси энг гуллаб яшнаган даражага етгандек туюларди Аммо Мўғуллар империясининг ички заифлиги унинг даврида тобора равшан бўла бошлади Феодалларнинг тез-тез бўлиб турган галаенлари давлат марказлашувига путур етказар эди Энг йирик жагирдорлар мустақил давлат бўлишга интилардилар Деканни эгаллаш учун олиб борилган огир жанглар давлатдан жуда катта куч сарфлашни талаб қилардп, ҳамда душман қўшинлари ўтган рапонларда қишлоқ хўжалигига путур етказарди Акбар ворислари пулга тобора кўпроқ муҳтожлик сезиб откуп системасига қайтдилар Ваҳоланки, бу системанинг ярамаслиги ҳукуматнинг ўзига яхши маълум эди Кўпинча жагирдорларнинг ўзлари ҳақ тўлаб, солиқ йигувчи бўлиб олардилар Бу эса амалда шунга олиб келардики, жагирдорлар тобора бойиб, уларнинг маҳаллий аҳоли устидан ҳукмронлиги тобора тўлароқ ва мутлақо контролсиз бўлиб қоларди

Буюк Мўғулларнинг, уларнинг саройдаги канизакларининг, энг йирик мусулмон жагирдорлар ва маҳаллий ҳинд князь-феодалларининг зеби-зийнати ва исрофгарчилиги чексиз бўлиб, айни вақтда бутун XVII аср давомида мамлакатда умуман хўжалик жонланганига қарамай, халқ оммаси кашшоқлашиб борарди

Бирмунча уддабурролик билан Мугуллар Хиндистонига хукмронлик килган императорлардан сўнггиси Аврангзеб (1658—1707) эди У империя чегарасини жануб томонга қараб кенгайтиришга хам муваффақ бўлган эди (Бижапур ва Голкондани узил-кесил босиб олди) Шунингдек, у инглизлар Ост-Индия компаниясининг 1688—1689 йиллардаги ҳужумига қарши зарба бера олган эди Компания унга жуда катта товон тўлашга мажбур бўлган эди Аммо Аврангзебнинг олиб борган сиесати тор кастачиликка асосланган бўлиб, Акбар сиесатидан бутунлай бошқача эди Европа мустамлакачиларининг очиқдан-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

очиқ таҳдид қилиб турган хавфига қарши Ҳиндистоннинг миллий кучларини бирлаштириш ўрнига Аврангзеб бунинг аксини қилиб, бу кучларни парчалаб юборди У ҳиндларни яна диний таъқиб остига олди, жузья солиғини қайтадан тиклади, ҳиндларнинг ибодатхоналарини доим талаб турди, мусулмон феодалларга ҳиндлардан олган қарзларини тўламасликка ийл қўйиб берди Аврангзеб Ҳиндистоннинг жанубидаги истилоларини ҳам мусулмон феодалларнинг манфаатларини кўзлаб қилган эди. Бу урушлар эса мамлакатдан кўп куч ва маблағ талаб қилар эди Уруш харажатлари кўпайиб кетиб, давлатнинг ирригация ишларига қилинадиган сарфлари камайтирилди Аврангзеб даврида айниқса кўп ва оғир солиқлар тўлашга мажбур этилган аҳоли оммаси хонавайрон бўлиб қашшоқлаша борди

Вилоятлардаги ноиблар ва истило қилинган областларнинг рожалари мустақил бўлиб олишга ҳаракат қила бошладилар. Аврангзеб ҳукмронлик қилган даврда феодаллар исени ва деҳқонлар қўзғолони жуда кўп булган эди

Маратхлар ҳаракати. Ғарбий Декан тоғларида яшовчи маратх қабилаларидан бўлган деҳқонларнинг ҳаракати айниқса зўр бўлган эди Маратх ҳиндларининг мусулмон Буюк Мўғулга қарши олиб борган уруши ғазовот тусини олган эди Қўзғолон кўтарган қабилаларга халққа танилган жасур йўлбошчи Шиважи (1627—1680) раҳбарлик қилган эди Шиважи 20 йил давомида, 60- ва 70- йилларда Мўғулларга қарши курашда халқ партизанлар уруши усулини кенг қўлланиб, муваффақият қозонган эди Шиважи вақтида Махараштра (маратхлар мамлакати шундай деб аталган эди) Муғуллардан озод бўлган мустақил давлат бўлиб қолган эди

Сикхлар ҳаракати. Панжобда, Ҳиндистоннинг Шимоли-Ғарбида XVII асрнинг иккинчи ярмида ва XVIII асрнинг бошларида сикхлар динии мазҳаби билан боғлиқ кенг деҳқонлар ҳаракати бўлиб ўтди Индуизмнинг радикал сектантлик таълимотларидан бири сифатида сикхчилик XVI асрнинг бошларидаёқ вужудга келди Сектанинг асосчиси ва унинг дастлабки устози (гуру) савдогар Нанак (1538 йилда вафот этган) булган эди Аввалига секта феодаллар зўравонлигидан норози бўлган шаҳар савдо доираларининг манфаатларини акс эттирди Секта худо олдида барча кишиларнинг тенглигини эълон қилди ва сословие-мазҳаб имтиезларини рад этди Иккинчи томондан, секта зулмга қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотга амал қилиб, Мўғуллар ҳукуматига итоат қиларди Бунинг оқибатида дастлабки пайтларда Буюк Мўғуллар сикхларга яхши муносабатда бўлдилар. Уларнинг ташкилоти Лаҳорда ва Панжобнинг бошқа шаҳарларида мустаҳкамланди Аммо XVII асрнинг ўрталарида секта сафига мингларча хонавайрон бўлган ҳунармандлар ва маҳаллий деҳқонлар (жатлар) қушилиши натижасида у кучли даражада демократлашди Ҳатто сикхларда ҳам раҳбарлик ролини ўйнаб келган савдо ва савдо-судхўрлик элементлари энди орқа-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

га сурилиб, қисман сектадан чиқиб кетишди Янги сикҳчилик мусулмон ва ҳинд феодалларига қарши қуролли кураш программасини майдонга ташлади. Сикҳлар ер юзида эксплуатация булмайдиган идеал, «чинакам подшолик» урнатишни истардилар XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида — 1669 йилда ва сўнгра 1671—1672, 1686 ва 1705 йилларда пойтахт райопида (Агра-Деҳли) жат-сикҳларнинг энг қудратли ҳаракатлари рўй берди

1671—1672 йилларда жатлар Деҳлига юриш ташкил килдилар ва Мўғуллар пойтахтини эгаллашларига сал қолди Буюк Мўғуллар бу ҳалқ қўзголонларини бостириш учун қўзголончиларга қарши бутун-бутун армияларни юборишга мажбур бўлдилар

Ҳиндистонда инглиз ва французларнинг истилолари. Аврангзеб улгандан кейин Мўғуллар империяси айрим парчаларга бўлиниб кетди Буюк Мўғуллар ҳокимияти ҳатто Деҳлининг узида ҳам номигагина сақланиб қолган эди Ҳиндистонда яна феодал тарқоқлиги вужудга келди Европа мустамлакачилари бу фурсатдан фойдаланиб, ҳинд рожалари ва князликларининг ўзаро урушларига аралашдилар ва узларининг Ҳиндистондаги мустамлака ерларини секин-аста кенгантира бошладилар

XV—XVI асрларда Ҳиндистондаги асосий европалик мустамлакачилар Ҳиндистоннинг Малабар деб аталувчи жануби-гарбий соҳилида мустаҳкамланиб олган португаллар эди Бу ерндаги бир қанча ҳинд портлари — Диу, Даман, Гоа, Кочин ва бошқалар уларга тегишли эди XVII асрнинг бошларидан Ҳиндистонга голланд мустамлакачилари бостириб кириб, Коромандел соҳилида, Бенгалия ва Биҳарда, шунингдек Цейлон оролида мустаҳкамланиб олдилар XVII ва XVIII асрларда икки гуруҳ мустамлакачи пиртқичлар — инглизлар билан французлар Ҳиндистонни эгаллаш учун бир-бирларига қарши шиддатли кураш олиб бордилар 1639 йилда инглизлар ўзларига таянч пункти қилиб Мадрас шаҳрини қулга олдилар 1668 йилда Бомбей шаҳри инглизларнинг Ост-Индия компанияси қўлига ўтди 1690 йилда инглизлар Калькутта шаҳрига асос солдилар Шу пайтда французлар 1674 йилда Пондишери шаҳрини босиб олдилар Инглиз мустамлакачилари билан француз мустамлакачилари ўртасидаги кураш узоқ давом этиб, ўнларча йилга чўзилиб кетди. Инглизлар оқибат натижада юз йилдан кейин, XVIII асрнинг 60-йилларида, Етти йиллик Европа уруши (1756—1763) вақтида французларни Ҳиндистондан қувиб чиқарилишига эришдилар

Шу тарзда жуда катта ва кўп миллионли Ҳиндистон ўзининг феодал тарқоқлиги, ҳукмрон синф бўлган феодаллар ўртасидаги тинимсиз низолар, ҳамда уларнинг меҳнаткаш аҳоли оммасини шафқатсиз эзиши туфайли нихоят жуда жиддий миллий, диний ва каста тафовутлари туфайли ўз мустақиллигини йўқотди ва анча вақтгача инглиз мустамлакасига айланиб қолди Шун-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

дан бошлаб у Европадаги энг ривожланган капиталистик мамлакат томонидан жуда қаттиқ мустамлака зулмига дучор қилинди

XVI—XVII асрларда Ҳиндистон маданияти. Ҳиндистон маданияти Мўғуллар давлати даврида ривожланишда давом этиб, ўзининг турли соҳаларида анча юксак кўрсаткичларга эришди Ғоят ривожланган адабиет ва архитектуранинг равнақ топиши XVI—XVII асрлардаги Ҳиндистон маданияти учун айниқса характерлидир Шоҳ Акбар ва шоҳ Жаҳон сингари Буюк Мўғуллар томонидан езувчиларга ва санъат вакилларига ҳомийлик килиш снесати бунда каттагина роль ўйнади

Акбар давридаги энг атоқли езувчи А б у л Ф а з л ҳисобланади У форс тилида езар эди Абул Фазл Акбарнинг саройидаги ўзига хос тарихнависи бўлган эди У бир неча китобларда езган Акбар подшолигининг ички ва харбий тарихи дабдабали услубда езилган бўлиб, Акбар кўкларга кўтариб мақталади Аммо шунга қарамай бу тарих катта ҳужжатли материаллар асосида езилган бўлиб, умуман мўғуллар тарихининг ана шу катта ва мухим давридаги воқеаларни ишончли тарзда баен қилиб беради Акбар замонида форс тилида езган шоирлардан энг машҳури Ф а й з л эди Абул Фазлнинг укаси бўлган Файзл Ҳиндистонда форсча шеър тузилиш услубини тарғиб қилди

Айни вақтда Мугуллар даврида Ҳиндистонда ҳинд тилида хам адабиет ривожланди Бу тилда езган буюк ҳинд шоири банораслик Т у л с и Д а с (1532—1623) бўлган эди Дас «Рамачаритаманаса» деган умумий сарлавҳа остида ўндан ортиқ китоб езди Бу китоблар эски халқ қаҳрамонлик ва мифологик эртакларини эркин тарзда қанта баен қилишдан иборат эди Дас асарлари юқори ва ўрта синфлар орасидагина эмас, балки халқ оммаси орасида ҳам кенг машҳур бўлиб кетди

Акбар ва унинг ворислари даврида Ҳиндистонда муҳташам ва жуда катта монументал иншоотлар масжидлар, саронлар, мақбаралар, шаҳар дарвозалари ва шу сингарилар қурилди Деҳлидаги Акбар қалъа сарони ўзига хос жуда катта муҳташам иншоот эди, қалъа деворларининг баландлиги 20 метрга етарди Бу эса архитекторлар учун нунилган тошдан катта ҳажмдаги иншоот қуришдан иборат катта ва мураккаб вазифа бўлган эди Акбарнинг яна бир қалъа сарони Агра шаҳрига яқин жойда эди Деярли саҳро жойда нихоятда қисқа муддатда қурилган бу сарой бир қанча бинолар, парклар, ҳовузлар, нафис қилиб ясалган йўллар ва йўлкалардан иборат бутун бир шаҳарни ташкил қилар эди

Шоҳ Жахонининг буйруғига биноан, унинг марҳума рафиқаси хотирасига қурилган Аградаги Тожмаҳал деб аталадиган машҳур масжид-мақбара мусулмон-мўғул архитектура услубининг дурдонасидир Масжид ажойиб оқ мармардан қурилган бўлиб, унинг оқ гумбазлари ва миноралари шу ердаги мармар ҳовузда акс этиб туради Шоҳ Жаҳон даврида оқ мармардан

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ишланган, миноралари қизил мармарлар билан қопланган яна бир муҳташам масжид — Деҳлидаги Жоме масжиди бўлиб, узининг бадиий архитектура формаси ва бой безаклари билангина эмас, балки ўзининг жуда катта хажми билан ажралиб туради Жоме масжидга унга туташ биноларни қўшиб ҳисоблаганда бир вақтда юз минг киши сиғади.

Шоҳ Жаҳон подшолик қилган даврда, шунингдек, махсус ҳукумат бинолари, маъмурин-суд, молиявий ва ҳарбий бинолар ҳам кўплаб қурилган бўлиб, улар ўз ҳажми билан ва айни вақтда нафислиги ва безаклари билан ҳамда қимматбаҳо биноқорлик материаллари билан ажралиб туради Агра шаҳридаги қисман ҳозиргача сақланиб қолган Девони авом, Девони хос ва бошқа иншоотлар шулар жумласидандир

LIII БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ХИТОЙ

Мин сулоласининг заифлашуви. XVI аср охири ва XVII аср бошларида Мин сулоласи тўла тушкунликка юз тутган эди Бу «деҳқонлар» сулоласининг дастлабки даврларида сал-пал мавжуд бўлган баъзи демократик тенденциялари энди аллақачонлар тугаб кетган эди Мин монархияси айниб, ўзидан олдинги сулолалар сингари оддий бюрократик деспотияга айланган эди. XVI аср бошларидан эътиборан давлатни идора қилиш ишлари гепасида давлат хазинасини уялмай-нетмай талаган ва шу тариқа жуда катта бойлик орттирган император ҳараминнинг ходимлари бўлган маҳрамлар турар эди Ҳаддан ташқари ўсиб кетган бюрократик давлат аппарати, дабдабали император саройининг ниҳоятда катта чиқимлари ва Япония билан бўлаётган уруш янгидан-янги солиқ даромадларини талаб қиларди. Биргина XVII асрнинг иккинчи ўн йиллигида барча давлат солиқларининг ҳажми шундан олдинги ўн йилликлардагига нисбатан 50 процент кўпайди Давлат солиқлари ва буниинг устига маҳаллий феодаллар, судхўрлар ва амалдорлар фойдасига олинадиган ҳар хил оғир тўловлар туфайли деҳқонлар ва шаҳар ҳунармандларининг тинкаси қуриган эди

Халқ оммаси табиий офатдан сув тошқинидан, такрорланиб турадиган қаҳатчиликдан, очарчиликдан, эпидемиядан азоб чекар эди XVII асрнинг биринчи ярмида Хитой халқ оммасининг ҳаёти доимо тўйиб овқат емаслик, одамхўрликкача бориб етган очлик, аҳоли улимининг авж олиши билан характерланар эди Шу билан бирга XVII аср бошларида Хитойнинг халқаро аҳволи жуда ёмонлашди Шимолда, Сунгари дарёси ҳавзасида яшовчи маньчжур қабилалари тахминан 1606 йилда бирлашди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1625 йилда маньчжурлар Мукденни ва дсярли бутун Ляодун ярим оролини босиб олдилар 30-йилларда Корея маньчжурларга вассал қарам бўлиб қолди Маньчжурларнинг Хитойдаги шимолни вилоятларга хужум қилишлари одат бўлиб қолди Мин ҳукумати варварларга зарба беришга қодир эмаслигини кўрсатди Бу эса халқ оммасининг бошига янги кулфатлар келтирар ва уларнинг ҳаетини чидаб булмайдиган даражада жуда танг қилиб қўйган эди Оммаининг мавжуд режимдан норозилиги кучая бориб, оқибат натижада деҳқонларнинг жуда катта урушига айланди ва бу уруш Мин сулоласини ҳалокатга олиб келди

XVII асрнинг 30—40-йилларида Хитойдаги деҳқонлар уруши. Деҳқонлар ҳаракатининг бошланишига 1628 йилдаги очлик туртки булди Шэньси билан Шаньси вилоятларида бу очлик айниқса кучли булди Бу вилоятларда бошланган ҳаракат 1632 йилда Марказий Хитойнинг бошқа областларига тарқалди Қузғолон Хуанхэ билан Янцзи дарелари оралигидаги ҳамма ерларга ейилган эди Хэнань, Хубей, Анхой, Шаньдун, Сичуань вилоятларида бу қузғолон айниқса кучли бўлди Деҳқонларнинг қуролли отрядларида бир неча ўн минглаб қўзголончи бор эди

Лекин қўзғолон тарқоқ бўлганлигидан ҳеч қандай натижа бермади 30-йилларнинг иккинчи ярмида қўзголон бир қадар пасайиб ҳам кетди Қузғолончи отрядлардан бир қисмини ҳукумат қўшинлари тор-мор келтирди

Ҳукумат қўшинлари Маньчжурияниинг шимолидаги урушда банд эканида деҳқонлар қўзғолонининг янги тўлқини 1641 йилда яна бошланиб кетди Собиқ оддни қишлоқ темирчиси Ли Цзи-чэн деҳқонларнинг йўлбошчиси эди 1639 йилдаеқ Ли Цзи-чэн қўзғолончиларнинг катта қўшинини ташкил қила бошлади, 1640—1643 йилларда у бир қанча ирик шаҳарларни босиб олди ҳамда Монголиядан Приморьегача, Хуанхэ дареси водийсидан Янцзи дареси водийсигача бўлган жуда катта территорияни контрол қилиб турди, қўзғолончиларнинг пойтахти Сиань (собиқ Чанъанъ) шаҳри бўлди Ли Цзи-чэн ўзини император деб эълон қилди 1644 йилда Ли Цзи-чэн шимолга юриш ташкил қилиб Пекинни олди Мин династиясининг охирги императори ўзини-ўзи ўлдирди Буюк Шимолий пойтахтни эгаллаган Ли Цзи-чэн Мин зодагонлари ва юқори бюрократиясининг вакилларидан қаттиқ ўч олди Кўпгина феодаллар, шу жумладан, император хонадонининг бош маҳрамлари қатл этилди, уларнинг мол-мулклари эса мусодара қилинди

Янги ҳукумат деҳқонлардан солиқ олмади, армияни ва давлат бошқарув аппаратини сақлаш учун зарур маблағлар, асосан феодал-ер эгаларига ҳамда энг бадавлат шаҳарлилар — савдогарлар ва судхурларга кўплаб солиқ солиш орқали ундириб олинди Бироқ, Ли Цзи-чэн Пекинда фақат 42 кун турди Шундан кейин у пойтахтни тарк этишга мажбур бўлди Хитой

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

феодаллари, Мин династиясининг очиқдан-очиқ тарафдорлари, қисман эса Мин династиясига оппозицияда бўлган феодаллар деҳқонлар ҳаракатининг авж олишидан ҳамда революцион ҳукумат тадбирларидан қўрқиб кетиб, ташқи душманлар — маньчжурлар билан тил бириктирдилар ва улардан қўзголон кўтарган халққа қарши ердам сурадилар Маньчжурлар билан музокараларда хоин — Мин генералларидан бири У Сань-гуй

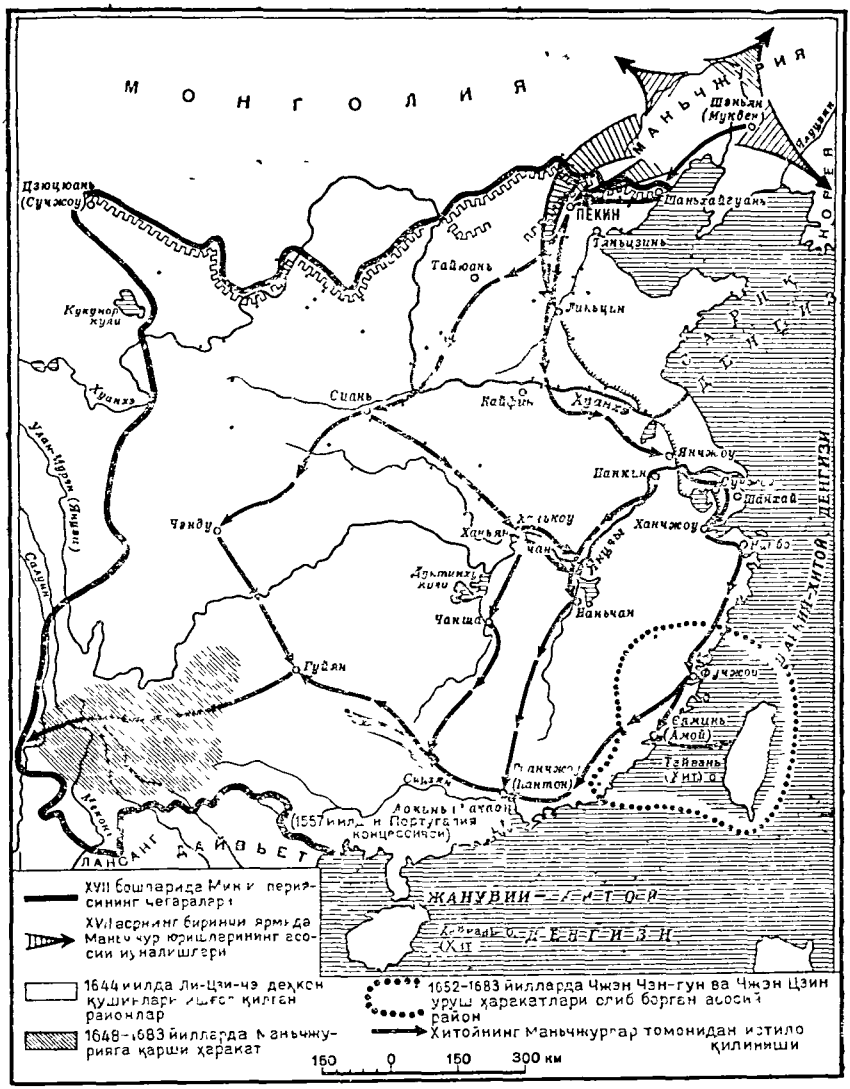

XVII асрда Хитой

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

айниқса актив роль ўйнади. Шаҳзода Дурган (Маньчжурия-нинг ёши етмаган император ҳузурида шаҳзодалик вазифасини бажариб турган) бошчилигидаги маньчжурларнинг жуда катта армияси Хитой ерларига бостириб кирди Ли Цзи-чэн ҳам 200 мингга яқин кишидан иборат катта армияси билан Маньчжурларнинг ҳамда уларга қушилган У Сань-гуйнинг қўшинларига қарши отланди

Бироқ, Ли Цзи-чэн қўшинлари Пекин яқинида мағлубиятга учради Ли Цзи-чэн жанубга қочишга мажбур бўлди Бу ерда у Шэньси вилоятида бир оз вақт курашни давом эттирди, аммо у 1645 йилда маҳаллий феодаллар томонидан деҳқонлар ҳаракатини бостириш учун тузилган отрядларнинг бири томонидан ўлдирилди.

1644 йил 6 июнда маньчжур қўшинлари У Сань-гуи қўшинлари билан биргаликда Пекинга кириб борди Шу тарзда Хитойда янги ажнабий династия ҳукмронлик қила бошлади Цин деб аталган бу династия Хитойда 1911 йилгача ҳукмронлик қилди

Маньчжурия династиясининг ҳокимият тепасига келиши. Хитой халқининг маньчжур босқинчиларига қарши кураши. Маньчжурия династияси Хитойда дарҳол мустаҳкамлана олмади. 1645 йилда маньчжурлар шиддатли жанглардан кейин Янтжоу ва Нанкинни олиб, жанубий вилоятларга қараб йўлга чиқишганида уларнинг фронт орқасида маньчжурларга қарши қўзғолон янги куч билан кўтарилди Хунань, Сичуань ва Гуанси, Чжэцзян, Фунзянь, Шэньеси ва Ганьсу вилоятларида маньчжурларга қарши ҳаракат авж олиб, бу ҳаракат XVIII аср 40- йилларининг охиригача давом этди. Маньчжурлар шу пайтга келибгина қўзғолонни бостира олдилар Шарқий вилоятларда кенг кўламдаги ҳаракатлар бўлиб ўтди, бу ерда маньчжурларга қарши курашда денгиз соҳилидаги ана шу вилоятларнинг савдо флоти катта роль ўйнади Денгиз соҳилида жойлашган шарқий вилоятлардаги маньчжурларга қарши ҳаракат 1662 йилдагина узил-кесил бостирилди.

Жанубий вилоятларда маньчжурларга қарши ҳаракат янада узоқ давом этди Тайвань оролида ва Жануби-Шарқий Хитойнинг денгиз соҳилидаги вилоятларда маньчжурлардан мустақил бўлган Чжэн Чэн-гун ва унинг ўғли Чжэн Цзин бошчилигида мустақил давлат ташкил топди Жанубий Хитой портларидаги савдогарлар орасида социал таянч топган бу жанубий давлат 30 йилдан кўпроқ (1650—1683) яшади Чжэн Чэн-гун флоти 50- йилларда Нанкин шаҳрини икки марта қамал қилди Оқибат натижада маньчжурлар Чжэн Чэн-гун ворисларини Голландия флоти ёрдамида тор-мор келтиришга муваффақ бўлдилар Ана шу давлат мустақиллиги тугатилганидан кейингина Цин давлати ўзини бутун Хитойнинг хўжайини деб ҳисоблай олди Ана шундай бениҳоя оғир шароитларда, феодаллар ўз ватанларига хиёнат қилган вазиятда Хитой халқи бир

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

неча ўн йилликлар мобайнида маньчжурия босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураш олиб борди

Маньчжурлар зулми Хитой халқ оммаси елкасига оғир юк бўлиб тушди Янги ҳокимиятнинг тобора даҳшат билан ўтказган муттасил жазо операциялари натижасида мамлакат хонавайрон бўлди. Маньчжурлар хитойларнинг миллий туйғуларини таҳқирладилар, жумладан, барча эркак хитойларнинг бўйсунганлигининг рамзи сифатида узун соч қўйиб, ўриб юришга мажбур қилдилар Маньчжурлар феодал-деҳқончилик муносабатларини мустаҳкамладилар ва сақлаб қолдилар Ўзлари босиб олган районларда деҳқонлар ҳаракатининг қолдиқларини шафқатсизлик билан бостирдилар. Маньчжуриянинг янги зодагонлари ҳамда мамлакатда имтиезли мавқени эгаллаган ва жандармаларнинг ўзига хос жуда катта корпуси ролини ўйнаган маньчжур қўшинлари жуда катта ерларни босиб олди; уларнинг вазифаси халқнинг янги ҳаракати йўлидаги ҳар қандай уринишларни доимо бостириб туришдан иборат эди Айни вақтда маньчжурлар қўшни халқларга нисбатан душманлик ва ишончсизлик сиёсатлари билан Хитойни атайин яккалаб қўйдилар, бу жиҳатдан унинг муваффақиятли социал-иқтисодий ривожланишига халақит бердилар

Хитойга Европа мустамлакачиларининг кириб келиши ва Цин династиясининг уларга қарши кураши. XVII асрда европалик савдогарлар ва миссионерлар Хитой ичкарисига киришга ҳаракат қилдилар. Католик (асосан Португалия ва қисман Франция) миссионерлари бир вақтлари маньчжурлар ишончини қозониб, уларга, жумладан, тўпчи инструкторлар ва қурол-яроғ ишининг усталари сифатида хизмат кўрсатдилар

Айни вақтда XVII асрнинг иккинчи ярмида Хитойга инглиз, голланд ва француз Ост-Индия компанияларининг вакиллари кириб келишга астойдил ҳаракат қилиб, Хитой ҳукуматидан турли енгилликлар ва имтиёзлар олишга муваффақ бўлдилар. Бироқ, Европа мустамлакачиларининг бу сиёсати муваффақиятли чиқмади

Янги Цин династияси мустаҳкамланиб олгач, Европа миссионерларининг хизматига муҳтож бўлмай қолди ва улар XVII асрнинг 60- йилларида мамлакатдан қувиб чиқарилди XVII асрнинг охирларида улар Хитойда ўз фаолиятлари учун яна имконият олдилар Бироқ, XVIII асрнинг бошларида улар яна бир марта ҳайдаб чиқарилди ва бу ғал қувиб чиқариш узил-кесил бўлди Улар жанубий Хитой соҳилида жойлашган Макао оролидаги Португалия мустамлакасидагина яшай олардилар XVIII асрда, 1757 йилда Хитой ҳукумати биргина Кантон портидан ташқари ўзининг портларини барча ажнабий савдогарлар учун тамомила ёпиб қўйди.

Хитойнинг ажнабийлар учун машҳур «ёпиб қўйилиши» шу тарзда рўй берди Бу ҳол XIX асрнинг ярмиларигача давом этди Цин династиясининг Хитойга чет эл капиталининг суқилиб ки-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ришига қарши ана шундай кураши натижасида Хитой чет эл капиталистик эксплуатациясидан бир оз вақт холи бўлиб турди Аммо бу снесатнинг иккинчи салбий томони ҳам бор эди Хитой ана шундай снесат натижасида ташқи дунедан тамомила ажралиб қолди Ташқи иқтисодий алоқалар шу йўл билан қўпол ва суньий тарзда тухтатилди ва чекланди Бу эса Хитой ҳунармандчилиги ва Хитой мануфактурасининг, Хитой шаҳри ва Хитой ички савдосининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди Умуман олганда бу тадбирларнинг ҳаммаси Хитойнинг орқада қолишига ҳамда унинг иқтисодий ва ижтимоий тузуми ривожланмай қолишига олиб келди, оқибат натижада халқ оммасининг аҳволи емонлашиб, уларнинг иқтисодий ва социал тараққиети тўхтатиб қўйилди

LIV БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ЯПОНИЯ

Токугава режимининг ўрнатилиши. Хидэёси[1] ўлгандан кейин диктатура 1598 йилда Ода Набунаганинг бошқа бир сафдоши ва Хидэсининг рақиби бўлмиш Иеясу Токугава қўлига ўтди Токугава шарқий (Канто) вилоятларнинг тепасида турган энг йирик феодал князлардан бўлиб, жуда мустаҳкамланган Эдо (Иедо) қасри унинг резиденцияси эди Иеясу бир оз вақтгача Хидэеси тахт ворисининг васийси бўлиб турди Аммо 1603 йилда етарли даражада мустаҳкамланиб олиб, ўзини сегун деб эълон қилди Унинг сегунлар сулоласи икки юз эллик икки давомида, яъни Микадо ҳокимиятини тиклаган 1868 йилги «революция»гача Японияни идора қилиб келди

Токугавалар режими бу сулоланинг учинчи сёгуни Иемицу Токугава даврида (1623—1651) узил-кесил ўрнатилган эди

Немицу 1637 йилда Кюсю оролидаги Самабери округида деҳқонларнинг жуда катта қўзғолонини шафқатсиз равишда бостирди Янги сегун ана шу халқ ҳаракатига қарши курашнинг бевосита таассуроти остида 1639 йилда Япония давлатида таркиб топган феодал конституциясини юридик жиҳатдан расмийлаштириб берган қонунлар тўпламини нашр қилди Бу қонунлар тўпламида меҳнаткашлар учун жуда ҳам оғир турмуш шароитлари кўзда тутилгани ҳолда полициячилик-крепостнойлик режими ниҳоятда яққол ифодаланган эди 1639 йилги кодексга кўра социал муносабатлар ҳарбийлар, деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлардан иборат тўрт сословие муноса-

[1] «Япония XI—XVI асрларда Корейс халқининг японларнинг бостириб киришига қарши кураши» деган юқоридаги XXXVI бобга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

бятлари шаклида ифодаланган эди Шу аҳоли гуруҳларининг муносабатлари қаттиқ тартиб ва қоидалар билан белгиланган эди Оқсуякълар ва самураиларга мансуб турли гуруҳларнинг ҳуқуқ ва имтиёзлари қонунда икир-чикиргачага муфассал кўрсатиб берилган эди Давлат саноат ва савдо-сотиқ ишларини ўчакишиб назорат қилар ва унга бачканалик билан васиилик қиларди Савдогарларнинг гильдиялари ва айниқса хунармандларнинг цехлари бутунлай ҳукуматга боғлиқ эди, ҳукумат савдо-сотиқдан ва саноатдан катта давлат даромадлари олиш учун ҳам улардан кенг фойдаланар эди Деҳқонларга нисбатан белгиланган тартиб-қоидалар айниқса қаттиқ эди Уларнинг турмушдаги ҳар бир қадамини ҳукумат қаттиқ кузатиб турарди Деҳқонларга гуруч ейиш ман этилган эди, чунки улар учун бу «ортиқча неъмат» деб қаралар эди Уларга шойи ва полотно кийим кийиш ҳам ман қилинган эди, фақат арзон баҳоли ип-газламадан кийим кийиш мумкин деб кўрсатилган эди Деҳқонларга ҳамма нарсада «камтар» бўлиш буюрилган эди Хатто тўй, азаларга ва ҳоказоларга сарф буладиган харажатлар ҳам маълум миқдордан ошмаслиги шарт эди

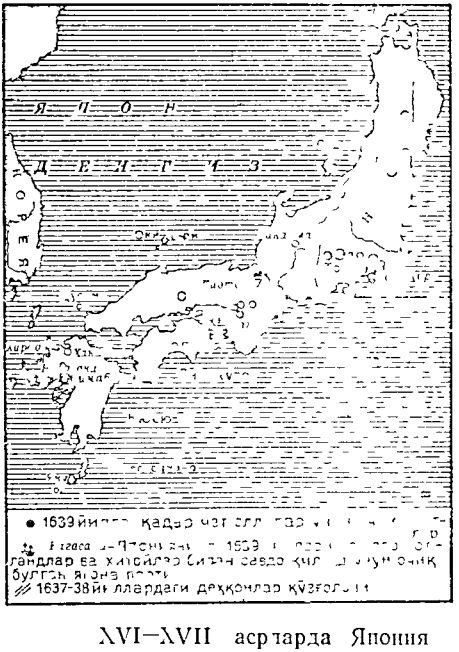

XVI—XVII асрларда Япония

Ўзи ва Киотодаги саройни учун аниқ тайинланган маошга яшовчи микадо номигагина ҳокимият эгаси эди Қонунлар аслида уни ташқи дуне билан алоқа қилиш имкониятидан тамомила маҳрум қилиб қўйган эди Сегунларнинг пойтахти Эдо шаҳри бўлиб, у жуда тез ўсиб, катта марказга айланиб борди. Сёгунлар бу ерда дабдабали ҳает кечирардилар Катта феодаллар, мулкдор князлар — даймьо ва бошкаларнинг кўп вақт пойтахтда яшаб, сегунлар саройига қатнаб туришлари шарт эди Улар ўз вилоятларига қайтиб кетганларида хотин ва бола-чақаларини гаров қилиб Эдода қолдиришлари лозим эди Токугавалар ўрнатган бутун режим кенг тармоқли полиция аппаратига асосланган эди Ҳукумат ўзининг ошкора ва махфий агентлари воситаси билан деҳқонларни, шаҳар плебсларини, катта савдогарларнинг хонадонларини, самурайларни ва феодал князларни кузатиб турарди Шундай қилиб, Японияда феодализм даврида ёқ искович полициянинг мудҳиш аппарати вужудга келтирил-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ган эди ва бу аппарат аҳолининг ҳуқуқсиз меҳнаткашлар оммаси бошига оғир кулфатлар солар эди

Ажнабийларга муносабат. XVI асрда Япония Корея, Хитой, Ҳинди-Хитой, Филиппин билан кенг турда савдо муносабатлари ўрнатган эди. Европаликлардан португаллар, испанлар, кейинчалик эса, XVI асрнинг охирларидан бошлаб голландлар Япония билан савдо қилар эдилар. Аввалига европаликларга Японияда миссионерлик фаолияти билан шугулланиш учун анча кенг имконият бериб қўйилди. Европаликлар Хидэёси армиясини Япония-Корея уруши даврида ўқ отувчи қуроллар билан таъминлаб турдилар. Аммо Хидэёсининг ўзиёқ испан ва португал миссионерларининг фаолиятини чеклай бошлади Иеясу Токугава даврида ажнабийларга нисбатан яна бир қанча чеклашлар ўрнатилди. Токугава испанлар билан португалларнинг таъсирини заифлаштириш мақсадида голландларга кўпроқ ҳомийлик қила бошлади. Иемицу Токугава европаликларни мамлакатга қўймаслик мақсадида қатъийроқ сиёсат ўтказди XVII асрнинг 30- йилларида бир қанча фармойишлари билан японларнинг ўз мамлакатини тарк этишни қатъиян таъқиқлади, испанлар билан португалларга эса Япония оролларини мутлақо ташлаб чиқиб кетишни таклиф қилди Бундан голландларгина истисно бўлиб, уларга Нагасаки портига кириш учун рухсат этилди Хитой савдогарлари ҳам ана шундай имтиёз олдилар.

Япония ҳукумати томонидан ажнабийларга бундай муносабатда бўлишнинг сабабларидан бири қисман пул-иқтисодий мулоҳазалар мамлакатдан олтин ташиб чиқиб кетилиши хавфи, чет эллик савдогарларнинг маҳаллий савдогарлар билан рақобати ва шу сингарилардан иборат эди. Аммо Токугавани ажнабийлардан халос бўлишга даъват этган ҳал қилувчи омил — ички сиёсий характерга эга бўлган мулоҳазалар эди. Ҳукумат христиан миссионерларининг «бузғунчилик» таъсиридан қўрқар эди, чунки айрим районларда япон деҳқонлари ва бошқа меҳнаткашлар, баъзи христианлик тенгчилик ғояларидан ҳамда Японияга европаликлар келтирган ўқ сочувчи қуроллардан фойдаланиб, япон феодалларига қарши чиқдилар. Юқорида эслатиб ўтилган 1637 йилда Кюсю оролида бўлган ва 30 мингга яқин киши қатнашган деҳқонлар қўзғолони худди ана шундай диний шиорлар остида ҳамда испанлар билан португалларнинг бевосита мадади билан руй берган эди Голландлар аксинча бу даврда Япония ҳукуматига ёрдам бердилар Голландия кемалари қўзғолон кўтарилган соҳил буйи районини тўплардан ўққа тутди.

Ҳукумат Кюсю оролида қўзголонни бостириб, диний жиҳатдан ҳам аҳоли устидан назоратни кучайтирди Будда руҳонийлари будда ибодатхоналарига келувчилар устидан назорат қилиш юзасидан кенг куламда полициячиларнинг ваколатларини олдилар Ҳар бир киши маҳаллий будда жамоасига мажбурий тартибда аъзо бўлиши керак эди Бошқа динга ўтиш жиноят

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ҳисобланиб, бунинг учун ўлим жазоси берилар эди Япония ҳукумати «ғарб кишилари» ҳақида бирор гап ёзилган Европадан ва қисман Хитойдан келтирилган китобларнинг ҳаммасини куйдириб ташлаш ҳақида буйруқ чиқарди

Японияниинг яккаланиб қолиши. Японияниинг ташқи дунёдан ажралиб колиши (ҳатто Хитой билан ҳам муносабатлар ғоят чекланган эди) XIX асрнинг ярмигача давом этди Токугава режимининг бутун бир системасига кирувчи бу сиёсат умуман мамлакат учун ғоят оғир ва салбий оқибатларни келтириб чиқарди Бу нарса Японияда феодал муносабатларнинг энг қолоқ формалари сақланиб қолишига ёрдам берди Яккаланиб қолиш шароитида япон феодаллари ва уларнинг амалдорлари япон меҳнаткашлар оммаси устидан айниқса ҳар томонлама ва назоратсиз ҳукмронлик қилиб, ўз синфий диктатураларини энг даҳшатли формаларда амалга оширa олдилар. Айни вақтда Япониянинг яккаланиб қолиши уни очиқдан-очиқ қолоқликка маҳкум этди Бу эса саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам эски ишлаб чиқариш усулларининг сақланиб қолишида ўз ифодасини топди Бу нарса мамлакат маданий ўсишининг тўхтаб қолишига ҳам таъсир кўрсатди

Шундаи бўлса-да, XVII асрда Японияда суст бўлса ҳам муайян ўсиш рўй берди Мамлакатда товар-пул муносабатлари ривожланиб секин-аста япон қишлоқларига ҳам кириб борди. Шаҳарларда савдогарлар капитали тўпланди Саноатнинг айрим тармоқлари — чинни тайёрлаш, ип газламага гул босиш, қоғоз ва шу сингарилар ишлаб чиқариш кенгайди ва такомиллашди Бир қанча шаҳарларда XVII аср ўрталарида мануфактура вужудга келди. Аммо бу онда-сонда ишлайдиган мануфактуралар эди Феодалларнинг орасида тобора кўпроқ табақалашув рўй берди Феодаллар — самурайларнинг паст қатлами хонавайрон бўлиб, шаҳардаги ўртача ва ҳатто қуйи қатламларга тобора яқинлашиб борди.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

LV БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА ТЕХНИКА ВА ТАБИИЁТШУНОСЛИКНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Мануфактура даврида техника тараққиёти[1] Мануфактура давридаги техника ҳали, асосан ҳунармандчилик характерида бўлиб, буюмлар деярли бутунлай қўл кучи билан ишланарди «Мануфактура даврига хос механизм кўпгина қисмий ишчилардан иборат жами ишчининг ўзидир»[2] Мануфактурадаги меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнат унумдорлигини ниҳоятда оширган эди Мануфактурада машиналардан онда-сондагина фойдаланиларди Айрим ишчининг санъати, маҳорати, у ўз шахсий асбоб-ускунасида бажарадиган операцияларнинг тезлиги ва аниқлиги асосий нарса бўлиб қолаверди Шу сабабли мануфактура даврида техника тараққиёти умуман ҳали суст борди XVI—XVII асрлар даврида техника соҳасидаги кашфиётлар нисбатан ҳали кам эди Маркс ана шу ҳолатни таъкидлаб, бунинг сабаби мануфактуранинг худди ана шу ҳунармандчилик техника базиси эканлигини кўрсатган эди «Ҳунар ва мануфактура ижтимоий ишлаб чиқаришнинг умумий базисини ташкил қилар экан, ишлаб чиқарувчининг фақат битта маълум ишлаб чиқариш тармоғига тобе бўлиши, унинг машғулотларининг дастлабки хилма-хиллигининг бузилиб кетиши тараққиётнинг зарур моментидан иборатдир Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир айрим тармоғи ана шу базисда эмпирик йўл билан ўзига мувофиқ техник тузум ҳосил қилади, бу тузумни секин-аста такомиллаштиради ва маълум бир етуклик даражасига эришилиши биланоқ уни муайян бир шаклга солади Вақт-вақти билан ўзгаришлар бўлиб туради, бу ўзгаришларга савдо етказиб берадиган янги меҳнат материалидан ташқари, меҳнат асбобининг аста-секин ўзгариши ҳам сабаб бўлади Лекин эмпирик йўл билан мувофиқ асбоб формаси топилган экан, иш асбоби ҳам бир нуқтада қотиб қолади »[3]

Ҳар ҳолда мануфактуранинг ривожланиши келгусидаги саноат революцияси учун, машиналар ва машина ишлаб чиқаришининг вужудга келиши учун муайян шарт-шароитларни яратди Иш операцияларини соддалаштиришнинг ўзи ва бу операцияларнинг мануфактурада доимо механик тарзда такрорланиши механиканинг фан сифатида ривожланиши учун туртки бериши керак эди Айни вақтда мануфактура юқорида кўрсатиб ўтилганидек, онда-сонда бўлса ҳам, айрим жуда содда машиналардан (асосан механик двигателлар сифатида) фойда-

---

[1] Мануфактура техникасининг умумий характеристикаси юқорида, XXXVII бобда берилган эди

[2] К Маркс Капитал, I том, Ўздавнашр, 1955 йил, 338- бет

[3] К Маркс Капитал, I том, Ўздавнашр, 1955 йил, 537- бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

лана бошланган эдики, бу машиналар ривожланган капитализмнинг кенинчалик яратилган машиналарнинг бевосита ўтмишдошлари бўлиб қолди

Кон иши ва металлургия. Кон иши соҳасида XV ва XVII асрларда аввало чўянни эритишда, тошкўмирдан фойдаланиш нўлида астойдил ҳаракат қилинди Бу жиҳатдан Англияда лорд Дедли энг катта муваффақиятларга эришди У 1621 йилда «Тошкўмирдан фойдаланиш йўли билан темир рудасини эритиш ҳамда ундан чўян қуйилма еки ғўла ишлаб чиқариш» учун патент олди Бироқ, Дедлининг кашфиети аслида катта амалий аҳамиятга эга бўлмади Англияда минерал еқилғи асосида чўян ишлаб чиқариш проблемаси XVIII асрнинг бошларидагина узил-кесил ҳал этилди

XVI—XVII асрлар даврида сув кучидан фойдаланиш проблемаси анча муваффақиятли ҳал этилди Юқоридан сув тушириб айлантириладиган сув ғилдирагини янада такомиллаштириш ердамида шалола ва тоғдаги дарелардан кон саноати эҳтиёжлари учун кенг фойдаланиш имконияти туғилди Бу жиҳатдан ўша даврда Англиядан ташқари айниқса Швецияда катта муваффақиятлар қўлга киритилди XVII асрнинг иккинчи ярмида Францияда ва Англияда буғ насослари қуриш йўлида муваффақиятли уринишлар бўлди (1690 йилда Дени Папин кашф қилган атмосфера буғ машинаси тезда 1698 йилда Англияда Ньюкомен ва Каули томонидан такомиллаштирилди) Бу насосларда поршеннинг харакати ҳавонинг атмосфера босими ердамида амалга оширилди, поршеннинг орқага ҳаракати эса ҳаво босимидан ошиб кетган буғ босимининг ердамида амалга оширилларди Физика қонунларини билишга асосланган бу кашфиет XVIII асрда буғ машинасини ихтиро қилишнинг бевосита ўтмишдоши бўлди XVI—XVII асрларда янги муваффақиятларга эришилди — металлни домнада ишлаб чиқариш кадим замонларда ва ўрта асрларда деярли XV асрнинг охирларигача ҳукм суриб келган хом ашени пуркаш усули деб аталадиган эски усулни узил-кесил бартараф этди Ҳарорати юксак даражага етадиган улкан домна печлари жуда кўп металлни суюқ ҳолга келтирар, натижада ишланаетган металлга ҳар қандай шакл бериш мумкин бўлар эди

Ҳарбий техниканинг ўсиши ва артиллериянинг ривожланиши. Ҳарбий техниканинг ривожланиши металлургиянинг тараққиетига катта таъсир кўрсатди Ўкотар қуроллар (мушкетлар, тўплар ва бошқалар)нинг қўлланила бошлаши натижасида металлга эҳтиеж жуда ҳам ортиб кетди Тўп ясашнинг ўзи саноатнинг янги тармоғини юзага келтирди Бошда тўплар темирдан ясалар ва тош ўклар билан отилар эди (XIV асрнинг 60-йилларида француз ва итальянларнинг тўплари) Кейинчалик куролнинг бу хилини мисдан қуядиган бўлдилар (XIV аср охири), отганда эса сочма ўқ билан ўқлаб (темир питра ва чўян ўқ билан ўқлаб) отардилар. 1543 йилда Англияда чўяндан куйилган тўп-

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ларни ишлата бошладилар Мушкет ҳозирги замон милтиғининг ўтмишдошидир, мушкетлар дастлаб пилта қўйиб отиларди. XVI асрда эса пилта милтиқ ўрнини чақмоқ тошли милтиқ эгаллади. Артиллерия сон жиҳатдан XVI—XVII асрлардаёқ оммавий қуролга айланган эди 1618—1648 йиллардаги Ўттиз йиллик урушда ҳамда Англияда XVII асрнинг ўрталаридаги граждданлар уруши даврида (1642—1649) тўплардан кенг фойдаланилди 1652 йилда Англияда республика ҳукумати артиллерия паркидаги тўплар сонини 1500 тага етказишни мўлжаллаб қўйди

Дастлаб XIV аср ўрталарида пайдо бўлган ўқотар милтиқ ҳар ҳолда жуда секин ривожланиб борди. Энгельс бундай деб ёзган эди «Ўқотар қуроллар жуда секин такомиллашди. Қисман анчагина такомиллаштирилган бўлишларига қарамай, тўплар оғир ва бесўнақай бўлиб қолаверди, милтиқларнинг стволи қўпол эди. Милтиқлар бутун пиёдаларни қуроллантиришга яроқли ҳолга келтирилиб такомиллаштирилгунча уч юз йилдан кўп вақт ўтди Штик ўрнатилган чақмоқ тошли милтиқ XVIII аср бошидагина пиёдаларнинг асосий қуроли бўлиб келган найзани сиқиб чиқарди»[1]

Кемасозликдаги ва кемалар қатновидаги муваффақиятлар. XVI ва XVII асрларда кемасозлик ва денгизда кемалар қатнови соҳасида катта муваффақиятларга эришилди Кемаларнинг тоннажи ортиши билан бирга (XVI асрда кемаларнинг ўртача тоннажи 500 тоннадан 1000 тоннагача борарди), уларнинг ҳаракат қилиши ҳам тезлашди. Бунга мураккаб елканлар системасининг ривожланиши орқасида эришилди. Янги кемаларга жуда кўп мачта ўрнатилар, мачталарнинг бир қисми бир-бирига уланган бўлар ва жуда кўп елканлар қуриларди Елканларни комбинациялаштириб, кемалар ҳар қандай шамолда (ҳатто рўпарадан эсган шамолда ҳам) истаган томонга сузиши мумкин бўларди Фақат ҳеч қандай шамол бўлмагандагина (штиль вақтидагина) кемалар турган жойида озми-кўпми тўхтаб қолишга мажбур эди. XVI аср охирида ва XVII аср бошида кемаларнинг палубаларига металл (мис ёки пўлат) тахталар ётқизиладиган бўлди.

Кема босиб ўтган йўлни қуёшга қараб белгилаб берувчи XVI асрда такомиллаштирилган компас ва астролябиядан ташқари, денгизчилар XVI—XVII асрларда телескоплар, хронометр ва секстантдан кенг фойдаландилар Денгиз карталари узоқ денгиз сафарларида кема экипажининг зарур ашёси бўлиб қолди[2]

---

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 20-том 172-бет

[2] XVI асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмидаги энг йирик денгиз картографи Голланд Герард Кремер (ёки латинчасига Меркатор) бўлган эди У 1512—1594 йилларда яшаган.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

Ана шуларнинг ҳаммаси натижасида кемалар ҳаракатининг тезлиги анча ошди XIV—XV асрларда денгиздаги саёҳат кунига ўрта ҳисобда 18—20 миля[1] билан ўлчанса, XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошларида об-ҳаво қулай бўлган кунда кунига 30—40 миля йўл босилди

Тўқимачилик саноати. Тўқимачилик саноати соҳасида XVI—XVII асрларда ишлаб чиқариш процессининг деталлашган операцияларга янада кўпроқ бўлиниши ғоят катта аҳамиятга эгадир Англия мовут саноати меҳнатни кенг кўламда техника жиҳатдан тақсимлашнинг айниқса ажойиб манзарасини вужудга келтирган эди Мовут ишлаб чиқаришда 12 та алоҳида операция: ивитиш, ювиш, жунни тозалаш ва тараш, ипни калавалаш ва пишитиш, тўқиш, пресслаш, тукини қирқиш, материядаги тугунларни йўқотиш, бўяш ва ниҳоят оҳор бериш операциялари бўлиб, бу ишлар материалларнинг бир устахонадан иккинчисига ўтказиш йўли билан изчил тарзда амалга ошириларди, шу тарзда бир кийимлик мовутни ишлаб чиқаришда турли ихтисосдаги ўнлаб ишчилар қатнашар эди

XVI асрнинг охирларида Голландияда ва деярли шу вақтда Англияда янги лентали тўқув станоги деб аталувчи дастгоҳнинг ихтиро қилиниши тўқимачилик ишлаб чиқаришини ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлди Бу дастгоҳда энсиз жун ва жун аралашган ёки жун-ип газламалар тайёрланарди. Бир ишчи бундай станокда бир йўла 10, 20 ва ундан кўпроқ ҳар хил рангдаги ленталар тайёрлаб берарди.

XVI аср охиридаёқ ип йигириш машинасининг ва деярли бир асрдан кейин янги тўқув станогининг ихтиро қилиниши навбатдаги саноат революциясини тайёрлашда зарур босқич бўлди Бу саноат революцияси Англияда XVIII асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида тўқимачилик саноатида, унинг энг ёш тармоғи — ип газлама ишлаб чиқаришида рўй берди

Автоматларнинг кашф этилиши. XVI—XVII асрларда Европада соат ишлаб чиқариш тобора кенгайиб борди XV асрнинг охирларида пружинали чўнтак соатлари яратилди Соат ишлаб чиқариш марказлари турли мамлакатларда. Францияда (Париж), Нидерландияда (Антверпен ва Амстердам), Швецарияда (Женева ва Гевшатель) бунёдга келган эди XVII асрнинг ўрталарида Голландияда маятникли девор ёки минора соатлари ихтиро қилинди (XVI—XVII асрларда табииётнинг муваффақиятлари ҳақидаги навбатдаги бўлимга қаранг) Соат ўрта асрдан янги замонга ўтиш давридаги дастлабки маълум автомат эди. Айни вақтда мануфактура даврида тегирмонлар тобора кенг тарқалди. Асрнинг бошлари ва ўрталарида тегирмонлар, асосан, шамол ва сув ёрдамида ишларди XVI—XVII асрларда саноатда ҳам тегирмонлар — мовут майдалаб берадиган, қоғоз

---

[1] Англия миляси — тахминан 1,6 километр

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

(қоғоз тайерлайдиган) ва шу сингари тегирмонлар кенг тарқалди[1]

Маркс ана шу илк автоматларнинг вужудга келишига жуда катта аҳамият берган эди Бу автоматлар кейинчалик саноатда иш механизмларининг ихтиро қилинишига бевосита таъсир кўрсатди. К Маркс Ф Энгельсга езган хатларидан бирида бундай деган эди «Технология тарихига онд ўз езувларимни қайта ўқиб чиқиб, шундай хулосага келдимки, буржуазия тараққиетининг зарур шарт-шароитлари бўлган порох, компас ва китоб босишнинг ихтиро қилинганлигини бир еққа қўйиб турсак, XVI асрдан то XVIII асрнинг ўрталаригача бўлган даврда, яъни ҳунармандчиликдан то йирик саноат даражасигача ривожланиб борувчи мануфактура даврида иккита моддий асос бўлиб, шу негизда мануфактура ичида машина индустриясига ўтиш учун тайергарлик иши рўй беради, бу негиз — *соат* ва *тегирмондир*.. Соат — амалий мақсадда фойдаланилган дастлабки автоматдир Соат асосида *бир текис ҳаракатдаги ишлаб чиқаришнинг* бутун назарияси ривожланди Яна шу нарсага ҳам сира шубҳа йўққи, XVIII асрда соат биринчи марта автоматларни (худди шу пружинали автоматларни) ишлаб чиқаришга татбиқ этиш фикрига олиб келди Иккинчи томондан, сув тегирмони барпо этилган пайтдан бошлабоқ тегирмонда машина организмининг ҳамма муҳим элементлари механик ҳаракатлантирувчи куч; шу куч ердамида ишлайдиган дастлабки двигатель, ўтказувчи механизм, ва ниҳоят материални қамраб олувчи иш машинаси; бу элементларнинг ҳаммаси бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир»[2]

Янги табииетшунослик. Ғарбий Европада хўжаликнинг капиталистик формаси пайдо бўлиши ва мураккаброқ техниканинг тараққий қилиши билан табииётга қизиқиш кучайди Уйғониш даврида фақат гуманитар фанлар ва тасвирий санъатгина ривожланиб қолмай, балки аниқ математик ва табиий фанлар ҳам ғоят зўр муваффақият билан ривожлана бошлаган эди Энгельс бу даврдаги табииетнинг революцион ролини қуйидагича характерлаган эди «Ҳозирги замон табииёт илми, грекларнинг гениал гумонларига, арабларнинг аҳен-аҳенда, тасодифий равишда қилган текширишларига қарама-қарши ўлароқ, чинакам фан деб аташ мумкин бўлган, бирдан-бир ҳозирги замон табииети, бюргерлар феодализм қудратини синдириб ташлаган, шаҳарлилар билан феодал дворянлар ўртасидаги курашнинг орқа планида исенчи деҳқонлар ва уларнинг кетида ҳозирги пролетариатнинг қўлида қизил байроқ ушлаган, дилида коммунизмни жо қилган революцион ўтмишдошлари кўриниб турган вақтдаги

---

[1] Шу нарса характерлики, ҳозирги замон инглиз тилида mill сўзи айни вақтда ун тегирмонини ва ип йигириш-тўқиш фабрикасини билдириб, шу тарзда саноат ишлаб чиқаришн тараққиетининг тарихини якқол акс эттиради.

[2] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 30- том, 262—263- бетлар

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ғоят зўр даврдан бошланадики, бу давр Европада йирик монархияларни барпо қилди, папаларнинг диний диктатурасини емирди, греклар қадимиятини тиклади ва шу билан бирга янги замонда, эски дуне (orbis) чегараларини синдириб-бузиб ташлади, биринчи марта, аслини айтганда, ерни кашф этган янги замонда санъатни ғоят юксалтирди

Бу, ер юзида то ҳозиргача юз берган революцияларнинг энг буюги эди Ана шу революция муҳитида ривожланиб боргап табиатшунослик тамомила революцион эди, у улуғ итальянларнинг уйғониб келастган янги фалсафаси билан монанд бўлиб маҳкам боғланган, унинг жафокаш намояндалари гулханларга ва зиндонларга ташланган эди»[1]

Леонардо да Винчининг олим, математик ва физик сифатида ғоят катта аҳамиятга эга бўлганлигини юқорида антиб ўтган эдик[2] XVI ва XVII асрларда олам тўғрисида кишиларнинг традицион тасаввурларини тубдан ўзгартирган геннал астрономларнинг бутун бир плеядасини етиштириб берди Бу плеядада оламнинг тузилиши тўғрисида янги таълимот яратган, яъни гелиоцентрик системани (Ер ва бошқа планеталарнинг Қуеш атрофида айланиши ҳақидаги таълимотни) яратган поляк олими Николай Коперник[3] (1473—1543) гоят фахрли ўрин тутади «Дин соҳасида Лютернинг папа булласини кундириши қандай ўрин тутган бўлса, табиатшуносликда Коперник ижоди ҳам шундай ўрин тутган эди»[4] Коперник таълимотини Италияда кенг ейган ва унинг ишини давом этирган машҳур Жордано Бруно (1550—1600) бўлди Ўзининг философик қарашлари билан черков догмаларига қарши чиққан Бруно инквизиция чангалига тушиб, Римда ўтда кундирилган ва ундан олдин кўп вактлар турмада қамоқда етган эди Герман астрономи Иоганн Кеплер (1571—1630) ва итальян олими Галилео Галилей (1564—1642) янги астрономия назариясининг тўғри эканлигини узил-кесил исбот этган эдилар Француз олими—философ Рене Декарт (1596—1650) математика соҳасида ғоят катта кашфиетлар килган эди, у алгебра тенгламалари билан геометрия ўртасида боғланиш борлигини белгилаган ва янги фан — аналитик геометрияни кашф этган эди

Галилейнинг шогирди Торричелли (1608—1647) физика соҳасида суюкликлар механикаси юзасидан катта кашфиетлар қилди Газ массасининг ҳажми ва ташқи босим тўғрисидаги машҳур қонунни айни бир вақтда икки мамлакат олими Англияда Бойль ва Францияда Мариотт 1660 ва 1680 йиллар ўртасида кашф қилган эдилар

Голландия олими Христиан Гюйгенс (1629—1695) кашф килган маятник ҳаракати хақидаги таълимот механик фи-

---

[1] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 20-том, 508-бет
[2] «XVI—XVII асрларда Италия» деган XXXIX бобга қаралсин
[3] Польша тарихига оид XXIV ва XLIX бобларга қаралсин
[4] К Маркс ва Ф Энгельс Асарлар, 20-том, 509-бет

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

зикада жуда муҳим ихтиро бўлди Унинг «Чайқалувчи соат ёки маятник ҳаракати тўғрисида» деган асари Парижда 1673 йилда нашр этилди Аммо бундан илгари 1653 йилдаёқ Гюйгенс маятникли соат конструкция қилган ва бу соат тезда кенг тарқалиб кетган эди Қон айланишининг ихтиро қилиниши медицина соҳасидаги йирик кашфиёт бўлди. 1553 йилда Женевада Кальвин томонидан ўтда куйдирилган испан врачи Мигель Сервет (1511—1553) бу кашфиётга анча яқинлашиб қолган эди Қон айланиши қонунини «Ҳайвонларда юрак ва қон ҳаракати ҳақида анатомик тадқиқот» деган илмий асарнинг автори инглиз врачи ьа анатоми Вильям Гарвей (1578—1657) 1628 йилда узил-кесил ихтиро қилди

Янги фалсафа. Табииётнинг ривожланиб бориши билан бирга янги фалсафа ҳам вужудга кела бошлади. Янги буржуа фалсафаси тажрибавий табиият фанларининг хулосаларига таянарди Бу фалсафа оламни дин ёрдами билан эмас, балки унинг ўзидан келиб чиққан тажрибаларга асосланиб тушунтиришга уринди. Янги буржуа фалсафаси тажрибани ҳақиқатнинг бирдан-бир критерияси деб эълон қилди. Бир замонлар, антик дунёда ажойиб ривож топиб, ўрта асрларда рад қилинган фалсафий материализм энди яна тиклана бошлаган, лекин тикланганда ҳам, бошқа негизда, янада кенгроқ ва янада мустаҳкамроқ бўлган аниқ табиий илмий билимлар асосида тиклана бошлаган эди XVI аср охири ва XVII аср бошларида яшаган инглиз олими Френсис Бэконнинг (1561—1626) ҳамда XVII асрда ўтган атоқли файласуф — юқорида номи тилга олиб ўтилган француз файласуфи ва математиги Рене Декарт ва голланд файласуфи Бенедикт (Барух) Спинозанинг (1632—1677) асарлари янги материалистик системанинг ривожланишида ғоят катта аҳамиятга эга эди Бундан илгариги тегишли бобларда[1] уларнинг янги, материалистик ва рационалистик тафаккур вакиллари сифатидаги аҳамияти, уларнинг ўз фалсафий қарашларида ўз замоналаридаги табиият фани маълумотларига таянишга интилишлари, уларнинг тадқиқотнинг аниқ фанларга ёки ақл-идроқнинг пухта мулоҳазаларига таянувчи янги илмий методини топиш йўлидаги уринишлари таъкидлаб кўрсатилган эди Ҳар учала буюк файласуф учун ягона натурфалсафий концепция яратиш йўлидаги уриниш характерлидир Бу концепцияда дунёнинг эволюцияси унинг реаллиги ва билиш мумкинлигига асосланган ҳолда табиий ва қонуний тарзда тушунтирилар эди.

Янги илм-фаннинг черков-схоластик дунёқараши билан кураши. Янги фан ва янги фалсафа ёшини яшаб бўлган схоластика билан шиддатли курашда ривожланди. Янги фан намояндаларини католик черкови, кейин протестант черкови ҳам жуда қаттиқ таъқиб қилиб борди Коперник, Галилей, Жордано Бруно, Сервет, Декарт — ҳаммаси ҳам диний таъқиблар туфайли кўп азоб ва

[1] XLIV, XLV ва XLVI бобларга қаралсин

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

уқубатларни бошларидан кечирдилар, уларнинг баъзилари илмий эътиқодлари учун ҳаётларини қурбон қилдилар. Лекин шунга қарамасдан, илмий йўналиш ўсиб, мустаҳкамланиб борди, ўз тараққиёти билан янги замон илм-фанининг гуллаб-яшнашига замин тайёрлади.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

ХРОНОЛОГИК ЖАДВАЛ

Йиллар	
Эрамиздан аввалги 58—51	Юлий Цезарнинг Галлия, Британия ва Германияда олиб борган урушлари «Галлия уруши ҳақида хотиралар»
Янги эранинг 9 йили	Вар легионларининг Тевтобург ўрмонидаги мағлубияти
43	Британияда Рим ҳукмронлигининг ўрнатилиши
Тахм. 98	Тацит «Германия»си
165—180	Марқоман уруши
226—644	Эронда Сосонийлар ҳукмронлиги
313	Христиан динини тан олиш ҳақида Константин эдикти
Тахм 320	Ҳиндистонда Гупталар сулоласи ҳукмронлигининг бошланиши (тахминан 500 йилларда тугади)
375	Қора денгиз соҳилларига гуннларнинг бостириб кириши Уларнинг Остгот қабилалари иттифоқини тор-мор қилишлари.
378	Адрианополь яқинидаги жанг Император Валентнинг ҳалок бўлиши
395	Рим империясининг Шарқий ва Ғарбий империяларга бўлиниши
410	Аларихнинг Римни олиши
419	Вестготларнинг Тулузия короллигига асос солиши
439	Шимолий Африкада Вандал короллигига асос солиниши
449	Британиянинг Англосакслар томонидан забт этилиши
451	Каталаун майдонидаги жанг
455	Римнинг вандаллар томонидан олиниши ва таланиши
457	Жануби-Шарқий Галлияда Бургунд короллигига асос солиниши
476	Ғарбий Рим империясининг емирилиши Италияда Одоакр давлатининг вужудга келиши
481—511	Хлодвиг, франклар короли
486	Франкларнинг Шимолий Галлияни Луари дарёсигача забт этиши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

493—526	Италияда Теодорих Остготский
507	Франкларнинг Жанубий Галлияни босиб олиши Вестготларни Пиренейининг нарёғига ҳайдаб юборилиши
527—565	Византияда Юстиниан I
531—579	Эронда Хисрав I Анушарвон
532	Константинополда «Ника» қўзғолони
534	Франкларнинг Бургундияни босиб олиши
535—554	Италияда Гота уруши Византиянинг Ост-Гот королligини истило қилиши
568	Лангобардларнинг Шимолий Италияни истило қилиши
590—604	Папа Григорий I Рим шаҳрида ва Рим округида Рим папалари сиёсий ҳокимиятининг бошланиши
610—641	Византияда император Ираклй
613—629	Хлотар II, франклар короли
618—907	Хитойда Тан сулоласи
622	Муҳаммаднинг Маккадан Мадинага қочиши (хижрат)
623—658	Ғарбий славянларнинг «Само давлати»
630	Араблар мусулмон давлатининг ташкил топиши
632	Муҳаммаднинг вафоти (570 йилда туғилган)
679—681	Болқон ярим оролида Болгария давлатининг тузилиши
687	Пипин Геристалсkийнинг ҳокимиятни қўлга олиши (Франклар давлати)
711—714	Испаниянинг араблар томонидан босиб олиниши
715—741	Карл Мартелл (Франклар давлати)
717—802	Византияда Исаврия сулоласи
717—741	Византияда Лев III Исавр
732	Карл Мартеллнинг Пуатье яқинида Араблар устидан ғалабаси
741—768	Пипин Пакана Франклар короли
750—1055	Аббосийларнинг Бағдод халифалиги
556	Мустақил Курдаба амирлигининг бошланиши
768—814	Карл Буюк, Франклар короли
772—804	Карл Буюкнинг Саксонияда олиб борган урушлари
800	Карл Буюкнинг император тожини кийиши
815—837	Озарбайжонда Бабек қўзғолони
820—823	Византияда Фома Славянин қўзғолони
829	Экберт даврида Англиянинг бирлашуви
830—906	Буюк Моравия давлати
841—842	Саксонияда Стеллинг қўзғолони
843	Верден шартномаси Карл Буюк империясининг бўлиниб кетиши
852—888	Борис Болгария князи
867—1056	Византияда Македониялар сулоласи
869—883	Бағдод халифалигида занжилар қўзғолони
871—900	Англияда Альфред Буюк
875—884	Хитойда хуан Чао қўзғолони
889—898	Венгр-мадиярларнинг Дунай бўйи территориясини босиб олиши. Венгрия короллигига асос солиниши
893—927	Симеон I Болгария подшоси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

911	Франциянинг шимолида Норманлар Герцоглигига асос солинди.
912—959	Византияда Константин VII Багрянородний
919—1024	Германияда Саксония сулоласи
919—936	Генрих I Қушвоз
929	Кордова халифалигининг эълон қилиниши
936—973	Оттон I Германия короли (962 йилдан император).
960—966	Польша давлатига асос солиниши
969—1279	Хитойда Сун сулоласи
962	Оттон I нинг император тожини кийиши. Германия муқаддас Рим империясига асос солиниши
968—971	Святославнинг Византияга юришлари
969—976	Византияда Иоанн Цимисхий
976—1025	Византияда Василий II Болгаркесар
983	Немис феодалларига қарши полаб славянларининг қўзғолони.
987—1328	Францияда Капетинглар сулоласи
992—1025	Болислав I Ботир Польша короли
997—1038	Стефан (Иштван) I Арпад, Венгрия короли
1017—1035	Канут Датский давлати
1018	Биринчи болгар подшолигининг емирилиши
1024—1125	Германияда Франкон (Салич) сулоласи
1039—1056	Генрих III Қора Германия императори
1042—1066	Эдуард Исповедник, Англия короли
1054	Христиан черковининг Шарқий (православ) ва ғарбий (католик) черковига бўлиниши
1055	Бағдоднинг турк-салжуқлар томонидан олиниши
1056—1106	Германияда император Генрих IV
1057—1181	Византияда Комнинлар сулоласи
1066	Англиянинг Вильгельм Нормандский томонидан босиб олиниши
1066—1087	Вильгельм I Истилочи, Англия короли
1068—1073	Хитойда Ван Ань-ши ислоҳотлари
1071	Манцикерт ёнида салжуқлар билан жанг Византия қўшинларининг мағлубиятга учраши
1073—1075	Саксонияда Генрих IV га қарши қўзғолон
1073—1085	Папа Григорий VII (Гилдербранд)
1075	Папа Григорий VII нинг дунёвий инвеституранн бекор қилиш ҳақидаги декрети
1077	Генрих IV нинг папа Григорий VII билан Каноссада учрашуви
1081—1118	Византияда император Алексей Комнин
1086	Англияда «Қиёмат китоби»
1090—1119	Генрих Готшалкович, вендлар (ободридлар) короли
1095	Клермон соборн (Жанубий Франция) Салиб юришларининг тайёрланиши
1096—1099	Биринчи салиб юриши
1099	Салибчиларнинг Қуддусни олишлари
1100—1135	Генрих I, Англия короли.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1106—1125	Генрих V, Германия императори
1122	Инвеституранн дунёвий ва руҳоний қисмларга бўлиш ҳақида Ворм конкордати
1130	Иккала Сицилияда Норман короллигининг тузилиши
1135—1154	Англияда феодаллараро урушлар Стефан билан Матильданинг тахт учун кураши
1138—1254	Германияда Штауфенлар сулоласи
1147—1149	Иккинчи салиб юриши
1152—1190	Фридрих I Барбаросса, Германия императори
1154—1399	Англияда Плантагенетларнинг Анжуй сулоласи
1154—1189	Генрих II Плантагенет, Англия короли
1158	Ронкаль сеими (Италия) Италияда Фридрих Барбаросса.
1162	Фридрих Барбароссанинг Миланни тор-мор қилиши.
1165	Кларендон қарорлари (Англия)
1165—1195	Стефан Немания, Сербиянинг буюк жупани
1167	Фридрих Барбароссага қарши Лонбард Лигасининг ташкил топиши
1176	Леньяно ёнидаги жанг Барбароссанинг мағлубияти
1180—1223	Филипп II Август, Франция короли
1183	Констанца сулҳи (Фридрих Барбаросса ва Ломбардия шаҳарлари)
1185—1187	Византия зулмига қарши болгарлар қўзғолони
1187	Саладин томонидан Қуддуснинг олиниши
1187—1896	Иккинчи Болгария подшолиги
1189—1192	Учинчи салиб юриши.
1189—1199	Ричард I Шерюрак, Англия короли
1195—1224	Стефан Первовенчанний, Сербия короли
1198—1216	Папа Иннокентий III
1199—1216	Иоанн Ерсиз Англияда
1200	Париж университетига асос солиниши
1202	Қиличбардорлар орденига асос солиниши
1202—1204	Тўртинчи салиб юриши
1204—1261	Латин империяси
1205—1235	Андрей II, Венгрия короли
1206—	Темурчининг буюк хон (Чингизхон) деб эълон қилиниши
1209—1216	Франция жанубидаги Альбегой урушлари
1212	Лас Навас де Толоса яқинидаги жанг (Испанияда)
1212—1250	Фридрих II Штауфен, герман императори
1214	Бувин яқинидаги жанг (Франция)
1215	Англияда эркинлик буюк хартияси
1216—1272	Генрих III инглиз короли
1217—1221	Бешинчи салиб юриши.
1218—1241	Асень II, Болгария подшоси
1218—1223	Урта Осиёнинг мўғуллар томонидан истилс қилиниши
1222	Венгрияда Андрей II нинг олтин булласи
1226—1270	Людовик IX, Франция короли.
1227	Чингизхоннинг вафоти Мўғуллар империясининг бўлиниб кетиши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1228—1229	Олтинчи салиб юриши
1230	Тевтон орденининг прусслар ерини босиб ола бошлаши
1237	Тевтонлар орденининг Қиличбардорлар ордени билан бирлашуви
1237—1238	Ботунинг Шимолий-Шарқий Русьга бостириб кириши
1240—1242	Ботунинг жанубий Русьга, Польша, Венгрия ва Моравияга юришлари
1240	Нева дарёси ёнида Александр Невскийнинг шведлар устидан қозонган ғалабаси
1242	Александр Невскийнинг Чуд кўлида немис рицарлари устидан ғалабаси (Муз устида жанг)
1248—1254	Еттинчи салиб юриши
1252—1284	Альфонс X Кастилияда
1253—1278	Пшемисл II, Чехия короли
1254—1273	Германияда подшосизлик (Interregnum)
1258—1267	Англияда Баронлар уруши
1258	Мўғулларнинг Боғдодни олиб, вайрон қилишлари
1259	Франция билан Англиянинг Париж сулҳи
1261	Византия империясининг қайта тикланиши
1265	Англия парламентининг бошланиши (Симон де Монфор парламенти)
1269—1270	Саккизинчи салиб юриши
1272—1307	Эдуард I, Англия короли
1273—1291	Рудольф I, Габсбург Герман императори
1277—1280	Болгарияда деҳқонлар уруши (Ивайла қўзғолони)
1279—1368	Хитойда Юань сулоласи
1282	Палермода «Сицилия кечки ибодати (шоми)»
1282	Англиянинг Уэльсни босиб олиши
1285—1314	Филипп IV Чиройли, Франция короли
1291	Акранинг қулаши, Шарқда қиличбардорларнинг сўнгги ерларидан маҳрум бўлиши
1291	Швейцария деҳқонлари ва шаҳарларининг Габсбургларга қарши қўзғолони
1294—1303	Папа Бонифаций VIII
1295	Эдуард I нинг «Намунали парламенти»
1298	Курдсоль яқинида Генуянинг Венеция устидан ғалабаси
1302	Францияда Бош штатларнинг иш бошлаши
1302	Куртрэ яқинидаги жанг (Фландрия)
1303—1307	Италияда Дольчино қўзғолони
1306—1337	Польшада Владислав I Локеток
1309—1378	«Авиньон асирлиги» (папаларнинг жанубий Франциядаги Авиньон шаҳрида бўлиши)
1310—1437	Чехияда Люксембурглар сулоласи
1319—1363	Магнус Эриксон, Швеция короли
1321	Алигьери Данте вафоти (1265 йилда тугилган)
1327—1377	Эдуард III, Англия короли
1328—1389	Францияда Валуа сулоласи
1328—1350	Филипп VI Валуа

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1331—1355	Стефан Душан, Сербия короли
1333—1370	Казимир III, Польша короли
1337—1453	Англия билан Франция ўртасида Юз йиллик уруш.
1340—1375	Вальдемар IV Аттердаг Данияда
1342	Фесса ионикида зилотлар қўзғолони
1342—1382	Людовик (Лайош) I, Венгрия короли
1346—1378	Карл IV Герман императори (айни вақтда Карл I Чехия короли)
1346	Креси яқинидаги жанг (Юз йиллик уруш)
1347	Инглизларнинг Кале ни босиб олишлари
1347	Кола ди Риензининг Рим республикаси
1348	Прага университетига асос солиниши
1348—1350	Европада «қора вабо»
1349	Степан Душаннинг «Конуннома»си
1356	Император Карл IV нинг олтин буллаи
1356	Пуатье яқинидаги жанг (Юз йиллик уруш)
1356—1358	Этьен Марсел бошчилигидаги Париж ҳаракати
1358	Жакерия — Шимолий Франция деҳқонларининг қўзғолони
1359—1389	Мурод I, Туркия султони
1361	Адрианополнинг турклар томонидан олиниши
1364—1380	Карл V, Франция короли
1367—1370	Ганзанинг Дания билан уруши. Штральзунд сулҳи.
1368—1644	Хитойда Мин сулоласи
1370—1405	Темур (Темурланг) давлати
1377—1399	Ричард II, Англия короли
1378	Флоренцияда Чомпи қўзғолони
1378—1417	Католик черковида «Буюк ажралиш»
1380	Венециянинг Кьож яқинида Генуя устидан ғалабаси
1381	Англияда Уот Тайлер қўзғолони
1384	Жон Виклеф вафоти (1324 йилда туғилган)
1386	Польшанинг Литва билан уния (иттифоқ) тузиши Крева унияси
1386—1572	Польшада Ягеллолар сулоласи
1386—1434	Владислав II Ягелло, поляк короли
1389	Косово майдонидаги жанг Сербларнинг мағлубияти
1389—1402	Баязид I Туркия султони
1396	Никополь яқинидаги жанг
1397	Дания, Норвегия ва Швециянинг Кальмар унияси
1398—1399	Темурнинг Ҳиндистонга юриши
1399—1461	Англияда Ланкастерлар сулоласи
1399—1413	Генрих IV Ланкастер
1402	Темурнинг Ангор яқинида Баязид I ни тор-мор қилиши
1409—1410	Пизада черков собори
1410	Грюнвальд (Таннерберг) яқинида жанг. Поляклар, литваликлар ва русларнинг бирлашган кучлари томонидан Пруссия орденининг тор-мор қилиниши
1411—1437	Император Сигизмунд I Германияда
1413	Парижда Симон Кабош қўзғолони

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1413—1422	Генрих V Ланкастер Англияда
1414—1418	Констанса собори
1415	Ян Гуснинг ўтда қуйдирилиши
1415	Азинкур яқинидаги жанг (Юз йиллик уруш)
1417—1431	Папа Мартин V
1419—1434	Гусчиларнинг урушлари
1422—1461	Генрих V Ланкастер
1428—1429	Орлеаннинг инглизлар томонидан қамал қилиниши (Юз йиллик уруш)
1429	Жанна д'Арк иштирокида Орлеаннинг озод қилиниши
1431—1447	Базель собори
1434—1436	Швецияда Энгельбрет Энгелбректсон қўзғолони
1434—1464	Флоренцияда Козимо Медичининг ҳукмронлик қилиши
1439	Флоренция унияси
Тахм. 1440	Иоганн Гутенберг томонидан китоб босишнинг ихтиро қилиниши
1439—1493	Фридрих III Германия императори
1444	Вариа ёнидаги жанг
1447—1492	Казимир IV, Поляк короли.
1450	Англияда Жек Кэд қўзғолони.
1451—1481	Меҳмед (Муҳаммад) II, Турк султони
1453	Константинополнинг турклар томонидан олиниши.
1454	Казимир IV Ягеллончикнинг Нешава статутлари
1455—1485	Англияда Қизил гул ва Оқ гул уруши
1458—1490	Матвей Корвин (Хуниади), Венгрия короли
1461—1483	Людовик XI Францияда
1461—1483	Эдуард IV, Йорк Англияда
1462—1472	Каталонияда деҳқонлар қўзғолони
1466	Торун сулҳи Пруссия ордени Польшага вассал қарам бўлиб қолди
1466—1472	Афанасий Никитиннинг Ҳиндистонга саёҳати
1469—1492	Лоренцо Медичи Флоренцияда
1477	Нанси ёнида жанг Карл Жасур Бургундскийнинг мағлубияти ва ҳалокати
1479	Фердинанд ва Изабелла ҳокимияти остида Арагон билан Кастилиянинг бирлашуви
1480	Испанияда инквизициянинг таъсис этилиши
1483—1485	Ричард III Англияда
1483—1498	Карл VIII, француз короли
1484—1486	Каталонияда деҳқонлар қўзғолони, «ёмон урф-одатлар»нинг бекор қилиниши
1485	Англияда Босворт яқинида жанг. Тюдорлар ҳукмронлигининг бошланиши
1485—1509	Генрих VII Тюдор
1492	Испаниянинг Гранадани босиб олиши
1492	Колумб томонидан Американинг кашф этилиши
1493	Эльзасда «Башмак» иттифоқи ҳаракати

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1493—1519	Максимилиан I, Германия императори
1494—1559	Италияда олиб борилган урушлар
1494—1498	Савонаролла Флоренцияда ҳокимият тепасида
1494	Европадан ташқари территорияларни тақсимлаб олиш ҳақида Испания билан Португалия ўртасида Тордесильясда тузилган шартнома.
1497	Каботнинг Шимолий Америкадаги Лабрадор ярим оролини кашф қилиши
1498	Васко да Гаманинг Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини кашф этиши
1502	Эронда Сафавийлар ҳукмронлигининг бошланиши
1506—1548	Сигизмунд I Кекса, Польша короли
1509—1547	Генрих VIII Тюдор Англияда
1509	Эразм Роттердамскийнинг «Ахлоқсизлик мадҳияси» китоби.
1511	Малакканинг Португаллар томонидан босиб олиниши
1512—1520	Салим I, Туркия султони
1513—1523	Кристиан II, Дания короли
1513—1521	Папа Лев X Медичи
1514	Венгрияда куруқлар қўзғолони
1515—1547	Франциск I, Франция короли
1515—1517	«Авом кишиларнинг мактублари»
1516	Томас Морнинг «Утопия» китоби
1516—1556	Карл I, Испания короли (1519 дан 1555 йилгача — Карл V Германия императори)
1517	Лютернинг 95 тезис билан чиқиши Германияда реформациянинг бошланиши
1519—1521	Мексиканинг Кортес томонидан босиб олиниши
1519—1522	Магеллашнинг биринчи дунё саёҳати
1520—1566	Султон Сулаймон II Туркияда
1520—1521	Кастилияда шаҳар коммуналарининг қўзғолони
1521	Германияда Ворм рейхстаги
1522—1523	Германияда рицарлар қўзғолони
1523	Швециянинг Данияда ажралиб чиқиши
1523—1560	Густав I Ваза, Швеция короли
1524—1525	Германияда буюк деҳқонлар уруши
1525	Павия яқинидаги жанг Франциск I нинг мағлубияти
1526	Мохач ёнидаги жанг Феодал Венгрия мустақиллигининг тугатилиши. Чехиянинг Габсбурглар ерлари составига қўшилиши.
1526	Ҳиндистоннинг мўғуллар томонидан босиб олиниши
1527	Римнинг Карл V қўшинлари томонидан таланиши.
1529	Германияда Шпейер рейхстаги
1530	Аугсбургдаги имон келтириш
1531	Капел ёнидаги жанг Ульрих Цвингли вафоти (1484 йилда туғилган)
1531	Шмалькальден иттифоқининг тузилиши
1532	Англияда реформациянинг бошланиши
1531—1536	Писарронинг Перуни истило қилиши
1534—1535	Мюнстерда анабаптистлар коммунаси

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1534	Англияда королнинг черковдан устун туриши ҳақидаги акт.
1535	Франция-Туркия шартномаси («капитуляция»нинг бошланиши)
1536 ва 1539	Англияда монастирларнинг секуляризация қилиниши
1536	Эразм Роттердамский вафоти (1466 йилда туғилган)
1536	Жан Кальвиннинг «Христиан динида вазлар» китоби
1539—1540	Гентдаги (Нидерландия) қўзғолони
1540	Иезуитлар орденининг таъсис этилиши
1543	Коперникнинг «Осмоний жисмларнинг айланиши тўғрисида» китобининг нашр этилиши
1545—1563	Тридент собори (орада узилишлар билан)
1546	Лютернинг вафоти (1483 йилда тугилган)
1546—1548	Германияда Шмалькальден уруши
1547—1553	Эдуард VI, Англия короли
1547—1559	Генрих II, Франция короли
1548—1572	Сигизмунд II Август, Польша короли
1549	Англияда Роберт Кет қўзғолони
1553—1558	Англияда Мария Тюдор (Мария қонхўр)
1554	Англияда Москва компаниясининг тузилиши
1555	Аугсбурглар диний сулҳи Карл V нинг император тожидан воз кечиши
1555—1564	Фердинанд I, Германия императори
1556—1598	Филипп II, Испания короли
1556—1605	Акбар, Ҳиндистон шоҳи
1558—1582	Ливония уруши
1558—1603	Елизавета I, Англия қироличаси
1559	Испания, Франция ва Англия уртасидаги Като-камбрези сулҳи
1560—1574	Карл IX, Франция короли
1562—1598	Францияда Гугенотлар уруши
1564	Кальвиннинг вафоти (1509 йилда туғилган)
1564—1576	Максимилиан II, Германия императори
1566	Нидерландия революциясининг бошланиши
1567—1573	Нидерландияда Герцог Альбанинг ҳукмронлик қилиши
1568—1582	Японияда Ода набунагининг ҳукмронлик қилиши
1569	Польшанинг Литва билан Люблин унияси
1571	Лепанто ёнида жанг. Туркия флотининг Испан-венециан бирлашган эскадраси томонидан тор-мор келтирилиши
1572—1579	Нидерландия революцияси Мустақил Нидерландия давлатининг тузилиши
1572	Парижда Варфоломей кечаси
1574—1589	Генрих III, Франция короли
1576	Франция Католик лигасининг вужудга келиши
1576—1586	Степан Баторий, Польша короли
1576—1612	Рудольф II, Германия императори
1579	Нидерландия жанубий вилоятларининг Аррас унияси
1579	Нидерландия шимолий вилоятларининг Утрехт унияси.
1580	Португалиянинг Испанияга қўшиб олиниши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1581	Нидерландияда Филипп II нинг тахтдан туширилиши
1582—1598	Японияда Хидэёсининг ҳукмронлик қилиши
1584	Вильгельм Оранскийнинг ўлдирилиши
1585	Париж лигасининг тузилиши
1587—1629	Аббос I, Эрон шоҳи
1587—1632	Сигизмунд III Ваза, Польша короли
1587	Англияда Мария Стюартнинг қатл этилиши
1588	Испания «Енгилмас армадаси»нинг Англияга юриши
1588—1648	Кристиан IV, Дания короли
1588	Парижда баррикадалар кунлари (12—13 май)
1589	Генрих III нинг ўлдирилиши Валуа сулоласининг тугаши.
1589—1610	Генрих IV Бурбон, Франция короли
1591—1598	Япониянинг Кореяга бостириб кириши
1593—1595	Францияда «кроканлар» қўзғолони
1596	Польшада Брест черков унияси
1598	Францияда Генрих IV нинг Нант эдикти
1600	Инглиз Ост Индия компаниясининг ташкил топиши
1602	Голландия Ост-Индия компаниясига асос солиниши
1603—1625	Яков I Стюарт, Англия билан Шотландия короли
1608	Германияда Инжилчилар иттифоқининг ташкил топиши
1609	Германияда Католик лигасининг ташкил топиши
1609—1618	Москва давлатига Польша интервенцияси
1609	Испаниядан Морискларнинг ҳайдаб чиқарилиши
1610—1643	Людовик XIII, Франция короли
1611—1632	Густав II Адольф, Швеция короли
1614—1615	Францияда Бош штатлар (охиргиси 1789 йилги француз революциясигача давом этган)
1617	Рус давлати билан Швеция ўртасидаги Столбово сулҳи
1618	Рус давлати билан Польша ўртасидаги Деулин яраши
1618—1648	Уттиз йиллик уруш
1619—1637	Германияда император Фердинанд II
1620	Белая гора ёнидаги жанг (Уттиз йиллик уруш)
1624—1642	Францияда Ришельенинг ҳукмронлик қилиши
1625—1649	Карл I Стюарт, Англия билан Шотландия короли
1628	Ҳуқуқ ҳақида петиция
1628—1644	Хитойда буюк деҳқонлар уруши
1629	Францияда «Шафқат эдикти»
1631	Лейпциг яқинида жанг (Уттиз йиллик уруш)
1632—1634	Рус-поляк (Смоленьск) уруши
1632—1648	Владислав IV, Польша короли
1632	Люцен ёнида жанг Густав Адольф вафоти
1634	Валленштейннинг ўлдирилиши
1637—1657	Фердинанд III Германия императори
1639	Нормандияда «яланг оёқлар» қўзғолони
1639	Японияда Токугава режимининг ўрнатилиши
1640	Англияда Давомли парламентнинг чақирилиши Англия-буржуа революциясининг бошланиши
1640	Португалия мустақиллигининг қайта тиклачиши

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

1640—1652	Каталонияда испан ҳукуматига қарши ҳаракат.
1644	Хитойда маньчжурлар сулоласининг бошланиши
1648	Уттиз йиллик уруш натижасида Вестфалия сулҳи
1648—1653	Францияда фронда
1648—1654	Богдан Хмельницкий раҳбарлигида украин халқининг озодлик уруши
1649	Англияда Карл I нинг қатл этилиши
1649—1653	Англия республикаси
1651	Польшада Костка Наперский қўзголони
1653—1658	Англияда Кромвель протектората
1654	Украинанинг Россияга қўшиб олиниши
1654—1667	Украина учун рус-поляк уруши
1650	Испаниянинг Франция билан Пиренея сулҳи

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

МУНДАРИЖА

Кириш 3

I қисм

ИЛК ЎРТА АСР. V — XI АСРЛАР

I боб. IV — V асрларда Рим империяси Қулдорлик тузумининг кризиси . . . 13

II боб. Варварларнинг ижтимоий тузуми Келтлар, германлар, славянлар 19

III боб. Рим империясининг варварлар томонидан истило қилиниши Илгариги Рим империяси территориясида вужудга келган варвар королликлари . . 28

IV боб. Франк давлатида феодал муносабатларининг ривожланиши. Франция короллигининг ташкил топиши 39

V боб. X — XI асрларда Германия, Италия ва папалик . . 64

VI боб. XI аср ўрталаригача Англия 79

VII боб. VII — XI асрларда ғарбий славянлар Ғарбий Европада славян давлатларининг вужудга келиши 86

VIII боб. X — XI асрларда феодал Европа Феодал жамиятининг характерли хусусияти 93

IX боб VI — XI асрларда Византия империяси 101

X боб VI — XI асрларда жанубий славянлар . . . 119

XI боб. III — VII асрларда Эрон 127

XII боб VI — XI асрларда араблар 133

XIII боб. Илк ўрта асрларда Ҳиндистон 150

XIV боб. Илк ўрта асрларда Хитой 157

II қисм

XI — XV АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ЕВРОПА ВА ОСИЁ

XV боб. XI асрда Европанинг иқтисодий та[redacted] Ғарбий Европа ўрта аср шаҳарининг [redacted] илк ривожи . . .

XVI боб. Салиб юри[redacted]

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

XVII боб Ўрта аср Европасида шаҳарларнинг янада ривожланиши (XII — XV асрлар) 191
XVIII боб XI — XV асрларда Франция . 200
XIX боб XI — XV асрларда Англия . 230
XX боб XII — XV асрларда Германия, Италия ва папалик Штауфенлар империяси . . . 256

XXI боб. XII — XV асрларда Германия «Шарққа ҳужум» Германиянинг ички тараққиёти . 266
XXII боб XII — XV асрларда Чехия Гусчиларнинг урушлари . . 280
XXIII боб. XIII — XV асрларда Италия ва папалик . 295
XXIV боб XI — XV асрларда Испания ва Португалия 308
XXV боб XI — XV асрларда Скандинавия мамлакатлари . 319
XXVI боб XI — XV асрларда Польша 326
XXVII боб XI — XV асрларда Венгрия 336
XXVIII боб XII — XV асрларда Болгария ва Сербия Болқон ярим оролида Туркия истилолари . 346
XXIX боб XIII — XV асрларда Византия Константинополнинг қулаши . 356
XXX боб Ғарбий Европанинг ўрта аср маданияти 372
XXXI боб XIV — XV асрларда Италияда илк уйғониш ва гуманизм 378
XXXII боб XIII асрда мўғул давлати ва унинг истилолари 385
XXXIII боб Ўрта Осиёда Темур давлати . . . 392
XXXIV боб XIII — XVI асрларда Ҳиндистон 398
XXXV боб XIII — XVI асрларда Хитой . 403
XXXVI боб XI — XVI асрларда Япония Корейс халқининг японлар босқинига қарши кураши . .

III қисм

XVI — XVII АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ЕВРОПА ВА ОСИЁ

XXXVII боб Ғарбий Европада капитализмнинг вужудга келиши 411
XXXVIII боб Буюк географик кашфиётлар ва мустамлакаларнинг босиб олина бошлаши . . . 419
XXXIX боб XVI — XVII асрларда Италия . . . 429
XL боб Реформация ва деҳқонлар уруши даврида Германия . . 436
XLI боб Швейцарияда ва Европанинг бошқа мамлакатларида реформация Католик контрреформация . . 473
XLII боб XVI — XVII асрларда Испания . . 485
XLIII боб Нидерландия революцияси . . 504
XLIV боб. XVII асрда Голландия . 511
XLV боб XVI аср ва XVII аср бошларида Англия . . . 521
XLVI боб XVI — XVII асрларда Франция 555
XLVII [illegible] 1648 йиллардаги ўттиз йиллик уруш . . . 570
[illegible] арда Швеция . . . 576
[illegible] Польша . . . 586

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

L боб XVI — XVII асрларда Туркия . . . 594
LI боб. XVI — XVII асрларда Эрон . 600
LII боб. XVI — XVII асрларда Ҳиндистон . 609
LIII боб. XVI — XVII асрларда Хитой . 614
LIV боб XVI — асрларда Япония . 617
LV боб XVI — XVII асрларда Ғарбий Европада техника ва табиатшуносликнинг тараққиёти
Хронологик жадвал 626

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi

© Издательство «Просвещение» 1970.
© «Ўқитувчи» нашриёти, 1973, таржима

На узбекском языке

ВИКТОР ФЕДОРОВИЧ СЕМЕНОВ

ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ

Учебник для вузов

Перевод с 3 издания
М., «Просвещение» 1970 г

Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1973

Таржимонлар *Каримова Н. Н., Валиев В. К., Фазилов И.*
Редакторлар *Каримова Л., Раҳимова М.*
Рассом — редактор *Бедерез Г.*
Техн. редакторлар *Еқубов Б., Сорокина Н.*
Қорректор *Тошимова М.*

Теришга берилди 11/I-1973 й. Босишга рухсат этилди 27/V-1973 й. Қоғози № 3 60×90¹/₁₆. Физик л. 40,0. Нашр л. 39,32. Тиражи 13000.

«Ўқитувчи» нашриети Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 221—70. Баҳоси 1с. 10т. Муқоваси 20 т.

УзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг полиграфкомбинати Тошкент ш. Навоий кўчаси, 30. Зак. № 1274. 1973 й.

Ташкентский полиграфкомбинат Государственного комитета Совета Министров УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, ул. Навои, 30.

Aim.Uz - Axborot Izlash Markazi